ספר המסעות

בארץ קוקז ובמדינות אשר מעבר לקוקז וקצת מדינות אחרות

בנגב רוסיא

משנת ה׳תרכ״ז עד שנת ה׳תרל״ה.

מאת

יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשאָרני.

נדפס אחרי מות הנוסע

מהוצאות החברה „להרבות השכלה אצל יהודי רוסיא" בפטרבורג.

ס״ט פטרבורג

שנת תרמ״ד לפ״ק.

ПУТЕШЕСТВІЕ ПО КАВКАЗУ И ЗАКАВКАЗСКОМУ КРАЮ

Г. Я. ЧЕРНАГО.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

1884.

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2018

דבר אל הקורא.

בחדש כסליו שנת התרמ"א (אוקטובר 1880 למנין הרוסים) הודיע הרב ד"ר שוואבאכער מאודיסא את הועד לחברת מרבי השכלה בפה פטרבורג, כי הנוסע ר"י משארני ז"ל הנפטר בי"ז אייר התר"ם (15 אפריל הרוסי) באודיסא צוה לפני מותו לשלוח את כל הכתבים שלו אודות נסיעותיו לועד החברה הנ"ל למען ידפיסם. והנה בעלי הועד שמו עיניהם בי לחוות דעתי אם שוה הוא להדפיסם, ועל כי לא חפצתי להיות דן יחידי קראתי לאיזה מאנשי החברה בתור קומיסיון (ר' אלכסנדר צעדרבוים, ר' ליב קאנטאר, ר' הירש ראבינאוויץ ור' מרדכי הכהן), ואחרי אשר קראנו יחד דברים רבים מכתבי הנוסע המנוח גמרנו אמר ליעץ לועד החברה להדפיס מספורי מסעותיו את כל אשר נמצא בהם אודות בני ישראל השוכנים בארצות אשר עבר בהן הנוסע, והועד החליט הדבר, כפי הנדפס בחשבון החברה לשנת 1881 בארוכה (מעמוד 13 עד 16) ולא אכפיל פה את אשר אמרתי שם בענין הזה. ועל כי לא מצאתי איש החפץ לקבל עליו את העבודה בסדור הדברים לדפוס ומלאכת ההגהה, נאלצתי לעמוס על שכמי את הדברים האלה, אף כי עבודה לא נקלה היתה לברור את הנוגע ליהודים מתוך דברי הנוסע הארוכים, אשר בהמשך ספוריו דבר ברחבה על כל אשר ראו עיניו ושמעו אזניו וגם אשר קרא בספרים טובים ורעים: ע"ד הקאזאקים, הקאלמיקים, שבטי הרי הקוקאז הרבים והשונים, דברי ימיהם, תולדות מלכיהם ושריהם, תהלוכותיהם ומנהגיהם וכו' וכו'; ומה גם כי רק חלק קטן נמצא מסודר לדפוס ע"י הנוסע בעצמו (מעמוד 1 עד 105 בנדפס), והשאר נלקט מרשימותיו בספרי זכרונות שלו ובעלים נפרדים. והנה עם כל רוב טרדותי ועומס [illegible] לא השלכתי דברי הנוסע המנוח אחרי גוי, כי חסתי על עמלו אשר בלה שנים רבות משנות חייו בנסיעותיו ויראתי לבל תהי יגיעתו לריק; גם אחשבה כי ספורי הנוסע יהיו לתועלת לחוקרי עמנו, והאריכות בזה אך למותר הוא למביני דבר.

והנה לא שלחתי ידי לשנות מדברי המחבר שנוי כל שהוא, אף כי פעמים סגנון לשונו וגם סימני ההפסק צריכים תקון לפי דקדוק הלשון והטעם הטוב (רק לפעמים הוספתי המלה כן להורות כי לא טעות הדפוס היא), גם הדפסתי דבריו המעורבים במלות ומאמרים משפת יהודית-אשכנזית ככתבם, כי עבודה רבה היא לתקן ולהעתיק את כל זה. והנה הקורא הנבון יודע כי לו היה המחבר חי בעת ההדפסה היה משנה בחבורו דברים רבים לטוב, ולכן ידינהו לכף זכות; וסוף סוף לא ללמד

נערי, בני ישראל צחות הלשון נכתב ונדפס· הספר, והקוראים לא יסתכלו בקקנן כי אם במה שיש בו. וכמו כן לא הרבתי להעיר על דברי המחבר הנוסע לבל ירבו דברי ולבל יתרעמו הקוראים כי אתן להם הבור שלי תחת ספר המנוח טשארני נ"ע; אך לפעמים בקראי העלים להגיה בעתות פנויות לא יכלתי להתאפק והוספתי בדרך קריאתי הערות קצרות (המסומנות באות ה), והקוראים הנכבדים יסלחו לי; אולם גם שתיקתי אינה כהודאה לדברי המחבר, כי פעמים רבות קראתי הקוריקטורין בחפזה ומבלי שום לב לתוכן העניינים מחסרון הפנאי, או לא הפצתי אז לכנוס בענין הדורש אריכות דברים בהוכחות וראיות וכדומה. ואיזה השמטות קלות אשר הוכרחתי לעשות בדברי הנוסע העירותי עליהן בכל פעם במקומן.

וצר לי כי לא יכלתי להדפים את ספורי הנוסע וזכרונותיו הנמצאים בעלים נפרדים לפי סדר הערים והמקומות רק עד אות מ ם, גם דברים אחרים בכ"י בעברית ורוסית נשארו עוד בעזבון המנוח, כי ליוקר הדפוס בפה תם הכסף אשר קצב ועד החברה להדפסת הספר (שמנה מאות רו"כ) טרם נשלם עד תמו; ואולי יתעורר ניסו ויורשו של הנוסע, ר' יצחק משה הורוויץ במינסק, אשר החבור הנדפס הזה בשני חלקים נתן לו במתנה מאת ועד החברה, וידפים את הנשאר ביחד עם תולדות המנוח ולוח השמות וכדומה בחלק שלישי, או אנשים נדיבי לב יתמכו בידו, ועל זה ישאו ברכה ותודה רבה מאת כל שוחרי דעת ותושיה ובתוכם גם

המוציא לאור **אברהם אליהו הרכבי.**

ס"ט פטרבורג בחדש זיו התרמ"ד.

תֹכֶן.

חלק ראשון.

צד		
III IV		דבר אל הקורא
1—2	פרק א	סטאווראפאל
2—11	— ב	טעמיר כאן שורא
11—13	— ג	טעמיר כאן שורא
13—14	— ד	טשיר יורט
14—17	— ה	צפון דאגעסטאן
18—32	— ו	טארקו
32—39	— ז	דרבנד
39—40	— ח	דרבנד
40—41	— ט	קדמוניות דרבנד
41—48	— י	אבא סבא
48—53	— יא	מצב ישראל במדינה זאת
53—57	— יב	מצבם הדתי והרוחני
57—61	— יג	היהודים ועבודתם
61—64	— יד	מנהגי יהודי דרבנד
65—67	— טו	הנסיעה למאדשאלים
67—73	— טז	קדמות היהודים במאדשאלים
73—80	— יז	הנסיעה לדשוהוד קאטטא
80—82	— יח	המקוננות במאדשאלים
82—84	— יט	הנסיעה להעמיידי
85—89	— כ	הנסיעה להעמיידי
89—91	— כא	הנסיעה למאראגא
91—94	— כב	מוגאטיר
94—105	— כג	רוקאל
106—108	— כד	מבאקו לשירוואן
108—115	פרק כה	חג הפסח במוג'ו
115—118	— כו	מנהגיהם ואופן חייהם
118—125	— כז	קובא
125—144	— כח	גרוזיא ואימערעטיא
145—146	— כט	לעטשכום
146—149	— ל	אני . סאטשכערי
149—169	— לא	סורם . אחאלציק
169—170	— לב	אכאל דאבא
170—177	— לג	בארזשאם . קולאש
177—181	— לד	שנית בקוטאים
181—187	— לה	שלישית בקוטאים
187—190	— לו	סדר הלמוד בגרוזיען
190—194	— לז	פורים בקוטאים
194—198	— לח	הנסיעה בחזרה
198—201	— לט	צחינוואל
201—206	— מ	הסדרים בצחינוואל
206—208	— מא	ברעט . גארי . טיפלים
208—212	— מב	חפאטריארך מעטשטיארזין
212—219	— מג	הנסיעה לבאסקאל
219—221	— מד	שובי מקוקז
221—224	— מה	ראש השנה בקובאן
224—227	— מו	מאייקאפ
227—229	— מז	קערטש
229—238	— מח	פעאדאסיא

חלק שני.

צד		
239—240	פרק 1	אגלאבי
240—242	— 2	אורמי
242—243	— 3	אחימתה
243—244	— 4	אימאם קולי קענט
244—246	— 5	אכסאי
246	— 6	אנדורי
246—254	— 7	אכלציך
255—256	— 8	אצכור
256—262	— 9	אראג
263—264	— 10	באנזא
263—264	— 11	באקו
264—268	— 12	ברעט
268—276	פרק 13	גראזנא
275—278	— 14	דזשעראח
278—422	— 15	דרבנד
322—323	— 16	העמיידי
324—331	— 17	ווארתשין
332—333	— 18	חאשמאנזיל
333—334	— 19	חינדשאל קאללא
834—343	— 20	טאמאראשען'
343—344	— 21	טקאצירי
344—345	— 22	לעטשגום
345—3.8	— 23	מאמראטש
348—350	— 24	מנגלים

הנסיעה לארץ קַוְקַז בשנת ה׳ תרכ"ז

א) סטאווראפאל Ставрополь (היהודים ואופן הייהם) .

קודם אשמורת הבקר כ"ו כסליו (22 נאוועמב׳ 1866) באתי לשלום מראסטאוו אל העיר סטאווראפאל, וסרנו אל מלון בית הדורר לנוח מעמל הדרך ההיא.

למהרת בבוקר קמתי ללכת לראות את העיר ותבונתה, ושאלתי את אחד מתושביה אם ימצאו יהודים בתוך העיר? והראה לי האיש ההוא את מקום ישובם בשוק הרוכלים (гостиный дворъ) אשר בתוך העיר התיכונה. בבואי לשם, נתארחתי בבית יהודי אחד העובד בצבא המלך, ושמו ש. ווארשאווסקי, ויספר לי כי המשים בתים של יהודים בעיר הזאת וכולם אנשי חיל הם, מלבד הרב אשר הוא גם שוחט ומוהל והזן ומלמד לילדיהם; ובתים אחדים בעלי מלאכות שונות מיהודי פולין אשר אינם מאנשי הצבא, ורובם יושבים בתוך השוק הגדול ההוא.

באותו היום בערב באו אלי היהודים, ויתנו לי שלום ויבקשו אותי לשהר את בית תפלתם העומד גם כן באותו החצר. הלכתי עמהם אל ביהכ"נ, ואחר התפלה שבתי לבית מלוני. בימים של הנוכה המנהג אצל יהודי סטאווראפאל אנשי הצבא, שראשי הקהל עושים סעודה בכל ערב וערב אחרי עבודת היום לכל העדה, ובכל ערב וערב הסעודה לא בבית אחד, כי קודם החג מגבילים הם אצל מי שיסעידו, וכן נתארחתי עם בעל הבית שלי וביתו לאחד מנכבדי קהלתם אל הסעודה. שם היה גם הרב והקהל, וששנו ושמחנו יחדו, והיו לי הימים לעבודה, להתבונן בתבונת העיר, והלילות לשמחה ולסעודה במסבת אחי בני עמי. — —

מספר היהודים הנמצאים בכל הגליל של סטאווראפאל לפי הסטאטיסטיק משנת 1866 : 183. — —

יהודי סטאווראפאל אשר כבר כלו עבודתם בצבא, עוסקים הם עם נשיהם יהדיו במסחר, והיהודים העובדים עוד בצבא, ולהם נשים, הנשים התעסקנה במסחר והם עושים עבודת המלך. מסחרם בבגדים תפורים, הדשים וגם ישנים, במהלצות ומעטפות, במנעלים ואדרות שער, ובעורות מעובדים ובכלי ברזל וזכוכית ועוד. את ילדיהם ידריכו ויחנכו על ברכי הדת והאמונה וילמדו אותם שפת עבר ושפת המדינה, ואהדים מהם ישלהו את בניהם לשמוע בלמודים בהגימנאזיום אשר בעיר. בכלל הם אנשים יראים וטובים, בעלי צדקה וגמילות הסדים, ואוהבים את הגר, ומכניסים אורחים אל בתיהם, וגם אנכי הייתי אצלם אחד עשר יום בכבוד גדול. כאשר הגיע היום לצאת מן העיר, הכינו לי צדה לדרך על כמה ימים, עם כל המהסורים אשר היו נהוצים לי אז בדרך; לכן את תודתי הרבה מקרב לבבי, הנני להגיש פה לכל קהל ישראל אשר בסטאווראפאל בכלל ולבעל הבית שלי בפרט, על כל הכבוד והטוב אשר עשו לי בהיותי בצל קורת בתיהם.

יום ב׳ טבת ה׳ תרכ"ז (5 דעצעמבער 1866) בבוקר, היו הסוסים מן בית הדורר מוכנים אצל בית מלוני, נתפטרתי מאת כל האנשים אשר ברכוני בשלום,

עד רגע יכלתי להביט מאחורי, והנה חלפו ועברו מנגד עיני, גם העיר עם כל בניניה, גניה, כרמיה ויעריה נשארה מאחורי, והנה עוד פעם בדרך אנכי, ורק השמים ממעל ומדבר תלאובות מסביב. — — מסטאווראפאל נסעתי דרך הסטאניצא אלכסנדראווסק, העיר נעאטיעווסק, העיר פיאטיגארסק אשר בית תפלה אחד ליהודים ימצא בה, העיר מאזדאק, ארץ הנאגאים והטורקמענים. — — בכפר טאש-קיטשו (Ташъ-Кичу) או יכסו (Аксай) ההלפתי את הסוסים ושמתי דרכי הלאה*), עברתי את הנחל יאראק-סו (Яракъ-су) והעפלתי על גבעה גבוהה ובאתי אל המבצר חאסאוו-יורט, סרתי אל בית הסוחר אלכסנדר ראססענצאוו, וקבלני בכבוד אל ביתו ונשארתי שם שני ימים. אחד מסוחרי המבצר ושמו לעאן פיוויסעוויטש עשה משתה בעדי, ונהארחו אליו נכברי התושבים לכבודי שמה. מחאסאוויורט שמתי דרכי הלאה, עברתי את נהר סולאק, ובאתי בשלום אל המבצר טשיריורט, היהודים היושבים שם, כשמעם מבואי, באו אלי ויבקשוני להשאר אצלם בלילה ההוא, יען כי חג סיום התורה להם, נשארתי כבקשתם כל אותו הלילה, בבוקר בעלות השחר יצאתי מן המבצר ושמתי דרכי אל העיר טעמיר-כאן-שורא, דרך הרים גדולים ורמים נחמדים למראה, ודרך עמקים עמוקים ויערים וחרשי מצל ועל ראשי גבעות, הדרך היתה מאוד נוראה אבל גם נחמדה ונעמה, ובאותו היום לפנות ערב (יום ה׳ י״ט טבת תרכ״ז, 15 דעצעמבער 1866) באתי בשלום אל העיר והמבצר טעמיר-כאן-שורא אשר בדאגעסטאן המדינה. סרתי אל בית הגביר והאזרח הנכבד ר׳ מרדכי ליב ראסענצאוו הי״ו, ויקבל אותי הוא וכל משפחתו הנכבדה ברוב שמחה ובכבוד גדול אל ביתו.

ב) מדינת דאגעסטאן. מסעותי במדינת דאגעסטאן הצפונית.

טעמיר-כאן-שורא.

[ראית פנים (אוריענץ) אצל הגענראל-אדיוטאנט וגענעראל-לייטענאנט הנסיך לעוואן איוואנאוויטש מעליקאוו, המושל על מדינת דאגעסטאן והפקיד על כל צבאותיה; קבלת רשיון על כל מסעותי מאת כבוד הוד רום מלכות הנסיך הגדול מיכאיל ניקאלאייעוויטש יר״ה השליט על כל ארץ קווקז; על דבר קדמות היהודים וזמן ביאתם אל העיר הזאת, בגדיהם לשונם וכלי נשקם; הרב או החכם ובית ספר שלו ואופן הלימוד שמה; ע״ד רבניהם, בית תפלתם ואופן עבודת ה׳ בבית התפלה; מנהגיהם במועדים וצומות בכל השנה; פזמון לפורים; פזמון לפסח; בתיהם ותבניתם מבפנים; הכנסת אורחים; אופן חייהם וטבעם; הלוית המת).

בעיר הזאת נתתי ימים אחדים מעול הדרך הרחוקה אשר עברתי; האדון הנכבד והישר ר׳ מרדכי ליב ראססענצאוו הראה לי את טוב לבבו ויתן לי הדר מיוחד בביתו וכל מחסורי לקח עליו עד אשר אשים לדרך פעמי, זכרה לו אלהי לטובה. יום אחד באתי אל הגענעראל-אדיוטאנט וגענעראל-לייטענאט הנסיך לעוואן איוואנאוויטש מעליקאוו, המושל על כל מדינת דאגעסטאן והפקיד על כל צבאותיה, ויקבל אתי הקניאז בסבר פנים יפות בתוך הקאבינעט שלו, ספרתי לו את סבת בואי למדינה הזאת, ובקשתי עצתו בדבר מסעותי, איך להחל מסעותי בפרהסיא, לבל אפגוש

---

*) על אודות הכפר טאש-קיטשו והמבצרים חאסאוויורט (Хасавъ-юртъ, וטשיריורט Чиръюртъ) והיהודים היושבים שם אדבר בארוכה במקומם ובזמנם, בנסיעתי השניה אל המקומות ההם.

סתירות ומניעות רבות בדרכים מאת הממשלה, ויען לי הנסיך, כי הוא יתן לי רשיון לנסוע בכל ארץ דאגעסטאן אשר תחת משמעתו, אבל אם יתנו רשיון יתר שרי הארצות והמדינות האלה לא יכול להבטיחני, לכן לפי דעתו יעצני להעריך מכתב בקשה אל כבוד הוד רום מלכות הנסיך הגדול מיכאיל ניקאלאייעוויטש יר"ה השליט על כל ארץ קוקז, ואם הנסיך הגדול יפנה ברוב טובו אל הענין הזה, ויעניק לי בכתב רשיון, אז אוכל להשיג מטרתי ולנסוע בטח בכל הארצות והמדינות לארכן ולרחבן, וגם כל השרים יעזרוני בכל מיני עזר הנדרשים והנחוצים למסעות אלה; ויוסף עוד לדבר אלי לאמר: „אם תערוך בקשתך תביאה אלי, ואנכי אסע בקרוב לטיפליס, להתראות לפני כבוד הוד רום מלכות הנסיך הגדול, אז אני אדאוג בעד הענין הזה". ברוב גיל ותודה השתחויתי למול הדרת כבוד השר הטוב והישר ההוא, וקצרתי אז כה מלהשיב לו די על רוב טובו והסדו אשר יעשה עמדי: אך במעמקי לבבי ברכתיו, שיאריך ה' את שנותיו בנעימים ויהי שמו וזכרו הטוב לנצח מבורך! עשיתי כעצת הנסיך וערכתי בקשתי אל כבוד הנסיך הגדול, ובתוך הבקשה הנחתי את מכתב מליצה מאת ר' שלמה ביים חכם הקראים באדעססע, אשר המליץ בעדי לפני האסיפה הראשית של שרי הצבא אשר בטיפליס (Окружной штабъ кавк. Воен. Округа) (זכרה לו אלהי לטובה), גם תכן הענינים (פראגראם) הנחוצים לי להקור ולדרוש אחריהם; ויקבל הנסיך את תכריך הכתבים מידי כהבטחתו הטובה, אחרי שבועות אחדים מן היום אשר נסע הנסיך ההוא לטיפליס, נקראתי פעם לבוא אל לשכת הסופרים אשר להמושל על ארץ דאגעסטאן, ושם קראו לפני את דברי הפקודה השלוחה מאת האסיפה הראשית של שרי הצבא אשר בטיפליס, מיום 27 פעברואר 1867 נומ' 448, שכבוד הוד רום מלכות הנסיך הגדול השליט על כל ארץ קוקאז נתן הרשיון לנסוע בטח בכל ארצות ומדינות קוקאז, ופקודות שלחה האסיפה ההיא בשם הנסיך הגדול להפקודים על הצבאות במדינות: דאגעסטאן, טערסק וקובאן, ולהגענעראל-גובערנאטאר מקוטאיס, להגובערנאטארים מיתר הגובערניות נשלחו בפקודת הסענאטאר והסטאטס-סעקרעטאר הבאראן ניקאלאי, נשיא הממשלה הראשית של השליט על ארץ קוקאז, אשר בכל מקום ומקום שאבוא, מהויבים השרים ההם לעזרני בכל מיני עזר הדתים, למען שלא אפגוש מניעות ומעצורים במסעותי בכל הארץ הזאת, בשמעי את הדברים האלה, ההילותי בשמחה לעסוק מעט מעט בעניני הקירותי ודרישותי בפרהסיא, והנה בתחלה אדבר על דבר היהודים הדרים בתובה, כפי הידיעות אשר אספתי מן היהודים, ומתוך אוצר הכתבים להממשלה דפה ומהליטעראטור של הארץ הזאת. — —

בין תושבי העיר בזמני היו יהודים ילידי הארץ (ספרדים) בערך 90 זכרים, 80 נקבות, 35 בתים. יהודים ילידי רוססיא (אשכנזים) בערך 70 זכרים, 50 נקבות (היהודים ילידי רוסיא היושבים פה, רבים מהם נכתבו אל הארץ הזאת, ורבים מתגוררים ע"פ מכתבי-מסע (פאספארטים), והם כולם בעלי מלאכה, ואחדים עוסקים במסחר, מלבד היהודים העובדים בצבא המלך, ואשר כלו עבודתם בצבא). — ולהיהודים שני בתי תפלות: אחד ליהודי הארץ, ואחד ליהודי רוסיא.

כפי הקבלה אשר בידי היהודים ילידי הארץ, היושבים בעיר הזאת, וכפי דברי החכם (הרב) שלהם ר' שלום בן מלך מזרחי, יצאו אבותיהם הקדמונים מבבל,

ונדדו משפחות משפחות כמה עתים וזמנים בערי פרס, ומפרס באו להתישב לכודדאבאן (כודדבאן Курдабонъ) אשר בארץ שירוואן (מדי) ורבים באו ונתישבו במקום הנקרא יהוד-קאטטא (Джуудъ-Катта) אשר בארץ קאייטאג וטאבעסאראן (Кайтаго-табесаранъ), מפני סבות ותלאות רבות אשר אינם זוכרים כעת עזבו גם את המקום ההוא, והלכו ממקום למקום לבקש רחמים מאת גדולים ושרים בעלי זרוע וכח, שיהיו להם למגן ולמחסה בעתות מצוקותיהם, חיו אז חיי צער ועוני, נרדפים היו מאת העמים העריצים והפראים ילודי ההרים, מפני הצדות הרבות והאיומות אשר סבלו כמה מאות שנה, ומן הנדודים הרבים אשר נדדו ממקום למקום וממדינה למדינה, נאבדו שטרי קבלה שלהם, וכתבי תעודותיהם אשר היו בידיהם מאבותיהם הקדמונים עוד מזמן צאתם מבבל. בזמן קאזי-מוללא, נאמזאט-בעק ושאמיל סבלו היהודים צרות רבות, באשר לא המירו דתם בדת מחמד, ואשר לא עזרו להם במלחמותיהם עם הרוססים, ואם לחמו לפעמים היה באונס כאשר נלקחו אליהם בשביה. תמיד היתה כל מגמתם לבוא תחת מחסה הרוססים, יען כי ראו את אלה מאחיהם, אשר על פי המקרה באו תחת מחסה הרוססים, ישבו שלו ושאנן ואור היה בכל מושבותיהם. עת אשר העיר טעמיר-כאן-שורא נעשתה למבצר (בשנת 1834) כאשר נתרבו חילות וצבאות הרוססים בתוך המבצר, אז כשלשים וחמשה בתים מישראל באו ממקומות שונים, כמו ממאדזשאלים (Маджалисъ) אשר בארץ קיטאגא-טאבעסאראן ומכפר טארקו ומכפר קוסטעק וטאשקיטשו (יכסי) ומכפר דזשענגוטאיי ודורגעלי ובוינאק, ונתישבו ברשיון ממשלת רוסיא במבצר טעמיר-כאן-שורא, בחלק העיר אשר הפרסיים והמושלמנים יושבים בו, ויתארו עדה בפני עצמה, ויבחרו ראש לעדתם בהסכם הממשלה, ובנו להם בית תפלה מהודר מאד מאבנים ולבנים, גם מקוה מים השובה עשו באולם בית התפילה, ומימיה נקיים וטובים, וגן ירק נחמד עם אגן מים לרחיצת ידים ורגלים בחצר בית תפלתם, והיהודים ההם יושבים שם גם עד היום הזה ועומדים תחת חוקי הממשלה כיתר תושבי העיר. כדברים האלה הגישו יהודי טעמיר-כאן-שורא בתשובתם להגסיך דזשארדזשאדזע (Кн. Джорджадзе) המושל והפקיד על מדינת דאגעסטאן הצפונית, כפי שנראה מאגודת הכתבים הנמצאת באוצר הכתבים להממשלה מיום 30 אפריל 1865 נומ׳ 566, בעיר הזאת.

בגדי היהודים האלה כבגדי הטשערקעסים, ובגדי נשיהם כבגדי הנשים הטשערקעסיות, וכאנשים וכנשים יהדיו נושאים את מלבושיהם עד אשר יבא קיצם ויקרעו לגזרים מרוב זוקן. את כובעותיהם הגבוהים מעורות כבשים הנקראים פאפאכא, לא יסירו מעל ראשיהם, אף אם יבאו אל תוך בתי המשפט של הממשלה, כי כן חוק הארץ, וכתחת כובעותיהם יתראה אראכטשין (арахчинъ) והם כמו ייארמולקע עברית, כולם הולכים מזוינים בדקר (кинжалъ) ובקנה רבה (пистолетъ) ובחרב (шашки) כמו הטשערקעסים שכוניהם, מקטון ועד גדול, ולא יסירו את כלי נשק מעליהם אף בשנתם ואף בבית תפלתם. לשונם לשון פרס קדמון או לשון טאט וכותבים אגרותיהם בשפה אשר ידברו בה, אבל בכתב אשורית מעורב בכתב רש״י, וידברו גם בלשונות העמים והלאומים אשר הם יושבים בקרבם, אחדים ידברו גם בשפת רוסיא. החכמים ידברו בשפת עברית מעורבה במלים תלמודיים. וכמעט קשה

להבינם, ואת שפת יהודי רוסיא אינם מבינים מאומה. הרב או החכם שלהם ימלא מקום החזן והוא שוחט ובודק וגם מלמד לילדיהם. בית הספר שלהם ראיתי והוא כסוכה קטנה ועניה (сакля или землянка) עם חלון קטן, החכם ישב על קרקע הארץ ורגליו תחתיו, וכן גם הילדים ישבו מסביב על הארץ ורגליהם תחתיהם, ומלובשים כטשערקעסים קטנים, החכם תרגם להם את תורת משה בשפת פרס או טאט, והתלמידים למדו אחריו בנגון הפרסיים, ובתנועת גופם כבחורי הישיבות בליטא ופולין, את הילדים הקטנים המתחילים ללמוד, ילמד אותם הרב את האלפא ביתא מתוך אותיות מרובעות אשר הוא כותב לפניהם בעצמו, כי אלפא ביתא נדפסה לא מצאתי שמה. בזמני היו מעשרים עד שלשים תלמידים בבית הספר ההוא. הנכבד בעדתם ר׳ יהושע בן חנכה מאשאייאלאוו נתן את בניו למלמד את ילדי היהודים ילידי רוסיא, ושם בין הנערים למדו לדבר בשפת אשכנזית לא נקיה, המדוברת בארץ רוסיא, וישמח למאד, באשר בניו יכולים לדבר כיהודי רוסיא, כמו בליטא ופולין ישמחו רבים כאשר ילדיהם ידברו צרפתית.

מן הרבנים הגדולים שלהם, אמר לי הרב דפה, היה הרב הגדול והמורה צדק ר׳ אליהו בן מישאל מזרחי ברדבנד (Дербентъ) וכל הרבנים אשר מן העיר קובא עד העיר נאלטשיק כולם שמעו לדבריו, אחרי מותו היה רב בשורא ר׳ אברהם בן חנוך וזה חמש שנים אשר הלך לעולמו. ועתה בדברים קטנים יבואו היהודים מסביבות להרב אשר בטעמיר-כאן-שורא, והדברים הגדולים מביאים ומגישים לפני הרב הגדול והכולל אשר בעיר דערבענט.

בית התפלה.

בבית התפלה שלהם עומד ארון העדות במערב, לצד ימינו עומד העמוד אשר שם עומד הרב בעת תפילתו. לצד שמאלו שלחן אשר עליו קוראים בתורה, ובימה לא היתה אז בבית. ספסלים ארוכים וצרים יקיפו את קירות הבית מסביב. וכל העם יושבים על היריעות ועל המצעות (דיוואנע) אשר על רצפת הבית, ורגליהם תחתיהם ושומעים את התפלה מפי הרב, יען כי רובם אינם יודעים לקרוא בספר, ואלה אשר יכולים, יתפללו בעצמם מתוך ספרי התפלות שלהם. הרב או החכם יתפלל בלא ניגון, וכל העם עונים אחריו אמן. סדרי תפלותיהם בימי חול ושבת ושלש רגלים ור״ה ויו״כ, הם כמנהג קהלות הספרדים שבקונסטאנטינא ומדינות מזרח ומערב ואיטאליא, ונוסח התפלות מהרב הגדול היים יוסף דוד אוולאי המכונה רב היד״א, מדפוסי ווינציא וליוורנו. ספרי התורות שלהם מונחים בארגז או בתיק של עץ. בעת קריאת התורה יכבדו את אחד הנכבדים בפתיחת הארון, ומוציא את ספר התורה ונושאו פעם אחת בהקפה, וכל העם כקטן כגדול עומדים בעגול מסביב, ונושקים את הספר פעמים רבות, אחרי כן פותח המוציאו לעיני כל העם והרב מראה באצבעו את מקום התחלת הפרשה, וכולם קוראים בקול גדול בהברה ספרדית, וואט הטאארא (וזאת התורה) וכו׳, התו רפה לא יבטאו בשפתם, כהנים ולוים לא ימצאו בקרבם, לכן מכבדים הם תמיד בפרשה כהן ולוי את הנכבדים שלהם, או את האורח אשר יבא אליהם. הרב קורא בתורה בלא נגון הטעמים ובלא דקדוק הלשון, כי אין לשום אחד מהם ידיעה בדקדוק כלל וקוראים שבעה קרואים לס״ת, ולא חמשה כמו שכתב

הקראי [פידקאוויץ]. ומכרים את העליות בשבת ומועדים כמו אצל האשכנזים, והכסף הוא לצרכי בית התפלה. אחרי קריאת התורה וההפטורה לוקח המוציא את ספר התורה וסוגר את התיק והולך וסובב בהקפה אחת, וכל העם עומדים בעגול ומנשקים אותו, והמוציא משים אותו בתוך ההיכל ומכסה את הארון בהפרכת. אלה מן הזקנים אשר אינם יכולים לקרוא בספר, והיה כי יאריך להם הזמן של תפלה, ישנו בשינה ותנומה נעימה, הנשים אינן יודעות להתפלל כלל, ואין להתפלא, אחרי שגם הזכרים רובם אינם יודעים ואינם יכולים לקרא בספר. עזרת הנשים היא באולם הבית אצל החלונות. בתפלת י״ח בלחש יעמדו אלה מהם אשר יכולים להתפלל, ואלה אשר אינם יכולים להתפלל יושבים על הרצפה. בחזרת הש״ץ יעמדו האנשים אשר אינם יכולים להתפלל, ואלה אשר יתפללו יושבים על הרצפה. אלה ואלה בזמן העמידה אינם מתנועעים בגופם כעומדים לפני המלך, רק שפתותיהם נעות וקולם לא ישמע. כולם עומדים ברגלים יחפים או בפוזמקאות בבית התפלה, ומנעליהם וסנדליהם יעמידו באולם הבית. רבים מהם ראיתי כשיבואו אל בית הכנסת, ישתחוו ברתת ויראה אל מול ההיכל, ואינם מדברים איש עם רעהו בעת התפלה. וזמן תפלתם בחול, בשבת ויום טוב הוא בעלות השחר. עת אשר היתי בטעמיר-כאן-שורא בפעם הראשונה משנת 1861 עד 1864, היתי כמה וכמה פעמים בבית תפלתם ואספר מה שראיתי ממנהגיהם בימי מועדיהם, שמחותיהם ואבליהם.

בראש השנה יבואו כולם מקטן ועד גדול אל בית התפלה בבוקר בעלות השחר, ואומרים מזמורים, בקשות ופיוטים של הספרדים מעט מזעיר ותוקעים שלשים קולות בשופר, ובתפלת שחרית ומוסף בשני הימים בחזרת הש״ץ אין להם פיוטים ובקשות כלל, רק לפני ועל המדינות בו יאמר בחזרת הש״ץ אומרים הם ונתנה תקף בלבד. לכן משלימים הם את תפלתם במהרה, ואינם נוהגים לבכות בראש השנה. ביום הראשון אחר תפלת מנחה נוהגים ללכת להשליך.

את צום גדליהו יצומו כולם ואומרים סליחות ופיוטים אחרים בתפלה.

בערב יום הכפורים, באשמורת הבוקר, אחר הסליחות נוהגים לשחוט כפרות בעד נפשותיהם, זכר לזכר ונקבה לנקבה, וילקו מלקות (ארבעה פעמים) לפני המנחה והולכים להתפלל מנחה אל בית הכנסת. לפנות ערב אחר הסעודה כאשר ילכו אל בית הכנסת, יקחו עמהם נרות של שעוה עבים וגדולים, קאנדיל בלשונם, והזקנים יביאו עמהם גם הכרים והכסתות (בעט-ציינ) שלהם, למען הציע אותם על רצפת הבית לשבת ולשכב עליהם כל הלילה וכל היום. הנשים הבואנה אל אולם הבית וכולן מכוסות בצעיפים ומטפחות, ועומדות אצל החלונות, בבית התפלה מוציאים את ספרי התורות ואומרים תפלות ובקשות אחדות, אחרי כן פותחים הארון והחכם אומר שלשה פעמים כל נדרי בלא נגון, אחרי כן אומר ברשות מורי ורבותי ויברך ברכת שהחינו, ואחרי כן אומרים כס׳ הזוהר דף קמ״ג ע״א קם ר׳ שמעון על רגלו, וכו׳, ואח״כ אומר הרב: הנותן תשועה למלכים ויברך את בית הקיסר וכל משפחתו הרמה, ויברך במי שבירך את כל הקהל, ואחרי כן יברך את כל החתנים במי שבירך, ומחזירים הספרים למקומם, ואומרים מזמור לדוד הבו לה׳ וכו׳, ומתפללים ערבית ואומרים סליחות ופיוטים ותהלים. מי שרוצה ללכת לבית ילך, ומי שרוצה להשאר כל הלילה בבית הכנסת, ישנים על הכרים והכסתות אשר הביאו לשם והחכם יושב

ולומר מסכת יומא, וכשמשלים ילמוד בספר הזוהר כמעט עד אשמורת הבוקר (ובאשמורת הבוקר הולך החכם ויטבול בתוך המקוה אשר באולם הבית). אח"כ ילמד מתורה נביאים וכתובים ומן ס' הזוהר, ויאמר פזמונים שונים עד יגיע זמן תפלת שחרית. כאשר יתקבצו כולם אל בית התפלה, יתחיל הרב מכתר מלכות לר' שלמה בן גבירול, אחרי כן אומר בקשות וסליחות וזמירות ופזמונים רבים שונים של חכמי הספרדים הקדמונים אשר אינם נמצאים כלל במחזורים של האשכנזים. בעת קריאת התורה נקראים ששה אנשים אל התורה, והרב קורא בפ' אחרי מות, ואם חל בשבת קוראים שבעה, והמפטיר בפ' פנחס ומפטירים בישעיה נ"ז. ומברכים את הקיסר ומשפחתו הרמה ומתפללים מוסף. בתפלת מנחה קוראים בפ' אחרי מות, ומפטירים ביונה, ואומרים פיוטים ובקשות רבות עד סמוך לשקיעת החמה. ובעוד השמש בראשי ההרים מתחיל תפלת נעילה, ויסיים אותה קודם צאת הכוכבים, כל הפיוטים והפזמונים הרבים מוטלים על הרב החכם לאומרם, והוא יתפלל כמעט מערב עד ערב בעד כל העם הנמצאים בבית הכנסת אשר אינם יכולים להתפלל, (ובעד החולים אשר ימצאו בבתיהם ובעד אלה הנמצאים בבית האסורים) והוא מוציא את כולם, מלבד אלה אשר יכולים להתפלל הם יתפללו בעצמם, והיה כי יאריך להם הזמן, יוצאים הם לשוח על שעות אחדות בחוצות או בשדות בסביבות העיר, ויבואו בחזרה אל בית הכנסת, אלה הולכים לשוח ואלה חוזרים וכן כל היום (פעם באתי אל בית תפלתם וראיתי בעיני כי אנשים אחדים הציעו מצעות על קרקע החצר, וישבו להשתעשע בכדורים על ביליארד קטן, ואחדים שחקו בשחוק העצמות) למען יעבור להם הזמן במהרה, כי כלם מתענים מקטן ועד גדול. אחרי תפלת נעילה יתקעו תרועה גדולה בשופר ויתפללו ערבית, והולכים לבתיהם לשלום בשמחה רבה כליל התקדש חג.

בחג הסכות יעשו סכות נהמדות ומפארים אותן במצעות וירעיות, לולבים ואתרוגים מביאים להם יהודים ממדינת מאזאנדאראן אשר בארץ פרס, או הם מקבלים אותם מארץ רוסיא. אחר התפלה בצאתם מן בית הכנסת הולך כל אחד ואחד לחבירו לברכו בברכת החג, האחד אומר: „מועדים לשמחה", והשני יענה: „חגים וזמנים לששון." וכל אחד מכבד את חבירו במיני מאכל ומגדים ופירות וביין ושכר ואוכלים ושותים ושמחים בכל החג.

בליל הושענא רבה בבית הכנסת אומרים הם (מי שיכול) כל משנה תורה וכל ספר תהלים, ובין כל ספר וספר יאמרו פזמונים, ואחר כל פזמון ופזמון תפלה קצרה, ומרבים בנרות בבית הכנסת, ואומרים סליחות ומתפללים תפלת שחרית בעלות השחר, ואומרים הושענות והולכים בהקפות שבעה פעמים, ומחזירים את ספרי התורות למקומם, ותוקעים ת'ש'ר'ת, ת'ש'ת, ות'ר'ת, ואח"כ חובטים את הערבות.

בשמיני עצרת בלילה אחר ערבית הולכים בהקפות כמו אצל יהודי רוסיא, הנשים לא תבאנה אל תוך בית התפלה כי אם עומדות בעזרת הנשים ומביטות תוך החלונות; ופניהן מכוסות בצעיפים ובמטפחות. האנשים עומדים סביב קירות הבית שורות שורות כסביב, והנערים והילדים עומדים באגודה אחת באמצע בית הכנסת, ונושאי ספרי התורות הולכים ומקיפים את אגודת הילדים, ואחרי כל הקפה והקפה אומרים תפלות ופיוטים ובקשות שונות, אשר לא תמצאנה בסדרי תפלות של יהודי אשכנז, וכולם ירקדו ויפזזו עם ספרי התורות בקול שירים מוזרים שלהם,

במראה מוזר למאד, ובעמדי שמה השגחתי שלא יפלו יחדיו עם הספרים ארצה בתוך המהומה הכללית והמבוכה הנראה שמה. אחרי ההקפות יעשו מי שבירך להקים ר לכל ביתו הדם, ומי שבירך לכל הקהל וגם מי שבירך לכל החתנים, והחתנים יתנדבו נדבתם כל אחד ואחד כפי נדבת לבו על בית התפלה, ואומרים קדיש והולכים שמחים לבתיהם.

בפורים (המונו בלשונם) קוראים את המגילה ואוכלים ושותים ושמחים ושולחים מנות איש לרעהו ומתנות לעניי אחיהם, ויודעים להוקיר ולכבד את החג הזה, יען כי גם אבותיהם הקדמונים היו לפי דבריהם בעת ההיא בפרס, והנה אציג אחד מפזמונים שלהם לדוגמא:

שיר לפורים (וסימנו יוסף שלום).

החזן והקהל
פורים פורים פורים לנו,
ברוך אשר בחר בנו.

החזן
יתרומם שם אלהינו,
הנוקם את נקמתנו;
מעמלק ראש צדינו,
כי ברפידים נלחם בנו.

הקהל
פורים פורים פורים לנו,
ברוך אשר בחר בנו.

החזן
ואף גם זאת בהיותנו,
גולים בארץ אויבינו;
לא עזבנו אלהינו,
להפר בריתו אתנו.

הקהל
פורים פורים פורים לנו,
ברוך אשר בחר בנו.

החזן
סתר היתה לראש,
אל מלך גדול וקדוש;
בימי המלך אחשורש,
ה׳ הוא משגב לנו.

הקהל
פורים פורים לנו,
ברוך אשר בחר בנו,

החזן
פתשגן הנשתון,
להכרית את עם לא אלמן;
בעצת הצורר המן,
אזי חיים בלעונו.

הקהל
פורים פורים פורים לנו,
ברוך אשר בחר בנו.

החזן
שלח רצים דחופים,
אל שבע מאה ועשרים;
להשמיד כל היהודים,
לולי ה׳ שהיה לנו.

הקהל
פורים פורים פורים לנו,
ברוך אשר בחר בנו.

החזן
לבש נקם ולי חסה,
על יד ימיני והדסה;
ומר חדש אליו אשא,
עד הנה ה׳ עזרנו.

הקהל
פורים פורים לנו,
ברוך אשר בחר בנו.

החזן
ויוציאנו לרוחה,
מיגון ואנחה;
ליהודים היתה שמחה,
ואור יקר זרח לנו.

הקהל
פורים פורים פורים לנו,
ברוך אשר בחר בנו.

החזן
מלאו גביעכם יין,
ושלחו מנות לאין [1];
וגראה עין בעין,
בשוב ה׳ אתנו.

הח׳ והק׳ יחדיו
פורים פורים פורים לנו,
ברוך אשר בחר בנו.

---

[1] ר״ל ללו אין (ע״ד הכתוב נחמיה ח׳ י׳: ושלחו מנות לאין נכון לו), ואולי כצ״ל. ה.

לפני חג המצות (ניסַנו בלשונם) משתדלים היהודים לנקות ולטהר את בתיהם וכל כליהם כמנהג בכל תפוצות ישראל. את המצות אופים הם בכשרות, אצל ההמון בעיר ובכפרים המצות עבות הן כעגות, ואצל הנכבדים והעשירים דקות ויפות לבנות, וכודקים ומבערים את החמץ בזמנו. הבכורים מתענים בערב פסח, וכל אחד ואחד יטהר וינקה את האמאליע [כן] של כסף המצופה על התיקים של הפיסטאַלעטים והקינזשאלים והחרבות (шашiш) לכבוד החג; ומפארים את בתיהם ואת סבותיהם במצעות ויריעות חשובות ויפות. ורוב בתי אבות אשר לא יכולים לקרוא בספר יתאספו לאלה מהם היכולים לקרוא, ועל פי הרוב אל בית החכם, ומביאים גם האכל והמצות שלהם לשם וישמעו את ההגדה שמה. כולם מלובשים אז בבגדי כבוד וכלי זיין על מתניהם, ונחמד מאד המראה, איך הם יושבים על המצעות אשר על רצפת הבית ורגליהם תחתיהם, שורות שורות, וביניהם הרצפה מכוסה במטפחות ובמפות, ועל המפות במנורות יאירו הנרות. גם הנשים והעלמות תעדינה עדיין, את ראשיהן תחבושנה בכובעות יקרות, ומטבעות רבות תשאינה על צואריהן, במטפחות גדולות של משי תכסינה כובעותיהן, ובחגורות כסף תאזורנה מתניהן ותתקשטנה ביפי תכשיטיהן וכולן יחדיו יושבות בקצה הבית מנגד, ופניהם גלוים אז ופתוחים לעין כל. והאנשים והנשים יחדיו ישמעו את ההגדה מפי החכם המתרגם אותה לפניהם בלשונם. במקומות אשר יבקש על הגאולה העתידה, ישאו כל העם את ידיהם, ראשיהם ועיניהם למרום ויאמרו ברגשי קדש: יהי רצון שיבוא משיח בן דוד ויקבץ פזורינו כאשר עשה מקדם לאבותינו 1), והנשים והעלמות תענינה: אמן, כן יהי רצון! את הסדר יעשו כמשפט וכמנהג בכל תפוצות ישראל. אחר השלחן מאריכים אחדים במזמורים ובפזמונים שונים.

והנה אציג פה שיר אחד לפסח חבר מאת החכם ר' אברהם בן חנכה למשפחת המזרחי:

אדון עולם שלח גואל,
פקד תפקוד דל שואל;
לך והגד לשר הגואל,
גאל בני בכורי ישראל.
אדון עולם וכו'.

בא ציר לזקני עדתנו,
לבשר מהרה גאולתנו;
השיב פרעה לא ידענו,
את אדני ואת ישראל.
אדון עולם וכו'.

רהב חשב רוב צדדים,
קנות אותנו לעבדים;
אמרו נלך ונכחידם,
לא יזכר שם ישראל.
אדון עולם וכו'.

הושם עצות בקנאתם,
פן תמלא ארץ אותם;
ויקוצו בחיתם,
מפני בני ישראל,
אדון עולם וכו'.

מלכי שמע נאקותיו,
ויזכור את בריתו;
אשר כרת עם אבותיו,
אברהם יצחק וישראל.
אדון עולם וכו'.

חזק עשר מכותיו,
על עם מצרים אויביו;
והוציא את אוהביו,
למספר בני ישראל.
אדון עולם וכו'.

---

1) כפי הנראה צ"ל: וה' יקבץ פזורינו כאשר עשה וכו', או: ויקבץ פזורינו כאשר עשה ה' מקדם וכו'.

ה.

נסמנו ברצ"ך ועד"ש,
באח"ב מכות קדש;
כמו מתבן אשר יודש,
לשונאי בני ישראל.
אדון עולם וכו'.

כמה על הים מעלות,
חמש בחמש כפולות;
אז ישיר יונקים ועולות,
משה ובני ישראל.
אדון עולם וכו'.

המצרים נס בחצריהם,
הוכו כרוכבי סוסיהם;
אדני נלחם להם,
על אודות בני ישראל.
אדון עולם וכו'.
בני 1) אבות הקדושים,
זכרו נסים מחודשים;
על כן פסח הוא לשם,
אדני אלהי ישראל.
אדון עולם וכו'.
מזרח יובב 2) ובצרה,
יבא אדמוני בבשורה;
וקלע אל השערה,
לישב על כסא ישראל.
אדון עולם שלח גואל וכו'.

מן ליל ב' של פסח מהחילים לספור ספירת העומר, ובליל שביעי של פסח קוראים הם בתורה ובנביאים ובכתובים ובמקומות אחרים מתלמוד ומזוהר ובחצי הלילה האחרונה יקראו שירים כמו שירת אז ישיר והאזינו, שירת דבורה ושירי דוד ושלמה ועוד כדומה.

בליל חג השבועות אחר התפלה אומר איש לרעהו: „מועדים לשמחה", והשני יענה: „חגים וזמנים לששון", ואומרים תיקון ליל שבועות כפי סדר הספרדים כל אותו הלילה. בבוקר בעת קריאת התורה, מוציאים שני ספרים והחכם אומר פזמון הכתובה של הקב"ה לכנסת ישראל, המיוחסת להג השבועות, המתחלת: ירד דודו לגנו, לערוגות בשמו, להתעלס עם בת נדיב ולפרום עליה סכת שלומו וכו' וכו'; בחדש השלישי לצאת בני ישראל ממצרים וכו', בששי בשבת וכו', ששה ימים לחדש סיון וכו', בשנת אלפים וארבעה מאות וארבעים ושש לבריאת עולם למנין שאנו מונין וכו', איך החתן יחיד ומיוחד וכו', אמר ליקרה ונעימה וכו', ימים רבים תהי לי ואני אליך לגואל וכו', הנה שלחתי לך פיקודים נחמדים מזהב על יד יקותיאל, הוי לי לאנתו כדת משה וישראל וכו' וכו'. אחרי גמירת התפלה אומרים הם רשות לאזהרות: „אמון יום זה נחלו עם זה על יד תוזה איש האלהים" וכו'. ואזהרות לר' שלמה בן גבירול אומרים ביום ראשון המתחילות: שמור לבי מענה וכו'. במנחה קוראים הם חצי מגילת רות. ביום השני אחר התפלה אומרים האזהרות ליום שני המתחילות: בצל שדי אחסה וכו', ובמנחה משלימים מגלת רות ויחגו את החג בשמחה ובטוב לב.

את צום עשרה בטבת ותענית אסתר, שבעה עשר בתמוז ותשעה באב, יצומו כולם מזקן ועד נער, ולהם ספר מיוחד הנקרא: סדר ארבע תעניות כמנהג ק"ק ספרדים הנדפס בוויניצא ובליוורנו, הכולל בקרבו פזמונים, בקשות וסליחות וקינות לא כמו אצל האשכנזים.

---

1) הבית הזה מקומו למעלה קודם הבית המתחיל הזק. ה.
2) גם הזוד כן יובב צ"ל נסמן כסוף המלה מזרח. ה.

בליל תשעה באב באתי אל בית תפלתם, והנה חשכה גדולה בכל הבית מסביב, ארון העדות עומד משומם, וכולם יחד יושבים על רצפת הבית כמנהגם. החכם ישב באמצע וכל העם מקטן ועד גדול סביב לו, אחדים החזיקו נרות של שעוה דקים מאד בידיהם והאירו לאלה המביטים בסדרי הקינות. דומיה איומה שררה מסביב, רק קול דממה ישמע מפי החכם המקונן על חרבן ארץ אבותינו, על שממות בית קדשינו ועל אבדן יקרת תפארתינו מימי קדם, לפעמים יקונן בלשונם, ואז קול נהי ובכיה גדולה, ויללת האנשים והנשים מקטן ועד גדול, יפריעו את הדומיה בבית.

בכל ערב שבת אחר חצות היום סוגרים הם את חנויותיהם, ועוזבים את כל מעשיהם, ומכינים את עצמם ליום השבת, ובכל יום ויום לא יאחרו מועד התפלה בשחרית מנחה וערבית, וימהרו אל בית התפלה להתפלל או לשמוע התפלה מפי הרב או החכם שלהם.

ג) טעמיר-כאן-שורא (המשך).

הבתים אשר הם יושבים נבנו מאבנים והמר כתבנית בתי הסטאַניצעס, בכל בית ובית יש להם כירה (каминъ), ולא תנורים כמו אצלינו, אשר בכירה יסיקו עצים, והעשן יוצא מן החור למעלה דרך הקיר והגג החוצה. הכירות האלה נקראו בלשונם קינלא ובלשון הארץ אטשאג ((Ачагъ) [כן]. רצפת הבית או מחומר או מדפנים של עץ ומכוסה ביריעות ומצעות, גם קירות הבית מכוסים במצעות או ביריעות ועליהם תלוים פתילי משי רהבים, יקרים מעשה ידי הפרסיים ובין כל פתיל תלוי ראי פשוט גם כן מעשה ידי הפרסיים. וכלי פאַייאַנס מצבעים שונים, נעשו בהם הורים קטנים ותלוים על חוטים דקים בין המראות, וממרחק יתראו כאלו תלוים על בלימה. כלי נחושת קלל עם בקבוקים וצנצנות וכוסות ממתכות ומזכוכית עומדים במשטר ישר על היציע (полка) העליונה למעל הפתילים והמראות, ארגזים גדולים וקטנים עומדים בבית, אשר בהם מחזיקים את כל בגדיהם וכליהם תחת המסגר. חלונותיהם גדולים וגם קטנים, בכל בית ובית יש חדר מיוחד לנשים, והדר מיוחד לאנשים, וגם חדר מיוחד לאורחים, ההדר המיוחד לנשים מפואר גם כן במצעות ובפסילים [כן] של משי ובמראות, ואין רשות לאיש זר לבוא אל החדר ההוא, כי אם אנשי הבית בלבד. ולפני אנשים זרים או אורחים אין להנשים הרשות להתראות, כי בערב הן באות לתקן את הכרים והכסתות למשכב, ואז את פניהן מכסות בצעיפיהן. וגם כבוקר תבואנה כבערב אל חדר האנשים או האורחים להביא את הכרים והכסתות למקומן. בחדר המיוחד לאנשים יושבים שם האנשים על המצעות אשר על הרצפה ורגליהם תחתיהם, ושם הם אוכלים ושותים ועושים מלאכתם וגם ישנו על אותן המצעות, כי מטות וכסאות ושלחנות לא ימצאו אצלם, ואוכלים בידיהם, כי בכפות ומזלגות אין המנהג לאכול אצלם. וכעת אחדים מהם נוהגים לאכול גם כמו אנשי רוסיא. ההדר המיוחד לאורחים, עומד תמיד מוכן ומזומן לאורחים. אם יבוא אורח, מיד מביאים אותו אל תוך ההדר ההוא, ושם ימצא מנוח על המצעות. בעל הבית יקבל אותו כאור פני רצון. ועל האשה גברת הבית מוטל החוב הקדוש לרחוץ את ידיו ורגליו במים (כמנהג הקדום ע"פ ורחצו רגליכם), יען כי הכנסת אורחים הוא חוק ומשפט להם עוד מימי קדם.

פעם אחת הייתי בבית אחד מהם, והנה באו שני אורחים מפרס המערבית, ויקבל אותם בעל הבית בכבוד אל תוך ביתו, מיד באה גברת הבית אל החדר, ובקבוק מים עם כלי ומטפחה בידיה, פניה היה מכוסה במטפחה גדולה רק עיניה גלויות ותגש אליהם בכבוד וענוה, ותסר הפוזמקאות מעל רגליהם, ותרחץ את ידיהם ורגליהם, והאורחים סמכו אחרי כן את ידיהם על ראשה ויברכוה. אם יבא האורח אל הבית או אל בית הכנסת, אז כלם מזקן ועד נער עומדים ממקומותיהם, ולא ישבו עד אשר לא ישב האורח בתחלה. אם ירצה האורח ללכת לדרכו, מבקשים אותו אנשי הבית עוד להתמהמה בביתם ויתנו לו אכילה ושתיה מן המובחר, ואם נחוץ הוא ללכת, אז מכינים לו צידה לדרך, ואם עני הוא יעזרוהו הקהל גם בכסף. את הגר הבא לגור בתוכם יכבדו למאד, יען כי זוכרים שגרים היו בארץ מצרים, ויודעים כי גרים הם עד היום בארצות לא להם.

הנשים תחשבנה כשפחות בעיני בעליהן, הן עובדין עבודה בבית ולפעמים גם בשדה, ועוזרין לבעליהן במעשי ידיהן, גם מלבושיהן ומלבושי בעליהן תעשינה ידיהן. (פעם הלכה אשה אחת שחוח תחת נטל משאה, ובעלה הלך מאחריה בלב שקט ומקטרתו בפיו כדרך המושלמים שכיניהם, והרפה ובזיון היה לו אם עזר את אשתו בעבודתה).

הנשים והאנשים רובם הולכים יחפים בלא פוזמקאות, אך במעלים וסנדלים מעור אדום או ירקרק, חדים וראשיהם כפופים למעלה, נושאים הם על רגליהם, תבנית מעליהם וסנדליהם כהפאַנטאָפעל אשר נשאו מלפנים בארץ רוסיא. כובעות האנשים גבוהות מעורות כבשים שחורים או לבנים, ופאות ראשיהם ארוכות ותלויות למטה מתחת לכובעותיהם, כמו שנראה מן תבנית הפאָטאָגראַפית של החכם שלהם ר' שלום בן מלך מזרחי, אשר בכח ויגיעה רבה נעתר לבקשתי להעתיק דמות פניו, אחרי אשר הראיתי לו גם תמונת פני, וראה כי לא תאנה לו רעה. ויען כי לא הבין מלאכת העתקה לכן ירא ופחד מלכת אל הפאָטאָגראַף, גם תמונה אשה אחת עבריה העתקתי, איך היא מעטפת במטפחת גדולה. — —

לפנות ערב תצאנה הנשים וכדיהן על שכמן אל מעיני העיר לשאוב מים כמנהג אבותינו בימי קדם, וכעניות כן גם הגבירות יחדיו תלכנה בעת המלאכה והעבודה יחפות ובבלוי סחבות, אשר אין תואר ואין הדר להן. גם האנשים כולם ענוים ואינם מגסי הרוח, כעשיר וכעני הכל חד. העשיר יושב ואוכל ושותה ומשתעשע ויתרועע ביחד עם העני. בסעודות מצוה או בשמחות נשואין ישמחו העניים בבתי העשירים, והעשירים בבתי העניים, וכן בעת אבל, מתאבלים העשירים אצל האבלים העניים, והעניים אצל האבלים העשירים. ובכלל לא ראיתי פה שיחלוק העני יותר כבוד לעשיר, ואינם מכנים איש את רעהו בלשון רבים על דרך הכבוד, גם הנער והילד יאמר לזקן בלשון „אתה" וכן העני לעשיר. אחוה וריעות ביניהם תמיד, אבל אם יכעוסו, אז לא נבדלים הם מילידי ההרים שכוניהם, כי טבעיהם כטבעי כל ילידי אזיא, בעלי חמה וקצף, וכמו שהם נוחים לכעוס קשים לרצות. אוהבים את התוכחות ומתרחקים מן הכבוד ובעלי צדקה כולמו, כי ימוך אחד מאחיהם ומטה ידו ע"פ איזה מן הסיבות, אז ישתדל הקהל לעזרהו בכסף ובסחורה, למען יבא אל מעמדו ומצבו הראשון ויחיה בשלום ושלוה עמהם.

אם ימות אחד מהם, מיד שופכים את המים בשכונת המת, אבל אם הניחו התיכה של ברזל מעל המים טרם יצתה נשמתו, אז אינם שופכים המים. מפני שלפי אמונתם לא ישלוט מלאך המות על ברזל ולא יכול לזרוק תוך המים טפת דם של המת מפני הברזל המכסה את המים. פעם נפטרה אשה אחת אצליהם, והלכתי לראות מה יעשה שמה; באותו החצר מצאתי את כל קהל ישראל יושבים על קרקע הארץ, בבואי אל החצר מיד קמו כלם ממקומותיהם, ולא ישבו עד אשר אנכי ישבתי אצלם על הארץ כי כן החוק שלהם. כל הנשים מתעסקות בבית הנפטרת, וכאשר ימות איש, אז האנשים כולם נמצאים בבית המת, וכל הנשים יושבות על סדר זה בחצר הארץ ומחכות עד שמוציאים המת מן הבית, שאלתי את אחד מהם ע"ד האשה שמתה, ולא ענה האיש על שאלתי, שאלתי את השני וגם את השלישי, ולא אחד השיב לי על שאלתי, והבנתי שאסור לדבר כחצר באותו הזמן. וכן היה, כולם ישבו דומם, לא אחד דבר עם רעהו מאומה, עד אשר הוציאו את המת מן הבית. ואז נהפכה הדומיה לקול יללה ובכיה גדולה ונוראה למאד. בכית האנשים והנשים נתערבב יחד, וקול צעקת המקוננות, ההולכות מבוסות כל גופן בסדינים לבנים גדולים, עלה עד לב השמים. האנשים נשאו את המת על כתפותיהם, המקוננות והנשים הלכו מעט ללות בקול צעקתיהן ויללותיהן ואח"כ חזרו ושבו לבתיהן, והאנשים בעת הלויה אמרו כולם מזמורי תהלים עד בואם לשדה הקברות. היהודים האלה אינם מקברים את המתים שלהם על שדה הקברות של היהודים ילידי רוסיא, כי יש להם שדה קברות אחר. ועד אשר לא יקברו את הנפטר, לא ילך שום איש מהם לעסקיו ולמלאכתו, יען כי אין להם אנשים מיוחדים שיתעסקו בצרכי המת כמו אצל אחיהם האשכנזים. משדה הקברות הולכים הם אל בית האבל, לנחם ולאמר תהלים, והחכם ילמוד שם משניות לכבוד נשמת המת, ולפעמים יתפללו בעשרה בבית האבל עד תקופת השנה. — —

ד) הנסיעה לטשיר-יורט (Чиръ-Юртъ) וסולטאן-יאנגי-יורט או סולטאן-יורט (Султанъ-Янги-Юртъ).

בסוף חדש מארט (אדר שני תרכ"ז) כאשר שב השר על ארץ דאגעסטאן אל העיר טעמיר-כאן-שורא מטיפליס, באתי אליו עוד פעם להשיב לו רוב תודה על הטוב ועל ההסד אשר עשה עמדי, וגם להאדון סאראַדזשעוו המנהיג לשכת הסופרים של השר, השכתי ברכה ותודה רבה על אשר השתדל ברוב טובו בענין שלי בטיפליס. בימים ההם קבלתי מכתב גלוי מן השר של ארץ דאגעסטאן לעשות מסעותי בפרהסיא בכל ארץ דאגעסטאן. וגם צירקוליאַר מן הסענאַטאָר והסטאטס-סעקרעטאר באַראָן ניקאָלאַי, נשיא הממשלה הראשית של השליט על כל ארץ קוקאז, עשיתי דרכי על ימים אחדים אל המבצר טשיריורט. בבואי לשם אספתי את היהודים הספרדים בבית הנכבד שלהם ר' הילל אַלכאַסאַף, אשר קבל אותי בסבר פנים יפות בביתו וגם יהודים אחדים מן הכפר סולטאן-יורט באו לשם, ויספר לי ר' הילל בשם הקהלות של טשיר-יורט וסולטאן-יורט כדברים האלה: „על פי הקבלה הקדומה אשר בידינו, יצאו אבותינו הקדמונים מבבל, מפני איזה סיבות אשר אינם ידועים לנו באו לשושן הבירה, משם נדדו זמן רב בערי פרס, והלכו מעיר לעיר עד ארץ מדי, ונתישבו בעיר שעמאַכי

(Шемахи) ובמקום הנקרא כורדבן (Курдабонъ); מפני רוב תלאות הזמן ומבוכות ומהומות מלחמות, עזבו את המקומות ההם, רבים מהם נתישבו ביהוד-קאטטא (Джуудъ-Катта) אשר אצל מאדושאלים (Маджалисъ) בארץ קייטאג, ורבים נדדו ובאו אל הכפר אנדרייא. בזמן מלחמות קאזי-מוללא עם הרוסים אצל הכפר ההוא, ברחו יהודים אחדים על נפשם, חמשה בתים מצאו מפלט למו בכפר סולטאן-יורט או סולטאן-יאנגי-יורט העומד תחת משמעת הנאיב (שר) על חבל הארץ אשר על נהר סולאק (Присулакское Наибство), וכשנים עשר בתים נתישבו בטשיר-יורט, היהודים אשר נתישבו בכפר סולטאן-יורט קנו להם בתים ויושבים שם עד היום, מספרם: 17 זכרים, 11 נקבות, קהל מיוחד אין להם ויחשבו לקהל המושלמנים שמה; מסים מיוחדים אינם נותנים, יען כי אין להם קרקעות, והמושל שלהם יושב בעיר טשיר-יורט. משפחה אחת נתישבה בכפר ערפעלי (Эрпели), ומשפחה אחת בכפר טשערקי (Черки), שני הבתים האלה הם מיהודי קייטאג ויושבים שם ע"פ מכתבי מסע, ושנים עשר בתים (כמאה נפשות זכרים ונקבות יחדיו בערך), נמצאים כעת בטשיר-יורט". על פי הידיעות מן הממשלה נמצאים בטשיר-יורט רוסים 223 נפשות, פרסיים 46, וארמענים 34 נפשות, מלבד בתים אחדים מיהודי רוסיא היושבים שם ע"פ מכתבי מסע, ובעלי מלאכה כולמו.

העיר טשיר-יורט שוכנת על חוף הימיני של הנהר סולאק, ונתיסדה בשנת 1845 על ידי הגענעראל-לייטענאנט לאבינצעוו (Лабинцевъ). בשנת 1846 נהיתה למבצר וגם לשטאב-קווארטירא, ובשנה הזאת (1867) נתבטל המבצר, רק גדודי היל עומדים בתוכה. התושבים בכפר סולטאן-יורט מלאומים שונים הם, אשר באו ממקומות שונים להתישב שם. רבים מהם משבט הטיומענים (Тюмени) ורבים מממשלת הכאן ממעכטולי (Мехтулинское Ханство) וממשעטשני (Чечни) ומסאלאטאוו (Салатавія) וגיונבעטא (Гюнбета) אשר בארץ דאגעסטאן. מספרם ביחד עם מספר היהודים הנזכר 885 זכרים, 884 נקבות, 394 בתים. מן העיר טשיר-יורט שמתי דרכי בחזרה אל העיר טעמיר-כאן-שורא.

ח) הנסיעה אל בני ישראל המפוזרים בכפרים בחלק הצפוני של מדינת דאגעסטאן; קאראבודאקענט (Карабудакентъ).

עד אחר חג הפסח נשארתי בטעמיר-כאן-שורא. דירתי התמידית היתה בבית האדון ראססענצאוו הטוב והמטיב יברכהו ה' וישמרהו. במשך העת ההיא עסקתי באוצר הכתבים של הממשלה דפה. אחר החג יצאתי מן העיר בדרך המוביל אל הכפר מוסעלים-אאול — — משם עברתי דרך הגשר הנבנה על הנחל בוגלייען-אוזען ובאתי אל הכפר פאראאול, ומשם אחזתי דרכי אל הכפר נעלי והלכתי דרך ההר, ואחרי כן ירדתי אל תוך עמק רחב עד הנחל מאנאס-אוזען, עברתי את הגשר ובאתי אל הכפר קאראבודאקענט.

הכפר הזה נקרא על שם המיסדו, וכולל בקרבו 806 בתים, 3458 נפשות מושלמנים קומיקים המדברים בשפת קומיקית, וביניהם יושבים 18 בתים של ישראל המדברים בשפת פרס קדומה או בשפת טאט, וכותבים אגרותיהם בשפתם ובאותיות מרובעות, ועם הקומיקים מדברים בשפת קומיקית, הם שוכרים בתים אצל שכוניהם

המושלמנים וישוב מיוחד אין להם; גם בית ספר ובית תפלה לא ימצאו אצלם, הם יתפללו באחד מבתיהם הדלים. והרב החכם שלהם ילמד את ילדיהם בביתו, מנהגיהם ודתיהם כמנהגי ודתי אחיהם אשר בטעמיר-כאן-שורא. עשרה בתים מהם ישלמו מס להשר של הכפר, שלשה רו"כ וליטרא אחת עור של סאַפיאַן מכל בית לשנה, ושמונה בתים אשר העתיקו מושבם מכפר בוינאק אל הכפר הזה, ישלמו להבעקים של הכפר בוינאַק שלשה רו"כ וליטרא אחת עור של סאַפיאַן מכל בית לשנה. המס הזה כבד עליהם מאד, יען כי עניים הם, עוסקים רק במסחר קטן ומעבדים עורות ומזה הם מתפרנסים, כל דברי ריב ומדון לעניני משפחה יגישו אל הרב אשר בכפר טאַרקו, כי הוא הגדול שבהם. היהודים האלה מתלוננים על המושלמנים שכוניהם, אשר לקחו מהם בחוקת היד את כברת הארץ אשר מחוץ לכפר, שקנו אבותיהם להם למורשה, ועתה אין להם מקום אף לקברות, ומוכרחים להוביל את המתים שלהם אל הכפר בוינאַק לקבורה, במה שנוגע לקדמות ישובם בפה ומאיזה מדינה באו ובאיזה מן הזמנים, יראה הקורא את תשובתם הכללית בפתשגן התעודה אשר הציגו יהודי טארקו בכתב ערבית לפני ממשלת רוסיא. — —

הכפר בוינאק (Буйнакъ); העיר דעשלאגאר (Дешлагаръ).

תושבי הכפר בוינאַק קומיקים 1384, נפש אדם, המדברים בשפת קומיקית, ובתוכם יושבים 26 בתי אבות מבני ישראל המדברים בשפת טט, וכותבים אגרותיהם בשפה ההיא ובכתב אשורית. החכם שלהם ידבר עם האורח הבא אליהם בלשון הקודש ועם שכוניהם הקומיקים מדברים בשפת קומיקית. החכם שלהם הוא השוחט והמוהל והחזן והמלמד לילדיהם. היהודים בפה יושבים ביחד עם הגוים, וגם בפה אין להם בית ספר ובית תפלה מיוחד כמו אצל אחיהם בקאַראַבודאַקענט. בעד כברת ארץ אשר הם יושבים עליה משלמים מס הנקרא בלשונם אוקאַיר (Укаиръ) או זובאַיר (Зубаиръ) להשרים הבעקים של בוינאק, שלשה רו"כ ושתי ליטרות עור של סאַפיאַן מכל חצר וחצר לשנה. כל דברי ריב ומדון ועניני משפחה יגישו אל הרב מטארקו הקרוב אליהם, הם עוסקים במסחר קטן ומעבדים עורות ומזה הם מתפרנסים, מנהגיהם ודתיהם כמו אצל אחיהם אשר בטעמיר-כאן-שורא. במה שנוגע לקדמות ישובם בפה, ומאיזה ארץ ומדינה באו ובאיזה מן הזמנים, יראה הקורא את תשובתם הכללית, בפתשגן התעודה אשר הציגו יהודי טארקו בכתב ערבית לפני הממשלה.

מן הכפר הזה על שטח 23 ווערסט היתה הדרך ישרה ורחבה עד העיר דעשלאַגאַר. העיר הזאת נוסדה בשנת 1846 בעד רגלי הצבא של גדוד סאַמורסקי (83-й пѣх. Самурскій полкъ) העומדים פה עד היום, ונמצאת על הגבול אשר בין ארץ ממשלת השאַמכאַלים וארץ קיטאַג, תושביה מלבד אנשי הצבא הם: רוסים 332 נפש, ארמענים 118, טאטארים ופרסיים יחד 250, ויהודים 110 נפש אדם. היהודים רובם מילידי רוסיא ובעלי מלאכה ועוסקי מסחר הם, ולהם בית תפלה מפואר גדול ורחב ידים וגם שוחט יליד רוסיא, אבל מיהודי הארץ, הספרדים, לא ימצאו רק אנשים אחדים היושבים בדבר עסקיהם ומלאכתם, ויבואו אל בית התפלה של יהודי רוסיא להתפלל. ואוכלים משחיטתם, כי אין להם לא רב ולא שוחט מיוחד.

הכפר דורגעלי (Дургели); הכפר דזשענגוטאיי (Джонгутай)

מן העיר דעשלאגאר שמתי דרכי בהזרה אל הכפר פאראול הנזכר למעלה, ומשם נסיתי לצד שמאל על יד הנהל מאנאס-אזען ובאתי אל הכפר דורגעלי, הדרך היתה יבשה וטובה, כי בימי גשמים קשה מאד ללכת מפני רוב הטיט והחמר הרך והעמוק.

הכפר דורגעלי הוא אחד מן הכפרים הגדולים בחבל הארץ הזאת, בו ימצאו 819 הצרים של קומיקים, 32 הצרים של ישראל בס"ה 851 חצרים, 2011 זכרים 1892 נקבות של קומיקים; 86 זכרים, 89 נקבית של ישראל, ביחד 2097 זכרים, 1981 נקבות, בס"ה 4078 נפש אדם.

היהודים היושבים בכפר הזה מדברים בשפת פרס קדומה1), ועם התושבים בשפת קומיקית, אחדים מהם יודעים גם בשפת אווארים (по аварски). החכמים (грамотные) שלהם ידברו גם בלשון הקודש, וכותבים אגרותיהם בשפת פרס ובכתב אשורית. הרב שלהם הוא השוחט והבודק והמוהל והחזן וגם המלמד לילדיהם, בבית הספר היו בזמני רק עשרה תלמידים. בית תפלה מיוחד אין להם, ויתפללו בבית אחד אשר הם שוכרים מן המושלמנים בעד שכר קצוב לשנה. את רבנידם או חכמיהם יבחרו מתוכם, או יקחו להם רב ממקום אחר, ויתנו לו שכירות מכל בית שני רו"כ לשנה. מלבד מההכנסה מן מילות, חתונות ומתים יהיה לו עוד א רו"כ בערך מכל בית לשנה, גם יקבל לפעמים מתנות מאתם לפני החגים כמו מיני אוכל ומלבושים שונים. כל הדברים הקטנים ישפוט הרב בעצמו, וכל הדברים הקשים יביאו אל הרב הגדול והכולל היושב בעיר דערבענט, אשר ישמעו כולם לדבריו. מנהגיהם, דתיהם ותפלותיהם הכל כמו אצל אחיהם אשר בעיר טעמיר-כאן-שורא.

לפי הקבלה אשר בידי היהודים באו אבותיהם לארץ דאגעסטאן מארץ פרס, באיזה זמן אינם זוכרים, ונתישבו בכפר מאדזשאלים אשר בפלך קאייטאג-טאבאסאראן, המסים הגדולים אשר הניחו עליהם שרי הארץ ההיא לא יכלו שאת, ויבאו אל השר עלי-שולטאן-כאן או בעק (Али-Султанъ-ханъ бекъ Мехтулинскій, לפני 1797 בערך) ויספרו לו את סבת צאתם ממאדזשאלים, ויבקשו ממנו שיתן להם מקום מושב בארצו, ושיהיה להם למגן ולמחסה. השר עלי-שולטאן-בעק פנה אל בקשתם, ויתן להם כברת ארץ בכפר דורגעלי ובכפר דזשענגוטאיי, וגם הרשיון לשבת מיוחד מן המושלמנים והניח עליהם מס שלשה רו"כ מכל בית ובית לשנה, אלה אשר יזרעו עשב הטבאק ויעבדו גם עורות ישלמו חמשה רו"כ מכל בית ובית לשנה ושלשה עורו. סאפיאן וארבע ליטרות טאבאק להעוקערים (למשרתיו), אח"כ היה המס הזה עלידם למשא, ויבקשו את השר אכ̄מעד-כ̄אן ממעכ̄טי (Ахмедъ-Ханъ Мехтулинскій) בן האסאן-כאן (Гасанъ-Ханъ) נכד עלי-שולטאן-כ̄אן או בעק הנזכר, שיעשה הנחה להם במסים, ושיקה מהם רק המשה רו"כ מכל בית לשנה, ולא ידרוש עוד מסים אחרים (באיזה שנה בקשו היהודים ממנו את הבקשה הזאת לא ידוע, רק זאת ידוע שממשלת אכ̄מעד-כ̄אן היתה משנת 1824 עד שנת 1843), ויפנה אכ̄מעד-כ̄אן לבקשתם, והראה את טוב לבבו, ולעדות נתן להם כתב תעודה אשר המכים על הפרטים שלהם. גוף

---

1) כן יכנה הנוסע את הדיאלעקט טאט הנזכר למעלה. ה.

הכתב של השר נאבד מהם, בעת מבוכת ומהומת המלחמה אשר היתה בשנת 1843 במדינת דאגעסטאן, כאשר החריב האדושי-מוראד (Хаджи-Мурадъ) העריץ את בתי ישראל בכפר דורגעלי ובכפר דזשענגוטאיי. בעת ההיא ברחו היהודים מן הכפר דזשענגועטאיי על נפשם להמלט במקומות שונים, ורק המשה בתים נשארו שמה. ויהודי דורגעלי אף אם נשארו · במקומם בכל זאת לא בנו שנית את חרבות בתיהם בחלק הכפר המיוחד להם, כי אם שכרו אז להם בתים למושב מן המושלמנים אשר הם יושבים בהם גם עד היום, ובעת הזאת נותנים הם את המס הגדול הראשון, אשר נתנו להשר עלי-שולטאן קודם שקבלו התעודה מאת אכמעד-כאן נכדו. על כל דברידם אלה העידו גם הזקנים המושלמנים מתושבי הכפר דורגעלי.

מן הכפר דורגעלי שמתי דרכי לפאת מערב דרך הרים ובקעות ועמקים, והגעתי אל ההר קאראול-טאפא (Караулъ-тапа) הגבוה מעל פני המים 2550 רגל בריטאניא, דרך אותו ההר, על אדמת שחורה הלכתי, ובאתי אל הכפר דזשענגוטאיי או דזשענגוטעיי, דזשענגוטאיי הגדול (Бол. Дженгутай)

הכפר הזה מיושב מקומיקים המדברים בשפתם קומיקית, והוא מקום מושב של הנאיב השר על הבל הארץ הזאת, בו ימצאו 788 חצרים של מושלמנים, 6 בתים של ישראל, בסה"כ 794 הצרים, 2005 זכרים, 1916 נקבות של קומיקים; 16 זכרים, 18 נקבות של ישראל, ביהד: 2021 זכרים, 1934 נקבות, בסה"כ 3955 נפש אדם.

היהודים יושבים פה ביחד עם המושלמנים, ושוכרים מהם בתים למושב, בית תפלה מיוחד וגם רב לא ימצא אצלם. הם כתפללים באחד מבתיהם ודין ודברים ישפוט אותם הרב מדורגעלי, והדבר הגדול יביאו אל הרב הכולל אשר בדערבענט. מנהגיהם, דתיהם ותפלותיהם כמו אצל יתר אחיהם אשר במדינת דאגעסטאן.

במה שנוגע לדברי הימים שלהם ולקדמותם, הכל כמו שספרתי למעלה מאחיהם היושבים בכפר דורגעלי, ואלה זוכרים כי השרים האוצמים של מאדזשאלים נגשו אותם למאד, בכל מיני נגישות, עד אשר הוכרחו לעזוב את המקום ההוא וללכת לבקש מקום מפלט למו.. רבים הלכו ונתפזרו בכפרים אשר במדינת טערסק ורבים במדינת דאגעסטאן, ומהם אשר באו אל השר עלי-שולטאן-בעק, אבי האססאן-כאן, ואבי אבי של אכמעד-כאן הנזכר, המושל על ארץ מעכטי, ויקבל אותם השר ההוא על פי האופנים הנזכרים למעלה בכפר דורגעלי. בעת הזאת אין להם שדות לזריעה, רק הם שוכרים בכל קיץ וקיץ אצל הגוים המושלמנים כברת ארץ, וזורעים עשב הטאבאק הפשוט ומוכרים בכפרי הגוים, ומזה הם מתפרנסים בדוחק גדול. יהודים מילידי רוסיא לא נמצאים במקומות אלה.

מן הכפר דזשענגוטאיי יצאתי והלכתי במורד ההר עדי הגעתי אל הנהל מאנאס-אזען, ועל יד הנהל היתה דרכי בהזרה אל הכפר פאראאול, ומפאראאול שמתי דרכי דרך הכפר מוסעלים-אאול, אל העיר טעמיר-כאן-שורא. בדרכים האלה פגשתי בכל פעם עוברים ושבים מן יושבי ההרים השודדים, אבל כאשר הלכתי בדרך רק ביום ולא בלילה, לא הייתי כל כך בחזקת סכנה.

ו) הנסיעה מן טעמיר-כאן-שורא לטארקו.

(הכפר קאפיר-קומיק; הכפר קומטער-קאליע; הכנסת אורחים אצל הקומיקים; תבנית בתיהם מבפנים; העיר פעטראווסק ומספר תושביה היהודים; הבאת שלום בין אדם לחברו ובין איש לאשתו; העיר טארקו; מגרש היהודים, תבנית בתיהם ואופן חייהם; עבודת ה' בבית התפלה; בית הספר של היהודים; מכתב מקהל ישראל אשר בטארקו, ידיעות ע"ד קדמותם וביאתם לארץ הזאת ומכתב תעודה מן הקהל ההוא בשפת ערבית; מלחמת קאזי-מוללא בטארקו, התלאות והצרות ביחוד לישראל בעת ההיא; שבית הרב ר' שמעון ואחותו בתוך ההרים; היהודים ומצב מסתרם במדינה; הנאיב אבוקער-דעביד עם חברת מרצחים בטארקו, עת צרה ביחוד לישראל; מכתב בקשה מאת קהלות ישראל אשר בדאגעסטאן הצפונית להשר ומושל על כל מדינת דאגעסטאן: גזירות שמד על היהודים; בית קברות היהודים).

ביום א' י"ד איר בערב (7 מאיי) יצאתי מן העיר טעמיר-כאן-שורא לנסוע ליתר המקומות אשר במדינת דאגעסטאן הצפונית. אחד מיהודי שורא ושמו א. כהן לקחתי לי לחבר בדרך עד העיר פעטראווסק. יהודים אחדים ממכירי יצאו ללות אותנו מחוץ לשער העיר. היום רד, השמש שחקה בקרני הודה על ראשי ההרים הגבוהים בפאת מערב, והביט בעינים מפיצי אהבה מאחרינו, רוח צח נשב מסביב ותהי הדרך מאד נעמה. עברנו לפני הכפר קאפיר-קומיק (Кафиръ-кумыкъ) אשר הופיע לנגד עינינו עם המון בניניו ונגיו וכרמיו המפוזרים מסביב לרגלי הר סלע גבוה, אשר על ראשו יתנוסס הארמון הנפלא של השרים השאמכאלים, הנבנה על פי קבלת התושבים בסוף המאה החמש עשרה או בתחלת המאה השש עשרה. בשנת 1844 החריב טאמיל והרס את הארמון של הקניאז אבו-מוסעלים-כאן שאמכאל בכפר קאזאנישצי (Казанищи) באותה השנה העתיק הקניאז ההוא את מקום מושבו בתוך הארמון אשר בכפר הזה. בתוך הכפר ימצאו 276 חצרים; 1230 קומיקים כושלמנים, ויהודים אינם דרים בו, כי אם יבואו בדבר משא ומתן שלהם. מעבר השני של הדרך ימצא גם כן כפר קטן מוכתר באילני חמד. עברנו משם לא בדרך העליונה על ההרים כי אם בדרך העמק. והעמק ההוא בעת ריבוי גשמים והמסת השלג על ההרים יתמלא פעמים בשנה במים רבים, ואז יתאר נהר גדול ורחב ועמקו כשתי קומות (סאושען). בעת הזאת כאשר עברתי היה העמק ריק ממים ויבש, אך לפעמים נהלים קטנים וצרים ישטפו ויחתכו את רוחב הדרך עד חמשה עשר בערך מספרם. הדרך הזאת אשר הובילה אותנו בין הרים גבוהים וגבעות נשאות ובין עמקים עמוקים ומעוקלים, היתה לפני עשר שנים מאד מסוכנה. ולא רק בלילה אף גם ביום הוכרח הנוסע לעבור בחברת ארחת נוסעים גדולה עם אנשי הצבא ושני כלי תותח, הנקראות אז בשם אקאזיא (аказія, שיירה). ועתה עוברים אנחנו בדרך ההיא שקטים ושלוים גם בלילה בלא פחד וחרדה, כמה מחויבים אנחנו להודות על כל אלה לממשלתנו הרוממה! אחרי אשר עברנו במסלות צרות, בין סלעי צורים ובין גבעות ועמקים, רד היום והלילה פרש כנפיו על פני כל הככר ההוא. והנה בשעה אחת עשרה באנו לכפר של מחמדים הנקרא קום-טער-קאליע (Кумъ-тер-кале) או קום-טארקאלי (Кумъ-торкали) הנקרא על שם הר החול אשר לפני הכפר. התושבים מחמדים קומיקים 331 חצרים, 1521 נפש אדם המדברים בשפת קומיקית: שאלתי את החבר שלי, אם נלך עוד בדרך או אם נלין

פה בכפר. ויען לי כי יש לו אחרים מן התושבים מכירים וידידים הנקראים בלשונם קונאקים (Кунаки), ויסר ללון אל בית אחד מהם; אבל הם אינם מכירים אותי אמרתי לו, ויצחק האיש כהן לדברי ויאמר: האם לא שמעת כן חוק הכנסת אורחים בארץ הזאת? אף אם אנחנו מעם ודת אחרת, ואם נבוא אל בית אחד המחמדים בתור אורחים; אז יקבלו אותנו בסבר פנים יפות, ובפרט אם לבוא אל אחד הקונאקים שלהם. והמנהג אצלם אם יבוא קונאק שלהם אף עם אנשים רבים אשר אינם ממכיריהם, יקבלו גם אותם בשמחה כמו את הקונאק שלהם. קשה היה לי להאמין לדבריו, באשר ידעתי איך גדלה שנאת המושלמנים לבן דת אחרת, לכן כלתה נפשי לראות אחרית דבריו. עברנו דרך חוצות צרים ומעוקלים בין בתים קטנים וסכות נמוכות (сакли) עד אשר עמדה העגלה אצל שער סכה אחת. מפני קול נביחת הכלבים עזי הנפש, יצאו במהרה אנשי הסכה לראות מי הוא סר לבית מעונם, באשר הכירו את הקונאק שלהם א. כהן, אף אם יהודי הוא, בכל זאת הובילו אותו בשמחה וגם אותי בגללו אל תוך סוכתם. העגלה עם כל המטלטלים שלנו הובאה אל החצר, והשער סגרו מאחרינו, מיד בקש אותנו בעל הבית המחמדי לשבת על הכרים והכסתות אשר על המצעות המכסות את הרצפה, וגם הוא ישב עמנו, לשמח אותנו כחוק קבלת אורחים שלהם. קירות הבית היו מכוסות במצעות, ועליהם תלוים קני רובה (פיסטאלען) ודקרים (קינזשאלים) וחרבות (шашки) וקרנים (рожки) מלאים אבק השריפה. ועל הקרש אשר אצל התקרה מלמעלה מונחים כלי בית שונים לפאר כמו: כלי פאייאנס, כלי זכוכית ומתכות שונים, גם טהעע וצוקקער, ומנעלים גדולים הכל ביחד ותתיכות שומן יבשות תלויות מעל הקרש, אשר תפיצנה ריח רע ומעופש וצחנה בכל הבית. על הרצפה עמדו ספסלים קטנים ונמוכים, אשר עליהם יושבים לפעמים אנשי הבית. בעל הבית המושלמני היה זקן, ואשתו אשר היתה מלובשת רק בכתנת ארוכה, עמדה בחדר השני, והכינה איזה דברים בעדינו. בעוד תצי שעה הביאה לפנינו כוסות עם המים (טהעע) מתוקים על לוה המשאת (подносъ) מעשה ידי הפרסיים. האיש א. כהן היה למליץ בעדי, יען כי ידע לדבר בטוב בשפת קמיקית. שאלתי את בעל הבית אם יש יהודים בכפר הזה, ויען לי, רק יהודים אחדים יושבים פה בדבר מסחר שלהם אבל דירתם דירת עראי, כי אין להם בית תפלה ושדה קבורות. את מתיהם יוליכו לפעטראווסק או לטעמיר-כאן-שורא, גם שוחט יחזיקו אצלם. בתוך הדברים האלה הביאה אשתו שנית לפנינו, לחם וגבינה ובצים, ובעה"ב ואשתו הזקנה אשר כסתה בצעיף את פניה בקשו מאתנו סליחה ומחילה, באשר אינם יכולים לתקן בחצי הלילה מטעמים בעדינו כאשר יאות לאורחים. מפני ריח הרע של השומן לא יכלנו ללין באותו החדר, לכן בקשנו מאת בעה"ב שיעשה משכב בעדינו בתוך החצר, כי הלילה היה בהיר חם נעים וצח למאד. כפי בקשתנו מיהר בעל הבית ואנשיו להציע מצעות על קרקע החצר, על המצעות הניחו כרים וכסתות עם כיסוי חם, ואחד מאנשיו העמיד בעה"ב לשמור את העגלה והסוסים שלנו. למחרת בבוקר היה ברצון בעה"ב לשלוה תרנגולות לשחוט אצל השוחט של היהודים, אבל אנחנו לא חפצנו להטריחהו בזה, יען כי קרובים היינו לעיר פעטראווסק, טרם יצאנו מביתו הכין המים מתוקים בעדינו. כאשר נתפטרנו מאתו ומאת כל אנשיו ונתנו לו רוב תודה וברכה ביקש אותנו שנית למחול לו, על אשר לא יכול לכבד

אותנו אחר חצות הלילה כראוי וכרצונו הטוב. והנה אך יצא יצאנו מחצרו, סבבו את העגלה משלמנים אחדים ממכירי האיש א. כהן, ויפנו אליו בדברים קשים, מדוע לא סר אל ביתם, כי לחרפה יחשב להם אם אחד ממכיריהם יעבור דרך מקום מושבם, ולא יבא תחת צל קורת בתיהם.

בפעם ראשונה למדתי את טבע המחמדים בנוגע לחוק הכנסת אורחים. הפעם האמנתי לדברי כהן הראשונים. במשך שעות אחדות הגענו אל העיר פעטראוווסק. והנה מרחוק הופיע אופק המימי של ים הקאספי בהודו הנורא לנגד עיני וקול גליו התגלגלו בהמיה נעימה. בבואי העירה סרתי אל בית ר׳ אברהם קוגעל, אומן מורה שעות, יליד עיר מולדתי, ויקבל אותי בשמחה אל ביתו.

העיר פעטראווסק.

למהרת שחרתי את האדון הקאמענדאנט מן המבצר ושר העיר (A. H. Чеглаковъ) והראותי לו את המכתב גלוי מאת המושל על כל מדינת דאגעסטאן, וקבלני בסבר פנים יפות, וצוה על שר הפאליציי (Ив. Игн. Кочерга) שיעשה רצוני בכל אשר אדרוש ממנו בעניני חקירותי ודרישותי.

בעיר פעטראווסק נמצאים: 61 יהודים ילידי רוסיא, בעלי מלאכות שונות ובעלי מסחר, 20 יהודים אנשי הצבא ואשר כלו עבודתם בצבא ועוסקים במסחר.

סוחרים אחדים מיהודי טארקו יש להם חנויות מסחורות: אריגת צמר (сукно) ופשתים (ситецъ) ועורות אילים וכבשים מעבדים (сафьянъ) ועוד מינים שונים, ומקום מושבם התמידי הוא בטארקו.

בעת ההיא היתה בפעטראווסק מחלוקת גדולה, בין איש לאשתו, אחד מאנשי הצבא, אשר כלה עבודתו בעבודת המלכות ועסק במסחר, לקח לו אשה אחרי אשר מתה עליו אשתו הראשונה, והיו דין ודברים ביניהם ע״ד נכסיה אשר הביאה אליו מבעלה הראשון. פעמים רבות לא נתנו מנוח לשר הפאליציי בדברי ריבם ולא עלה בידו לעשות פשר בינידם, ויבקש אותי השר לדבר על לבם, אולי ישמעו הם לדברי. גם שנאה גדולה היתה בין הסוחרים ק. וז. ובין היהודי ר׳, וע״י זה היה להסוחרים נזק במסחרם, ויבקשו אותי הסוחרים ההם, וגם א. ב. מן טעמיר-כאן-שורא, לעשות שלום ביניהם. ויהי בערב כאשר נתאספו הנבחרים ובעלי הדברים בבית הכנסת נקראתי גם אני אליהם. בראשונה החילותי לעסוק בענין שביקש ממני שר הפאליציי, וה׳ הצליח בידי לעשות שלום ביניהם, באופן שיקח אתי בעל האשה את בת האשה מבעלה הראשון לו לאשה, ונעשה קשר התנאים ביניהם. ובעת אשר שתינו ושמחנו לקחתי את האיש ר. והגשתיו אל הסוחרים ק. וז. ודברתי על לבם ושמעו לדברי, ועשיתי גם ביניהם שלום. שמחים וטובי לב שתינו ושמחנו כל אותו הלילה. למחר שמח גם השר של הפאליציי בשמעו אחרית הדבר.

העיר טארקו, מגרש היהודים.

אחרי אשר התמהמתי ימים אחדים בפעטראווסק שמתי דרכי אל העיר טארקו, אל היהודים היושבים שם. העיר טארקו רחוקה מפעטראווסק כשני ווערסט בערך. לפאת מערב לצד ההרים, גנים וכרמים רבים מחמדי בת עין הופיעו לנגד עיני כאשר התקרבתי אל העיר טארקו, ראשית דרכי היתה אל מגרש היהודים, דרך הוצות

צרים ומעוקלים, בין סכות דלות ועניות עברתי ובאתי אל מגרש היהודים, יהודי אחד הוביל אותי אל בית הכנסת, ויצא החכם ר׳ סעדיה בן עזרא מבית מדרשו, ויקבלני בברכת ברוך הבא, בין כה וכה נתאספו יהודים אשר עשו מלאכתם בחוץ סביב העגלה וכל אחד פשט לי את ידו בברכת שלום, ונתארחתי אל בית אחד מנכבדיהם ושמו ר׳ עבריאל, בבית קטן אבל מהודר ונקי מבפנים. הפצתי לשחר את השר זאַל-בעק אחי השאַמכאַל, אבל היהודים אמרו לי שנסע לפעטראווסק, אבל במהרה יבא, והנה בקשתי את הרב עד אשר יתאספו כל היהודים מעבודתם ממלאכתם ועסקיהם, שילך עמדי לטייל במגרש היהודים להתבונן בתכונתו ובבניניו, ויעש הרב כבקשתי. בתוך המגרש ימצא כחמישים בתים של ישראל, ובנוים כתבנית סכות המושלמנים, חוצותיו צרים ומעוקלים, הבתים בנוים מאבנים וטיט ומבחוץ מרובקים ומטוחים בחומר בלי הדר ותפארת. על הרוב אינם גבוהים יותר מעליה אחת, חלוני בתיהם קטנים הם כערך חצי ארשין במרובע בלא זכוכית, בחורף ידבקו אותם בנייר משוח בשמן, ובקיץ פתוחים הם, ויסגרו בדלתים של עץ (ставни). אור השמש יבוא אל תוך הבתים דרך הפתח הפתוח תמיד אצלם, תנורים כמו אצלינו אין להם, כי אם כירות (камины) אשר בהן יבעירו עצים, והעשן הולך דרך הארובה אשר בתוך קיר הבית ולחוץ דרך הגג. הגגות אינם משפעים כלם שוים ומשפחים (плоскія) כרצפה בבית, כדרך כל ארצות המזרח, וכמו שבתיהם סמוכים זה לזה, יתכן לעבור מגג אל גג בכל המגרש ויתכן לעלות גם על גגי הבתים הבנוים בשורה השניה על שפוי ההר. על הגגות יעשו כל מלאכה, בשבת ומועד תעלינה נערות ועלמות אל הגגות לשיר בשירים ולחול במחולות. לפנות ערב ינוחו כלם עליהם מעבודת היום, גם אנכי ראיתי אנשים רבים עשו מלאכתם על הגגות ולפני בתיהם, עבדו עורות ושארי מלאכות והנשים תעזורנה לבעליהן במלאכתם, אבל מן עבוד העורות האויר רע מאד לנשימה, והם הורגלו אל האויר המשחת ההוא. אף גם שבתיהם אינם מהודרים מבחוץ אבל יפים הם ונקיים מבפנים. הרצפות מכוסות באדרות ועליהן יריעות, ועל היריעות מצעות (דיוואנע). מטות וכסאות ושלחנות אין להם, רק יושבים על המצעות ורגליהם תחתיהם, ועליהם יאכלו וגם ישנו כמו יתר אחיהם במדינה הזאת. בכל בית ובית יש חדרים אחדים, חדר אחד כללי והוא גם כן לאורחים, וחדר אחד לנשים וחדר המבשלות. החצרים שלהם צרים וקטנים ואינם נקיים, מפני הסוסים, הבקר והצאן והעופות והכלבים השומרים את בתיהם, כולם ידורו שמה יחדיו. אחרי כן הבילני הרב אל בית התפלה ואל בית הספר שלהם, בית התפלה בנוי כתבנית בית תפלה של מחמדים, לפני הבית אגן מים גדול אשר בו ירחצו רגליהם וידיהם בבואם להתפלל. באולם הבית יעמידו-מנעליהם ובגדליהם ויבאו אל תוך הבית באימה ויראה ויושבים ברגלים יחפות או בפוזמקאות על המצעות אשר על הרצפה, בימה וכסאות וספסלים לא ימצאו בתוך הבית, כי אם שלחן עומד אצל ארון הקודש במקום בימה, אשר עליו קוראים בתורה, כהנים ולוים לא ימצאו ביניהם, האורחים אשר יבואו אליהם או הנכבדים מן הקהל יעלו לתורה במקום כהן ולוי, מי שיכול להתפלל, יתפלל בעצמו, ורובם שומעים התפלה מפי הרב החכם שלהם. הנשים עומדות באולם הבית בעת התפלה. סדר תפלותיהם ומנהגי הדת כמו אצל יתר אחיהם, אשר בטעמיר-כאן-שורא והמדינה.

ביום ש"ק ד' תמוז (22 יוניוס 1840) היה בבית התפלה הזה ר' אברהם פירקאוויץ המכונה אב"ן רש"ף הכם הכולל של הקראים, וכן יספר בספרו (אבני זכרון צד 50): „בשבת בבוקר הלכתי אל בית כנסתם והתפללנו שם כדי לראות מנהגיהם, וראיתי שמנהגיהם לא כמנהגי האשכנזים, ולא כמנהגי הספרדים וקירימציים (יהודי קרים), וגם לא כמנהגי הקראים. בעת התפלה כולם יושבים על הארץ, רק המתפלל עומד אצל הדוכן ומתפלל, וכמעט כלם שותקים רק קצתם מתפללים כאלו בלהש, ומגמת פניהם אל המערב, ובהוציאם ספר התורה קראו אותי ראשון במקום כהן, כי אין בהם כהן ולוי כלל, ואת אהובי ר' יצהק[1]) קראו במקום לוי, ואהריו את אברהם העברי בעל אושפיזנו, כי הוא בעיניהם כדמות ראש, ואהריו קראו את ר' אפרים בן הנינא, ואהריו קראו לנסים בן שרביט המפטיר, סך הכל המשה אנשים (?) כנגד המשה הומשי תורה ופרשת היום פ' קרה, והקורא לבדו קרא מראש ועד סוף. ואזני כל העם אל התורה, וכל הקהל יושב על הארץ, ואין דובר דבר אפילו בלחש, והמפטיר קרא את ההפטרה לבדו כמו בקראים, ומיד אחר ההפטרה שמו סה"ת לתוך הארון ויצאו כלם מבית הכנסת לבתיהם". — ובזמני ראיתי שם שעלו שבעה אנשים לתורה, ולא יצאו מבית התפלה תיכף אחר קריאת התורה, כי אם אחר תפלת מוסף, והמפטיר אשר קרא בעצמו את ההפטרה הוא לא רק מנהג הקראים בלבד, כי אם גם מנהג הרבנים בכל תפוצות ישראל (כי גם אצל הרבנים במקומות יקרא המפטיר בעצמו, ובמקומות יקרא הקורא בתורה את ההפטרה, והכל לפי המנהג), ושארי מנהגיהם ראיתי כלם כמנהג אחיהם הספרדים. אצל בית הכנסת חדר גדול מיוחד והוא בית המדרש או בית הספר לילדיהם, ושם יושב הרב החכם על הארץ וכל הילדים בעגול מסביב גם כן על הארץ ורגליהם תחתיהם, והוא יתרגם את התורה בשפה המדוברת אצלם והיא שפת פרס קדומה או שפת טאט. גם ילמד אותם הרב החכם מלאכת הכתיבה, והכתב שלהם הוא כתב אשורית מעורב עם אותיות של כתב רש"י. עם הגוים שבוניהם ידברו היהודים שפת קומיקית, והרב החכם דבר עמדי בלשון הקודש; בבית הספר היו בזמני עד ארבעים תלמידים.

היהודים יבחרו לרב עליהם איש אחד מתוכם או ממקום אחר, היודע תורה ודיני שחיטה ובדיקה, ויכול לסדר קדושין וגטין ולנהג את העדה ע"פ דיני ומנהגי דת הרבנים, והיודע גם ללמד את ילדיהם ולהתפלל לפני התיבה. האיש היודע כל אלה יבחרו אותו על משך שנה אחת, ואם ימצא חן בעיניהם יכול להשאר אצלם תמיד, מלבד הרב החכם יש להיהודים שלשה גבאים הנבחרים מכל הקהל והם הנכבדים מזקניהם, אנשים ישרים ויודעי ספר, והובתם להשגיה על צרכי בית הכנסת ובית הספר ולאסוף כסף מן הקהל לדברים נהוצים, והם ביחד עם הרב משתדלים בכל צרכי ציבור באמונה. וגם חובתם לשפוט כל דברי ריב ומדון ועניני משפחה שלהם. לפנות ערב התאספו כל זקני וראשי הקהל בבית ר' עבדיאל בעל הבית שלי לקבל את פני בשלום ובברוך הבא. כלם ישבו על הארץ כמנהגם, ועל השאלות אשר שאלתי אותם נתנו לי תשובתם כדברים האלה:

---

[1]) הוא הבחור הקראי יצחק טירישקאן אשר נסע עם אב"ן רש"ף לדרבנד והיה עוזרו במלאכת אסיפת הקדמוניות לקראים. ה.

להנוסע ההולך לאסוף ידיעות דברי הימים לבני ישראל אשר בקוקז ודאגעסטאן ברשיון הממשלה הרוממה יר"ה מוהר"ר יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני הי"ו.

„אנחנו קהל ישראל בטארקו מודיעים לכבודך, מה שאנחנו זוכרים ויודעים בקבלה מאבותינו, אשר יצאנו מירושלים, אבל אין אנחנו יודעים מאיזה בית[1]), והלכנו דרך ארץ פרס ושירוואן ונתישבנו במדינה הזאת, בכפר דזשוהוד-קאטטא, וישבנו שם ימים רבים, ואין אנחנו יודעים באיזה זמן. מפני הגלות המר והגדול, ומפני הגנבים והלסטים ברחנו משם ובאנו לקאראבודאקענט וקנינו לנו קרקעות מן השרים, וישבנו שם בערך מאה שנים, אחרי כן ההלו הגוים שכינינו לצער אותנו, גנבו את כלי בתינו, הפרו את הקברים וגנבו את התכריכים מן המתים ועוד צרות רבות סבלנו מהם, עד אשר הוכרחנו אז לעזוב את המקום ההוא ברצון השר מעכטי-שאמבאל (משל 1794—1830), נתישבנו בטארקו מקום מושב שלו, והוא הבטיח לנו להגין עלינו מכל נזק וצרה, ואם יהיה לנו איזה נזק התחייב את עצמו להחזיר לנו בכסף, והרבה להטיב עמנו. ויתן השר ההוא פקודה לכל המושלמנים, כי מהם שיהרוג נפש יהודי מחויב הרוצה למלאות עור של כבש בכסף ולשלם לבית היהודי הנרצה, ויתן לנו שדות וכרמים בחנם ומקום לשבת במישור, ואנחנו שלמנו להשר ההוא מס שלשה רו"כ עם עור של כבש מכל בית לשנה. כשנפטר השר ההוא, נשארנו תחת מחסה בנו סולעימאן-פאשא (משל 1830—1836), והרבה להטיב גם הוא עמנו כאביו הטוב והישר, ונתנו לו המס כמו שנתנו לאביו. עבודת השר לא עבדנו, רק עסקנו במלאכת יד. היינו מעבדים עורות וזרענו עשב הטאבאק וגם עסקנו במסחר. בזמן הגענעראל יערמאלאוו שלחה אותנו הממשלה לעבודה, לבנות מבצרים ומגדלים שבע שנה תמימות *) בכל יום ויום, בזמן שכל כפר וכפר מושלמנים הלכו רק יום אחד אל המלאכה על הסדר, ולא היה לנו זמן לעשות מה לבתינו. וכן היה דרך היינו פת במלח ומים אכלנו בדוחק גדול, ממה שהביאו לנו נשינו ממלאכת ידיהן בלבד. הגענעראל יערמאלאוו הבטיח לנו שכר תשלומים הלוף עבודתינו בעד שבע שנים, אבל אנחנו לא קבלנו אף פרוטה אחת. ואולי בא שכרנו ליד השר שלנו, אבל הוא לא השיב לנו, וזה היה שכרנו מכל עמלנו, בעת אשר אחד מאתנו הלך על שעה לביתו, הכוהו במכה רבה ונוראה! כאשר נשלמו הבנינים והמבצרים והמגדלים הזרנו למלאכת ידינו כבראשונה, וישבנו בעשר שנים בשלום ושלוה. אחרי כן בא קאזי-מוללא ושרף את בתינו, ושלל את כל רכושנו, ואנחנו נתפזרנו אחד אחד בין כפרי הגוים וישבנו ביניהם בעוני ובלחץ גדול בשתי שנים, ויקרא אותנו השר שאמבאל עוד פעם אל העיר טארקו, ויתן לנו מקום לשבת למעלה מעט ממקומנו הראשון. והמושלמנים עזרו לנו במעט כסף בהלואה לבנות לנו בתים לשבת, וישבנו בשתים עשר שנים בשלוה, עד שבא שאמיל ושרף עוד פעם את בתינו ושלל את רכושנו ונשארנו במצב רע ונורא למאד. ברוב עמל ויגון בנינו

---

[1]) כפי הנראה ר"ל מאיזה שבט, או הכונה לבית ראשון ושני. ה.

*) הוא המבצר בורנאייא (Бурная) אשר ממעל העיר טארקו. לפי דברי הנוסע החכם אייכוואלד אשר היה שם בשנת 1825 נשלם המבצר בזמנו אשר תחלת בנינו היתה בשנת 1821. לפי דבריו נמשכה המלאכה רק חמש שנים ולא שבע שנים כדברי היהודים, ואולי היו מלאכות ועבודות אחרות במשך עוד שתי שנים?

את חרבות בתינו ועוד לא באנו לכחנו הראשון, והנה אחר ארבע שנים בא עוד פעם שאמיל אלינו בעת החורף, אבל בפעם השנית לא שרף את בתינו, כי אם הרג שלשים וחמשה אנשים, במספר הזה גם נשים וטף, ושלל את כל הנשאר אצלינו וחמשה אנשים לקח בשביה, אשר אנחנו לא יודעים עד היום איפא נאבדו. הקאממענדאנט של המבצר פעטראָווסק ראה את מצבנו וירחם עלינו, וידבר טוב עלינו עם השר שלנו, ויצו השר לשבוע על אמיתת סך ההיזק שהיה לנו והוא ישוב לנו את הסך בכסף מהממשלה, אבל עד היום לא קבלנו את הסך אשר הבטיח לנו, ואנחנו פחדנו להשאר במקום מושבנו, לכן קנינו לנו במשך הזמן מקומות למעלה בין המושלמנים ובנינו לנו הבתים אשר אנחנו יושבים בהם עד היום הזה, וכל ההבטחות אשר הבטיחו לנו בכפר קאראַבודאַקענט ובעיר טאַרקו עלו בתוהו ואבדו, ולא ראינו שכר בהפסדינו, רק צדות אין קץ שבענו, וזה היה חלקנו מכל עמלנו,

בעת הזאת נותנים אנחנו מס להשאַמכאַל שלשה רו"כ ועוד אחד של כבש מכל בית לשנה, לעבודת השר ולעבודות הממשלה לא הולכים אנחנו. השר שלנו כעת הוא זאאַל-בעק (Заалъ-бекъ) ולא עושה לנו רעה מאומה, כי פקודת הממשלה הוא עושה, רק בזאת אנחנו סובלים שרעים משברים את המצבות של הקברים שלנו, ומה טוב היה לנו, אם הממשלה תעשה הטוב למעננו לתת לנו עוד כברת ארץ להרחיב את שדה הקברות כי קטן הוא, וחלק הארץ סביב בית הקברות מגיע למושלמני אחד הזודע שם אוזי. גם המושלמנים יעצרו המים לפעמים שלא יבואו להשקות את השדות אשר יש לאנשים אחדים מאתנו. המדרש אשר אנחנו יושבים בו כעת, ימצא בין המושלמנים אבל מיוחד מהם, ומקומו בפאת צפון לתל ההר. החוקים והמשפטים ומנהגי הדת שלנו כמו אצל אחינו הספרדים הרבנים ולא הקראים, וכן היו מנהגי ודתי אבותינו. אנחנו עוסקים כעת מעט במסחר, רוב מאחינו מעבדים עורות של כבשים וזורעים עשב הטאבאק הפשוט, ומזה אנחנו מתפרנסים בצמצום. כל אלה הידיעות מעידים אנחנו בחתימות ידינו פה טארקו על חוף ים הקאספי במדינת דאגעסטאן, ביום השני עשרים ותשעה לחדש התשיעי ה' תרכ"ז ליצירה.

אני סעדיה בן עזרא רב ושו"ב דק"ק טארקו.
אביי ב"ר אברהם.
אבנר ב"ר משה.
אברהם ב"ר אביי.
אברהם ב"ר דוד.
אברהם ב"ר משה.
אהרן ב"ר אברהם.
אהרן ב"ר פנחס.
אלעזר ב"ר פנחס.
אפרים ב"ר רם.
ביטרא ב"ר מאיר.
בכשי ב"ר משה.
בנימן ב"ר רבא.
בנימן ב"ר שמואל.

בניהו ב"ר שמואל.
דוד ב"ר אברהם.
דוד ב"ר שבתי.
הלל ב"ר אברהם.
הלל ב"ר פרץ.
זבולן ב"ר רבא.
זרובבל ב"ר אבנר.
חיים ב"ר שלמה.
חנוכה ב"ר יוסף.
יוסף ב"ר רבא.
יעקב ב"ר רבא.
יצחק ב"ר רבא.
יששכר ב"ר משה.
לוי ב"ר ראובן.

מלך ב"ר מאיר.
משה ב"ר אליהו.
משה ב"ר צפניה..
משה ב"ר שבתי.
משה ב"ר ניסן.
ניסן ב"ר חנוכה.
ניסים ב"ר פסח.
עבדיאל.

עזריה ב"ר שלמה.
פרץ ב"ר הילל.
צדיק ב"ר ניסים.
צפניה ב"ר משה.
רבא ב"ר צפניה.
רחמני ב"ר פנחס.
שבתי ב"ר דן.
שמעיה ב"ר מלך.

בין הידיעות אשר אספתי בחדש מארט (אדר שני) העבר בהארחיוו, בתוך האקאנצעלייאריא של השר המושל על כל מדינת דאגעסטאן מצאתי באגודת הכתבים נומער 114 ונומער 191 מכתב תעודה מאת קהל ישראל אשר בטארקו, כתוב בשפת ערבית, ונעתק שמה בשפת רוסיא, והעתקתי לי פתשגן הכתב בשפת ערבית, ופתשגן העתקה הרוסית, וההעתקה הרוסית מאושרת מן הקאנצעלייאריא ההוא בחותם המלוכה. ואני העתקתי פתשגן העתקה הרוסית לשפת עברית מלה במלה כדברים האלה:

פתשגן הכתב הרוסי הנעתק בשפת ערבית, מאת עדת ישראל אשר בעיר טארקו:

כתבי תעודות אשר היו בידינו מאבותינו הקדמונים, היו לשלל ולבזה ולשרפת אש, בעת אשר פשטו גדודי שאמיל בעירנו. לכן חברנו אנחנו את התעודה הזאת מאת פתשגן הניירות אשר היו בידי אחרים, למען השיב על השאלות אשר נשאלו מאתנו על דבר קדמות ישובנו, ומאיזה מקום ומדינה באנו לשבת בארץ הזאת.

בזמן המלך נבוכדנצר יצאנו מארצנו הקדושה מן העיר ירושלים והלכנו הלוך ונסוע עד אשר באנו לבבל וישבנו שם ימים רבים. ויהי כאשר משל אחשורוש מלך פרס על בבל, והניח מס עלינו שלשה שקלי כסף (שלשה רובל בכסף רוסיא) מכל בית לשנה, ושלמנו את המס בכל שנה, אחרי מות המלך אחשורוש הכבידו בניו את המס עלינו. אלה מאתנו אשר יכלו לסבול את עולם הקשה, נשארו במקומם בבבל, ואנחנו הוכרחנו לצאת משם, והלכנו לארץ פרס ונתישבנו בעיר המלוכה טעהעראן (Тегеранъ). בעת ההיא מלך המלך באבא-כאן-שאך בארץ פרס, ויקח מאתנו רק שלשה רו"כ כסף מכל בית לשנה, ואנחנו ישבנו תחת צלו במנוחה ושלוה כל ימי חייו. אחרי מותו הוסיפו בניו על המס שלנו, והוכרחנו לצאת מן העיר טעהעראן ונתישבנו בעיר האמדאן (Гамаданъ). המושל בעת ההיא שם לא לקח יותר מכפי ששלמנו מקודם בעיר טעהעראן. אחרי כן החלו המושלים לדרוש מאתנו יותר מן המס הקצוב ההוא, ויצאנו מן האמדאן ונתישבנו בעיר רעשט (Рештъ). השר של העיר אידאייאט-כאן (Идаятъ-Ханъ) לקח בתחלה רק שלשה רובל כסף מכל בית לשנה, וישבנו שם ימים רבים, אחרי כן החל לרדוף אותנו והגדיל את המס, העתקנו מושבנו משם להעיר קובא (Куба), שם ישבנו זמן רב השקט ובטח תחת צל הכאנים, ולקחו מאתנו רק שלשה רובל כסף מכל בית לשנה. ברבות הימים החלו כאני קובא לדרוש מאתנו מסים יותר מן הכח, הוכרחנו לצאת משם ובאנו להתישב בכפר אבא-סאבא (Аба-Сова) אשר אצל העיר דרבנד בתוך ההרים וישבנו

שם עד אשר הרים פֿעם-אלי-כֿאן את מטה ועמו עלינו, וברחנו למלט נפשינו משם, ומצאנו מפלט לנו באוצום-קאטטא (קאייטאג Уцмія Кайтагская). בעת ההיא משל על אוצום-קאטטא השר אלי-באשא-אוצמינסקי, ויקבל אותנו בשמחה ובסבר פנים יפות, ויתן לנו קרקעות ובית רחיים גדול, ואחרי כן היה בלב השר להעתיק מושבנו במאדזשאלים. ויתן לנו המקום במתנה, ונתישבנו שם ברצונו. אחרי מות השר אלי-באשא ההלו בניו להעיק אותנו במסים גדולים, ועזבנו גם את הכפר מאדזשאלים, ומצאנו מקום לשבת בכפר קאראבודאקענט. זמן רב ישבנו תחת מחסה השרים של אותו המקום, אחרי כן בקשו אבותינו מאת התושבים למכור להם כברת ארץ לבנין בתים, וימכרו להם התושבים את המקומות באקאנאז-אורכֿאט (Баканазъ-Урхатъ) וסיורכֿאיי-טיובע (Сюрхай-Тюбе) המשתרעים עד הנשר, ונקראים המקומות ההם בשם: שארטא (Шарта) ופילאו-אשאגאן (Пилавъ-Ашаганъ) על שם המאכֿלים אשר עשו אבותינו לכבד את העם. במשך הזמן ההלו תושבי קאראבודאקענט לגנוב את כלי בתינו ולהרוג את אנשינו בכל עת, ואנחנו בקשנו מאת השרים שיגינו עלינו, והבטיחו אותנו, אבל לא מלאו את הבטחתם, והוכרחנו ללכת לבקש את השר הישר והטוב מעכֿטי-כֿאן-שאמכֿאל שיקבל אותנו בארצו ושיגין עלינו. השר הבטיח אותנו, כמו שהיה כתוב בהתעודה שלו, ואנחנו נתישבנו בטארקו, ויתן לנו כברת ארץ אצל העיר לבנות בתים, ויעש לנו הנחה במסים על משך שבע שנים*). בכלות הזמן הקצוב, החל לקחת מאתנו שלשה רובל כסף עם שני עורות (סאפֿיאן) מעובדים מכל בית לשנה, ויתן לנו השר מעכֿטי-כֿאן-שאמכֿאל על זה כתב תעודה חתום בחותם שלו. אחרי מותו משל בנו סולעיימאן-כֿאן עלינו בחסד וברחמים כמו אביו הישר, ואחרי מותו משל אחיו עלינו השר אבו-מוסלים-כֿאן, והיה גם כן איש טוב כמו אביו ואחיו והטיב עמנו. שני השרים האחרונים האלה נתנו חיזוק ועוז לתעודת אביהם בחתימתיהם, יאריך ה' את שנותיהם והצלחתם."—

התעודה הזאת נעתקה[1] על ידי המעתיקים משרי הצבא: האדון פֿיצכֿעלאוראוו (Фицхелауровъ) והאדון חֿארונזשי-טאראַרין השני (Хорунжій Тараринъ 2-й), וההעתקה השניה בשפת ערבית ורוסית היתה ע"י האדון עסאול-פאדכֿאלוזין (Эсаулъ-Подхалузинъ).

לפענ"ד כתב הקהל הזה מטיל ספק בדבריהם, ראשית: (כאשר הוביל המלך נבוכדנצר את גולי ישראל לארצו נתישבו היהודים בארץ בבל כגולים וכשבוים, ולא כאנשים חפשים אשר יכלו לצאת מארץ לארץ וממדינה למדינה ברצונם הטוב. באופן הזה היו יכולים לחזור לארץ אבותיהם בכל עת, או להתישב בארץ אחרת כאורחים ולא כשבוים וגולים, מלסבול עול גלות מן הבבליים אשר החריבו את ארצם ואשר

---

*) ואולי מזה הטעם עשה להם השר ההנחה על משך שבע שנים, על אשר לא קבלו היהודים שכר עבודתם בעד שבע שנים אשר עבדו עבודת פרך בבנין המגדלים והמבצרים הנזכרים במכתב הקהל למעלה.

[1] הנוסע כתב בתחלה: התעודה הזאת נכתבה ע"י הקהל בשפת ערבית בחדש אויגוסט שנת 1866 ונעתקה וכו', ואחרי כן מחק זה; ובחנם מחק, כי בהעתק גוף הערבי כתוב יום י"ז לחדש רביע-אלאבר שנת 1283 להגרה, וזה מסכים ליום 29—17 לחדש אויגוסט שנה הנזכרת לפי מנין הנוצרים.
ה.

נקמו נקמתם בהם והוליכום בשבי בבלה, גם לא בקשו אחרי כן רחמים מן כורש מלך פרס שיתן להם הרשיון לשוב לארצם, וכפי דברי היהודים האלה, ישבו אבותיהם בארץ בבל כאנשי דרור והפשים מעול מלך ושרים, והיה לאל ידם לצאת בכל עת ובכל זמן מארץ לארץ וממדינה למדינה באין מוחה בידם ובאין מעצור). שנית: עד זמן המלך אחשורוש לא זכרו אם נתנו איזה מס בארץ בבל, רק אחשורוש המלך החל לדרוש מהם מס[1], ורק שלשה שקלי כסף, אשר עלה בהשבונם כשלשה רובל כסף בכסף רוסיא מכל בית לשנה. ואיך נשאר בזכרונם רק סך המס בלבד, ושכחו את אופן חייהם ושארי צרות רבות וגזירות גדולות אשר היו לכלל ישראל מזמן אחשורוש עד בואם אל העיר טארקו משך 2157 שנים בערך? שלישית: הלא יתפלא כל אחד מהקוראים אשר בכל העתים והזמנים מן אחשורוש המלך עד היום הזה שמו להם לחוק עולם לתת מס רק שלשה רו"כ ולא יותר, ומי מן המלכים והשרים אשר הוסיף מעט יותר על המס הקצוב, מיד עזבו את הארץ ומקום מגורם, ונדדו לארץ נכריה עם נשיהם וטפיהם ועם כל כלי בתיהם, ועשו הוצאות רבות וגדולות עד אשר מצאו להם איזה מקום ופינה, שישלמו שם שלשה רו"כ ולא יותר. ובן, לעשות הוצאות רבות ולסבול עמל הדרכים יכלו, ולהוסיף מה על המס, למען השאר במקום אחד ולשבת במנוחה בארץ מגורתם לא היה לאל ידם (ואולי נשאר אצלם בקבלה מאבותיהם זכרון המס בתעודותיהם שהיו במספר שלשה שקלי כסף, אבל מי יודע מהירם?), הלא כל קורא יצחק לדבריהם אלה. אבל כפי הנסיון וכפי אשר למדתי את טבעם וראיתי את אופן הייהם, אוכל אנכי לשער בנפשי את כוונתם, מדוע הברו את מכתבם בסגנון כזה. בעיני ראיתי וקראתי את השאלות אשר שאלה הממשלה מאתם ע"ד קדמותם וידיעות דברי הימים של אבותיהם ובאיזה מן הזמנים מאיזה ארץ ומדינה באו לשבת בארץ הזאת, וסבת יציאתם וביאתם וכדומה. לוא נתנו היהודים תשובה נבונה (אם היה בכחם להשיב) בלב שלם ובנפש חפצה, הלא אז יכלו לעשות חסד עם ספרי דברי הימים לבני ישראל; אבל היהודים אשר הייתם היו תלוים להם תמיד מנגד, והיו עשוקים וגזולים כל הימים וחיו חיי עוני וצער, מפני מורך לבבם פחדו מקול עלה נדף, והנה כאשר נקראו אל בית המשפט ואל עד הפאליציי, והשר החל לשאול מהם השאלות ההן, אשר לא הורגלו עד כה להשיב על שאלות כאלה, כי מי שאל עד היום על מצבם בעבר ובהוה, ולמי מן העמים נצרך היה לדעת מהם ומהייהם, באשר שנואים היו מכל והיו בין קוצים ודרדרים יחד. לכן מפני הפחד, אולי יצתה עוד גזירה רעה חלילה או מסים גדולים מן המלכות, בקשו זמן להשיב תשובתם בכתב. כאשר הם אנשים רחוקים מן השכלה ומדעים חשבו בלבם, כאשר תראה ממשלת רוסיא, שבכל העתים והזמנים ובכל המקומות אשר הוסיפו עליהם יותר מן שלשה רו"כ על המס, מיד עמדו ויצאו, ובלא ספק תפהד גם ממשלת רוסיא שלא יעזבו חלילה גם את הארץ הזאת ולא תדרוש מס גדול מהם. גם חרבן אבא-סבא היה בשנת 1797 ואז משל בקאיטאנ האוצמי אוסטאר-כאן ולא עלי-באשא, ואולי טעות הוא בשם כנויו. במה שנוגע לטלטולם לא המס היה עיקר הסבה, ולא ברצונם הטוב עזבו את מקומות מגוריהם,

---

[1] לא אפונה כי עלה בזכרון כותבי הכתב הזה הפסוק במגלת אסתר (י׳ א׳): וישם המלך אחשורש מס וכו׳.

ה.

והלכו לטייל ממקום למקום. לפי דעתי רק הזמן הבריח אותם לזה, מבוכות ומהומות מלחמות רבות ונוראות ואיומות אשר היו בארצות אלה בימי עולם ובשנים קדמוניות, עת אשר הלחמו הפרסים והמדיים עם מלכי בבל, ומלכי מדי עם מלכי פרס, המדיים עם הסקיטים והיונים, והפרסים עם היונים, ומלחמות הכליפים, ומלחמות הפרסיים עם הטורקים, והטורקים עם הפרסים, הערביים עם הכורדים, והכורדים עם הארמענים והגרוזינים, והפרסים עם הרוסים, ועוד מהומות רבות בין שרי הארצות הבאים והנסיכים אשר לחמו תמיד איש ברעהו, בעתות חשך וצלמות, בעתות אשר ערים וכפרים עלו על המוקד, בעתות אשר רבבות בני אדם נכרעו כצאן לטבח, וחוצות ורחובות ונהרות ונחלים נמלאו דמי אדם, ולמאות ולאלפים אנשים הושמו בשלשלאות ברזל להוליכם בשבי לארצות לא להם, בעתות ההן ברחו יהודים רבים מחרב מאש, מרצח ורצח ואבדון להמלט על נפשם ולמצוא איזה מקום ופנה, לשבת בשלוה ובמנוחה תחת צל ומחסה מלכים ושרים, אבל לא מפני שהוסיפו מעט על סך שלשה רו"כ מהמס שלהם, ומה שהם מעידים שהם מחרבן בית ראשון יכול להיות שנשאר אצלם בקבלה מאבותיהם; אבל אופן מסעיהם נדודם ומהלכם על הסדר, גם הם אינם זוכרים, כן דעתי בזה, והרשות נתונה לכל הקוראים לשפוט כפי שכלם ורצונם הטוב. [וכן גם דעתי בזה. יעבץ מהדבנר]. ——בהיותי אח"כ בכפר קוסטאק, אשר במדינת פערסק, העתקתי מן הפנקס אשר בידי הרב החכם ר' שמעון בן אפרים יליד טארקו כדברים האלה:

„בימים היגונים והחשכים, מזמן קאַזי-מוללאַ עד שאַמיל, כמה וכמה צרות ויסורים ועונשים ותלות סבלנו בעה"ד. בליל י"א לחדש שבט שנת תר"ו (1836, 1846 ?) [כן] בחצי הלילה כאשר היינו ישנים על מטתינו, פתאום בא שאַמיל וחילותיו אלינו לטארקו, וקבלנו גזירת מלא וחמים עלינו. כמה וכמה אנשים מאחינו נהרגו במיתות משונות ואכזריות, עשרים וחמשה ילדים, יונקים ועוללים האמנים עלי תולע חבקו אשפתות. רבים מישראל הוכו מכת חרב וחבורה ומכה טריה, נחרבנו נשללנו כולנו תשארנו ערום ועריה. ילדינו מתו מקור החורף, ובחורים ובתולות נלקחו בשביה בידי מחמדים אכזרים לא רחמים. אני הגבר ראיתי עני בשבט עברתו, גם אותי ואחותי נתנו העריצים בין יתר השבוים, הכבידו עלינו חבלי ברזל, הלכנו בלא כח לפני רודף בשביה אל תוך ההרים. שם אסרו אותנו, בשלשלאות של ברזל על צוארינו וידינו, ורגלינו היו מכאים בעצים, משך שלשת ימים בתוך בור עמוק הסגור עלינו, ואכילה נתנו לנו, מעט סובין מעורב במים, ולא אכלנו שלשת ימים לילה ויום. ביום הרביעי לשביותינו הוציאו אותנו מן הבור ונמכרנו לשני בעלים חדשים לעבד ולשפחה, ועשינו אצלם מלאכות ועבודות קשות. אחרי עברו ששים יום, ימי סבלותינו, בא בן שאַמכאַל עם צבאותינו אל הכפר, ונהיתה מהומה רבה שמה, ובתוך המהומה והמבוכה ההיא ברחתי על נפשי. וה' אלהי העברים נתן לי כח ועוז לרוץ, וישמור אותי מכל פגע בדרך, רצתי בכח ולא ידעתי מה היה עמדי, כחולם באתי פתאום לטעמיר-כאַן-שורא. אחותי נשארה שבויה ונלמודה שבע שנים תמימות בידי שודד אכזרי להתעלל בה תמיד בכל אות נפשו! החילותי ללכת על פתחי נדיבי אחינו בני ישראל האומללים והעניים לאסוף כסף, הנה במשך שבע שנים קבצתי סך שבע מאות רו"כ בעד פדיון נפש אחותי, ואחר שבע שנים עלתה

בידי והוצאתיה משביותה, והבאתיה בשמחה רבה לטעמיר-כֿאן-שורא, ומשם חפצנו לשוב למקום מושבנו לטארקו. הדרך היתה אז מאד מסוכנה מלסטים ושודדים ילידי ההרים עזי נפש, וישלח אותנו הקניאז אבו-מוסעלים-כֿאן-שאמכֿאל השר שלנו, בתוך ארחת שלשים אנשי החיל עם כלי תותח אחד לטארקו, בדרך נפלו עלינו כמו חמש מאות רוכבים שודדי ההרים, ויעשו מלחמה אתנו, אחדים ברחו להודיע להשר, לטעמיר-כֿאן-שורא, ובמהרה שולחו קאזאקים לעזרתנו, והושיבו אותנו בחזרה לטעמיר-כאן-שורא. בעוד ימים אחדים שלח אותנו השר בתוך ארחת אנשי החיל 200 נפש, ובאנו בפעם ההיא בשלום לטארקו, ונתקבלנו בשמחה אין קץ מאת אחינו בני ישראל שמה. במשך הזמן חזרו רבים מן השביה אומללים, דלים ועניים מדוכאים, אחרי אשר שתו כוס מים הזדונים לרויה. אהה ה'! למה לנצח תשכחנו, תעזבנו לאורך ימים. השיבנו נא אליך ונשובה, חדש ימינו כקדם!"

החכם הנוסע בערעזין יספר בספרו מסעותיו למדינת דאגעסטאן בשנת 1842 (צד 56) כדברים האלה: „דבר פלא בעיני, אחד מן העמים רכי הלבב היראים ומפחדים תמיד מפני כל, ינורו עם שודדים, ליסטים ועזי נפש יחדיו, ועוד בהרבה מקומות בקוקז! בני ישראל אשר נתישבו בארצות אלה כפי הקבלה עוד מגלות בבל, יעסקו במסחר קטן בין ילידי ההרים. בעת ממשלת המושלמנים היה מצב ישראל שפל עד מאד, כי מלבד אשר סבלו עול מסים גדולים וכבדים עוד חייהם היו תלוים להם מנגד. ויהודי אף אם היה חכם כשלמה מלך ישראל, אם פגע במושלמני אכזרי בדרך, חובתו היה לרדת מעל הסוס או לנפול אפים ארצה לפני כל מאמין בדת מחמד, ואם לא מלא את החוק הזה, אז אחת דתו להמית. בעתות אלה הם יושבים בשלוה וכו'."

היהודים בעיר טארקו ואחיהם היושבים בכפרים אשר במדינת דאגעסטאן הצפונית העוסקים במסחר, ישלמו להשרים שלהם סך כסף בעד הרשיון לעסוק במסחר. סחורותיהם הם: מיני סיטעץ, קאַליענקאר, ומיני משי הנקראים קאַנאַאוס, ומיני צמר ופשתן שונים. המדה אשר ימודו את סחורותיהם נקראת קאַרי (Карп) והוא בערך $^{3}/_{4}$ ארשין של רוסיא, והארשין של הכֿאנים (ханскій аршинъ) כולל בקרבו שתי מדות קאַרות כאלה. חנויות בכפרים מעט מאד. על פי הרוב נושאים היהודים את סחורותיהם בתוך שק על כתפותיהם מבית לבית ומחצר לחצר בתוך הכפרים של המושלמנים וצועקים: „קומאַטש-אַללאַ, קומאַטש-אַללאַ!" „קנה סחורה! קנה סחורה!". התושבים ישנאו אותם תכלית שנאה, אף גם שנושאים ונותנים עמהם, ויושבים עמהם יחדיו. עשירים מישראל בתוך הכפרים לא מצאתי. בשנת 1847 (15 יאנואר) חברת מרצחים מן שלש מאות איש ובראשם הנאיב מנומבעט, אבוקער-דעביר (Абукеръ-Дебиръ) ביום סגריר ענן וערפל התנפלו על הכפר טארקו, ביחוד על ישוב של ישראל, ושללו חלק הגדול מן הישוב, והכום בלא חמלה, ועשו שם צלמות ולא סדרים. הדבר הגיע אל הממשלה, במהרה באו המושל המעכֿטוליני הנסיך אַרבעליאַן (Князь Орбеліанъ) עם צבאותיו, ויכו את השודדים בתוך הבקעה אשר אצל האַרקאַס, ויגרשום עד הגבנון שענטערעק (Шеншерскій хребетъ) המבדיל ארץ השאמכֿאלים מאַווארסקי-קאַייסו (Аварскій-Койсу). השודדים ברחו בלא סדרים, ואבדו באותו הדרך כל השלל אשר שללו אצל היהודים. גם 33 אנשים נהרגו מהם

כרגע, 17 אנשים נלקחו בשביה, מלבד כלי נשק וסוסים עד חמשים. אבל לא ידוע, אם נחזר השלל לידי היהודים האומללים ההם. *)

מכתב בקשה מאת קהלות ישראל היושבים בעיר טארקו, בכפרים: בוינאק, קאראבודאקענט ודורגעלי, ובעיר טעמיר-כאן-שורא להשר הגאצאלניק על כל מדינת דאגעסטאן, העתקתי מאגודת הכתבים אשר בחוך הארחיעוו של השר הגאצאלניק ההוא כדברים האלה:

„אדון ונסיך נכבד! מה מאד ישמח לבבינו בקרבנו, כי יצאנו מתחת ידי המושלמנים, ויושבים אנחנו כעת בטח, תחת צל ומחסה ממשלת רוסיא יר"ה. וכל זה איננו שוה לנו, שכל דין ודברים אשר בינינו, ימסרו ליד השופטים המושלמנים. שישפטו אותנו על פי חוקי דתם או השאריאט, ועל פי מנהגיהם (אדאטים), ויקרה לפעמים אם מושלמני יהרוג את אחד היהודים, והנה ישאר חפשי בביתו, ואם יהודי יהרוג לפעמים את אחד המושלמנים, אז יעשה לו משפט חרוץ, וגם ישולח לארץ סיביר. והשרים המושלמנים יתנו ידם להרוצחים ויעמדו לימינם להצדיקם בעדותם ובמליצותם, יען כי לוקחים מהרוצחים שוחד הרבה, והשרים המחמרים ההם נוגשים אותנו תמיד, לכן כאשר אנחנו כעת עבדים נאמנים לממשלת רוסיא, מבקשים אנחנו כלנו את כבוד מעלתך הרם שתוציאנו מתחת עול חוקי המושלמנים ולספחני אל חוקי ומשפטי הממשלה הרוממה, ואנחנו מחכים כולנו על רוב טובך שתפנה לבקשתינו ותמלא לטוב רצוננו. כתוב ביום 29 יאנואר משנת 1866. תחת הבקשה היו כתובים ותחומים הנבחרים מן הקהלות הנזכרים למעלה: דוד ב"ר שבתי. ביסרא ב"ר מהיר. אפרים ב"ר קושי. יוסף ב"ר רבא. חנוכה ב"ר יעקב. אהרון ב"ר ירמיה. פסח בן יונה. עוזיהו בן אליהו. בבא ב"ר מהיר. מרדכי ב"ר פרץ. יהושע ב"ר חנוכה. חנינה בן מרדכי. צדיק בן נסים.

מן המכתב הזה נראה כי עד שנת 1866 היו נשפטים תמיד ע"פ חוקי ודתי ומנהגי המחמדים יושבי הארץ, ולא ע"פ חוקי ממשלת רוסיא, אבל יכול להיות שבמשך הזמן יתפשטו חוקי הממשלה על כל העמים ועל היהודים גם יחד. בזמני היו סרים עוד למשמעת השאריאט והאדאטים של המושלמנים. בעלי המשפט בכפרים הם הנשיאים (Старшины) הנבחרים מאת הקהלות של המושלמנים ומאושרים מן הממשלה. בדין ודברים של ישראל, יבחרו גם היהודים שנים או שלשה אנשים ישרים מתוכם לעמוד לעזר להנשיאים המושלמנים במשפט. — — היהודים בטארקו מתלוננים על המושלמנים, אשר מפני שנאתם יסתמו לפעמים את דרך המים שלא יבואו אל תוך מגרש היהודים. — —

ביום א' אויגוסט 1867 הואיל הקיסר אלכסנדר השני להסכים על דברי הקניאז שאמסודין שאמכאל, ויצו לבטל את ממשלת השאמכאל ולספח את ארצו אל פלך של טעמיר-כאן-שורא. מן היום ההוא יצאו לחרות עולם 5440 בתי אבות, ומהם 51 בתי ישראל.

בארץ השאמכאלים נתישבו 71 בתים של ישראל אשר העתיקו מושבם מארץ קאיטאג לפני מאה שנים בערך ושלמו להשאמכאלים מן 3 עד 5 רו"כ עם שני

---

*) ראה: Сборникъ газеты Кавказъ, 1848, I., 27

עורות אילים מעובדים (סאפֿיאן) מכל בית לשנה. מהם 51 בתים יצאו לחפשי מן המסים שלהם, ואנשי דרור המה, ועשרים בתים הנמצאים בבוינאק מחויבים עוד לשלם מסים להשרים שלהם. — — בעוד ימים אחרים הלכתי לשחר את פני השר זאאַל-בעק (כפי דברי היהודים הוא אחי השאמכֿאל) למסור לו את המכתב הגלוי, ויקבל אותי בסבפ"י, וככלותי לקרוא את המכתב הגלוי צוה לקחת מוללאַ מלומד עם הרב של היהודים למליץ שילכו עמדי להתבונן בסביבות העיר. מבית השאמכֿאל חזרתי לביתי לאכול פת שחרית. אחרי כן באו אלי אלה האנשים ואנחנו שמנו כלנו דרכינו יחדיו להתבונן בסביבות העיר טארקו.

כצאתי מן העיר דרך גנים וכרמים רבים, ראיתי קבר אחד מצד הדרך, ועליו גל אבנים, ויאמרו אלי האנשים, כי פה נשפט אחד בסקילה. אבל האותיות על המצבה אינן נכרות, משם שמנו דרכנו ובאנו אל בתי הקברות הישנים והעתיקים מימי קדם, אבני המצבות גבוהות ורמות, וכעצים בתוך יער גדול עבתו תתראנה המצבות לעיני הרואה באין מספר, ותשתרענה על שטח כמה ווערסט למרחוק. האבנים כתובות בכתב קופי קדמון, והכהן המאלאַ לא ידע להבין אף אות אחת בכתב ההוא, אף גם שהיה יותר מלומד מכל הכומרים שלהם בתוך העיר טארקו, לכן נשארו לי כתבות המצבות כחדה בלא פתרון. קברים עתיקים ראיתי ומצבותיהם נשקעו בתוך האדמה מרוב זוקן, ואין אות נכרת עליהן. ומי יודע אם לא קברי הכוזרים הקדמונים הם או הערביים הגבורים המפורסמים ואנשי השם מעולם, אשר הרעישו את הארץ ברוב מלחמותיהם, ינוחו כעת במנוחה נעימה, בשלוה ובדומית קדש. דרך חצי ווערסט לפאת דרום בתוך המישור ראיתי חרבות יבות חדשות מזמן מלחמת הרוסים האחרונה, וגבעה לא כל כך גבוהה לפני, ויאמרו אלי האנשים כי אותה חפר פעם אחת נוסע אחד קראי, והוא החכם ר' אברהם פירקאוויץ המכונה אב"ן רש"ף, אשר היה פה 20 יוני 1840 לס"ה כאשר הזכרתי למעלה, וניכר עוד היום עקבות החפירה בצד אחד. החכם ההוא יספר בספרו (אבני זכרון צד 50), כי הקאמענדאנט מן המבצר נתן לו שמונה אסירים לחפור את הגל בדרך שתי וערב לאורך לרחב ולעומק, וימצא בתוכו 11 מטבעות נחושת עתיקות מאד ונפלה חלודה עליהם, וישומם השר בתוך נרתק ויחתום בהותם הממשלה שבבית המשפט בטארקו, ויתן כתב עדות על מציאותם בתוך הגל שבתוך המבצר, והראה לו השר את הקיר שבנה אלכסנדר מוקדון לפי דברי קצתם, ולפי דברי זולתם הוא היה בנין הכוזרים, ונשאר רק יסודו מן הסלע עד ים הקאספי, ועל הסלע הראה לו מרחוק את קבר קאַזי-מוללאַ נביא השקר מן הטשערקעסים, ולא מצא שום רשימה קדמונה חוץ מרשימות ערביות מזמן בלתי קדום עכ"ל.

מן המקום שחפר החכם הנ"ל באתי לשני גלים (курганы) אחרים ומשם ממעל ההר לצד דרום ימצאו חרבות בתים ומצבות, ויאמרו לי האנשים, כי לאותו המקום ברחו רבים מתושבי העיר מן המגפה שהיתה זה מקרוב. אבנים רבות וגדולות מפוזרות אחת הנה ואחת הנה על ההר ובתוך הבקעה ובמישור על פני השדה המשתרע עד הים, ועל כל צעד וצעד רבה העזובה למאד. חפשתי בין כל בתי הקברות אולי אמצא ביה"ק קדמון של ישראל אשר היו פה עוד בזמן ממשלת הכוזרים, ולא מצאתי בכל המקומות ההם בלתי התרבות ההדשות של ישוב היהודים אשר נחרבו ונהרס:

בזמן ראשי המורידים, קאַזי-מוללאָ ושאַמיל וסיעתו. משם הלכנו אל בית הקברות של היהודים, ולא מצאתי שם כי אם שתי מצבות ישנות והאותיות לא נכרות עליהן מרוב זוקן, ויתר המצבות החדשות, רוב מהן נשברו על ידי המושלמנים, אשר ישברו את פני האבנים בכוונה למען לצער בזה את היהודים, כי ישנאו אותם כרוע לבבם תכלית שנאה. — —

כן המקומות העתיקים ההם שמתי דרכי בחזרה לביתי,. וטרם צאתי מטארקו נתן לי הרב החכם ר' סעדיה בן עזרא במתנה מגלת אסתר כתב עתיקה על עור פשום, כפי הקבלה נכתבה המגילה ההיא בעיר שושן הבירה.

הסוסים היו מוכנים, הרב והזקנים יצאו ללות אותי מחוץ לעיר, ובעל הבית שלי הלך ללות אותי עד העיר פעטראָווסק.

ז) הנסיעה מן העיר פעטראָווסק דרך ים הכספי אל העיר דרבנד.

(דרבנד; אצל הפאָליציימייסטער; בית הרב הגדול; ידיעות ע"ד עשרת השבטים וקדמוניות ישראל; בית ר' מנשה בן אבשלום; הסעודה; ואופן תיקון המאכלים אש והעפראקי; המליץ ר' עקיבא; מגרש היהודים, בתיהם, כלי נשקם, בתי תפלותיהם, בתי הספר והמדרש; ידיעות הנוגעות לדברי הימים ולקדמוניות ישראל בדרבנד; חרבן אבאַ-סבא; שבית ר' עקיבא רב מאבא-סבא; הנסיעה אל חרבות הכפר אבא-סבא; רשימות מצבות בני ישראל בשדה הקברות הישן והחדש; ידיעות והשערות ע"ד קדמות ישובם באַרץ דאגעסטאן בכלל; ע"ד היהודים בארץ אשר על הים הכספי מאיזה מן השבטים הם; מצב בני ישראל בעתים וזמנים שונים; שני מכתבי העודות; שלשה כתבי תעודות מאת קהל ישראל אשר בדרבנד ע"ד בחירת רב, בקשה לקיסר רוסיא ובחירת ראשים על הקהל; מצבם הדתי הרוחני והמוסרי; ע"ד הרבנים; הכם מרדכי רופא; היהודים ועבודתם מלאכתם ומסחרם; עבודת ומסחר המאַראַנא; עבודת ועסק הנשים, מלבושיהן טבען ואופן חייהן; המקוננות; רשימת המאכלים ותיקונם בדרבנד ובמדינה; מנהגי היהודים; ע"ד הנשים הרבות; נוסח כתובה אחת: לוח הסטאטיסטיק של יהודי דרבנד).

דרבנד.

יום א' י"ג סיון (4 יוני 1867) עזבתי את העיר פעטראָווסק, ולמחרת היום ההוא באתי באניה דרך ים הקאַספי אל העיר דרבנד. — —

בין ההמון האנשים אשר עמדו על החוף לראות את פני האורחים אשר באו העידה, הכירני עברי אחד מילידי רוסיא המתגורר בטעמיר-כאַן-שורא, ובקשתיו לשבת עמדי במרכבה להובילני אל אחד מבתי מלון אורחים, ויעצני האיש ההוא לסור בראשונה אל בית אומן מורה שעות ושמו ר' דוב בער יליד עיר מולדתי היושב בחלק העיר הנקרא דובאַר, עד אשר אמצא לי בית ומדור עראי על הזמן, וכן שמעתי לעצתו, ר' דוב בער קבל אותי בסבר פנים יפות אל ביתו, ונשארתי בביתו לנוח מעט מן הדרך.

אצל הפאָליציימייסטער. בעוד שעות אחדות הלכתי לשחר את פני שר הפאָליציי האדון הפאָלקאָווניק טרינאָרי ניקיפאָראָוויטש סאַוויטש. בבואי אל ביתו הראיתי לו את מכתב הגלוי מאת שר הראשי על כל מדינת דאַגעסטאן, וינהלני אל הקאבינעט שלו, והראה לי מקום לשבת והבטיחני לעמוד לימיני בכל אשר אדרוש ממנו בנוגע למטרת מסעותי, ויך השר בפעמון אשר על השלחן, והנה משרת בא

ועמד לפניו, ויצו עליו השר להביא חמים (טהעע), וישבו הנשיא של ישראל במהרה. המשרת הלך לדרכו, ומשרת אחר הביא החמים והעמיד על השלחן לפנינו. עד אשר כלינו לשתות והנה נשיא ישראל בא, זקן ושבע ימים ושמו ר׳ בנימין בן יששכר, ויצו עליו השר שישתדל מדור ומנוחת כבוד בעדי באחד מבתי ישראל, ויען הנשיא ברוב כבוד וענוה, כי מוכן ומזומן הוא לעשות רצונו בשמחה. ואלי אמר השר שישלח אל אחד מפקיד הפאליציי היודע שפת הארץ, שיהיה אצלי למליץ ולמורה הדך, להראות לי את כל תהלוכות העיר; וגם בית אוצר הכתבים (ארחיעוו) של הפאליציי יהיה פתוח לפני בכל עת אשר אדרוש לאסוף שם ידיעות הנחוצות למטרת מסעותי, וכאשר השבתי לו רוב תודה, הושיט לי את ימינו ויבטיחני כפלים לתושיה להיות נכון למלאות את רצוני בכל עת לטוב, ונפרד בפני רצון. הנשיא הובילני למקומי, והוא הלך אחרי כן אל הרב להודיעהו על אודותי, ולשאול את פיו באיזה שעה פנויה מעבודתו אוכל לבוא לשחר את פניו. בעוד שעה בא אלי הנשיא והגיד לי, כי מכין הרב בעדי חדר מהודר בבית ר׳ מנשה בן אבשלום, אחד מנבירי והשובי העיר, ולמחר בבוקר יהיה המדור מזומן לפני, ואותי יבקש הרב לבוא אליו בערב.

בית הרב הגדול. בערב שמתי פעמי אל בית הרב הגדול ר׳ יעקב בהרב ר׳ יצחק מורחי, ראב״ד על כל מדינת דאגעסטאן. בבואי אל ביתו והנה תלמידיו הובילוני דרך האולם אשר הוא גם בית המבשלות, ובו כירה ותנור, ושם ישבו נשים אחדות אשר כסו היטב את פניהן, ואגיע אל החדר אשר בו ישב הרב. (בו חלון קטן של זכוכית), קירותיו מכוסים במצעות ויריעות ועליהם מראות פרסיות תלויות, ובין כל מראה ומראה ממפחות משי ארוכות, בקיר אחד מתחת היריעות ארגז מלא ספרים שונים. רצפת החדר שטוחה במצעות ועליהן יריעות פרסיות תשובות, ועל הרצפה אצל החלון עמד שלחן ענול גבוה כעשרים אצבעות מן הרצפה וספסל נמוך אצל הקיר, ועליו ישב אברך (אב בתורה והכמה ורך בשנים) והוא הרב ר׳ יעקב אשר ישב על כסא הרבנות בחיי אביו הזקן והישיש הנכבד ר׳ יצחק מורחי הי״ו. בבואי עמד הרב לקראתי, והושיט לי ימינו בשלום. והתלמידים הביאו ספסל לפני. הרב ישב ויבקש אותי לשבת. ספרתי לו בשפת עברית את כל אשר עמדי, והושטתי אליו את אגרות המליצה מאת ראשי החברה אשר שלחוני, ומאת הממשלה הרוממה הי״ו. אחרי כלה הרב לקרוא את המכתבים, פנה אלי ואמר בשפת עברית נקיה: הנני למלאות את הכתוב בהמכתבים, ואעמוד לימינך בכל עניני הקירותיך ודרישותיך, ואף בלא מכתבי מליצה כל הבא לפעול תושיה הנהו אהוב ורצוי בעיני, לכן ברוך אתה בבואך! ויוסף עוד הרב אלי לדבר: צר לי מאד אשר ביתי קטן הוא למאד, הלא כבר אחתיך אל ביתי: אך למחר בבוקר יבא אליך הנשיא בנימן הזקן עם אנשים אחדים ויקחו את מלתחתך ויביאו אותך אל בית גדול מהודר ומפואר לפי כבודך. השבתי לו ברכתי ותודתי, ויקם הרב ממושבו, ויבקש אותי ללכת אחריו אל החדר אביו. באנו אל החדר השני, והוא גדול מן הראשון, קירותיו מפוארים במצעות ויריעות במראות ומטפחות כמו בחדר הראשון. על ספסל נמוך אצל השלחן ישב אביו ר׳ יצחק מורחי הי״ו, איש זקן ויפה תואר, הדרת השיבה הופפת עליו, והדרת פניו ענתה בו כי הוא איש תם וישר חכם ונשוא פנים. הוא המכיר את

משרת הרבנות ביד בנו, ואיננו מכניס את ראשו בשום דבר וענין של צבור, כי אם הקדיש את יתר ימיו לתורה ותפלה, ולפעמים יבא על שעות אחדות אל בית המדרש ללמד את התלמידים תושיה. הזקן הנכבד הזה קם מעט ממושבו לקראתי, ויושט לי את ידו ויברכני בשלום, ויבקש אותי לשבת, הרב ר' יעקב ישב לימינו ואני לקראתם. ויאמר הזקן אלי בשפת עברית ובהברה ספרדית: ברוך בואך אדוני, שמעתי שמעך, ואשמח לראותך בצל קורת ביתי. „הנני באתי אל כבודך רבי לבקש מלפניך שתתמכני בימין צדקך, בידיעות הנוגעות לדברי הימים ולקדמוניות אחינו בני ישראל היושבים במדינת אלה, אם מצאתי הן בעיניך!" — בכל לבי הנני לעשות שאלתך ולא אמנע הטוב מלהודיעך את אשר אנחנו יודעים בקבלה ובמסורה מאבותינו, אבל מעט מאד הידיעות האלה אצלינו, יען כי על ידי מבוכות ומהומות מלחמות ורוב הגלות והצרות הרבות אשר השתרגו על צוארי אחינו במדינות האלה, נשללו מאתנו כתבים ותעודות אשר היו בידינו מימי קדם. רק זאת נשאר אצלינו בקבלה; כי אבותינו הם מן הגולים אשר הגלה שלמנאסר מלך אשור, ובאו לארצות אלה מארץ פרס וממדינת גולן אשר במדי עוד בזמן קדום. „מדברך רבי אוכל לשפוט כי היהודים בזאת המדינה משרידי עשרת השבטים הם?" — בלא ספק שאנחנו מעשרת השבטים· — „ולא תפחדו מדברי המשנה שעשרת השבטים אינם עתידים להזור (סנהדרין ק"י ע"ב)"?— אמנם כן הוא, ענה הרב, לפי דברי ר' עקיבא אינן עתידין להזור שנאמר: (דברים כ"ט) וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה, מה היום הולך ואינו הוזר, אף הם הולכים ואינן הוזרים. ופירש"י שם שאנשי הדור בעצמו שגלו לא יחזורו, אבל בניהם ודורות אחריהם יזכו לחזור, ולפ"ד ר' יוחנן (ערכין ל"ג ע"א) ירמיה החזיר מקצת גם מאותו הדור ויאשיה בן אמון מלך עליהם. אבל לפי ר' אליעזר כולם עתידים לחזור, ור' שמעון בן יהודה משום ר"ש אמר (בגמרא שם) אם מעשיהם כיום הזה אינן חוזרין ואם לאו הוזרין וכו'. ואיך יחשבו האשכנזים המתיהסים לשבט יהודה ובנימין, כי רק להם הגאולה ולא לנו, ומה יעשו אלה מן האשכנזים, אמר הרב בצחוק, המחללים שבתות ומועדים בעוה"ר בפרהסיא, אשר לא נשמע כזאת בגבולנו, האם טובים הם מאתנו? לפי מעשיהם גם הם אינם צריכים להזור; אך באמת אני מגיד לך אדוני, כי כל ישראל יזכו להזור לארץ אבותיהם ברצות ה' את ציון, ואפילו הפושעים שבהם מלאים מצות כרמון, ומה שכתוב (ירמיה ג') ולקחתי אתכם אהד מעיר ושנים ממשפחה, אמר ר' יוחנן (סנהדרין קי"א) אחד מעיר מזכה כל העיר ושנים ממשפחה מזכין את כל המשפחה כולה. „דבריך רבי נכונים כי כל ישראל עתידים לחזור, ואף אלה שנטו מעט מדרך האמונה, באשר עיני בשר להם, בכל זאת שלמים הם אתנו, אוהבים את עמנו, ועומדים למלאכי מליצים להגדיל את כבוד אומתנו בין העמים, ואנהנו מחויבים להאמין בדברי נביאי הצדק אשר הבטיחו לנו לאמר: והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים (ישעיה כ"ז) וכו', והיה ביום ההוא יוסיף אדני שנית ידו לקנות את שאר עמו אשר ישאר מאשור וממצרים ומפתרוס ומכוש ומעילם וכו' (שם י"א) ונשאו נס לגוים ואסף נדחי ישראל ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות האר (שם), עוד הנני מקבצם מכל הארצות אשר הדהתים שם וכו'. והשיבותים וכו' (ירמיה ל"ב), באין הבדל השבטים ואנשים פרטיים כי כולם עתידים להזור".

מדי דברנו הדברים האלה, עמדו תלמידים אחדים מלובשים בבגדי הסשערקעסים מרחוק ושמעו דברינו, פתאום פתחו הדלת והנה אשה רכה בשנים באה החדרה, מלובשה בבגדי כבוד כבנות אצילי הארץ הזאת, וצעיף משי כסה את ראשה ופניה, רק עיניה נלויות, והעמידה על השלחן לפנינו כוסות עם חמים (טהעע) ויצאה מן הבית. אחרי אשר לקה הזקן את כוסו, ונתן הכוס השני לבנו הרב, בקש אותי לקחת את כוסי: „איך בעם אייך טרינקט" אמר אלי הזקן בפנים צוחקות. „מה אני שומע רבי? האם תוכל לדבר בשפת אחינו האשכנזים?" — כן אדוני, ענה הרב הזקן, מעט מעט אני שומע את השפה ההיא, יען כי בנעורי שלחני אבי ז"ל לארץ רוסיא ללמוד תורה אצל היהודים האשכנזים, ולמדתי שנים אחדות בעיר קטנה ביעלאייא-צערקאוו (Бѣлая Церковь) אשר בגליל קיעוו, וכאשר כליתי חוק לימודי שמה שבתי למקום מושב אבותי. כאשר כלינו לשתות לקחו התלמידים את הכוסות מן השלחן ונתרחקו מן הבית. „האם לא נשאר בקבלה אצליכם, מאיזה מן השבטים אתם?" — זאת לא יודעים אנחנו בבירור, ואולי אבותינו ידעו, אבל מפני רוב הגלות נשכח מאתנו, רק תשמע נא אדוני אמר הזקן, גם בנו הרב השיב אמריו אתיו, באם שתעשה דרכך אל הכפר מאדזשאליס (Маджалисъ) תשים אל לבך ללכת אל המקום הקרוב לכפר ההוא, בתוך ההרים, הנקרא בפי המושלמנים, בשם דזשוהוד-קאטטא (Джуудъ-Катта) ופתרונו „בקעת היהודים" והוא הרב ושמם כעת, שם ישבו בני ישראל לפנים בשלשה כפרים הסמוכים זה לזה, שם הכפר הראשון נקרא חבראי, כפי הקבלה אשר בידינו ישבו שם יהודים מופלגי תורה ויודעי בינה לעתים, ועסקו כל ימי חייהם בתורה. שם הכפר השני חקלאי מלשון שדה אשר תרגומו הקלא, ויהודי הכפר הזה עסקו בעבודת השדה ובמקנה וקנין, והיו מפרנסים את אחיהם אשר עסקו בתורה בכפר חבראי הנ"ל, כמעשה שבט יששכר וזבולון, ושם הכפר השלישי זוואדי, אשר פתרונו בשפת טט: מעלה או סולמא, כי שוכן הוא על ראש ההר ועולים עליו על מעלות של אבנים וסלעים, ויהודי הכפר הזה עסקו בתורה וגם בסחורה, ואלה אשר עסקו בסחורה פרנסו את אלה אשר עסקו בתורה, והם חיו בני חורין משעבוד וגבורי כח כולמו, אבל ברבות העתים והזמנים בימי מבוכות מלחמות נלחצו לעזוב את המקום ההוא ולהתפזר לכל רוח, ורק חרבות בתיהם וקבריהם יעידו על מושבם שמה, לכן משערים אנחנו בדעתנו אם לא משרידי השבטים ההם אנחנו.

בין כה וכה נפתחה הדלת והאשה באה שנית, והביאה הכוסות עם החמים לפנינו והלכה לדרכה.

„ברוכים תהיו לי אדוני, בגלל הידיעות האלה הנהוצות לי לדעת, כאשר אשים לשם פעמי, אשתדל בכל כחי לשחר את המקומות ההם, אולי אמצא שמה איזה כתובות עתיקות על מצבות קבריהם, ואדע באיזה מן הזמנים ישבו אחינו בני ישראל שמה". — תקח נא אדוני עתה את כוס החמים ושתה, ואחרי כן תשים לשם פעמיך, ענה הזקן בפנים שוחקות. — כאשר כלינו לשתות לקחו התלמידים שנית את הכוסות מן השלחן. — עוד דברים אחדים, אוכל אני לספר לך, אמר הזקן. קרוב לדרבנד בין ההרים היה ישוב של ישראל כשבעים שנה מקודם. ובעת הוא חרב ושמם, שם המקום אבא-סבא (Аба-сова) כאשר נחרב המקום ההוא על

ידי אחד ממושלי קאזי-קומוך, נתן להם (להיהודים) המושל מדרבנד דראשון להתישב בדרבנד ורבים מהם נתפזרו בעת המהומה ההיא לכפרים שונים במדינה. „האם ישבו יהודים בדרבנד לפני הרבן אבא-סבא? שאלתי את הרב, או נתישבו בפעם הראשונה בדרבנד אחר ההרבן ההוא?" — זאת איננו זוכרים בבירור, כמדומה שישבו יהודים מלפנים, ואם לא אשנה נגרשו מן העיר באחד מן הזמנים אשר לא ידוע לנו. גם זה אוכל לספר לך אשר בסביבות העיר קובא ימצאו כפרים הרבה אשר ישבו שם אחינו מלפנים, וגם בעיר גוסארי הקרוב לקובא. וכעת הרבות בתיהם ובתי כנסיותיהם, תעידנה על מושבותיהם לפנים שכה. בשנת ה' תצ"א (1731 לס"ה) בא נאדיר-שאך של פרס לשם וגזר עליהם בעוה"ר גזירה שימירו דתם בדת מחמד, ומי אשר לא המיר דתו, נשחט כשור פר, ונשפך דמו על הארץ כמים, ורבים ברחו להמלט על נפשם למקומות שונים, הזקנים משם ספרו לי, כי עד חצי קומת איש הגיעו דמי ישראל בתוך חוצות הכפרים, אשר הקריבו חייהם על מזבח אמונתם. עוד אוכל לספר לך אדוני כי בכפר אחד הנקרא קאללא טשאראק (Калла-чаракъ) הקרוב לקובא, לקח כאן אחד את כל המצבות מעל קברי ישראל, אחרי אשר ברחו משם על נפשם בעת המבוכה והמהומה ההיא, ובנה מהם בנין מפואר למענו. את הבנין הזה ראיתי בעיני, אמר הזקן, והנה לא נשאר ממשפחת הכאן אף נפש אחת, כי כולם מתו בבית ההוא. גם הסוסים אשר העמיד הכאן בבית הכנסת של היהודים נפגרו ולא נשאר אחד מהם בחייהם. הישמעאלים מאמינים כי נקם בו ה' בגלל המצבות והילול בית הכנסת, ומפני הפחד שמפחדים להתישב בבית ההוא, עומד הבית הרב ושמם עד היום הזה".

אחרי הדברים האלה קמו הרבנים ממקומם, ויבקשו אותי לשחר את פניהם בכל עת, ונתתי להם תודתי, ובמצותם הלכו שני תלמידים ללות אותי אל מקומי.

בית ר' מנשה בן אבשלום. למחר בבוקר בא אלי הנשיא ר' בנימין הזקן עם שני תלמידי הרב ולקחו את מלתחתי. והביאוני אל המדור החדש אשר הכינו למעני בבית ר' מנשה בן אבשלום במגרש היהודים, ויקבלוני אנשי הבית בשמחה ובכבוד גדול אל ביתם. החדר שלי היה על היציע השניה עם שלשה חלונות גדולות. קירותיו היו מכוסים ביריעות ובשמיכות של משי, ועליהם תלויות מראות פשוטות בצבע תכלת מעשי ידי הפרסיים, ובין המראות מטפחות ארוכות של משי. מתחת המסגרת אשר לקורת התקרה מדובקים קרשים אל הקירות ומצופים בשמיכות ועליהם מסודר במשטר כלי נחושת, כלי פאייאנס וכלי זכוכית שונים בצבעים שונים, לוחות של נחושת קלל ושל בדיל גדולים ועגולים אשר מעמידים עליהם כלי משתה (подносы) עם קערות של פאייאנס מצבעים שונים, היו תלוים על חוטים דקים תוך נקבים על הקירות ומרחוק יתראו כאלו הם תלוים על בלי מה. הרצפה שטוחה באדרות ועליהן שמיכות ומצעות יקרות מרוקמות בפרחים מצבעים שונים מעשי ידי הפרסיים, למעני השתדל בעה"ב להשיג שלחן וכסאות אצל הרוסים. והעמיד אותם על המצעות, רק מטה לא מצא נחוץ להביא הביתה, יען כי על המצעות אשר על הרצפה מניחים הם את הכרים והכסתות לשכיבת לילה. כאשר הבאתי כל החפצים והניירות שלי על הסדר, בא בעל הבית ואחיו אלי, וישאלו אותי לאכול עמהם פת שחרית, כי כן החוב אצלם כאשר יבא אורח אל ביתם, אז האנשים אוכלים עם האורח בחדרו, והנשים לבדנה בחדרן. בעה"ב שלי הוא רק

בשנים וסוחר, ההולך בכל שנה בעסקיו אל ערי רוסיא, ומעורב הוא עם הבריות והולך לרוח העת החדשה. לכן אוהב מאוד את יהודי רוסיא ומכבד את אלה מהם הבאים אל ביתו, ויודע לדבר עמהם מעט בשפת רוסיא, בגדיו כבגדי הטשערקעסים ומזוין בכלי נשק ככל תושבי הארץ הזאת, אך המכנסים והמנעלים הוא נושא כמו המכנסים והמנעלים שנושאים באירופא, ולא כמו שנושאים ילידי הארץ. הדלת נפתחה ואשתו באה החדרה, רכה בשנים מלובשה כאישה טאטארית וצעיף משי יכסה את ראשה וחלק גדול מפניה, אבל יתכן היה להכיר כי אשה יפת תואר היא למאוד. ותערוך את השלחן במטפחת בד לבנה, והעמידה עליו לוח של נחושת קלל, על הלוח כלי וזכוכית עם יין ויי"ש, וטשורעקים הם עונות המות הנאפו קודם האכילה, ויצאה והביאה עוד פעם כלי עם מים עם מטפחה, ושפכה מים על ידינו אצל השלחן. אחרי כן הביאה דגים מבושלים יבשים, ואחרי הדגים הביאה עוד שני מאכלים הנקראים אֶש (ошъ) ועפראקי (эпраки). בקשתי את בעל הבית שישאל אותה איך היא מתקנת את המאכלים האלה, ותהי שאלתי זאת לצחוק בעיניה, אבל ענתה בקול ערב ונעים כי תמלא את רצוני לבאר הטיב, אם הדבר נחוץ לי מאד לדעת, ותגד לבעלה בלשונה, והוא העתיק לי את דבריה כדברים האלה: המאכל אֶש: נצרך בתחלה לבשל בשר במים, ולהוציא את הבשר כאשר יבושל בטוב, ולהניח אורז בתוך המרק, והאורז (רייז) צריך להיות מבושל לא קשה ולא רך כי אם ממוצע, אחרי כן לשפוך את המרק ולהעמיד את האורז על רגעים אחדים על האש בכדי ליבשו מעט, ואח"כ מטגנים בצים עם שומן רך ולא קשה במחבת על גחלי אש, ומניחים בתוך קדרה אחרת מעט אורז בתחלה, ועל האורז הביצים המטוגנות בשומן, ועל הביצים מניחים עוד מעט אורז, ועל האורז צמוקים עם מיני בשמים ומכסים אותם עוד באורז, ועל האורז מניחים הבשר, ועל הבשר אורז, ועל האורז מלמעלה מניחים שומן, ומעמידים את הקדרה על גחלי אש על זמן קצר עד שיתאדם האורז, ואז ראוי הוא להעמידהו על השלחן. המאכל העפראקי: כותשים בשר של בקר או של צאן דק דק וכורכים את הבשר בתוך עלי ירק (קראוט) מבושלים בתואר כדורים עגולים, ואת הכדורים מבשלים בתוך קדרה עם בצלים וצמוקים ופלפלים ועם מיני בשמים ונותנים בתוך המרק מעט חומץ ממיץ פרי נרגרים המוצים, והמרק נותנים על המאכל אֶש הנזכר, והאֶש יאכל ביחד עם כדורי הבשר העגולים.

אחרי אשר כלינו לאכול ולשתות הביאה אשתו מים אחרונים עם כלי, ושפכה המים על ידינו אצל השלחן, וברכנו ברכת המזון. וכאשר באה האשה לקחת הכלים מן השלחן בקשתי את בעל הבית לברך אותה בשמי, ובשמעה את ברכתי ותודתי, שמה את ימינה על לבה ועל מצחה ונשקה בשפתיה, להראות לי בזה גם את תודתה, ותשאל אותי על ידי בעלה, אם מצאו חן בעיני המאכלים האלה אשר עשתה בעצמה לכבודי? „טובים הם מאד, השבתי לה, ואוכל אותם בפעם הראשונה בימי חיי" ותען האשה ותאמר: כי אוכל לקות עוד על מאכלים טובים בביתה אשר השתדל לתקן למעני, נתתי לה תודתי ונפלאתי איך אמצה את לבבה לדבר עם איש זר בפני בעלה, אשר לא כדרך הארץ. עוד היא מדברת, והנה פקיד הפאָליצעי בא אל הבית וישאל על שמי ויאמר: בפקודת האדון הפאָליציימייסטער שלוח אני אליך, להיות לך למורה דרך בזמן אשר תתמהמה בדרבנד, להראות לך תהלוכות

העיר ולהיות לתורגמן, כי יודע אנכי שפת ערבית, קופי 1), פרסית, ולשון לעזגי, ושמו פאָדפאָרוציק מירזא — קעריס — איסראַפילאָוו. בקשתיו לשבת, וישב זמן מה, ואחרי אשר יצאו בע"הב ר' מנשה ואשתו מן הבית, שמתי דרכי עם הפקיד אל הפאָלקאָווניק האדון מאַדאַטאָוו, אשר מלא בעת ההיא את מקום הגובערנאטאר בעיר. בבואי אליו הביתה הושטתי לו את מכתב הגלוי מאת המושל על כל מדינת דאגעסטאן, ויקבל אותי השר בסבר פנים יפות, ואמר אלי, שכבר ידוע לו הענין שלי מן הפקודה אשר קבל מאת המושל על כל ארץ דאגעסטאן ע"י פאסט, והנה במהרה ימלא את דבר הפקודה, ועוד היום יכתב מכתב גלוי והפקודה כללית על כל השרים והפקודים אשר במדינת דאגעסטאן הדרומית, שיעזרוני שמה בכל מיני עזר דתיים, ומכתב ביחוד על קבלת סוסים מכפר לכפר, ויתן לי רשיון לאסוף ידיעות מתוך הארכיווים של הממשלה דפה. ברוב תודה וברכה נתפטרתי ממנו, ושמו פעמינו אל האדון הקאָמענדאַנט הפאָלקאָווניק אנדריי יאַקאָוולעוויטש וואסיליעוו השמיני, גם הוא קבל אותי בסבר פנים יפות, והבילני אל הקאבינעט שלו, וישב עמדי כשעה וידבר ויספר על אודות קדמוניות ותולדות העיר, והבטיחני לעזור לי בידיעות שונות הנמצאות באגודות הכתבים שלו, ובכל עת אשר אבוא אליו הנהו לקבלני ולעשות בקשותי. לפי דבריו ראיתי כי איש טוב הוא למאד, משכיל ונבון ואוהב לעזור לכל דורשי מדע וקדמוניות המדינה. ברוב תודה נתפטרתי מאתו, ושמתי דרכי, אל המנהיג הקאנצעלייאַרייא של הגובערנאַטאָר האדון קאנסטאַנטין אלעקסאַנדראָוויטש קאַטשערגין, ויקבלני האדון הזה ברוב כבוד ובחבה יתירה, ויכבדני בקאפע וטאַבאַק, ויספר לי גם הוא דברים שונים הנוגעים לקדמוניות העיר הזאת. את מכתבי הפקודות קבלתי מידיו כפי הבטחת הממלא מקום הגובערנאטאר הנ"ל.

המליץ ר' עקיבא. ביום אחד שלח אלי הרב ר' יעקב מזרחי את אחד מתלמידיו לבקש אותי אל ביתו, כאשר באתי אליו, מצאתי יהודי אחד ישב בחדרו, איש גבה קומה ורע מראה, עיניו זועמות (суровые) ומפיקות אהבה [כן], שערותיו שחורים ותוממו ארוך, עור פניו צהוב שחרחר ונאוה, הכרת פניו ענתה בו כי איש תם וישר הוא, חכם ונבון דבר, רק עצבות נוראה שלטה עליו, ונקל להבין כי קשה יום הוא ונכה רוח, האיש הרואה אותו בפעם הראשונה יכל לחשוב, כי לא ראה פנים שוחקים מעודו. כל דבריו אשר דבר עם הרב היו בנחת ומיוסדים על מוסדי הדעת והשכל, לבוש כאחד המשערקעסים כמנהג המדינה. ואחרי אשר כלה לדבר, פנה אלי הרב ויאמר: „ידידי, האיש הזה הוא אחד מן השרידים בעירנו והיה תלמיד של הרב הגדול ר' אליהו מזרחי זצ"ל, איש ירא אלהים הוא וישר בכל דרכיו, שמו חכם ר' עקיבא בן חזקיהו, הוא היה לפנים סוחר ועשיר, במשך הזמן ירדו עסקיו עשר מעלות אחורנית, ועתה אין לו שום עסק וענין, והולך בטל כל הימים. האיש הזה יודע לדבר בצחות המליצה בכל הלשונות אשר במדינת דאגעסטאן הדרומית, וגם בשפת עבר נקיה. והנה ברצונו ללכת בחברתך בכל דרכיך בתור מליץ ומתורגמן בינך ובין היהודים המפוזרים במדינה, ושכר טרחו לא ידרוש מכבודך, כי אנחנו נדאג בעדו, והוא ישרת אותך על צד היותר טוב, בלא

---

1) טעה האיש ההוא או הנוסע, כי הכתב הישן הערבי נקרא קופי; אולם שפת קופית אינה במציאות. ה.

אפונה כי לא תשיב ריקם בקשתו אשר גם רצוני הוא בזה. עשיתי את רצון הרב שיחי׳, והשתדלתי למענו מכתב תעודה מאת הפאליציימייסטער, שהוא קבל עליו להיות מליץ נאמן ולנסוע עמדי בכל מדינת דאגעסטאן הדרומית (התעודה נתנה בידו ביום 6 יולי 1867 מאושרת בהתימת הפאליצעיי נומר 4018). מן היום ההוא לא מש החכם ר׳ עקיבא מביתי והיה אצלי יומם ולילה. ובלכתי עם המליץ המושלמני, בדבר הקירותי ודרישותי, הלך גם ר׳ עקיבא עמנו תמיד. האיש הזה הוא פנת ספורי מסעותי, על כן הוספתי דברים אחדים על אודותו לתאר את תמונתו ותבונתו לפני הקורא.

ח) דרבנד (המשך).

מגרש היהודים. המגרש אשר בו יושבים היהודים מיוחד הוא מן העמים האחרים בחלק העיר התיכונה אצל החומה הדרומית. הבתים בנוים בטעם המושלמנים מאבנים רכות ומאדמה וחומר כמו שארי בניני העיר. החוצות אינם מעוקלים כמו אצל המושלמנים, אבל צרים הם מאד, ויש גם חוצות אחדים רחבים. בתיהם מבפנים מפוארים כבית הרב הנזכר למעלה, רק אצל הרב לא ימצאו כלי זיין בביתו, וביתר בתי ישראל מצאתי הרבות (шашки) ודקרים (кинжалы) וקנה רובה (пистолеты) וקרנים מלאי אבק השריפה תלוים על הקירות בסדר ומשטר נעים, ונדניהם ותעריהם מצופים בכסף טהור, ומפוארים באמאליע שחורה, כתבנית מקלעת פקעים ופטורי צצים ופרחים נחמדים למראה, מעשה ידי הטשערקעסים לכבוד ולתהלה. בתי תפלות להם שנים, האחד הוא אצל בית הרב, ונבנה באמצע המאה הזאת, מאבנים רכות, עם גג משפע. פתח הבית בתוך אולם כחצר, וחלונותיו נשקפים החוצה, מבפנים הבית ארוך הוא וצר, ונשען על עמודים רבים של עץ המשתרעים לאורך הבית. אצל ארון הקודש העומד במערב נבנתה בימה אשר עליה מתפלל הרב או החזן ועליה קוראים בתורה. קירותיו מכוסים ביריעות והרצפה במצעות, ועל הרצפה יושבים היהודים בעת התפלה ורגליהם תחתיהם, מלובשים בבגדים בתבנית בגדי הטשערקעסים וחגורים בכלי נשק כמנהג כל תושבי ארצות הקדם. סדר התפלות והמנהגים בבית הכנסת בכל השנה כמו לאחיהם הספרדים אשר בארתי בעיר טעמיר-כאן-שורא והסביבות. —— על דברי אב״ן רש״ף בספרו אבני זכרון (צד 56—55) אודות מנהגי התפלה בדרבנד ראיתי להעיר: 1) בזמני לבשו טליתים גדולים וקטנים. 2) ספרי התורות גם בזמני היו מונחים בתוך תיקים של עץ ולא היו מצופים מבחוץ כלל, וזה המנהג לא רק אצל הקראים, כי אם אצל כל הספרדים אשר במדינה וגם אשר בארץ הקדושה, כמו ששמעתי משלוחי הקהלות דשם. מקום הדוכן אשר כותב אב״ן רש״ף הוא בלא ספק הבימה אשר זכרתי למעלה, העומדת נוכח ארון הקודש. 3) בזמני לא קרא החזן את הקרואים זה אחר זה יחדיו כי אם על הסדר כמו אצלינו האשכנזים, במקום כהן ולוי יקראו גם את האורח ההגון הבא אליהם. גם נוהגים למכור העליות לצורך הוצאות ביהכ״נ. בזמני קראו ג״כ בלא נגון הטעמים רק בהברה ספרדית, ולא הדקיד והתנועע את סה״ת בכוונה למען השמיע קול צלצול הפעמונים באזני הקהל. 4) בזמני לא ישבו על הארץ בעת קריאת הקדושה, ולא ישנו בזמן התפלה, וכלם

ישבו עם פניהם אל ההיכל. 5) ארון הקודש היה גם בזמני בפאת המערבית, והנשים אינן יודעות להתפלל, אבל עומדות באולם הבית או אחורי החלונות וישמעו התפלה מפי הש"ץ. ורובם כן האנשים התפללו בעצמם מתוך סדרי התפלות, אבל לא התנועעו בגופם בעת תפלתם כאחיהם האשכנזים. 6) בזמני לא פשט החזן את טליתו ולא הפך פניו אל הקהל לאמור שלום עליכם, כי אם בשבתות אחר התפלה אומר כל אחד להרב „שבת שלום", והרב יענה לכל אחד „שבת שלום ומבורך", וכן יאמרו איש לרעהו, ובמועדים אחר התפלה אומר כל אחד „מועדים לשמחה", והשני יענה „חגים וזמנים לששון"!

בית התפלה השני הוא בתבניתו ותכונתו כמו הראשון אבל קטן הוא ממנו, בית התפלה הזה נקרא על שם הרב הגדול ר' אליהו מזרחי זצ"ל, אשר היה ראב"ד על כל מדינת דאגעסטאן. מקוה השובה וטובה יש להם במקום ישובם, אבל בקיץ הולכים הם ונשיהם על פי הרוב לטבול במי הים.

בתי ספר לתורה יש להם שבעה, והמלמדים ילמדו את הנערים תורה כתב ולשון, בתי ספר להכמה לא ימצא אצלם, רק בית מדרש יש להם בחדר מיוחד אצל בית התפלה הגדול, ואשר יבאו אל תוכו דרך אולם הבית. שם ילמד הרב את תלמידיו תלמוד בבלי ושו"ע או"ח, ח"מ, י"ד ואה"ע, ודיני שחיטה ובדיקה עצהיו"ט. והתלמידים כאשר יתמו הוק למודם בבית המדרש הזה יתמנו לחכמים ולשוחטים ובודקים בכפרי המדינה. בבית המדרש הזה בשבתות ומועדים יתפללו יהודים אשכנזים אחרים המתגוררים שם, או העובדים בצבא המלך, או האשכנזים העוברים והשבים דרך העיר הזאת.

טרם אספר ממנהגיהם, ממלאכת ידיהם, ומאופן חייהם, אציג לפני הקורא דברים אחרים הנוגעים לקדמוניותיהם, למען דעת מקודם, מי אלה היהודים ומאיזה מן השבטים הם, באיזה מן העתים והזמנים באו למדינה הזאת, ומאיזה מדינה באו, ומצבם בזמנים שונים, כפי הידיעות אשר אספתי על אודותם.;

ט) ידיעות הנוגעות לדברי הימים ולקדמוניות ישראל בדרבנד.

כפי הקבלה והמסורה אשר בידי יהודי דרבנד הם מגולי ישראל אשר הגלו מירושלים בזמן לא ידוע להם, מארץ פרס באו אל העיר ראסטאוו (Ростовъ) הקרובה לעיר קובא. מפני הגלות הגדול אשר סבלו מן הנעקים שרי ראסטאוו הוכרחו להעתיק מושבם משם, ובאו ונתישבו בכפר אחד אשר קראוהו בשם: אבא-סבא, בהרחק שבעה ווערסט מדרבנד לפאת דרומית בין ההרים, באמצע המאה השמונה עשרה לס"ה (לפני מאה שנה בערך) בהשתדלות פעט-אלי-כאן מדרבנד *), על איזה אופנים נתישבו בכפר ההוא יחסרו הידיעות בהארכיעוו, וגם היהודים אינם זוכרים, אבל הם יודעים שאבותיהם עסקו אז בכפר ההוא בתורה ובעבודת האדמה הכרמים והגנים, וזרעו עלי הטאבאק הפשוט ושרשי הצבע מאראנא וגם היו דיגים.

---

*) הידיעות הנמצאות בהארכיעוו של הפאליצעיי בדרבנד באגודת הכתבים נומר 472 לשנת 1864 והידיעות בהארכיעוו של הקאנצעלאריא להמושל על כל מדינת דאגעסטאן בטעמיר-כאן-שורא, באגודת הכתבים נומר 114, ונומר 191 לשנת 1867—1860, תעידנה על דברי הקבלה והמסורה אשר בידי יהודי דרבנד.

ממצבם המדינית אינם יודעים, אבל זוכרים שבשנת התקנ"ז ליצירה (1797 לס"ה) *) בא סורכֿאיי-כֿאן מקאזי-קומוך (Сурхай-ханъ Казыкумухскій) עם חילו בסתר אל הכפר אבא-סבא בליל שלישי של פסח, ושלל את כל בתי ישראל, רוב מהם נהרגו במיתות משונות, מאה והמשים בתים נלקחו בשביה לקאזי-קומוך בממשלת הכֿאן מקיורינסק, ואלה אשר ברחו על נפשם באו לדרבנד אל השר שיך-אלי-כֿאן בן פעט-אלי-כֿאן, ויבקשו אותו שיתן להם הרשיון להתישב בדרבנד, וברשיונו נתישבו אז בדרבנד במקום מיוחד אשר הלק להם השר בתוך העיר, וגם עשה החסד עמהם והשתדל אצל השר סורכֿאיי-כאן הנ"ל, שישיב את השבוים, אבל לא כלם הזרו בשלום מן השביה ההיא לדרבנד, כי רבים מהם נמכרו לעבדים ולשפחות, מלבד אשר נהרגו, זאלה אשר ברחו על נפשם מצאו מפלט למו בכפרים אשר בסביבות דרבנד. — —

במה שנוגע לחרבן הכפר אבא-סבא ספר לי איש אחד מנכבדי זקני העיר ושמו ר' אברהם כי יש קבלה בידו מאביו ואמו אשר ישבו בכפר אבא-סבא הנ"ל, שהיה בן תשעה הדשים בעת החרבן ההוא, וכה יספר מה ששמע מאבותיו:

ביום א' דחוה"מ פסח, הלכו יהודים הרבה מן הכפר אל הים לצוד דגים, ולא באו בערב אל בתיהם, בבוקר ביום השני בבואם אל הכפר, והנה אימת מות נפלה עליהם בראותם שכל בתי הכפר נשללו ונשרפו באש, הרוגים רבים מושלכים על פני הוצות, רבים מהם נשהטו כצאן, ורבים נדקרו בדקרים (קינזשאלים) וראשיהם נכרתו מעליהם ונפזרו אחד הנה ואחד הנה. ילדים קטנים ויונקי שדים היים מצאו עוד בתוך ההרבות, אשר לא הניחו השודדים לאמותיהם לקחת אותם בשביה, יען כי אנשי סורכֿאיי-כֿאן באו אליהם בלילה בסתר, ונאלצו לכלות מעשיהם עד אור הבוקר, שלא יתגלה הדבר להכֿאן בדרבנד. הזקן ר' אברהם אמר לי שגם אחותו עלמה נחמדה ויקרה עם אחיו הגדול ממנו נלקחו אז בשביה, ונמכרה אחותו לשפחה למושלמני אכזרי בכפר אחד, ולא ראה אחיו את אחותו כל ימי חייו.

עוד זקן אחד ספר לי כי היה תלמיד אצל ר' עקיבא החכם באותו הכפר, ויספר לו ר' עקיבא, כי גם הוא נשבה בין הפראים העריצים, ונמכר לעבד לאחד המושלמנים, ויבך ר' עקיבא על האסון הנורא אשר קרהו, יומם ולילה, בכל זאת שרת את אדונו בכבוד ובאימה, וימצא הן בעיני אדונו ואשתו, ותפצור האשה את בעלה שיעשה ההסד עם האיש הזה, להוציאהו חפשי מעבדותו. המושלמני באהבו את אשתו עשה את רצונה, ויקרא המושלמני פעם את ר' עקיבא, והודיעהו כי בן חורין הוא ויכול ללכת לאיזה מקום שירצה. כצרי לכאב נעכר היתה הבשורה להיהודי האומלל, ויחבק וינשק את אדונו על רוב טובו והסדו אשר עשה עמו, ויעזוב ר' עקיבא את ביתו, והלך לו לכפר אחד של יהודים ללמוד תורה, במשך הזמן בא אל אחיו לדרבנד ושם עד יום מותו הרביץ תורה בישראל.

י) הנסיעה אל חרבות הכפר אבא־סבא.

למען דעת אל נכון אם נכונים דברי הקהל שבאו לאבא-סבא לפני שתי מאות שנה בערך, אמרתי בלבבי לנסוע אל הכפר ההוא ולראות את המצבות אשר בשדה

---

*) מספרי דברי הימים של המדינה נראה, כי חרבן אבא-סבא היה בשנת התקנ"ט (1799) ולא בשנת התקנ"ז כפי המסורה ביד הזקנים.

הקברות שמה, אולי אמצא כתבות עתיקות אשר תעידנה על זמן יותר קדום מכפי הקבלה אשר בידי יהודי דרבנד. השבתי וכן עשיתי, שלחתי משרתי אל הנשיא ר' בנימן ובקשתיו שיכין סוסים בעדי ובעד המליץ ר' עקיבא ומשרתו המושלמני, וגם הוא ילך עמנו לאבא-סבא. הנשיא עשה במהרה את רצוני, אבל במקום סוסים הביא אלינו ארבעה חמורים, ואמר לי שעל סוסים לא יתכן לנסוע לשם, מפני שיפוי ההרים הרמים, ורק החמורים יכולים להביאנו בטח. מיד הבינו ר' עקיבא המליץ והנשיא צדה לדרך, ישבנו על החמורים ויצאנו מן העיר דרך השער הנקרא באַייאַם-קַאפוסי, ועברנו לפני שדה קברות המושלמנים והערביים הקדמונים, והמון מצבות כעצי היער באין מספר תשתרענה על שטח גדול מאד לימין הדרך המוליך אל העיר קובאַ. על כל מדרך כף רגל התנגפו רגלינו על אבנים וצורי מכשול, משמאל הדרך עברנו לפני גנים וכרמים רבים של יהודים ומושלמנים ולפני שדה הקברות החדש של היהודים, ונטינו מעט מערבה לצד הרהי טאַבאַסאַראַן. שאלתי את המליץ אם אין סכנת דרכים פה? „חס ושלום", ענה לי ר' עקיבא בצחוק, ראה נא אדוני את הדקר והקנה רובה שלי, אני אוכל להכות זרוע אף קדקד, והמשרת המושלמני גם הוא מזוין, ור' בנימן הזקן גם הוא יכול להכות ולירות בקנה שרפה אשר בחגורו, לכן אל תפחד אדוני, וזולת זאת אין שום פחד בדרך אשר אנחנו הולכים בה". השמש בערה כאש צרבת, הול הישימון היה כגחל גפרית ואבני המקום כאבני אש, נחלה זיעה ירדה מגויתנו, וסביבותינו הרי אימה וסלעי מגור, עלינו הרים, ירדנו בקעות ועמקים והגענו אל שיפוי הר אחד אשר לא יכלנו לעלות עליו ברכיבה, ירדנו מן החמורים, הנשיא הלך מקודם, ר' עקיבא אחז את ידי ונהל אותי אחריו, והמשרת הוליך את החמורים מאחרינו, וכאשר ירדנו מאותו ההר מצד השני באנו אל בקעה גדולה רחבת ידים והרים גדולים ורמים סביב לה. ויערי חמד ועצים רעננים ישמחו בני האדם בהוד מראיהם. שדות ואחים מעלפים בירקי עשב רמי הקומה, וממרחק ישמע קול המית מי נהל השוטף בעמק. בבקעה הנחמדה ההיא עמדנו מעט להנפש ואמרתי למנהלי, לוא היה לאל ידי, הלא בחרתי לי המקום הנה לשבת כי כעדן גן ה' הוא בעיני! כן אדוני, אמרו אלי האנשים, פה בחרו גם אבותינו לשבת בעת אשר מצאו את ידם להסיר את עול בעקי ראסטאוו מעליהם ולעזוב את ארץ כלאם, ועלו מן הארץ המלאה חמס ורצח והלכו לבקש להם מקום מפלט ומחסה באשר ימצאו, ובאו אל הארץ הזאת ובחרו להם המקום הזה לשבתם. „האם פה אַבאַ-סבא"? שאלתים בתמהון, „כן אדוני" ענו האנשים, והראו לי ממרחק בימינם על גבעה קטנה. „שם על הגבעה נראה עוד מעט את הרבות בתיהם". כאשר באנו לשם ראיתי התרבות תשתרענה על שטח גדול, כפי הנראה היה לפנים ישוב גדול של ישראל, ועתה מקומות בתיהם ובית תפלתם אשר שפכו שיחם לאלהי אבותיהם שוממים, ורק גלים של אבנים וערמות עפר ולבנים שבורות נשארו לזכרון היותם בימי קדם. מן החרבות שמנו דרכנו הלאה ופגענו במעין מים חיים ויקרים. המעין הזה היה לפנים של ישראל, יען כי קרוב הוא להחרבות. שתינו וגם נתנו להמורינו לשתות, והיו לנו המים אז כמים קרים על נפש עיפה. משם הלכנו דרך שדות ומצאנו שם שני יהודים מתושבי דרבנד אשר עסקו בזריעת

שדשי צבעי המאֿראנא, את החמורים מסרנו בידי המושלמני לשמרם, והיהודים עזבו על שעה את עבודתם, והלכו בחברתנו אל שדה הקברות הישן.

בין המון המצבות המושכבות על קברי בני ישראל באבא-סבא, אחרי החקירה והדרישה והחפוש הרב, מצאתי רק שתי מצבות עם כתבות היותר ישנות; על מצבות אחדות לא מצאתי שום כתבות, ולא נכר אם היו אותיות לפנים עליהן, ויתר המצבות חדשות הן, והנה מעתיק שורות הרשימות כמו שהן על המצבות:

№ 1.

זה חיים בן של אהרן בן יוסף הנולד
מן רחל. שנפטר לבית עולמו בשנת
התמ"ז ליצירה. (= 1687)

№ 2.

זה פנואל בן של ניסים בן יוסף
שנפטר לבית עולמו בשנת התמ"ח
ליצירה. (= 1688)

№ 3.

ורבים מישני אדמת עפר יקיצו אלה
לחיי עולם. יום שמבקש 1) הסיד
שמואל ב"ר טוביה בישיבה של מעלה
ביום חמישי בשבת לעשרים בהדש
תשרי בשנת התקס"ה. (= 1808) 2)

№ 4.

ורבים מישני אדמת עפר יקיצו
ביום ששי בשבת נפטר חכם
ריחנה ב"ר אבישי עשרים ושמנה
להדש ניסן שנת התקע"ט.
(= 1819)

№ (5.

יום שנפטר החסיד אלעזר בן מרדכי ביום ראשון בשבת
בי"ד לחודש השון בשנת התקפ"ח לפ"ג. (= 1828) 3)

מן בית הקברות שמנו דרכנו בחזרה, במסלה צרה ברגלים דרך הר גבוה ותלול, משמאלי נקיק עמוק ונורא, והשיפוי במורד ההר מכוסה ביערים עבתים, בסלעים גדולים ובדשא עשב רמי הקומה, הנשיא הלך בראשונה, המליץ נהל אותי בידו, והמושלמני עם החמורים מאחרינו. הלכנו לאט לאט מפני סכנת הדרך, וראשי היה עלי ככרמל בהביטי את העזאזל לרגלי, כי פשע אחד היה בין החיים ובין חדרי שאול ואבדון, ירדנו מעט מעט בשלום אל תוך עמק עמוק בין שני הרים תלולים ורמים, והעמק משתרע למטה עד קצה ההרים ויצא אל המישור הגדול אשר על חוף הים. מרחוק נראה הים בצבע תכלת ודגלי האניות התנוססו מעל אופק המימי, מה נחמד המראה שם לעינים! בתוך העמק הלכנו ובאנו אל חרבות אחרות. פה עמד המליץ והנשיא ויאמרו לי: במקום הזה ישבו גם כן בני ישראל מלפנים, והיו שכנים לאחיהם אשר באבא-סבא, ונחרבו בזמן אחד עם יהודי אבא-סבא, והראו לי יסוד הבנין של בית התפלה שלהם, ורחוק משם כרבע ווערסט הראו לי חרבות בנין המקוה שלהם, וגלי אבנים עם ערמות עפר נשארו לזכרון על בניניהם הקדמונים. ברוח נכאה התבוננתי המקומות אשר נשפכו דמי אחי בני עמי כמים, ובמר נפש צעדתי על משאות ישראל שמות ונשמותי, עין כל עובר תשתומם לראות

---

1) צ"ל שנתבקש, ואולי הוא טעות החורת. — 2) צ"ל 1807. — 3) צ"ל 1827-ה.

המקומות אשר בחרו אז היהודים לשבת גלמוד בין הררי עד וסלע מגור ובנקרות הצורים למען הסתתר מחמת מצוקיהם ורודפיהם בשנים עברו. משם הלכנו ובאנו אל מעין יקר והוא תחת צל אילני חמד ועצים רעננים ודשא עשב רמי הקומה, שם ישבנו אצל המעין תחת האילן על העשב לנוח ולהתקרר מעט מחום היום הגדול למאד, ומי המעין הקרים והטובים היו מאד נעמים לנפשינו. ואחרי אשר נפשנו כשעה במנוחה נעימה, קמנו ממושבינו וירדנו במסלה צרה אל תוך העמק, שם ישבנו על החמורים ורכבנו ובאנו אל המישור והגענו אל כרם אחד של ישראל. בתוך הכרם ההוא ישב הנשיא עם המליץ לאכול פת ערבית על מי נחל קטן העובר דרך הכרם, הכיתי עד אשר כלו לאכול, ושמנו אח"כ דרכנו הלאה, ובאנו אל שדה הקברות החדש של ישראל. והנה מציג פה רשימות אחדות מן הכתבות החרותות על מצבות אחדות אשר העתקתי, הכתבה נמר 1 היא על מצבת אבן אשר על הקבר הראשון בבית הקברות החדש הזה, ויתר הכתבות חרותות על מצבות העומדות על קברי החשובים והחשובות, אף אם חדשות הן, בכל זאת העתקתי וסדרתי אותן על הסדר לדוגמא:

№ 1.

יום שנפטר שאלתיאל בן יהודה יום
ה׳ ניסן שנת תק"ץ לפ"ק. (= 1830)

№ 2.

פה נקבר האיש הוותרן בממונו אשר
נתן מלחמו לרעבים ומימיו לצמאים
מוה"ר אביה בר שלום יום ג׳ בשבת י"ג
לחורש אלול שנת תקצ"ב. (=1832)

№ 3.

פ"נ התלמיד הבחור יוסף בן יהונתן
מק"ק יכסי שנת תר"ב. (= 1842)

№ 4.

פה נקבר האיש החריף החסיד מו"ה
רחמים במו"ה מיכאל מק"ק אנדורי
שנפטר יום ש"ק כ"א לחודש טבת
שנת תר"ג. (= 1843)[1].

5.

פה נקבר הרב הגדול
בחו"י[2] אב"ד למדינת
דגוסתן מה"ר אליהו
וצ"ל בה"ר מישאל
שהלב"ע[3] ביום א׳
בשבת י"ט לחודש
אלול שנת התר"ח
לפ"ג. (= 1848).

---

[1] צ"ל 1842. — [2] צ"ל בתו"י: בתורה ויראה. — [3] שהלך לבית עולמו. ה.

№ 6.

פ"נ האיש פנואל ב"ר עבדיאל יום ש"ק עשרים ושלשה לחדש טבת שנת תרי"א לפ"ק. (= 1851) [1].

№ 7.

פה נקבר האיש הוותרני והנגיד חלקיה בן חנוכה שנפטר לבית עולמו יום ה' בשבת ט"ז לחודש כסליו שנת תרי"א לפ"ק. (= 1851) [2].

№ 8.

פ"נ מ' אלישבע בת זרובבל ה' תרי"א לפ"נ. (= 1851).

№ 9.

פה נקבר האיש הנכבד הנגיד הוותרן המרומם כ"ש רבי אבשלום בן חנוכה הנפטר לבית עולמו יום ראשון בשבת אחד עשר לחודש תשרי שנת תרכ"ב לפ"ק. (= 1862) [3].

№ 10.

פ"נ זלפה בת אבשלום שנת תרכ"ג לפ"ק. (= 1863).

№ 11.

פ"נ האיש הנשיא והנגיד והוותרן והוותיק והענו והחסיד נוריאל במ' יהונתן שהלך לבית עולמו ביום ש"ק שהוא ט' לחודש טבת שנת תרכ"ד לפ"ק. (= 1864) [4].

* * *

יצאתי משדה הקברות וישבתי עם אנשי על החמורים ורכבנו העירה, השמש נטה מערבה בבואנו בשלום דרבנדה. בבואי הביתה באה גברת הבית לקבלנו בשלום ואמרה: הגיע העת לאכול פת ערבית. מן רשימות המצבות אשר בשדה הקברות של אבא-סבא נוכל לשפוט, כי דברי הקבלה אשר בידי זקני דרבנד, שנתישבו קרוב לשתי מאות שנה בכפר אבא-סבא נכונים הם, כי משנת התמ"ז (1687 לס"ה) זמן החרות על המצבה № 1, עד שנת התרכ"ז (1867) זמן בואי לדרבנד חלפו 180 שנים; ומן חרבן אבא-סבא אשר היה לפ"ד הקהל בשנת התקנ"ז (1797) או לפ"ד כפי דברי הימים הנ"ל בשנת התקנ"ט (1799) שתי שנים אח"כ, אשר אז נתישבו בני ישראל בדרבנד, עד שנת בואי לדרבנד התרכ"ז חלפו 68 שנים, או לפ"ד הקהל 70 שנים (אינני יודע אצל מי הטעות בשתי השנים או אצל סופרי דברי הימים או אצל היהודים). מזמן החרות על המצבה הראשונה אשר בשדה הקברות החדש (התק"ץ = 1830 לס"ה) נראה כי עד שנת 1830, זמן 39 שנים מן חרבן אבא-סבא, לא היה לישראל בית הקברות אצל העיר, ונשאו תמיד את מתיהם שבעה ווערסט בערך אל שדה הקברות הישן אשר בכפר השמם הנ"ל, כפי הנראה מרשימות המצבות החדשות אשר בשדה הקברות של אבא-סבא; אבל מסופק אנכי אם המצבה המסומנת אצלי № 1 ממצבות אבא-סבא אם היא הראשונה? יען כי מצאתי שם מצבות אבנים עתיקות בלי כתבות כלל, ואולי ישבו בני ישראל שם.

---

[1] צ"ל 1850. — [2] צ"ל 1850. — [3] צ"ל 1861. — [4] צ"ל 1863. ה.

יותר מן הזמן הנ"ל, והכתבות על המצבות נפסדו מרוב שנים, או אולי לא היו עליהן שום כתבות כלל.

מן דברי הקהל נראה, שלפני שתי מאות שנה לא ישבו יהודים באבא-סבא ובדרבנד כי אם באו מרוסטאוו (Рустовъ) *) לאבא-סבא ובעת החרבן של אבא-סבא (1799 לס"ה) נתישבו בדרבנד. לפי דעתי שכחו היהודים שישבו אבותיהם בדרבנד עוד בימי קדם, כי מצאתי כתוב בספר המסעות הנקרא: Der curieuse Antiquarius durch Asia (s. 131—132)", הדברים האלה: „חלק גדול מן העיר דרבנד בעת הרב, היהודים היושבים בתוך העיר מתיחסים לשבט בנימין", והוא היה בערך במאה השבע עשרה לס"ה. הנוסע החכם רוברוקוויס (Рубруквисъ) במסעותיו בארץ קוקז יספר כי ראה בשנת 1253 לס"ה ישוב גדול מיהודים בדרבנד **); ואולי נתגרשו היהודים מן העיר, או יצאו בעצמם מפני איזה סיבה ונתישבו באבא-סבא, ואח"כ באו אליהם גם יהודים מרוסטאוו הנ"ל להתישב ביניהם שמה? קשה מאד לדעת הדבר אל נכון, אבל ברור הוא וידוע כי ישבו יהודים בדרבנד עוד בשנות קדם ודורות עולמים. הנוסע הספרדי ר' בנימין הראשון מטודעללא, היה בעיר בגדד בשנת ד' אלפים תתקל"ג לב"ע (1170 לס"ה) ¹) בזמן ממשלת הכליף אמיר-אל-מומענין או יוסף-אבול-מאדאפער או מאסטארסהעד (Mostarshed) ***) או מאסטאנגעד בן מאקטאזי ממשפחת האבאסידים ª) באותו הזמן היה בבבל האדון ראש הגולה ר' דניאל בן חסדאי מגזע מלכות בית דוד, והיה בידו החותם של הכליף לשרר ולצוות על כל קהלות ישראל בכל המדינות הסרות למשמעת הכליף ההוא וזהו לשון הנוסע ᵬ):

„וכל קהלות ארץ שנער (Месопотамія) ᵇ) ופרס (Персія) וכרסאן (Khorasan) ושבא הוא אלימאן (Saba in Jeman) ודיאר ביק (דיארבעקיר Діарбекиръ) וכל ארץ ארם נהרים (Armenien) וארץ קוט (Kota, Cuthaea am Jebel Judi, am Ararat) ᵍ)

---

*) רוסטאוו (Рустовъ) כפר גדול תחת ההר קאבוט (Кабутъ) 14 וויערסט מן העיר קובא בגליל באקו. כעת ימצאו בתוכו 295 בתים של מאמארים סוניטים, מספרם 2391 נפש, כפ"ד החכם ג. זיידליץ בספרו: „Списки населенныхъ мѣстъ Бакинской губ. стр. 58. № 1224."

**) Въ рукописи исторіи Восточн. части Кавказа, Аббасъ-Кули - Бакинскаго, наход. въ Тифлиской публичн. библіотекѣ.

¹) צ"ל 1173, וראה בהערות הסמוכות. ה.

***) K. Ritters, Erdkunde. B. 10. s. 239, הנוסע ר' בנימין יכנה את שם השליש בשם הכללי אמיר-אל-מומענין, ואינו מזכיר את שמו הפרטי. הסופר קארל ריטטער מעיד שם כי הוא יוסף-אבול-מאדעפאר המכונה בשם מאסטארסהעד אשר ישב על כסא הכליפים בבגדד בשנת 1160 ומשל עד שנת 1170 לס"ה, ובאותו הזמן היה הנוסע בנימין הנ"ל שמה.

ª) בספר המלים: Словарь Историческій ч. 9. стр. 395, יקרא הכליף הזה בשם: מאסטאנגעד ולא מאסטארסהעד כמו שיכנהו הח' קארל ריטטער. [האמת הוא כי משנת 1118—35 מלך מסתרשד, משנת 1160—70 מסתנגד, ומשנת 1170—80 מסתעדי. ה.]

ᵬ) ספר המסעות רבי בנימין בן ר' יונה מעיר טודעללא בשפניא, הנדפס בלבוב בשנת 1859 צד 10.

ᵇ) שמות הארצות והעירות מבוארות על ידי החכם קארל ריטטער הנ"ל.

ᵍ) ארץ קוט או קאטא או קאטהייק (Котайкъ) היא במדינת ארם והעיר עריוואן נמצאת בארץ ההיא, עיין בספר: Обозрѣніе Исторіи Армянскаго народа, С. Глинки, часть 1-я стр. L. LVII.

היושבים בהרי אררט, וארץ אלניה (Das Land der Alanen, Albanen) היא הארץ המוקפת הרים ואין להם אלא שערי ברזל (Derbend) שעשה אלכסנדרוס, ושם האומה הנקראת אלאן (Аланы или Албанцы)*) וארץ סיבריא (Sikbia, Sibirien?)¹) וכל ארץ התוגרמים (Turkomanen) עד הרי אסנה (Aspisische Berge am Jaxartes, bei den Scythen) וארץ גרגנין (Georgien, Грузія) עד נהר גיחון (Oxus-flus) הם הגרגשים והם בדת הנוצרים**) ועד שערי המדינות וארצות טיבות (Tibet) ועד ארץ הודו (Indien) ראש הגולה נתן להם רשות בכל הקהלות האלו לשום על כל קהל וקהל רב והזן, כי הם באו אליו לקחת הסמיכה ורשות, ומביאים לפניו דורונות ומתנות מאפסי הארץ וכו', ויש לו (לראש הגולה) פונדקאות של יהודים, ובשווקים ובסחורי הארץ מס ידוע בכל שנה ושנה הון ממה שמביאים מארץ מרחק" וכו'. אם כן נראה מדבריו כי בזמן הנוסע ר' בנימין הראשון במאה השתים עשרה לס"ה, ישבו יהודים בדרבנד, ויהודי דרבנד כיתר אחיהם במדינה ובארץ גרוזיא וארמענים ועוד ועוד היו סרים למשמעת כליפי הערביים וראשי הגולה שבבבל, ושלחו מס ידוע בכל שנה ושנה לראשי הגולה שבבבל, ולא יכלו לקבל עליהם רב והזן עד שלא הביא כתב סמיכה מאת ראש הגולה בעת ההיא.

הרב ר' יוסף שווארץ מירושלים, מביא בספרו תבואת הארץ (הנדפס בלבוב שנת 1865 צד 147 — 148) שהעיר דרבנד או טרבנת הנזכרת בתלמוד ירושלמי מס' מגילה פרק ד': ר' שמעון ספרא (מלמד תינוקות) דטרבנת „היא עד היום עיר גדולה בשפת ים הכספי המערבית, ושם בנינים גדולים חומות ובריה מימי קדם, ואומרים שהם מזמן אלכסנדר מוקדון, וקוראים את המגילה בי"ד ובט"ו וכו'". נראה מן הדברים האלה שבזמן הישיבות והגדולות בבבל ת"מ כליפי בגדד, ישבו יהודים בדרבנד, ור' שמעון ספרא (הנזכר בירושלמי) היה מלמד תינוקות שמה. לפני המאה השתים עשרה לס"ה, לא ידוע לי אם ישבו יהודים בדרבנד בפרט, אבל במדינות אשר על חוף ים הכספי ישבו יהודים רבים עוד לפני המאה השתים עשרה. — — משפחת היהודים נוכל לשער כי באו למדינה הזאת מארץ פרס, יען כי היהודים היושבים במדינות אשר על חוף ים הכספי ובארץ דאגעסטאן כלם ידברו בשפת פרס קדומה המכונה אצלם בשם טַט, ואולי נתישבו פה בזמן המלך אנושירוואן או נושירוואן הישר מלך פרס, אשר בנה בארץ דאגעסטאן יותר מן 360 מבצרים והושיב בהם לאלפים בתי אבות מארץ פרס ומארץ איראק

---

*) ארץ האלאנים נקראת גם כן ארץ אלבניא הקדמונה, היא הארץ אשר על חוף ים הכספי, ומדינת דאגעסטאן נכללת בה, והעיר דרבנד נקראת שערי ברזל או שער השערים.

¹) צ"ל סיכביא Sikchia או Sichia, Zichia של הסופרים היוונים; ראה היהודים ושפת הסלאווים צד 122-3.

ה.

**) הגיאורגים או גרוזינים הנקראים לפנים קארטלים או קארטאלינים כולם נוצרים הם, ואולי נקראו בזמן הנוסע בנימין בשם גרגשים. היהודים בארץ גרוזיא קוראים את הגרוזינים בשם גורדזשים, כי הגימל אשר יסמנו בנקודה למעלה יבטוהו כמו דזשע (дже), ד"מ העיר מוגו (עם נקודה למעלה על הגימל) קוראים מודזשו (Муджи), אדערבײדגאן = אדערבײדזשאן, גרגשים כמו גורדזשים וד"ל, אבל אינם הגרגשים הקירגיזים היושבים על חוף ים הכספי המזרחי, יען כי הקירגיזים ההם אינם נוצרים, כי אם מחמודים כצאצאי הבאנגאלים הם.

ואדערביידשאן בזמן 530-79 לכ״ה ונתגדל הישוב מאנשי פרס בארץ הזאת, ובעת ההיא נתרבו גם יהודים רבים הבאים להתישב פה בעתים ובזמנים שונים. ——

בתוך הארכיון של הפאליצעיי כדרבנד בתוך אגודת הכתבים נומר 709 שנה 1867 מצאתי כתובה בכתב אשורית הנכתבת מאת הרב ר׳ יצחק מזרחי מ״ע דק״ק דרבנד, ביום י״ב להודש כסליו שנת התרכ״ה, והנה העתקתיה פה מלה במלה כדברים האלה:

„לכבוד השרים היושבים בפוליציא של דרבנד יר״ה.

כבודם שאלתם אותי, אודיעכם על שאלתכם, כי אנחנו מגולי ירושלים עה״ק. המלך אשר החריב את ירושלים עה״ק, הגלה את ישראל מעל אדמתם ופיזר אותם במדינות רבות כמו שהם מפוזרים עד עתה. ובאותו הזמן הושיב אותנו במדינה הזאת, והינו מדברים כולנו בלשון הקודש, כי היא לשון אבותינו מימי קדם; אך בהאריך הימים למדנו מאנשי המדינה הזאת לשון טט, ואנו מדברים עתה כולנו בזה הלשון; אך כל מי שיודע ללמוד, הוא יודע גם כן לדבר בלשון הקודש, וכל סדרי תפלותינו שאנו מתפללים בבית הכנסת כולם הם בלשון הקודש, ועם שאר האומות אנו מדברים בלשונם, ועת אשר למדנו זה הלשון של טט מאנשי המדינה הזאת אינו ידוע לנו, כי סבלנו בימים הקדמונים גלות הרבה, ומפני זה נאבדו ספרי הזכרונות שראוי להיות לכל עם בכל מדינה. לא כן עתה, ראה אלהים בענינו וריחם עלינו, ונתן אותנו ביד המלכים האדירים והרחמנים מלכי רוסיא יר״ה, שמנהיגים אותנו בעין המלתם. עיקר הדברים הללו במסורה אצלינו פה אל פה מאבותינו, ואנחנו כותבים בכתבים הכל בלשון הקודש, אך לפעמים מי שאינם יודעים ב״ב לשון הקודש, כותבים גם בלשון טט הנהוג בינינו. בתי כנסיות יש אצלינו שנים ובתי מדרשות ששה, ובכל אחד מלמד אחד.

נאום יצחק כמ״ו יעקב מ״ץ דק״ק דרבנד״. ——

מדברי אלדד הדני נראה כי שבט שמעון ומנשה יששכר וזבלון ישבו בימי קדם בזמנו בארץ אשר על חוף ים הכספי. ודבריו יתאמתו ויתאחדו עם דברי המגילה של יהודי קאבין, אשר גם שם כתוב ששבטי שמעון אפרים ומנשה נתישבו על יד הים הכספי בממלכת הכוזרים, ושבט יששכר בחר לו למושב ההרים הרמים הנודעים בשם באקאס (ראה המגיד שנה שמינית, גליון 32-34) ולפי השערת הרב הישיש והחכם ר׳ יצחק מזרחי ועוד אחרים מזקני דרבנד הם משבט שמעון יששכר וזבולון כמו שנראה מן הדברים שנדברו למעלה בבית הרב הגדול בדרבנד. מן הדברים האלה נוכל לשער כי היהודים היושבים בארץ אשר על חוף ים הכספי מחויבים להיות מעורבים מן השבטים: ראובן, שמעון, יששכר וזבולון, אפרים ומנשה.

יא) מצב בני ישראל בעתים וזמנים שונים.

מצב ישראל בימי קדם במדינה הזאת בכלל ובעיר דרבנד בפרט, מבוכה בעמק ערפל, ולא נוכל לדעת, איך היה מצבם ואופן הייהם, תכונת רוחם וכל דרכיהם ומעלליהם, יען כי לא נשאר אצל היהודים זכרון בספר מכל אשר עבר עליהם, והמסורות מפה אל פה אשר האבות לבנים הנחילו, כבר נשכחו מלבם, ואולי כתבו בספר לדורות אחריהם; אך ברבות העתים ובמבוכות מלחמות נשללו ונשרפו ונאבדו מהם כל ספריהם וכתבי ידיהם וכל תעודותיהם, רק מעט מזער הן הידיעות

על אודות מצבם, אשר לא ישפיקו לשבור את צמאון הדורשים תעלומות ימות עתול וכצפוני שנים קדמוניות.

בעת אשר השתרעה מלכות פרס ומדי על כל חוף ים הכספי, ועל כל ארצות אשר במאה הרביעית לס"ה ישבו היהודים בטח תחת צל ומחסה מלכי מדי ופרס, כי הפרסים והמדיים לא שנאו את בני דתות אחרות בעת ההיא, ולא הכבידו את ידם עליהם, על אשר דתיהם שונות מדתם, ואם רק שלמו את המסים אשר נטלו עליהם, ורוחם היתה נאמנת אתם, והניחו לכל עם ועם אשר הכניעו תחתיהם לשמור את דתו ותורתו ככל אשר עשו אבותיו מעולם, והיהודים אף אם בכלל היו בגלות, בכל זאת חיו בשלוה כיתר עמי הארצות הנכנעות; אך הם לא התערבו בעמים, כי אם היו לאגודה אחת בכל מקומות מושבותיהם, ויאחזו שם שדות וכרמים, ויעבדום ויאכלו פרי תבואתם. גם היה בידם להקים שופטים ונשיאים עליהם מקרבם לדין דיני נפשות על פי חקי תורת משה, כמו שמעיד על זה הנוסע אלדד הדני שראה בזמנו נשיאים ושופטים לבני ישראל בארץ שירוואן (ערי מדי הקדומה) אשר דנו בד' מיתות ב"ד; אבן ברבות הימים למדו לשונם ומדותם וידיעתם במלאכת הבנין ופסילי האבנים, אשר יעידו על זה גם חכמי וסופרי קורות ארץ גרוזיא; אך לא ארכו ימי השלוה והשלום, כי נחלשו הפרסים בסוף ממשלת הסאסאנידים, והכוזרים התגברו עליהם וגרשום מן הארץ, וכבשו את כל המדינות וגם את העיר דרבנד, והיו היהודים תחת משמעת הכוזרים ימים רבים, טרם שנתיהדו הכוזרים לא נדע איך היה מצבם בארצם, וכאשר באו הערביים במאה השביעית לס"ה אל הארץ הזאת להרחיב דתם וממשלתם, אז מצב ישראל ירד עשר מעלות אחורנית במדינה, רק תושבי דרבנד היו חפשים ממסים וארנוניות, באשר העמיסו עליהם הערביים בפקודת הכאליף אמאר לשמור שלא יבוא האויב בגבול ארצם.

בתחלת המאה השמינית היתה עת צרה גדולה וחשכה לישראל, גדודי צבאות הערביים באו בפקודת הכליף מיוסלים או מאסלאמא [1] (715-717 לס"ה) וכבשו את כל ארץ דאגעסטאן. מבוכות ומהומות מלחמות נוראות ואיומות היו בכל הארץ, כי יצאו כל העמים להלחם בעד דתם, וגם היהודים בארץ טאבאסאראן הסמוכה לדרבנד *) יצאו חגורי חרב להלחם עם הערביים, בעד דת אבותיהם, ואף גם שלהמו עמהם עד טפת דמם האחרונה כגבורי החיל, בכל זאת לא יכלו לעמוד בפניהם. רבים מן היהודים נשחטו כצאן ונהרגו במיתות משונות, נלקחו בשביה ונמכרו לעבדים ולשפחות, ורבים ברחו להמלט על נפשם בין הררי קוקז, ולהסתתר בין חגוי הסלעים ונקרות הצורים מפני חמת מציקיהם, ורבים אשר היי בשרם יקר היה בעיניהם מחיי רוחם, הוכרחו לקבל עליהם דת מחמד ולהכנע תחת ידי הערביים האכזרים, אשר מלאו את כל הערים והכפרים בדמי רבבות בני האדם, ויתר התלאות והצרות יראה הקורא בקורות העיר דרבנד אשר סבלו תושבי הארץ בכלל

---

[1] מסלמה זה לא היה כליף, כי אם שר צבא הכליף סולימאן אשר מלך 715-717. ואודות היהודים בטאבסראן ודאגעסטאן בזמן המלחמות האלה לא נמצא בשום מקור קדמון.

ה.

*) Сборникъ свѣдѣній о Кавказскихъ горцахъ, Статья Шамхалы Тарковскіе, стр. 54 въ примѣчаніи.

ותושבי העיר דרבנד בפרס בזמן המלחמות בין הכוזרים והערבים ימים רבים, עד אשר נחלשו הערבים ע"י הכוזרים אשר הרגיזו והחרידו אותם תמיד, ועשו שמות בארץ בכל פעם, והיה כאשר התגברו הכוזרים על הערבים היתה הצלה והרוחה מרובה לישראל, כי תחת צל מלכי הכוזרים אחרי אשר נתיהדו, ישבו ישראל תמיד בטח בשלום ובכבוד.

הסופר הערבי מאסודי יספר, כי בעת אשר ברחו יהודים רבים מארץ וויזאנטיא מפני גזרת שמד שנגזרה שמה עליהם, ואלה כן היהודים אשר ברחו אח"כ מארצות המושלמנים, מצאו להם מנוח ומפלט בין אחיהם אשר ישבו בארץ הכוזרים, מזה נראה כי בארץ הכוזרים ישבו בני ישראל בשלום, כי לולי זאת לא באו אליהם יהודים מארצות אחרות להסתתר ביניהם. במאה התשיעית לס"ה, כפי עדות הנוסע אלדד הדני, בערך ד' אלפים תר"מ-תר"נ לב"ע (880-890 לס"ה), היה מצב בני ישראל בארץ אשר על ים הכספי טוב מאד. משבט יששכר היו חכמים גדולים ויודעי בינה לעתים, וישבו בשלום, ועסקו בתורה יומם ולילה, ומקנה רב היה להם ועסקו גם במקנה וקנין, ונשיאים היו להם, ודנו דינים ע"פ חקי תורת משה, ודברו בלשון הקודש ובשפת פרס וקדר, ושלום היה ביניהם ובין אחיהם משבט ראובן אשר לחמו תמיד עם שכוניהם ושללו את שללם.

במאה התשיעית והעשירית היה מצב בני ישראל בטוב, הם נחלו רוב כבוד וגדולה מאת מלכי הכוזרים על ידי התיהדותם, ומלכי הכוזרים אהבו למאד את אחיהם היהודים, והטיבו גם להיהודים אשר ישבו מחוץ לגבול ממלכתם, ונקמו גם נקמתם מאויביהם אשר הרעו למו. פעם באה השמועה באזני אחד החאקאנים כי התריבו המושלמנים בארץ בבונג (Babung ?) ביהכ"נ להיהודים, ותבער חמתו בקרבו, ויצו לנתוץ ולהרוס עד היסוד את המנהרות (Minaret) מעל בית המסגד (Moschee) להישמעאלים היושבים בעיר ממלכתו, ואת השמשים הרג, ולולי היה הפחד לנגד עיניו, פן יקחו המושלמנים את נקמתם ביהודים היושבים בארציתיהם, כי עתה אמר להרוס את כל בתי מסגדיהם אשר בכל מדינות ממלכתו *). — —

במאה העשתי עשרה, היהודים ביתר עמי הארץ התגלגלו כבדורים מידי הערבים להטורקים, ומהטורקים להסעלדזשוקים, ומהסעלדזשוקים להגרוזינים, ומהגרוזינים להפרסיים. במצוקי העתים ההן סבלו מאד היהודים ביתר התושבים מן הלוכדים והכובשים מן המהרסים והמחריבים פעמים אין מספר.

בשנת 1139 נחרבה העיר דרבנד על ידי דמיטרי הראשון מלך גרוזיא, ותהי עת צרה גדולה וחשכה להיהודים כמו ליתר התושבים שמה. כפי עדות הנוסע ר' בנימין הראשון מטודעללא, היו היהודים בארץ אשר על חוף ים הכספי בכלל ובעיר דרבנד בפרס, נכנעים תחת ממשלת הכליפים וראשי גליות שבבבל (בגדד), ומצבם היה אז בטוב, כי ראשי גליות הגינו עליהם תמיד, ושלחו מס לראש גלותא מדי שנה בשנה אל אוצר הכליפים, מלבד מתנות ודורונות אשר שלחו לראש גלותא בפרס. ובלא הסכמתו לא יכלו לקבל בקהלותיהם רב וחזן ושו"ב. בעת ההיא ישבו יהודים רבים בדרבנד, ור' שמעון ספרא הנזכר בתלמוד ירושלמי מס' מגילה פרק ד', היה מורה ומלמד לילדיהם שמה.

---

*) הכוזרים מאת ה' דוד סלוצקי בס' חכמת ישראל חלק רביעי צד 61.

וגם בזמן הנוסע ר׳ פתחיה מרעגענשבורג (ערך 1180 לס״ה) היה מצב בני ישראל טוב מאד. כי מלכי הכוזרים חלקו להם רוב כבוד וגדולה, ומלבד אשר משרות המלוכה היו בידי היהודים, נתרבה גם תורה וחכמה בארץ הכוזרים מפני החכמים והתורנים אשר נהרו אליהם מרוב ארצות פזוריהם.

במאה השלש עשרה, בשנת 1220, נפלה העיר דרבנד ע״י רעש מלחמה בידי המאנגאלים והיתה אז עת צרה לישראל. גם סבלו הרבה בזמן המלחמות שהיו בין המאנגאלים והפרסיים בשנת 1265 לס״ה. ויהודים רבים ישבו בעת ההיא בדרבנד, כפי שמעיד החכם הנוסע רוברוקוויס (Рубруквисъ) אשר ראה אותם בהיותו שמה בשנת 1253 לס״ה.

במאה הארבע עשרה. היו היהודים עד שנת 1320 תחת משמעת המאנגאלים, ומן 1320 עד 1335 לס״ה, סבלו היהודים במדינה מאת השאך אוזבעק מן קיפטשאק, אשר החריד את הארץ תמיד, והתנפל כארי עם צבאותיו על הערים והכפרים לשלול שלל ולבוז בז, וכבש גם את העיר דרבנד, אבל הצלחתו לא עמדה לימינו, כי הוכרח לנוס על נפשו עם צבאותיו יחד. בשנת 1382 היו היהודים תחת ממשלת טימור-לענג-כאן של שירוואן, מצבם בעת ההיא לא ידוע מפני חסרון הידיעות.

במאה החמש עשרה, ידוע כי היו תחת ממשלת מושלי שירוואן ובשנת 1438 תחת השלטון איבראהים-חליל.

במאה השש עשרה משנת 1505 עד 1579 היו ת״מ שאכי פרס, ובשנת 1579 ת״מ הטורקים, אבל לא על זמן רב, כי במהרה גרשו הפרסיים את הטורקים מן הארץ הזאת.

במאה השבע עשרה לא ישבו יהודים בדרבנד, ולא ידוע מפני איזה סיבה, אם נגרשו או אם יצאו בעצמם מן העיר, ונתישבו בכפר אבא-סבא הנזכר למעלה. מן חכמי ישראל במאה ההיא ידוע לי רק אחד ר׳ גרשון המכונה ללה בן משה נקדי, והוא עשה ביאור על ספר קדושה מהי״ד להר״מ ז״ל. הכ״י ההוא ימצא אצל הרב ר׳ יעקב במהררי״ן מזרחי ראב״ד על כל ארץ דאגעסטאן (הרב הנ״ל הודיע מזה בעצמו במ״ע המגיד שנת שלש עשרה גליון 35 שם בהצופה). היהודים עסקו בכפר ההוא בתורה ובמקנה וקנין, גם עסקו בעבודת הכרמים והוציאו מהגפנים יין, וזרעו את שרשי הצבע מאראנא, ואחדים זרעו גם את עלי הטאבאק הפשוט והיו גם דיגים.

היהודים ישבו בכפר ההוא עד חרבנו ע״י סורכאי-כאן, ובזמן החרבן נתישבו בדרבנד על פי האופנים והתנאים דלמטה. ומן העת ההיא עד עתה יושבים הם בדרבנד. והנה מצ״ג פה תוכן שני מכתבי תעודות אשר מצאתי בתוך הארכיעו *):

האחד: מכתב בקשה מן קהל ישראל אשר בדרבנד אל האדון שר צבא הראשי הגענעראל מאינפאנטערי וגענעראל-אדיוטאנט באראן ראזען, הנכתב ביום ד׳ לחודש נאוועמבער שנה 1832.

והשני: ראפארט מן שר הצבא אשר במדינת דאגעסטאן הגענעראל-מאיאר קאכאנאוו השני (Кохановъ 2-й), אל שר צבא הראשי באראן ראזען, ויראה

---

*) Изъ дѣлъ архива Главнаго Управленія Намѣстника Кавказскаго, по описи № 80. годъ 1832.

הקורא על איזה אופנים ותנאים נתקבלו ונתישבו היהודים בדרבנד בעת ממשלת שיך-עלי-כאן הנ"ל.

מכתב הקהל: „עוד מימי קדם עד היום הזה נונשים אותנו שרי העיר לעבוד עם נשינו וילדינו בעבודת המלך בתוך העיר בלא תשלומים חלוף עבודתינו, והננו מבקשים אנחנו להלק אותנו למדרגות לפי מעמד ומצב כל בית, ונתן מסים כיתר תושבי העיר. כמו הארמענים והמושלמנים הינו כולנו מזוינים בעת אשר היתה העיר במצור ע"י קאזי-מוללא בשנת 1831, והלכנו על המשמר בכל המקומות אשר פקדו עלינו פקודי הממשלה, כמו שידוע הדבר להארון הקאמענדאנט וואסיליעוו, ולמה יגרע חוקנו מיתר התושבים, ונקוה כי בגורל הסדך תעשה משפט צדק בלא הבדל דת ועם". (על המכתב היה חתום כל הקהל).

הראפארט של השר: „מן העת אשר כבשו צבאות רוסיא את העיר דרבנד בשנת 1806 הלכו והולכים עד היום היהודים לעבודה, ע"פ האופנים והתנאים אשר התנה עמהם שיך-עלי-כאן מדרבנד בעת אשר נתישבו בתוך העיר: הם מחויבים לנקות בתי ובניני הממשלה מטיט ומכל דברים מלוחלחים, ולחטוב עצים ביער, ולהביאם על המוריהם אל בתי הממשלה להסקה. כאשר נצרך לבנות איזה בנין חדש לצורך הממשלה, מוכרחים ללכת על פי הגורל מן חמשה עד עשרים וחמשה אנשים למלאכת הבנין, והממשלה תתן לכל אחד ואחד מהם שכר עבודת היום חציה מכפי שיקבלו שכירי יום אחרים (ערך מן 30 עד 60 קאפ'), ועפ"י הגורל הולך איש אחד, ולפעמים שלשה אנשים מכל בית בכל שבוע ושבוע לעבודות שונות הנדרשות להממשלה בתוך העיר, וחלוף זה חפשים הם ממסים אשר ישלמו הארמענים והמושלמנים כפי ערך מצב בתיהם, מן 1 עד .5 רו"כ מכל בית לשנה".

השר הישר באדם הבאראָן ראזען הנ"ל מלא את בקשת הקהל, ושלח את פקודתו הרוממה אל שר העיר אשר מן יום ראשון לחודש יאנוואר שנת 1836 מחויבים להיות היהודים בדרבנד חפשים מכל עבודה ומלאכה, וכיתר תושבי העיר ישלמו את המסים שלהם כפי ערך מצב בתיהם מן .1 עד .5 רו"כ מכל בית לשנה. והמס ההוא ישלמו גם עד היום הזה. — —

(ע"ד שני כתבי תעודות מיהודי דרבנד בשנת תר"א, ע"ד בחירת רב ובקשה לקיסר רוסיא ראה אבני זכרון לאב"ן רש"ף צד 64 והלאה וצד 84). ואביא פה כתב תעודה ג' ע"ד בחירת ראשי הקהל, אשר העתקתי מלה במלה מגוף הכתב אשר ימצא אצל קהל דרבנד כדברים האלה:

היום יום שלישי בשבת שמונה עשר יום לחודש תשרי שנת תר"ה לפ"ק, מודים אנחנו חותמי מטה איך שאנחנו כלל ק"ק דרבנד נתנו רשות לשלשה אנשים אשר נקבו בשמות: שם האחד אליהו ב"ר עמנואל, ושם השני אברהם ב"ר אברם, ושם השלישי עקיבא ב"ר חזקיה, והרשינו והמנינו אותם לכל דבר שבקהלה לעשות הישר בעיניהם, הן למעות בית הכנסת, הן למעות מסים וארנוניות של אדונינו מלכנו הקיר"ה, ולהם כח הבחירה לבחור עלינו דיינים וחזנים ושוחטים כפי ראות עיניהם והשקפת דעתם, ברצונם ימנו עלינו וברצונם יחליפו אחרים, ולראיה כתבנו שורותיים להגיד ולפרסם שאנחנו ישראלים שוכני עיר דרבנד ברנו את שלשת האנשים הללו לאנשי אמת ואמונה, כי ראה ראינו אמיתתם ורוחם הישר שהם

משתדלים בכל מאמצי כחם לתועלת קהלתנו, ולגדור פרצי דתנו, וכל האנשים אשר ירימו ידיהם ורגליהם בלתי רשות שלשת האנשים האלה, דבריהם בטלים ומבוטלים, ועל דבר אמת וצדק חתמנו שמותינו ביום הנ"ל והכל שריר ובריר ואמת וקיים.

נאום אברהם במ' חנוכה, אברהם בן נתה, אברהם בן משה, אבשלום בן חנוכה, אהרן בן נפתלי, אהרן בן הינתה, אהרן בן אלעזר, אליהו בן שלום, אליהו בן עקיבא, אליהו בן משה, אלעזר בן חזקיה, אלקנה בן אחיטוב, אמעז בן אלעזר, אפרים בן אלעזר, אפרים בן מיכאל, אשר בן ריחנה. בנימין בן יששכר, בנימין בן ירחמיאל, בנימין בן ישי. גבריאל בן משה. דוד בן אפרים, דוד בן ישי, דניאל בן מוקרשי. הלל בן משה. זרובבל בן אברהם. חנוך בן משה, חנוך בן ירמיה, חנוכה בן אברהם, חנוכה בן אהרן, חנוכה בן יששכר, חנון בן אברהם, חנינה בן דוד, חנניה בן עבדיאל. יהודה בן אלקנה, יהונתן בן סימן טוב, יוחאי בן יוסף, יוחנן בן ניסן, יוסף בן ישי, יחייא בן בניהו, יעקב בן אהרן, יעקב בן פרץ, יעקב בן נבשי, יעקב בן גלעד, יעקב בן דניאל, יעקב בן מנחם. ללא בן יעקב, ללבבה בן עוזיאל. מנוח בן עמרם, מנשה בן ריחנה, מנשה בן עוזיאל, מרדכי בן עקיבא, מרדכי בן אלעזר, מרדכי בן ניסן, מרדכי בן יוסף, משה בן דוד, משה בן רחמים, משה בן סלכי. נה בן יעקב, נחמיה בן עמרם, ניסים בן נתה, ניסן בן פנחס, ניסן בן אברהם, נתניאל בן סימן טוב. סימן טוב בן נתן, סימן טוב בן אלעזר. עוזיה בן חנוכה, עוזיה בן אלעזר, עזיז בן ישראל, עקיבא בן משה, עקיבא בן יעקב. פנואל בן עבדיאל, פנחס בן שמואל, פסח בן אליעזר. צפניה בן הינתא. רבהא בן אלקנה, רזיא בן יעקב, רחמים בן יהודה. שלמה בן דניאל, שלמה בן אפרים, שלמה בן ניסן, שלמי בן גרשום, שמעון בן משה. — —

יב) מצבם הדתי הרוחני והמוסרי.

הנוסע אב"ן רש"ף בספרו אבני זכרון (צד 59 וצד 82) יספר בשמו ובשם הרב ר' אליהו מזרחי, כי בראשונה היו יהודי דאגעסטאן קראים, ורבים מהם נהגו לא כרבנים ולא כקראים, ורק אח"כ קבלו קצת מהם מנהגי הרבנים, וגם זה מבשתם ובע"כ לפי שהיו מביישים ומחרפים אותם וקוראים אותם בשם: קרא ובעל זנב ולא היו רוצים להתחתן עמהם (אם כל הקהלות היו קראים, א"כ מי המה אלה אשר לא רצו להתחתן עמהם!?), וגם מנהגיהם יוכיחו שמימי קדם היו מבעלי מקרא (אדרבא המה נגד דת הקראית גם כרחיצתם במי נהר ומקוה מים וגם בספירת ז' נקיים), וכי הר"ר אליהו הכריחם לקבל דת הרבנות, ואב"ן רש"ף היה בעוזריו, ראה שם. — —

והנה נפלאתי מאד על דברי הרב ר' אליהו מזרחי ועל מעשיו אשר כמוזרים הם בעיני. ראשית, שטר הברירה מאת י"ג קהלות ישראל אשר במדינת דאגיסטאן ולעזגיסטאן (דרבנד, טאַרקו, דזשענגוטאַיי, בוינאַק, גראַזנא, דזשעראַה, אימאם-קולי-קענט, אנדרעיי Андреевская дер., מאַמראַטש, אראַג, קאַרטשאַג, גיוגדי-מיושקור Нюгды-Мюшкуръ ומאַדזשאַלים), כתב הבקשה אשר שלחו לאדוננו הקיר"ה וכתב ההסכמה מאת קהל מאדזשאלים (אשר יבוא במקומו ובזמנו) כלם

כתובים ומאושרים בהתימות ידי הקהלות, וכלם מעידים בהם שהם מאנשי שומרון עיר מלכות עשרת השבטים גלות שלמנאסר מלך אשור, וגם מגלות נבוכדנצר ומיתר פליטת הגולים שגלו לארץ פרס ומדי, והתעודות עברו תחת בקורת הרב והסכים על עדותם, גם ידע בטוב שבזמן אשר נתישבו גולי ישראל בארץ מדי ופרס לפני הרבן בית ראשון וגם בזמן גלות נבוכדנצר כאשר רוב מהם נתישבו בין אחיהם הגולים הראשונים במדינות האלה כפי עדותם, לא היה עוד שום רושם ממחלוקת הרבנים והקראים, והלכו בתורת ה׳ במדינות האלה כאבותיהם לפני גלותם מארצם. במשך העתים והזמנים קבלו עליהם תורת הרבנים מאחיהם אשר בבבל, בעת אשר היו סרים למשמעת הכליפים מלכי בגדד, ולמשמעת ראשי גליות וראשי הישיבות אשר בבבל, ואנשי דאגעסטאן כיתר הגולים בארצות אלה אשר היו ת"מ הכליפים לא יכלו לקבל עליהם רב וחזן ושוחט עד אשר השיגו כתב רשיון והסכם מאת ראש גלות ישראל, ובעת ההיא וגם אחרי כן מחכמי בית שני קבלו עליהם מזמן לזמן דתי הרבנים, כמו שידוע מסופרי וגוסעי הערביים שבארץ הכוזרים נתרבו הכמים והרביצו תורת הרבנים בכל המדינות אשר על חוף ים הכספי אשר תחת ממשלת הכוזרים. במבוכות ומהומות מלחמות ובמצוקי העתים בארצות האלה נשרפו ונשללו ונאבדו ספריהם, כתביהם ותעודותיהם, ונשכחו דתיהם ומנהגי אבותיהם הקדמונים, ורק בזמנים היותר מאוחרים החלו עוד פעם לבוא בברית עם אחיהם הרבנים אשר בקוסטנדינא ובדוסיא, וקבלו מהם ספרים ושלחו אליהם בניהם ללמוד תורה שבע"פ, כמו שנוהגים הם גם עד היום הזה. ואיך אמר הרב ר"א לאב"ן רש"ף שידע אשר אבותיהם היו קראים, לכן קשה עליהם עתה לקבל כל פרטי מנהגי הרבנים, ומביא בדבריו שקהלות מאדזשאלים, דזשענגוטאיי ואנדערייא וטארקו ועוד, כמעט כל קהלות דאגעסטאן לפי דעתו והשערתו כלם היו קראים, וגם רבבות אלפים משפחות מבני ישראל אשר היו מפוזרים יותר משני אלפים שנה בכל ארצות קוקז וגרוזיא וארמעניא, אשר רובם נבלעו ונתערבו בין הגוים במשך מבוכות העתים והגזירות העצומות, גם כלם היו לפי דעתו קראים, אשר הוא נגד האמת כפי הקבלה אשר בידיהם (שהם מגלות שומרון), יען וביען כי לא התנהגו רק עפ"י מנהגי אבותיהם הקדמונים המסורים בידיהם מדור דור. ואפשר כי נתישבו איזה משפחות מן הקראים בזמן האחרון ביניהם, כמו משפחה קראית ממשפחות יששכר בכפר מאדזשאליס, כפי שיעיד הרב ר׳ אליהו בספורו לפירקאוויץ, שהיא מן הרחוק, היתכן בעבור משפחות פרטיות נספח רבבות גולי ישראל במדינות האלה לכת הקראים? ויכול גם להיות שמשפחת יששכר איננה מן הקראים, אך שנשכחו מנהגי אבותיהם הקדמונים ונשתבשה בידם הקבלה, ומדוע נבדלה מקהל הגולה ולא התחתנו בה? ואשר אחדים נקראים שמה בשמות: קרא-יעקב, קרא-חיים וכו׳ [1]), יכול גם להיות שבמשך העתים והזמנים היה שם קרא לשם כבוד לאיש מלומד יודע ספר, כמו שנוהגים כעת לכנות את המלומד בשם חכם (ונמצא ג"כ אצל האשכנזים רבינו יוסף קרא, נזכר ברש"י

---

[1]) הכנוי קרא קודם שם העצם הוא טורקי וטאטארי (הוראתו שחור), ונספח גם לשמות הנוצרים באירופא הטורקית, כמו קרא-היאודור (Kara-Theodor), קרא-גיאורגי Kara-Georgi וכדומה.

ה.

ורשב"ם על התורה, ועיין מערכת גדולים להרב חיד"א, אות יוד), או לשם גנאי לאיש אשר לא הפץ להתנהג כמנהגי דת אבותיו הקדמונים, ואין כאן שום הכרעה שהיו במדינות האלה קראים.

ואל תחשוב קורא נכבד, כי לבי איננו שלם עם הקראים, באשר רבני אנכי. לא אדוני! אוהב אנכי את הקראים בלב ונפש כי אחי בני עמי המה, אולם האמת אוהב יותר, כי תולדות הארץ וקורות עם ישראל יושבי מדינות אלה סותרים את דברי הרב כי נדברו לא בצדק. ומה שהפץ הרב ר' אליהו למצוא חן בעיני פירקאוויץ, כמו שיספר הוא בעצמו, ולכך הודה לו כי אבותיהם היו קראים, אולם לא ראה את הנולד, אשר דבריו יבאו בדפוס ויראו רבים שגגותו, ועל זה אמרו חז"ל: הכמים הזהרו בדבריכם![1] וכפי עדות אב"ן רש"ף בקש הרב ר' אליהו אותו שידבר על לב הפקיד מהעיר שיצוה על השוטרים להכריח את בני ישראל שילכו לעבודה להפור את הגל או הגבעה אשר מחוץ להומת העיר, ולעשות בזה בהינה, אולי בסבלם עול עבודת הפירת הגל בעומק הארץ, והוצאת העפר והאבנים על כתפם, ישובו מדעתם הנפסדה ויקבלו עליהם תורת ומנהגי הרבנים. ואב"ן רש"ף מלא בקשתו, כי שמה בלבו, אולי לא יקבלו היהודים את דברי הרב באמרם כי אבותיהם לא היו רבנים, אזי בנקל יכול לעשותם קראים עפ"י הודאתם, ותלונת המחזיקים בדת הרבנים וגם תלונת הרב לא תהיינה עליו, ואם גם זאת לא יעלה בידו, אז לכל הפחות עשה את רצון הרב לעזור לו להכריחם למנהגי הרבנים, ובזה ימצא הן בעיני הרב שיגלה לו את הקדמוניות אשר דרש וכו', כמו שיספר אב"ן רש"ף בעצמו בספרו הנ"ל. כללו של דבר, כוונות שניהם היו תלויות בדבר של מה בכך, שניהם חפצו למצוא חן איש בעיני רעהו. ונפלאתי מאד איך שכחו על רגע קורות וטבע בני עמם, בני יהודה וישראל יותר משני אלפים שנה הלכו באש ובמים ונהרגו במיתות משונות בעד תורתם ודתי אבותיהם, כידוע לכל קורא קורות ישראל בכל ארצות פזוריהם; וברגע אחד השב אב"ן רש"ף להכריה למאות אנשים מישראל זקנים ובהורים על ידי הפירת גבעה אהת קטנה לעזוב דתי אבותיהם ולקבל עליהם דת אחרת ומנהגים אחרים, הכי לא הבין כי לא במהרה ישמעו לדבריו לקבל עליהם דתי הקראים או מנהגי הרבנים אשר לא הורגלו אליהם? והרב ר' אליהו לא ידע מקורות עמו בארצו? ומה שעבר על אחיו בני עמו במלחמת נאדיר-שאך בשנת 1742, עת אשר יהודים לאלפים היו אסורים בהבלים ונשחטו כצאן ונזרקו במי נהר בכפר אכטי, וביתר הכפרים במדינת דאגעסטאן היו הוצותיהם מלאים בדמי ישראל אשר קדשו שם שמים ונשחטו בעד תורתם ודתי אבותיהם. גם ה' פירקאוויץ ידע לספר לו כי היהודים אשר ישבו בכפר דושאלגאן הסמוך לדרבנד שפכו דמם

---

[1] בעת כתב הנוסע את כל זאת עוד היה אב"ן רש"ף בחיים, ושקריו הרבים עוד לא נודעו בקהל, ובתחבולות שונות עלתה בידו למצוא עוזרים ומגינים אשר בכל כחם ענו אמן על כל כזביו הרבים; אולם בעת נגלה המסכה הנסוכה, ונבלות אב"ן רש"ף ועוזריו ומסכימיו נתפרסמה בעולם המדעי. לכן לעת כזאת לא יאמין איש אוהב אמת לדברי אב"ן רש"ף אשר הוחזק כפרן ולאוהביו בחייו, כי באמת דבר כזאת הרב ר"א מזרחי, והדעת נותנת כי בדא פירקאוויץ זאת מלבו כאשר בדא שקרים אחרים למאות ולאלפים; ומה גם כי הדפיס הדברים בשנת הרל"ב זמן רב אחרי מות הרב מזרחי.
ה.

כמים, ורק מעט מהם הוכרחו להמיר דתם בדת כחמר, ועוד לאלפים ספורים מקורות בני ישראל במדינות אלה, ואיך השתדל רב נכבר וגדול בישראל להרב ר' אליהו מזרחי ע"י פירקאוויץ אשר היה כשבט בידו לענוש בו את אחיו, ולשלח עד למאות אנשים וזקנים ונערים לעבוד עבודת פרך כאבותינו במצרים מתחלת הודש אלול עד סופו?! האם לא ידע הרב הרועה הנאמן לצאן יעקב, כי לא בכח וגבורה ולא ברעש ועונש ינהל את שיות עדריו על מרעה הצדקה והיושר ועל נאות האמת והאמונה, כי אם בטובה ונחת באהבה ובחבה יתירה יכול להביאם למטרת חפצו. ומה היתה אחרית הדבר, כי שניהם יחד לא ראו פרי בעמלם, כמו שהודיע אב"ן רש"ף בכתב ההודעה לפקיד המבצר, שהיהודים מחזיקים בתומתם במנהגי אבותיהם לא כהרבנים ולא כהקראים. גם יספר אשר בליל מוצאי יום כפור בא אחד מן היהודים ושמו בכשי והוא הרש אבן אל בית הרב ר' אליהו לבקש רשיון מן הרב לעשות זווג עם אשה חדשה על אשתו (על אודות הנשים הרבות אדבר עוד במקומו ובזמנו) ולא הסכים הרב, וילך בכשי בפחי נפש, ויקח עשרה אנשים ויעש נשואין באותו הלילה כמנהגם הקדום בלא רשות הרב. אבן שנות שניהם נשארה להוד אהרון לזכרון בספר.

מן כל האמור נוכל לדעת מצבם הדתי הרוהני והמוסרי, המכתב הראשון (הנדפס אצל אב"ן רש"ף) או שטר הברידה על הרבנות והדיינים יעיד כי הרב ר' אליהו בן מישאל מזרחי היה בעת ההיא הגדול בתורה והכמה מכל אחיו, כאשר בחרוהו כל הקהלות לרב הכולל וראב"ד עליהם, וכי מצבם הדתי לא היה מאד נעלה כמצב דת אחיהם בני הגולה בארצות אחרות, מפני מצבם הרוחני אשר היה מאד שפל כי שקועים היו בין הגלות ומר בין הגוים ולא ידעו להתנהג עפ"י התורה והמצוה. ויען כי שבעה נפשם לענ אחיהם הספרדים והאשכנזים קמו רוב מהקהלות גם בהשתדלות ה' פירקאוויץ לבחור מאחיהם את הרב ר' אליהו בן מישאל מזרחי לראב"ד עליהם, שיורה להם התוקים והמשפטים עפ"י התורה שבכתב ושבע"פ אשר קבלו אבותיהם בימי קדם עליהם ועל זרעם, ושיעשו מצות התורה ודרבנן ככל אחיהם הספרדים והאשכנזים כבקשתם וחפצם ורצונם הטוב, ולהיותם לעם אחד ותורה אחת לכלמו, וקבלו עליהם לשמע בקולו ובקול בית דין הגדול (אשר לא היה אצלם כל אלה מקודם). גם יורנו לדעת המכתב ההוא שהיו אנשים אשר לא ידעו לחלוק כבוד כנהוג לדבניהם ולא שמעו בקולם והלכו בשרירות לבם, ומפני זה השתדל הרב שיאושר ויקוים מכתב הבהירה מאת הממשלה הרוממה, ויהיה בידו הכח לענשם ולכפותם בעזרת הפאליצעיי, וכלם ישמעו וייראו ולא יזידון עוד. על זה יעיד גם מכתב הבקשה ששלהו לאדוננו הקיר"ה בהשתדלות הגענעראל פעזי ע"י השר הגדול גלאוויטש הראשון הפקיד על ארץ גרוזיא ודאגעסטאן. ומן המכתב השני (אשר העתקתי למעלה) נראה את טוב לב העם הזה, כי קמו וגם התעוררו את לבם לתקן פרצות סדר קהלתם, ויבחרו עליהם ראשים שישתדלו בכל צרכי צבור באמונה ובכל הענינים הנגעים לתיקון הדת להממשלה ולתועלת הקהל, והכל כפי משפט תורת הרבנים.

ע"ד הרבנים. מן הרבנים היותר ידועים לי שהיו בעיר דרבנד בזמן שבאו מאבא-סבא להתישב פה, בכאה התשע עשרה, הם: אחד ר' בנייהו, ואחריו נעשה

לרב וראב"ד על כל מרינת דאגעסטאן ר' אליהו מזרחי, ואחריו הרב החכם התורני והשלם הצדיק והחסיד ר' יצחק בן יעקב מורחי, ובחייו ישב על כסא הרבנות בנו ר' יעקב מורחי אשר הוא כעת רב בעיר דרבנד. — —

חכם מרדכי רופא. הנני יושב בחדרי הגדול, ומהחלונות הנשקפים אל בית הכנסת הגדול ואל מחלקה אחת מן המגרש עיני מבטת מסביב על ההלוכות אנשים, ועל הנשים היושבות ואורגות פתיליהן אצל כל פתח ושער, והנה גברת הבית באה החדרה והביאה את ארוחת הבוקר לפני ותאמר אלי ע"י המתורגמן ר' עקיבא, כי איש אחד בא לראות את פני, אמרתי לר' עקיבא להביאהו הביתה. איש רם הקומה וכובע גבוה על ראשו שלף את נעליו לפני הפתח ויגש וישק את ימיני, הכרת פניו ובגדיו ענו בו כי יליד ארץ פרס הוא. ר' עקיבא ידע את האיש ויציגהו לפני, כי הוא חכם מרדכי הרופא יליד שושן הבירה המתגורר בדרבנד. „שמעתי שמעך אדוני ותכסוף נפשי לראות את פניך", אמר אלי הרופא בשפת עברית. ברוך תהיה! שב נא אדוני. וישב על יריעת הרצפה ורגליו תחתיו כמנהגו. האם זמן רב אדוני מן העיר המדאן? „זה שנה וחצי, אבל מקבל אנכי ידיעות תמיד מביתי ומאחי היושבים שמה". „השלום להם ואיך מצבם?" שאלתי. „מצב אחינו ברע הוא, הם סובלים גלות גדול ונורא, הרחמן ירחם עליהם". חפצתי מאד לדעת מצבם ותלאותיהם. „הנני כותב בעוד ימים אחדים מכתב להמדן, אם על אדוני טוב, יכתוב אדוני אל ראשי הקהל ואל הרב שלנו, והם יודיעו לאדוני את כל אשר עמדם". טוב דברת אדוני, תודיעני נא הזמן אשר תכתוב מכתבך ואתן גם את אגרתי בתוכו. וישם האיש את ימינו על לבו ועל מצחו ועל שפתיו, ברמזו בזה כי בכל נפשו ובכל מאדו ימלא את רצוני, ויוסף עוד לדבר אלי ויאמר: „ראש הכומרים של המחמדים אשר בדרבנד הוא ממכירי, ונקרא נקראתי אתמול אל ביתו ויאמר אלי: כי נפשו תכסוף לראות את פניך, אם תואיל אדוני לבקרהו, אז יחכה לקבל אותך ברוב כבוד למחר בערב בתוך הכרם שלו אשר מחוץ לחומת העיר הדרומית על חוף הים". הנני למלאות את רצונו, אבל בוא תבוא גם אתה הנה, ונלך ביחד עם ידידנו ר' עקיבא. „טוב אדוני, הנני למצותך" וישק את ימיני ויצא מן הבית. בצאתו אמר אלי ר' עקיבא, זה דבר חדש הוא, כי הכומר הראשי להמחמדים, יראה אות ידידות לישראל, באשר ישנא אותנו תכלית שנאה. אך ראה ידידי, אמרתי לו, תתרגם לפניו את דברי בטוב טעם ודעת, למען יבין את מטרת שיחתנו. „אעשה כדבריך אדוני", השיב ר' עקיבא בענוה ובכבוד. — —

יג) היהודים ועבודתם מלאכתם ומסחרם, מלבושיהם ואופן חייהם.

היהודים כיתר תושבי העיר מתעסקים בעבודת הצמח מאראנא, הנקרא בשפת רומי Rubia tinctoria ובשפת רוסיא קראפ (крапъ). היהודים קוראים אותו פואה *) או מאראנא, והוא צמח צבע אשר משרשיו נעשה צבע אדום יקר, לצבוע בו אריגות פשתים (хлопчато-бумажныя ткани) אריגות צמר (шерстяныя), פשתן

---

*) עיין בערוך ובהמשביר (ערוך החדש) מלת פאה. ועיין בגמרא שבת דף ס"ו ע"ב, וברש"י שם; גם במס' שבועית פרק ה' דף מ"ג; פרק ז' דף מ"ו שם [כן].

(льняных) וארוגות משי, גם עורות מעובדים, נייר, כלי פארפאר, זכוכית ובורית ועד דברים רבים בבתי מלאכה שונים בארץ רוסיא ובארצות אירופא. — —

מלבד עבודת המאראנא עוסקים היהודים גם בזריעת הטאבאק הפשוט, ובנטיעת גפנים ועצי פרי למיניהם. ומהענבים הם עושים יין טוב לצרכם ולמכירה, אבל הארמענים יודעים לתקן את יינם יותר טוב מהם. היהודים אשר אין להם קרקעות, שוכרים קרקעות מן הגוים שכניהם על אופנים ותנאים שונים. גם מעבדים הם עורות ומתקנים מהם סאפיאן טוב, ומחזיקים בתי רחיים (мельницы), מהם עוסקים גם במסחר ויש להם חנויות ממיני אריגות צמר פשתן ומשי המובילים מפרס ומארץ רוסיא. אלה מהיהודים המוליכים בעצמם את שרשי הצבע מאראנא לערי רוסיא, מוכרים אותם שם בכסף מזומן או מחלפים על סחורות שונות. בזריעת חטה ושעורה ושארי מיני אוכל, ובגדול בהמות וצאן אינם עוסקים יהודי דרבנד כלל.

עבודת ועסק הנשים העבריות. הנשים שלהם ובנותיהם תעסקנה באריגות פתילים (шнуры), וכה אופן אריגתן: על כלי עץ הנעשה ככד חרס עגול גדול ומצופה בעור הנקרא בלשונם באלוש-חייטאן (Болушъ-Хайтанъ) על הכלי ההוא מלמעלה התובים שמונה יתדות עץ עגולים, ועל כל יתד קשור חוט של משי או של פשתן מצבעים שונים, ואורגות פתילים יפים, המובלים אחרי כן לשוק מאקאריא למכירה. המלאכה הזאת תעשינה או בבתיהן, או על המצעות הפרושות לפני פתחי ושערי בתיהן. מלבד צרכי הבית תעסקנה גם במלאכת תפירות בגדים ומלבושים לעצמן וגם לבעליהן, כי תופרים מיוחדים לא ימצאו אצל היהודים האלה, כמו אצל אחיהם באירופא, לכן בנותיהם מחויבות ללמד בנעורן מלאכת התפירה ומלאכות יד שונות, גם תעזורנה הנשים לפעמים לבעליהן בעבודת השדות והכרמים.

מלבושי הנשים, טבען ואופן הייהן.

מלבושי הנשים העבריות כמלבושי הנשים המושלמניות, העלמות תחבשנה ראשיהן בכובעות כתבנית נזרי תפארה מוכתרים בפעמונים קטנים או במטבעות כסף או זהב, קווצות שערותיהן תלתלים יורדות מעל קדקדן, עגילים כמו שהרונים מכסף או זהב על אזניהן, צואריהן וחזיהן תעדינה במטבעות כסף או זהב גדולות וקטנות ליופי, בחגורות כסף תאזרנה מתניהן ובצעיפים תכסינה ראשיהן ופניהן, לבל תראינה את יפין בעיני האנשים כי טובות מראה הן, והנשים המושלמניות תכסינה בסדינים לבנים או של משי בצבעים שונים, לא רק את ראשיהן ופניהן בלבד, כי אם גם את כל גופן. אם יעבור אורח הגון לפניהם מיד תעמודנה ממקומן לכבודו, ולא תשובנה עד אשר לא יעבור ויחלוף מנגד עיניהן, וכן יעשו גם האנשים מזקן ועד נער. הנשים משתדלות למעט בדיבורן עם אנשים, ולא להמצא בחברתם ובמסבתם, כי אם כלואות על פי הרוב בחדריהן כצפרים בכלוביהן, לכן מפני זה רחוקות הן מידיעות העולם והמסחר, ולא ילמדו לשון וספר חכמה ודעת, כחסרי לב תבלינה השעות הפנויות להן מן המלאכה בספורי הבל. והן ככל בנות ארצות המזרח נוחן לכעום אבל נוחין גם לרצות, וכן גם טבע האנשים. הנשים תחשבנה כשפחות בעיני בעליהן, ומחויבות למלאות פקודות בעליהן בנפש חפצה וברוח שקטה אף אם נגד רצונן הטוב, ורק האנשים לבד שורים בבתיהם, והנשים יתנו כבוד ויקר

לבעליהן. לעת ערב יוצאות בנות אנשי העיר העבריות וגם המושלמניות יחדיו מכוסות בצעיפיהן וכדיהן על שכמן לשאוב מים מן אגן המים אשר בתוך העיר. אצל אגן המים ההוא תתקבצנה נשים ועלמות רבות, על פי הרוב יכפרו שם הדשות אשה לרעותה. ולפעמים ישמע גם קול צעקה ומריבה עד לשמים, אשר אינן יכולות לדלות המים במהרה אם נחוצות הן למהר ללכת לבתיהן, מפני הדוחק הגדול שמה. שתי נשים רכות בשנים היו בביתי, שם הבכירה רות אשת ר׳ אפרים, ושם הצעירה צפורה אשת ר׳ מנשה, בני האלמנה מרים גברת הבית. הנשים האלה ברוב יפין ותארן לבנות נסיכים תחשבנה במדינתינו, ופה נכנעות הן תחת ידי בעליהן, הצועקים לפעמים עליהן בקול שוטר ומצוה, והן ברוח נכאה מוכרחות לשמוע בקולם ולעשות פקודתם. כן גורל כל הנשים במדינה הזאת. פעם ישבתי לאכול סעודת היום עם ר׳ אפרים בעה"ב שלי, ותבוא רות אשתו הביתה והעמידה מטעמים לפנינו, ויאמר ר׳ אפרים אלי בשם אשתו כי מבקשת ממני למנחת זכרון את תבנית בית החולים ליהודים אשר בעה"ק ירושלים, אשר היו אצלי עקזעמפלארים אחדים. מיד עשיתי את רצונה, ותגש אלי היפיפיה ותרים את הצעיף מעל פניה ותשק את ימיני, ותאמר לבעלה שיברכני בעבורה. המנהג אצלם כי האנשים כנשים, גדולים כקטנים, כלם ינשקו את הידים לאות הודה וברכה. גם למדתי את טבע הנשים כי מתבישות לאכול בפני איש זר, פעם באתי לר׳ שמואל הנגיד, בן השלישי להאלמנה מרים הנ"ל, ומצאתיו שאכל עם אשתו יחדיו סעודת הצהרים, בראותה אותי, והנה יצאה מיד מן הבית, והלכה לה להדרה. ואנכי בקשתי את ר׳ שמואל שימחול לי, על אשר באתי בעת האכילה, והפצתי לצאת מיד מן הבית למען שישלים את סעודתו עם אשתו, ולא הניחני ר׳ שמואל ללכת, וגם אשתו לא באה עוד הביתה. אם יבא אורח אל ביתם, מחויב בעל הבית לאכול עם האורח, אף אם יתמהמה שם זמן רב, והאשה תאכל עם ילדיה בהדרה עד אשר ישים האורח לדרך פעמיו. כאשר נתעכבתי כמה שבועות בביתי, הורגלו מעט מעט הנשים לבוא בדברים לפעמים עמדי, בכל זאת לא הרימו את צעיפן מעל פניהן מפני הבושה.

המקוננות. יום אחד ישבתי בחדרי על מלאכתי, והנה פתאום קול בכי נהי ויללה נשמע בחצר, נבהלתי מאד, דמיתי כי מקרה לא טהור הוא, או אסון קרה בבית הזה, מהרתי לצאת מן הבית, והנה מחזה מוזר לנגד עיני. בתוך השער על מצעות יושבת האלמנה מרים עם שתי בלותיה רות וצפורה עם נשים ועלמות משכוניה וכלן מיללות. הגשתי אל מרים היודעת לדבר מעט בשפת רוסיא, ושאלתי אותה על סבת בכיתה, ותאמר אלי כי בכה תבכה על מות בעלה ר׳ אבשלום. מתי הוא נפטר? שאלתיה, ותען ותאמר אלי: „זה חמש שנים אשר הלך לעולמו״! ולמה אתן בוכות כעת? „כן רגילותינו, מדי יעלה בזכרונינו אחד מן הנפטרים במשפחתנו, בכה נבכה ונקונן עליו כל הימים, ובזה נגרש העצב מלבבנו״. ענתה האשה הזקנה ותתמרמר מר בבכי, והנשים והעלמות אשר ישבו אצלה בעגול מסביב, עזרוה לבכות ולקונן; מרים עמדה על ברכיה ותתנועע בגופה אחת הנה ואחת הנה, ותספר את שבחי בעלה, ובקול שיר אבל מוזר ונורא מאד תתאמץ להכות באגרופיה את ראשה לחייה ולבה, והנשים והעלמות הבוכות עמדה עצרו את ידיה מלהכות בכח, וזמן רב עמדתי אצלן, לראות מה תהי אחרית כל אלה. ויהי כאשר כלתה מרים לספוד

לבעלה ולבכותו, עמדה אחרת על ברכיה לבכי ולמספד. ולמה תבכה האשה הזאת? שאלתי את מרים, ותען אלי, כי גם היא מבכה על אחד מקרוביה. והנה בתחלה בכתה האשה בנחת, ואחרי כן נתמלאו עיניה בדם, ותשא את קולה ותבך בבכי ונהי, ותחל להכות באגרופיה על ראשה ועל פניה בכל כחה, למען הראות לרעותיה כי מוכנת להקריב את עצמה בעד הנפטר, והנשים והבתולות מראות אהבתן גם אליה, כי חיה יקר בעיניהן, ותעצרוה לבל תמחץ את ראשה כמהלומות אגרופיה. כן עמדתי זמן רב אצלן, עד אשר כלו הנשים את העבודה המוזרה הזאת.

ר' עקיבא המליץ הגיד לי, כי אצל כל פתחי וחצרי הבתים ובהדרים פנימה נשים ובתולות יושבות ובוכות תמיד. כאשר הלכתי כמה פעמים עם ר' עקיבא בחוצות המגרש של ישראל, מצאתי דבריו נכונים. פעם ראיתי שתי עלמות בוכות פתח בית אחד, פניהן היו מכוסות בצעיפים, בקשתי את ר' עקיבא שישאל אותן את מי הן מבכות, ויהי כאשר הגשנו אליהן, קמו העלמות ממקומן לקראתינו להלוק לנו כבוד כמנהגן. ותען האחת כי היא מבכה על בעל נעוריה שנפטר בזאת השנה, והשניה אמרה כי הספד על דודה היקר שנפטר זה שלש שנים! מדברי ר' עקיבא הבנתי כי יש להנשים נחת רוח ועונג מבכיתן והן מתאספות לבכיה, כמו אצלינו לשיר ולמחולות, למען יבלו בטוב ימיהן. כן מצב הרוחני של בנות ישראל בארץ הזאת.

רשימת המאכלים ותיקונם בדרבנד והמדינה. העת אשר ישבתי בדרבנד היתה לי מאד נעמה. בכל יום באו אלי אנשים לבקרני, וכל אשר לבי דרש לא מנע ממני; אך זאת לא שוה לי, כי לא יכלתי להרגיל את עצמי למאכליהם המוזרים. הם אוהבים לאכול את בשר הצאן ושמן האליות הגדולות והעבות, אשר לא רק לאכול אותם לא יכלתי, גם ריחם לא יכלתי לסבול, וגם כליהם אשר הריחו מסמן האליות היו לפגול בעיני, ולא אכלתי כי אם רק בשר בקר ועוף צלוי על השפוד הנקרא בלשונם שאמפור (шампуръ). וכמו שנוהגים לאכול בלא כפות ומזלגות רק בידיהם, הוכרחתי לקנות בעדי גם כף מזלג וסכין לצורך האכילה. דגים אינן יכולות הנשים לבשל ולתקן כמו בארצות אירופא. על פי הרוב יבשלו הדגים במי מלח, וכשיבושל שופכין המרק המלוח החוצה, ואח"כ מסירין את הסנפיר והקשקשת מעליהם, ואוכלים אותם יבשים, גם אוכלים תמיד דגים צלוים או מעושנים. והנה מדי אדבר על אודות מאכליהם אציג לפני הקורא רשימת המאכלים ותיקונם בעיר דרבנד והמדינה. **חינקאל** (хинкалъ): ילושו קמח במים לבצק, וישימו בצים בעריסה, ויעשו מן הבצק עוגות דקות, והעגות יחתכו לחתיכות קטנות, ויתנו אותן לתוך הקדרה או לתוך הדוד מלא מים, ויבשלו אותן עם בשר צאן הנחתך גם כן לחתיכות קטנות עם שומן של אליה, וכאשר נתבשל המאכל, אז מכתישין שומים במכתשת ומערבין את השומים בחומץ, ויתנו את השומים עם החומץ בתוך המאכל, בעת אשר יעמידו אותו על השלחן לאכילה. **דישבערא** (Дышбера): יעשו בצק כמו שנאמר למעלה, מן הבצק עגות מצות גדולות ודקות, וחותכין אותן לחתיכות עגולות בצנצנת של זכוכית, וכורכין בתוכן בשר נתח, ועושין כמו הקרעפלעך אצל יהודי אשכנז, ומבשלין במרק עם בשר רך, וכאשר מעמידין האוכל על השלחן נותנין בתוכו השומים עם החומץ הנזכר במאכל החינקאל. **גינעיי** (Гинсй): ילושו בצק כמו שנאמר למעלה, ומן הבצק עגות דקות וחותכין

אותן לחוטים דקים כמו הלאקשען (лапша) ומבשלין עם בשר ועם מין עדשים קטנים ומשימין בתוך המרק מיני בשמים שונים. **האטיל** (хашиль): מניחין שומן של אליה או המאה של בקר עם קמח בתוך הקדרה, ומעמידין הקדרה על האש, ושוהקין את הקמח עם השומן או עם החמאה הדק היטב, עד שנעשה עב וקשה, אז נותנין מעט מים בתוכו, וגם מעט בשמים, וכאשר יבושל המאכל מעט, מניחין עליו דבש מלמעלה. **טארא** (Тара): יש מין ירק אצלם הנקרא בלשונם טארא, יבשלוהו במיץ המוצי (кисловатый сокъ) עם בשר וצמוקים יהדיו. **פיטוריק** (питурикъ): והוא מאכל הפארפיל שלנו עם בשר. **שאשליק** (шашлыкъ) חתיכות בשר תוחבין על שפוד (שאמפור) ומולחין אותן במלח וצולין על גחלי אש. **חלות של פורים**: ילושו עריסה מקמח מעורב במים ובשמן ונותנין כרכם (זאפראן) בתוכה, ועושין חלות, ובתוך החלות משימין שומשמין (מאן макъ) כמו המנטשים אצל יהודי ליטא ופולין. **מין מזונות לפורים**: מבשלים קמח מחטה טורקית (кукуруза) בשמן ובדבש עם מיני בשמים שונים עד שיהיה עב וקשה, ואחרי כן חותכין אותו לחתיכות. **החרוסת של פסח**: לוקחים תפוחים וענבים [כן] מתוקים ואגוזים גדולים וכותשים עם קנמון (צימרינג) корицы ועוד עם שארי מיני בשמים, ומערבים ביין מתוק ובדבש.

יד) מנהגים אחדים אצל היהודים בדרבנד (וסטאטיסטיק שלהם).

בשני ימים של פורים הולכים יהודי דרבנד איש אל רעהו לברך במועדים לשמחה, ולאכול ולשתות ולשמוח איש עם רעהו, גם הנשים תבואנה לשמות אשה אל רעותה, וכל איש ואיש שולח מנות לרעהו, והתלמידים שולחים מתנות לרבניהם וכן סדר המתנות: מניחים על קערה גדולה שתים או שלש חלות, הנזכרות למעלה, ובכל חלה תחובה מטבעת כסף, גם חתיכות אחדות מן המזונות, הנזכרות למעלה, מניחים על החלות, ובין כל חלה וחלה מעמידים קערות קטנות מלאות: אגוזים, צמוקים, תאנים, ענבים יבשים והפרי הנקרא שאפטולא (פערסיק) ועליהם תפוח ובתוכו תחובה מטבעת כסף עם כלי יין טוב, הנושא יכסה במטפחת משי את הקערה מלמעלה.

בחג המצות נוהגים יהודי דרבנד כאחיהם היושבים בטעמיר-כאן-שורא, אשר ספרתי למעלה; ונוסף להם מתקבצים שמונה בחורים ועושים משתה בית איש יוכו, וכן יעשו כל הנערים והבחורים בדרבנד.

בשמחת התורה יתנהגו יהודי דרבנד כאחיהם בטעמיר כאן-שורא, והבחורים והנערות עושים משתה גדולה מן הכסף אשר יאספו ביניהם, וינגנו וישירו וירקדו במחולות יחדיו.

ימים טובים וצומות נוספים לא מצאתי אצל יהודי דרבנד, מלבד אשר קוראים את המגילה בשני ימים של פורים, והוגגים את שני הימים מפני הספק, אולי טוקפת העיר בחומותיה עוד מימות יהושע בן נון. גם לא נשאר אצלם שום קבלה מאבותיהם ימי ישועות ונסים שאירעו לאבותיהם באיזה זמן ובאיזה מקום.

את החולים שלהם ירפאו רופאי ישראל הבאים אליהם מארץ פרס, (רופא עברי אם יבא לפה מארץ פרס, שוכר לו חנות בין החנויות על השוק, ושם יסדר כל המעדיקאמענטים שלו, והוא רופא גם אפאטהעקאר יחד), ולפעמים בעת הדחק

דורשים עזר ורפואה ברופאי אירופא. בית חולים מיוחד אין להם, והחולים שוכבים בבתיהם, לפעמים החולים מן העניים הולכים אל בית החולים של הממשלה, ושם יתרפאו חנם אין כסף. חברה קדישא כמו אצלינו אין להם, יען כי כל אנשי העיר מתעסקים בצרכי המת, ומקברים את מתיהם ביום מותם.

ע״ד הנשים הרבות:

רוב מיהודי דרבנד עוד מימי קדם עד היום הזה נוהגים כיתר שכוניהם המחמדים לקחת יותר מאשה אחת, אף גם הדבר הזה הוא נגד רצון רבניהם וחכמיהם, אבל אינם יכולים למחות בידם, יען כי מנהג קדום הוא מאבותיהם בידיהם. והנה אציג פה לאות מכתב הרב הגדול והחכם ר׳ יצחק בן יעקב מזרחי, אשר הוצג בצירוף בקשה מיהודים אחדים, לפני השר והמושל על כל מדינת דאגעסטאן, והעתקתי מלה במלה כדברים האלה:

„מודיע אני החו״מ [בן] לכל היהודים היושבים במדינתינו, שאסור לקחת לנו
„שתי נשים, ואם רוצה איש אחד מאתנו ליקח אשה אחרת, מחויב לגרש את אשתו
„הראשונה כפי דת משה וישראל, ואח״כ ישא אשה אחרת, ואם לא גרש אשתו
„הראשונה אין לו תקנה לישא אשה אחרת על אשתו הראשונה. ובירור הדין נמצא
„כתוב: בספר הרא״ש בתשובה, והביאו מר״ן בבית יוסף סימן א׳, ובשו״ע אבן העזר
„סימן א׳, סעיף י״א, וסימן א׳ סעיף ט׳, ובטור סימן א׳, ובית יוסף בשם נימוקי
„יוסף בשם הריטב״א ז״ל, ובדרכי משה שם ס׳ ק״ח הובא בביה״מ ס׳ קי״ט,
„ושו״ע אבן העזר סימן ע״ו ס׳ ה׳, שלא לישא אלא אשה אחת, ואין רשאי לישא
„אשה על אשתו עכ״ד. ולכן אסור לנו שתי נשים. ומה שנמצאו אנשים בעת
במדינתנו שנושאים יותר מאשה אחת, עושים הם נגד חוקי תורתינו הקדושה ודת
רבנים, ומן היום והלאה אם יתיר איש מאחב״י לקחת אשה שניה, ולא יגרש את
אשתו הראשונה, יסר ייסר האיש ההוא עפ״י דין תורה, וע״פ חוקי המדינה אשר
נהגו יושבים בה. נאום הרב יצחק בן יעקב מזרחי מ״ץ דק״ק דרבנד״.

באגודת הכתבים. רשימה 57 № הנמצאת בהארכיעוו מהקאנצעלייאריא של המושל על כל מדינת דאגעסטאן, מצאתי כתוב: שהוואייעני גובערנאטאר מדרבנד שלח דבריו ביום 22 מארט לשנת 1857 נומר 219, אל השר הראשי אשר על כל חבל ים הכספי, והפקיד על כל צבאותיה, (Командующій войсками и управляющій гражданскою частью въ Прикаспійскомъ краѣ) ביחד עם ראפארט מאת הרב מוטאמיר על דבר יהודי דאגעסטאן אשר לוקחים נשים רבות, ואשר הרב מוטאמיר הוד׳ דעתו בראפארט שלו, שנאסר ליהודים לקחת אשה על אשתו הראשונה. לכן דרש הוואייעני גובערנאטאר מדרבנד מאת שר הראשי הנ״ל, על פי חוקי ממשלת רוסיא ועל פי תשובת הרב מוטאמיר, לאסור על היהודים היושבים במדינת דאגעסטאן ועל כל חוף ים הכספי לקחת יותר מאשה אחת. השר הראשי הנ״ל לא מצא הדבר נחוץ להוציאהו אז מכח אל הפועל לפי הזמן והמקום, ויצו להניח את הענין הזה בתוך הארכיעוו עד עת מצוא.

מן הדברים האלה נראה שלא יכלו הרבנים לבטל בכח את המנהג הקדום הזה, וגם הממשלה לא מצאה הדבר נחוץ לאסר עליהם בעת אשר כל המחמדים ילידי הארץ לוקחים עוד נשים רבות, ואם לאסור נצרך לאסור לא רק על היהודים.

כי אם גם על כל העמים והלאומים מדת מחמד הסרים למשמעת ממשלת רוסיא. לכן נשאר המנהג הזה ביניהם עד היום הזה. החופה נעשתה בדרבנד כמו החופות של יהודי רוסיא, סדין יקר קשור בארבע קווצותיו [כן] לארבעה מקלות עץ, והחתן יקדש את כלתו בזמן אירוסין לפני עשרה אנשים, ובעת הנשואין יעמוד החתן עם הכלה ואבותיהם ואחי הכלה עם השושבינין והרב או החכם כלם תחת החופה. הרב יברך הברכות וקורא את הכתובה בעברית ויתרגם אותה גם בשפתם, הכל כדת משה וכמנהג בכל תפוצות ישראל. הבתולות השושבינות צובעות את כפות ידיהן וצפרניהן בצבע אדום, אבל לא הכלה, כן ספרו לי אנשים אחדים מתלמידי הרב, אבל בעיני לא ראיתי, יען כי בזמני לא היתה שום חתונה.

נוסח כתובה של יהודי דרבנד [משנת התקע"ד, 1814].

בסימה טובה (בסימן טוב) בחמישה בשבת עישרים (עשרים) אחד יום לוהרש (להודש) טבת בשנת המשת אלפים והמש מאות ושבעים וארבעה לברית עלום (לבריאת עולם) למין שאנו עלום מנין (למנין שאנו מונין, והמלה עלום=עולם נכפלה בטעות) כאן במתא דרבנד יע"א דיתבא על כיף ימא דמלהא ומימי מעינות מסתפקין אך (איך) הבחור ר' ישראל בן יסוף (יוסף) אמר להדא כלתא בתולתא גלברד בת לבי (לוי) הוי לי לאנתו כדת משה וישראל ואנא במיארא דשימיא (במימרא דשמיא) אפלה ואוקיר ואסובר ואיזין (ואוזין) ואפרנס ואכסי יתיכי ליכי כהלכת גוברין יהודאין דפולחין (דפלחין) ומוקרין ומסוברין וזנין ומפרנסין ומכסין ית נשיהון בקושטא ויהיבנא ליכי מוהר בתולייכי כסף זוזי מאתן דחזו ליכי מדאורייתא דאינון מזוזי כספא דכיא שלשים מנת מטבעה יוונית (בל"א רובל במטבע רוסית монета) ומזונייכי וכסותייכי וסיפוקייכי ומיעל עליכי כאורה כל ארעא וצביאת גלברד כלתא דא והוית לי לישראל לאנתו כדת משה וישראל ורצה והוסיף לה מן דיליה תוספת על עיקר כתובתה וחמשה מנת ודא נדוניא דהנעלת ליה מבית אבוה המשה מנת הכל נתקבל (קבל) ישראל חתנא דנא ובא לידו ונעשה ברשותו וזקף הכל על עצמו כמלוה ורשו וכך אמר לנא ישראל התנא דנא אחריות כתובתה דא כולה עיקר ותוספתא ונדוניא קבלתי עלי ועל ירתי בתראי ועל כל שפר ארג ניכסין וקניינין דאית לי תהות כל שמיא דקנאי ודעתיד אנא למקני ממקרקעי ומטלטלי אגב מקרקעי כולהון יהון אתראין (אחראין) וערבאין לכתובכה (לכתובתה) דא כולה עיקר ותוספתא ונדוניא לאתפרעא מנהון בהיי ובתר היי ואפילו מגלימא דעל כתפאי. וקנינן מן ר' ישראל התנא דנא על כל האי דכתיב ומפורש לעילא קנין גמור ושלם במידי (צ"ל במנא?) דכשר למיקני (למקניא) ביה דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי בביטול כל המודעות ובפיסול כל עדי המודעות אלא כהוגן וכחומר וכחוזק כל שטרי כתובות הנהוגות בישראל כתיקון חז"ל ועל דבר אמת וצדק הנעשה בפנינו התמנו שמותינו על שטר כתובה זו בזמן חמשה (ר"ל בה' בשבת הנזכר למעלה) והכל שריד ובריר ונכון ואמת וקים (וקיים). ניסם בן נתן עד. יעקב ב"ר מתתיה עד.

הבדל הנוסח הזה מנוסח כתובה שלנו יראה הקורא בעצמו וישפוט משפטו. מן הכתובה הזאת נראה כי בשנת התקע"ד לב"ע לא ידע הכותב לכתוב בטוב כתובות וכתב בשגגות רבות, כאשר נראה מגוף הכתובה הנמצא בידי 1).

---

1) חזות גוף הכתב מטיל ספק אם באמת שטר כתובה או כתב שעשוי להתהגך הוא.

לוח הסטאטיסטיק של יהודי דרבנד.

סדר השנים.	מספר הבתים.	מספר הנפשות.		בס"ה הזכרים והנקבות יהדיו.	מספר הנולדים.		בס"ה הנולדים הזכרים והנקבות.	מספר המתים.		המתים בס"ה הזכרים והנקבות.	חתונות.	גיטין.	קהלה.	בתי כנסיות.	ב"ס לנערים.	חכמי׳ או רבני׳.	שוחטים.	גבאים.	סוחרים.	בעלי מלאכות.
בשנת		זכרים	נקבות		זכרים	נקבות		זכרים	נקבות											
1841	—	—	—	684	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	3	4	3	5	—	—
1842	—	—	—	706	19	26	45	6	9	15	7	—	—	—	—	—	—	4	—	—
1844	—	—	—	723	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	4	2	—	—
1852	—	419	442	861	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—
1857	130	425	450	875	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	—	—	16	8
1864	—	489	494	983	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1866	200	512	518	1030	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1867	203	526	538	1064	26	39	65	14	11	25	—	.	—	—	—	—	2	1	—	—
1868	207	551	559	1110	36	31	67	11	10	21	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—
1869	210	567	577	1144	28	33	61	12	15	27	15	2	—	—	7	—	—	—	—	—

טו) הנסיעה מדרבנד למאדזשאלים.

יום ה׳ כ״ט תמוז שנת התרכ״ז (20 יולי 1867) שלח האדון הפאליצעימייסטער אלי סוסים, אחד בעדי לרכיבה ואחד בעד המליץ ר׳ עקיבא, עם שני רוכבים מלוים ושומרים בדרך. לפני בית הרב ר׳ יעקב נקבצו רבים מן הקהל לברכני בברכת הדרך. נתפטרתי מאת הרב ובעה״ב שלי ומאת הקהל. המליץ ר׳ עקיבא עזר אותי לעלות על הסוס. בפעם ראשונה בימי חיי ישבתי פה לרכוב על סוסים, על כן היה ראשי עלי ככרמל, יראתי לבל אפול ארצה מאחד הצדדים, והנה בבקשתי העמיד ר׳ עקיבא את סוסו מימיני ואחד מן הרוכבים משמאלי, והשלישי לפנינו להראות לנו הדרך. וכן באופן וסדר כזה יצאנו לאט לאט ממגרש היהודים ומן שער העיר דזשארטשי קאפיסי. — —

בערב באנו ב״ה בשלום אל הכפר מאדזשאלים. עברנו תוך חלק הכפר של המשלמנים, כלבים גדולים ונוראים עזי נפש כבעליהם יצאו לקראתנו לקדם את פנינו, ויסבבו אותנו מכל צד בקול צעקה גדולה ומרה, וינשכו את רגלי הסוסים, וילוו אותנו ברעש ושאון נורא עד מקום ישוב היהודים. האנשים שלי קראו בקול גדול מעל הסוסים שיצא אחד מהם אלינו, גם הכלבים עזרו אותנו בצעקתם לעוררם משנתם. אבל אין קול ואין קשב, כחצי שעה דפקנו על דלתות הבתים, חשבתי כי נדמו דומית עולם שם בחדריהם, אבל ב״ה צעקתינו באה באזני אחד מהם, ויצא ויפתח את השער, והנה באנו ב״ה אל החצר ירדתי מן הסוס הארור, ובעל הבית הביאני הביתה, מיד קמו אנשי החצר, והדליקו נרות, ויתבוששו כלמו למאד, על אשר דפקנו זה זמן רב על השער ולא שמעו, והנה הכינו לפנינו מקום לנוח. נתתי תודה לה׳ על אשר הביאני אל המקום הזה ואל המנוחה, כי דמיתי בלבי אשר אין קץ וסוף לתלאות הדרך החשכה. והמסוכנה ההיא. הרגשתי כי אין שלום בעצמותי, על כן שכבתי לנוח עד אור הבוקר. למחרת בבוקר אחר התפלה בא הרב ר׳ חנוכה והנשיא ר׳ שלום וראשי הקהל לברך אותנו בברכת השלום. אחרי כן שמנו כלנו דרכינו אל האדון הפאלקאווניק דאנילאוו שר הפלך, היושב בתוך המבצר אשר על ההר. בבואי אליו הושטתי לו את המכתב הגלוי מאת שר הגליל והמדינה, ויקבל אותי ואת האנשים אשר עמדי בסבר פנים יפות, ויצו את הנשיא ואת ראשי הקהל, שיקבלוני כאורח נכבד בביתם, ויצו את הסופר שלו ויכתוב למעני מכתב גלוי על כל נשיאי הפלך ההוא שיעזרוני בעזר דתי, בכל אשר אדרוש מהם בדבר חקירותי ודרישותי באותו הפלך. נתתי תודה להשר ושבתי עם אנשי לביתי. ראשי הקהל הכינו למעני חדר גדול מהודר בבית הגביר ר׳ אברם בן ישראל, בחדר ההוא נתקבצו כל זקני ונכבדי הקהל וערכתי לפניהם שאלותי ותכלית בואי אליהם, ויענו לי כי יתנו לי תשובותיהם בכתב ובחתימת כל הקהל. בערב הלכתי עם בעה״ב שלי אל בית התפלה שלהם העומד על חוף הנחל דאבוקאם (Дабукамъ). בית התפלה קטן הוא, רצפתו מכוסה ביריעות ומצעות, והיהודים ישבו על המצעות ורגליהם תחתיהם כמנהג כל אנשי הארץ הזאת. אחר התפלה שבתי עם בעל הבית שלי אל הבית. האנשים אכלו סעודת הערב בחדרי, והנשים והטף אכלו לבדנה בחדרן. בשבת בבוקר בעלות השחר באנו לבית הכנסת לתפלה, אותי כבדו לתורה במקום כהן ושארי הקרואים היו מנכבדי וזקני הקהל. אחר סעודת היום, בעת אשר אנשי הכפר

שכבו לנוח, עלו בנות ישראל על הגנות לחול במחולות ולשיר בשירים וקול תפים וחלילים כמנגן, והתפארו במעלותיהן בעיני הבחורים המטיילים בחוצות ומביטים עליהן מרחוק. מלבושיהן כמלבושי הנשים בדרבנד.

ביום א׳ ג׳ מנחם אב נאספו אלי אנשי הקהל והביאו את תשובותיהם בכתב ובחתימות חמישים איש מקהלתם, ואלה דבריהם:

להנוסע ההולך לאסוף ידיעות דברי הימים לבני ישראל
בשם הממשלה כהר״ר יוסף יהודה הלוי טשארני, הי״ו.

אנחנו קהל ישראל מסאדושאלים מודיעים לכבודך, ברצון ופקודת השר, כי אבותינו ישבו לפנים במקום קדמון הנקרא דזשוהוד-קאַטטא (Джугудъ-Катта) הסמוך למאַדושאַלים בין ההרים, וע״י עונותינו הרבים נחרב המקום ההוא. באיזה זמן איננו זוכרים, ומשם באו לשבת בכפר הזה. כמה בתים נתישבו פה גם כן איננו זוכרים. כאשר נחרב ונחרש המקום ההוא כשדה, נשללו ונשרפו כל הספרים והכתבים שלהם, ולא נשאר בידינו מאומה לזכרון. רק זאת יודעים אנחנו כי ישבנו זמן רב על אדמת השרים האוצמים אשר הטו עלינו חסדם, ותחת צלם ישבנו בשלום, ועתה תחת ממשלת רוסיא אין לנו להתרעם ב"ה על מצבנו ההוא, כי לא ירעו אותנו הגוים שכונינו, וכל זה איננו שוה לנו, בעת אשר אנחנו רואים כי לכל הגוים שכונינו יש להם קרקעות ועובדים את אדמתם, ואנחנו יכלנו גם כן לעבוד את האדמה כמהם, אבל לנו לא ניתן שום קרקעות כלל, מלפנים הבטיח אותנו הגענעראַל ארעמינסקי, כי יתן לנו את הלק האדמה הנקרא אוללו-קוטאַן (Уллу-кутанъ) ועד היום לא ניתן לנו אותו המקום. ואנחנו מוכרחים לשכור אדמה מן הגוים שכונינו לעבודה ולמלאכה, בעד כסף ותנאים ואופנים שונים, בעד מקום ישובנו משלמים אנחנו מס למלך חמשה רו״כ מכל בית לשנה, גם סוסים לצרכי הממשלה בכל עת שתדרוש מאתנו. וכאשר מלכנו הוא מלך של חסד רחמן וטוב, אשר לא יעשה הבדל בין אומה ודת השוכנים תחת צלו, ולמה יגרע חלקנו מהמושלמנים, באשר יכלנו להביא תועלת בעבודת אדמה גם אנחנו לממשלתנו הרמה. מספר הבתים שלנו שמונים, והם בחלק מיוחד בתוך הכפר, ואיננו מעורבים עם המושלמנים ביחד. רוב הקהל עוסקים במסחר, אבל מתפרנסים בדוחק גדול. לשוננו לשון פּארס. שמות רבנינו אנחנו זוכרים את ר׳ הנוכה הגדול אשר אבי אביו היה רב אצלנו. אחריו היה בנו ר׳ חיים ואחריו בנו ר׳ הנוכה ואחריו בנו ר׳ מאיר ואחריו בנו ר׳ הנוכה, ואחריו בנו ר׳ רפאל, ואחריו ר׳ דניאל הזקן יליד דרבנד, ואחריו הרב אשר אצלינו כעת ר׳ חנוכה בן הרב ר׳ רפאל. השבון השנים שלנו כעת ליצירה, ואיך השבו אבותינו בימי קדם אין אנהנו זוכרים. בית תפלה אחד לנו, גם מלמד אחד לילדינו. במה שנוגע למנהגי חיינו, לוקחים אנהנו רק אשה אחת מבת י״ג שנה ולמעלה וכותבים בכתובת אשה, לבתולה שלשים רובל כסף ובתוספת כתובה חמישה-רו״כ. אשה גרושה תוכל להנשא לבעלה הראשון כל זמן שהיא פנויה ולא תנשא לאיש אחר. הליצה אינה נהוגה אצלינו כי אם יבום. חברה קדושה אין לנו, כל אנשי עדתנו מתעסקים בצרכי המת, ויקובר ביום מותו, גם המים ישופך אצלינו משלשה בתים שבשכונות המת. אם לא נשארו בנים אצל הנפטר ותשאר הירושה לבנותיו. יש בינינו אנשים הלומדים משנה וגמרא, ואנחנו מאמינים בגלגול

הנפש בילדים ובשארי חיות, וגם מאמינים ברוחות, בשדים ובהשארת הנפש אחרי מות הגוף.

איסור החדש אין לנו, רק בהתבשל התבואה החדשה מברכים אנחנו ברכת שהחיינו ואוכלים אותה. וסופרים ימי העומר מן ט"ו בניסן, את בכורינו אנחנו פודים, כי מתגורר אצלנו כהן אחד, ולוים אין לנו כלל. הנשים מפרישין חלה ומדליקות נרות בערבי שבתות, גם שומרות דיני נשים ומקואות כדת משה וישראל, ימי צומות וחגים נוספים על החגים והצומות אשר בכל תפוצות ישראל, לא ימצא אצלינו. כל חוקי הדת שלנו כפי דיני וחוקי ישראל הרבנים ולא הקראים. בדיני המושלמנים איננו כשרים לעדות ולשבועה, רק בדיני הממשלה כשרים אנחנו לעדות ושבועתנו שבועה. יום א׳ בשבת ג׳ לחודש מנחם אב שנת ה׳ תרכ"ז לב"ע. בפקודת הקהל ובמס"ק חותמים אנחנו שני הרבנים והנשיא דפה מאדזשאלים: חנוכה בן ר׳ רפאל. דניאל בן מקרשי מדרבנד. הנשיא שלום בן נה.

נאום אבטליון בן נתנאל
" אדם בן שמעון
" אלדד בן ברזילי
" אלחנן בן עזר
" אליסף בן רחמני
" אלעזר בן אדם
" אפרים בן גבריאל
" אפרים בן עמרם
" אפרים בן יונה
" אלקנה בן פיינדה
" אלקנה בן עמנואל
" אשר בן ניסן
" בידר בן מלך
" בצלאל בן רזיאל
" דוד בן אבטליון
" דן בן אלקנה

נאום זבולון בן יהושע
" חנינה בן ירמיה
" טבת בן אביה
" טבת בן שלמה
" יואב בן סעדיה
" יהודה בן חנוכה
" יוסף בן רזיאל
" יוסף בן אדם
" יוחאי בן טבת
" יעקב בן אברהם
" יקדן בן אפרים
" ירמיה בן ניסן
" כלבא בן ללא
" לוי בן מאיר
" נחום בן דניאל
" ניסים בן מלך

נאום ניסים בן מרדכי
" עבדיה בן עוזיאל
" עסאל בן גרשום
" עסאל בן נה
" עקיבא בן אדוניה
" עקיבא בן חנוכה
" פסר בן דוד
" פסר בן מיכאל
" פרץ בן חנוכה
" פרץ בן נהמיה
" צפניה בן יצחק
" שמואל בן חנוכה
" שמואל בן נפתלי
" תשום בן יקדן .——

החכם אב"ן רש"ף (אבני זכרון 69-81) יספר באריכות מזמן היותו במאדזשאלים, ויאמר כי בבית הכנסת ראה שהיו מתפללים יהודי מאדזשאלים בלא טלית ותפלין, ובזמני כלם התפללו בטלית ותפילין (1).

טז) על דבר קדמות הכפר מאדזשאלים ותושביו; היהודים ומצבם; הנסיעה לייאנגיקענט.

ביום השני ד׳ מנחם אב הלכתי עם הרב ר׳ חנוכה ועם אחדים מתלמידיו וגם עם ר׳ עקיבא המליץ לשדה הקברות הישן אשר על ההר המערבי למעלה מעט מישוב

---

(1) פה העתיק הנוסע את הרשימות ליהודה כגיה ולאברהם בן שמחה הספרדי ולישועה בן אליה מבני מקרא עם אריכות דברים של ה׳ חוואלסאן המשתדל להראות אמתתן; ולא הבאתי את כל זה אחרי אשר בררתי זיוף הרשימות האלה בראיות שאין המתעקש יוכל להכחישן בחבורי האשכנזי אלטיידישע רענקמאלער אוים דער קרים.

ה.

כל ישראל, לראות שם את המצבות הישנות ולדעת על ידן באיזה זמן נתישבו היהודים מן המקום דושהור-קאסטא במאדזשאלים. והנה בין כל המצבות הישנות, מצאתי רק אבן אחת עם כתבה, והכתבה נפסדה מיד הזמן, רק יתכן היה [כן] להכיר בשורה הראשונה האותיות האלה: ח׳ת׳ס׳ ר׳ה׳ ע׳ו׳. בשורה השנית: רפאל. בשורה השלישית: משה בר ישי. ובשורה הרביעית: ה׳ ת׳ק׳ב׳. ויותר מזה לא יתכן היה להכיר שום אות. מן הזמן הכתוב בשורה הרביעית נראה, כי בשנת ה׳ תק״ב ליצירה (1742 לס״ה) ישבו יהודים במאדזשאלים. ויתר המצבות הישנות בלא כתבות כלל, ואינני יודע הסבה לזה מדוע לא כתבו ציונים על מצבותידם לזכרון, או שלא היו אז בינידם אנשים שיכלו להרות כתבות על אבנים, או אולי כתבו והגוים שכוניהם הפסידו את פני האבנים למרות רוח היהודים.

באחד מספרי הרב מצאתי כתוב בתחלת הספר כדברים האלה: „בפני הודה „הודאה גמורה, זה הספר הר׳ אליה מזרחי ז״ל מכר יעקב׳ ב״ד דוד ומ׳ מרדכי יצ״ו „בן מ׳ יצחק נ״ע כמו״ש. ולקח דמי ניירו משלם, ואין לו עוד שום טענה וערעור „וכו׳. ויתקיים למ׳ מרדכי יצ״ו הנזכר, וכו נכתבו שורותיים אלה לזכרון. כ״ט להדש „אייר של שנת תק״ד לפ״ק״. כפי דברי הרב הביאו הספר הזה יהודי דזשוהור-קאסטא בעת החרבן למאדזשאלים ונמכר לר׳ מרדכי הנ״ל בשנת תק״ד לפ״ק.

לפי דברי האדון הגובערנאטאר מדגנד הסופר הנכבד אלכסנדר קאמאראוו נבנה הכפר מאדזשאלים בשנת 1580 לס״ה, היא שנת ה׳ אלפים ש״מ ליצירה ע״י אכמעט-האססאן בן עלי אוצמי המושל על ארץ קיטאג (Ахметъ-Гассанъ Али оглы). הכפר מארזשאלים היה מקום מושב המושל האוצמי וקרוש בעיני כל תושבי ארץ קיטאג, כי כל התושבים היו מתאספים תמיד למארזשאלים להעמיק עצה בענייני הכלל. על כן קראו את הכפר בשם מאדזשאלים, כי פתרונו בלשונם: העמק-עצה (совѣщаніе). מדברים אלה נראה כי לפני שנת 1580 ישבו היהודים בדזשוהור-קאסטא אבל לא ידוע באיזה זמן היה החרבן של דזשוהור-קאסטא אשר אז נתישבו במאדזשאלים.

הרב ר׳ יעקב מזרחי נתן לי כתבה ישנה על התיכת נייר הכתובה עברית ובשפה אשר ידברו כה, ואמר אלי, שהכתבה הזאת הובאה אליו מכפר מאדזשאלים. אנכי העתקתיה מלה במלה ואות באות כדברים האלה: „חרדזי אצמי אז ישראלה „בלל דושאמאתי אבקזי עדיל ובריה ל״ה תומן מנת דדני מהי שבט נא עסב ארקי „נא אלת תמכו נאכינוא דדני נא דאמקא נוקרם נא דאמקא שמכי דדני יך בוגר „ארי כונאי עדיל סברני נבך שהה שהר״.

העתקה: „המס מכל קהל ישראל בשביל האוצמי עדיל (Адилъ) המשה „ושלשים תומן (350 רובל בכסף רוסיא) בכל שנה מתחייבים ליתן בחודש שבט. „גם כוסים לצרכי השר ויין שרף על כל השנה ועודות למנעלים בעד השר ועבדיו, „גם סבס מפואה (מאראנא) חלק עשירי, תם מעשר מסחורות, מאלה ההולכים „במסחר לעיר שמכי (אשר בארץ שירוואן), וגם ללכת לעבודת השר, כמו לנקות „הבתים והחצרים מזבל ואשפתות ועוד כדומה״.

מדברי הכתבה הזאת נראה, כי כתבה בלא ספק אחד מן הנשיאים אשר היו לישראל בזמן האוצמי אדיל לו לזכרון מה שנצרך לו לגבות מן הקהל ולהביא אל

ארונו האוצמי הנ"ל, וגם עד היום החוב מוטל על כל הנשיאים בישראל בכל הארץ הזאת לגבות את המסים מקהלותיהם בעד אדוני הארץ וגם בעד ממשלת רוסיא. השר עדיל-כֿאן הוא היה האוצמי האחרון בארץ קאיטאג כי בשנת 1820 לס"ה הטה הגענעראל מאדאטאוו את לבו לקבל עליו את עול מלכות רוסיא, ואם לא אטעה, היו המסים הנזכרים בזמן עדיל-כֿאן הזה, בערך ה' תק"פ לב"ע (47 שנים לפני בואי לפה).

בשנת 1866 (שנה אחת לפני בואי הנה) היה הכפר מאדזשאלים בפקודת הממשלה למקום מושב שר הפלך ובית משפטו (Окружное Управленіе) הובא לתוכו מכפר ייערסי (Ерси), בכפר הזה נמצאו בזמני 165 בתים 700 נפשות מושלמים מלבד בני ישראל.

תכונת הכפר מאדזשלים ותושביו·

הכפר מאדזשאלים עומד בעמק בין הרים גדולים ורמים ונוטה מעט אל ההר המערבי, בתוך העמק שוטף ברעש נחל קטן הנקרא בלשון הגיים נוקערא (Нукеро), והיהודים יכנו אותו בשם דבוקם (Дабукамъ) וכן כותבים אותו בכתובות ובגטין. הנחל הזה הולך מפאת דרומית-מערבית לפאת צפונית-מזרחית, ונופל אל ים הכספי. לצד צפון ומזרח ישתרע העמק אשר בו תצא הדרך מן הערים לעיר דרבנד. ההר המזרחי גבוה למאד והוא הר סלע מכוסה מרגל ועד ראש ביערים עבתים. לצד דרום ישתרעו הרים גבוהים ורמים באין מספר, והעננים יכסו את ראשיהם מלמעלה. לצד מערב הרים גדולים ועל שיפוי אחד ההרים ההם עומד מבצר של הרוסים, ובו יושב שר הפלך (начальникъ округа), וישגיח ממרום שבתו על שני חלקי הכפר, על חלק ישוב המושלמנים ועל חלק ישוב היהודים, היושבים בשלום ובשלוה תחת מחסה ממשלת רוסיא יר"ה. בעת שקט ומנוחה ישמע קול שאון מי הנחל הסוערים ברעש נורא ובמרוצה נמהרה דרך אבנים וסלעים, בתוך הבקעה עוד ביתר שאת ועוז, ואפיקי מים הנופלים מן ההרים לתוך צנורים, וישקו בתי ומשכנות התושבים, ועליהם עומדים בתי-רחיים, גם הם שוטפים ברעש ובקול אדיר וחזק. הד קול (эхо) מי הנחל והאפיקים ישמע בקול רעם במרום בתוך בקעת ההרים עד למרחוק. באישון לילה כאשר כל התושבים הוזים שוכבים בבתיהם, נורא מאד לשמוע אז את קול המית המים מכל צד. לפעמים יפריעו הכלבים משני חלקי הכפר את דומית הלילה ואת שאון המים העזים האלה בקול נביחתם. ביום לא יתכן להרגיש את המית המים מפני קול צעקת התושבים אשר יריבו כל הימים איש ברעהו, ואשה ברעותה, אשר אינם יכולים לשבת במנוחה, כי תמיד יש ביניהם דין ודברים מחלוקות וקטטות, האחד יתחיל וכל אנשי הכפר גומרים בצעקה גדולה, ולפעמים גם בהכאה נפלאה כמו בעת מלחמה. כטבע המושלמנים כן טבע היהודים בכפר הזה, כלם עזי נפש וקשי לבב ונוחי לכעוס, כלם גבורי החיל מזוינים בכלי נשק וקרב ורוכבים מהירים עד להפליא כיתר הגוים שכוניהם, ואינם נבדלים מהם גם במלבושיהם ואופן הייהם, רק בלשונם נבדלים הם, כי ידברו בשפת פארס, וכמו טבע ורוח התושבים כן מראה יפי הטבע נורא מאד מסביב, אשר הפעילה פעולה עזה על נפשי, בשימי עיני עליה כל רגע עת אשר התהלכתי לטייל שמה.

פעם אחת לפנות ערב נאספו אלי נכברי העדה, הנשיא שלום בן נח ובעה"ב שלי אברם בן ישראל, יוחאי בן טבת, דן בן אלקנה המכונה דנדורא והרב ר' חנוכה בן רפאל והמליץ ר' עקיבא, והלכנו כלנו יחד אל שר הפלך. בדרך הליכתנו בקשו ממני היהודים להשתדל אצל הגאצאלניק שר הפלך, קרקעות בעד קהל ישראל, כי הם רוצים לעבוד את האדמה כיתר התושבים המושלמנים, והנה הבטחתים למלאות בקשתם ורצונם ולדבר עד"ז עם השר. בין כה וכה נפלה לרגלי אשה רכה בשנים מכוסה בצעיף פניה ותשק את מנעלי, ותשא את קולה ותבך. „מה בקשתה"? שאלתי את המליץ ר' עקיבא ואת הרב, וישאלו אותה, ותען ותאמר להם כדברים האלה: „יתומה עניה אנכי, אבי מת ונשאר לי בית ורחים, אבל לא נשארו לו בנים לרשת אותו כי אם אני בלבד, ויקחו אחי אבי את הירושה להם בחזקת היד שלא כדין ומשפט, ולי לא יתנו מאומה, והנה מבקשת רחמים מאת הארון הזה שימליץ בעדי לפני שר הפלך, להעביר נחלת אבי אלי ולא לאחיו, כאשר צוה ה' את משה בדבר בנות צלפחד בן חפר". „מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה, עניתי ע"י המליץ ר' עקיבא, אני הולך כעת להגאצאלניק ולא אצא מפניו עד אשר לא יבקע כשחר אור משפטך וצדקתך, וארכתך מהרה תצמח". ותפול שנית האשה אפים ארצה ותשק את מנעלי רגלי, אחרי אשר כתבתי את שמה ואת שם אביה ואחיו לזכרון הלכה לביתה. בבואנו אל השר מצאנו אותו בתוך הגן שלו ושותה חמים (טהעע) עם רעיתו הנכבדה, ויקבל אותי השר בסבר פנים יפות, ויצו על המשרת להביא כסא מן הבית למעני, אנכי ישבתי אל השלחן וראשי הקהל עמדו נגדנו. הפאלקאווניק הארון דאנילאָוו, איש טוב הוא בטבעו, וישפוט בצדק ויושר את כל הבאים לבקש ממנו משפט, יהי שמו מבורך לנצח! ראשית דברי, נתתי לו תודה בשם כל קהל ישראל, על אשר יתנהג עמהם כאב עם בניו, שנית דברתי עמו על דבר הקרקעות אשר יבקשו בני ישראל, ויאמר אלי השר כי מוכן ומזומן הוא למלאות בקשתם, ויצו אל ראשי הקהל שיעריכו אליו דבר בקשתם בכתב, ואז ישתדל למענם אצל הארון הגובערנאטאר מדרבנד. ראשי הקהל הגישו אליו בהדרת כבוד וישקו את ידיו באהבה. בין כה וכה הביא המשרת לפני כוס של המים, וכאשר כליתי לשתות ספרתי להשר את אשר קרני בדרך הליכתו אליו בדבר היתומה העניה ואת כל דבריה אשר דברה אלי, ויען השר ויאמר אלי: „תצוה על האשה ההיא שתכתוב אלי את דבר בקשתה, ואוציא כאור צדקתה במהרה, כי כנים דבריה, ולה תגיע ירושת אביה כדין וכמשפט". בשמחה רבה ברכתי את כבוד השר ורעיתו הכבודה, גם ראשי הקהל הגישו לי תודת לבבם, והתפטרנו מאתו בברכת שלום, והלכנו לדרכנו בשלום. ביום השני ערכו ראשי הקהל וגם האשה היתומה את דברי בקשתם להשר, ויקבל השר את בקשת הקהל לשלחה אל הגובערנאטאר לדרבנד, ואת בקשת היתומה מלא במהרה כבקשתה וחפצה, יהי זכרו ברוך!

הנסיעה אל הכפר ייאנגיקענט.

יום ד' ו' מנחם אב חפצתי ללכת לכפר ייאנגיקענט בעוד היום גדול, אבל היהודים אמרו לי כי רק מהלך שתי שעות לשם, וטוב ללכת בערב לאור הלבנה מלסבול חום היום הבוער כשלהבת, שמעתי לעצתם, ובהגיע הערב הביאו סוסים

למעני ולמען ר׳ עקיבא המליץ, והרב ר׳ חנוכה והנשיא ר׳ שלום בן נה ובעה"ב שלי אברם הזקן, ודן בן אלקנה, וויוחאי, כלם גבורי החיל הם ומזוינים בכלי נשק, גם רוכב אחד לקחתי מן הממשלה, וכלנו יצאנו ממאדזשאלים, אף אם לא יכלתי לרכוב בטוב, אבל הם נתנו לי סוס השוב וטוב, ורכבתי עליו בטח ובנחת. הלילה היה צח ובהיר, הירח האיר על הארץ, רוח צח נשב מסביב, עברנו דרכים מעוקלים, עלינו הרים, ירדנו בקעות ועמקים, דרך יערים ואילני חמד. בתוך יער אחד עמדנו על רגעים אחדים, הנשיא ואברם הזקן הוציאו מתוך מלתחתם יין, הם שתו בעד שלומי ואני בעד שלומם, וישמחו מאד על בואי אליהם לדרוש בשלומם, וכטוב לבם ביין, החלו לשיר שיריהם בלשון קדר, גם הרוכב המושלמני שר ביחד עמהם, ותהי לנו הדרך ביער ההוא מאד נעמה. בצאתנו מן היער לבקעה נחמדה והבת ידים נראו לפנינו במרחק בתי הכפר ייאנניקענט, כחצי שעה הלכנו במישור ובאנו אל הכפר ייאנניקענט בשלום, וסרנו אל בית הנשיא ישראל בן ניסו, וקבל אותנו בשמחה רבה אל ביתו, כל אנשי הבית מהרו להביא את המלתחות אל הבית, ואת הסוסים לתוך החצר אל תוך הארוה, ואנשים ונשים וטף סבבונו כדבורים ויקדמו את פנינו ברוב שמחה, מיד הביאו לפנינו המים מתוקים עם פת ערבית. אחרי האכילה והשתיה באה עלמה בת שתים עשרה שנה, והיא בגודלה כמו בת שש עשרה שנה אצלינו, אל הבית, והציעה את מטתי. העלמה הלכה יחפה בלא פוזמקאות ומנעלים, פניה מכוסה בצעיף משי אדום וקווצותיה יורדות מעל ראשה על קדקדה, עגיליה גדולים ככף יד כתאר חצי לבנה, כתנתה שחורה וישנה, אבל יפת תואר היא מאד, וכאשר ספרו לי אבותיה היא ארוסה לאיש רך בשנים, ובעוד שני חדשים תהיה התונתה. העלמה הזאת שמעה כי חכם גדול אנכי, וכאשר המצוה ביותר על הנשים לשרת את החכמים הגדולים על צד היותר טוב, על כן השתדלה העלמה לשרתינו בכבוד גדול עד מאד. מתלאות הרכיבה היתה לי נעמה המנוחה עד אור הבוקר. למהרת אחר התפלה הלכתי עם ראשי עדת מארזשאלים וייאנניקענט לשחר את פני שר המושלמנים של הכפר שאמסול-וואר-מעכטי (Шамсулъ-Варъ-Мехти) והוא אחד מבניו של השר דושאמאוו-בעק אוצמי, המושל האחרון ממשפחת האוצמים הקדמונים בארץ הזאת, ויהי בבואי אליו ויקבלני בסבר פנים יפות ובכבוד, ויבקש אותי לשבת אצלו, ויכבד אותי ואת המליץ שלי ר׳ עקיבא בהמים מתוקים, ויאמר אלי כי שמע את שמי ותכלית מסעותי מן האדון טוסטאפא-בעק השר הקארטשאגי ומן האדון מירזא-קערים המליץ שלי המושלמני בדרבנד. והבטיחני לעשות רצוני והפצי במה שאדרוש ממנו בכל עניני מסעותי, בברכת שלום ותודה רבה התפטרתי מאתו ושבתי עם כל האנשים אל הבית.

ידיעות מן הקהל. בבואי אל ביתי התאספו אלי כל זקני הכפר והרב בראשם, ויספרו לי, כי על פי הקבלה אשר בידם באו אבותיהם מארץ הקדושה לשושן הבירה, ומשושן לקורדבן, ומקורדבן לדזשוהוד-קאטטא, ומדזשוהוד-קאטטא נתפזרו לכפרים שונים, כמו למאדזשאלים, ולייאנניקענט ועוד כמוהם. באיזה זמן יצאו אבותיהם מדזשוהוד-קאטטא ונתישבו פה אינם זוכרים. גם הציונים על המצבות אשר בשדה הקברות הישן שלהם, הגוים כלם הרסו ושברו, ולא נשאר אצלם שום כתב ותעודה מאבותיהם הקדמונים. הם יושבים על אדמת השרים שאמסול-וואר-

מעכטי ואחיו אמיר-טשופאן (Амиръ-Чупанъ) בני דושמאנו-בעק אוצמי, ונותנים להם מס, וגם מס לממשלת רוסיא. גלות גדול אין להם כעת ב"ה מן הגוים שכוניהם. פה עוסקים בזריעת הטאבאק הפשוט, ומעבדים עורות ומזה הם מתפרנסים, חתיהם ומנהגיהם כדתי ומנהגי אחיהם הרבנים הספרדים. הם חושבים כעת שנותיהם ליצירה. ולוקחים רק אשה אחת (?), ואינם עוסקים ברבית, כי איסור גדול הוא להם. איסור חדש אין להם, כי אם מברכים ברכת שהחיינו על התבואה החדשה, ומונים ימי העומר מן ט"ז בניסן. כהנים ולוים גם ספרים וכתבי יד עתיקים אין להם. מקואות יש להם והנשים שומרות את חקיהן כדת וכמנהג כל נשי ישראל, חברה קדושה אין להם, יען כי כל הקהל עוסקים בצרכי המת. בית הכנסת אחד להם, ובונים עוד בית לתפלה. מהרבנים הקדמונים הם אינם זוכרים, רק בימי הרב הגדול ר' אליהו זצ"ל מדרבנד, בא אליהם אחד מתלמידיו והיה רב ושו"ב אצלם, וכעת הרב שלהם הוא ר' יחזקיאל מתלמידי הרב של דרבנד. מלמד אחד יש להם וחמשה ועשרים תלמידים ימצאו אצלו. הדיין הכללי שלהם הוא הרב החכם ר' יעקב בהררי"ן מדרבנד. כה דברי הזקנים וראשי העדה של הכפר ייאנניקענט.

אחרי הדברים האלה, הלכתי לראות את שדה הקברות הישן ומצאתיו כדברי הקהל, כל המצבות היו שבורות, ואת פני האבנים נשבר ונמחק בקרדומות ולא נכר שום תמונת אות עליהן, ואין שום אבן אשר תוכל להעיד על קדמות ישראל בזה הכפר. והמצבות אשר בשדה הקברות החדש הן משנת תר"ז עד תרכ"נ ונשארו שלמות כי לא חלה בהן ידי המושלמנים שכוניהם. לפנות ערב הלכתי עם המליץ ר' עקיבא לשור שנית את השר שאמסול-וואר-מעכטי, ויקבלני עוד בסבר פנים יפות בתוך הגן שלו ויכבד אותי ואת המליץ בהמים. ויהי במשתה החמים ויאמר אלי השר: שאל נא ממני שאלה ואעשה לכבודך לאות זכרון כי היית תחת צל קורת ביתי. „יש לי שאלה אחת קטנה לבקש מאדוני ואם מצאתי חן בעיניך שר נכבד תעשה נא בקשתי ותצוה על עבדיך המושלמנים, שלא ישברו מהיום והלאה את אבני המצבות אשר על קברי ישראל, ושלא יפסידו את הכתבות אשר הם כותבים עליהן, וגם בטובך הגדול תטיב עם היהודים היושבים על אדמתך, ובעבור כל אלה יברכך אלוה הטוב בכל טוב וברוב חיים ושלום". ויושט לי השר את ימינו, והבטיחני למלאות שאלתי בשמחה רבה, ובמהרה יעשה פקודתו על המושלמנים שלא ישלחו את ידיהם ולא יגעו באבני המצבות אשר על קברי ישראל מהיום ועד עולם. השבתי לו רוב תודה וברכה והתפטרתי מאתו ברוב שלום.

המשתה: בכפר ייאנניקענט יש בית אחד ממשפחת ר' עקיבא המליץ, ולא ראה אותם זמן רב, ויבאו קרוביו אלי והפצירו בי לכבד אותם ולבוא אליהם אל המשתה אשר הכינו בעדי ובעד ר' עקיבא שאר בשרם ובעד בעה"ב שלי ר' ישראל נשיא הקהל, ובעד יתר האורחים אשר באו עמדי. עשיתי את רצונם, והלכתי עם כל אנשי אל בית המשתה. הבית ההוא קטן ובנוי מחמר ואבנים קטנות, אורך ורוחב חלונותיו כחצי אמה, והיה הבית מלא בשקים, מה שהיה בתוך השקים אינני יודע. למעלה מתחת הגג היו קשורים מקלות מקצה אל הקצה ועליהם תלאים: תנים ובשר יבשים ומעושנים, ושומן של אליות ועוד בלויי סחבות הרבה. האויר היה מעופש מאד מפני ריחם הרע אשר נדף בכל הבית, מפני דוק ארץ הוברחתי

להסיר את מנעלי כמנהגם ולשבת על הכרים והכסתות אשר הכינו למעני על המצעות אשר על הרצפה המלאים אבק, סביבי ישבו כל הקרואים ורגליהם תחתיהם, בעל המשתה העמיד לפנינו לוח של מתכות ענול (метал. подносъ), ועל הלוח קערה מלאה דגים יבשים ומעושנים, ענות שחורות ויין שרף, אנשי הבית הביאו אל השלחן מים עם כלי לנטילת ידים. הם שופכים רק את המים על ידינו, אבל בער מטפחות במה לנקות את הידים לא ידאגו מאומה, והוכרחתי לקחת את מטפחתי מכיסי כמו שעשו כלם. וכאשר כלינו לאכול את הדגים, הביאו לפנינו קערה מלאה פלאוו המבושל בדגים המעושנים, וכאשר אין להם כפות ומזלגות, לכן לקחתי את הכף והמזלג שלי עמדי, ואכלתי בכלי מיוחד לבל יתערבנה כפות ידי עם כפות ידיהם בתוך הקערה הכללית. את המאכל הזה לא יכלתי לסבול, על כן בקשתי מאת בעה"ב שיתן לי במקומו עוד דגים יבשים, ויעש כבקשתי. בשבתי במסבתם הרגשתי כמו רמה ותולעים קטנים (насѣкомые) נופלים כל רגע מן גג הבית על גופי, לא יכלתי לסבול את התולעים ואת האויר המעופש וריח המאכלים שלהם, והפצרתי אותם שיקצרו בסעודתם, כאשר כלינו ב"ה את ברכת המזון, יצאתי מן הבית בחפזה כאיש הממהר לצאת מבית כלאו. בלכתנו בחוצות הכפר, ראינו בני ישראל יושבים ומנגנים בכלי שיר (באללאלאייקא) וישירו שירי העם בלשון קדר, וכמעט לא יתכן להבדיל מקול השירים לקול בכית ויללת הנשים היושבות אצל פתחי בתיהן, או ברחובות הכפר על המצעות, ומבכות את קרוביהן אשר מכבר הלכו לעולמם. לקול השירים והבכיות הגעתי עד שער ביתי, וישבתי מעט לנוח מעמל המשתה אשר אנה הזמן לידי בכפר הזה. — — בכפר הזה נמצאים 116 בתים של ישראל. — —

צאתי מיאנניקענט, שובי למאדזשאלים. למחרת בבוקר יום ה׳ ז׳ מנחם אב, היו הסוסים מוכנים אצל פתח ביתי, ישבתי על סוסי, והמליץ ר׳ עקיבא על סוסו, וכל האנשים ראשי קהל מאדזשאלים על סוסיהם, ורוכב אחד מן הממשלה של הכפר, ויצאנו כלנו מן החצר, אנשי הבית יצאו ללותינו, גם העלמה הארוסה אשר שרתה אותי כל רגע בבית, הגישה אלי בענוה, פניה מכוסה בצעיף משי אדום, ויאמר אלי ר׳ עקיבא המליץ בשם העלמה, כי תבקש ברכתי טרם אצא מן הבית, עשיתי כבקשתה וברכתיה בברכת החיים והשלום, והיא הרימה את הצעיף מעל פניה ונשקה את ידי. ואנחנו כרגע נתרחקנו מן הבית ההוא. כל אנשי החצר ורוב הקהל עמדו עוד על מקומם ללות אותנו בעיניהם עד אשר יצאנו מן הכפר. — —

יז) הנסיעה לחרבות דזשוהוד – קאטטא.

(פתרון השם: עמק או נקיק היהודים, еврейское ущелье).

עוד זכר יזכור הקורא בהיותי בבית הרב הגדול בדרבנד, ספר לי אז, כי קרוב לכפר מאדזשאלים בתוך ההרים ימצאו שלשה כפרים חרבים, אשר שם ישבו בני ישראל בימי קדם ושמות הכפרים: חבראי, חקלאי, זוואריי, אל החרבות האלה הנני מכין את עצמי לנסוע, בתקותי כי אמצא שם איזה כתבות אשר תעירנה על קדמותם וזמן ישיבתם שמה. ביום ו׳ ח׳ מנחם אב בבקר שלח אלי שר הפלך

שני רוכבים מושלמנים הנקראים נקערים מצבא עם הארץ (מיליצא). הרב ר׳ חנוכה והמליץ ר׳ עקיבא ונשיא הקהל ר׳ שלום, והגביר דן המכונה דנדורא והגביר דושאבאו. כלם ישבו על הסוסים להוליכני אל מקום החרבות, גם צדה ויין לקחו עמהם בדרך, לעשות משתה באשר נשוב משם בשלום, כי הוה הדרך ההיא מסוכנה לפנינו. ואנכי בתשוקתי לקדמוניות, לא שמתי לבי לסכנות הדרך, והיתי מוכן ומזומן לקבל באהבה את כל המקרים הרעים, רק למען השג מטרתי. השמש יצאה על הארץ ואנחנו יצאנו מן הכפר, עברנו לפני כרמים וגנים נחמדים, ושדה תבואות הרבה, מושלמנים עם נשיהם וילדיהם ישבו בתוך סכותיהם, רבים דשו תבואותיהם, ורבים עשו מלאכות שונות, עברנו דרך כרים נרחבים ודרך בקעות והגענו אל ההרים, שם בארחות עקלקלות עלינו על ההרים וירדנו בעמקים, עברנו דרך יערים עבתים בין סלעים נוראים, התרוממתי על הררי עד גבעות עולם, אשר עד לב השמים יגיעו בראשיהם הרמים, וירדנו בנקיקים עמוקים, והמסלות על ההרים צרות הן מאד אשר רק רוכב אחד יכול לעבור בהן בשמירה מעולה. באחת המסלות ההן באנו, והנה נזדעזעו כל איברי כהפחד הגדול אשר לפני, להרים ראשי למרום לא יכלתי, מפני אימת ההר הגבוה והרם בתארו הנורא למאד והסלעים הגדולים התלאים עליו ממעל לראשינו, הביטו עלינו בעין רצח לדחפנו לעזאזל אל תוך חשכת הדרי שחת ואבדון, כי לרגלינו נקיק צר ועמוק מלא מעקשים וסלעים ונעצוצים במהד יפויו, וקול שאון מים כבירים הסוערים ברעש גדול ונורא מאד, נשמע לרגלינו תחתית הארץ שמה. מה נורא מראה המקום הזה, אין זה כי אם פה ממשלת ה ממלכת חשך, ויד שר השחת מושל צלמות פה בכל שלטת. בקשתי את אנשים לעמוד מלכת, כי לא יכלתי לשבת על סוסי מכובד ראש, ולחזור מן הדרך א יכלתי, כי המסלה צרה ומשופעה וגם הסוס לא יכול לנטות מעט מה מן המסלה למען ישוב לאחורו, ורק פשע אחד היה ביני ובין המות הנורא. אמרתי לאנשי כי לא אוכל ללכת הלאה מפני כובד הראש, ויצו הנשיא על המליץ ר׳ עקיבא שיקשר את עיני במטפחה לבל אביט על הדרך, ואחד מן הרוכבים המושלמנים ירד מעל סוסו ויקח את הרסן בידו להוליך את הסוס שלי בידו, ורסן סוסו מסר בידי הרוכב השני, וכאשר ירד ר׳ עקיבא מן הסוס לקשר את עיני במטפחה, הרים הרב ר׳ חנוכה את קולו בצחוק גדול, ויך את סוסו ברצועתו, ויעף כברק, וכרגע נאבד מעיני. השתוממתי מראות את אומץ רוחו, ואומר: לו היה הרב הזה בקיא בתורה כמו ברכיבה, הלא כבר היה גאון מפורסם בדורו.. ר׳ עקיבא קשר את העינים שלי בהמטפחה, וישב על סוסו, והרוכב הוליך את סוסי לאט לאט, עד אשר עברנו את המקום המסוכן ההוא, ובאנו תוך יערים וחרשי מצל ומשם עוד פעם עלינו על ראש הר אחד ובאנו תוך יער גדול, ושם בין שתי שורות אילני חמר עמדו הרוכבים הנכבדים, ויבקשו אותי לרדת מן הסוס ולשבת על הדשא לנוח מעט מעמל הדרך, ויוציאו את יינם ממלתחתם, ושתינו וברכנו איש את אחיו בברכת החיים והשלום ובביאת משיח בן דוד כמנהג, ואחרי משתה היין אמרו אלי האנשים: „ידע תדע אדוננו שהיער הזה הוא בית קברות אבותינו הקדמונים, וקרובים אנחנו מדזשוהוד-קאסמא". שמחתי מאד בשמעי כי באתי בשלום ב"ה למחוז חפצי. אבל לפלא הוא בעיני, מדוע בחרו אבותיכם -לקבור בתוך היער הגדול הזה את מתיהם? שאלתי

אותם, ויענו לי כי בקבלה הם יודעים אשר לא היה היער הזה מלפנים, אבל במרוצת הזמן נתגדל מעצמו. ויעזבו האנשים את הסוסים בידי שני הרוכבים לשמרם, והלכו עמדי באין דרך ומסלה בתוך היער ובאנו אל המצבות. אין אמר ואין דברים כפי לתאר את רגשותי אשר התגעשו אז בקרבי בעמדי על קברות אחי בני עמי ילידי הורות עולמים ופליטי עשרת שבטי יעקב, אשר בהרו להם פה מקום מושב בארץ נשיה, בין הרי עד, בין סלעי מגור אלה, אחרי אשר שבעו נדודים רבים מעת התרחקם מארץ אבותיהם, ומי יודע מאיזה מן השבטים הם? ואיך היה מצבם ואפן חייהם במדבר ישימון זה רבות בשנים? ברגשי עצב וברוח נכאה השתטחתי על הקברים, המקומות אשר עצמות גויותיהם שפנים טמונים בהם. נשקתי את עפרם ואת אבני המצבות אשר הדרת קדושת השיבה חופפות עליהן המושכבות על מקום כבוד מנוחתם לזכרון הווייתם; אבל מה מאד נעצבתי כי לא מצאתי שום כתבה על כל האבנים אשר הפשתי בכל היער הגדול הזה. הזמן כחזקת ידו פצל ושבר, נפץ ובקע אותן לרסיסים, ושנה את פניהן כלא היה כתוב עליהן שום אות מעולם. בלב נשבר שמנו פעמינו אל המקום אשר הכו עלינו הרוכבים, ישבנו על הסוסים ויצאנו מן היער, ורכבנו אל חרבות הכפרים הנזכרים למעלה, להתבונן על מקומות מושבותיהם הקדומים. באנו למקום מישור והב ידים הקרוב ליער ובתוך המישור חרבות בתים ובנינים הרבה. גלי אבנים ושברי לבנים וסיד מפוזרים לכל רוח. על פי החרבות ומשואות המקום הזה, נקל היה לנו להכיר, כי פה היה הכפר חקלאי, על כי ישר הוא כשדה. ובכפר הזה, כפי הקבלה אשר בידי הרבנים והעם, היו היהודים עוסקים בעבודת האדמה ובמסחר, ופרנסו את אחיהם אשר ישבו על התורה בכפר חבראי הנ"ל כמעשה יששכר וזבולון. מן חרבות הכפר הזה כמעט באין דרך עלינו על הר אחד ובאנו אל חרבות הכפר השני, כפי שנראה הוא הכפר זווארי הנזכר, כי פתרון השם זווארי בלשונם הוא מדרגה או מעלה, יען כי דרך מדרגות ומעלות אבנים וסלעים גדולים עלינו אל הכפר הזה, ונפלאתי מראות איך הסוסים הורגלו לעלות על מדרגות אבנים כבעליהם, ילידי ההרים באין מגור ופחד. בתוך נקרות הצרים ובסעפי הסלעים אשר בשיפוי ההר נראו חרבות בתים וכותלי אבנים שבורות גם בתוך חורי ההר, וחרבות בנינים על סלעים גדולים, והבתים כפי תבנית חרבותיהם היו קטנים, ונבנו מאבנים וחמר זה על זה, הגג של הבית התחתון היה לרצפה אל הבית העליון, והעליה מן בית אל בית היתה על מדרגות ומעלות אבנים וסלעים. לא עצרתי כח לעצור ברוח תשוקתי, ובקשתי את אנשי לעלות עמדי על מרומי הסלעים ואל הנקיקים ואל המערה הגדולה אשר בתוך ההר למעלה, ולהתבונן על תבנית משכנותיהם הקדומים. ירדנו מן הסוסים ומסרנו אותם בידי הרוכבים המושלמנים שישגיחו עליהם לבל יתפזרו לכל רוח, ואנחנו עלינו על ידינו ועל רגלינו, והחזקנו בחוזק רב בסבכי העצים וברסיסי הסלעים, והתבוננתי על כל ההרבות וההריסות בתיהם וסכותיהם הדלות, בתוך החור הגדול במערה בתוך ההר ובכל נקיקי הסלעים, ומה מאד השתוממתי לראות אצל כל בית ובית מצבות רבות; ואינני יודע איך קברו את מתיהם בין הסלעים אצל בתיהם! האם היו בתיהם גם קבריהם?! אהה אל אלהי אבותי! מה נורא המקום הזה! לא יאמן כי יספר, המקום הנעשה מידי הטבע רק למעון היתי מדבר ולנחשים ועקרבים יחד, בו ישבו מלפנים אחינו בני ישראל

פליטי שרידי גולי שומרון!! ומה היא הסבה אשר הבריחה אותם להסתתר בנקרות הצרים ובסעיפי סלעי מגור אלה? אין זאת כי אם מפני פחד העמים הפראים אשר השתיתו את דרכם על הארץ, ורדפו אחריהם בחרבם הקשה, לשלול ולבוז את הונם ויגיעת כפם ולכלותם מעל פני האדמה! זמן מה עמדתי והתבוננתי על החרבות וההריסות והשמות אשר העידו לפני כעדים נאמנים על שבר בת עמי ועל המון התלאות והצרות האיומות אשר השתרגו על צווארי אחי בני יעקב באחד מן הזמנים הקדומים, עד כי נבקעו מעיני עיני ובכיתי במר רוחי על גורל יהודה וישראל. חפשתי באבני המצבות אשר אצל חרבות הבתים, וגם עליהן לא מצאתי לדאבון לבי שום כתבה כלל, ולא יכלתי כלכל הדבר במשפט, איך לא נשארה אף תמונת אות על אבן אחת מכל האבנים אין מספר אשר ראיתי, ואולי לא עשו בעת ההיא שום ציון לזכרון לדורות יבאו, או אולי האבנים רכות הן ופניהן נפצלו ונהרסו מעצמן במשך רבות בשנים, הפלא ופלא! בכפר הזה, כפי הקבלה [illegible], התעסקו היהודים בתורה ובמסחר, ואלה אשר עסקו במסחר היו מפרנסים את אלה אשר ישבו על התורה. בעזרת הנשיא ור' עקיבא המליץ ירדתי מן הסלעים והחרבות אל המקום אשר חכו עלינו הרוכבים, ישבנו על הסוסים ושמנו פעמינו דרך הרים אל הכפר השלישי הבראי, ובאנו לבקעה אחת אשר הרים סביב לה, בתוך הבקעה ההיא ירדנו מעל הסוסים, והלכנו ברגלינו להתבונן את הריסות הכפר ההוא. תכונת הכפר במקום מישור, רק לצד האחד הוא פונה לנקיק עמק, והנחל דטוקם שוטף בו בשאון רעש גדול מבין ההרים. סביב הכפר הזה היה בימי קדם חומה בצורה, ועוד היום תראה היסוד מסיד ואבנים גדולות וקטנות בצד הכפר הפונה אל הנקיק והנחל. בין החרבות הרבות הראו לי אנשים את חרבות בית תפלתם אשר בו שפכו רוחם לאלהי אבותיהם, בו הקריבו תודתם לאלהי מעוזם בעת שלותם, והתפללו והתחננו ברמע בעת צרתם, בו ישבו מבקר ועד הערב על התורה ועל העבודה כי בכפר הזה כפי הקבלה והמסורה, היו כלם מופלגי תורה ויודעי בינה לעתים כאנשי שבט יששכר, ואחיהם אשר בכפר הקלאי היו מפרנסים אותם. שלשת הכפרים האלה קרובים זה לזה, והנחל דטוקם יעבור לפניהם.

הרבות הכפרים האלה תעידנה, כי עת צרה גדולה והשכה היתה אז לישראל, כי לוא יצאו משם ברצונם הטוב להתישב במקומות אחרים, הלא לא החריבו בעצמם את בתיהם ומעוניהם באפן נורא מאד עד היסוד. לפי דעת קצת קהלות של המדינה הזאת נתישבו היהודים בשלשת הכפרים האלה, בעת אשר ברחו מחמת מושליהם הבעקים מראסטאוו אשר אצל העיר קבא בגליל באקו, וקהלות מאדזשאלים וויאנגיקענט ויתר הקהלות במדינה הזאת גם קהלות טארקו וסביבותיה הם כלם מצאצאי היהודים אשר ישבו באלה שלשת הכפרים החרבים, אבל אין יסוד נאמן לדברי הקהלות, כי לא נשאר אצלם שום אות ומופת בכתב על זה גם זמן החרבן של הכפרים האלה, אשר אז נפזרו משם לכל צד ורוח, נשכח כמת מלבב כל הקהלות, ורק לאלהים המסבב כל הסבות והיודע כל רזי עולם ותעלומות סתרי כל חי, ידוע הדבר הסתום הזה.[1] — —

---

[1] השמטתי פה את דברי הנוסע אודות הרשימות בכ"י אב"ן רש"ף №. 59 ואת דברי ה' חוואלסאן אודותן, כי הרשימות האלה נזדייפו, ראה דברי בקטלוג הנדפס צד 87—88. ה.

כתב יד קדמון על נייר ישן מצאתי בבית הרב ר׳ חנוכה בן רפאל במאדזשאלים הכולל בקרבו שלשה פזמונים עתיקים, כתובים בכתב אשורית, וכפי הקבלה אשר בידו, מחברים הם מאת ר׳ אלישע הקטן בן שמואל, רב קדמון אשר היה אצל יהודי דזשוהוד-קאסטא. גם הרב הגדול ר׳ יעקב בהרריי״ץ מדרבנד העיד על דברי המסורה ההיא. זולת המחברת ההיא לא מצאתי שום כתבה, ביחוס לקדמוניותיהם וקורותיהם, באמרו כי המושלמנים עזי הנפש נפלו כמה פעמים עליהם, ושללו ובזו את כל אשר היה בבתיהם, ונאבדו מהם ספרים וכתבים רבים אשר היו בידיהם מאת אבותיהם אשר בדזשוהוד-קאטטא. אם דברי המסורה נכונה היא ישפוט הקורא מן פתשגן הפזמונים אשר אנכי מציג פה, תכונת רוח הרב הקדמון ההוא.

שלשה פזמונים לר׳ אלישע הקטן בן שמואל.

פזמן לר׳ אלישע הקטן ליום ראש השנה:

[illegible] עליון. ברום חביון. מקום כסא יקר גדלך:
מקור חיים. השמים. והארץ. הדום רגלך:
ומלאכים, נמלכים. לשבח. קצת פעלך:
ואיך יוכל. אנוש סכל. אשר נבער. להודות לך:
ברעיוניו. והגיוניו. אשרי האיש. אשר הלך:
בתורתי ומצותי. שנתתי לאבותיכם:
ואתם הדבקים בה׳ אלהיכם:
לאומיך. ועמיך. הנקראים סגולתך:
בכל רוחם. כפי כחם. מהוים את תהלתך:
כמו נהפר. בלב נשבר. מקוים את סליחתך:
תפלתם. ושועתם. תקבל נא בחמלתך:
ובשר נא. בקול רינה. לצאן ידך ומדעיתך:
שתזניהו. ותלבינו. כמו שלג הטאיכם:
ואתם הדבקים בה׳ אלהיכם:
ידיד אל. בישראל. אשר ראו גבורתו:
הפיל קשה. ביד משה. נביאו נאמן ביתו:
ופחדו. ינידו. בקול זמר. תהלתו:
שמע לכן. עתה גם כן. תחנתו וצעקתו:
והרגיעם. והושיעם. ותבנה בית תפלתו:
וגם אתבע. ואז יבע. 1) אקבץ את שבותיכם:
ואתם הדבקים בה׳ אלהיכם:
שעה לקולי. ומילולי. אתה אלי. וזכרני:
משוך הסרך. אל עבדך. פנה אלי. והנני:
בעת אפך תייסר. אך במשפט. פן תמעיטני.
וגם תמהול. זמן תשקול. את חטאותי. אם תדינני:

---

1) צ״ל יביע.

ועת תאסוף. נפש תכסוף. לגן עדנך תביאני:
שנזרת. ואמרת. אאריך שם שנותיכם:
ואהם הדבקים בה' אלהיכם:

הדר כסא. המתנשא. חיות הקודש ואופנים:
קדושת אל. בישראל. ישלשו ברוב אונים:
טכולי אור. נהר די נור. צבא מרום ועליונים:
נעימותיו. וזמירותיו. יצפצפו בניגונים:
איה מקום. כבוד איום. בקול רעש מצוינים:
שואלים. לישראל. מה שפעל אלהיכם:
ואתם הדבקים בה' אלהיכם:

פזמון לנשמת יום הכפורים לרבי אלישע הקטן 1).

אלהים אלי אתה. אברכך במקהלות עדתיך:
אלהותך אגיד ואחוה נוראותיך:
כי ביום הזה אמרת. סלחתי כדבריך:
ה' 2) טוב וסלח ורב חסד לכל קוראיך:
אלהים אלי אתה. לפניך אתודה אשמות ומעילות:
לבשתי רעדה להתפלל בעד קהילות:
כי ביום הזה. לוחשים עמך חמש תפלות:
להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות:
אלהים אלי אתה. יהי אזניך לניאומי קשובות:
ימינך פשוט ותקבל בקשות ותשובות:
בי ביום הזה. יחפים אנחנו כמלאכי השרת:
יומם יצוה ה' חסדו ובלילה שירה עמי:
אלהים אלי אתה. שעה לתפלתי וקבל הגיוני:
שעריך פתח ותסלח לזדוני:
כי ביום הזה. שחרתי לכפר עוני:
שגיאות מי יבין מנסתרות נקני:
אלהים אלי אתה. עונה בכל עת לשועת המוני:
שפכתי 3) נגדך תחנתי ועלבוני:
כי ביום הזה. עומד עמך כשרף מעוני:
עיני תמיד אל אדוני:
אלהים אלי אתה. העבר פשעינו. ואשמותינו מחה:
הכניע זדון לבנו. והטאתינו דחה:
כי ביום הזה. היה כהן גדול בעבודה מומחה:
הסתר פניך מחטאי. וכל עונותי מחה:
אלהים אלי אתה: קנא לשמך הקדוש. וזדים תכניע:
קץ הימין למחכה ישועתך תודיע:

---

1) ושמו חתום ד' פעמים. — 2) צ"ל אל. — 3) פה נשתבשה מלה המתחלת בעין כמו ערכתי וכרומה.
ה.

כי ביום הזה. קדושות לך ישראל יביע:
קרוב ה׳ לנשברי לב ואת דכאי רוח יושיע:
אלהים אלי אתה. טפלתי שקר ומדכות בלי ערך:
טבעתי ביון הזדונות עד ברך:
כי ביום הזה. טהורים שבו וכרעו כל ברך:
טוב וישר ה׳ על כן יורה חטאים בדרך:
אלהים אלי אתה. נשאתי אל שמיך עיני:
נכון לבי לעבודתך וטהר רעיוני:
כי ביום הזה. נחפשה דרכינו ונשובה לאדני:
נשמת כל חי תברך את שמך אדני:

אשבח ¹) לך יוצר המאורים:
פלאיך חדשים לבקרים:
בראתנו קראתנו בהיבה:
סגולת עם ומבחר היצורים:
גבורתך לכל נודע באצבע:
שהם עשר אשר לקו המצרים:
דגלים יצאו מכור הברזל:
נשאתמו עלי כנפי נשרים:
הקימות דבריך שאמרת:
לאברהם בין הבתרים:
וקרע ים בן עמרם במטה:
ונס נעשה בעשרה גזרים:
זדון פרעה ושלישיו וחילו:
ברדפם אחרי זרעי העברים:
חרון אף ים וגליו ודכים:
מזומנים כמו נאדות צבורים:
טהורים עברו. רק הם ננערו:
בעופרת בתוך מים אדירים:
ידידים תמהו על נוראותיו:
אז ישיר משה בקול זמרה ושירים:
כבוד גדלך עת נגלתה בסיני:
יהיו עבדיך כמלאכים טהורים:
לקול דבור באנכי אדני:
ולא יהיו לך זכו הכשרים:
מושבי חן אזי פצו למשה:
אתה תשמע שארית הדברים:
נכונים אחרי כן קבלוה:
ביד משה בלי חסרון דברים:
סעודת מן אשר היה מזומן:
אכלוהו כמו נופת היערים:
עתה אין לי להגיד נוראותיך:
אשר האריכו חכמי הספרים:
פשעינו תכפר גם סלח נא:
והקשיבה לשועת האסירים:
צקוני לחש אשר נצבים ברעש:
לפניך כאביונים ונרים:
קשוב שיח תפלותיהם וקבלם:
כמו קרבן ומבחר הנדרים:
ראה בכים ועינוים בשבים:
ותכניע ידי קמים אבזרים:
שלח גואל לישראל מהרה:
ותושיע צעירי העדרים:
תקבץ את שארית הפליטה:
אשר המה כמו שיות פזורים:
ברוב חסדך נבלתי יקומון:
ויקיצו ישני הקברים:
אתה גדול ואתה גבור ונורא:
אדון עולם ובורא כל היצורים:
לפניך אני דומה כעבד:
אשר גנב ונמצא בסתרים:
יהועים לך כל תעלומות:
אשר נעשו בהדרי הדרים:

---

¹) הפיוט הזה עפ״י א״ב נוסד כנראה ג״כ ליו״כ, ואחרי הא״ב רשום שם המחבר. ה.

שעה לקולי ומלולי ותמחול:
עותתי וחטאי בימי הנעורים:
עמל ידי וכל מעשי תברך:
והדני ללכת בדרכים ישרים:
בכל לבי דרשתיך אדני:
ענני כי אתה זוכר היצורים:
נכון לבי וטהר מחשבי:
ותכניע גאון יצרי בצירים:
שמור נפשי בעת צרה, קדושי:
ובטל מחשבות רעים וצרים:
מקימי דל משוק הסרך לעבדך:
ואתבונן בחכמת הסתרים:
ותן חלקי בגן עדנך בדפקי:
דלתיך מקום זבים ונרים:

אמונתך ותורתך שלמה:
הלא הן כזוהר המאורים:

לכו לחמו בתורת אל:
בכה רב ואומן גבורים:

חזקים יראים ושלמים:
ההגים יומם ולילה בספרים:

זכור צדקם אתה חשקם וחלקם:
ובטוב תרחם על עם נכרים:

קהלנו עדתינו מקוים:
לפריונך ושלום כנהרים:

אזי אשמה ואפתח פי בזמרה:
אשבח לך יוצר המאורים: — —

יח) עוד הפעם במאדזשאלים.

המקוננות במאדזשאלים. ביום השבת 9 אב התמהמהתי בבית הרב עד הערב, בלכתי לביתי לאכול סעודה המפסקת (יען כי צום תשעה באב היה נדחה ליום ראשון) והנה קול נהי ויללת נשים שמעתי, סרתי אל הבית ההוא להודע סבת בכיתן ביום השבת. והנה מחזה מוזר לפני, בתוך האולם יושבות נשים רבות, ומבולן על הגג יושבים אנשים רבים זקנים ובחורים יחד ובוכים בקול שיר, הנשים יושבות בענול, אחת מהן עומדת על ברכיה ומתנועעת בכה אחת הנה ואחת הנה, ומדברת בקול שיר מוזר, ומתאמצת לשנות את פניה בתמונות מבהילות (мимически) למען הראות בהן רגשות נפשה לעיני רעותיה, פעם מהלמת ראשה ולחייה באגרופיה, ופעם מורטת שעריה ולחייה ונושכת אצבעותיה כחיה שובבה ומשוגעה, והנשים והבתולות היושבות סביבה תעניגה (компонирують) [כן] אותה אחרי כל חרוז וחרוז משיריה, בקול קינה ושיר, ותעצדוה מלהבות את עצמה בחזקת היד, והאנשים היושבים למולן, גם הם בוכים בבכי תמרורים לקול אמריה כנשים, ויהי ככלות האשה לקונן, עמדה אשה אחרת מן הענול על ברכיה, ותחל לקונן ולהתנהג כמו האשה הראשונה, חשבתי בלבי אולי כבר ההלו האנשים והנשים לקונן על החרבן בית המקדש ועל שממות ארצנו בעוד היום גדול וביום השבת! אבל שגיתי במחשבתי, המליץ ר' עקיבא הודיעני סבת בכיתן, כי לפני תשעה חדשים נהרג איש מישראל בתוך היער, בדרך דרבנד, על ידי איש פרסי אשר המיתהו בקנה שריפה, ולאחר זמן נמצא והובל לקבורה, ויזכרו היום את מותו וישבו לבכותו, ומפני טבען ורגילתן לבכיה, אינן יכולת למשול ברוחן ולעצור את עצמן מבכי אף בשבתות ומועדים.

תשעה באב. בלילה בבית הכנסת נתקבץ הקהל מזקן ועד נער יחדו, את הפרכת הסירו מעל ארון העדות, וכלם ישבו על הרצפה ורגליהם תחתיהם, הרב ר' חנוכה הדליק רק נר אחד דק של שעוה, והחל להתאבל על החרבן ארצנו ומקדשנו:

עַל נַהֲרוֹת בָּבֶל. הָשְׁכָה יִפְעַת מְאוֹרוֹתֵינוּ.
וְהֶמְיַת יִלְלָתֵנוּ. דָּעֲכָה אֶת קוֹל חֲצוֹצְרוֹתֵינוּ.
בַּת בָּבֶל שְׂמָחוֹת. עָרְכָה נֶגֶד מְרוֹרוֹתֵינוּ.
וַאֲנַחְנוּ עַל עֲרָבִים. בְּתוֹכָהּ תָּלִינוּ כִּנּוֹרוֹתֵינוּ.

אחרי כן אמר על נהרות בבל, והתפלל ערבית ואמר הקינות כמנהג ק"ק ספרדים, והרגם קינות אחדות בשפה המדוברת אצלם, והעם הרבו בכי. אחרי הקינות כבה הרב את הנר, ונשארנו כלנו בחשך והרב אמר בעל פה:

אַחֵינוּ בֵּית יִשְׂרָאֵל שִׁמְעוּ׳ הַיּוֹם אֶלֶף וּשְׁבַע מֵאוֹת וְתִשְׁעִים וְתֵשַׁע *) שָׁנָה שֶׁחָרַב בֵּית קָדְשֵׁנוּ וְתִפְאַרְתֵּנוּ נָפְלָה עֲטֶרֶת רֹאשֵׁנוּ אוֹי נָא לָנוּ כִּי חָטָאנוּ.

אח"כ אמר הקינה: „על היכלי. חבלי כנחש נושך, ולשממות ציון אשב בחשך" וכו׳, והלכו כלם לבתיהם בבכיה ואנחה. בבקר אחר תפלת י"ח אמרו הקינות כמנהג הספרדים וההפטרה אסף אסיפם וכו׳ תרגם הרב כל פסוק ופסוק בלשונם, ובמקום יהללו אמרו על נהרות בבל ואח"כ „איכה" ואח"כ ספר איוב, והיו בתענית כל היום ולא עשו שום מלאכה.

תלונה ותחנה. בשבתי בבית הרב כל אותו היום באה אשה אחת, מכוסה בצעיף פניה, אל בית הרב, ותפול לרגליו בקול בכי ונהי, ותתלונן על בעלה על כי לקח אשה שניה, ואוהב את השניה יותר ממנה, ועושה לה בגדי כבוד, וכל אשר תדרוש ממנו לא ישיב את פניה ריקם. על כן בכתה האשה ותתחנן, שישלח הרב לקרוא את בעלה ולצוות עליו שיטיב עם שניהן יחד, לבל תתקנא אשה ברעותה, ואם לא יחפוץ, אזי יכתוב לאחת משתיהן ספר כריתות. ויעש הרב כחפצה, וישלח איש אחד לקרוא את בעלה, והנה בא, וידבר הרב על לבו, ויבינהו כי לא טוב הוא עושה, וכי הוא פוגע בכבוד אשתו הראשונה שלא כמשפט, וישמע האיש ההוא לדברי הרב, ויבטיחהו להטיב עם שניהן, ושלא יעשה הבדל ושינוי ביניהן, ובזה נשקו את הרב, והלכו לביתם בשלום. שאלתי את הרב, מדוע אמר אלי, כי היהודים פה אינם לוקחים יותר מאשה אחת? ויען אלי הרב ויאמר: „כי זה האיש מכפר אחר הוא ולגור בא אלינו". אבל אינני יודע אם כנים דבריו, לפי השערתי לוקחים היהודים במאדזשאלים ובייאנגיקענט יותר מאשה אחת, אבל העלימו הדבר מעיני מפני לעג אחיהם הספרדים והאשכנזים.

זבח משפחה. ביום השני נקראתי ביחד עם בעה"ב שלי ועם ר׳ עקיבא המליץ בבית שלום הנגיד, והוא הכין הזבח לכבוד החג, כי קם אחד מבני ביתו מחליו ונרפא. בנפש חפצה הלכתי לראות מה יֵעָשׂה בבית ההוא, והנה בבואי לשם, מצאתי את הרב ר׳ הנוכה והן המכונה דנדורא ועוד מנכבדי הקהל ישבו על מצעות אשר על קרקע הבית ורגליהם תחתיהם כלם בעגול. בעדי עשו מושב על כרים וכסתות כי לא יכלתי לשבת כמוהם על רגלי, בזה הפעם גם הנשים לקחו חלק בשמחתנו וישבו במסכה לא רחוק מאתנו בקצה הבית. כלם כאנשים וכנשים היו מלובשות בבגדי כבוד,

---

*) כן יאמרו בכל שנה כפי מנין השנים לחרבן בית שני.

והאנשים היו חגורים בכלי נשק מזקן ועד נער. והנה הובא לפנינו יין, ויין שרף עם מגדנות רבות שונות, גם עגות (משורעקים, чуреки) ודגים יבשים ודגים משׁשנים ודגים מבושלים עם מיני ירקות ואבטיחים, והמאכל חינקאל הנזכר, ואכלנו ושמחנו יחד, הרב ר׳ חנוכה עשה מי שבירך להנרפא מחליו, וכטוב לבם ביין קמו הבחורים והבתולות להול במחולות לקול־הלילים ותפים, כה שמחנו זמן רב עד שהגיעה העת ללכת אל בית התפלה. — —

יט) הנסיעה מן הכפר מאדזשאלים אל הכפר העמעידי (Гемейды) בטאבאסאראן. ידיעות מקהל ישראל.

אחרי אשר כליתי את מעשי במאדזשאלים התפטרתי מאת שר הפלך. בביתי כבר הכו עלי אנשי הקהל לברכני בברכת שלום הדרך, ביום ב׳ בערב י״ב מנחם אב, עזבתי את הכפר הנחמד בעיני והאהוב בלבי, שני נוקערים רוכבים מושלמנים הלכו עמדי במצות שר הפלך, שני רוכבים מן היהודים ור׳ עקיבא המליץ. הדרך היתה על הרים ביערים ובעמקים וכאשר רכבתי לאט לאט נמשכה דרכנו עד שלש שעות. ויהי בחצי הלילה כאשר באנו אל תוך הכפר העמידי, יצאו לקראתנו כל הכלבים לקדם את פנינו בקול צעקה עד לשמים. וילוו אותנו עד מקום מושב היהודים, שם כרנו אל בית הנכבד מן הקהל, ושמו, אם לא אשגה, ר׳ אבטליון ב״ר אלישע. ביום השלישי בבקר אחר התפלה בא אלי הרב ר׳ עובד ב״ר מוקדשי עם זקני הקהל לברכני בשלום, שאלתי בשלומם ועל קדמות ישובם במקום הזה ועל מצבם באפנים שונים. ואלה תשובותיהם אשר נתנו לי בכתב על כל שאלותי:

להנוסע וכו׳ מוהר״ר יוסף יהודה הלוי משארני הי״ו !

אנחנו קהל ישראל תושבי העמעידי מודיעים לכבודך, כי ע״פ הקבלה אשר בידינו ישבו אבותינו בדזשוהוד-קאטסא אשר אצל מאדזשאליס, ואין אנחנו זוכרים באיזה זמן נתישבו בכפר הזה כי לא נשאר לנו שום ידיעה בכתב. ואחדים באו לפה מכפר סעלאק. השרים אשר אנחנו ישבנו על אדמתם, והיינו סרים למשמעתם בימי קדם, זוכרים אנחנו רק את השר עלי-מירזא, ועבדול-רוזא-קאדי, ושיך-עלי-בעק, והיום המושל שלנו השר בעיי-באללא-בעק-קאדי, כי יושבים על אדמתו. מקום מיוחד יש לנו בתוך הכפר למושב, ואיננו מעורבים ביחד עם הגוים שכינינו. שדות וכרמים אין לנו, כי אם שוכרים שדות אצל הגוים לזרוע טאבאק פשוט ושרשי המאראנא, ואנחנו משלמים להם החצי מן הטאבאק או מן המאראנא, ומן ההוצאה השנית צריכים אנחנו להתפרנס, ולשלם מסים להממשלה, ובעד עשרים ושנים בתים קטנים ודלים שלנו, מחויבים אנחנו לשלם לאדון הארץ את המסים האלה: 1) מכל בית ובית מקודם 22 קאפ׳ לשנה ועתה 1 רו״כ. 2) מן טאבאק אחד רו״כ לשנה מכל בית ובית. 3) מן שרשי צבע מאראנא 40 קאפ׳ מכל פוד. 4) עופות וביצים ושארי דברים הנצרכים לבית השר מחויבים ליתן בכל זמן שדורש מאתנו. 5) אם יבאו אורחים אל ביתו, אז הכל מה שנצרך לו בעד האורחים ישלח אנשיו אלינו ולוקחים בחזקת היד. 6) מי שהולך לעבוד עבודה בשדות אחרים, ויקבל אורז שכר עבודתו, מחויב ליתן להשר 10 פונט מהאורז בשנה. 7) כל

אנשי הקהל שלנו, נותנים להשר ולכל אנשי ביתו ולמשרתיו מנעלים בכל זמן שדורש מאתנו. 8) אבותינו הלכו מלפנים לקצור שעורים בשדות השרים רק שני ימים בשנה, במשך עבודתם, שלחו השרים להם לבתיהם, ואנחנו הולכים לקצירת שעורים בלא זמן מוגבל, עד תום כל המלאכה ולחם לא ינתן לנו. 9) אבותינו הלכו לזבל את שדותיהם רק יום אחד בשנה ואנחנו הולכים כלנו לזבל את שדותיו בלא זמן מוגבל עד תום כל המלאכה ולא נותן להם לנשינו ולילדינו במשך זמן עבודתינו. הוא עומד בעצמו על המלאכה ורודה בנו לעבוד בזריזות מבוקר עד הערב, ויכה אותנו בשוטים, מי שלא יעשה כרצונו וכחפצו. 10) השרים הראשונים לא לקחו את אבותינו לעבוד את עבודת המאראנא בשדותיהם ואנחנו מחויבים ללכת על כמה וכמה ימים שתדרוש המלאכה עד תומה. 11) אנחנו מחויבים לכרות עצים ביער בעד בית השר ולהביאם אל ביתו בכל זמן שנצרך לו בקיץ וגם בחורף. 12) הוא לוקח מאתנו אנשים בכל זמן וכמה שנצרך לו, לנקות את זבל הצאן והבקר והסוסים שלו, ולהוביל את הזבל לשדותיו, ומי שלא יקיים במהרה את פקודתם יענש בשוטים ובמקלות בלא חמלה. בזמן שהולכים אנשים שלנו לעבוד עבודתם בשדות הגוים למען השג די מחיתם, יבאו המושלמנים האכזרים אל בתיהם בלילות וגונבים את כל אשר ימצא בבתיהם ואת הבקר ואת הסוסים. זה מקרוב באו וגנבו את כל אשר היה בבית הכנסת, גם המטפחות אשר ספרי התורות מכורכים בהן לקחו, והשר הקאדי שלנו אף אם כמה פעמים בקשנו והתחננו לו שיחקור וידרוש אחרי הגנבים ושישתדל להשיב לנו את הגניבות, והוא לא עשה עד היום שום חקירה ודרישה, לכן גם המושלמנים נוגשים אותנו כרצונם וכישר בעיניהם יעשו, כי רואים השר הקאדי עומד רחוק מאתנו ולא דואג בעד שלומנו כלל.

גם שיך-עלי-בעק מרר את חיינו בחייו, כאשר הלכנו פעם לשפוך שיחתנו ומרי נפשינו לפני הממשלה בדרבנד, נתודע לו הדבר, ויעש נקמתו בנו כי לקח את כל הכסף אשר היה במזומן אצל כל הקהל הקטן שלנו, סך 105 רו"כ. ולא נשאר אצלינו אף פרוטה אחת. לפני מותו התחרט על מעשיו הרעים, ויצו על בעיי-באלא-בעק-קאדי המושל כעת עלינו, שישיב את סך הכסף הנ"ל בידינו אשר לקח מאתנו בלא משפט, ועד היום לא קיים הקאדי את צואתו. כה מצבנו וכה אופן חיינו בארץ לא רחמה הזאת, ואם יש לאל ידיך אדון נכבד תודיע נא את מצבנו להממשלה הרוממה יר"ה אשר כפי ששמענו פה, לא תבדיל בין דת ועם השוכנים במרחבי ארצה, אולי תתן פקודתה להטיב מצבנו. ואנחנו לעולם לא נחדל מהתפלל בעד שלום מלכנו הקיסר יר"ה כי מלך ישר הוא ה' יברכהו וישמרהו!

אנחנו מדברים בשפת פארס וטאט ועם הגוים שכינינו יודעים לדבר בלשונם. בית הכנסת אחד יש אצלינו, והרב ר' עובד בן מוקדשי הוא החזן והשוחט ובודק והמלמד להילדים שלנו. תפלותינו ומנהגינו וחוקי דתנו כתפלות ומנהגי וחוקי דתי אחינו הרבנים הספרדים אשר בזאת המדינה. על הידיעות האלה מעידים אנחנו בחתימות ידינו, פה כפר העמעיידי בארץ טאבאסאראן יום ג' י"ג מנחם אב שנת ה' תרכ"ז ליצירה.

אני הרב ושו"ב עובד ב"ר מוקדשי   אבטליון בן אלישע
אברהם ב"ר יוסף   אברהם ב"ר משה   אוהיל ב"ר כודדת

אלחנן ב"ר רחביה
אפרים בן נקדימון
אפרים ב"ר חנון
דוד ב"ר יהודה
הינתה ב"ר כודדת
זבולון ב"ר שמעי
חלקיה בן אלישע
יהודה בן גרשום
יעקב בן בניהו
ישעיה ב"ר ניסן
כודדת בן חנוכה
מיכאל ב"ר ניסן
מנשה בן כודדת
מרדכי בן חייבת
משה ב"ר אפרים
רבה ב"ר חנון
שבתי בן צמה
שמואל ב"ר חנניא

אחרי הדברים האלה, הלכנו כלנו לשחר את פני הקאדי בעיי-באלאבעק. בבואנו אליו מצאנו אותו יושב תחת האילן וכל זקני הכפר מנכבדי המושלמנים יושבים סביבו. מיד הושטתי לו את מכתב הגלוי מאת הממשלה, ויקחהו ממני, וימסור בידי המוללא (הכומר) שיקרא באזניו מה שכתוב שמה. תיכף בשמעו הדברים, צוה למשרתיו ויביאו מצעה חשובה מן הבית למעני וישבתי עליה, וישאל בשלומי, וידבר על דבר מסעותי. בין כה וכה הביאו לנו המים מתוקים ושתינו יחדיו, ויספר לי הבעק, כי הוא יודע אשר בתים אחדים מישראל נתישבו פה מכפר סעלאק, באיזה זמן איננו זוכר, על זה העידו גם הזקנים המושלמנים. כתבים ישנים אמר אלי הקאדי, לא ימצאו אצלו. אחרי כן באתי עמו בדברים על דבר מצב בני ישראל, והפצרתיו בדברים רכים וטובים, שיטיב עמהם ויתן להם שדות לזריעה, והבטיחני כי ימלא את בקשתי על צד היותר טוב, אם ימלא דבריו? אינני יודע. היהודים הבטיחו להודיעני במשך הזמן בדרבנד אחרית הדברים האלה. ברוב ברכה ותודה התפטרתי מאת השר הקאדי, והלכתי עם הרב והקהל אל שדה הקברות שלהם, והנהו יחלק לשלשה חלקים. החלק הראשון אצל היער והוא החדש, והשני בתך היער, והשלישי בתוך היער אשר על ההר והוא היותר ישן מכלם, ובו מצאתי רק מצבה אחת עם כתובה כזאת:

זה שנקבר תאלעה
ב"ר יהודה כיום שבקש [1]
בישיבה של מעלה ביום
שני בשבת כ"ו לחודש
אייר בשנת ה' תקע"ו לפ"נ
(=1816).

בחלק השני מצאתי אבן ועליה כתובים הדברים האלה:

ביום שנפטר עוריה בר אהרן
מזה העולם שהוא שנים ועשרים
לחודש תשרי שנת ה' תקפ"ב
לב"ע (=1822) [2].

על יתר האבנים לא נכרו האותיות, אבנים רבות נפסדו ע"י הזמן, ורבות שברו המושלמנים האכזרים לרסיסים, למרות רוח בני ישראל. מן הכתבות האלה נראה, כי בשנת ה' תקע"ו ישבו ב"י בכפר הזה, ואם נתישבו בתים אחדים מכפר סעלאק, בוודאי בזמן היותר מאוחר, כאשר נדבר עוד מזה.

---

[1] צ"ל שנתבקש, ואולי שבקש (וכן להלן 92). [2] צ"ל: 1821. ה.

מצבם הרוחני והשכלי עוד בשפל המדרגה, והם כיתר תושבי הכפרים המושלמנים שוים הם בטבעם וברוחם, אבל טובים הם ומכניסי אורחים כלמו, וישמחו למאד אם יבא אורח למעוניהם. גם יראים הם אף אם רובם אינם יודעים להתפלל בספר. גם הנשים פה יותר נזהרות בצניעות מן הנשים של ישראל אשר בתוך הערים הגדולות.

כ) הנסיעה מכפר העמעיידי לחרבות הכפר סעלאַק, משם דרך הכפר חושני אל הכפר חילי-פענזשדי.

מן העמעיידי שמתי דרכי אל חרבות הכפר סעלאַק מקום מושב בני ישראל מלפנים, אחדים מבני ישראל אשר בהעמעיידי, עם המליץ ר׳ עקיבא ועם נוקערים רצים מן הממשלה ישבו על סוסיהם ללוני עד הכפר חילי-פענזשדי. בערך שתי שעות הלכנו בין הרים ובקעות ועמקים עדי באנו אל הכפר חילי-פענזשדי, סרנו אל בית יהודי אחד, אשר בשמחה פנה מקום בעדי בביתו המלא שקים ודגים מעושנים ועלי הטאבאק הפשוט לרוב, ונשארתי כשתי שעות לנוח מן הדרך, ויעשו בעדי שאשליק (צלי אש על השפוד) מדגים מעושנים ומתרנגולת, וגם יין הרבה העמידו לפנינו ונאכל פת שחרית. הרב ר׳ שמואל במ׳ יהונתן וזקני קהל ישראל באו לקבל את פני בשלום, גם הנשיא מן הישמעאלים בא אלי, ובפקודת המכתב הגלוי, הכין למעני ובעד המליץ שלי סוסים,; את הרב ר׳ שמואל בקשתי שילך עמדי לחרבות סעלאק, אבל הכרת פניו ופני המליץ שלי ר׳ עקיבא ענתה בם כי דברי לא מצאו חן בעיניהם, יען כי אין דבר להם עם המתים עוד, ומה להם ולמצבות עתיקות? בכל זאת לא יכלו להשיב פני, ונעתרו לבקשתי, וישבו על הסוסים. שני נוקערים רוכבים מזוינים מן הפאליצעיי שלח נשיא הכפר ללות ולשמור אותנו בדרך, והנה יצאנו מן הכפר חילי-פענזשדי בדרך המוליך סעלאַקה, עלינו הרים וגבעות, ירדנו עמקים עמוקים, והעפלנו לעלות עוד על ההרים הרמים והנשאים, ובאנו אל תוך יערים גדולים ועבתים, ועברנו דרך חרשי מצל, בין אילני חמד ועצים רעננים, לפני כפרים של מושלמנים עברנו המפוזרים לרגלי ההרים והמוכתרים בגנים וכרמים. שם בתוך הנקיק (ущелье) אשר בין שני הרים כענקים, שוטף הנחל הקטן רובאז (Рубазъ) (בגיטים כותבים בסמך רובאס) ברעש גדול, והולך ועובר וילחם עם המון סלעים וצורים, ושם על גבעות נשאות ובעמקים המלאים דשא עשב רמי הקומה, ירעו הרועים את עדריהם, ומרחוק שם בשדה התבואות המון מושלמנים יעבדו עבודתם בחריצות ידיהם. האח מה נהדר ומה נשגב מראה הטבע בארץ הנחמדה הלזו, כעדן גן ה׳ היא וכארץ מצרים ליופי. עברנו לפני הר אחד גבוה ורם, ועל ראשו חרבות בנין אחד קדמון, שאלתי את פי הרב, אם לא שמע איזה דבר על אודות הבנין הקדמון ההוא? ויספר לי הרב הגדה אחת המתהלכת בין ההמון, כדברים האלה: לפנים ישבו במצודה ההיא שבעה אחים אבירים (ריטטער), ויהי דרכם תמיד לארב בדרכים, להרוג את כל עוברי אורח ולשלול את כספם וסחורותיהם ואת כל רכושם, ולא יכול שום איש לעמוד נגדם, ומי שבא בגבול ארצם מצא שם את קבורתו. להאחים האלה היתה אחות עלמה בתולה יפת תואר ויפת מראה, ואין איש חפץ להתחתן עם השודדים העריצים ההם. אחד ממושלי הארץ הקרובה לגבול ארצם, שלח פעם בסתר

אשה אחת אל העלמה, ותדבר על לבה כדברים האלה: „עד מתי תשבי גלמודה במקום ישימון, בבית מקלט מרצחים, רחוק מבתי האדם? ואין איש יכול לקחת אותך לו לאשה, ואם לא עכשיו אימתי? אם תפול פניך והוד שושני לחייך יבולו ויצא ממך כל הדרך ותפארתך, אז תשאר עד יום מותך בתולה נשכחה, ולא תהיה חיים נעימים ויקרים ככל בנות גילך המאושרות, ואם תשמעי עלמה הכודה ואגידה לך דבר סתר, ולא תגלה לאחיך אם נפשך עוד יקרה בעיניך: המלך היושב על גבול ארצך שלחני בסתר אליך ויבקש אותי להגיד לך את דבריו אלה. אם תמסור את אחיך בידיו, הלא אז תהיה היי עונג בביתו, והוא ידאג בעדך שתנשא לאיש נכבד וטוב כלבבך". דברי האשה הפעילו פעולה עזה על העלמה, ותעש כעצתה, פעם בלילה טרם באו אחיה לביתם, פתחה את שער המצודה, ואנשי הצבא של המלך באו פנימה, ויסתתרו עד אשר באו האחים, ויהי בחצי הלילה כאשר נפלה תרדמה על שבעת המרצחים האלה, באו בלט אנשי הצבא עליהם ויהרגו אותם לפי הרבם, והעלמה יצאתה מן המצודה ללכת אל בית המלך, והנה פתאום תפשוה אנשים אצל המצודה וירגמוה באבנים". והנה ראיתי את קברה בצד הדרך הנוטה לפאת המצודה, ועליה גל אבנים גדול ורם, כי חוק להמושלמנים שמה כל העובר לפני קברה, מחויב לזרוק אבן על הגל ההוא.

מן הגל ההוא כרביעית שעה דרך באנו אל הכפר של המושלמנים הושני (Хушни). השר פעט-עלי-בעק, עמד בעת ההיא אצל ביתו, ירדנו מעל הסוסים והגשתי אליו, ויקבל אותי השר בסבר פנים יפות, ויתן לי שלום, ויאמר אלי ע"י המליץ כי כבר שמע מן הבעקים שאני צריך להיות אצלו, ויחכה עלי בעינים צופיות. הראיתי לו תודתי על דבריו הנעימים, ויבקש אותי לסור אל ביתו, אך אנכי עניתיו, כי מקודם מוכרח אנכי ללכת לסעלאק, ובחזרה הנני למלאות את רצונו לטוב. ישבנו על הסוסים ושמנו דרכנו על יד הנחל רובאז, ובאנו אל המקום הנקרא מקודם סעלאק (סלק, סלב, Селакъ) מקום מושב בני ישראל בימי קדם.

בבואנו אל תוך היער אשר שם בית הקברות הישן של ישראל, התבוננתי בהמצבות המפוזרות אתת הנה ואחת הנה בלא סדרים, רבות מהן שבורות לרסיסים אשר הגוים כלו את חרון אפם בהן, ורבות כבר נשקעו בתוך האדמה מרוב זוקן, רבות אין עליהן שום כתבה כלל, ורבות לקחו המושלמנים לבנין בתיהם. בין כל אבני המצבות מצאתי אבן עם כתבה:

יום שנפטר שאול . . . .
ברביעי בשבת שנת ה' תקכ"ז לפ"ג (= 1767).

עוד על התיכות אבנים מצאתי כתובים: תר"ב (= 1842). וגם שנת תרי"א (= 1851). נראה מזה כי עד שנת תרי"א (1851) ישבו עוד היהודים במקום הזה. על פי דברי הזקנים המושלמנים אשר בכפר הושני נתישבו היהודים בסעלאק לפני שתי מאות שנים ויותר. כאשר לא מצאתי עוד אבנים עם כתבת, עזבתי את מקום הקברות, והלכתי להתבונן את המקום אשר בו ישבו בני ישראל מלפנים, והנה הרב ר' שמואל הביאני לשדה פשתים, ויאמר: פה אדוני ישבו אחינו, וכעת נהרש ישובם לשדה, שלא ישאר שום סימן לזכרון הוויתם שמה. גם אילן אחד ישן נושן הראה לי הרב בתוך השדה, מענפי האילן הזה, אמר הרב, לקחו היהודים

להם ערבות להושענא רבה, גם מעין מים טובים נשאר בשדה, אשר הגיע לישראל, לְעַד עד היום הזה. הרב ר' שמואל כפר לי, כי הוא היה עוד הרב האחרון אצלם ובימיו יצאו מסעלאק, וסבת יציאתם יספר כדברים האלה: השר פֶּעט-עלי-בעק בן אהרווא בעק בן מאהאמעד-קאדי בן המושל מורטאזי-קאדי או מורטוזאלי-קאדי אשר גם בימיו ישבו ישראל בסעלאק כפי דברי הזקנים המחמדים בחושני, הֵצַר מאד לישראל בימיו, והיהודים לא יכלו עוד יותר לנשוא את הגלות הגדול והצרות הרבות אשר סבלו מן השר פֶּעט-עלי בעק ומן הגוים שכוניהם, ההכרח הביאם לזה לערוך מכתב בקשה ותחנונים להגענעראל הנסיך ארבעליאני, ויתן להם הרשות לצאת מסעלאק, ויעזבו את המקום אשר בו ישבו כמה מאות שנה, לדאבון לבם, ויצאו עם נשיהם וטפם ורכושם בשנת תרט"ו (= 1855) *). שמונה בתים נתיישבו בכפר חילי-פענזשדי ושלשה בתים בכפם האשמאנזיל (Хошмянзиль) הקרוב לדרבנד וארבעה בתים נתישבו במקום אחר. כפי הנראה יצאו היהודים לא בפעם אחת מסעלאק כי אם בזמנים שונים יצאו לאחדים, רק בעת האחרונה לא היו בה כי אם רק המשה עשר בתים.

בבואי אל בית השר פעט-עלי שנית, סרתי אל ביתו, ויקבל אותי בשמחה, ויכבדני בחמים מתוקים כמנהגם ובמיני מגדנות ופירות, ויפצר אותי, לדבר על לב היהודים שיבואו אליו שנית להתישב על אדמתו, והוא יתן להם את מקום מושב אבותיהם בסעלאק כבראשונה, ושיעשה להם הנחות רבות וייטיב עמהם תמיד, והיהודים יחיו מן היום והלאה תחת צלו ברוב שלום ושלוה תמיד, לא כמו שהתנהג עמהם מקודם. אנכי הבטחתיו כי אדבר עם היהודים, ואשמע מה שישיבוני דבר. אחרי כן כאשר התפטרתי מאתו ושמתי לדרך פעמי שלח השר פעט-עלי לכבודי נוקערים (משרתיו) אחדים, רוכבים מזוינים, ללות אותי עד הכפר חילי-פענזשדי. בראותי את כל אלה, הרימותי ידי ועיני למרום, ואמרתי: ברוך משנה העתים והזמנים! האיש הזה אשר כפרעה מלך מצרים הכביד את עולו הקשה על ישראל והעביד אותם בפרך, וימרר את חייהם בגזרותיו הרבות והקשות, והאומללים שפכו כמים דמעותיהם על רוע מזלם ומצבם, ועל תלאותיהם ורדיפותיהם מן הגוים האכזרים שכוניהם, ובצאת ישראל מארצו, הרש את מקום ישובם לשדה, פרעה של ישראל זה ישמח כעת בשמחה גדולה נגד איש עברי אשר סר אל ביתו, לכבדהו בכל מיני כבוד, וגם ברוכבים ושומרים על דרכו, ויבקש את היהודים להזור אליו שנית, אבל היהודים אינם פונים לבקשתו, ואינם רוצים להתישב עוד פעם על אדמתו.

הכפר חילי פענזשדי (Хили-Пенжди); ידיעות מקהל ישראל.

בבואי שנית אל בעל הבית שלי, מצאתי את הבית נקי מכל העקים של קמח ובלויי-הסחבות והדגים המעופשים והמעושנים, אשר השחיתו את האויר הפנימי, מצעות השובות ונקיות השיג לכבודי, ויכס את קרקע הבית, ועליה ישבו מיד כל

---

*) על הדברים של הרב מעיד גם הגובערנאטאר מדרבנד במאמרו הנדפס בהמאסף: Сбор. статистич. свѣд. о Кавказѣ, т. I, ст. А. Комарова, стр. 99.

זקני הקהל והרב ר׳ שמואל עם המליץ שלי, ויתנו לי ידיעות, תשובות על שאלותי, בכתב כדברים האלה:

„אנחנו קהל ישראל בכפר חילי-פענזשדי מודיעים לכבוד אדוננו, כי חמשה עשר בתים יש אצלנו בתוך הכפר של המושלמנים הזה, שמונה בתים מאתנו מגיעים אל השרים עלדאר-קאדי (Эльдаръ-Кади) ובענלאר-בעק (Бегларъ-бекъ). ארבעה בתים מגיעים אל השר עבדול-קאדיר-בעק (Абдуль-Кадыръ-бекъ). שני בתים אל השר אלבורי-בעק (Албури-бекъ), ובית אחד מגיע אל המלך. רוב בעלי הבתים באו מסעלאק ונתישבו פה. מלפנים ישבו יותר מששים בתי אבות של ישראל בסעלאק. כשתים עשרה שנה מקודם נשארו שם רק חמשה או ששה עשר בתים, והרב ר׳ שמואל היה רב ושו"ב שמה. מאיזה מקום ומדינה באו להתישב בסעלאק אינם יודעים, והיה להם גלות גדול שמה. המושלמנים שכוניהם גנבו בכל עת את בתיהם, וגם חפרו את הקברים ויקחו את תכריכי המתים, ואדון הארץ פעט—עלי העבידם בעבודת פרך, והכה אותם בשוטים תמיד. ולקח מהם מסים גדולים, מלבד אשר חמס וגזל אותם בעצמו, ויהי בצר להם ויגישו את דבר בקשתם להגענעראל ארבעליאני, ויתן להם הגענעראל רשות לצאת מתחת ידי האכזר ההוא ויתישבו כמה בתים מהם בכפרים: חילי-פענזשדי, האשמאנזיל, באגלאבי ובדזשעראך. יהי שם הגענעראל ארבעליאני לנצח מבורך!

המושלמנים משלמים מס רק להמלך בלבד, ויש להם קרקעות, ואנחנו משלמים מס גם להמלך וגם להשרים, רק בעד מקום בתינו, וקרקעות אין לנו לעבודה ולזריעה. שנאת הדת שוררת עוד בארץ, המושלמנים שונאים אותנו תכלית שנאה, ולוא היה לאל ידם, הלא כבר גרשו אותנו מן הארץ, ואנחנו מוכרחים לשכור מן הגוים שונאינו ומנדינו, קרקעות לזריעת טאבאק ושרשי המאראנא והטים ושעורים על אופנים ותנאים שונים. לפעמים לוקחים הם הציה מפרי עמלנו בעד אדמתם. ואלה המסים אשר אנחנו נותנים להשרים בעד כברת ארץ מקום מושבנו: 1) שלשה ימים בשנה הולכים אנחנו לעשות מלאכה בגנותיהם. 2) שלשה ימים בשנה לקצור שעורים בשדותיהם. 3) שנים או שלשה אנשים הולכים בכל הודש לנקות את זבל הבקר והסוסים ולהובילם אל שדותיהם. בעת המלאכה נותנים לנו השרים לחם בעדינו ובעד נשינו וטפינו. 4) מן טאבאק פשוט אנחנו משלמים להם אחד פוד מכל בית לשנה. 5) מכל בעל אשה לוקחים אחד רו"כ לשנה, אבל מבחורים אינם לוקחים כלל. 6) מהתונות: לוקחים מבתולה 10 רו"כ קודם החופה, ומאלמנה וגרושה 5 רו"כ. והכסף הנ"ל מחויב לשלם רק אבי החתן. הרב שלנו חפשי מכל המסים הנזכרים ומכל המלאכות. בית הכנסת אחד יש אצלינו, והרב הוא המלמד לילדינו, מנהגינו כמנהגי יתר אחינו הרבנים הספרדים אשר בזאת המדינה.

נאום הרב ושו"ב שמואל　　נאום יוסף ב"ר משה　　נאום ישראל בן טבת
במוהר"ר יהונתן　　„ יהיא ב"ר רבא　　„ מנשה בן אברהם
„ גבריאל בן קרדש　　„ יעקב ב"ר אהרן　　„ מרדכי בן אהרן
„ דן ב"ר רזיאל　　„ יעקב ב"ר יצחק　　„ פסח בן בורד
„ חנוכה ב"ר אברהם　　„ יצחק בן מתתיה　　„ החמיאל בן המיאל

אחר סעודת הצהרים נחתי מעט מן הדרך, ולפנות ערב היו הסוסים מוכנים לעשות דרכי לכפר מאראגא, לדרוש בשלום אחינו בני ישראל היושבים שמה.

כא) הנסיעה לכפר מאראגא (Марага). ידיעות מקהל ישראל.

מן הכפר הזה יצאתי עם המליץ ר' עקיבא ורק עם רוכב אחד נוקער מאת הממשלה, ואין אחד מן היהודים, הלך ללות אותנו, באשר טרודים היו למאד במלאכתם בשדה, והבטיחוני כי אין שום סכנה באותה הדרך. והדרך אף כי היתה קצרה מהלך שעה וחצי, אבל התלאות היו מרובות כבדרך ארוכה מהלך כמה ימים, הרים גדולים ורמים, עמקים עמוקים עד שאול תחתיה, אין דרך ומסלה, כי אם על אבנים וסלעים, תוך בורות ונקיקים, ירדנו מן הרים דרך מדרגות אבנים, וכפשע בינינו ובין המות האיום והנורא, והעליה על ההרים במסלות צרות כרגל איש, והסוסים הלכו בשמירה מעולה ובהשגחה גדולה, שלא יפלו ביחד עם הרוכב לתוך האבדון אשר לרגליהם. ראשי היה עלי ככרמל, לא יכלתי לנהג בעצמי את הסוס שלי, כי בחשכת הלילה לא ראיתי הדרך, וגם בתי העינים שלי לא הועילו לי אז מאומה, על כן הוכרחתי למסור את רסן סוסי ביד הרוכב הנוקער, והוא נהג את הסוס שלי אחריו, ואני בפחד ורעדה בחשך ואפלה רכבתי לאט לאט על במתי הררי קוקז, עליתי שמים וירדתי תהום רבה, עדי הגיעה העת ויכלתי לברך בשמחה רבה: ברוך שפטרני מעונשו של אותה הדרך. בצאתי מן העיר נראו לפני בתי הכפר, ובעוד רגעים אחדים והנה הסוסים עמדו ברחוב היהודים. לפני פתח בית ישראל אחד ירדתי מן הסוס, ובעל הבית יצא בשמחה לקראתינו, והביאני אל ביתו. מיד נתאספו כל אנשי הכפר מזקן ועד נער לברכני בברכת השלום, אחרי החמים ופת ערבית, היתה לי מאד נעימה המנוחה על מצעות ועל כרים וכסתות לנוח מעמל ותלאות הדרך הארורה ההיא. בבקר אחר התפלה נתקבצו אלי כל זקני הקהל, ויספרו לי את כל אשר עמדם, וכתבו הכל בספר כדברים האלה:

„לפי הקבלה אשר בידינו ישבו אבותינו לפני שמונים שנה בכפר סעלאק אשר אצל הכפר חושני, תחת ממשלת ששה שרים אחים מושלי הארץ הזאת, וכלם ישבו ביחד שמה, ויהי כאשר חלקו האחים את נהלתם ביניהם, ויקח כל אחד ואחד את חלק הבתים של ישראל עמהם ויושיבום בכפריהם: בכפר מאראגא, במוגאטיר, ברוקאל, בהעמעיידי ובהילי-פענזשרי והחלק הששי נשאר בסעלאק, עד שיצאו בפקודת הנסיך ארבעליאני בשנת 1855 לס"ה. אחד מן הששה אחים ההם יודעים אנחנו רק את מהמד קאדי, ויתר האחים איננו זוכרים את שמותיהם. השר שלנו היה עד עתה מאהאמעד-רוזא-בעק (Магомедъ-Руза-бекъ) ועל כי בפקודתו נהרגה אחותו, נשלח בחטאו לארץ סיביר ונשאר על מקומו השר קוסאם-בעק בן אגא-בעק המושל מרוקאל. לפני מאהאמעד-רוזא-בעק, היה איזמאיל-קאדי (Измаилъ Кади), וקודם לו מירזא-קאדי (Мирза Кади 1707 לס"ה), וקודם לו מורטוזאלי קאדי (Муртузали Кади 1647 לס"ה, כפי אשר ספרו לי הזקנים המושלמנים בבית השר קוסאם-בעק ישבו יהודים עוד בסעלאק בזמן מירזא-קאדי 1707 לס"ה). בתים אצלינו 22, בית הכנסת אחד ומלמד אחד לילדינו, קרקעות אין לנו, ובעד מקום הבתים אשר אנחנו יושבים בהם על אדמת השר משלמים אנחנו את המסים האלה:

1) שלשה ימים בשנה הולכים כלנו לקצור החטים והשעורים בשדותיו. 2) שני ימים בשנה לכרות עצים ביער ולהביאם אל בית השר. 3) שני ימים בשנה הולכים אנחנו כלנו לקבץ ולאסוף עשבים ולהביאם בעד הבקר והסוסים שלו. 4) יום אחד בשנה לגדור את כרמיו בקוצים. 5) יום אחד בשנה לעדור את הכרמים שלו. 6) יום אחד בשנה מחויבים אנחנו כלנו לחפור ולנקות את הצנורים מן מי המעינות ההולכים מן ההרים, ולהביא המים אל תוך שדותיו. 7) בכל זמן שידרוש מאתנו, מחויבים אנחנו ללכת ולתקן בעפר בחמר ובטיט את הגגות שלו הנפסדים מן הגשמים. 8) בכל זמן שידרוש מחויבים אנחנו ללכת לנקות את האשפתות ואת זבל הסוסים והבקר, ולהוליכם אל שדותיו. 9) בכל זמן שידרוש השר, הולכים אנחנו לאסוף את התבן והקש מכל המקומות, ולהביאם אל מקום אחד. 10) עשרה פוד חטים מחויבים אנחנו לאסוף מן המושלמנים מן המטה כפרים המגיעים להשר שלנו, ולשאת את החטים על כתפינו אל בית השר. 11) שני רו"כ מכל בית משלמים לו בעד נוקערים ומשאפארים (нукеры и чапары) המשרתים שלו. 12) כל איש ישראל מבן עשרים שנה ומעלה מחויב לשלם לו מס 30 קאפ' לשנה. 13) 30 פפונד טאבאק מחויב ליתן כל בית ובית לשנה. 14) 15 פפונד אורז לוקח מכל בית ובית מאלה ההולכים להשתכר בעבודתם בשדות של גוים. 15) תרנגולים ותרנגולות וביצים לוקח מאתנו בכל זמן שנצרך לו, וכמה שנצרך לו. 16) סוסים וחמורים, לוקח אצלינו בכל עת וזמן שנצרך לו, ולפעמים לא השיב לנו את הסוסים או את החמורים, באמרו כי מתו בדרך, ולא ישלם לנו בכסף כמה שהיו שוים. 17) מנעלים בעד בית הבעק ועבדיו מחויבים אנחנו לתת לו בכל זמן שידרוש מאתנו.

כאשר יבאו עבדי הבעק לקחת סוסים או חמורים, ולא ימצאו בעת ההיא בבתינו, אז שוברים הם את פתחי הבתים והדלתות (למען יהיה להם בנקל לגנוב בלילות) ויעשו לנו הפסד רב עד אשר נמהר להביאם מן המקומות אשר ימצאו שם על המלאכה. לפנים נתנו לנו השרים שדות לזריעה, ועתה לקח הבעק את השדות וגם את המים מאתנו ונשאר לנו רק הבתים הקטנים והדלים בלבד. לפעמים כאשר יכעס עלינו הבעק יבקש עלילות דברים, למען הכות אותנו בשוטים ובמקלות בלא חמלה ונוגש אותנו בכל מיני נגישות. כל הקהל שלנו משלמים 60 רובל לשנה לשומרים, השומרים אותנו מן הגנבים ולסטים, ולפעמים אינם משגיחים על השומרים, ויבאו אל הבתים וחומסים ושוללים ומכים אותנו במכות אכזריות.

כשמקברים אנחנו את המת, פותחים המושלמנים העריצים את הקבר בלילה ולוקחים את התכריכים, ואת גוף המת יחתכו לפעמים לחתיכות חתיכות בדקרים שלהם, וישליכו אתו לעופות השמים, או יעשו בזיון להמת, יקשרו את ראשו לרגליו ומניחים אותו על פי קברו, ועוד מעשים רעים ונמבזים אשר יעשו רק לצער אותנו בזה. ואנחנו מספרים, רק מעט מזעיר מאופן וממצב חיינו בגלות המר הגדול והארוך הזה, עד אשר ירחם ה' עלינו ויתן בלב אדוננו הקיסר הרחמן והטוב מחשבה טובה להוציא אותנו מכף העריצים האכזרים, אשר ימררו את חיינו, כאשר הוציא כמה אלפים נפשות מעבדות עולם בארצו הגדולה. ויותר טוב היה לנו לעבוד את אדוננו הקיסר, כי מלך של חסד הוא, מלעבוד את השרים שלנו, אשר שונאים אותנו

תכלית שנאה, והמוכנים בכל רגע לבלענו ולבלותינו מעל פני האדמה חלילה. תודיע נא אדון יקר את הידיעות האלה לפני הממשלה, אולי תרחם עלינו, ותוציאנו מכף עריצים קשים, ואנחנו עבדים נאמנים נהיה למלכנו הגדול, ובשמחה נעבדהו כל הימים. כה דברי כל הקהל שלנו, פה כפר מאראגא בארץ טאבאסאראן, ביום שישי בשבת המטה עשר באב בשנת ה׳ תרכ"ז ליצירה.

נאום אבשלום בן הילל   נאום יוסף ב"ר חנניה   נאום מתתיהו בן הלל
„ אהרן בן צמח   „ יוסף ב"ר יצחק   „ ניסים בן אפרים
„ אליהו בן אהרן   „ יחייא ב"ר שאול   „ עוזיהו בן שאול
„ הלל ב"ר אפרים   „ ישראל ב"ר ניסים   „ רחמיאל בן אפרים
„ יהודה בן אקסי   „ מרדכי ב"ר יצחק   „ רעבי ב"ר אליהו.

על בית הקברות שלהם מצאתי מצבה היותר ישנה וקדומה מיתר המצבות, ועליה כתובים הדברים האלה:

יום שנפטר ניסים ב"ר צמח
ב׳ ניסן שנת ה׳ תק"א ליצירה (= 1741).

נראה מזה כי בשנת ה׳ תק"א (1741 לס"ה) כבר ישבו בני ישראל יוצאי סעלאק בכפר מאראגא. מצבם בעתות עברו, לדאבון לבי, אינם זוכרים, מפני גודל הגלות והצרות הרבות אשר להם שמה. חפצתי לשחר את פני השר שלהם, אך לא היה בעת ההיא בביתו. בדרך בהורה עוד אראה אני את פניו. ביום השישי המטה עשר באב, יצאתי ממאראגא, ובאתי אל הכפר מוגאטיר בעוד היום גדול.

כב) הכפר מוגאטיר, ידיעות מקהל ישראל.

הדרך ממאראגא למוגאטיר (Мугатыръ) מהלך רק שעה והצי על הסוס. בבואי למוגאטיר הלכתי מיד לשחר את פני הבעק המושל שם; אבל בעת ההיא לא היה השר קאזאנאוו-בעק (Казановъ-бекъ) בביתו, כי אם אחיו הצעיר הממלא מקומו שמה, ואנכי שלחתי איש אחד להגיד לו, כי רצוני לראות את פניו ולדבר עמדו דברים אחדים, ויבא האיש בחזרה ויאמר אלי בשמו, אם אני רוצה לראות את פניו, ואם יש לי דברים אליו מחויב אנכי לבא אליו הגורנה. מיד אספתי את הנכבדים מן הקהל, ושלחתי תיכף ומיד שיבא אלי הנשיא מן הכפר, ויבא עם השוטרים שלו, וכלנו יחדו הלכנו אל הגורן. בבואנו לשם ויקם פרעה הקטן ממקומו לקראתינו, מיד הושטתי לו מכתב הגלוי מאת הממשלה, והודעתי לו תכלית בואי להכפר הזה, ובקשתי ממנו עזר דתי, שלא ידרוש את היהודים לעבודתם עד אשר לא אשים קץ למעשי בכפר הזה. בשמעו הדברים האלה שם את ידו על לבו מצחו ופיו, ברמזו בזה כי שומע לדברי. לא חפצתי להאריך עמדו יותר, ושמתי דרכי אל ביתי. הנשיא העמיד שני שומרים מן השוטרים, בביתי לשמירה, כי המקום הזה, כפי שהגידו לי אנשי הכפר, הוא מקום משכן פראים ואכזרים יחדו. עד הערב לא היה לי שום מלאכה, על כן שמתי דרכי עם הרב ר׳ ניסים אל שדה הקברות הישן של ישראל, והעתקתי המצבות היותר ישנות מכל המצבות האחרות שמה:

№ 1.

ביום שנפטר החסיד שפטיה
ב״ר ישראל ויבקש בישיבה
של מעלה ביום ג׳ להודש תשרי
ביום צום גדליה שנת ת״ק
(= 1740) [1].

№ 2.

ביום שנפטר כהר״ר טבת ב״ר ראובן
מן העולם שבקש בישיבה של מעלה
ט׳ לחודש; טבת בשנת ה׳ תק״א לב״ע.

לפי המצבה הראשונה נראה כי משנת ת״ק עד תרכ״ז עת בואי לפה יש מאה ועשרים ושבע שנים, ומאז ועד עתה יושבים היהודים בבירור בכפר הזה; אבל לפני הזמן הזה, לא יכלתי לדעת אם היו פה יהודים, מפני כי המצבות כולן שבורות לרסיסים, יען כי חלו בהן ידי המושלמנים העריצים, ורוב אבנים לקחו להם לבנין בתיהם. מן בית הקברות הלכתי לביתי, ונשארתי לנוח ממלאכתי עד אחר השבת.

במוצאי ש״ק פ׳ ואתחנן נאספו אלי כל זקני הקהל, ושאלתי על מצבם, ויתנו לי ביום הראשון את תשובותיהם בכתב ובחתימת ידיהם לעדות כדברים האלה:

„כפי המסורה אשר בידינו, אנחנו מגולי ישראל אשר הגלו לארץ מדי ופרס, מערי מדי באו אבותינו לעיר ראסטאוו, אשר אצל העיר קובא. מראסטאוו הם נתפזרו לכל רוח, ואין אנחנו יודעים כעת באיזה מקומות ישבנו מקודם, מפני הגלות הגדול והמר נשכח מאתנו כל אלה הידיעות. כפי ששמענו מאבותינו ישבו פה במוגאטיר יותר מן מאה בתי אבות של ישראל, אבל בזמן הזה נמצאים אצלינו רק 31 בתים, והם מגיעים להשרים המהמדים האלה: להשר קאזאנאוו-בעק 15 בתי אבות. להשר רוסטאם-בעק 1 בית. להשר פעט-עלי-בעק 5 בתים. להשר מורסאל-בעק 8 בתים, ולהגבירה איבאלא-ביקע אשת השר מרוקאל אגא-בעק אביו של קאזאנאוו-בעק 2 בתים. בס״ה 31 בתים. בית הכנסת אחד יש אצלינו, והרב הוא השוחט והבודק וגם החזן והמלמד לילדינו. מן הרבנים שלנו אנחנו זוכרים את הרב החכם ר׳ רזיאל זצ״ל, אחריו היה הרב החכם ר׳ ישראל זצ״ל, ואחריו היה הרב החכם ר׳ רחביה זצ״ל, ואחריו היה הרב החכם ר׳ מנוח זצ״ל, ואחריו הרב החכם אשר הוא כעת אצלינו לאורך ימים הרב ר׳ ניסים, והרב הכולל שלנו הוא הזקן ר׳ יצחק בכה״ר ר׳ יעקב מזרחי מדרבנד. מנהגי וחוקי דתינו כמנהגי וחוקי יתר אחינו הרבנים הספרדים אשר בזאת המדינה. מקוה מיוחדה לא תמצא אצלינו, כי אם קיבוץ מים מהרבה מעינות במקום אחד, ולשם הולכות הנשים שלנו לטבילה.

במה שנוגע למצבינו, הננו מודיעים לאדוננו, כי מלבד המס הידוע אשר אנחנו נותנים למלכנו, הננו משלמים להשרים ארוני הארץ המסים האלה: 1) עשרה ימים בשנה, הולכות הנשים שלנו לנקות את שרשי המאראנא בשדותיהם. 2) שבעה ימים בשנה, הולכים אנחנו כלנו לזרוע את שרשי המאראנא בשדותיהם, מקודם נתנו לנו ולנשינו להם בעת המלאכה, וכעת אינם נותנים כלל. 3) חמשה ימים בשנה, הולכות כל הנשים שלנו לזרוע המאראנא בשדותיהם. 4) חמשה ימים בשנה, הולכים אנחנו כלנו לכרות עצים ביער, ולהביאם לבתי השרים. 5) חמשה ימים בשנה, מחויבים אנחנו לגדור את כרמיהם וגניהם ושדותיהם. 6) שלשה ימים

---

[1] צ״ל 1739.

בשנה, הולכים כלנו לעבוד עבודה בגרנותיהם· 7) שלשה ימים בשנה, הולכים כלנו לקצור את החטים והשעורים שלהם. 8) שלשה ימים בשנה, הולכים אנהנו כלנו לקבוץ ולאסוף את העשב הנכרת משדותיהם. 9) בכל עהות השנה מחויבים אנהנו לנקות את צנורי ומרזבי המים (וואססער לייטונג) בשדותיהם. 10) בכל עת וזמן הולכים אנחנו כלנו לנקות את זבל הבקר והסוסים שלהם ולהוליכם אל שדותיהם. 11) בעת שאנהנו הולכים להתפרנס ממלאכה בשדות של גוים, יבאו משרתי הבעקים ולוקחים את הנשים שלנו לעבודה אל השדות, ומכים אותן בלא חמלה. 12) מן האנשים ההולכים להתפרנס בשדות של גוים, לוקחים השרים מכל בית ובית 15 פפונד אורז בשנה. 13) מכל בית ובית לוקחים בכסף מזומן 1 רובל 40 קאפ' בשנה. 14) מכל בית ובית אנהנו נותנים להשרים 25 פפונד טאבאק בשנה. 15) תרנגולים ותרנגולות וביצים מוכרחים אנהנו לתת להם בכל עת ובכל זמן כמה שמבקשים מאתנו. 16) בעת חתונה אצל השרים, לוקחים מכל הקהל שלנו סך 10 רו"כ להוצאות חתונתם. 17) בעת חתונה אצל ישראל, אם הכלה בכפר אחד והחתן בכפר אחר, מחויב אבי החתן לשלוח עשרה רו"כ לאותו השר אשר הכלה שם נמצאת, בעד הרשיון אשר הוא נותן לה לצאת מן הכפר ההוא, ולהתישב במקום מושב החתן; ואם החתן והכלה בכפר אחד, אז לוקח השר רק 1 רו"כ מהתונתם. 18) מכל פרי עמלנו נותנים אנהנו להשרים הלק שלישי. 19) סוסים וחמורים יקחו השרים מאתנו לצרכי עבודתם, בכל עת וזמן שנצרך להם.

בלילות יבאו המושלמנים שבונינו אל בתינו, וגונבים והומסים את כל אשר ימצא הן בעיניהם. את אבני המצבות בשדה הקברות שלנו, משברים לחתיכות התיכות למרות רוהנו, ועושים עוד מעשים נוראים, אשר מפחדים אנהנו לספר, ורק מקצת מן המקצת הודענו לאדוננו ממצבנו ומאפל היינו בין עמים שובבים ועריצים יחד. אם יש לאל ידך תצינ נא אדון את תבנית היינו לעיני הממשלה, אולי תתן לנו מקום לשבת על אדמתה, ואז עבדים נאמנים נהיה, ונעבוד בשמחה את אדוננו מלכנו הישר, ונתפלל בעד שלומו והצלחתו כל הימים. כה דברי כל הקהל שלנו, פה כפר מוגאטיר בארץ סאבאסאראן, יום א' י"ז מנחם אב שנת ה' תרכ"ז ליצירה (6 אויגוסט 1867 לס"ה).

נאום אברהם בן אברם.
„ אהרן בן מנוה
„ בועז בן אבטליון
„ דניאל בן שלום
„ זבולון בן מיכאל
„ זבריה בן פסח
„ זכריה בן רחמני
„ חיים בן אלהנן
„ חייא בן רחביה
„ יהושע בן יוסף

נאום יוסף בן ששון
„ יהזקאל בן מוקדשי
„ יחזקאל בן רחביה
„ יצחק בן חיים
„ יצחק בן מישאל
„ ירמיה בן אליהו
„ מרדכי בן שלמה
„ מרדכי בן אליהו
„ משה בן אברם
„ משה בן בנימין

נאום ניסן בן סימן טוב
„ נח בן יעקב
„ נפתלי בן יעקב
„ עשאל בן מנוה
„ רבה בן מנוה
„ שלמה בן ישראל
„ שמואל בן משה
„ שמואל בן זבריה
„ שמעיה בן יוסף.

המשתה בבית השר קאזאנאוו בעק. כאשר כליתי את מלאכתי בדבר החקירה והדרישה, בא משרת מן השר ויאמר אלי ע"י המליץ ר' עקיבא, כי

השר קאזאנאוו בעק בא אתמול הנה מן הכפר של המושלמנים אשר הוא יושב שם, בבקשת אחיו הצעיר; והנהו רוצה לראות אותי בביתו. מיד שלחתי אחד מן השוטרים לקרוא אלי את נשיא הכפר, ויבא כבקשתי, והלכתי עמדו ועם השוטרים ועם המליץ ר׳ עקיבא, ועם הרב ר׳ ניסים ועם אחדים מזקני ונכבדי הקהל אל בית הבעק. ויקבלני השר ברוב כבוד בביתו, וידבר עמדי בשפת רוסיא, באמרו כי הוא למד את השפה ההיא, בזמן אשר עבד עבודתו בעבודת המלך בעיר המלוכה. ויבקש מאתי סליחה ומחילה, על אשר אחיו לא קבל אותי בכבוד כיאות לי, ויצו על המשרתים שלו שיביאו עופות, ועל הרב ר׳ ניסים צוה לשחוט אותם כמשפט, ויעש על פי חוקי דת משה, משתה בעדי בביתו. הרב ונכבדי הקהל ישבו עמדי, והשר עם אחיו הקטן עם המוללא והנשיא ואחדים מזקני המושלמנים ישבו אצלינו אצל שלחן מיוחד, וכלנו אכלנו ושתינו ושמחנו יחדיו. כטוב לב השר ביין צוה להביא אל השלחן את תמונת פניו, ויתן אותה לי במתנה, למזכרת ידידות. אחרי אשר כלינו לאכול ולשתות, הלך השר לטייל עמדי בתוך הגן שלו, ושם הבטיחני בשבועה נאמנה, כי יטיב עם בני ישראל היושבים על אדמתו וישתדל להקל את עול המסים שלהם, וישנית עליהם שלא ירעו אותם שכוניהם המושלמנים, ושלא ישלחו ידם מהיום והלאה באבני המצבות אשר בשדה הקברות שלהם. ברוב תודה וברכה, התפטרתי מאתו, ויום טוב גדול היה באותו היום לכל הקהל של ישראל שמה. למחר בבוקר היו הסוסים מוכנים אצל פתח ביתי, אני והמליץ והרב ר׳ ניסים, ונוקער אחד משרי הכפר ואנשים אחדים מישראל, יצאנו ממוגאטיר בלוית המון כלבים גדולים עזי הנפש כבעליהם המושלמנים, אשר שפכו עלינו את כל חמתם, ובקולות וקללות [כן] נמרצות רדפו אחרינו על שטח רב מאד, עד אשר התרחקנו מן הכפר, בדרך המוליך אל הכפר רוקאל.

כג) הכפר רוקאָל (Рукоаь); ידיעות מן קהל ישראל.

יום ב׳, י"ה אב (7 אויגוסט) באתי אל הכפר רוקאָל התחתון, והנה שאלתי את הרב ר׳ ניסים, האם פה הכפר, ואיפא הם הבתים? „פה בתוך הבורות בחיק האדמה יושבים בני ישראל" השיב לי הרב ברוח שקטה, כאיש אשר אין הדבר חדש אצלו. ירדנו מן הסוסים, הנוקער קשר את הסוסים אצל העצים העומדים ברחוב, והם הוליכוני אל הבור היותר חשוב מכלם. ירדתי אל תוך מערה בתחתית הארץ, הגג הנעשה מענפים משוחים בחמר, עפר, טיט ואבנים קטנות, גבוה כאמה בערך מעל פני הארץ, והחלון הוא חור קטן פתוח בלא זכוכית, כחצי אמה מרובעה גדלו, קוי השמש יבאו בכבדות אל תוכו, לכן אור אפל וכהה בתוך המערה ההיא. הקרקע מכוסה במצעות פשוטות, וביתר הבורות אין מצעות כלל. את החלון סוגרים הם בחתיכות עץ או בבלויי סחבות, הקירות של עפר משוחים בחמר ואינם מכוסים כלל. במשכנות אלה יושבים אחינו בני ישראל! בבואי אל תוך המערה, הניחו אנשי הבית כר למעני לשבת, והאנשים ישבו על הארץ; מיד נקבצו אלי אנשים אחדים מן הכפר, הזקנים ובעלי מומים אשר אינם יכולים לעבוד עבודה. „איפא הקהל"? שאלתי אותם, ויענו לי, כי כלם כעת על המלאכה בשדות השרים. מיד שלחתי את הנוקער אל הנשיא של הכפר העליון, כי ממעל הכפר הזה, שם כפר

גדול של מושלמנים, ושם יושבים השרים, ושם יושב גם הנשיא. בעוד הצי שעה בא הנשיא אלי, הכרת פניו ענתה בו, כי גם הוא איננו מאוהבי ישראל, הראיתי לו את המכתב הגלוי מאת האדון הגובערנאטאר של דרבנד, ואמרתי לו שהוא מחויב לעזרני בעזר דתי, במה שאדרוש ממנו בעניני הקירותי ודרישותי, ויען הנשיא כי שומע הוא לדברי, ומוכן ומזומן למלאות את אשר כתוב במכתב הגלוי. ראשית בקשתי ממנו שיתן לי שני נוקערים מן השוטרים שישמרוני פה בכפר השמם הזה, ושנית שילך עמדי אל השרים הבעקים. הנשיא הראה לי אות כי שומע לדברי. מיד לקחתי את המליץ ר' עקיבא, ואת הרב ר' ניסים ואחדים מזקני הכפר והאנשים אשר באו עמדי ממוגאטיר, וכלנו עלינו למעלה אל הכפר הגדול העליון של המושלמנים. כאשר באנו אל ארמון השרים שאלתי על ידי המליץ את משרתי השרים אם הם בבית? ויענו כי בגורן הם כעת. בקשתי את הנשיא שישלה את אחד מהם אל השרים להודיע, כי איש אחד בא בשם הממשלה לאסוף ידיעות פה, ולשאול את פיהם, אם לבוא אליהם הגורנה, או אם להכות עליהם פה אצל הארמון. וישלה הנשיא את אחד מן הנוקערים, והיש קל שב בתשובתו, כי השרים מבקשים להכות עליהם פה אצל הארמון. בעוד רגעים אחדים, והנה אגאסי-בעק ואסקאר-בעק והאסאן-בעק באו בלוית זקני ונכבדי הכפר והכומר המוללא הגדול בראשם, ויתנו לי שלום, וישאלו על שלום דרכי, השבתי להם ע"י המליץ על כל דבריהם. מיד הביאו הנוקערים בפקודתם מצעות חשובות ויקרות מן הארמון, ויניחו אותם תחת העץ רענן הגדול, וישבו ויבקשו גם אותי ואת המליץ להשען תחת העץ, ויתר האנשים עמדו בחצי עגול מאחרינו. הושטתי את המכתב הגלוי אל השר אגאסי-בעק, ויתן אותו ביד הכומר, ויקרא באזניהם את דברי המכתב הכתוב גם בלשונם, ויענו כלם כי מוכנים הם למלאות את דברי הפקודה על צד היותר טוב. נתתי להם תודה, ומסרתי לאגאסי-בעק ברכת שלום מאת בנו קאזאנאוו-בעק, וספרתי לו איך הוא קבל אותי בביתו ברוב כבוד, ויען לי שגם הוא עומד הכן לעשות רצוני בכל מה שאדרוש ממנו. השבתי לו רוב תודה, ויצו על הנוקערים להכין המים בעדי, אבל אנכי השבתי לו תודה, כי לא הפצתי לשתות אצלם מאומה, מפני הטעם הכמוס עמדי. ויבקשו אותי לסור אל ביתם, והם יתנו לי חדר מוהד גדול ונקי, והשבתי להם תודה על טוב לבבם, ואמרתי להם, כי כבר סרתי אל בית אחד מאחי בני ישראל, ואין מדרך המוכר וחוקי המדינה לעזוב את בעה"ב אחד ולבוא אל בית אחר. אם כן שאלו אותי, איך אני אשב בתוך ההורים שלהם, וגם נרות אין להם? זאת אני יודע, השבתי, כי לא יהיה לי כל כך טוב הבית אשר אשב בו, אבל תכלית בואי אליהם לראות את אופן חייהם והלוכותיהם, לכן מחויב אנכי להיות בבתיהם. ויען לי השר „אנהנו שולחים לכבודך נרות למלאכתך, ואם תרצה, גם צאן ועופות נשחוט, ונעשה משתה לאדוננו". את הנרות אקבל, כי נדרשים למלאכתי, ויותר אינני דורש מכבודכם מאומה, ורוב תודה בעד טובת לבבכם! בקשתי את השר שישלה אנשיו לאסוף את כל הקהל ממלאכתם, ושיצוה על היהודים הנמצאים פה, שיגידו בשמו לכל הקהל שישיבו לי על כל שאלותי אשר אשאל מהם, ויעש השר כבקשתי וישלה את משרתיו אל כל המקומות אשר היהודים נמצאים על מלאכתם לאספם אל הכפר שלהם, ועל היהודים האלה צוה,

כמו שבקשתי מכנו, שמחויבים להשיב לי על כל שאלותי. ברוב תודה וברכת שלום קמתי ממושבי, ושבתי הרכי אל הכפר התחתון. הנשיא שלח אלי שני שוטרים, שיעמדו הכן לשרתני, והשרים שלחו אלי נרות כהבטחתם על ידי אחד הנוקערים שלהם. שכבתי בחשך על המצעות אשר על קרקע הבית, לנוח מן הדרך עד אשר יתאספו כל הקהל ממקומותיהם.

לפנות ערב ההלו להתראות אנשי הקהל, כל אחד ואחד בבואו אלי נפל לרגלי וישק את מנעלי ויבך. אני שאלתי אותם ע"י המליץ מה הם עושים? מדוע הם בוכים ונושקים את מנעלי? אנחות היו תשובותיהם ואין מלה בפיהם! הבנתי כי גלות גדול להם במקום הזה. ויהי כאשר נאספו ובאו כלם אל תוך המערה, התפללנו מקודם תפלת מנחה, ורק כאשר כלינו להתפלל, והנה קול צעקה ורעש גדול נשמע באזני. נחרדתי למאד, כי לא ידעתי ולא הבנתי סבת הרעש. חפצתי לצאת מן המערה ההוצה; אך האנשים כלם הקדימוני ויצאו בתחלה, ויסבבוני לשמרני מכל פגע רע, והנה מחזה מוזר לנגד עיני, שני נוקערים (משרתי הבעקים) ירדו מן הכפר העליון אל הכפר של ישראל, והכו את נשי ישראל במכות אכזריות, ולקחו מהן בחזקת היד את חבילות העצים אשר הביאו האנשים על שכמם לצרכי בתיהם מן המלאכה. כאשר הודיעוני האנשים את סבת הצעקה, שלחתי את שני השוטרים, והביאו את הנוקערים אלי, ושאלתים ע"י המליץ, מה הם רוצים, ומי שלחם לפה? ויענו לי הנוקערים אשר בפקודת השרים הם באו להודיע להיהודים, כה שמוטל עליהם לעבוד עבודתם למהר. ומדוע אתם מכים את הנשים? שאלתים, ויענו, כי מחויבים להביא את הבילות העצים שלהם אל בתי השרים. צויתי אל המליץ להגיד להם, שילכו במהרה למקומם ושלא יפריעו אותי ממלאכתי, ואם לא ישמעו לדברי, אז אני אקרא לפה את הנשיא של הכפר, והוא ישלחם אל שר הפלך! הנוקערים הלכו בפחי נפש למקומם, והדומיה שבה כבתחלה. שבנו למקומנו, והתפללנו תפלת ערבית, אחרי כן הדלקנו את הנרות, וישבו כלם על הארץ. חפצתי להחל מעשי, והנה פתאום באה אשה מכוסה בצעיף ראשה ופניה, בצעקה ויללה גדולה, ותפול לרגלי ותשק את מנעלי, הרימותיה מן הארץ, ושאלתי את המליץ, מדוע צועקת ומה בקשתה? ותען האשה ותאמר אלי: אתמול טרם באתי לפה, בא נוקער אחד מן השר אל ביתי ויבקש ממני עופות וביצים, והראיתי לו, כי לא רק עופות וביצים אף להם לא היה בבית, ויקח הנוקער את מקלו, והכני בחזקה מכה רבה על ראשי ועל כל גופי, ושבר את ידי השמאלית! בעלי הלך אל השר, ויספר לו את הדבר, ויצחק השר לדבריו ויצו לגרשהו, ולמשרתו לא עשה מאומה. ובמה אני אוכל לעזור לה? שאלתיה, כי אינני רופא, אם ברצונה, אני אשלח אותה לדרבנד ואתן לה אגרת אל רופא העיר, והוא יקבל אותה אל בית החולים, או אם ברצונה ללכת לדרבנד ביחד עמדי, אז אגיש את דבריה לפני הארון הגובערנאטאר. ותען האשה ותאמר, כי תפחד ללכת לדרבנד כי בשובה בחזרה אל הכפר, אז השר יענוש אותה ואת ביתה בעונשים נוראים למאד כמו שהיו מקרים כאלה אצלינו. אם כן באופן זה אין בידי כעת לעשות שום דבר בעדך פה, השבתיה. ויקומו האנשים ואמרו אלי: בל תדאג אדוננו, בדבר היד אנחנו נדאג לעזור ולרפאות אותה, ויקחוה והוציאוה מן הבית והובילוה אל חדר הנשים.

כאשר יצתה האשה בבביה כן הבית, אמרו אלי האנשים, כי באמת הם מפחדים להגיש בקשותיהם להממשלה, מפני אימת השרים. והראו לי לאות ולמופת איש אחד, אשר לפני עשר שנים הכהו השר בעצמו עם מקלו על ערפו, והנה מן נפיחת צוארו נתגדלה במשך הזמן תחת צוארו ילפת בתבנית כיס, גדלה כמו אבטיה (קאַווען, арбузъ) וראיתי את הילפת בעיני. והוא לא הגיש את הדבר לפני שרי הממשלה מפני אימת אדונו, והבעקים יודעים, כי מפחדם ואימתם לא יגלו שום דבר, לכן יעשו עמהם כאות נפשם וככל הישר בעיניהם. אחרי הדברים האלה ספרו לי כן המסים אשר ישלמו לאדוני הארץ ומיתר מצב חייהם, אשר אחרי כן כתבו לי הכל בספר והעידו בהתימות ידי כל אנשי קהלתם, כדברים האלה: להנוסע וכו׳.

אנחנו קהל ישראל אשר בכפר רוקאַל ברשות הממשלה ואדוני הארץ, מודיעים לכבוד אדוננו כפי שאלותיך, אשר על פי הקבלה הקדומה בידינו, אנחנו משהידי גולי ישראל אשר הגלו לארץ פרס ומדי, אופן הליכתם מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר עד אשר באו לארץ טאַבאַסאַראַן להתישב, נשכח מאתנו, מפני הגלות הגדול והגזירות והצרות שלנו זה רבות בשנים. כל אשר היה לנו בכתב מאבותינו הראשונים, כבר נשללו ונשרפו מן הגוים, ואין אנחנו זוכרים מקדמוניותינו שום דבר, רק זאת יודעים אנחנו, כי שישים שנה יושבים אנחנו פה ברוקאַל, וטרם שבאנו לרוקאַל, ישבנו במונאַטיר. סבת יציאתנו ממונאַטיר להתישב ברוקאַל, לא ידוע לנו. כהנים ולוים לא ימצאו אצלינו, רק בית הכנסת אחד יש לנו, וספר תורה אין לנו, כי כלנו עניים ודלים, ואין ידינו משגת לקנותו, וגם מלמד ללמד את ילדינו, וגם להחזיק רב אצלינו, והרב ר׳ ניסים ממונאַטיר יבא בעתים רחוקות אלינו, לשחוט בשר בעדינו. כלנו הולכים ערומים ויחפים, גם כתנות ומכנסים אין לנו במה לכסות מערמינו, מפני כי כל ימינו מבלים אנחנו רק בעד אדוני הארץ, ואין לנו זמן לעשות כה לבתינו. הבתים שלנו שלשים ויושבים בכפר מיוחד מן הגוים. קרקעות לעבודה ולזריעה אין לנו, כי אם הבורות באדמה אשר אנחנו, כחיות השדה, יושבים בהם ולא יותר. ואנחנו הולכים לפעמים להשתכר בעבודה בשדות של גוים, או שוכרים שדות אצל הגוים׳ לזריעת טאַבאַק פשוט ונותנים להם חלק חמישי. ומן הנשארים מעבודתנו מפרנסים את נשינו וטפינו יחד. בעד מקום מושבנו זה, מוכרחים אנחנו, מלבד המס של מלך, לשלם לאדוני הארץ המסים האלה:

1) חמשה עשר יום בשנה הולכים אנחנו כל הקהל לקצור החטים ושעורים בשדות הבעקים. 2) שנים עשר יום בשנה הולכים אנחנו כלנו לנקות את צנורי ומרזבי המים (וואססער-לייטונג) בשדותיהם. 3) שלשה ימים בשנה הולכים אנחנו כלנו לכסות את המאַראַנאַ בעפר בשרותיהם. 4) שלשה ימים בשנה, הולכים אנחנו כלנו לחפור את המאַראַנאַ מן השדות. 5) שלשה ימים בשנה הולכים אנחנו כלנו לגדור את הכרמים שלהם. 6) שלשה ימים בשנה הולכים אנחנו כל הקהל לנקות את השדות מן העשבים. 7) שלשה ימים בשנה הולכים אנחנו כלנו לנקות את תבואותיהם בשדותיהם, ואם אחדים מאתנו לא ימצאו בבתיהם, כי הלכו לעבוד בשדות אחרים של גוים, אז לוקחים הם את נשיהם אל המלאכה. 3) שלשה ימים בשנה, הולכים חמשה עשר אנשים מאתנו להביא התבן מגרנותיהם אל בתי השרים. 9) שלשה ימים בשנה, הולכים אנחנו כלנו לעשות מקום דירה לסוסיהם ולבקרם

בתוך היער. 10) יום אחר בשנה הולכים אנחנו עם נשינו יהדיו לתקן את גגי בתיהם. 11) יום אחד בשנה הולכים אנחנו כלנו אל היער, לשרוף עצים לגחלים בעד בתי חרשת הברזל (кузницы) שלהם. 12) יום אחד בשנה הולכים שלשים אנשים מאתנו, לגדור מקום בעד הצאן בעת שיתנו חלב. 13) יום אחד בשנה הולכים אנחנו כלנו לאסוף המס מן הגוים המשלמגים, חלק העשירי מן מלה, מכל מקומות מושבותיהם. 14) יום אחד בשנה הולכים אנחנו כלנו לאסוף המס מן הגוים חלק העשירי מן חטים, ולשאת את החטים על כתפינו מכל מקומות מושבותיהם, אל בית השרים וסוסים וחמורים אינם נותנים לנו. 15) יום אחד בשנה הולכים שלשים אנשים מאתנו, לנקות את הזבל והרפת ממקום הסוסים והבקר אשר ביער. 16) יום אחד בשנה הולכים אנחנו כלנו אל היער, לכרות ענפים להים ולאגוד אגודות (вѣники) לטאטא בהן את בתי השרים. 17) שלשה ימים בחורף הולכים אנחנו כלנו להסיר ולהשליך את השלג מן גגי בתיהם. 18) שני ימים בחדש הולכים אנחנו כלנו לכרות עצים ביער לצרכי בתי השרים. 19) יום אחד בחדש הולכות הנשים שלנו לנקות את החטים והשעורים לטחינה בבתי הרחיים שלהם. 20) שני ימים בשבוע לנקות את זבל הסוסים והבקר ולהוליכם אל השדות. 21) יום אחד בשבוע הולכים אנחנו כלנו לנקות את האשפתות והמקומות המטונפים בחצרי בתיהם. 22) שלשים אנשים הולכים על פי הסדר (очередь), בכל יום איש אחד, לעשות מלאכה בבית חרשת הברזל (кузницы) שלהם. כאשר נשלם סדר השלשים, מתחילים עוד פעם מן הראשון עד שיכלו השלשים, וכן הוזרים חלילה בכל ימות השנה. 23) בכל עת שידרשו השרים מאתנו בלא זמן קצוב מחויבים אנחנו להפור ולהביא חול לבתיהם. 24) כל איש ואיש מן הקהל שלנו מחויב להביא ביום אחד בשנה, סיד מן העיר דרבנד על כתיפיו, ללבן את הבתים של השרים. 25) בכל השנה שולחים השרים אותנו תמיד, להביא נפט על כתפינו, למשוך את הראמים (ביפפעל) שלהם, וליתר צרכי בתיהם (מרחק הדרך מדרבנד לרוקאל, ערך 15 ווערסט, או שלש שעות מהלך על הסוס). 26) שנים או שלשה אנשים לוקחים הם מאתנו, לחפור בורות בתוך האדמה, להחזיק בהם את התבואה שלהם, ויותר מחמש מאות פוד נושאים אנחנו כלנו על כתפינו לאט לאט משדותיהם ומניחים בתוך הבורות ההם. 27) כשיורד הגשם, אז מחויבים אנחנו כלנו לקחת את אפר התנורים שלנו, ולשאת אל בתי הבעקים, לכסות בהם את הגגות, שלא יבאו מי הגשמים אל תוך בתיהם. 28) כל בית ובית מאתנו נותן להבעקים שנים עשר תרנגולים ותרנגולות, ומאה וחמישים ביצים בכל שנה, כשלא נמצאו עופות וביצים בבית בעת שהם דורשים, לוקחים המשרתים שלהם איזה כלי מכלי הבית לערבון, ומכים את אנשי הבית במכות אכזריות. 29) שנים עשר זוג מנעלים נותן כל בית ובית בכל שנה לבית השרים. 30) מאלה האנשים ההולכים לזרוע טאבאק בשדות של גוים לפרנסתם, לוקחים הבעקים 20 פפונד טאבאק מכל בית לשנה. 31) מאלה האנשים אשר אינם זורעים את הטאבאק, לוקחים הם כסף מזומן כמה ששוה עשרים פפונד טאבאק מכל בית לשנה. 32) כל בעל אשה מחויב לשלם להבעק 30 קאפ' לשנה, ובחורים וילדים 15 קאפ' לשנה. 33) מכל בית ובית שלנו לוקחים השרים שני פונט טאבאק בעד עבדיהם ומשרתיהם לשנה. 34) למשרת הבעק הבא לגבות

את המסים שלנו, מחויב כל איש ואיש מאתנו לתת לו שלשה קאפ' בעד טרחתו אשר יטריח א"ע ללכת אל בתינו לגבות את המסים הנזכרים. 35) בעת חתונה אצל הבעקים, לוקחים מכל בית ובית מן 1 עד 2 רו"כ. 36) בעת החתונה של ישראל, לוקחים הבעקים של הכפר אשר הכלה בו יושבת, מאת אבי ההתן 12 רו"כ. 37) בעל ההתונה מחויב לתן להבעקים מטפחה אחת, תרנגול אהד ועשרה ביצים 38) בעת חתונה אצל השרים מחויבים אנחנו לעמוד בבתיהם ולשרתם בכל צרכי החתונה. 39) כשימות אהד מן השרים, מחויבים אנהנו כל הקהל לשרתם בכל צרכי הלויה. 40) כל איש ואיש מחויב לשמוע ולקיים את כל ההוקים והפקודות של השרים, ומי שלא ישמע לפקודתם, ולא ישלם המס בזמנו, ולא ילך אל המלאכה ואל העבודה בעת אשר דורשים, ענוש יענש האיש ההוא או האשה ההיא במכות אכזריות בלא חמלה ורחמים.

מלבד כל אלה המסים, נוגשים הם בכל מיני נגישות, ומצערים אותנו תמיד. כאשר אנחנו מביאים מן המלאכה לפנות ערב אל בתינו חבילות עצים על כתפינו לצרכי בתינו, יבאו עבדי השרים ולוקחים אותן בחזקת היד מאתנו, ומכים עוד אותנו מכה רבה (כאשר ראיתי בעיני שמה). כשיושבים השרים לפנות ערב על ראש ההר אשר בכפר העליון, נוכח הכפר שלנו אז אין רשות לכל איש ישראל לשבת אצל פתח ביתו מפני כבודם, ומי שלא עמד כל כך במהרה בעת ההיא, או שלא השגיח אשר הם יושבים שם מלמעלה, מיד יורדים המשרתים שלהם ומכים את האיש במכה אנושה למאד. כשלא משתחוים אנחנו לפני השרים כפי רצונם, שולחים הם את עבדיהם להכות אותנו במקלותיהם. בכל עת ועת שולחים את הנוקערים שלהם, לקחת את הסוסים והחמורים שלנו אל עבודתם. בכל שנה ושנה יגונב מאתנו סוסים בקר והמורים, והבעקים לא יחקרו ולא ידרשו אחרי הגנבים והגניבה. בלילות יבאו המושלמנים מן הכפר העליון אל בתינו, וגונבים ושוללים בחזקת היד את כל בתינו, ואין לאל ידנו להציל מידם, ולעשות עמהם מלחמה. כאשר יש אצלינו חתונה, יבאו הגנבים בלילה אהרי ההתונה וגונבים או לוקחים בחזקת היד את כל הנדוניא ואת כל כליהם, גם הטליתים והתפילין והספרים יקחו עמהם וילכו. אם הנשים שלנו אינן הולכות כל כך במהרה אל המלאכה מכים הנוקערים אותן במכות אכזריות. המיניקות נושאת את ילדיהן בחיקן עת אשר תלכנה לעבודת השרים, והנשים הזקנות, ועל פי הרוב הילדים בעצמם ישארו בבית, ולפעמים בלא מזון ומהיה, ובוכים כל היום עד אשר תבואנה אמותיהם לפנות ערב ממלאכתן ועבודתן. השרים לחצו אותנו לעבוד עבודתם ביומי השבת ומועדים, ואנחנו לא הלכנו, אז הכו אותנו בשוטים ובמקלות, והרפנו כמה פעמים נפשינו למות, ולא הלכנו למלאכה, ועד היום אין אנהנו הולכים לעבודתם בשבת ומועד. בכל זאת מוכרחים אנחנו תמיד להלל שבתות ומועדים באופנים אחרים. כל הקהל שלנו מבקשים את כבודך אדון, כאשר אנהנו מפחדים לספר כל הצרות והתלאות שלנו באזני הממשלה, מפני אימת השרים, ושלא יכבידו עוד יותר את עלם הקשה עלינו; לכן היה אתה למליץ יושר בעדינו לפני הממשלה הרוממה אשר איננה יודעת מאופן חיינו וממצבנו הנורא, ותראה נא את כל הידיעות האלה לפני שרי הממשלה, אולי ירחמו עלינו ויוציאנו מאדמת הבעקים, ויתנו לנו מקום לשבת על אדמת המלך, ונהיה עבדים למלכנו, ונעבוד אותו בשמחה, מלהיות עבדים להבעקים

אשר אין רחמים ואהבת אדם בלבם, ואנחנו יומם ולילה נתפלל בעד שלום והצלחת מלכנו החסיד והרחמן.

כה דברי כל הקהל ישראל אשר בכפר רוקאל בארץ טאבאסאראן, בליל יום ב׳ י״ח מנחם אב שנת ה׳ תרב״ז ליצירה.

אני ניסים הרב והשו״ב של מונאטיר ורוקאל.

נאום אביה בן אלעזר	נאום בניהו בן ברכיה	נאום נח בן שלמי
„ אביה בן עזריה	„ בניהו בן בבי	„ עוזיאל בן שבניה
„ אדוניהו בן אליהו	„ גלעד בן מרדכי	„ עזיז בן אהרן
„ אלדד בן מרדכי	„ חזקיה בן ברכיה	„ עזריאל בן רפאל
„ אלהדד בן דוד	„ חיים בן ברכיה	„ פנואל בן הלל
„ אליהו בן הלל	„ חלקיה בן חנניה	„ פנחס בן עזריה
„ אליעזר בן סימן טוב	„ ידידיה בן שכניה	„ פסח בן זרובבל
„ אלעזר בן בבי	„ יואב בן דוד	„ רזיאל בן מרדכי
„ בבי בן דוד	„ כודדת בן שלום	„ רחמים בן שמעיה
„ בועז בן דוד	„ מכיל בן אליהו	„ רפאל בן בבי

את הדברים האלה ספרו לי אנשי הקהל בבכי ובדמעה, ולאות על ענים, הראו לי כמה וכמה אנשים כי נושאים למעלה רק בגדי עור ישנים, קרועים וטלאים, ומתחתם אין כתנות ואין מכנסים, ואין שום בגד על עורם, ערומים הם כיום הולדם! וסבת עניותם, שכל ימיהם הם טרודים רק בעבודת אדוני הארץ, ולהם אין זמן לעשות מה בעד צרכי ביתם. שני הנוקערים אשר נשארו אצלי לשמירה עמדו מבחוץ על משמרתם, ולא הבינו שום דבר בלשון היהודים, גם לא שמעו ולא ראו מה שהיה בתוך המערה פנימה.

בעל הבית המנגן. כאשר כלו היהודים לספר את כל צרותיהם, אמרו אלי בשברון לבבם, כי מפחדים מפני הבעקים שלא יענשו אותם על אשר פגעתי בכבוד הנוקערים שלהם, ואשר לא שמעו את פקודת השרים בדבר העבודה והמלאכה אשר הם מחויבים לעבוד למחר. בשמעי את דבריהם אלה, נחמתים, ואמרתי אליהם, כי למחר לא תלכו לשום עבודה ולשום מלאכה, כי אם תנוחו מעט מעבודתכם, ואם השרים ישלחו אתכם, אז גם אני אלך לעבוד עבודה עמכם יחדיו. האומללים מרוב צרותיהם ושברון רוחם השתאו מאד ולא האמינו לדברי עד אשר ברוב עמל ויגיעה רבה יכלתי להבינם ולהשקיט את סערת רוחם. אז קמו כלם על רגליהם ואמרו אלי כדברים האלה: „אם למחר לא נלך אל המלאכה, נדע כי יש לך הכח לצוות על שרינו הבעקים אשר החיים והמות שלנו בידיהם, ואז נאמין, כי ציר נאמן אתה לשולחיך, וכי גם בשליחותא של מקום באת אלינו, ועל ידך תהיה ישועתנו". — לצוות על שריכם לא אוכל, השבתי להם, כי אם בכח התעודה אשר בידי, אוכל רק לעשות, מה שמוטל עלי לעשות לטובת הכלל, ולמחר תראו אם לא כנים יהיו דברי. אבל מה אני רואה שם תלוי על הקיר? שאלתים. „כלי זמר הוא שלנו„ ענו כלם. תנו נא לי ואראה את תבניתו. ויתנוהו בידי, והנה הוא בתבניתו כמו באלאלאיקא שלנו, של עץ עם שלשה מיתרים של מתכות. מי מנגן עליו? שאלתים, ויענו כי בעל הבית שלי הוא רק האחד היודע לנגן עליו בעת כאשר

חתונה אצלינו בתוך הכפר (הקורא יכול לשפוט ממצבם ומן הכלי זמר הזה גם את אופן חתונותיהם שמה). לא יתכן לנגן עליו מעט כעת? שאלתים. הנני למצותך אדוני, השיב בעל הבית שלי בענוה, ואחדים מן העם אמרו לו, עתה כאשר הביאך ה׳ אלינו, אורח נכבד וטוב, אורח כמוך אשר לא היה אצלינו עוד מיום שאנחנו יושבים פה בזאת המדינה, מחויבים אנחנו להשתדל ולמצוא מעט יין ויין שרף, לשמח את לב אדוננו ואת לבותינו, ונשמחה יחד כל הלילה הזה. עוד הם מדברים ואחדים כבר הלכו, והביאו לפנינו יין ויין שרף, ודגים יבשים מעושנים, ופירות ועשבים טובים לאכילה. שתיתי בעד שלומם ונחמתם, וגם הם שתו בעד שלומי, ויאמרו איש לאחיו: לחיים, יהי רצון שיבא משיח בן דוד! וכל אחד משיב: „אמן כן יהי רצון!״ — כאשר הטיבו את לבם ביין, החל בעל הבית שלי לנגן על כלי זמר שלו נגוני אבל, וכלם עזרוהו לשיר שירי אבל, עד אשר לקחו את לבי בשיריהם ודמעות נזלו מעיני. וכאשר היה המקום קטן מהכיל את כל הקהל, וכלם עמדו צפופים איש על רעהו, לכן קפצו ורקדו רק על מקומם אשר עמדו, ולא יכלתי להכיר את קול תרועת השמחה לקול בכי העם, כי כלם שרו גם בכו בקול גדול, ולא יכלתי להתאפק ובכיתי עמהם יחדיו, בשומי אז אל לבי, איפא אמצא אנכי כעת? בין הררי קוקז, במקום אכזרים ילודי מדבר, במקום שודדים פראים ועריצים, במקום ישימון נורא יושב אנכי בתוך אחי גולי ישראל, השקועים ביון העבדות, והנתונים בידי מושלים אכזרים לעשות בהם כחפצם אם לשבט ואם לחסד. ורק קו אור אחד קטן של תקוה, אולי יושעון בעת צרתם, הופיע וזרח בחשך מושבם, איך הם רוקדים במחול, שמחים ובוכים כאחד ובדמעות עיניהם מגישים אלי את רגשי שמחת לבבם באהבה! — לא יכלתי עוד יותר שאת, כי נגע המחזה עד לבי. אמרתי אליהם: לכו נא אחי כעת לבתיכם, ותנוחו על משכבכם בשלום עד אור הבקר. ואחר תפלת השחר תבואו אלי, ונראה מה יולד יום. וישמעו לדברי, וילכו כלם לבתיהם, רק אהדים נשארו ללון אתי בבית.

השיחה אצל הבעקים. יום ג׳ י״ט אב, בבקר אחר התפלה, נתקבצו אלי כל הקהל, שלחתי מיד את אחד השוטרים לקרוא אלי את נשיא הכפר, ולקחתי עמדי את הקהל, ואת הרב בראשם, והנשיא עם שני השוטרים והמליץ ר׳ עקיבא, וכלנו יחדו עלינו אל הכפר העליון, ובאנו אל ארמון הבעקים. המשרתים אמרו כי הם בגורן. מיד שלח הנשיא את אחד מהם לשאול את פי הבעקים, כי יש לי דברים אחדים לדבר עמהם, אם הם יגידו לבוא אליהם הגורנה, או להכות עליהם פה אצל הארמון. ואנכי מפני אש עברתי אשר בער בהדרי לבי ובבתי נפשי על האכזרים העריצים, לא יכלתי לעצור ברוחי מלעמוד פה במקום אחד. אמרתי לכלם, ללכת אליהם לפגשם בדרך. בלכתי אליהם פגשתי אותם בחצי הדרך. כלם עמדו באמצע השדה, הם עם נכבדי וזקני הכפר עם המוללא שלהם המלוים אותם תמיד, ואני עם כל אנשי אשר עמדי. הקהל השתחוו לפני שריהם בענוה כדרכם, ויעמדו בחצי עגול מאחרינו, והנשיא עם השוטרים ועם המליץ עמדו אצלי. מיד צויתי אל המליץ שידבר עמהם כדברים האלה:

„שלום עליכם אדוני!״ — „עליכם שלום, ה׳ ישמרך ויברכך!״ ענו השרים. „הנני מגיש את תודתי לאדוני בעד הנרות אשר עלחתם אלי אתמול״. „אם על אדוננו

טוב, נוכל לשרת אותך עוד בנרות במשך שבתך פה אצלינו". „ברוכים תהיו אדוני! הגידו נא לי אדוני, אם ידוע לכם תכלית מסעותי, וברשות מי באתי הלום"? „ידוע לנו, השיבו הבעקים, כי קראנו אתמול את דברי מכתב הגלוי אשר בידך מאת הגובערנאטאר של דרבנד, ומאת המושל על כל ארץ דאגעסטאן והפקיד על כל צבאותיה, כי ברשות הוד כבוד מלכות, הנסיך הגדול אחי הקיסר יר"ה, השליט על ארץ קוקו, באת אלינו".

„האם ידוע גם לכם אדוני, מתי אשלים את מלאכתי ועניני במקום הזה"? לא, זאת לא יודעים אנחנו, השיבו השרים בתמהון על שאלותי אלה. „אם כן, באיזה אופן ודרך שלחתם אתמול בערב שני אנשים, לעשות צעקה גדולה ורעש נורא בתוך הכפר התחתון, למען יפריעו אותי ממלאכתי? אם נצרך לכם עצים, תצוו נא על עבדיכם בני ישראל, ויביאו לכם כל עצי היער, כמה שנצרך לכם, ואיך לא תחסו על דלים ואביונים, אשר יעבדו כל היום למענכם, ולפנות ערב מביאים הבילות עצים על כתפם לצורכי ביתם, תשלחו אנשים לקחת מידם את החבילות העצים ההן! האם לכבוד יחשב לשרים גדולים ונכבדים כמוכם, אם אכתוב הכל מה שאני רואה בעיני, ואחרי כן הממשלה הישרה וכל העולם כלו יקראו הדברים ברוב לשונות העמים, האם יקר וכבוד יתנו למעשיכם אלה? אני מבקש אתכם אדונים נכבדים בשם הממשלה יר"ה, אשר במשך שבתי פה, בל תפריעוני ממלאכתי ומעשי, ואל ילך שום איש לעבודתו, כי כלם מחויבים להמצא אצלי, עד אשר לא אשלים את כל המלאכה אשר לפני. באופן השני, תכריחוני לשלוח שליח מיוחד לדרבנד ולבקש מאת פני האדון הגובערנאטאר עזר דתי".

הבעקים נבהלו לדברים האלה, פניהם חורו, ולא יכלו לכלכל את דבריהם במשפט, אחרי כן פתחו את פיהם ואמרו להנשיא, שיעשה חקירה ודרישה, מי הם האנשים ממשרתיו אשר העיזו לבוא בערב ולעשות אי סדרים שמה? ואלי אמרו: „אדוננו תאמין לנו, כי אין אנחנו יודעים מאומה מכל אשר ספרת לנו, אנחנו לא שלחנו אתמול שום איש אליהם, ולא קראנו אותם למלאכה, יען כי יודעים אנחנו שמחויבים להיות אצלך. והיה בטוח, כי אין איש יפריעך עוד ממעשיך, עד אשר תשלים בשלום את כל עניניך פה, וגם בשלום ובכבוד נלוה אותך, כאשר תצא מארצנו". השרים פנו אל הקהל בשאלתם, מי היו האנשים? אבל האומללים בפחדם מפניהם, השיבו להם בענוה, כי לא השגיחו בחשך, מי היו האנשים ההם! בדברים האלה נתפטרנו. הם שבו הגורנה, ואני עם אנשי שבנו למקומנו. בבואי אל הכפר של ישראל, כלם התנפלו לרגלי, ונשקו את מנעלי ואת כפות ידי, ואמרו בקול אחד: „אין זה כי אם ה' שלחך אלינו, כי ראינו אשר הפיל ה' פחד ובעתה על השרים שלנו, ועמדו כפגרים מתים לפניך". האם כנים דברי, אחי? אשר אמרתי אליכם אתמול, כי לא תלכו היום לעבודתכם וגם למחר עד אשר לא אשלים את כל מעשי במקום הזה. ויענו כלם אלי ברוב שמחה, ברוך תהיה אדוננו, וברוכים יהיו שולחיך אשר שלחוך אלינו מאת ה' אלהי ישראל.

ציוני מצבות ישראל. מן היום ההוא והלאה, לא בא שום איש להפריע אותי ממלאכתי. בכל יום שלחו השרים אלי נרות ע"י הנשיא של הכפר, וישאלו בשלומי. ואנכי, למען שינוחו מעט אחי בני ישראל האומללים מרוב

עבודתם ועמלם, נשארתי ימים אחדים אצלם, אף כי לא היה לי כל כך מלאכה הרבה, כי ביום השני היו כל הידיעות שלהם כתובות על הגליון והם העידו עליהן בהתימות ידיהם. אחרי כן הלכתי עמהם ועם הרב ר׳ ניסים אל שדה הקברות שלהם, להתבונן באבני המצבות שמה, והנה מצאתי אבנים היותר קדומות עם כתבות כאלה:

№ 1.

זה ציון קבורת רבי היים
ב״ר אליה שבקש בישיבה
של מעלה בהמישה בשבת
שנים ועשרים להדש כסליו
שנת תקע״ז לפ״ק (=1817) 1).

№ 2.

זה ציון קבורת רבי יוסף
ב״ר רזיאל שבקש בישיבה
של מעלה יום חמישי בשבת
שנים ועשרים יום להדש
כסליו בשנת תקע״ז לפ״ק (=1817) 2).

שני הרבנים האלה היו בזמן אחד, והלכו בהורף למקום ישוב של ישראל לאבא-סבא, אשר אצל העיר דרבנד בין ההרים, להעתיק ציוני המצבות העתיקות שמה, וכאשר חזרו משם, נקפאו בדרך מן הקור הגדול אשר היה בעת ההיא, והובאו גויותיהם לרוקאל, ונקברו ביום אחד בשדה הקברות הזה. הרב ר׳ יוסף ב״ר רזיאל, הוא אביו של ר׳ יוהאי בדרבנד, המחותן של הרב הכולל ר׳ יעקב בהררי״ץ מורחי הי״ו.

№ 3.

ורבים מישני אדמת עפר יקיצו
לחיי עולם יום שנהרג החסיד
ר׳ ישראל ב״ר רזיאל נ״ע ביום
חמישי בשבת יום עשרים להודש
תמוז בשנת ה׳ תקפ״ג לפ״נ (=1823).

№ 4.

ורבים מישני עפר יקיצו לחיי
עולם פה נקבר עוזיהו ב״ר
רזיאל נ״ע יום שישי בשבת
י״ג לחודש כסליו שנת תר״ב לפ״ק
(= 1842) 3).

זולת האבנים האלה לא ראיתי מצבות עוד יותר קדומות, והחדשות לא מצאתי נחוץ להעתיק. יום השלישי, הרביעי, החמישי והשישי ישבתי בטל בלא מלאכה כלל, והקהל ישבו אתי מפני מראית העין, למען יחשבו השרים, כי עוד המלאכה מרובה, ונחו מעבודתם הקשה. כל יום ויום היה להם יום טוב ושמחה, וברכו אותי על כל הטוב אשר עשיתי להם, והבטחתי אותם גם בעתיד, להשתדל בעדם אצל הממשלה הטובה יר״ה, בכל אשר יהיה לאל ידי לעשות; רק באופן שלא יפחדו מפני שרי הממשלה, באם ישאלו אותם ישיבו להם כל הדברים אשר ספרו אלי, והבטיחוני כי יעשו כאשר צויתי עליהם.

הפרידה מאת הבעקים, צאתי מרוקאל. ביום הראשון כ״ד אב (13 אויגוסט 1867) בבוקר, שלחתי לקרוא את הנשיא, והלכתי עם כל הקהל אל הבעקים, הם לא היו בביתם כי אם בגורן. הנשיא שלה רוכב אחד אל הגורן, להודיע להם כי רצוני לראות את פניהם טרם אלך לדרכי. ויבא הרוכב, ויבקש אותנו בשם הבעקים לחכות עליהם תחת העץ אצל ארמונם. המשרתים הציעו מצעות חשובות על הארץ תחת העץ, וישבנו עד אשר באו הבעקים עם כל המון המלוים אותם כבראשונה. שאלתי בשלומם, ונתתי להם את תודתי בעד הנרות אשר שלחו

---

1) צ״ל 1816. — 2) צ״ל 1816. — 3) צ״ל 1841.

אלי, אף אם ידעתי בטוב, כי מהיר הגרות יחדשו אחרי בן מן היהודים. כל הקהל השתחוו לפניהם כמנהגם ועמדו מאחרינו נגדם, ואני החילותי לדבר עמהם ע"י המתורגמן כדברים האלה: „אדונים נכבדים! היום כליתי את כל מעשי בספר הזה, והנה באתי לראות את פניכם ולדבר עמכם דברים אחדים טרם אשים לדרך פעמי".

„ידבר נא אדוננו, כי שומעים אנחנו לדבריך".

„בבואי לאחי בני ישראל עבדיכם, לאסוף מהם ידיעות ממצבם בעבר ובהוה, בשם וברשיון ממשלתנו הרמה, יכלתי לשאול את פיהם אף בלא רשיונכם, וידיעתכם, בכל זאת מדרך הארץ והמוסר, כאשר באתי בגבול ארצכם, והיהודים סרים למשמעתכם, באתי אליכם ובקשתי אתכם שתצוו עליהם שישיבוני על כל שאלותי אשר אשאל מהם, והם בפקודת הממשלה וברשיונכם הודיעוני מכל אשר עמדם, אבל לדאבון לבי, מצאתי את מצבם ברע מאד. ואם אכתוב את כל אשר ראיתי ושמעתי, מפחד אנכי שלא יחולל כבודכם חלילה, אף אם הם מחויבים לשלם לכם מסים בעבודה ובכסף, כאשר הם יושבים על אדמתכם, אבל איך לא תשגיחו על המשרתים שלכם, המכים אותם ואת נשיהם במקלות מכות אכזריות, ונוגשים אותם בכל מיני נגישות, שיחללו שבתות ומועדים. אם בפקודתכם זאת, לא אוכל להאמין, כי אנשים חכמים ונבונים אתם, ובוודאי ידוע לכם, שבעד דתנו הלכו ועוד ילכו בני ישראל באש ובמים, את חייהם יקריבו, אבל את דתם לא ימירו, ואיזה תועלת תוציאו מהם, אם יעבדו אתכם מיראה ולא מאהבה? תעשו נא אדוני בחינה, ותראו אם לא כנים יהיו דברי, אם תצוו עליהם לעשות את כל המוטל עליהם לעשות בדברים רכים וטובים, ותראו איך הם יעבדו אתכם בכל לבבם ובכל נפשם, מאהבה ולא מיראה ופחד, גם המלאכה והעבודה יעשו באופן אחר על צד היותר טוב. שמעו נא לי אדוני הנכבדים, לא באתי הלום ללמד אתכם דעת, איך שתתנהגו עם אנשים הסרים למשמעתיכם, רק להגיד לכם דעתי ועצתי לטובתכם ולתועלתכם, כי בנגישות ורדיפות ובאף ובחמה, באשר בני ישראל הם, לא תקנו את אהבתם, ולא יכלו לעבוד אתכם באהבה ובלב שלם לעולם. ראו נא אדוני, יותר משמונים מיליאן אנשים מעמים ולאומים שונים ומדתות שונות, יושבים על אדמת רוסיא הרחבה והגדולה, ואדוננו הקיסר החסיד והרחמן והטוב, יתנהג עמהם כאב עם בנים, לא יבדיל בין דת ועם, וכל עם ועם הולך בדתו בטח ובאין מפריע, רק שיהיו עבדים נאמנים לו, וישמרו את חוקי המדינה. לא בשנאה ולא ברוגז וכעס ולא במכות אנושות, תוכלו להוציא תועלת למענכם מעבדיכם, כי אם בדברים טובים ובנחת, תראו נא אדוני, איך הם הולכים בלא כתנות ומכנסים, ערומים הם כיום הולדם! ולמה לא תתנו להם זמן מעט שיעשו גם לביתם? אין לי הכח לצוות עליכם אדונים נכבדים, כי אם לבקש, והחוב מוטל עלי לכתוב ולפרסם הכל מה שאני רואה ושומע. היום אנכי הולך לדרכי, ואעזוב את כל הקהל בידכם, ויודע אנכי בטוב, כי אחרי לכתי מפה תענשו אותם בעונשים שונים על אשר הודיעוני מכל אשר עמדם, והרשות בידכם לעשות עמהם כטוב בעיניכם, אם לשבט או לחסד; אך תדעו נא אדוני, כי עוף השמים יוליך את הקול. ממרחק אשמע מה שיקרה אותם פה, ובטוח אנכי כי תתחרטו על מעשיכם, ותראו אם לא כנים יהיו דברי. היום אין לי הכח להפריע את הקהל מעבודתם, ואם תתנו להם הרשות לחוג גם את היום הזה מן

המלאכה, למען ילכו ללות אותי עד העיר דרבנד, ואדע כי שמעתם לעצתי, וטוב לכם!"

„שמענו את דבריך אדוננו, השיבו לי הבעקים, ונוכל להגיד לך האמת, כי אין אנחנו יודעים, איך יתנהגו המשרתים שלנו עמהם למטה בכפר שלהם, וגם הם אתם באים לספר באזנינו את מעשי המשרתים השובבים, ותוכל להיות בטוח, כי בשבתות ומועדים לא נכריחם לעשות מלאכתינו, וגם ניתן להם שיעשו לצרכי ביתם; והמשרתים לא ירהבו עוד מהיום והלאה לעשות כאשר עשו, והרשות לכל הקהל לחוג גם את היום הזה, כבקשתך, למען ילוו אותך לדרבנד". הושטתי להם את ידי, וצויתי להמליץ שיברך אותם ושיתן להם את תודתי מקרב לבבי, גם כל הקהל השתחוו לפניהם, וברכו אותם בשם ה', ובשם מחמד נביאם. בדברי רצון התפטרתי מאתם, והלכנו למקומנו אל הכפר התחתון. — —

משם באתי אל הכפר דזשאלגאן (Джалганъ) המכיל בקרבו כארבעים בתים מבת הסוניטים. כפי הקבלה אשר בידם היו מלפנים כלם יהודים. כאשר בא נאדיר-שאך מלך פרס אל המדינה הזאת, הכריח את היהודים תושבי הכפר הזה שימירו דתם בדת מחמד. רבים ברחו ונתפזרו, ורבים נשחטו כצאן ונהרגו, ומעט מהם הוכרחו לקבל דת מחמד עד היום הזה.

בבוא החכם ר' אברהם פירקאוויץ הקראי, אל הכפר הזה, בשנת 1840, יספר בספרו אבני זכרון (צד 63) כי סר אל בית אוסמאן-בעק וראה כי הנשים המושלמניות מנקרות את הבשר, וישאל את פי אמיר-אראסלאן-מוללא, ויספר לו כי הם מזרע היהודים, ונשארו בהם מנהגי ישראל, שמנקרים את הבשר אחר השחיטה, ומלחים ורוחצים כיהודים, וגם נמולים בשמיני על פי הרוב, וגם זה בסתר. — — לפנות ערב שבתי ממסעי לעיר דרבנד, וסרתי אל בעל הבית שלי. את קהל רוקאל בקשתי שיודיעוני מה שיקרה אותם בשובם אל ביתם, ויבטיחוני ויברכוני וילכו לדרכם. בעוד רבע שעה והנה אחד מתלמידי הרב מדרבנד בא אלי והושיט לי אגרת מאת הרב הכולל ר' יעקב בהררי"ץ מזרחי, וכתובים בה הדברים האלה:

לנפש עיפה מנתיבות שובבות   עם בן פורת יוסף,
ינעם מרגוע צאללי צמרים;   הוא יהודא המאסף,
ולי יקטן ערכו כנין אל אבות   אוהב ואהוב להכותב בחדוה,
נגד תשוקתי להתעלם באמרים,   כשמעו דודך זה בא.
הכותב בהפזון יעקב בהררי"ץ מזרחי.

בערב באתי אל בית הרב, וישמח מאד לשמוע ספורי מסעותי בארץ קיטאג וטאבאסאראן. — — הארץ תחלק לשתי ארצות: א) ארץ טאבאסאראן הצפונית; ב) ארץ טאבאסאראן הדרומית. א) בארץ טאבאסאראן הצפונית ימצאו 120 בתים של ישראל. ב) בארץ טאבאסאראן הדרומית 53 בתים, בס"ה 173 בתים 1).

---

1) עד כה הגיעו הלקוטים אודות בני ישראל שוכני קוקז אשר לקטתי מספר המסעות, כפי אשר היה מסודר מהנוסע המנוח לדפוס; ומן המקום הזה והלאה יבואו רשימותיו בספרי זכרונותיו, אשר אמנם השמטתי את כל הנוגע בכבוד יהודים פרטים וכל דבר שלא יוכל לבוא בדפוס מטעמים שונים.
ה.

כד) הנסיעה מבאקו לארץ שירוואַן *).

ביום ג׳ כ״ג אדר התרכ״ח (5 מאַרץ) בבוקר יצאתי מעיר באקו בלוית ידידי המשכיל ר׳ בנציון קאלמאן עם ב״ב גם אהדים מתושבי היהודים שמה, ומחוץ לעיר ברכנו איש את אחיו בשלום ונתפטרתי מהם. — — ביום רביעי בשבוע הבאה הגעתי למקום מושב בני ישראל בכפר מיודושי.

הישראלים כאשר בא אליהם העבד מאת הנאַצאַלניק לצות שיכינו בעדי דירה, לא ידעו מאיזה דרך אני אבוא עמדו על גגי בתיהם והביטו מאיזה דרך אני אבוא, בעברי הנהר ניאל אשר אצל הכפר מודזשי (Niol) נראה לפני הכפר מודזשי בהוד נורא הרים גדולים ונוראים הר פּיט-דאַג, אמור אסלאן והומורט יסובו אותו מסביב והוא בבקעה תוך ההרים האלה וממעל בתי הכפר על יד הנהר עומדים המונים המונים מבני ישראל ומחכים בעינים צופיות על בואי. בהחילותי לבוא אל הכפר מיד רצו היהודים לקראתי במורד ההר, ולא השגיחו על הרפש והטיט. הראשונים אשר נגשו אלי במרוצה נפלאה ותבקוני ונשקוני מעל הסוס היו הרב ר׳ שמואל ב״ר מרדכי והרב ר׳ בנימין ב״ר אברהם, (דמעות נזלו מעיני כפלגי מים) דיא אויגען איז מיר פֿאר לאָפֿען גיוואָרען מיט טרערען זעהענדיג וויא זייא האָבען מיר קאָם דער לעבט צו זעהען, יען כי שמעו אשר אני צריך להיות אצלם, ואולי אם במעט אוכל לעזור אותם שמחו שמחה גדולה, כן מר מצבם. אין אומר בפיהם ודמעות של שמחה נזלו מעיניהם, גם בפי לא היו אמרים, איך וואַר רעד לאָז, עס האָט מיר אָפּגינומען דיא שפּראַכע, איך האָב נאָר וואָס גיקענט אויס ריידען, השלום עמכם השלום לכל הקהל הקדוש שלכם? אונד דאָס הערץ איזט מיר פֿאר לאָפֿען גיוואָרען מיט בלוט דיא אויגען מיט טרערען לראות איך אחב״י יושבים בין ההרים הרמים, רחוק מארץ הציוויליזאציא רחוק מאנשים, בין פראים ילודי מדבר מחמודים עריצים ושודדים אשר מוכנים בכל עת מצוא לבלעם חיים. שני הרבנים יכלו רק להשיב לי כי ב״ה וברחמיו וחסדו הגדול כולם שלמים. לא יכלו עוד לדבר אתי עוד דברים, וכאלמים הלכו אצל סוסי ומדי לכתי אל הכפר המונים המונים ישראלים ירוצו נגדי שלום שלום שלום שומע אני מכל צד ופינה, כל הזקנים יצאו לקראתי והושיטו לי את ידיהם על הסוס. הרב ר׳ בנימין בה״ר אברהם הזקן בקש אותי ללכת עמדו אל ביתו אשר הכין בשבילי וברגעים אחדים באתי בחצר ר׳ בנימין בלוית כל האעסאולים ובני ישראל אשר סבבוני מסביב והושיטו לי ידיהם בשלום באתי הביתה, והאעסאולים אחרי, הסוסים נלקחו אל רפת הסוסים, המלתחות שלי הביאו הביתה, ואנכי ישבתי לנוח מעט מן הדרך, ברגעים אחדים בא הכהן המחמודי מאַללא אַבאַז עם השופט של הכפר של ישמעאלים שכניהם ועם עוד שני אנשים ישמעאלים לשחרני בביתי ולדרוש ולברכני בשלום בואי. כל הקהל אשר ימצאו אז בכפר באו לברכני בשלום וישבו עמדי עד עת תפלת מנחה, אח״כ הלכתי לבית הכנסת להתפלל תפלות מנחה ומעריב ולהודות לה׳ אשר באתי בשלום מן הדרכים לא טובים האלה. —

---

*) ע״ד העיר באקו ותולדותיה וע״ד היהודים ומצבם בימי קדם וסיבת הגירוש שלהם משם, ואופן החיים שלי במשך כל החורף ומעשי, הכל בארוכה אסדר במקום מיוחד בזמן אחר, כי עוד עכשיו לא הזמן והמקום והסרון ידיעות אחרות וכדומה. [בין הכתבים שלו לא מצאתי אודות העיר באקו, וכפי הנראה לא הספיק הנוסע להוציא מחשבתו מכח אל הפועל. ה.]

מן היום ההוא והלאה כל יום ויום מן הבוקר עד חצות הלילה לא יצאו אנשים מביתי הבית תמיד היה מלא מאנשים זה יוצא וזה בא, השופטים ר׳ אברהם הגבור המכונה בשם לאַלאַ לן אצלי תמיד מזוין בכלי נשקו לשמרני בלילה ועוד אנשים אחדים מזוינים, כי המקום הזה מוחזק למסוכן מן הישמעאלים תושבי ההרים, גם עבר אחד עסאַול מן הישמעאלים עמד עלי לשרתני בפקודת השר ניקאָלאַיי ניקאָלאַייעוויטש צאַצחיאַני שר הארץ של גליל שעסאַבי.

ביום שני ז׳ ניסן הלכתי לכפר קורדוואָן (Kurdowon) מהלך $^1/_2$ שעה ממדושי על הסוס עם ר׳ אברהם לאַלאַ ור׳ יוסף שני שופטים שלהם, ושני רבניהם ר׳ בנימין ור׳ שמואל ור׳ בנימן ב״ר שלום אחד מנכבדי העדה עברנו דרך הכפר הנזכר ובאנו אל תוך יער גדול, הסוסים נקשרו אל העצים ואנהנו הלכנו להתבונן במצבות הקברים, כי היהודים ספרו לי שבתוך הכפר קורדאָוואָן ישבו יהודים מלפנים ובאיזה זמן אינם יודעים רק בתוך היער אשר על ההר קרוב להכפר היה בית הקברות שלהם בימי קדם, באנו אל אחד הקברים ואמרו לי שבמסורה אצלם ינוחו פה רבנים נכבדים של ישראל, כולנו עמדנו בעגול סביב הקברים ועשינו השכבות אח״כ הלכנו להתבונן במצבות אך לדאבון לבי לא מצאתי שום כתובה, יען כי האבנים כולן שקועות בתוך האדמה מרוב זוקן ולא מצאנו שום כתובה על אבן אחת בכל בית הקברות ההוא. בצאתנו מן בית הקברות ישבנו על הדשא בין האילנות ורחצנו ידינו ואכלנו סעודה ושתינו יין והתפללנו בשלום המתים ומנוחתם ובשלום החיים של כל העדה אחר הסעודה ישבנו על סוסינו והלכנו בחזרה דרך הכפר קורדאָוואָן הנזכר, בבואנו אל הכפר אמרו לי ששם ימצא כהן של טאַטאַרים אחד והוא צריך לדעת באיזה זמן ישבו ישראל או באיזה זמן יצאו ישראל מן הכפר ונתיישבו המחמודים בו, לא רחוק מן בית המעטשעד שלהם עמדנו וירדנו מן הסוסים והלכנו אל המעטשעד כי שם ישב הכהן הנזכר, בשמעו מבואנו יצא הוא עם חברת הזקנים מנכבדי הישמעאלים לקראתנו שאלנו בשלום איש את רעהו אח״כ שאלתי אותו ע״י מתורגמן הדברים שנצרך לי, והוא השיב לי כדברים האלה: זמן שישבו או שיצאו ישראל מן זה הכפר לא יודע אך זאת יכול להגיד לי, אשר על בית הקברות של ישמעאלים של זה הכפר ימצאו מצבה אחת מזמן הוסיין שאָך (יותר מחמש מאות שנה) א״כ יתכן מזה כי היהודים ישבו פה מקודם הזמן הזה, יען כי לפי המצבה נראה כי הישמעאלים יושבים פה כחמש מאות שנה, אבל אצל זה הכפר ימצאו חרבות רבות מן בתים והם מעידים שזה אלה התיבות כולם בתי ישראל היו, ועוד חרבות ארמן ומבצר אחד ימצא אצל החרבות מעבר השני של הדרך בנין עם שלשה חלונות אשר לפי המסורה אצלם הוא כאלף ושתי מאות שנה מקודם הבנין נקרא פה בשם קאַללאַ (Kalla) ובזמן ההוא ישבו יהודים רבים פה אצל המבצר וכולם גבורים ואנשי החיל היו כולמו מי היה המושל אשר ישב בתוך הקאַללאַ או בתוך הבנין ובאיזה זמן בבירור לא יודעים ומפני איזה סיבה נחרב המקום הזה ג״כ לא יודעים, היהודים אומרים כי אצלם במסורה אשר מפני מגפה הלי רע ברחו מפה, ומראים גם מקום הרוב של ביהכ״נ אשר לפי דברי הרב ר׳ רחמים אשר היה פה רב מקודם ונפטר מצאו אבן אחת על המקום של בית הכנסת ועליה כתוב זמן תס״א (והוא 167 שנים מקודם) האבן הזאת העמידו בתוך בית הכנסת

של מדושי, אבל הפסידו האותיות הראשונות וכתבו אותן בספר לזכרון ועל האבן כתבו זמן חדש בנין ביהכ"נ דמודושי, א"כ לפי עדות האבן נראה כי הישראלים ישבו 167. שנים מקודם במקום ההוא ומפני איזה סיבה יצאו ומדוע נהרבו כל הבתים לא יודעים. שם הקאדי אשר כפר לי בכפר קורדאוואן הוא הארזשי עפענדיא Hadji Effendi בן של קאסום עפענדי א Kasum Effendi אשר היה בימי מוסטאפא חאן Mustofo Chan כאשר אנכי התפטרתי מאת הכהן העפענדיא ההוא בקשתיו שישתדל אצל הישמעאלים לא להניח שיהי' מריבה בין היהודים והישמעאלים ושיהי' שלום ביניהם לא יעיקו זה את זה בכל עניניהם ואני אשתדל לדראות לו את תודתי מקרב לבי קבל עם, בשמחה ובענוה וברוב כבוד שם ידיו על עיניו ועל ראשו וזהו האות אשר על עינו ועל ראשו או בכל נפשו וכאודו הנה עומד הכן למלאות רצוני לטוב. ——

כה) חג הפסח במוגו. ורתשין. נוכי.

כאשר באתי בחזרה למוגו מצאתי את החדר בלא סדרים מנקים אותו ורוחצין ומסיכים אותו בטיט וחומר שלהם אשר הם מתקנים ביחוד לבתיהם ומראהו לבן מעורב עם גוון תכלת, לא מצאתי לי מקום מנוחה כשני ימים וכל הנשים זיינען פֿאר דריפעט אונד פֿערשטירט ביז דעם האלז כנהוג אצלם אפילו בכל ימות השנה ובפרט ערב פסח, לסוף הגיע זמן תפלת ערבית של יום טוב ב"ה, הלכתי לביה"כ, ותשבתי כמו אצלינו בליל יו"ט של פסח בית הכנסת יאירו כנהוג אחב"י במדינותינו, והנה מה מאד נשתוממתי לראות כמו ששה או שבעה נרות דקים של שעוה כמו חנוכה ליכטלאך שלנו ברענען צו ווארפֿען אין פֿערשיעדנע ארטער צו ניקלעפט אויף דיא װענט אין דיא ווינקלאך נור 2 ליכט ברענען על העמוד, חשך ואפילה בכל ביה"כ מסביב, רק החזן או הרב שמה יזמר בניגון הנהוג אצלם הודו לה' וכו' יאמרו גאולי ה' אשר גאלם מיד צר וכו', זה הם אומרים בכל ימי החג בבוקר במנחה ולפני המעריב. אחר התפלה באתי אל הבית, והנה מצאתי הבית מקושט בכל מיני פרוכת על הכתלים כנהוג אצלם נרות עומדות בשורה באורך על המצעות אשר על הרצפה ואנשים ראשי בתי אבות נתקבצו הרבה לבית הרב וישבו כשני שורות באורך החדר, רק אני לבדי ישבתי אצל שולחני אויף קישענס אונטער גיבעט הויך וויא איין בײנקעל, וכל העם עם הרב ישבו על הארץ כמנהגם. הסדר עשו כמשפט רק החרוסת מנהגם לתקן כמו אכילה מעורב מאגוזים ומיני בשמים שונים אויס ניקאָכט אין איין קעסעל וויא פֿאר 50 מענשען בערך צו עשען וויא קאשע, וכולם בזמן חרוסת אכלו אותו בידיהם, החרוסת איז בייא זייא איין גאנצער עסק, מאן עסט איהם מיט מצה וויא קאשע מיט דיא הענד. ההגדה אמר הרב והעתיק להם בלשונם, גם אמר להם איזו דברים כמו דרושים מענינא והאריך הרבה עמהם, שאלתי על הנשים ואמר לי הרב, כמו שהן אינן מבינות כלל בלה"ק ולא יש מנהג לשבת ביחד עם האנשים, לכן לא באו אל הסדר כלל ולא ראיתין כל הלילה ההיא, רק בליל שני אמרתי בעצמי ההגדה לפי בקשת הרב ר' בנימין ובאו נשים אחדות ועמדו אצל הפתח מרחוק לשמוע ההגדה מפי חכם אשכנזי, כל החג עבר בשמחה בבוקר אחר התפלה נתארחתי כל יום אל ראשי ונכבדי העדה אל הנשיא והשופטים והגבירים דשם, כל היום לא יצאו אנשים מביתי ובליתי החג ב"ה בשלום ובשמחה שמה.

בחה"מ פסח באו ארבעים והמישה רוכבים ישראלים מורתשין במדינת שעכי למוגו לשחר את פני ולקחת אותי אליהם, והם כולם מגבורי ואנשי השם שמה הנשיא והשופטים כולם אחוזי חרב מלומדי מלחמה, כל אחד ואחד בא אל בעל הבית שלו כמנהגם, כולם באו אלי לשחרני ושמחו שמחה גדולה, כאשר אני אמרתי שאלך עמהם ונשארו במוגו ימים אחדים להכות עלי.

אסרו חג של פסח, הלכתי בלוית ראשי הקהל והשופטים על הסוסים אל מקום הקאללא הנזכר למעלה, כי שמעתי ששם יש מערה אשר נטמן ספרים וכתבי יד של ישראל, מימי קדם, כארבעים איש רוכבים מזוינים הלכו עמדי מאנשי מוגו ועשרים אנשים רכבו מאנשי ורתשין לשמחני בדרך הטיול ההוא, עשרה אנשים באו בכלי חפירה לשם והתחלנו לחפור במקומות אחדים ולא מצאנו שום מערה, עד אשר הוכרחתי לחזור שנית לביתי, נורא היה למאד המחזה, כאשר שישים גבורים מגבורי ישראל הבריחו את סוסיהם והתהילו לרוץ ולרקוד בדרך צחוק מדאיב נפש ויותר מכולם ר' אברהם לאַלא הגבור הנורא שופט, ממונו אשר היה מלובש מכף ראשו עד תלו בכלי זיין והבריח את סוסו ורץ כגבור וכברק מה נורא היה מראהו כאיש קרב על שדה קטל ומה נוראים היו כולם עמדי כי כלי נשקם היו מבריקים סביב כולם, זה ירוץ לפה וזה ירקוד לפה, ועושים צחוק על סוסיהם, רבה מלספר מאת הכבוד אשר עשו לי בדרך הטיול ההיא, אבל מה מאד היה צערי כ"כ גדול, שלא מצאתי שום מערה עם ספרים וכתבי יד, אשר יכלתי לשאוב ממי קדמוניות ולהתחקות על מקור חצבם ומצבם בימי קדם כ"א דוקא יסוד חומת המגדל הישן מלבנים שרופות נגלה לפני ולא יותר. — בשובי למוגו הכינותי א"ע לדרך ואעפ"י שלא השלמתי כל עניני במוגו, יען כי הכיתי על הרב הגדול והדיין הכולל שלהם, הזקן ר' אברהם החכם השלם לכן הנחתי כל הקירותי עד אשר אני אבוא מורתשין בחזרה אליהם ואז אסיים עניני גם פה, וכן היה, יום ב' כ"ה ניסן בבוקר באו אלי אנשי ורתשין על סוסיהם מוכנים למסעי הביאו לי סוס ואני ישבתי על סוסי ויצאתי עמהם מן הכפר בלוית הרבה מאנשי מוגו, הרב ר' בנימין ור' אברהם לאַלא הגבור והשופטים כלם ישבו על סוסיהם ללות אותי בצאתינו מן הכפר על השדה, עמדו כל האנשים מגדול ועד קטן מזקן עד נער, וברכוני בשלום ואחרי רבות הברכות ודברי שלום, התפטרתי מאת הקהל ושמנו פעמינו דרך קורדוואַן וכפר באַסקאַל דרך הרים ועמקים ויערים, ובתוך הכפר באַסקאַל פרדו מאתי אנשי מוגו, ואני עם אנשי ורתשין שמנו פעמינו בדרך לורתשין. ביום הראשון היה האויר זך ונקי, והיה טוב לנו ללכת. וכן הלכנו עד אשר באנו אל הנהר גורדימין אשר אצל כפר קטן של ישמעאלים, פה על החוף עמדנו כולנו ונצרך לעבור הנהר, המים היו גדולים ורבים למאד ושטפו והלכו בשצף קצף נורא למאד, כולם אמרו שבכאן נצרך שמירה גדולה כי בסכנה אנחנו עוברים פה, בתחילה עברו אנשים אחדים לאט לאט בשמירה גדולה ורגע היה ביניהם ובין האבדון, כלם צעקו בקול גדול אַללאַ! אַללאַ! פעמים רבות עד שעברו בחוזק רב על צד השני אח"כ בא הגורל עלי, משה אחד היה ביניהם והוא גבור גדול הוא רכב על סוסו ונהג את הסוס שלי בשמירה ובהשגחה גדולה רוכבים אחדים מימיני ומשמאלי ואני ישבתי בחוזקה על הסוס והרימותי ראשי ועיני לשמים לבל אביט על המים. כמו שציוני כולם וקול צעקה גדולה מכל צד אַללאַ! אַללאַ! אַללאַ, אַללאַ!

בתפלה לאלהי השמים, שיביאני בשלום אל עבר השני, בחזקה גדולה החזקתי בציצות ראש הסוס שלי, והסוס בהלכו בין גלי המים נדמיתי כמו שאני נופל מן הסוס, יען עס האט זיך מיר אויס גידוכט גלייך וויא דער פערד געהט אויף איין זייט און זעצט זיך אין וואסער, ווייל דיא וואססער לאזען אים ניט געהן גלייך הקיצור בעזרת האל בין הקולות והברקים עברתי הנהר בשלום, וב"ה אני מצד השני של הנהר, עכשיו אני בבואי על החוף כל האנשים אשר עמדו שמה אשר עברו מקודם, כלם ברכוני בבואי בשלום, וכל אחד תוקע כפו בדבריו ב"ה! ב"ה! ושמחה גדולה על ראשם! — —

אח"כ משם הלכנו הלאה ובאנו למקום ישוב של ישראל בימי קדם הנקרא (על נהר קטון קארא צייא, פה עברנו בשלום) זאלם והוא עכשיו חרב ושמם ונחרש כשדה ומגיע לבענים בעברי דרך המקום ההוא, על כל צעד וצעד הראו לי היהודים מקומות חרבים מבניני ישראל הקדומים גם מקום ביהכ"נ על גבעה מעט, גם מקום בית הקברות קרטן שלהם, אבל לדאבון לבי כל המקום של ביה"ק כולו נחרש, רק הקברים והגבורות עוד ניכרים תחת התרישה בין העשב והתבואה, וכמו שלא היה שום ישוב מעולם שמה. חרבן זאלם יהיה יותר משבעים שנה אחרי העלילה הגדולה עלילת הדם אשר העלילו שרי הבענים על ישראל ולפי ספור אנשי ורתשין היתה כך המעשה: בזאלם ישבו כאלף בתים של ישראל ת"מ משפחה של בענים אשר משלו אז שמה. אצלם ישבו גם טורקמענים בשכונתם, הבענים בקשו להטורקמנים שיעשו עלילה על ישראל, למען לרשת את כל הארץ המגיע להם לשלול שלל ולבוז בז ולכפות אותם לבוא לדת מחמד. וכן היה, הטורקמענים לקחו ילד אחד חי או מת ודקרו אותו בדקר בכמה מקומות בגופו, וקברוהו בבית הקברות של ישראל, אח"כ הלכו וחפשוהו בתוך ישוב של ישראל ולא מצאוהו והלכו הטורקמנים ביחד עם הבעקים לחפש בקברות ומצאוהו בתוך קבר אחד חדש אשר טמנו בעצמם, ונפלו על היהודים והרגו אותם ואת הרבנים במיתות אכזריות ושללו אותם כמו שנמצא בארוכה בדברי הימים ליהודי ורתשין, אח"כ רבים נהרגו ונשתמדו ורבים נתפזרו בין כפרי הגוים חמישים בעלי בתים נתישבו בכפר קאראמערייאגלי (Карамеряглы) במשך ששה שנים חזרו לדת ישראל ובאו להתישב לכפר קאראבארדור (Карабардуръ) אצל השר חאדושי שעמשעדין (Хаджи Шемшединъ) אשר היה אוהב ישראל והוא קבל אותם תחת צלו וישבו אצלו כמו חמשה עשר שנים, אח"כ קהל ורתשין בקשו מן השרים שלהם לתן להם רשות שיבואו לשבת לורתשין והיהודים ההם באו לשבת לורתשין ויושבים שמה עד היום הזה כן ספר לי הזקן ר' יעקב אבי הרב ר' בנימין בקובא בן שמונים וחמשה שנים וכן נגרשו היהודים מזאלם, והנשארים בדת של משה מלטו על נפשם ורבים מהם נתפזרו בערי שירוואן ודאגוסטאן עד היום. — בתוך השדה של ביה"ק אמרו לי היהודים שתמצא אבן אחת של ישראל שמה. חפצתי מאד לראותה, והלכנו אל האבן, מרחוק רואה אני יבואו אנשים אלינו, הנשיא מכפר של ארמענים הנקרא בשם בעגלאר קענדי (Бегларкенды) ועוד ארמענים וישמעאלים אחדים עמהם, בבואם עשו קול צעקה גדולה אני שואל מהם מה הם רוצים ואמרו לי היהודים כשביל מה עמדנו הסוסים על השדה והם אובלים את העשב שלהם, מיד צויתי לקחת הסוסים ולהובילם אל הדרך, הנשיא שואל ממני

דברים וצועק בצעקה ואני אינני מבין שום דבר, מיד הראיתי לו הפקודה מאת הגובערנאטאר, כי בשביל קדמוניות אני הולך בזו המדינה, ומחויב אני לחפוש אחרי אבנים עתיקות, ואין הכח בידו להפריעני ממלאכתי, הנשיא בשמעו דברי, התחיל לדבר בקול אחר ומבקש מחילה ממני כי לא הבנתי דבריו, הוא רוצה בעצמו שאני אעתיק את כתב האבן, גם ליתן לו פתשגן מן הכתב הכתוב על האבן, והוא רוצה לשמור אותו כבבת עיניו, יען כי הארמענים היושבים בתוך הכפר סובלים הרבה מצאצאי משפחת הבעקים הקדמונים ההם וגלות גדול להם שמה, א"כ הם הושבים שאני באתי לפה עם ארבעים והמישה אנשים, בוודאי לקחת את המקום ולמסור לידי היהודים כבימי קדם, וזה לשמחה גדולה בשבילם, יען כי ינתן המקום הזה ליהודים יתרבה המסחר ביניהם ויקל הגלות שלהם אשר הם סובלים מן הישמעאלים הארורים שמה, וגם הארמענים בקשו אותי להשתדל אצל הממשלה בשביל זה, כי יותר טוב להם לשבת עם ישראל מלשבת עם המושלמנים העריצים, א"כ כשמעי הדברים הבטחתי למלאות את בקשתם, והם נתנו רשות להסוסים שלנו שיאכלו בשדה את העשב. ובקש ממני הנשיא להן לו פתשגן הכתב של האבן, אבל אני כאשר לקחתי את האבן להתבונן בו ראיתי כי הכתב הולך באורך ולא ברוחב כעל כל אבני המצבות אשר על הקברים, שכן אני חושב כי האבן מן בית הכנסת ההוא, אבל האותיות נשברות ונמחקות ונפסדות ולא יתכן להכיר שום המשך הכתוב בו, רק בתחתית נכרו אותיות ה' תקכ"ז ליצירה והיא מאה ואחד שנה אשר בוודאי נבנה שמה איזה ביהכ"נ. — —

והנה אחד מאתנו הבריח את סוסו ורץ כברק לבשר בורתשן כי בואים אנחנו, הגשם הלך על הארץ טיט גדול והארחה מנהלת לאט לאט בכובד הין הטיט, עד אשר ברוב עמל ויגון האב איך שוין קוים גיקענט דער לעבען צו זעהען צו קומענדיג אל הכפר. וויא איך בין אריין ניפֿארען במשעול הכרמים, והנה מקודם רץ אלי רוכב אחד על הסוס במרוצה נפלאה ותפס אותי בידי שלום עליכם! קרא בקול רם, שלום עליכם! והתחיל לנשק אותי, הגביר ר' בנימין והגביר ר' דוד והנשיא ר' מרדכי ההולכים אצלי מכל צדדי אמרו לי שזה הוא הרב הראשון ר' שלום. עוד דברו הדברים והשני בא ג"כ בדברים כהראשון ותקע כפו ברוב שלום זהו הרב ר' מיכאל השני, אחריו באו כל הרבנים על הסוסים ר' חנוכה ור' יחזקאל ור' יהודה, והנה משעול הכרמים צר למאד רק שני סוסים יכולים ללכת זה אצל זה בבואינו יותר ויותר דרך הכרמים אל הכפר, אחד מן הארבעים וחמשה רוכבים שלי השליך בתיפאַנג והנה כקול רעם בגלגל נשמע על כל הכפר מסביב והארץ רעדה תחתיה, אחריו רצו כולם להשליך תיפאַנגים, אבל אנכי הפצרתים שלא יעשו רעש גדול בכפר, ושלא יעוררו קנאת הארמענים והישמעאלים לרעתם. הם שמעו לבקשתי, והנה עם רב לקראתי, מזקן ועד נער מקטון ועד גדול המונים המונים ינהרו לקראתי מי ברגלים ומי על הסוסים, וקול שלום שלום שומע אני מכל צד ופנה, בין המון עם וקול הידד עברנו דרך המסילות ומשעול הכרמים, עד אשר הגענו אל בתי הכפר, והנה נשים ובתולות וילדים עמדו על הגגים ועל שערי הבתים, ווער עס האט ארויס גיוויזען איהר פנים בגלוי, און ווער עס איז גיוועזן פֿאר דעקט נאר מיט דיא אויגען ארויס גיזעהען אבל רוב מהן היו עומדות בגלוי מפני רוב הנייגיריגקייט להביט ולהתבונן בי, כי רוב כבוד עשיתי להם בבואי בשם המלך יען כי רוב גלות להם

שמה. וכן ברוב עם ובתרועת שמחה באתי והגעתי עד בית הרב ר' חנוכה היושב בכבצר קטון אשר היה מוכן בשבילי שמה, אין לתאר ואין לשער. התבנית בואי לשמה, הכבוד הגדול אשר הנחלתי פה האט פאר ענטפערט על כל הצער והעמל אשר סבלתי בדרכים, ירדתי בסוף מן הסוס שלי, ובאתי אל הבית של הרב ר' חנוכה, מיד העריכו אש והדליקו נרות זה היה תחלת הלילה, א' דר"ח אייר תרכ"ה עשו בשבילי מקום מושב על המצעות אשר על הרצפה אצל הכירה, וכל אנשי הכפר הזקנים ובעלי בתים נכבדים כלם סבבוני מכל צד לברכני בבואי בשלום ולראות פני במקומם. — —

בזה הימים קבצתי את הקהל ואספתי ידיעות מדברי הימים שלהם וכתבו והתמו, (כפי שהם נמצאו אצלי באוצר הכתבים שלי). כשני שבועות וחצי נתעכבתי שמה, ע"י ר' בנימן גר' דוד ואחדים מראשי הקהל, אשר היו טרודים במו"מ שלהם. במשך הזמן ההיא למדתי את טבעי האנשים ואופן חייהם, וראיתי, כי בעונותיהם יסבולו עוד עמל ויגון שמה, במקואות לא ישגיחו הנשים שלהם לא שומרות טבילה חלה ונרות, ולא ישמעו לדברי הרבנים שלהם, נקמת הדם עוד ביניהם כמו אצל הישמעאלים שכוניהם עד דור אחרון הם שואפי דמי הרוצח ולא ימלט אחד ממשפחתו כבית הנרצח, כל הישר בעיניו יעשה, וכל אחד ואחד יפחד מרעהו בסתר שלא יבולע לו. אני עשיתי דרוש ותוכחה לכל הקהל, והם קבלו דברי והבטיחוני לשמוע להרבנים שלהם ונתנו מכתב עדות בשביל זה בעדות הגאצאלניק שלהם, שהרבנים כחויבים להשגיח על עניני הדת על אנשים ונשים יחד. אופן חייהם כמו אופן הַיי הישמעאלים באין הבדל שום דבר, והם כישמעאלים נמורים בטבעם רק שונים בדת, שיריהם ומנהגיהם בכל אופני חייהם הכל כמו אצל הישמעאלים. רק בשם ישראל יכונים. אחרי אשר כליתי מעשי בכפר הזה שמתי פעמי לעיר נוכי, אף גם שלא היו לי שום דבר שמה אך למען לעשות להם איזה טובה ונחת רוח אצל הממשלה הלכתי לנוכו. בחברת ראשי הקהל והשופטים והנשיא. בבואי לנוכי יום א' 28 אפריל לא מצאתי הגאצאלניק בביתו, והפאמאשצניק שלו נתן לי דירה בבית אכסניא של הפאכט, שמה העמידו עמדי, גם אנשי והתשין. שחרתי את פני המיראווי סוד וקבלני בסבר פנים יפות, ובקש מאתי לבוא אליו בלילה, ובבואי בלילה אל ביתו, שלח לידידו הרופא מן הצבא והוא בא, גם אחד פריסטאוו מן בית המשפט נתארח אליו אז, ראשי הקהל ישבו בבית הראשון, ואני ישבתי עם השרים ושתיתי מהעט ונדברנו יחדיו ע"ד היהודים ודברי ימיהם והתעוררתי בלבם רחמים לבני ישראל וספרתי להם עלילת הכומר של ארמענים ושמו מינאס, איך הוא עשה עלילה על ישראל, כי בית הקברות הקדמון שלהם, מקום ארבעה קברים לקחו היהודים מגבול שלו, ולקח עונש מהם עשרה רו"כ מכל קבר בסה"כ 40 רו"כ בעד ארבעה קברים ישנים, וואס זייא זיינען מקובר געווארין לפ"ד על אדמה שלו. ועכשיו הוא רוצה לעשות עוד עלילה עליהם, כמו שהוא ראה שבשביל ארבעה קברים לקח ארבעים רו"כ א"כ בעד חמישים קברים יקח חמש מאות רו"כ, ורוצה לדרוש מן הקהל המש מאות רו"כ. הדברים האלה באו הדרי בטנו של המיראווי סוד והוואייעני דאקטאר כי כולם אנשים טובים וישרים ומשכילים המה, ואמר לי המיראווי סוד, אם יבא אלי הכומר עם הענין הזה, אז אני אדע מה לעשות עמדו, ותהי' בטוח,

כי לא יהיה הדבר הזה ונקיים יהיו היהודים מן דבר עלילה הזאת. הוץ מזה הבטיח המיזאווי סוד לראשי הקהל בעצמו, כי ישתדל להתבונן בדיני ודברים שלהם עם הגוים, אם לא יהיו עלילות ודברי שקר עליהם מן הגוים שכניהם, ויעמוד לימינם לגונן עליהם כפי יד כחו הטובה עליו, ראשי הקהל הגישו לפניו ברכתם מעמקי לבבם. — למחרת היום ההוא שר על היערים לייעסניצי על מהוז נוכו עשה בקשתי בשביל עניי הכפר, לא לקחת שום כסף בשביל עצים להסקה מהם, רק מן הבעלי בתים חמשה עשר קאפ׳ ולא יותר מכל סאזשיען. גם השתדלתי אצלו והבטיח בהשתדלותו אצל הממשלה לתתן להם קרקעות במקומות אשר תחת ידו. ועוד דברים ועינינים קטנים הנוגעים לטובת הפרט כידוע להם. — —

כאשר השלמתי את כל מעשי לטובת הכלל בעיר נוכו הגישו לפני העדה של ורתשין מכתב תודה כתוב על כלף [כן] צבי בעד כל אשר עשיתי בשבילם אצל הממשלה, ואשר יסדתי ביניהם, קופת הקהל בשביל גמילות חסדים ותקנות בשביל הרבנים ועניני הדת ועוד ועוד כדומה דברים, ושלחוני ברוב כבוד על ענלה של פאסט מנוכו לשעמאכי, לבל אסבול עוד פעם עמל הדרכים בכפרים על הסוס. והנה ביום ה׳ 2 טען מאיי, יצאתי מנוכו על דרך פאסט ובאתי ביום ו׳ עש״ק בחצי היום לשעמאכי בשלום הדרך היתה מאד נעמה, בשביל סוסים לא היה שום מניעה, בכל הסטאנציאנען היו מוכנים ולא עצרו אותי בשום מקום, עטוואס בעזאנדערעס מן הדרך ההיא איז ניכט צו שרייבען, כי הדרך ידועה היא לכל העוברים ושבים שמה. באתי אל בית האכסניא של הפאסט, ועדיין לא נתתי מעט מן הדרך והנה השר ניקאלייא ניקאלאייעוויטש שר היערים שחר אותי בביתי, וביקש אותי לשהרו גם בביתו, מיד שלחתי מכתב להקהל מוגו להודיע להם, כי באתי לשעמאכי ושיבואו מהם אנשים אחדים לקבלני ולהוליכני למוגו, יען כי השארתי שמה כל החפצים שלי ועדיין לא השלמתי את כל עניני הנדרשים לי שמה לקיבוץ ידיעותם, ועוד לקבל גם את פני הוד מלכותו מטיפליס כי יבוא הנה. השר צאצהיאני, שלה המכתב ע״י שליח מיוחד והנה למהרת השבת באו ראשי הקהל הנשיא והשופטים כולם לקבלני בכבוד. והביאו גם ס״ת עמהם, לקבל פה את פני הוד מלכותו הנסיך הגדול מטיפליס, דירתי העתקתי לבית יערמאלאייעוו הגר אצל המבצר, שמה מצאתי את הרב הזקן ר׳ אברהם הדיין הכולל והראשי של מוגו, אשר הזר ממסעותיו בקוקאז, והוא איש הכם ויודע תורה ומכובד הוא בכל הכפר ההוא. ביום השני בבואם היהודים לשמכי, הרבה עמדו בהקאראוואן סאראיי של ישמעאלים על השוק, והשופטים עמדו עמדי בביתי פעם בבוקר בא יהודי אחד אלינו עם בשורה כי נהרג הנשיא ר׳ שמעון בתוך הקאראוואן סארייא, אתמול היה בביתי, וישב ודבר ונפטר מאתי, והיום הוא שוכב מת בתוך החדר של הקאראוואנסארייא שמה, והמעשה שהיה כך היה. — המנהג אצל יהודי מוגו לעשות שידוכין לבנותיהם בעוד הן ילדות בת ששה, שבעה או שמונה שנים, ולפעמים בעת ילדותן משדכין אותה לבן הנולד במשפחה שלהם. א״כ לבן של ר׳ אברהם הדיין הכולל, הרב ר׳ בנימין ממוגו יש בתולה בת שנים עשר שנה, חמישה שנים מקודם נתקדשה לאיש אחד בן עשרים והמשה ומעלה, האיש ההוא, הוא בטבעו רוצח גדול ואיש בליעל מלידתו, אחיו מת ונשאר אשתו בלא בנים, ויבם אותה, עכשיו הוא רוצה לקחת את בת הרב ר׳ בנימן לאשה שניה, כי

שמה הם לוקחים יותר מאשה אחת מעולם. הרב ר' בנימין אינו רוצה ליתן לו את בתו לצרה לאשתו הראשונה, וגם הבת שלו ימאן בו, בשביל שמקודם לא הבינה שום דבר, עכשיו הכירה אותו כי הוא רוצח ובליעל ומפחדת ממנו כמן מלאך המות והנערה יושבת ובוכה על גורלה, זה הרוצה לא רוצה ליתן לה גט (יען כי בעת השידוכין מקדש אותה החתן והיא מגעת אליו והחופה עושים אחר כמה שנים בהגיעה לפרקה) כמה פעמים בקשוהו שיתן לה גט, והוא אומר שעד יום מותה לא תקבל מאתו גט, והיא אשתו והוא רוצה לחיות עמדה כמו עם אשתו הראשונה. האשה היבמה שלו יפת תואר, והנשיא ר' שמעון הוא איש סר מן דרך הישר ומגיע לכל האנשים אשר הישר בעיניהם יַעשו, פעם תפס הרוצח את הנשיא בביתו בעת שנשק את אשתו, לא אמר לו שום דבר, רק הטמין את הדבר בלבו עד עת מצוא. עכשיו בבוא הנשיא לשמכי, וגם זה הרוצח בא לשמכי ויבוא אל החדר שלו בתוך הקאראוואן-סארייא בבוקר בעוד ששכב הנשיא על משכבו, ויקח את הדקר של הנשיא והוציאוהו מתערו, והתחיל לדבר עמדו: זכור תזכור הזמן שאחזת בידך את אשתי לנשקה, תקח נא את תודָתי למתנה, והכה אותו בדקר על ידיו פעם אחת, יהודים אחרים עמדו בעת ההיא בחדרו, חפצו לקחת הדקר מידו, ואמר להם תרחיקו נא ממני, ואם לא אכה אתכם גם יחד, היהודים ברחו מן החדר, הרוצח התחיל עוד לדבר: זכור תזכור את אשר הכית את אחי למות, והכה אותו עוד פעם בדקר על ידו השניה, הנשיא חפץ למהר לקום ממשכבו ויחזיק הרוצח את הדקר נגדיו וצוה עליו שלא יתנועע ממקומו, ושנית לא היה לו במה להציל, והוא שוכב ערום על משכבו. אח"כ אמר לו, זכור תזכור עת אשר כרית ברית עם ישמעאלים ארורים לשלול שלל ולבוז בז בתים של ישראל במוגו, והכה אותו שלישית על רגליו, זכור תזכור כאשר לקחת פעמים אין מספר שוחד מן הקהל ומן תושבי הכפר, באין רחמים, והכה אותו על ידיו, זכור תזכור כאשר גנבת את סוסים ובהמות ובקר של ישראל והכה אותו עוד פעם על גופו, וכן הלאה, הזכיר לו ל"ח עונות והכה אותו ל"ה מכות אכזריות בדקר על גופו וכרת אותו לגזרים, אח"כ אמר לו באחרונה טרם יצתה נשמתו, כי בעל בשר היה הנשיא ועוד יכול היו לשמוע דבוריו, זכור תזכור עת אשר אחד מקרובי הלך לירושלים וחזר שנית למוגו, כמה שנים לא היה בביתו, ובשובו מירושלים בדרך למוגו ניט דער פארנדינג עטליכע ווערסט למוגו, יצאת נגדו ולא הנחת אותו לבוא אל ביתו לראות את ילדיו ואשתו והרגתיו בדרך הא לך הדבר האחרון, ותקע הדקר בבטנו אונד האט דעם קינזאל אויס נידרייט ויצאו כל מעיו גם נשמתו ביחד, בשביל ל"ט חטאים הכה ל"ט מלקות בדקר, עד שהשלים את המכות נתקבצו אנשים ושוטרי בית המשפט באו ותפסו אותו, ואמר להשוטרים, בל תפסוני אני הולך בעצמי, אני מודה שאני הכיתי את האיש הזה, מיד לקחהו אל בית המיראווי סוד, וענה שמה שאני בעצמי הרגתי את האיש, יען כי היה כך וכך וספר לשם כל מעשיו אשר עשה, וכי הוא עשה טובה גדולה לכל אנשי הכפר ולכל העדה ולכל כפרי הגוים אשר צער תמיד אותם ופחדו ממנו, ועוד ועוד, מיד נתנו את הרוצח לבית האסורים, עד שיחרוץ משפטו, וגוף הנרצח הובל לביה"ק של מוגו, הרב ר' אברהם הצטער למאד בדבר הרוצח, אשר לא יתן גט לבת בנו, כן המנהג אצלם הם נותנים את ילדיהן בעודן קטנות אשר לא יודען מימינן לשמאלן

בעניני אישות לאנשים, ואח"כ תקלות יוצאות ואינם יכולים לעזור לעצמם; בכל זאת תקותו טרם ילך לסיבירייען לקבל ממנו גט, אבל עדיין לא יודע בבירור. אח"כ בעוד ימים אחדים, בא המלך מטיפלים, היהודים קבלוהו כמשפט ובכבוד, ואח"כ שמנו פעמינו ללכת למוגו. אני בפעם הזאת לא הלכתי בדרך הראשונה דרך סולום, אך בדרך המלך כשנים עשר ווערסט, לצד נוכו, ומשם נטינו מן הדרך של מלך והלכנו דרך הנהר והרים וגבעות ויערים עד אשר באנו יום ו' א' דר"ח סיון לפנות ערב על השבת שנית למוגו, השמחה היתה כמקדם, רק לא כולם היו אז בכפר, כי רבים נדדו בכפרים של גוים, ועל הג השבועות נתקבצו כלם אל הבית. אספתי כל הידיעות והקהל חתמו על אמיתת דברים כמו שימצאו אצלי באוצר הכתבים שלי, גם מכתב תודה כתוב על כלף צבי נתנו לי לעדות ולזכרון, על אשר השתדלתי בעדם קרקעות במקום הפּטאָראַן ואשר נתן להם מקום בשביל קצירת עשב לבהמתיהם ולסוסיהם, ועל אשר יסדתי ביניהם קופת הקהל בשביל גמילות חסדים, וספר הזכרונות דברי הימים לעדתם ועוד דברים כאלה רבים מלספר, ואחרי הדברים האלה כעשרים אנשים לוני עד העיר שעמאכי, ביום א' 10 סיון תרכ"ח.

כו) מנהגיהם ואופן חייהם.

טרם אני אעזוב את הכפר מוגו אגיד אספר עוד דברים אחדים אשר קבצתי ע"ד מנהגיהם ואופן חייהם:

היהודים אינם משגיחים שיתפללו בניהם ובנותיהם תפלת הבוקר אף טלית קטן מעט מהילדים נושאים, והנשים אינם מצטערין בעניני מקוה וטבילה, יעשו קאלאמאנאַלים בביה"כ, ואצל ביהכ"נ יעשו מקום משפט שלהם, וקולות וברקים אונד אונכבוד ווערטער ישמע תמיד בכל יום הכל לפני בהכ"נ כמו על השוק, וכן בכל הכפרים המנהג אחד הוא. כן עשו בית המטבהים קרוב לבהכ"נ שלא מן הכבוד הוא. ומוכנים לשבוע על דבר ששוה חצי פרוטה בסה"ת שלהם כמו הישמעאלים שכניהם הארורים.

בתולות בת חמשה ששה או שבעה שנים מקדשין אותן בקידושין. תמיד המנהג להתחיל לדבר בנחת ובעוד רגע קול צעקה ומחלוקת ביניהם, וכן אצל הישמעאלים. גם מנהגים טובים להם, לא ישתו איזה משקה אף מים בעצמם, עד אשר לא יכבדו את הנכבד והזקן מהם או את האורח אשר בקרבם. — בחג, תתקבצנה הבתולות הקטנות על הגגות ומזמרין שירי הגוים ומכין בתפים, או מחנות מחנות מן הבתולות וויעגען על החבלים אשר באולם בתיהם. — הנשים רובן לא תבואנה הביתה מפני הבושה לפני האנשים, ורובן יושבות בקרן זויות ופרוכת מבדילן מן האנשים, ומי שישב בבתיהם כמה שבועות והורגלו עמדו, ואז מתחילין לדבר עם האורח אף יתקעו כפן לו, ואם יאחזו כף האורח, מוזען זייא צו לעגען דיא האנד של האורח אל עיניהם ופיהם ולנשק את היד, ובנשקן את היד של האורח מרימין אח"כ את כפן למרום לאות ברכה ותודה, פעם בחג עליתי על גג ביתי והבטתי בכלי הבטה ממרחק על סביבות הכפר, והנה כל הנשים יושבות בפתח בתיהן או על חנות ומי שראתה אותי שאביט עליה בכלי הבטה, ברחו לבתיהן או הסתרה א"ע במטפחתיהן, אדער דרייען זיך אויס עם אחוריהם נגדי, כי כן דרך

ארץ שלהם, בכל זאת האב איך בעמערקט פיעל שטרעקען ארויס דיא קאפלעך מיט דיא אוינען מבין ההרכים והחורים וחלוני בתיהם. — רובם מדברים בלה"ק, אבל לא נקי ומעורב עם מלות תלמודיות, ואינם משניהים על לשון זכר ונקבה וזמן עבר עתיד והוה, עד אשר כמעט קשה להבין מחשבותיהם. — הם קוראים את נשותיהם לא בשמותיהן, רק בשם בת פלוני... ד"מ: דוכטאר לאלא דוכטאר ישעיה, דוכטאר בנימין וכדומה, ודוכטאר בלשונם בת (טאכטער) שום איש לא ישב עד אשר לא ישב האורח אשר ביניהם, אפילו הזקנים לא ישבו עד האורח ישב על מקומו, ואם הם רואים מרחוק את האורח כולם יעמדו לפניו בכבוד אף הזקנים אף הנערים. — גברת הבית מחויבת לרחוץ את רנלי האורח בבואו מן הדרך. או ערב שבת ויו"ט. — את משיח בן דוד לא יסירו מפיהם כל רגע בדיבורם, בשותים יין, בעת האכילה ובכל עניניהם, נושאים את בן דוד על שפתותיהם גם את משה רבינו מזכירים, והאבות והצדיקים, כאשר יברכו את מי. — בשבת אומרים איש לרעהו שבת „שלום! וביום טוב אומרים: מועדים לשמחה והם עונים ומשיבים בחזרה: חגים וזמנים לששון. —

בזמן שהיתי במונו, ראיתי מנהגי מילה, אירוסין ושידוכין של עשירים והופה של עני, ומת והלוית המת מנהגי ברית מילה ופריעה כמו אצל הרבנים, ואירוסין ושידוכין, נתארחתי פעם להגביר ר' עוזיאל אשר ארס את בנו לבת הגביר ר' יצחק כמונו שמה, והנה ראיתי מנהגים כמו אלה: נתקבצו כל אוהבי וקרובי החתן גם מן העדה אל בית החתן, ושם שותים יין ויי"ש או טהעע אונ מאן פערבייסט מיט קישמיש טייטלען פיינען אויס גימישט צו זאממען בכלי אחד. ואח"כ הולכים מבית החתן אל בית הכלה, שמה יושבים כל אוהבי וקרובי אבי הכלה, וקרואי העיר, נרות דולקות על הארץ כמו אצל ההגדה של פסח ושני שורות אנשים יושבים על המצעות משני צדדי החדר באורך, הנשיא מחויב להראות לכל הקרואים את מתני [בן] החתן אשר יתן להכלה, בבית ר' יצחק נתקבצנו, שאלתי על החתן ועל הכלה ואמרו לי שהחתן והכלה הם בחדרים מיוחדים, שמה עוד פעם הביאו טהעע, אהר הטייא שתו יין ויי"ש ואכלו הקישמיש ביחד עם תאנים וטייטלען, אח"כ רחצו את ידיהם ואכלו סעודה להם בשר ופלאוו כמנהגם. אחר האכילה האט דער חתן מקדש גיוועזן דיא כלה בחדר מיוחד, וכל העם לא ראו ולא שמעו, רק הגידו לנו שהחתן עשה קידושין. ואח"כ הרב ברך ברכת אירוסין ועשה מי שבירך בשביל החתן והכלה, ונשלם הי' הדבר. מן היום ההוא נחשבת לו ככלה וכמו אשה איננה גמורה, אונ מאן לענט אב דיא חתונה על כמה שנים במשך הזמן ההוא שולחים זה לזה מתנות בכל ע"ש ויו"ט מיני מאכלים שונים מגדים ומלאכת יד. —

פעם נקראתי שמה לחופה של עני ואני הלכתי עם הרב ר' בנימין לשמה. באתי לבית ההוא וקבלוני ברוב כבוד, והעמידו לפני על הרצפה כד של יין וכוס, וכלי של קישמיש מעורב עם תאנים וטייטלען, כן מנהגם ולא יותר ואני שתיתי יין ואכלתי המאכל שלהם המתוק, זה הבית היה בית של הכלה. הכלה ישבה מאחורי הפרוכת או המסך עם בתולות ילדות והיו מזמרין שירי עגבים של ישמעאלים בלשון קדר והיו מכין בתופים סביב הכלה מאחורי המסך, והכלה יושבת מכוסה בצעיף כולה. — אהר כך הביאו סוס, והוציאוה הכלה מן הבית מכוסה מראשה ועד רגלה, והושיבוה על הסוס והוליכוה אל בית החתן, אחי הכלה נרג הסוס עם נר של שעוה

בידו. ואחריה גם אנחנו כלנו יצאנו מן הבית והלכנו אל בית החתן. בבואינו אל בית החתן באולם הבית, ישבנו כולנו הנשיא והשופטים ושארי הקרואים, ואבי החתן נתן להנשיא כל החפצים והמתנות אשר הכין להכלה, והנשיא צריך להראות לכל הקרואים לערוך ערכם ועשו חשבון מכל דבר ודבר כמה שויו אח"כ כתבו כל הדברים בכתובה, אולם הבית היה קטן ורק כעשרים איש יכלו לעמוד זה אצל זה, והביאו סדין פשוט לבן של לייווינט ופרשו מלמעלה על ראש החתן אשר עמד מצד אחד של פתח הבית אצל השוועל, בצד האולם ועל ראש הכלה מצד השני של הפתח בצד הבית, איינינע מענשען האבין גיהאלטין דיא עקען פון דעם ליילאך הארט איבער וייערע קאפף, הרב אמר הברכות והחתן הקדיש את הכלה עוד פעם ושברו אח"כ הכוס של יין כמו אצלינו, ואח"כ מז"ט וסימן טוב נשמע מכל האנשים, אח"כ בא החתן עם הכלה אל הבית פנימה ואנשים עם נרות של שעוה דקים ועבים עמדו סביבם, והקרואים ברכו אותם בברכת מזל טוב וסימן טוב, ובזה נשלמה החתונה, כי ע"ש היה ובעל החתונה אבי החתן עני הוא, ולא היה אח"כ שום דבר, וכן הלכנו לבתינו. —

פעם נקראתי לבית המת, אחד מחשובי העיר נפטר ובאתי אל הבית והנה נשים נתקבצנה בעגול מסביב כמנהגן ויושבות ומתאבלות ומכות בידיהן על חזיהן ובראשיהן ודורשות ובוכות והאנשים ישבו על הגג ותפרו תכריכין אהרי כן לקחו את המת והניחוהו על המטה והביאוהו על השדה, שמה העמידו אוהל פאן לייווינט והניחו המת תחתיו, הנשים ישבו ממרחק על השדה וכל הקהל ישבו סביב האוהל, אנשים אחרים הביאו כלי נחושת גדולים עם מים ועשו אש על השדה להמם המים והתעסקו לרחוץ את המת בתוך האוהל וכאשר לבשוהו בגדיו הנצחיים הניחוהו על המטה. המנהג אצלם לכסות את המת בסדין של משי יקר ועל המטה מניחים כרים וכסות תחתיו, ומובילין על ביה"ק, בדרך מעמידין את המת כמה פעמים ואומרים קרישים מי שרוצה יאמר קריש, על ביה"ק מעמידים את המטה ועד אשר יתקנו את הקבר אומרים השכבות וקדישים אח"כ מניחים אותו בתוך הקבר שק קטן של עפר תחת ראשו וכל הגוף איז פאר וויקעלט אין דעם סאווע, אפילו ראשו פניו וידיו אינם מגלים כמנהג אצלינו, וכן לא מכסין אותו עליו בדפנים רק מניחים הקבר כמעט פוסט וריק, רק מלמעלה מכסים בעצים ועליהם עפר ואבנים. — אח"כ מן המת הולך הקהל ועומדים רחוק מביה"ק רוחצים את ידיהם ועוקרים עשבים ומנחמים את האבלים, והולכים ללות האבלים לבתיהם, אח"כ הייבט זיך אן איין נאנצער נישעפט, כל ימי שבעה אבילות מחויבים להתפלל בבוקר ובערב בבית האבל, ובכל לילה מתקבצים הקהל ואוכלים בשר ופלאוו שמה, והנשים יושבות שמה מן בקר עד ערב כל שבעת הימים ובוכות ודורשות ומיללות כל הזמן ההוא, עד אשר נשלם שבעת ימי אבל, אחר חודש ימים מחדשים את הסעודה, ואחר היארצייט ג"כ מתקבץ הקהל והאבל עושה משתה בשביל כל הקהל אורז פלאוו ובשר, ועושים משתה ולומדים משניות ואומרים תהלים. — . (כן מנהגי היהודים במוגו ובקובא ג"כ מכסים את המת על המטה בסדין של משי יקר וכרים וכסות יצוע תחת המת, אבל כתוך הסדין מניחים מטבעה של כסף נשברה על כמה חלקים, ובזמן שאומרים על ביה"ק השכבות אחר כל קדיש וקדיש יקח כל אחד מן העם חתיכה א' של המטבעה ההיא אשר בתוך הסדין אשר על המת, ומשליכין וזורקין למרחוק, אני שאלתי מה זה החתיכות של מטבעת

הכסף אשר על המת, בתוך הסדין, ואמרו לי, שבזמן שהמת מונה על המטה סטרא אחרא מסבבין המטה מרחוק, והנה זורקים את החתיכות של כסף אליהם שיקחו מתנה וילכו). — —

משעמאכי הלכתי כל היום בדרך עד אשר באתי לפנות ערב לקובא בשלום יום ב׳ י״ה סיון ה׳ תרכ״ח. כמעט עברתי הגשר והנה הרב ר׳ ישראל עם יהודים סבבוני מכל צד, האב אטפראוועם את הקאנוואיי, ויהודים תפסו את התכריכים עם החפצים והכנו תוך הבית, ואח״כ באתי עם הרב ועם הרבה מאנשים אל הבית אשר הכין לי הרב הנ״ל. — והנה ב״ה ארץ שירוואן ושעכי השלמתי, והנה עכשיו בקובא אנכי, ואראה מה שיראה הזמן פה. —

כז) קובא. נאָלנאתא. גוסארי. קארצאיי. קאללא-צעראק. גילני.

עד עשרה באב התעכבתי בקובא, במשך הזמן ההוא למדתי את תכונת העיר והושביה, והנה עשרה בתי כנסיות ועשרה רבנים ימצאו בתוכה אשר הם גם שוחטים לעדתיהם, ומלמדים לילדיהם. הראשון בהם הוא ר׳ ג..., אשר אין גדול כמוהו בכל העיר הזאת, איין בעל גאוה איז ער ביז דעם הימעל, שלעכט וויא הבין בטבעו, אוהב שיתנפוהו אנשים ויגדלוהו וירוממוהו וינשאהו עד לרקיע, אוהב שוחד ומתנות, אחותו זונה בפרהסיא ולוקח חלק מכסף אתננותיה. ויודע ללמוד מעט, ורוצה להיות גדול מכלם ולא יכול; — השני ר׳ א... גם הוא בור דאורייתא רע ובליעל, ונאָה ואוהב שוחד, והשני לו ר׳ בנימין ואחיו שמחה לא יודעים שום דבר ותלוים מרעת הגבירים של עדתם והם תמים שאינם יודעים לשאול. החמישי ר׳ י... הוא עוד רך בשנים וערום כנחש ורע מעללים ובעל תחבולות יודע מעט תורה, ורוצה לשלום על כולם ולהיות אב״ד עליהם, בעל גאוה נורא וגדול, הטובים שבהם הם ר׳ משה גבריאל זצ״ל אשר נפטר אחרי לכתי משם כשבועות אחדים, והשני ר׳ נוריאל רב דק״ק גילני, הוא החשוב מכלם, כי יודע ספר הוא, עניו גדול וצדיק וחסיד גם יחד. גם הרב דק״ק צפכני ר׳ שלמה בכ״ר יוחנן גם הוא איש ישר וטוב עניו ויודע ספר. הנשארים זינד גאנץ איבעריג לזכור גם שמותיהם. —

בזמן שבא נאדיר שאך להחריב המקומות במדינה הזאת החריב גם ישוב ישראל אשר בגולנתא כשני או שלשה ווערסט סמוך לקובא, ואשר בגוסארי אשר קרוב לשנים עשר ווערסט מקובא ואשר בקאללא-טשעראק אצל סטאנציאן דשויטשי לצד ההרים ומלטו את נפשותיהם ובאו ונתישבו בקובא, אח״כ כמה שנים מעט מעט נתרבו היהודים בקובא אשר באו מפרס ומגולן ושארי מקומות פרס כמו חמישים שנה מקודם בזמן שנתרבו היהודים בפה נחלקו למחלוקות, היהודים אשר מישוב גולנאטא בנו להם בית הכנסת מיוחד ועשו לעצמם קהילה מיוחדה, וכן עשו יהודי גוסארי ויהודי קאלא-טשעראק. במשך הזמנים כאשר נתרבו היהודים ולא יכלו בבית תפלה אחד להקבץ, אז נתפרד כל קהילה לכתות שונות ובנו להם כמה בתי כנסיות עד אשר ימצאו כעת עשרה בתי כנסיות. —

בנאָלגאָתא לפי המסורה ישבו שמה אלף שנים חסר שנה אחת, ומפני המלה חַלְהוּלַא אשר אמרו לעבדי החאן שלהם בצחוק כאשר באו לבקש מהם מס, נעשתה עלילה עליהם ונגרשו ונהרגו ונשללו ויצאו משם לקובא. מן הרבנים יודעים

הם רק עד עשרה דורות, הרב עכשיו הוא ר' ישראל, אביו היה ר' היים וקודם לו אביו ר' משה ואביו ר' עוזיהו (ה' תקס"ח), ואביו ר' אדוניהו ואביו ר' עוזיהו ואביו ר' גלעד ואביו ר' סעדיה ואביו ר' שמעון ואביו אלעזר זהו ר' אלעזר אשר אנשי נאלנאטא שלחו בשבילו שיבא אליהם מעיר אישכבר (אשר בבאגדאד או בפרס?), ובא ונתישב עם כ"כ בנאלגאטא וממנו נמשך השלשלת של הרבנים עד היום, בנאלנאטא עסקו היהודים במו"מ ובעבודת האדמה והיו עפ"י הרוב בעלי מקנה ת"כ משלי פרס, ונתנו להם מסים כמו הישמעאלים והלכו מהם גם למלאכה ולעבודת השרים בזמן שנצרך להם וכמה אנשים שדרשו, אבל גלות כ"כ לא היה להם שמה. —

בגוסארי, היהודים היו ג"כ ת"מ שרי נאלגאטא ומצבם היה ג"כ כמו מצב יהודי נאלגאטא, ושלום היה ביניהם ובין אחיהם אשר בנאלנאטא, גם דרך ומסילה קטנה מראים היהודים בקובא אשר היה בין נאלגאטא לגוסארי, אשר הלכו איש לרעהו על משתיהם ושמחתיהם גם בימי אבליהם, כי קרובים היו זו לזו. הרבנים שלהם הם יודעים במסורה ג"כ עד עשרה דורות, הרב עכשיו הזקן ר' גרשון הנזכר למעלה, מקודם לו אביו ר' ראובן וקודם לו אביו ר' גרשון וקודם לו אביו ר' דוד ואביו ר' ראובן ואביו ר' שמואל ואביו ר' יהודא ואביו ר' יוסף ואביו ר' ירמיהו. אחר נאדיר שאך על קהל של קובא משל שולטאן אחמעד-האן ואחריו בנו פעטי עלי כאן בזמנו היה טוב לישראל, ואחריו בנו אחמעד כאן ואחריו אחיו של אחמעד האן, שיך עלי כאן. אחר שיך עלי כאן באה העיר ת"מ הרוסים מן הזמן ההוא עד שנת 1837 הם לא זוכרים מי היו הנאצאלניקים או הקאמענדאנטים עליהם אך משנת 1837 הם יודעים היה נאצאלניק יראמבוט [?], יאסינקא, טארכאנאוו, גנאוקין, טאווראווסקיא, גארנאזאוויטש, מישינקא, בארסילאוו, אריסטאוו קסאייאווסקיא, וויסיז וזוראבאוו האחרון בימים אלה, משנת 18... מזמן נאדיר שאך עד שנת 1859 שלמו מכל נשוי א' רו"כ וחצי מסים ומן פנוים יותר מן 18 שנים סך החצי. — מזמן נאדיר שאך עד שנת. 1859 הלכו ישראלים בקובא למלאכת ולעבודת השרים, ומן 1859 עד היום הם לא הולכים לשום מלאכה רק ישלמו מס 4 רו"כ מכל בית אפילו בעד המתים שכבר מתו. מספרי הבתים כפי שאמרו היהודים הם 852, אבל הם יותר קרוב לאלף ומפחדים להגיד האמת מפני שלום המסים.

בזמן פעט עלי תאן היתה גזירה של עלילת דם והפץ להשמיד כל היהודים המעשה שהי' כך היה: אחד ישמעאל משרת הי' ברחים בכפר סמוך לקובא נהרג, והעלילו הישמעאלים על היהודים שהם הרגוהו בשביל דם, פעטי עלי כאן קרא היהודים אליו וצוה עליהם שיגידו לו מי שהרג את הגוי, ואם לא יגידו יענש אותם למאוד, היהודים לא ידעו את הרוצח כי הם נקיים בדבר כזה, והי' להם צער גדול ונורא כי כולם היו בסכנה גדולה, באותו הזמן בא יהודי אחד ושמו ניסים לאותו הכפר בעניני מו"מ ושמע שגוי אחד מכה את אשתו במכות אכזריות והאשה אומרת אליו לפי תומה, מה אתה רוצה להרגני כאשר אתה הרגת את משרת הרחים, כשמוע היהודי הדברים האלה, הלך מיד במהרה להכאן וספר לו הדברים, החאן קרא להאשה וצוה עליה להעיד לו האמת והאשה ספרה לו כיצד שהי' ונתבטלה הגזירה ההיא בחמלת הקב"ה עליהם.

בזמן שיך עלי כאן נאבד ילד אחד של ישמעאל מתוך השוק ועשו הישמעאלים עלילה כמנהגם על היהודים למען דם, החאן הי' טוב מאד לישראל ונתן להם בעצמו עצה להעמיד שומרים סביב העיר להשגיח שלא ישליכוהו למקום ישובם, בעוד הודש ימים נמצא הילד בתוך הפאנטאל הגדול אשר בעיר.

בזמן שיך עלי, כאן 70 שנים מקודם יצאו כמו 20 בתים מקובא מפני המסים הגדולים אשר הניח על ישראל, העמיד מאנשי חילותיו בבתי היהודים ומחייבים להם אכילה ושתיה, וכאשר נתנו היהודים אכילה לאנשי החיל ולא חפצו לאכול עד שלא שלמו להם מקודם כסף בשביל צער השיניים אשר הם צריכים לאכול בהם, וכדומה עוד דברים קשים ומרים אשר מוכרחים היו מקשי עולם לעזוב את העיר, והלכו להתישב בכפר קוטכשון שמה ישבו יותר מעשרים שנה תחת ממשלת נאזורלא סולטאן וגם ת"מ בנו אהמעד סולטאן. בימיו של אהמעד סולטאן נעשתה עלילה של דם על ישראל ונהרג הרב ר' יעקב מזאלם בידי אהמעד סולטאן בעצמו בהצר שלו. והעריץ הרג אותו, בעמידה יצא נשמתו, עוד אחד ר' בנימין נהרג עמדו. הזקן ר' שמאל המספר לי הדברים אמר לי, שאביו הזקן ר' אברהם סבל יסורים גדולים והתכו אצבעות רגליו והצי מכפות רגליו, ועוד יסורים קשים, גם לכל היהודים היה עת צרה גדולה וחשכה, שללו ובזו והרגו והכו במכות מרדות וכדומה. אחרי שנים אחדות באו הרוסים למדינה ובתוך המבוכות ההן, ברחו היהודים משם ומלטו את נפשם עוד פעם לקובא, ונשארו פה בקובא עד היום הזה. ע"פ תאריך אחד נראה, כי ישבו היהודים בקותכשון אשר בשעכי המדינה כמהלך שעה מזאלם לצד מוגו בשנת תקע"ד בזמן שמשל מושל אחר דזשעפארכאן.

בשנת ה' תקס"ח חי עוד ר' עוזיהו ב"ר אדוניהו ממשפחת הרבנים מגאלגאטא. (תאריך על כתר תורה של כסף בקובא, אשר מצאתי בקובא אצל אשה אחת בביתה מצאתי כתוב כדברים האלה: זה כתר תורה שהקדיש אותו לה' יחיא בר רבי יחיאל, נכתבו שורות אלה בחודש חשון שנת ה' תקב"א ליצירה אחר חורבן נאלגאטא).

בשנת תקצ"נ היה יוקר גדול בתבואות בעיר קובא וצער גדול וצרה גדולה היתה אז לישראל.

ס' מעשה ניסים של האר"י ז"ל, כתב יד נכתב בכפר אבא סאווא הסמוך לדרבנד ע"י הצעיר מישאל בכה"ר יוסף בשנת ה' תקכ"ג ח' לחודש תמוז, זה הכתב יד מצאתי בקובא. אצל ישראל אחד שמה.

פתשגן מצבת אבן אשר נבנתה כתוך בית הכנסת של קהל נאלגאטא בעיר קובא העתקתי כדברים האלה:

זה אבן של פתחיה ב"ר עובדיה ב"ר רבי אדוניה זלה"ה, בזמן שהתחיל לבנות את בית הכנסת של קולקותא באבנים ובסיד, בא שיך עלי כאן ובלבל את העיר ולא ידע לבנות עד שלש שנים, בימיו היה רעב גדול, וצער גדול, ולא הכיר זה את זה בשביל צער הבריות, ומן הפחד והצער, והיתה מלחמה גדולה והרגו הרוסים ונוים זה את זה פתח שער העיר סוגר, כמה וכמה ישראל היו בצער בשביל אכילה ושתיה ולא יוקר היה, ולא מצאתי אחר רובא (1 רובא. 9 פוד) כ"ה אלפים (אחד אלף הי' נחשב לפנים שלשים קאפ'). ולא נתנו זה לזה ולא נתונים לנשים כשרות. (קשה להבין המאמר, רק יתכן לחשוב כוונת הכותב שהיקרות היתה כ"כ גדולה עד

שלא רחמו לתן לחם אף לנשים כשרות). אחד סאה ח׳ סלעים דונא (אורז) כילה ה׳ אלפים, ואח"כ נתן הקב"ה הצלה והרוחה והצילנו והוציאנו..׳. (בזה המקום לא נכרו האותיות). ואח"כ בנה בית הכנסת, על יגיעתנו נתן הקב"ה כח לקהל קדוש... (גם בזה המקום לא יתכן להכיר האותיות מפני הכליון). ונבנה בראש חודש אב שנת תקע"א. (הכתב על האבן באותיות אשוריות מרובעות ובלשון הקודש).

אצל המצבה ההיא עומדת בנויה בקיר ביה"כ עוד אבן כתובה ג"כ כדברים האלה: „יום שהתחיל לבנות ביהכ"נ בשנת תקס"ט ואחר בא שיך עלי כאן ועשה קאלבאנדי (מבצר) שלשה חדשים, ונעשתה חיטים קילה (15 פונט) חמישה סלעים בשר מן (חצי פוד) שמונה סלעים. דונא (אורז) חמישה סלעים תפוח אחד חמישה קאפ׳, והיה צער גדול ויוקר גדול ולא ידעו להכיר זה את זה, בשביל מלחמה גדולה, כולם ישראל וגוים היו בפחד וחלחלה גדולה ולא מצאתי דרך בשביל מים, ואח"כ קרעבבאר (דרך ההר) עשו דרך בשביל מים, ואח"כ באו ישמעאלים ועשו מלחמה עד כאן כתבתי אני הצעיר יעקב בן כודדת תלמיד של ר׳ פנואל יצ"ו...

ואחר ברחו ישמעלים והיה שקט ושאנן והפכו למקומנו והרג זה את זה ונתן הקב"ה לנו הצלחה והרוחה, ואח"כ הלכו והביאו בעלי מלאכה ובנה את ביהכ"נ באבנים ובסיד. כמה יגענו בצער גדול, כולנו בפחד כמו מגדולים ועד קטנים כל קהל גאלגאטי שישב על נהר קולקת ונתנו לבעל מלאכה כמה תומאנים (תומן אחר 10 רו"כ) יגענו ולא ידענו עד השלים בשנת תקע"א. ואח"כ נתן הקב"ה ברכה והצלחה בכל ק"ק קהילתנו וישלח משיח צדקנו במהרה בימינו, ובא לציון גואל אמן. הכותב הצעיר אהרון בן אליהו ותלמיד של אדוניהו”. —

בבית הקברות של קאללא-צעראק נמצא אבן על קבר אחד וכתוב עליה שם: יצחק בן מרדכי הנפטר בשנת תקל"ו (92 שנים מקודם).

בבית הכנסת של קארצאיי של הרב ר׳ בנימן כתוב על האבן אשר בתוך הקיר שמה: „בסימנא טבא במזלא עילאה יום שהתחיל ביהכ"נ של ק"ק קרצאי יום רביעי בשבת שהוא שנים עשר להודש ניסן בשנת תקע"ו בחודש שופר. שבנאו ק"ק קרצאי יע"א. מגדולים ועד קטנים ה׳ ישמרם ויחייהם אמן כן יהי רצון ואני הצעיר ר׳ אברהם הי"ו ב"ר יותם נ"ע עמהם, ואני עפר ואפר... ולא נהטב כלום בעיני כל אדם”. — (מקום הנקודות נשברה האבן).

בביהכ"נ של גילני כתוב על האבן הנבנה בתוך קיר ביהכ"נ כדברים האלה: „ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם. בסיעתא דשמיא בסימנא טבא ובמזלא עילאה התחלת הבנין בית הכנסת של ק"ק גולני יצ"ו... יום ראשון תשעה לחודש מתן תורה בשנת לפ"ק ב׳ע׳ש׳ר׳ה׳ מאמרות נברא העולם, אשר בנאו אותו בזמן רבי פנואל בכה"ר ר׳ מנשה ז"ל ק"ק גילני. לחזות בנועם ה׳ בבנין ירושלים ובא לציון גואל בעגלא אביה"ר. שאו שערים ראשיכם ויבא מלך הכבוד, מי הוא זה מלך הכבוד. ה׳ צבאות הוא מלך הכבוד סלה.

אצל קהל קארצאהי ימצא עכשיו שני בתי כנסיות אשר בבית הכנסת אחד רב שמה ר׳ בנימן ובבית הכנסת השני אביו ר׳ יעקב הזקן. מקודם לו היה רב אביו ר׳ בנימן רב על ביהכ"נ אחד והיום נהלקו לשני בתי כנסיות. קודם ר׳ בנימן היה רב אביו ר׳ יעקב בעיר ווארתשין, קודם ר׳ יעקב הי׳ אביו ר׳ יוסף ג"כ בורתשין

וקודם לו הי׳ אביו ר׳ מנחם ג״כ בורתשין והוא היה רב מקודם בעיר גולן אשר בפרס ומשם נתישבו בורתשין, ובקובא היה רב בקהל זה אחד ר׳ משה ב״ר יעקב אשר היה איש חסיד וצדיק וקודם לו אינם זוכרים, היהודים מקאללא-צעראַק או קארצאהי, נתישבו בקובא כמו עשרה שנים אחרי אשר נתישבו יהודי נאלגאטא בקובא והוא כמו מאה ועשרים שנה בערך והם יצאו משם מפני גזירות, צרות וצער גדול בימי המבוכות והמלחמות בעת ההיא, בזמן שיך עלי כאן באו הרוסים, ושיך עלי כאן ברח. כמו אחד שנה [כן] אח״כ בא מכתב מן הממשלה והרוסים חזרו, שיך עלי כאן בא בחזרה לכאן ונעשה לכאן עלינו, מעט מזעיר ישב שיך עלי כאן על מקומו, אח״כ חזרו ובאו חיילות הרוסים עוד פעם עם מוסטאפא כאן, ומלחמה גדולה היתה בכאן עם שיך עלי כאן עד שבאה המדינה ת״מ הרוסים עד היום ושיך עלי כאן ברח ללעזגי ונפטר לשם. בפעם השני שבא שיך עלי כאן לקובא הי׳ גזירות ורעות וצרות רבות לישראל מפני המלחמות גם יוקר גדול הי׳ בתבואות, עד שהרבה משפחות מישראל ברחו למקומות שונים לורתשין, לאראַג ועוד כמוהם. בזה הזמן כאשר רבים מקהל קארצאהי ברחו לנפשם לורתשין היה על זמן קצר אחד ר׳ אברהם רב בביהכ״נ של קארצאַהי, אח״כ כאשר שיך עלי כאן ברח, והמדינה נפלה תחת הרוסים, חזרו היהודים מורתשין ובתוכם גם הרב ר׳ יעקב אבי ר׳ בנימין אשר, הקהל בחרו אותו על מקום הרב ר׳ אברהם, הוא עלה לארץ הקדושה ובא בחזרה לקובא וכעת שנית רב בקהל קארצאהי וזקן ישיש הוא ואיש ישר ותמים.—

איש אחד ושמו ר׳ אברהם בא מאישכבר והי׳ רב בנוסארי, אח״כ בנו ר׳ יעקב ג״כ בנוסארי אחריו היה בנו ר׳ ארוניה אחריו בנו ר׳ שמואל ואחריו בנו ר׳ יעקב ואחריו בנו ר׳ אליעזר ואחריו בנו ר׳ יהונתן ואחריו בנו ר׳ יעקב כולם היו רבנים בנוסארי רק בנו של ר׳ יעקב ר׳ משה הי׳ רב בקארצאהי הנ״ל בן אחיו של ר׳ משה ר׳ אפרים ב״ר אליעזר לא הי׳ רב, אח״כ בן של ר׳ אפרים ר׳ אליעזר הוא בעת רב בקובא מקהל נוסארי הנקרא אנאדזשאַני ואחריו ימלא מקומו בנו ר׳ אפרים. —

הרשימה מן הנהרגים כתבו בלשונם לי אנשי הקהילות מקובא:

„משבא אורוס בקובא נהרגו כמה אנשים, שלשה אנשים נהרגו בכפר דיגה ושלשה הלכו בשבי ולא נמצאו, שני אנשים נהרגו ביער כשהלכו לחטוב עצים, ושני אנשים נהרגו בכפר תחיר דזשאל, איש אחד נהרג בתוך כפר החירדזשאל ולא נמצא המיתה, גם שני אנשים נהרגו בכפר דיה מירזהמד, בתוך העיר של ישראלים שרפו הגוים בית אחד של ישראל ושמו שפט וכל בני הבית אחד עשר נפש בתוכו נשרפו כולם, ועוד ג״כ בעה״ב אחד נהרג בתוך העיר ושמו מרדכי ב״ר עתניאל עם שלשה נפשות. איש אחד נהרג בדרך בכפר נדאי זייכור. בעה״ב אחד שמו יעקב שרפו את ביתו עם כל בני ביתו שמונה נפשות, אחד בעה״ב נהרג בתוך העיר ושמו יחזקיא בר מנשה, האב ובנו נהרגו בדרך אצל הכפר אסני ריקריק ושארי בני הבית נהרגו בתוך הבית. שני אנשים נהרגו בדרך מחודזש ועוד שני אנשים נהרגו בתוך כפר תזרא בתוך הבית, וגם חפשנו ומצאנו הבגדים והסוס שלהם וגם באו עדים והעידו שהרגו ישמעאלים ולא נעשתה בהם שום דבר והמתים לא נמצאו, ועוד ג״כ שני אחים נהרגו בתוך כפר יאסב והמתים ג״כ לא נמצאו. אחד נהרג בתוך כפר לארזשאם

ואחד בכפר דינאה כשהלך ביער להטוב עצים, שני אנשים נהרגו בתוך כפר ממוד וע״י שוחד מצאנו את המתים. ועוד שני אנשים נהרגו בכפר זרקווא ולא מצאנו את המתים. איש אחד נהרג בתוך כפר חלבי ושני אנשים נחנקו בתוך כפר אמסדא דוסאנלו, איש אחד בתוך כפר פאדאר ואיש אחד נהרג בתוך הבית של נוי בכפר סומקווא ועוד חמישה אנשים נהרגו אצל כפר גיסנדיה, שני אנשים נהרגו בכפר סאשפרא ולא נמצאו המתים ועוד בעה״ב נהרג בתוך העיר בתוך ביתו עם אשתו ביחד. אחד נהרג בדרך אצל גיסנדיה, ושלשה אנשים נהרגו אצל שיכלאר ולא נמצאו, שני אנשים נהרגו בדרך אצל כפר גודנלו ושני אנשים בדרך אצל כפר נאראדושאן. שלשה אנשים נהרגו בדרך בכפר דיה-חאביב, ואיש אחד נהרג בדרך בכפר קוסאר של ישמעאלים ועוד כמה וכמה אנשים אשר נהרגו וגופותיהם נאבדו ולא באו לקבורות ישראל ובתיהם נשללו״.

הנאצאלניק בקש ממני לעשות שלום בין הקהל של קובא, יען כי מצאתי שמה מחלוקת גדולה עד לשמים, הסיבה היא כי בא לשם הכם אחד מפרם ושמו ה... כהן, איש רע ובליעל אשר בא במכתבים מזויפים מירושלים לבדוק את סכיני השוחטים, ומי שלא נתן לו שוחד עשה פירוד לבבות בין הקהלות כי פסל את שחיטת השוחטים ובכל הקאוקז אשר עבר כן על אופן הזה שלה אש הקנאה והשנאה בלבות הקהילות. רבות לספר מן זה האיש ומרוע מעלליו רק בקובא בא בבית יהודי אחד ולו אשה יפת תואר שם מצא מקום לדור, וישב בבית ההוא כחצי שנה בזמן שבעל הבית הי׳ טרוד בעסקיו בתוך העיר והוא בהסתר חי עם אשתו, עד אשר נתגלה הדבר בתוך העיר גם הלך לזונות, סוף דבר זה האיש הבעיר אש המחלוקת בתוך העיר כי פסל את שוחטים אחדים בעיר, ואנשי הקהילות אינם אוכלים משחיטת הרבנים האחרים ואינם הולכים לשמחתיהם (כ״א לאבלים) הפצתי לעשות שלום ביניהם; וקראתי את כל ראשי הקהלות להתאסף בבית אחד כמצות הנאצאלניק עליהם, והם לא שמעו לדברי, ולא יתכן הי׳ לאסף אותם אף בבית הכנסת של אחד שלהם, עד בכח גדול נאספו כולמו בבית הפריסטאוו שמה, כמה אשר השתדלתי בכל כחי לדבר על לבבם ולא שמעו ולא קבלו הדברים, אחד ר׳ יעקב ואחד יוסף ועוד אנשים אנשי בליעל ומרמה עשו בתהבולותיהם להוסיף עוד השנאה ולא נשאו עמלי פרי, עד אשר הגיעה העת אשר בעל הבית של חכם ה... כהן הלך לשוק מאקאריא ולא יתכן הי׳ לו להשאר שמה, אז מוכרח הי׳ זה הנביא שקר לעזוב את אהובתו ביחד עם העיר. בראאנ שמעתי שהקהל הושיבו אותו בבית האסורים כי גם שם הפץ להפריע שלום הקהל שמה. תשעה באב הייתי בקובא והשתדלתי לראות כיצד מנהגיהם בבתי כנסיות. נר אחד קטן דק למאוד כמו נרות של חנוכה במדינתנו וכולם יושבים בחושך על הארץ ושומעים דברי הרב אשר מדבר בקול בכי׳ ובניגון. רק בזמן שהם קוראים אומללה ספור של האשה ושבעה בניה אשר הקדישו א״ע על קידוש השם, נעתק בארוכה בלשון פארס, ואז כולם מבינים הדברים, אז נתרבה האניה והיללה ובכיה גדולה מכל העם. אחדים מכים בידיהם על החזה ואחדים מכים באגרופותיהם על הלב ועל הראש, ואז נורא המראה למאד. בבית הכנסת מבחוץ באולם עומדות נשים רבות ושומעות ספור האומללה בלשון פרס וגם הן מוסיפין בכי׳ על בכיה. בחוצות העיר מתקבצות נשים רבות חמרים המרים באגודה אחת על ההוץ אצל בתיהם ויושבות

ובוכות, שם תוך הדריהם נשים בוכות, אין בית אשר אין שם בכיה גדולה אשר הקולות שלהן ישמעו למרחוק בחוצות העיר. אנכי עמדתי בבית של הרב ר׳ ישראל בן ר׳ חיים ז״ל והנה הבית קטון אבל בטוב היה למעני, רק אכילה ושתיה לא הי׳ בטוב כ״כ כי ע״י המחלוקת הי׳ בינינו נ״ב דין ודברים כי הוא הי׳ ממתנגדי, לכן לא קבלני ברצון טוב כמו אשר השב לעשות לי למטרה לחצי זעמו, בכל זאת הייתי בביתו כל ימי שבתי בקובא. במשך שבתי שמה נפטר דודו של ר׳ ישראל ר׳ יהודה אחיו של ר׳ חיים ז״ל. והוא היה איש יודע תורה איש עניו וחסיד, מיד באו כל הרבנים וכל הקהילות לספדהו, כמו שאמרתי שאצל המת לא יש להם שום מהלוקת כולם מתקבצים ביחד אף אם הם שונאים איש לרעהו, כי ענין המת קדוש הוא בעיניהם עד מאוד. גם נשים מקוננות נתקבצנה ביחד ולקחו ישיבתן בעגול מסביב והתחילו כמנהגן צו קלאגען מיט האר, איינע שטייט אויף דיא קניע ומספרת בקול מר שבחי המת וכולן תענינה בקול גדול ומר ומכות באגרופותיהן על חזיהן ועל ראשיהן, מיט זאלכע גריכאסען אונ בעוועגונגען מכות בידיהן וצועקות בנגון מוזר למאוד. אח״כ ווען איינע האט זיך צו שלאגען גוט דעם קאפף מיט דיא קולאקעס אונד דעם הערצין אונד האט שאן קיין כח ניט מעהר צו רעדען ווארום יעדע נקבה איסט איהר רוהם ווען זיא שטרענגט זיך אן וואס אם מעהרסטען להראות את גבורת דבוריה ואת נוראות מכותיה לפני כל הנשים והאנשים היושבים ג״כ על החצר כנגד. אז תקומה מן העגול עוד אשה אחרת לעשות כמו הראשונה, ואם היא מכה את עצמה בחוזק רב, אז הבתולות והנשים היושבות מימינה ומשמאלה מחזיקים בידיה ולא מניחים אותה להכות בחוזק ולוקחים ומשיבים ידיה אחור. בבית המת יושבים אנשים ובוכים והרבנים עם תלמידיהם אומרים תהלים אחרים לומדים משניות ואחרים עוסקים בתפירת התכריכין, המת מונח על הארץ אונ איין קישין צו קאפין גם נרות דולקות מראשותיו, לפעמים נר אחד או שנים וגם עד עשרים מדליקים. גם איין גלאז מיט וואסער מעמידים קרוב לו על החלון ונר אצלו, אח״כ רוחצין אותו ומלבישים בבגדים הנצחים גם האנדשוה על ידיו והמכנסים עם מחלצאות ביחד על רגליו, מן כתנתו נמשך גם באשליק על ראשו המכסה גם פניו ביחד, גם בטלית מלבישים אותו ומניחים על המטה על בעט גיוואנט טוב (במקומות אחדים אינם מניחים בעט גיוואנט כלל, כ״א מניחים על המטה לבד, אבל בערים גדולות אינו כך) ומכסין אותו בסדין של משי אדום וטוב, הנשים מתהילין לבכות בקול גדול ומר כשמוציאים המת מן הבית והולכות כמו האלבע גאס ומלוין אותו בקול מר גדול למאוד, ואח״כ תשובנה לבית המת. המיטה מעמידים כל רגע ואומרים קדישים, אח״כ על בית הקברות העמידו המיטה קרוב לקברים על מקום שדה פנוי וסביב המיטה מרחוק עמדו כולם בעגול, אחד מן הרבנים אומר כמה פיוטים ומזמורי תהילים ואומר קדיש. אחר הקדיש יצא אחד מן העגול והלך אל המטה ולקח מתחת הסדין חתיכה של מטבעה של כסף ישנה אשר שברוה לכמה חתיכות וזרק למרחוק, ושב בחזרה למקומו, ככלות הקדיש של הרב השני והשלישי על הסדר הלכו כמקודם וזרקו את חתיכות הנשאירות, אני שאלתי בשביל מה הם זורקים חתיכות של כסף מטבעה והשיבו לי הרבנים למען להרחיק מן המת הסטרא האחרא ודו״ל. אח״כ קברוהו המת ועשו נחום. האבלים בחצי עגול כמנהגם ושבו לבתיהם, אחדים באו לשבת אל בית

האבל: כל שבוע הראשונה יושבות נשים כאולם הבית ובוכות ומכות בידיהן ומספרות ומקוננות כמנהגן והאנשים יושבות בבית המת ולומדים משניות ואומרים תהילים ומתפללים ואומרים קרישים בשביל נשמת המת. בכל לילה ולילה עושים משתה סעודה גדולה עם פלאוו בשביל כל האנשים הבאים לשמה. גם סעודת היום כמו בלילה, סוף דבר אם ימות אחד מהם הייבט זיך אן איין גישעפּט בייא זייא וועלכע זיא ויינען גערן דאמיט, ערסטען וויינען איז דאך בייא זייא שאן אין דער נאַטור. און צווייטען עסען איז בייא זייא אויך איין גישעפּט, דער ווילע זיטצען בחברה ומספרין ומדברים ספורים של חנם למען לבלות הזמן בבטול.

כח) המסע בארצות גרוזיא, אימערעטיא, מינגרעליא, גוריא וארץ ארלט (ארמעניא).

ביום 14 מאי 1869 למספרם יצאנו מטיפליס בבקר ובאנו לגאַרי בשלום, עברנו דרך כפרים אחדים מוכתרים בגנים שונים וכרמים ובאנו בתוך העיר אל בית אחר, על ראש ההר אצל המבצר, ושם פונדק של ישראלים, לשמחת לבבי מצאתי שם הרבה יהודים גם את הרב ר׳ יעקב מצחינוואל, ורבים מישראלים כסוראם וכרעט וקארעלי, אשר כולם ששו עמדי ואנכי בהם, וכך נשארתי לנוח הלילה ההיא בבית קטון שמה, וכן נשארתי בבית ההוא עד שבא הנאצאלניק לביתו בחזרה מדרכו בלוית משפחת המלך.

15 מאיי בערב הלכתי בלוית הרב ר׳ יעקב והמליץ ר׳ אליהו אל הנסיך עריסטאַוו הנאצאלניק מגאַרי, ויקבלני בסבר פנים יפות וכבדוני בחמים (טהעע), גם ספרתי לו שהגוים המתקנים דרך מסלת הברזל, מחרפים ומגדפים את הישראלים העוברים בדרכים ומכים אותם באבנים וזורקים אבנים וצוהקים ועושים בזיון, הנאצאלניק הלך בעצמו אל הנאצאלניק של האינזשינעריס להגיד לו שיצוה על האישים ההם לבל יזידו עוד הדבר הזה לעשות עוד הלאה, — צוה במהרה להכין בעדי אטקריטי ליסט על הדרך והבטיחני להכין ידיעות של ישראל, בלילה שחר אותי הכהן של גרוזינים (священникъ православной церкви отецъ Александръ Петровичъ) והרבה שמח לקראת דברי העקזארך של הגרוזינים. — הרבה דברתי עמדו בעד אחב״י להטיב עמהם ולהשקיט שנאת הדת הבוערת בלבותיהם. —

16 מאיי היה מוכנה עגלה בשבילי טאַראנטאס חשוב עם שלשה סוסים טובים, הלכתי להאויעזדנאייע אופראוולעניע לקבל המכתב גלוי מן הנאצאלניק, אני והרב ר׳ יעקב והמליץ שלי, ויקבלני הנסיך גם שם בכבוד, ואמר לי שיעשה בקשתי בדבר אנשי הדרכים עצהיו״ט. את המכתב קבלתי והתפטרתי מעמדו והלכנו לאכסניא שלנו, שם ישבנו במרכבתינו ויצאנו מן העיר גאַרי (ע״ד העיר Гори אני אדבר במקומו ובזמנו אחר כן)— —עד שהגענו בצחינוואל אל בית השוב ונכבד למאד הדור בבנינו וביפיו, זהו בית של הרב ר׳ יעקב הי״ו, המרכבה עמדה, ואנחנו יצאנו, והנה הרבה מן הקהל עמדו לנגדינו לקבל את פנינו, באנו אל הבית העליון וכל הקהל עמדו עלי להביט בי, גם הנשיא של גוים בא והנסיך הקניאז Мачабели אשר היה הקהל אנשי טאמאראשען עבדים משועבדים תחתם, גם הרבה אנשים באו וגם שני מורים מבית הספר של ארמענים וישבו ודברו, ועמדו עלי עד הערב. אח״כ הלכתי לבקר

את פני הפריסטאוו השר דפה, בלילה באתי אל התפלה לביהכ"נ, בית גדול עם ספסלים סביב הכותלים לא כמו בתי כנסיות של יהודי דאגעסטאן, אחר התפלה באו מקודם כל הילדים ונשקו את ידי והניחו את ידיהם על כובעי ונשקו, כך עשו כל היהודים מנער ועד זקן על הסדר כמה שהיו בבית הכנסת, למחר בבוקר עליתי לתורה ועשו אחר התפלה ג"כ כמו שעשו בלילה, באומרם שבת שלום! שבת שלום! ונושקים את ידי ומגיעים בכובעי. בשבת בערב שתרו אותי הכהן הגדול והקטן מבית תפלת הארמענים דפה ביחד עם המורה של בית הספר של הכפר, ביום ראשון בא אלינו הרב ר' שלום מברעט לקבל את פני, כל הקהל כולם ששים ושמחים לקראתי ב"ה, למחר הם מחויבים להתקבץ אצלי ולספר לי קורותיהם. — צחינוואל כפר קטון אבל הרבה גנים וכרמים בתוכה, הנחל Ляхва הולך בשטף רב וגליו סוערים ברעש והמים עמוקים למאד, הנשים בנות ישראל כולן הולכות כנשי אנשי גורזיסטאן על דרך אייראפי, לא כנשי אנשי פרס, אינם מבישות להיות בחדר עם אנשים, אף אוכלות ביחד עם אנשים אצל שולחן אחד, אחר התפלה באתי על קידוש ביחד עם הרב ואנשים אחדים אל בית ר' אליהו המליץ שלי, באה בתולה בת ארבעה או חמשה עשר שנים כלה להתן אחד מטיפלים אל הבית להביאה אוכל על השולחן, הגישה מקודם אלי, אני תמהמתי לראות מה רצונה יהי', אבל בנשתה אלי, לקחה את היד שלי ונשקה, אח"כ הלכה לכל המסובים ולקחה את ידיהם ונשקה, כך הדרך ארץ אצלם בפה. —

18 מאיי היה על השולחן שלנו הרב ר' שלום מברעט והמליץ שלי ותמיה גדולה כיצד אנשי גרוזיא שותים הרבה יין למאד, השולחן היה טוב מאד, שמחנו ובלינו הזמן בטוב, לפנות ערב הלכתי בלוית הרב והמליץ אל הפריסטאוו, ושם בגן שלו שתינו חמים טהעע, אח"כ עשינו טיול בגנים וכרמים וחזרנו לבתינו.— —

ביום 19 מאי הלכנו לבקר את הקניאז מאטשאבעלי בטאמאראשען, וקבל אותנו בכבוד בחדר מיוחד, ואח"כ באו עוד גם שתי קנייאגיניות ממשפחה ההיא אל החדר שלנו, אונ האבען זיך זעדר פריינדליך מיט מיר נעגריסט ישבו עמנו ביחד, באנו בדברים מקודם כידוע מן שאילת שלום וכדומה ואח"כ ספרו לי כדברים האלה: בזמן טימוראז הראשון שר הצבא אחד ושמו ציצי — Цицій והוא היה ישראל בא עם הרבה יהודים מעיר פאייאקענט למדינת גרוזיען ונתישבו על נהר קורא, זה השר ציצי ה"ה מגזע מלכי ישראל, בגרוזיע בא השר הזה עם הרבה יהודים בדת נצרת, הקנייאגינייא מאריא איוואנאוונא אם של הקניאז זאאל מאטשאבעלי, מצד משפחתה היא מגזע השר ציציא ההוא והיא מצאצאי אחב"י הקדמונים, לכן יקראו כל אנשי משפחתו של השר ציציא בשם — Цицiановы עד היום, אחרי הדברים האלה נתפטרתי מאתם והלכנו אל חצר הקנייאז דאוויד מארציעמאוויטש מאטשאבעלי, וקבלני ברוב כבוד בביתו ונדברנו יחדיו מקדמוניות ישראל בזאת המדינה, ויספר לי השר כי הוא יודע בקבלה גם מן מכתבי הגראמאטאים של מלכי גרוזיא שיש למשפחה שלו, שלפני מאה שנה היה מבוכה ומרידה בין הקנייאזים אבי אבותיו Іасе и Георгъ ובין מלך גרוזייא איראקליא בערך משנת 60—17, וצוה המלך ההוא להושיב הקנייאזים ההם בבית האסורים וכל המדינה והקרקעות שהיה מגיעה להקנייאזים על שטח 70 ווערסט לארך ושלשים ווערסט לרוחב, לקח מהם והושיב ישראל אחד מעבדיו ושמו בן יוסף Іосеба-Швили להיות ממונה על הנחלאות ההן ולהיות משגיח ומאסף המסים מן

תושבי הנחלאות בעד המלך ובעד פרנסת הקנייאזים עד שיוציא לאור משפטם, זה הישראל עשה כפקודת המלך והיה ממונה על הנחלאות כמו חמשה שנים, בכל זאת הוא לא שכח גם את אדוניו הקנייאזים מאשאבעלי אשר היה עבד להם, ופרנס אותם ברוח, וגם נתן להם הרבה כסף. אחד איש הלך למלך איראקלי וספר לו, שהיהודי יוסף עושה מלאכתו ברמיה, ועוזר ומפזר כסף רב להקנייאזים ואינו דואג בשביל טובת מלכו, המלך בשמעו הדברים, שלה שליה נאמן בסתר להודע מכל הדברים אם נכונים הם, אז ייסר את היהודי בעונש של מות, ברחמיו של האל ית' באה השמועה לאזני היהודי יוסף, והוא היה הרבה חכם ואיש נבון, וידע כיצד לתקן את הענין. מה עשה היהודי, הלך במהרה אל משפחת הקנייאזים וספר להם שאיש בליעל הביא דבר רכילות עליו באזני המלך והמלך שלח איש מיוחד בסתר בשביל זה הענין. א"כ התיעץ להם, שיתפזרו אחד אחד בתוך היערים על הדרך שצריך לבוא זה האיש מן המלך, וכאשר יבוא זה האיש יפלו לפניו ארצה, בדברים קשים על היהודי הזה, אשר לא יתן להם שום פרנסה והם משוטטים ביערים למצוא טרף מחיתם, וכן היה האיש הזה בא בדרך ההוא אנשי המשפחה יצאו אחד אחד מן היער ונפלו לפניו ארצה והתחילו ללשון ולדבר רכילות על האיש יוסף, שיעשה להם עד מות ואינו נותן להם שום פרוטה על הדברים האלה בא גם היהודי ובידו אן איין שטיקל לייווינט הי' מכורך שקלי זהב אחדים ומקושר אל הקשור אבן אחת, וכאשר ראה שאנשי המשפחה של השרים מלשינים עליו רעה לקח את האבן וזרק עליהם בקול גדול, תלכו ארורים מה אתם מלשינים עלי דברים רעים וקשים האם אינני נותן לכם די טרפם והתחיל לכעוס עליהם בכוונה, הקנייאזים לקחו אגודת השקלים של זהב עם האבן הקשורה על האגודה למראות העין והלכו, זה האיש הנשלח מן המלך כשראה שלא כמו שספרו למלך כן הדבר וכי להיפוך הענין הזה, חזר ושב מדרכו אל המלך וספר לו כיצד הי' המעשה, ולא עשה המלך להיהודי שום דבר רע. ——

הבית של הרב ר' יעקב אשר עמדתי אצלו נבנה מלבנים וסיד, בשני מדרגות המדרגה התחתונה היו בשביל חנויות והמדרגה העליונה בשביל ישיבתו, איין זאאל זעהר איין גראָססע מיט צווייא צימּמערן גאנץ היבשע משני צדדי ההדר האמצעי הגדול, החלונות הם גדולים ובזכוכית מיט זאנאווייעסען, עם כירה דער באלטען אונד פֿוס באָדען איסט פֿאָן ברעטער גוט געמאכֿט כמו אצל אנשי אירופא, גם שולחן וכסאות וגם ספסלים רחבים נמוכים אשר עליהם אוכלים ויישנים, מכוסים במצעות טעפּיכע, דיא טהירען זינד האָהע אונד גוט געמאכֿט כמו בבתים חשובים שלנו וכן אצל כל הגרוזינים גם אצל הקנייאזים של הגרוזינים אשר היתי בבתיהם, אין שום הבדל, גם כירה מהודרת רק למטה תחת החלונות זינד געמאכֿט געוואָרדען וויא שאַפֿען шкафы בתוך צדדי הבית בכותלי הבית נעשו הורים גדולים כמו שאַפֿען אשר בהם מונחים בעטט געוואַנד, ושארי צרכי הבית ובגדיהם מונחים בארגזים — сундуки. זעהר איין שאָנער אונד לאַנגער קאָררידאָר מיט שטאנקעטען אויף גרוזינער אָרט רינגט דאס גאנצע הויז הערום משלשה צדדים, בבתים אחדים ראיתי שהחלונות זינד פֿערקלעפּט מיט ליכֿטיקע פאַפּיר במקום זכוכית, כמו בבית של המליץ שלי ר' אליהו. — הנשים זינד זעהר פֿריינדליך, וואלטען זעהר גענערט צו אונטערהאלטען זיך מיט מיר, נור דיא שפראַכֿע שטערט, ביניהן מצאתי זעהר שאָנע פֿראָוויענצי-

מער, ובכל החוצות הן יושבות אצל בתיהן, בעברי לפניהן בחוצות הכפר כולן עמדו לנגדי, אונד האבען זיך זעהר פֿריינדליך געגריסט, הולכות בבגדי גרוזיא עם הטולים והמטפחות של נשי הגרוזינים והארמענים אונד דיא קליידער זינד גאנץ אייראָפעאיש. — דער לעבען איסט גאנץ פאטריארכֿאליש, שפרעכֿען אללע דיא לאנדעס שפראכֿע גרוזיניש אונד איהר שריפֿט איסט אויך גרוזיניש. זיא זינד עכֿטע אָריענטאלישע העברייער. פֿראָממע, גוטע, אונד נידער געשלאגענע פֿאָן איהרער אונטערדריקקענדע לאגע צווישען דיא פֿאלקער איהרער נאכֿבארען גרוזינער אונד ארמעניער, וועלכֿע זיא זאגען דאם בקבלה זאָללען דיא ארמעניער עמלקים זיין, אונד דיא אָסעטינער לוטים מבני לוט, מאאוויטער (מואבים) אונד דיא דאגעסטאנער עמאָניטער ?) אין השערה נכונה לזה, ואין יסוד אמיתי, רק השערה בקבלה מאבותיהם. — הנשים שלהם צנועות וחשובות יושבות לבדנה בחדר מיוחד תמיד, והולכות תמיד אל ביהכ"נ להתפלה. אבל עזרה מיוחדת אין בשבילן, רק הן יושבות אצל הפתח באולם ביהכ"נ. ושומעות התפלה מפי הש"ץ עד סוף התפלה. — מקרבין את הגר הבא אליהם, הכנסת אורחים על צד היותר טוב. —

21 מאי בא הרב ר' אלישע ב"ר משה מסוראָם לקבל את פני, ואחד מהשובי וטובי הכפר דפה בא בבוקר אלי ובקש ממני לבוא אליו לשתות טהעע, אני והמליץ הלכתי לשם, גם לקחנו את חכם ר' דוד הי"ו ובאנו לאותו בעל הבית, ועשה משתה בשבילינו, גם הרב ר' אלישע מסוראָם, בא לשם, השמחה והכבוד שקבלתי בזה הבית אין מלספר, את המכתב שכתב ר' משה מונטיפֿיורי לקהל סוראָם בזמן העלילה של דם בשנת תרי"א הביא הרב הנ"ל עמדו להראות לי, ואנכי העתקתי קאפיע ממנו, בערב נתארחתי להכם ר' משה, הנשים בזה הבית וכמו שראיתי בכל הבתים שבכפר הזה, הן כולן נשים חשובות, אללע שטיללע, געלאסענע, רוהיגע, אונד שאמהאפֿטיגע לא כנשי יהודי דאגעסטאן, העושין מריבות וקטטות בכל רגע וצועקות כמו טאטאריות פראות, רק הנשים האלה כולם בנמוסי דרך ארץ, מדי עברתי בחוצות הכפר, כולן תעמדנה ממושבן אונד גריססען זיך זעהר פֿריינדליך, בבית לא תשובנה עד שלא תנתן להן רשות, או נצרך לבקש ולהפציר אותן לשבת, ואז תשובנה, בזמן ברכות המזון כאשר מברכין נברך שאכלנו, השגחתי שהנשים תעמידנה לנגד המברכים, שהברכה תבוא גם עליהן, וואלטען גערן מיט גאנץ לעבען צו בעדינען אום צו צייגען הכנסת אורחים וטוב לבבן, דיא פֿראויענצימער זינד שאָן אונד זעהר פֿראָם, וויא מאן דארף בעסער ניכט צו האבען. עס מאכֿט זיא פֿיעל עהרע ראדורך. את פניהן אינן מצביעות בצבעים כמו נשי גורגיסטאן וארמעניען, מעיל הבושה תכסה את יפי תואר פניהן, גם האנשים גם כן מכבדים הרבה למאד את האורח, עומדים לפניו בכל עת, ומדברים בבושה ובנמוס ודרך ארץ הכל על צד היותר טוב. ורחוקים הם בטבעם מאחיהם בדאגעסטאן כרחוק השמים מעל הארץ. בהרבה בתים ראיתי פה שאוכלים מאכליהם בידים. בכל זאת ימצא גם כפות ומזלגות וסכינים גם שולחנים וכסאות, בבית אחד אמרו שהשולחן הוא להם לאכילה רק דווקא ביומי שבתות וימים טובים למען כבוד החג, אבל בכל השבוע הם אוכלים רק על המפסלים הרחבים אשר מוכסים בקאָווערן. — להם יש הרבה כרמים וגנים, המקום הרבה חשוב כולו משקה, כגן עדן הארץ, מהם בונים בנינים, כמו בנינים

של אירופיא בטוב טעם הגעארגיאים והארמענים שכוניהם, אבל יותר חשובים באי דמון מבניני יהודי דאגעסטאן. — בצחינוואל הלחם הוא מאד שחור ועב, אינני יודע מדוע הם אופים מקמח פשוט כזה, אשר כמעט מי שלא הורגל, כבד למאד זיך צו גיוויינען לאכול אותו, וגם בשר בכל השבוע כמעט לא ימצא רק מע"ש לע"ש ולעתים מביאים עופות מכפרים אחרים למכירה, ואנכי רק פעם אחת אכלתי בשר במשך שבוע אחד, ושני פעמים עופות, ובכל שארי הימים רק מיני חלב לבד. — במשך שבתי בצחינוואל היו שתי חתונות, הייתי על שניהן יחדיו, היום קודם החופה נתארחתי אל בית החתן ושם משתה, אחר המשתה הביאו השושבינים עם הרבה אנשים אשר הלכו בחברתו בניגונים ושירים ברחובות, עד שהגיעו אל בית הכנסת בזה הזמן הביאו גם הכלה, הכלה היתה יתומה וזקן אחד מקרוביה נהל אותה בחברת המון עם גדול גם לבית הכנסת. בבואם לבית הכנסת העמידו את החתן ואת הכלה על הבימה, החתן עמד אצל הכלה, ונגדם עמד חכם אחד ר' דוד והוא היה מנגן פיוטים אחדים בלשון הקודש ואח"כ העתיק אותם בלשונם גרוזיא, אח"כ קרא את הכתובה בלשון הקודש והעתיקה ללשון גרוזיא, ועשה מי שבירך לאבי המדינה למלך אלכסנדר השני יר"ה. כל הזמן חופה לא היה לשם כי עמדו כך בלא שום חופה, אח"כ הביאו טלית והחתן לבש הטלית בברכה המנוהגת, וכסה בטליתו גם את ראש הכלה והיא החופה שלהם, הרב אמר הברכות כנהוג והחתן הי' מקדש הכלה כדת ישראל, בזמן שהיה החכם אמר הברכות על הכוס היה ביד החתן כלי הרס עם יין מיוחד, ובתוכו היה מונח גם הטבעת של קידושין, כאשר נשלמו הברכות, הוציא החתן את הטבעת מן היין אשר בכלי שלו, והשליך את כלי הרס של יין בכח על הארץ עד שנשבר לחתיכות התיכות. אחר החופה הלך החתן עם הכלה ביחד רק נהל אותה בקצי מטפחת לבן שהיו אוחזין שניהם יחדיו בשתי הקצוות, הקפה אחת סביב הבימה לפני ארון הקודש ונשקו את הפרוכת ויצאו מביה"כ. כך היו הולכין אל בית החתן. בלילה היתה סעודה גדולה בבית החתן, נתקבצו כל הקהל וישבו על הארץ שורות שורות איש נגד רעהו, והיו אוכלים ומזמרים שירים עד חצות הלילה, למחרת היום ההוא נתקבצו עוד פעם הקהל אל בית החתן אל המשתה ובזמן המשתה הביאו גם את הכלה על שעה אחת להושיבה אצל החתן, וחכם אחד ר' מ... שמו אשר מקודם חשבתיו לאיש חשוב ונכבד ובעל תורה וביצד טעיתי בו כי ראיתי שהוא פאנאטיק גדול ונורא ומשוגע ושוטה וטיפש גדול יהדיו, קם ממקומו, כי באה באותו הרגע המשוגעת אל ראשו, ולקח קינזאל ותלה על ראשו שני צורעקים והגביהו למעלה במרום והתחיל לדרוש דרוש של משוגעת ושל שטות באזני כל הקהל, ונשים וגם נשים של ארמענים וגרוזינים היו ג"כ אז בחדר הזה, אני שאלתי מאת הרב ר' יעקב, אם המנהג כך לעשות כן, והשיב לי הרב שלא רק המנהג לא היה מעולם בתוך ישראל אף גם בין אומות העולם לא ימצא מנהג מוזר כזה, בשמעי הדבר הטיב חרה לי עד מאד על האיש המשוגע ההוא, אשר חלל את כבוד התורה שלו וכבוד ישראל ודתו, בעיני המון העם אשר הם רואים מה שתלמיד חכם עושה יכולים להשוב שדין הוא מסיני, ויעשו כולם כמותו, ושנית מה יאמרו הגוים ונשי הארמענים יצחקו על מנהגי ישראל המוזרים אשר אין יסוד נוסד להם במנהגי ודת ישראל, קראתי את הטיפש הזקן ההוא ושאלתיו על שטותו, והוא ענה לי, כי עשה

זה ע"פ שכלו כך הוא היה רוצה, ועניתיו בדברים רכים שהוא לא בטוב עשה הוא כמו שהוא תלמיד חכם צריך להראות כשל ודמיון טוב לעיני המון העם שילמדו במעשיו ולא מנהגים חדשים של שגעון ומפשות, כי עבודה זרה היא, על הדברים האלה הרב ר' יעקב גם לו הרה זה הדבר התחיל עמדו לדבר בלשון גורזי וכבד אותו בטוב בעיני העם והמון אנשים מאומות העולם שהיו, למען להראות להם שמנהג מוזר כזה לא היה ולא יש בישראל כ"א משטותו ושגעונו עשה זה הדבר. אח"כ יצתה הכלה ממקומה והלכה בין הנשים במחול מרקדים כמו מחולות של גרוזינים ארגליך למחול לעזנינקא, עם התמונות והמימיקא, ותנועות הידים וכל הגוף כמו מחולות כל לאומי קוקז כמעט בלא הבדל, אשה אחת מנשי הגוים הכה בתוף ולקול ההכאות הן מרקדות, כלי זמר לא ימצא אצלם כמו אצלינו רק כמו באלאלייקא ותוף וחלילים, אבל בין היהודים לא ראיתי כ"א תוף וחליל לבד. אחרי כאשר הלכה הכלה במחולי הלכו ג"כ על הסדר נשים אחרות ובתולות, וגם מן נשי ובתולות הגוים לוקחים חלק בחתונות ושמחות היהודים, בואות ומרקדות ומשמחות. יתן ה' שיהי' שלם ושלוה ביניהם כל הימים ושתעבור שנאת הדת מן הארץ. הנשים הולכות מלובשות בבגדים חשובים ע"פ המאדע של בגדי נשי הגרוזינים והארמענים בבגדי אידופיא ולא כבגדי הטאטארים. אבל בכל זאת הטבע שלהם שהם אינם אוכלים ביחד עם האנשים ואורחים, כ"א ביחודי וטבעם עוד לעמוד תמיד מאחורי הפתח והדלת או לשבת שם ולשבוע כל הדברים שמדוברים בתוך החדר. אוכלים כלם בידיהם, ורק בבתים אחדים אצל טובי העיר ימצא כפות ומזלגים, ובבל בית שאני נתארחתי לשם היו מביאים את הכפות והמזלגים שפגשתים בבית אחר, והם הולכים חלילה על כל בתי הכפר בעת הצורך. — —

בזמן שיפטר אחד מהם, מתקבצים הקהל לבית האבל, וכל אחד ואחד נותן מתנה של כסף כפי כחו להאבל, ומצאתי רשימה מן הכסף שנתנו מתנות להאבל הכם ר' יצחק אביו של הרב ר' יעקב כאשר נפטרה אמו שרה בשנת 1899 אפריל 20 למ"ה. —

י"א תמוז. 8 יוני 1869 יצאתי מצהינוואל בלוית הרב ר' יעקב וחכם יצחק ב"ר אליהו, ואחד אברהם ב"ר יצחק קיחעלי, ועוד שני אנשים חוץ מן המליץ ר' אליהו, בצאתי מן הכפר הלכו ללות אותי כל הקהל מגדול ועד קטון ולוני עד קץ משעול הכרמים, שם ישבנו על הסוסים והלכנו לדרכנו לברעט, הדרך היתה במישור בלא שום אינטערעסע האויר היה טוב בעזאנדערם וואר קיינע מערקווירדינע בעאבאכטונג זאנדערן במשך שתי שעות וחצי בנחת, ובאנו לפנות ערב קרוב לברעט הרב ר' שלום על הסוס יצא כמו שני ווערסט לקבלנו והוביל אותנו אל הכפר, אנשים ונשים ובתולות על גגי בתיהם ובחוצות הכפר עמדו באגודות ומחנות לקבל את פני, אצל בית אחד עמדו הסוסים ואני ירדתי מן הסוס ובאנו אל הבית, הבית המובחר שבכל הכפר הוא, ואצלנו סוסים עומדים בבתים יותר השובים דער פאל איז פאן ערד אונד שטאוב כ"א ארבעה כתלים מדופנים ולא יותר. והבתים הנשארים כולם תחת הארץ כמו מערות, רק חור גדול הולך למעלה כמו חלון של מרחצאות של פרסיים, אשר האור יבא לתוך הבית מהחלון העליון, דיא לאך איסט אונטען זעהר בריים אונד ענדינט זיך למעלה זעהר קליין אונר שמאל, הרצפה של עפר בייא דיא

ווענט שטעהן קעסטלאך, שמאטעס אוף נעהאנגען אויף שטעקענס וועלכע הענגען אויף שטריק במקומות אחדים באויר הבית מבותל לכותל, ארמותה, עלענד עצב ויגון ותלאה רבה שוררת בכל הבתים ההם, למעלה בהוץ נראים כנלים נלים כמו קליינע קורנאנים עטוואס ערהאהעט פון דער ערדע, ממרחק נראים כמו קברים של בית החיים, בהם יושבים ב"י בברעט בימים האלה, פערדויכערט מן העשן, אונריינליכקייט שמוטץ, פרעושים גדולים אשר לא נתנו לי כל הלילה לישן, הפרעושים של ברעט מפורסמים הם, בכל הסביבות לה, כמו נחשים נושבים הם את גופי האדם, אבל הם הורגלו להם וכך הם חיים שמה. בבואי אל הבית עם כל האנשים החפצים נתנו בתוך ההדר, ואנחנו הלכנו לביהכ"נ להתפלל מנחה וערבית, ביהכ"נ חשוב יותר טוב מביהכ"נ של צחינוואל לכל הפחות דער פאל איסט פאן ברעטער, אונד גאנץ היבש נעארדענט, בימה חשובה וגבוה עם עמודים כמעט אהנליך לבתי כנסיות שלנו אבל עוד רחוק מהם, אחד ספסל ארוך מסבב כל ביהכ"נ מכל צד, דווקא, שני עמודים של עץ בתוך באמצע כמנהג, שני רבנים יש לשם האחד ר' דניאל בכ"ר יצחק ור' שלום בכ"ר משה, הראשון הוא איש זקן בן ששים שנה, עניו וירא שמים, פשוט בלא שום מרמה ותתהבולות שלם במעשיו ובטבעו ובלבו ונאמן בכל דרכיו, איש אשר ראוי לאהוב אותו בכל לב ונפש, כמוהו לא מצאתי בכל ארץ הקוקאז. והשני נ"כ בטוב, אבל ערום ובעל תחבולות, בכל זאת גם איש ישר הוא וטוב. בלילה בבואנו בחזרה לבית עשו משתה קטנה כמנין אנשים שני הרבנים של ברעט וחכם ר' יעקב מצחינוואל עם האנשים האחרים ישבנו ושמחנו, הרב ר' דניאל יודע תורה הרבה ודבר תורה על השלחן ושר פיוטים ומזמורים שונים על אודות ירושלם תובב"א, פתאום בא חכם אליהו מצחינוואל אלינו, הוא לא היה באותו הזמן כאשר אני יצאתי משם, וכאשר באה לו השמועה שהלכתי, לקח הסוס שלו ורדף עד אשר הגיע אל המשתה שלנו שמחנו אותו הלילה, אחר חצות הנחתי א"ע לישן, אבל לא באה שינה עלי, מפני הפרעושים הגדולים ולא יכלתי לישן כל הלילה. כפי סיפור אנשי ברעט, באו להתישב בברעט מן אכלדאבא ואכלציך ומן הכפר וואכאני בעת חורבן ההאנים מאווריא ושושא.

בבוקר אחר התפלה אחרי אשר שתינו צייא, היו הסוסים מוכנים והלכנו לאורבנים להתבונן בקדמוניות התפלה שלהם שמה, בדרך קודם צאתנו מן הכפר, באנו אל בית הקניאז Кай Хозро Давидовича Аваловъ ...., למען לראות את החומש הימצא אצלו ועושה ניסים ונפלאות, בבואנו אליו קדם אותנו אצל ביתו והביאנו לביתו וכבד אותנו בטהייא והביאו החומש וכאשר התבוננתי בו, הוא אחד מן החומשים מדפוסים קדמונים של ערי הספרדים, עם פירוש הרמב"ן והראב"ע ורש"י ותרגום עם הפטרות, כמותו ראיתי גם אצל חכם ר' יעקב בצחינוואל ועוד אצל כמה אנשים במדינה הזאת ולא יש שום הפרש, רק זה השר מחזיק אותו ככלי יקר אצלו ומספר ספורים שהוא עושה ניסים ונפלאות כידוע לכל, הרבנים ספרו לי אף כי ר' דניאל מאמין מרוב פשטיות בכל מיני הבל, אבל הרב ר' שלום חכם הוא ומסכים לדברי ואינו מאמין באלה הניסים, ד"מ, שקנייאז אחד אמר בצחוק מה יכול החומש הזה תורה של היהודים הארורים לעזור או להפסיד לו, וענה לו זה השר בעל החומש, תקח נא את מטפחת הקדושה של החומש ותראה מה שיהי', וכאשר לקח אותו השר המטפחת בצחוק, מיד ידו האחת נעשתה כאבן דומם בלא שום חיות עד

יום מותו, ועוד כדומה ענינים, תרנגול אחד במקרה פרח ממעל החומש שהי' מונח על השולחן ומת, שודדים נפלו על בית הקניאז פעם אחד, ושללו את החומש עמהם, בדרך נעשו רגליהם כמו אבנים ולא יכלו ללכת עד שהוכרחו להשיב החומש אל בעלו, פעם נגנב החומש ע"י איש אחד וכאשר הביאהו לביתו, מיד באותו יום או באותו השבוע נפטר הבן של אותו הגנב, ועוד כמה ניסים ונפלאות של שטות מהבילים מלבותיהם, והאמונה מצאה קן לא דוקא בלבות היהודים שמאמינים בקדושתו כ"א הגוים הנוצרים אם יפלו במחלה ילכו לשם אל החומש, ומביאים כל אחד נדבת ידו גם מטפחות של משי יקרות מביאים לכבוד החומש גם נרות בשביל דליקה לארון שעומד בתוכו, ומי שרוצה לראות אותו עליו לשלם עשרים קאפ', כסף, ומזה הקניאז יש לו רוח גדול מן ההמורים המאמינים בדברי נפלאות שלמעלה מחוקי הטבע, אין זאת כ"א כל הדברים האלה נעשתו ברמיה ובשמירה גדולה שהקניאזים ביהוד ובכוונה היו מוצאים שם גדול עליו, למען שעל ידו יהי' ריוח לבית הקניאז הנ"ל, והמון העם באמונתם הגדולה מאמינים ועוד מוסיפים כהנה וכהנה הכל על הבלים אשר לא היו בעולמים ולא יכול להיות כ"א בציווי של יוצר כל הטבע, אבל לא בימים האלה יעשה חומש של דפוס פשוט כמו כל ההומשים בכל תפוצות ישראל אשר נדפסו בכל העירות, יעשו ניסים מעצמם, אין זאת כ"א אבי אבותיו של הקניאז ההוא שללו את החומש בחזקה או גנבו מידי הרב ישראל כברעט באחד מן הזמנים או מיד יהודי אחד ונשאר בידיהם עד היום הזה, ועושים ע"י אמונה חדשה, בכל זאת עכ"פ ההומש ימצא אצלו בכבוד, מפני שמביאים נרות ומטפחות של משי אליו, להדליק סביב הארון שלו והחומש מוכרך במטפחות. לא מצאתיו לקדמון וחשבתי שאולי כתב יד קדמון הוא, אבל לא עלתה בידי שום דבר, ריקם יצאתי מבית הקניאז לא אמרתי לו שום דבר מטוב ועד רע, כ"א אמרתי לו שהספר הזה נדפס בערי אייראפא ולא קדמון הוא בשבילי איך האבע דאפיר קיינע מינדעסטע אינטערסע, ובזה אני עזבתי את ביתו ישבנו על הסוסים והלכנו לאורבנים, ביום ב' י"ב תמוז יצאתי מברעט בלוית שני הרבנים של ברעט חכם ר' דניאל וחכם ר' שלום, גם הרב מצחינוואל חכם ר' יעקב וחכם ר' אליהו והמליץ שלי אליהו, הדרך היתה מאד נעמה, עברנו דרך מישור על שטח כמה ווערסט ובאנו לתוך משעול כרמים אל הכפר Руисъ שם .... בית . . . לנוצרים קדמון Руискій Преображенскій Соборъ (נצרך לעיין בספרי ד"ה לבלתי תפילות של גרוזינים של סופר פלאטאן יאָסעליאני בטיפליס ע"ד . . . ההיא) . . . . קבלני בכבוד והראה לי כל מוצאי ומובאי הבית כל הספרים והכתבים וכל עניני הבית, אבל לא מצאתי שום דבר הנוגע לד"ה לישראל, השתדלתי לדבר על לבו שיעשה טובה עם היהודים הבואים לשם בעניני עסקיהם, והוא הבטיח לי בכל לבו, גם היהודים אמרו לי שהוא מטיב עמהם שמה. שמו של זה . . . Священникъ Евстафій Мдзиноровъ משם הלכנו הלאה ובאנו אל הכפר אורבנים Урбнисъ, הכפר הזה היה מקודם עיר גדולה של אומות עובדי האש בזמן קדמון חמש עשרה מאות שנה מקודם באה נינא מירושלים אל העיר הזאת והיתה יושבת בין הישראלים שמצאה לשם הרבה, כחודש ימים אחרי שבתה שמה חודש ימים הלכה משם למצכעט. על מקום שעמד ביהכ"נ קדמון לישראל שמה, עומד כעת בית . . . גדול לנוצרים לגרוזינים, בתים קטנים сакли מפוזרים אחד בכה ואחד בכה, שלא יאומן

כי יוסף, שבזה המקום היתה עיר גדולה בשנים קדומים ובכאן נינא מצאה שארית מגולי ישראל בית ראשון אשר דברה עמהם בלשון הקודש. באנו כולנו אל בית. . . והוצאתי לפניהם מכתב פקודה מאת העקזארך, וקבלוני בסבר פנים יפות, ... על הבית, הוא בלאנאציני. Николай Ивановъ Мухетадзе הלך עמדי לבית . . . שלהם והראה לי כל מוצאי ומובאי הבית וכל הספרים אשר לשם אבל בשביל ישראל לא מצאתי שום דבר. על אחד מצדדי הבית . . . לצד הנהר תמצאנה שתי אבנים עם כתבות, על אחת מהן יתכן לקרוא כדברים האלה: 1668 была опять выстроена церковь Грузинской царицей Маріею по Грузинской лѣтописи 356 г. Послѣ возобновлена царемъ Грузинскимъ Вахгантомъ 1707 г. מזה אנחנו רואים שהבית הזה שהיה מקודם בית הכנסת לישראל בזמן קדמון היה כמה פעמים נחרב מן הגוים והאומות שהחריבו אותו המקום בעתים שונות, נשתוממתי לראות מקום קדמון של 15 מאות ויותר אשר עדיין עומד לזכרון . . . . במקום תפילה אבל איה היהודים שישבו . . . אשר דברו עוד בלשון אבותיהם שפת הקודש? הה, כבר לא נשאר שום זכרון מהם, אפילו בתי הקברות נחרשו אונד פערוואקסען נעווארדען ומקומם לא נכר איה הם, במקומות שישבו יהודים, יושבים עכשיו . . . . בתחתיות הארץ בחרבות אדמה, אבל בל"ס היהודים ההם נתפזרו בערים וכפרים אחרים סביבות הכפר הזה ונבלעו בין הגוים, וצרות וגלות שהיה להם מי יכול לגלות ולספר, וממי? ממהרסיים ומחרביים שלהם מן כתולה של בני דתם אשר באה לכאן והרחיבה דת חדשה ועל ידיה, סבלו שנים אין מספר. — —

בלב דואב יצאתי מאורבנים ריק מידיעות של ד"ה לישראל, ועשינו דרכנו דרך אחרת אל מקום הרחים של סובאטניק אחד היושב לשם, דיא געגענד וואר פראכטפאל, מעינות אין קץ, עצים ואילנות וצמחים ודשאים של ריח נדף מכל צד, הנחנו את הסוסים על המרעה, ואנחנו עשינו מרעה לנו, אכלנו סעודת הצהרים והנהנו לשכוב על הדשא, אחרי שעות אחדות קמנו וישבנו על הסוסים והלכנו גם משם ובאנו לעת ערב זמן מנחה לברעט בחזרה, הרב ר' יעקב מצהינוואל הדך לגארי וחכם אליהו הלך לקארעל ועם הנשארים חזרתי לברעט. עד חצות הלילה הינו ישבנו ביחד עם הרבנים וראשי הקהל, חכם ר' דניאל דבר תורה, ושר בשירים של גאולה העתידה והרבה שמחה קבלתי מאתם. למחרת ביום ההוא, יום שלישי, השלמתי עסק שלי עם הקהל הנוגע לידיעות ד"ה שלהם ואחר סעודת הצהרים, היו מוכנים סוסים בשבילי והמליץ שלי, ובשביל שני הרבנים ההם, ועוד חמשה אנשים מנכבדי הקהל הלכו ללות אותי עד חוף הנהר קורא. שנים מן ראשי הקהל ההוא ר' אברהם ור' גבריאל עברו הנהר בתוך המים, כי לא יש שם גשר, והבריחו סוסיהם ובאו במהרה לקארעל להודיע להקהל, כי מן הנהר לקארעל מהלך חצי שעה ולא יותר, בחזרה באו שני אנשים מקארעל היודעים טיב הנהר וטבעו וכל המקומות שיתכן לעבור בהם, והעבירו אותנו עם החורזינים בשלום. הרבנים והנשארים מברעט פחדו לעבור את הנהר והתפטרו מעמדי, והלכו להם בחזרה לברעט ואנחנו עברנו הנהר הגדול בפחד אבל בשלום ב"ה, כאשר עמדתי על חוף השני עוד הרבנים והאנשים מצד הראשון מרחוק הגביהו כובעותיהם וצעקו בקול רם דרך שלום! דרך שלום

וברכה! כמה פעמים עד שנתפטרנו מרחוק. אנחנו הלכנו לדרכנו, ופגענו באמצע הדרך בייא דעם אויס גוס של הנהר קורא בעמקים את הרב ר' אברהם בכ"ר חכם יהונתן מקארעל, איש לבוש בבגדים חשובים ויפי·תואר מהודר בתארו, הגיע אלי רד מן הסוס שלו וברכני בברכת שלום, והובילני אל תוך גבולו, בדרך ספר לי כי כל הקניאזים ומשפחתיהם וכל הגוים והיהודים ובתיהם ונשיהם וילדיהם מזקן ועד נער כולם עומדים אצל שערי בתיהם ומחכים להביט על בואי, וכן היה: בבואי אל הכפר קארעל כאשר הגעתי לפני בית אחד של הקניאזים ציציאנאווים, עמדו שם נשותיהם והשרים עם כלי הבטה בינקל והביטו וכל הכפר כולו משקה ממעינות וכרמים הרבה נחמד למראה, וכל תושבי הכפר כולם עמדו וראו הליכתנו בגשתי אל חלק הישוב של ישראל, כל הקהל עמדו ונשים וטף לא נשאר ילד בבית, גם שרים אחדים עמדו בהמון העם, בעברי לפניהם דרשתי בשלומם, כנהוג, וכולם החזירו לי שלום ברוב כבוד ושמחה, הרידוני מן הסוס שלי, וכולם לוני אל בית גדול הנבנה מחדש ע"י הגבירים וראשי הקהל של ישראל בקארעל, ר' משה ור' ישראל ור' אהרון בכ"ר גבריאל ואחיו ממשפחת זיזוה — Зизуа שווילי, באתי לתוך בית מהודר, הדר גדול חדש בנוי·כבנינים שלנו אבל הרצפה מכוסה בדיוואנים מטה היתה מוכנת בעדי ברוב כבוד ופאר וכרים וכסתות על צהיו"ט, שני שולהנים וכסאות מהודרות, עם מנורות של כסף ונרות פראמעצעטנע כמנהגי גבירי אייראפא, עצהיו"ט, פלא היה בעיני המראה הזה וההבדל מברעט לקארעל, כהבדל, האור מן החושך, כל הקהל נתקבצו והסטארשינא ג"כ בא וקבלוני בשלום ובשמחה, בלילה עשו משתה גדולה, גם הנשיא היה בחברת הנאספים אף שאינו ישראל הוא, שתו ושמחו וזמרו עד חצות הלילה. — —

אהרי אשר השלמתי כל מעשי עם הקהל, הפצתי ללכת סוראמה, אבל ע"י התענית של שבעה עשר בתמוז נשארתי שמה עד יום ב' שמונה עשר בו. בלילה אחר התענית כאשר באנו מן ביהכ"נ לבית לאכול הסעודה, באו ג"כ הרבה מן הקהל, השובי וטובי העיר אלי על השלחן. בזה הזמן השופט יצא מן הבית וראה באולם הבית עומד איש ארוך בחושך עם עץ ארוך ועב ומזוין מכף ראשו ועד רגלו, וישאל השופט אותו מה נצרך לו ומי הוא, ותיכף בשמעו האיש הדברים ההם, ברח מן האולם ונעלם, זה השופט הפץ לתפסו, אבל מן הפחד שלא יכהו נפש, נפל חרדה על כל גופו ובא אל הבית ולא ספר שום דבר עד אחר שנשקט מעט הפחד הגדול עליו, אח"כ התחיל לספר בעיני כל הקהל הדבר, כי עמד איש אחד מזוין עם עץ עב גדול בידו, מאהורי הדלת בחשך בתוך האולם, והכה עד אשר אני אצא מן הפתה, כי סימן הי' לו שאני הולך בכובע לבנה, ואז יכני נפש, כי בלא ספק שולח מאת הקניאזים אשר כסלונים ממאירים אני בשבילם שאני מקבץ ומאסף ידיעות מן היהודים כל אשר עשו עמהם בזמן עבודתם אצליהם, או אולי שולה מן הכומרים הארורים שמה, אבל זה הי' מן השמים שאני לא יצאתי בזמן ההוא מן הפתח ולחוץ, כי אז עם רפאים שכבתי ועזבתי את ארץ החיים. כל הלילה היתי במגור ופחד, כל ברכי כשלו, לא יכלתי לישן, הרבה מן אנשי הקהל שמרו אותי כל הלילה, ביום השני י"ט תמוז ה' תרכ"ט למהרת בבוקר, היו הסוסים מוכנים ואני ישבתי על סוסי בלוית ששה עשר רוכבים, כל הכפר יצאו על נגיהם האנשים והנשים

והטף לברכני וללות אותי בעיניהם גם הקניאז איוואן ציציאנאוו בא לברך אות בברכת השלום, ואני עם הרוכבים עזבתי את ביתי, עברנו לפני בית הכומר הגדול אשר הוא עם אנשי ביתו כולם יצאו לקראתי לברכני בשלום הדרך וכן עזבנו את הכפר Карели ויצאנו על הדרך, היום היה בהיר חם ויבש, רוח מעט נשב באויר והנסיעה היתה מאד נעמה. ההרים הגבוהים נשארו לצד שמאל והנהר קורא מצד ימין, מרחוק נראו חרבות מגדלים אחרים, מבצרים מזמן קדמון אשר מצאו מפלט למו המושלים הקדמונים, מרדיפת הלעזגינים והלאומים השודדים בעתים שונים, גם כפרים רבים נראו מרחוק לרגל ההרים ההם אשר שם היו היהודים עובדים עבדותם לשריהם היושבים שמה, המתנה הגדולה אשר עמדי שמחה אותי עד למאד. באמצע הדרך בתוך יער קטון שכבנו לנוח מעט, וגם הניחו הסוסים על המרעה מעט לנוח אח"כ אכלנו סעודת הצהרים ועשינו לדרך פעמינו. רבי אברהם מקארעל חזר עם שנים אנשים בחזרה לביתו אחרי אשר עבר כחמשה ווערסט והנשארים הלכו עמדי עד הפאראם המעבר על הנהר קורא, מהלך כעשרים ווערסט, שם על המעבר אנשים אחדים הלכו לכפרים אחרים בדבר מו"מ שלהם ושמונה אנשים נשארו עמדי ללכת עד סוראם. כל הדרך היתה מאד נעמה, כולם זמרו שירים ופיוטים, ושירי אוה"ע הבריחו סוסיהם ועשו דזשיגיטאווקא אונד פערשיעדענע קאמעדיען וזרקו תופאנגים במרום האויר וצעקו הידד ברחבי האויר, סוף דבר הרבה שמחה וכבוד קבלתי מהם שמה. — מן המעבר שלחתי איש אחד על הסוס במהרה לסוראם להודיע להקהל מבואי, ואני עם שבעה טובי העיר הלכנו לאט לאט עברנו דרך יער קטון על דרך המלך, ובדרך המלך הלכנו ביושר עד אשר באנו אל הכפר אשר יושב בו דימיטרי אבאשידזע צורר היהודים בדבר עלילת הדם של סוראם, בכפר ההוא גם פאסט סטאציאן, עברנו הסטאנציא ושם הדרך תפרד לשתי דרכים, האחד דרך סוראם לקוטאיס והשניה לאכאלציך משם עד סוראם כשלשה ווערסט ולא יותר. מהלך כל הדרך מקארעל לסוראם כמו שלשים ווערסט ולא יותר. בדרך משם לסוראם באו אלינו לקראתינו כמו חמשה או ששה רוכבים מאנשי סוראם ובתוכם בן בעל הבית שלי, להראות לנו הדרך לבעל הבית בעדי, וכמו ארבעה עשר או חמשה עשר רוכבים הביאוני לסוראם. עברנו דרך הכפר של הגוים על נחל קטן ובאנו אל הכפר ישוב של אחב"י. כל הקהל מגדול ועד קטון עמדו אצל ביהכ"נ כי זמן מנחה היה, ונשים ובתולות על הגגים ובחלונות בתיהם כל עיניהן היו עלי, בצעקה ורעש של שמחה, שמעתי מכל צד שלום עליכם! ברוך הבא! הרבי ר' אלישע והחכם ר' משה וחכם אברהם כולם הגיעו אל הסוס שלי ונשקו אותי, והורידוני מן הסוס, החפצים הובילו לבית הגביר ר' מנוח בכ"ר משה מנאשטעראווי שווילי, ואני עם כל העם באנו אל ביהכ"נ להתפלל מנחה, אחר התפילה הוליכוני לבית מלוני ההוא ושם, מיד בא אלי הנשיא של הגוים, הראיתי לו כתב הפקודה מן הגאצאלניק, ועמד הכן לשרתני במה שאצוה עליו, אני בקשתיו שיעמיד שומרים (קאראאול) בלילה אצל פתח ביתי, וכן היה. אחרי שתית הצייא, התפללנו ערבית בביתי, ואחר התפילה כאשר הלכו הנשיא עם האנשים הגוים אשר באו עמדו, עשה בעה"ב משתה בערב, (הוא בעצמו לא היה באותו שעה בביתו כי הלך דרך קוטאיס, רק הבן הבכור קבל אותנו, אבל במשך איזה שעות חזר לביתי, כי באו באזניו שאני סרתי לביתו, וחזר

כדרכו שהלך בה), בבואו אל הבית, השמחה עוד היתה יותר גדולה, וחוץ שבעה טובי הכפר קארעלי, נתקבצו כל ראשי הקהל של סוראָם, המשתה היתה גדולה, כולם הלכו במחול מרקדים, שרו וזמרו שירים ופיוטים, אח״כ אשתו רחל היפיפיה וההכמה, ובתה העלמה אסתר הלכו בתופים ובמחולות קול הידד והורא נשמע בכל תע לקול המון הבאות ידיהם ושתית כוסיהם של יין, שמחים וטובי לבב בלינו אז כל הלילה. בזמן שבאה העלמה אסתר מלובשת בבגדי כבוד כדרך נשי הגרוזיניות ותוף בידיה, הגישה אלי בהשתחויה על דרך ארץ ונמוסי המדינה, לקחה את ידי הימנית בידיה ונשקה, אח״כ אחוה בתופה, והתחילה בעצמה להכות בתוף וללכת במחול, כמו הלעזגינקא, וואונדערבאר שאָנע מימיק, ותמונות תנועות גופה וידיה וראשה, כמו רבע שעה הלכה במחול אח״כ בהשתחויה נתרחקה עם התוף ביחד, ואז לקחה עמדתה מרחוק והבה שם על התוף במקום אחד, והלך איש אחר בריקוד ובחולות וכן על הסדר עד אשר הלכו כל הקרואים וכל המסובים וכל הנשים של הבית כולם במחולות לכבוד בואי, כך הי׳ סדר הלילה ההיא. למחרת בבוקר שהר אותי אחד מקניאזי סוראם, אחריו באו אלי הקניאז איוואַן ציציאַנאַוו מקאַרעלי, עם אזרח אחד מתושבי נאָרי מיכאַיל ייעגאַראַוויטש טאַקין ועוד עם איש אחד מתושבי סוראם, ישבו אצלי כשעה והלכו, הקהל ישבו עמדי כל היום. לפנות ערב שחר אותי הכומר של הארמענים, בן של הכומר אשר לקח חלק בעלילת סורם. 20 שנים מקודם בעלילת של דימיטרי אבאשידזא ימ״ש, וישב בביתי כשתי שעות עם שני אנשים מתושבי סוראם, בכל לילה ולילה עומר קאַראַאול, שני שומרים מיהודים בפקודת הנשיא והקהל ושומרים את דלת ביתי כל הלילה עד אור הבוקר, עברו ימים אחרים בשמחה ובכבוד בתוך הקהל, ביום השבת נתארחתי בבית אחי בעה״ב שלי ר׳ בנימין חותן של הרב ר׳ יעקב מצחינוואל, החדר האחד הגדול אשר ישבנ בתוכו היה מפואר בבגדי נשים יקרים כי כן המנהג בזה הכפר כל חדר וחדר מבתיהם זיינען פערהאנגען מיט דיא וויבערשע קליידער ותולים גם כן בגדיהם היקרים של משי ממיני צבעים שונים, ליופי, הנשים, אף גם הם הולכים בבגדי אירופי כמו נשי הגרוזיניות, אבל מפני הבושה והצניעות, הן יושבות לבדנה בחדריהן המיוחדות, ומביטות וצופות דרך חורי ובדקי הדלתים, ודרך הפתח אשר מעט מעט פתוח ודרך שם מביטות, לאכילה אינן בואות, כ״א דוקא לחול במחולות וריקוד בתופים, החוק אצלם שיבואו תוך הבית של האנשים, ואחר הריקוד הן גם לוקחין מקום לשבת אצל האנשים, אבל רק כאשר תפסקנה מלרקוד, מחויבות הן לחזור לחדריהן ואז לא יתכן לראותן עד עת מוכשרת. פעמים ברחוב כאשר הלכתי והבטתי עליהן בזמן שישבו אצל בתיהן או בחצריהן פתאום אחת הניחה ראשה למטה וכסה את פניה בידיה, השניה ברחה אל הכותל של החצר, ועפ״ה הדוב צו לויפען זייא זיך אין די ווינקעלאך אונ בעהאלטען זיך מפני אנשים. וכמו שאני חושב הוא רק מפני האורחים, אבל מפני אנשים שלהם לא כ״כ, הרבה נשים ובתולות יפיפיות פגשתי ביניהן, אבל המנהג שלהם משחת הוא, כטבעיהן: זעהר גוט הערציג, גאַסט-פריינדליך, שטאָלציג כאנכֿע אבער איינע אזיאַטישע שטאָלץ נוטה צו ווילדהייט. א״כ כאשר היטיבו לבותיהם ביין קראו את הנשים ללכת בתופים ובמחולות, וכן גם ביום השבת הן הולכות במחול ותופים, אשתו של ר׳ בנימין הזקנה, באה ראשונה אל הבית שלנו

ורשה בשלומי, וכן דרך ארץ שלהם לקחת את ידי ולנשק, אחריה באה בתה עלמה, בת חמש עשרה שנה ושמה רבקה, דבר פלא כיצד העלמות בנות ארבע עשרה או חמש עשרה שנים, הן כמו אצלינו בנות עשרים ויותר, זעהר גיוויקסינ אונד היבש, גם היא הגישה אלי ולקחה את ידי ונשקה, ואחריה איהר שוועגערין איינע יונגע פֿראויענציממער זעהר שאָן אונד געוויקסינ גם היא הגישה אלי ונשקה את ידי כמנהגן אח"כ התחילו ללכת בתופים ובמחולות לקול הבאות ידים של המסובים ולקול הכוסות בראַוואָ, הוראַ! הרבה שמחנו אז על השלחן, סביב התצר נתקבצו כל נשי ועלמות ישראל של סוראַם, זמן התפלה בטלו כ"א תמיד חכו עלי, ולא עמדו להתפלל עד אשר לא באתי לביהכ"נ, וכולם עומדים ממקומם וישיבתם, הרבה כבוד הנחלתי מהם שמה. כל הימים היתי טרוד באסיפת ידיעות מן הקהל. בסוראם ימצא קרוב לר' מנוה ושמו רפאל, ואשתו אשת חיל וחכמה ושמה רחל והיא כרחל אשת ר' מנוח שתי נשים ההשובות שבכל הסוראַם, פעם בלילה בא ר' רפאל אלי והזמין אותי אליו הביתה, בלב שמח ורצון טוב הלכתי אליו, בחברת בעה"ב שלי ר' מנוח ואשתו רחל ובתו העלמה, הכלה, אסתר, באנו לשם ומצאנו חדר מפואר צו געצירט בכל מיני יופי, אבל קטן הוא באיכותו, שם חכו עלי הרב ר' אלישע והחכמים ר' משה ור' אברהם ועוד כמנין חשובי בעלי הבתים של המקום הקרואים היו מועטים וכמו המשל אומר: „וועניגער עולם גראָסער דיא שמחה". וכן היה בזה הערב נתן רשות בזה הבית להנשים שיקחו מקום בתוך החדר שלנו, וכן ישבו הנשים ביחד עם אנשים, אבל בקצה מקום האנשים בקרן זוית מיוחד, כולם ישבנו ודברנו דברים שונים, אח"כ הביאו לפנינו מאכלים שונים כמנהגם, גם יין הרבה על השולחן, וכולם התחילו לאכול ולשתות ולזמר פיוטים ושירים שונים לכבוד האסיפה, לר' רפאל ג"כ בת בעולת בעל ושמה אסתר צעירה בימים כאסתר בת מנוח שניהן ישבו כיחד, ושני רחל ג"כ ישבו כיחד, ויהי כאשר טוב לבביהם ביין קמה אסתר בת מנוח ולקחה ההאַרמאָניע בידיה והלכה לרקוד במחול, בידיה נגנה ע"י הכלי נגון וברגליה רקדה, כמו שבארתי מקודם בביתה, גם הנינון וואר דער זעלבע, כי נגון אחד גם לכל הנשים שלהם, אחריה קמה חברתה אסתר השניה, וגם היא הלכה במחול מרקדים, אח"כ הלכו שניהן יחדיו למחול, דאס וואר זעהר אינטערעס וויא צווייא פֿראויענציממער זעהרע טאנצען. סטראַנגע פֿיגורען אונד מאָדנע בעוועגונגען, אח"כ האבען די פֿרויען זיך פֿרייהייט גענומען געאָרנישע ליעדער צו זינגען, דיא גאנצע נאַכט בראַכטען וויר דיא צייט זעהר פֿריינדליך ובשמחה, וכל רגע ורגע כל אחד שתה כוסו לחיים שלי ולחיים כל ב"ב, עד שיצא עמוד השחר. בבוקר הביאו עוד טהעע ואחר הטהעע הלכנו לתפילה וכן כל הלילה ישבנו שמה, אחרי ימים אחדים השלמתי מעשי במקום ההוא, וצויתי שיכינו סוסים לדרך, חפצת ללכת משם לאַחאַלציך, אבל כאשר בא אלינו איש אחד שמעון מנכבדי העיר דשם וספר כי לא יש שום איש מראשי הקהל שמה, כי רק מעט מזעיר, והנה על התג הם מתקבצים, לכן הרצתי ללכת מקודם לעיר קוטאיס, כי שם הקהל תמיד בתוך העיר, ואח"כ אלך לשם, וכן היה, הסוסים היו מוכנים יום ג' ה' אב ישבתי על סוסי ועמדי שמונה אנשים כלוים אותי על סוסיהם יצאנו מסורם על דרך הפאסט

והלכנו בדרך ישר עד גבול אימערעטיא, שם הזאסטאווע על הגבול המפריד בין גיאורגיען לאימערעטיא. — —

כאשר הגענו כמו שמונה ווערסט קרוב אל העיר שלחנו איש אחד מן הרוכבים אל העיר להודיע להרב, שאנחנו קרוב אל העיר, כי הוא כבר קבל דעפעשע ע"י הטעלעגראף מסודם שני ימים מקודם, כאשר הגענו כשני ווערסט מן העיר, והנה תבנית אחרת לנגד עיני, ראיתי מרחוק עגלות צב (פאייעטאנס) באות נגדנו הרבה למאוד, כאשר נפגשנו יחד, ירדתי מעל הסוס, גם הם כולם יצאו מן העגלות, המון אנשים למאוד, כל ראשי הקהל והגבירים, הרב, וכל החכמים, קבלו את פני ברוב שמחה וכבוד, רביעית שעה עברה עד שאנחנו חבקנו ונשקנו איש את אחיו אח"כ לקחו אותי באחד הפאייעטאנים שלהם, שם ישב הרבי ואחד מן החכמים ואני, הסוס שלי נלקח ממני, מאחורינו הלכו כל העגלות מלאות המונים המונים מן הקהל, גם רוכבים על סוסים באו הרבה מן העיר לקבל את פני, א"כ המחנה היה כבד למאוד, משני הצדדים של הפאייעטאנים מקדם מפנים ואחור השטרעו [כן] רוכבים על סוסיהם, ושורה גדולה וארוכה מן העגלות, וכן בצערימאניאל כזה באנו העירה, כל העיר היו מלאים אנשים כי כלם ידעו מבואי אף גם הממשלה! בעברי דרך הרחוב הגדול לפני בית הפאליצמייסטער ולפני בתים של שרים הרבה, כי באמצע העיר הינו מוכרחים לעבור עד רחוב היהודים, גם לפני הפאליצייא והמון אנשים ונשים של אומות העולם עמדו בחוצות ותמהו על הכבוד הגדול שעשו היהודים, והשמועה הולכת בין המון העם על כמה אופנים שונים אחדים אומרים ששר מישראל בא, בן המלכים ואחרים אומרים שהוא מראטשילד בא לקנות היהודים ואחרים אמרו שאני בן ראטהשילד בעצמו ועוד ענינים וכמה סיפורים של הבל הבלים נולדו בין המון העיר, סוף דבר ברעש גדול והמון המלוים הגיענו אל בית הרבי שם כל העיר של היהודים נתקבצו מאנשים ונשים וטף, לראות את פני, בבואי ההדרה, באו כל אנשי העיר ליתן לי שלום כמנהגם, הבית אשר אנכי יושב בו אצל הרבי לא יחסר כל, חדר קטן מיוחד בשבילי, הנשים כולן עומדות לשרתני, וביחוד אשת של ר' יעקב בן הרבי, אשה צעירה בימים ושמה רבקה, איינע גאנץ היבשע פראויענצימער מן הבוקר עד הערב, משגחת עלי ועל צעדי, מה שנצרך לי עומדת הכן לשרתני, ואני הרבה שמח מן הבית ההוא, רק הרבי לא יש לו זמן להאריך עמדי תמיד, כי עסוק הוא תמיד בתהלים ופיוטים שונים ומעמדות עד חצות היום. אחר תשעה באב נתארחתי לבית החכם יוסף ושם הי' בן אחיו ר' אברהם מפאטי, ספרדי, אבל הוא מלובש בבגדי אייראפיים ומשכיל ולא יתכן להכירהו אם ספרדי הוא, ועוד כמוהו אחרים פגשתי שמתחילים להלביש בגדי אייראפי אלא פראנקא, גם דרך בתיהם מתקנים מעט מעט על דרך בתי אייראפיא, ויש לחכות כי במשך הזמן ווירדען זיא זיך אללע אויס בילדען. בשבת נחמו התפללתי בביהכ"נ של מעלה, ושם הזדמנתי על סעודת הצהרים אצל איש אחד מחשובי הקהל, בלכתי לשם עם הרבי והחכמים ועם הגבירים, בדרך כמה שיש נשים ובתולות זיינען גישטאנען גערופירט מכל צד, והרבה מהם האבען ארויס גישטעקט זעהרע קעפלאך מתוך החלונות בתיהם פיעל שאנהייטען עכטע קראסאוויצעס האבען מיר פערבלענדעט מיט זעהרע שאנע אנגעזיכטען, איך וואר וויא בעצויבערט, מיין אנגעזיכט וואר געהאבען געריכטעט

נעען זיא ושכחתי שאני הולך בלוית הקדושים, סוף דבר באנו אל הבית המוכן, שולחן ארוך ערוך ומלא עם כמה וכמה מינים ממינים שונים, מתוקים ויינות ויין שכר כמה מינים ומיני מאכלים שונים, כמדומה קרוב למאה מינים שונים, הדלת של החדר השני היה מלא מנשים יונגע פֿראויענצימער ג"כ יפיפיות כי נתקבצו לשם נשים ובתולות מכל סביבות המקום ההוא. ויהודי כל העיר באו לשם על הקידוש לכבודי ונתעכבנו לשם כמה שעות ובאותו הזמן כמה וכמה כבוד הנחלתי מאין לספר, הנשים לא נתנו להן מנוח כל הזמן ההוא או שישבו בחלונותיהן או נתקבצו אגודות אגודות לחדר השני בבית שהיתי יושב לשם וכסעודת המלך שלמה בשעתו, היתה אז בזה הבית, בלכתי בחוצות חלק העיר ישוב של ישראל, בחורה, כמה שיש נשים לשם כ"כ עיניהם היו תלויות עלי, (גם חמשה נשים ארמעניות וגעארגיות יושבות בשכנות אצל בית הרבי, מן הבוקר עד חצות הלילה, כל רגע ורגע מתקבצות אצל הלונות והמעקה שלי ושם יושבות ומדברות ביניהן וכל רגע ורגע מביטות אל החלון של החדר שאני יושב בו, לפלא כיצד עשיתי רושם בזו העיר!).

יום ג' י"ט מנחם אב שחר אותי הפאליציימייסטער גראף סימאניטש, בביתי בבית הרבי, ר' אליהו, כשתי שעות וחצי ישב אצלי והביא לי ספר תורת צאָרדאסטער: „זענדא וועסטא", האיש הזה הרבה איש חכם ומלומד ומשכיל לדבר טוב, ואוהב החכמה וההשכלה ודורשיה באין הבדל דת ועם, עדיין הוא איש צעיר בשנים, ויודע הרבה לשונות מזרחיות חוץ משפת אייראפיות, והאיש הזה איש טוב הוא למאד, והבטיח להטיב עם היהודים בכל מה שיהי' לאל ידו, במה שנוגע לבתים של עצים של היהודים העומדים לנפול מרוב זוקן, ואשר לא ינתן להם רשות לתקן אותם עד שלא יבנו להם בתים חדשים של אבני גזית, ויש מהם הרבה עניים אשר אינם יכולים ואין ידם משגת לבנות להם בנינים של אבנים, הבטיח לי הפאָליציימייסטער, שישתדל סך כסף גדול מאת הממשלה, ויתן לתושבי העיר בהלואה לכל אחד ואחד כפי שנדרש לו על הבנין שלו, וגם לכל היהודים העניים הדורשים עזר, והם צריכים במשך כמה שנים לשלם מעט מעט את כסף הנ"ל אשר יקחו מאת אוצר המלך ברבית קטן וזהו טובה גדולה, והבטיחני הגראף ההוא לעשות הדבר הזה ולתקן את הענין על צד היותר טוב, ואשר גם יתאמץ עד"ז להיטיב הענין, עם הגוב' דפה, גראף לעוואשאָוו, יש לחכות כי מצב היהודים ווירד געבעסערט ווערדען, כי ראיתי כי הרבה הפעילו הדברים שלי על לבות השרים של הממשלה. —

בקוטאִיס כאשר יפטר נפש אחת מישראל אפילו ילד בן חודש ימים סוגרים כולם חנויותיהם וכולם הולכים לבית הנפטר ועוסקים בצרכי המת וכולם מלוים אותו לבית עולמו, אחר שבעת ימים עושה הבית של הנפטר סעודה בשביל אנשי העיר, אם הוא עני, מביא כל אחד ואחד מביתו מאכליו לבית האבל ושם הם אוכלים, וגם בבית החתונה של עני מביאים ג"כ מאכליהם לבית בעל החתונה העני, ושם אוכלים, האבלים בזמן שהם אומרים קדיש בביהכ"נ עומד הרב על גבם, והם מתפללים ביחוד בישיבה על הארץ לפני ארון הקודש.

הרב הוא זקן וזקנו לבן יורד על פי מדותיו וכיצד הוא זקן סכלותו יותר מזקנותו, פֿאנאַטיזם בוער בקרבו באין קץ ותכלה, את האשכנזים הוא שונא בלבו תכלית שנאה, כמו שהוא שונא לאומות העולם, כמה היה בכחו לעשות סדרים ותקונים בתוך קהילתו בכמה ענינים שונים ולא עשה, פעם באתי בדברים עמדו ע"ד בתי ספר של ישראל וע"ד למוד חכמה ולשון המדינה, וליסד תלמוד תורה, ויבער אש רוח סכלותו בקרבו, וצעק כי לעולם לא יעמוד כדבורי, ויותר טוב שישארו סכלים ופראים משילמדו תורה וחכמה, כמו שנהגו אבותיהם, כ"א דווקא על האכילה והשתיה והשינה כל מגמתו וכל רעיוניו, והוא ריק אין בו שום לחלוחית של תורה, ובתוך המדינה כגאון יחשב בעיניהם, והוא בעצמו איש גם בטבע רע למאוד כ"א אוהב א"ע ושונא את הבריות וכעסן גדול, ואינו דואג כלל על צרכי הקהל, בשבילו יכולים לעמוד בטיט ורפש עד צוארם, רק שלא יחסר לו חסרונות ביתו ותאוות נופו, זהו רועה צאן קהל גדול של קוטאים! ולמה נדרוש הרבה מן ההמון העם, אם הרב והרועה כך! כפי שאני רואה המהרסים והמחרבים הם הרבנים והחכמים שלהם אשר רק בשם רב וחכם יכונים, אבל אינם יודעים שום דבר וועלכע פֿער דינען ניכט דיעזען טיטול, והם אינם מניחים את ההמון העם לצעוד צעד פֿאָרוועררטס, ומי יודע מתי יוכל לזרוח שמש ההשכלה והציוויליזאַציאָן במדינה הזאת כי אין קץ וגבול לסכלות הרבנים והחכמים שלהם המוליכים את העם שולל, הרב והחכמים כולם עלי קבלה ומאמינים בכל מיני פתיות וסכלות ולו ידעו חכמת הקבלה כפי שנצדך בטוב, אבל טעמו רק מעט מזעיר מִמנה, וחושבים שהם בעלי קבלה, זה אומר אליהו נראה לו בהקיץ וזה אומר כי יתקן נשמות המתים ושלח אותן לגן עדן, דברים האלה מאמינים את ההמון העם שיאמינו כי קדושים הם, ומרבים ויותר הפתיות והבערות בעם, והחכמה מאין תמצא ?.

סיפורים מאת החכם יוסף :

בזמן אחד ממלכי גורזיא (כמדומה המלך קודם או אחרון לטיימוראז) היו מעלילין עלילה על ישראל אחד שהיה אהוב למאד בעיני המלך ההוא והיה כבן בית אצלו בביתו, שחפץ לעשות זנות עם אחת השפחות של המלך, והשפחה בעצמה אמרה כי היהודי בא אצלה ורצה לאנוס אותה, והציגה גם עד אחד של ישראל לזה, המלך צוה להביא שני היהודים לפניו, ושאל מהם אם אמת הדבר הזה, היהודי האהוב לו, אמר שאינו יודע שום דבר מזה עד שישמע זה הדבר ממנו, והעד אומר כי גם הוא איני יודע כלל מזה, מיד צוה המלך להביא כובע של ברזל כמו ייארמולקי ולשרוף אותו באש היטב ולהלביש הכובע על העד אם יגיד האמת טוב ואם לאו ברגע אחד ישרף ראשו תחת הכובע של ברזל השרוף באש, היהודי העלול הושיבוהו בבית האסורים, וכך היה, עבדיו הביאוהו במלקחים את הכובע של ברזל וועלכע וואר אן גיברענט זעהר אין פֿייער, אשר תסמר שערות איש להביט על מראהו, ואמר המלך להיהודי העד, תגיד האמת, ואם לאו תראה את הכובע ברגע אחד ינתן על ראשך; היהודי התחיל לצעוק בבכיה גדולה לפני המלך, מה חטאתי ומה פשעי שתמיתני, כי נקי אנכי ואינני יודע שום דבר, ווזדני בורא השמים והארץ הוא העד האמיתי שהשפחה היא בעצמה העלילה דברים של שקר עלינו ואיננו יודעים שום דבר. המלך לא שמע לדבריו וצוה להניח הכובע על

ראשו, בזו הרגע, צעק היהודי האומלל בקול מר צורח לשמים, אם גזירה היא מלפניך אני מקבל באהבה, ורצה להכניס ראשו תחת הכובע, המלך בראותו מזה שנקי הוא מענין זה, מיד צוה לעבדיו להניח הכובע על ראש השפחה הארורה ונשרפה למיד, והיהודי אשר ישב בבית האסורים הניחוהו מיד חפשי לביתי וגם העד הלך לביתו בשלום.

עוד אחד פעם קרה מקרה שיהודי אחד הרג באמת אחד מן אומות העולם ומפני מה שהגוי עמד עליו להרגו וקם עליו והרגהו, הדבר הובא למלך, והמלך שפט העניים ביום אחד, וצוה להביא את הכובע שרוף באש, כמו שספרתי למעלה, היהודי חשב בלבו, אם יגיד האמת, אז חטאו ופשעו יפול על כל היהודים, כי איש מישראל אחד יחטא, וכל האומה הישראלית מחויבת לסבול בשבילו, ולמען לקחת החטא מכל היהודים, חשב לכחש בעונו ואמר למלך ששקר הדבר והעמיד עדים שבזה הזמן היה במקום אחר רחוק ממקום הרצח, וצוה המלך להבחינם בכובע של אש, עבדיו לקחו הכובע במלקחיהם והחזיקו בידיהם ומביטים על המלך כיצד יצוה, וכרגע בין החיים והמות — המלך צוה להניח הכובע על ראש אחד העדים ועל ראש השני של העדים וכולם מקבלים את העונש בשמחה, מיד צוה המלך צו ריק צו האלטען את הכובע, כי רואה שאין בהם עון, וצוה לעשות בחינה גם על הרוצח בעצמו, והביאו את היהודי ההוא, ואמר למלך אם כבוד הוד מלכותך רוצה לעשות דבר שלא כמשפט, אני מחויב לשמוע, כי בידך נפשי לשבט ואם להסד, ואולי האמת עמדי, תראה כי ה׳ ידרוש ממך את נפש הצדיק והביא את ראשו תחת הכובע, מיד נבהל מעט המלך מדבריו והשב בלבו, אולי באמת נקי היהודי כמות ולמה יעשה דבר שלא כמשפט וצוה לעבדיו להניח שלשתם חפשי לבתיהם.

היהודים בקוטאים, מצאתי שהם מאמינים בשדים ובכישוף וברוחות ועוד דברים כדומה, על דבר כישוף, אוכל להציג לעד סיפור אחד מאת תושב אשכנזי אחד ושמו ר׳ אליעזר בן שמעון האזאנאוו היושב כעשרה שנים בין היהודים האלה ומתפרנס ביניהם מן מלאכה של נרות, וכך סיפר לי: פעם אחת נעשתה הולה אצלו תרנגולת אחת ונפגרה, ויצו האיש ההוא לבנו הקטן שיקח התרנגולת וישליך אל תוך הנהר, בלילה כמו שהיה השך, לא הפץ הילד ללכת אל הנהר, ולקח התרנגולת והשליכה על הגדר של עצים אשר נגד ביהכ״נ, וזה הגדר היה שזור עם ענפי ענבים, המגיעים לגוי אחד מאוה״ע הישב נגד ביהכ״נ לשם, ביום השני השגיה הגוי על גדר הענפים וראה שתרנגולת מונהת על הענפים, והלך וחפץ לגרשה ואח״כ ראה שהיא מתה, הגוי חשב שהיהודים בוודאי עשו כישוף והשליכו התרנגולת על גדרו, ומה עשה הגוי לקח התרנגולת האט זיא איין גיהילט בבלויי סחבות והשליך אותה בסתר תחת הספסל אשר בחצר ביהכ״נ, בבואם היהודים לעת ערב בחצר ביהכ״נ ומצאו תחת הספסל התרנגולת ההיא, נעשה קול רעש בחצר ביהכ״נ, כי הגוים עשו כישוף בישראל, והנה עברו ימים אחדים ונתיעצו כולם מה שיש לעשות הרב החכם, מה בא בראשו הסברה חשובה, הכריז על כל הקהל לעשות תענית צבור, ולתקוע בשופר בבית התפלה וכן היה, זה האשכנזי ר׳ אליעזר בא לביה״כ להתפלל, ורואה כי תוקעים בשופר וקוראים ויהל, וישאל מהם מה זה התענית צבור? אשר אנהנו אינם יודעים ממנו, ולא הפצו היהודים מקודם להגיד לו, אח״כ נתוודע לו שמפני

הכישוף של זה התרנגולת עשו תענית, וקראו ויהל ותקעו בשופר, והרב הזקן הטיפש עוד הוסיף שתות [כן] על שתותו ודרש ברבים דברים בטלים וע"י השופר וכנויי מלאכים ושמות קדושים בטלו את הכישוף הזה, האשכנזי הלך להתבונן על התרנגולת והבירה שהיא שלו, ושאל מאת בנו כיצד הי' הדבר ויספר לו הילד שלא רצה ללכת עד הנהר והשליכה על גדר הענפים של ענבים, אשר מנגד ביהכ"נ. — המספר הוא איש ירא ושלם ונכון לסמוך על דבריו. — בכאן יש חכם אחד ושמו מ—ה בעל בשר ושמן נמוך ועב עם זקן לבן והעינים שלו מעידים כי בעל תחבולות הוא, אשתו ג"כ בעלת בשר כבעלה ושניהם כאחד רופאים הם, וכיצד רפואותיו ע"ד זה, האימערעטינים אנשי הכפרים כולם אנשים פשוטים וסכלים ומאמינים בכל הבלים אם יחלה איש אחד מהם, מיד יבואו אל זה החכם, יען כי הוא קדוש בעיניהם, וכי הוא עשה ניסים ונפלאות בעדיהם, ר"מ החכם הזה, יקח במטפחת שער של אדם אחד, גם אבגעשניטענע נעגעל מעורבות ביחד ועוד ענינים כדומה ומקשר אותם יחדיו, ויבוא בלילה יחידי אל הכפר אשר שם קראוהו להחולה, ולוקח וחופר בסתר המטפחת ההוא תחת אילן אחד בתוך האדמה, אח"כ יבוא אל בית הגוי, שם מקבלים אותו בשמחה, כי יאמינו לו שירפא את החולה, מיד כאשר לוקח יד החולה ואוחז בדופקו מיד מתחיל לדבר בלחש איזה דברים ואומר שזה כישוף הוא, והוא כותב קמיעות ומכנה שמות המלאכים ואומר שבמהרה המלאכים יגלו לו המקום שבו טמון הכישוף, וכך לוקח נר בידו והגוי עם אנשי הבית שלו כולם הולכים לחפש את מקום המטמון, ,בוודאי הוא מתחיל ממקום אחר והולך וחופר בכמה מקומות וכאשר לא ימצא לשם, יבקש עוד כמה פעמים את המלאכים שיגלוהו את מקום המטמון, ויעשה תמונת פניו בתמונות משונות מבוהלות, למען שיאמין הגוי שבל"ס המלאכים מדברים עמו, אח"כ הדברים האלה הולך לעשות בחינה חדשה ולחפור במקום שהוא בעצמו הטמין מתחילה בסתר, ובל"ס יעלו בידו, כאשר הגוי רואה שהוא מצא בתוך האדמה מטפחת ובה קשורים שער עם צפרניים ועוד דברים בטלים, מיד הגוי נבהל ומשתומם על הדבר הזה, כי בודאי המלאכים הגלו לו מקום המטמון, ויאמין בל"ס כי גם החולה נתרפא במהרה, ויתן לו הגוי מתנה חשובה כסף למדי, ועוד ענינים כאלה יעשה ויש לו תחבולות מתחבולות שונות ומזה יתפרנס א"ע. גם רבים מן היהודים מאמינים שהוא רופא מומחה וקדוש יאמר לו, והוא אינו יודע מחכמת הרפואה מאומה, כמה שנים היה ממלא מקום רב בקוטאיס אח"כ על ידי איזה סבה שהכה אחד משופטי הפאליציא, וישב שנה אחת בבית האסורים, והוסר בפקודת הממשלה מאת הרבנות שלו, עכשיו הקוראים יכולים להבין, מי הם רבני ישראל בזו המדינה, המוליכים את ההמון העם שולל, ואין מניחים אותם לצעוד צעד על דרך החיים — המוביל אל תכלית מין האנושי.

על האכילה האב איך בעמערקט כזה: הרב כאשר הוא עושה ברכת המוציא מחוייב להאריך את הדיק של הארץ, עד שלשומע יתראה כמו כמה צדיקים, ד"מ המוציא לחם מן הארצעצע-צע-צע ובהברה של אנחה מוזרה למאד, אח"כ מסדר חתיכות חתיכות לכל המסובים, אח"כ הסדר אצלם, להעמיד מינים ממינים שונים בפעם אחת על השולחן, כל מה שמבשלים עם יין ושכר וכלים רבים הכל מחויבים להיות על השולחן ואם השולחן יהיה ריק ד"מ כ"א המאכל אשר הם אוכלים, זה יהי' בזיון גדול להם, השולחן מחויב

להיות אן געפֿילט מיט אללע קליינינקייטען, עס זאלל ניט זיין וואו אקערצוטאן זיך, ובכל פעם לוקח כל אחד ואחד מן השולחן חתיכה מבשרו או ממאכלו שהוא אוכל ומחויב לכבד לרעהו, והשני להראשון כך יחלופו החתיכות של המאכלים זה בזה, דאס עס איסט צום לאכען, ולא לקחת יחשב לחרפה אצלם, ואני ראיתי כמה פעמים שהרב לוקח חתיכה של בשר באצבעותיו אונ פאצקעט עס אויס ואומר לי שהוא חתיכה משובחה ומכבד אותי בזאת, ואני אמרתי לו רוב תודה אינני מקבל טובה וכבוד כזה, בפעם השלישית והרביעית הוא עושה כמנהגו, עד שבאתי בכעס ואמרתי לו שאצלינו לא יש מנהג כזה לאכול מאכלים מן הידים, ולא יעשה לי יותר עוד כבוד כמו זה, עס מעג שטיין איין כוס עם יין אצלי, אבל כאשר הרצון שלו בראשו לכבד בכוס אחד של יין, מחויב אני לקבל את הכוס מידו ולשתות, ואם לאו, הוא בזיון לו. וכן גם מנהג אצלם שאין מאמינים אם איש אחד אומר שהוא שבע ואינו רוצה לאכול, כ"א מאנסין אותו שהוא מחויב לאכול עד שתצא נשמתו, או שישתה בלא גבול, גם כן כך עשו לי, הרב התחיל לגזור עלי, בכל פעם, לאכול לאכול. וכמה שאמרתי לו שאינני אוכל לאכול כי שבע אני או שלא יש רצון לאכילה, והוא לא קבל הדברים שלי, וכאשר אני ראיתי פעם אז ער בעליידיגט זיך, בחנתי לאכול אחד מן המאכלים אשר לא הורגלתי לאכול כזה, אך כי אנוס הייתי בפקודת הרב, ואח"כ האב איך קאליע גימאכט דעם מאגען, אונ האב בעקומען שלשול אונ אט גישלאפט גיוואורען זעהר, מן היום ההוא גזרתי עלי שלא לשבת על שולחנו ולא לאכול עמהם ביחד כ"א ביחוד בעצמי, ולולי זאת לא היה קץ למנהגים של שטות שלהם.

ז' אדר לאנשי קוטאים יש תענית צבור, ומתענים ובוכים למאד על שלא זכה משה לבוא לא"י, והרב דורש מעניני דיומא. מנהג ראיתי אצלם, כי בנפול איש במחלה, לא דואגים שום דבר בעדו, ואם ימות החולה יש להם שמחה שילך בדרך ישר לגן עדן, ואחר המת עושים סעודה גדולה, כמו סעודה של ברית מילה, (אשר אבאר להלן) לכן אינם משגיחים על רופאים ודוקטורים, ולא על סממנים של אפטעקא, וכטרפה ופגול יחשב להם הסממנים של אפטעקא, ובשביל זה הרבה מתים אצלם בלא זמן ועת, כי אינם משתדלים לרפאות ולהציל אותו מן המות, והמבט שלהם כ"כ קר לחולים בכלל, ד"מ איש אחר עני בא מן הכפרים בשביל נדבה אליהם, ונפל בחולי, ולא היה לו מקום לשכוב, הלך בחצר ביהכ"נ ושכב על הספסל ימים אחדים, כמדומה שבכל יום מתקבצים הם שלשה פעמים בשביל תפלה, כל הקהל ולא היה אחד שישגיח עליו, כך היה שכב החולה ימים אחדים ביסורין ונפטר שם, אחר מיתתו עשו לו צרכיו וקברוהו. עוד שמעתי איש אחד אשכנזי מחכמי ירושלים, אבל איש משכיל וידע בטוב לשון רוסיא בא לכפר קולאש בשביל נדבה, וקרה לו מקרה כי נפל מעל הסוס ושבר את רגלו, בצער גדול הגיע עד הכפר ונשאר לשכוב על חצר ביהכ"נ, ולא בא איש אחד לשאול בשלומו ולעשות איזה דבר לרפאותו, ואפילו עד שיצתה נפשו, לא השגיחו עליו, אינני יודע בבירור כיצד היה המעשה, הענין הזה הגיע לאזני אחד הקניאוים דשם ובא לחצר ביהכ"נ וראה את היהודי, וכאשר התחיל לדבר עמדו מצא חן בעיניו, ולקח אותו לביתו ונתן לו חדר מיוחד והשתדל בכל מאמצי כחו לרפאותו ולא הניח אותו מביתו עד

ששב לאיתנו הראשון, אבל היהודים בעצמם אינם משגיחים על זה ומביטים גאנץ קאלטבליטטיג אם ימות ימות ואם לא ימות לא ימות ב"ה, כך היה אצלי מעשה בקוטאים שוחט אחד אשכנזי ושמו יהודה ליב ע"פ סבת מקריו, בא אל העיר הזאת ונעשה לשו"ב לקהל הספרדים דפה שנה תמימה היה עובד את הקהל באמונה, עד שהרב איך הוא לא יכול לסבול את אשכנזים כמו חזיר בכל זאת *את האשכנזי הזה הזמין תמיד על שולחנו ביומי שבתות וימים טובים למען גם לשמוע וללמד ממנו הרבה שיר וזמירות האשכנזים אשר מצאו חן בעיניו, והנה פעם נפל השוחט הזה במחלה עזה בבית אשכנזי אחד דפה, עד אשר לא יכול כמעט לדבר, והבשורה באה באזני מהרתי לבקרו, וגם אותו בקשו האנשים לשלוח אחד איש שמש לשמרהו בלילה אולי ימות, ולא שלח הרב אפילו שמש אחד לשמרהו בלילה, ולא חפץ ללכת לבקרהו, בזה הלילה היתה סעודת ברית מילה אצל הדעפוטאט משה נבאי, וכל הקהל חכו עלי לשמה, וכאשר ראה הרבי שאני לא הלכתי אל הסעודה כ"א לבקר את החולה השוחט, והמנהג בזו המדינה שבעל הבית לא יכול לבוא בעצמו כ"א עם האורח שלו, ביחוד לסעודה או לתפילה לביהכ"נ וגם בחזרה לביתו מחויב לחכות על האורח, כך המנהג שלהם, והוא ראה שלא יכול ללכת אל הסעודה בעצמו ובפרט כאשר הקהל יחכה עלי כיצד הוא יבוא יחידי, א"כ נמלך בדעתו גם הוא ילך אל השוחט, וכך היה, כחצי שעה כאשר אני ישבתי בבית החולה והנה פתאום נפתח הפתח והנה הרב בעצמו בחושך בא אל בית השוחט, אני הבנתי בטוב סיבת ביאתו, כי לא דאג בשביל השוחט אשר הוא אהב אותו ג"כ, אשר הוא שוכב על ערש דוי, רק שלא יכול ללכת בעצמו אל סעודת ברית מילה בזמן שהקהל חכו עלי, א"כ ישב לשם כחמשה מינוט ולקח אותי ללכת עמדו אל הסעודה של ברית מילה, כי כל מגמת נפשיהם רק אל האכילה והשתיה, ולא יותר, בקור חולים לא כתוב בספר דת אנשי גורזי, וגם הצלת נפשות, זעהר קאלט בליטהיג זינד זיא לדברים כאלה.

ברית מילה אצל ר' משה נבאי בקוטאים: בבואי עם הרב אל בית הסעודה, והנה אולם הבית ארוך הוא למאוד, וכל הקהל ישבו בתוך האולם על שולחנות שורות שורות, ושולחן אחד היה מיוחד בשביל הגבירים ונכבדי הקהל, ושם מצאתי מקום עם הרב ביחד, נרות של סטערין היו דולקות על השולחנים, ואף גם שהוא עשיר בכל זאת המנהג, שכולם מביאים מאכליהם לשם לאכול הסעודה ביחד, וגם הוא הרבה מתקן בשביל הקרואים, אויף דיא טישען וואר אויף געלעגט כל מיני מאכלים, בשר באין קץ וכל מיני פירות וכלים מכלים שונים עם יין, רק שהמאכלים שהיו מונחים על השולחנות היו כחמרים חמרים אויף געהאופט וויא בערגע איינע אויף דיא אנדערע, וכל רגע היו שותים לחיים וקראו בקול גדול הורא! ברכו את המלך וגם החברה כי"ת הי"ו, וכל אחד מן הקהל שתה לחיים בשביל שלומי ושלום ביתי — וכולם קראו בקול רם הורא! — כבוד גדול הנחלתי שמה, חוץ מזה שכל הקהל חכו בנטילת ידים ובאכילה עד בואי, שם יש אחד דוד קצר קומה והוא בין שתי השורות של השולחנים הלך במחול מרקדים אונד האט פריילאך געמאכט דיא גאנצע געזעלשאפט, מהם שרו שירים בלה"ק פיוטים שנוגע לברית מילה, בתוך הבית ישבו הנשים הקרואות, כך עברו כמה שעות בשמחה עד שהגיעה חצות הלילה. — —

כט) לעטשכום.

לעת ערב כמעט אחר מנחה קרוב לערבית הגענו עד ראש ההר ובאנו אל העיר ישוב אחינו ב"י, לא יכלנו להודיע להם מקודם, לכן לא ידעו מבואינו, ולא יצאו לקראתינו, אך בבואנו לרחוב היהודים, כולם באו לקראתינו המון נשים ובתולות זקנים ובחורים הקיפוני מכל צד עד שבא גם החכם ר' ישראל ומוליך אותנו אל בית בעל הבית ר' ישראל בן יצחק מרדכי שווילי, הנכבד והראש והעשיר בקהילתם הקטנה, באנו לביתו, החפצים שלי הביאו לתוך הבית, ואנחנו ישבנו לנוח על מטה גדולה מצופה במצעות קאוורען באולם הבית, עיפים ויגעים מן הדרך היתה לנו מאד נעמה המנוחה, אבל לפי המנהג של המקום מחויב כל הקהל מזקן ועד נער לבוא לקבל את פנינו וליתן שלום, עוד הצינאוויקים מאת האויעזדניע אופרוואלעניע באו לקבל את פני גם אחד מן הקניאזים בא, וכולם ישבו עמנו, ואף דאסיפה היתה לא בזמנה בכל זאת היתי שמה, שב"ה השלמתי הנסיעה הארורה ויושב במקומי בשלום, פה הביאו לפנינו טהייא עם רום צו שטארקען מעט את לבבינו, לא יכלתי לאכול סעודת הערב מן רוב צער הדרך ושבירת גופי ההלש ונחתי לישן, כמו אבן דומם, ולא השגחתי שכבר תשעה טעות על היום אשר יכלתי לקום ממטתי, אחר התפילה קבצתי את הקהל והזקנים כולם, והם מסרו לי ידיעות כמו שכתובים במקומם על נייר מיוחד, ויבואו פה אח"כ על הסדר. שהדתי את ביהכ"נ פה והוא ג"כ כטוב טעם בנוי בנין הדש הוא, גם עזרת נשים בנויה בו והדר מיוחד בשביל תלמוד תורה מתחתיו, מוקף בחומה סביב לו, קרוב להבאזאר של החנויות. היהודים יושבים בחלק מיוחד סביב לשוק, כל בית ובית מוקף בגנים נחמד למראה, גם האויר בקיץ הרבה טוב פה מפני קרירות ההרים, קיהל אונד פריש, והמים בפה טובים למאד קרים ואינם מפסידים לשום איש ולא יש פחד לקדחת כמו במקומות אחרים, אבל תמיד מעונן בעננים מן ההרים, בחורף הרבה קרירות בפה, לאנג ווייליג וואר מיר זעהר במקום ההוא, ובכל יום אני מחכה במהרה כיצד לעזוב את העיר בעינים צופיות, אבל מפני השבת נשארתי בפה עוד על שני ימים. ויש לי תקוה ביום הראשון לצאת מכאן וללכת לעיר אני או ראדושא. — בחלק הישוב של ישראל עומד מגדל גבוה הרוב, מגדל השני במישור קרוב לסעלסקאייע אופראוולעניא והמגדל השלישי במקום שעכשיו קאזאצי-פאסט, התושבים מספרים כי בהם ישב שר ומושל אחד קדמון עוד קודם שבאו המושלים דאדיאנים לזו המדינה ושמו Лайшху.ш ועדיין נשאר מדה הנקראת Лайшху.ш (והיא כמו שני ווייעדרא [עמער] מדהה) לשמי לזכרון, וזה המושל משל אז על הלק ארץ הנקראת Лайлашъ. — על חלק העליון הוא ימצא בית המשפט אויעזדנע אופראוולעניא ומיראווי-סוד — והנאצאלניק הרבה איש טוב ומגין על ישראל תמיד. — המגדל אשר אצל ישוב ב"י הרבה גבוה והיה עוד יותר ויותר גבוה, אך נחרב הראש שלו, ההומה המשתרע מצד אחד שלו עבי של הכותל כמו $1^{1}/_{2}$ סאזייען, בתוך כמו בית, אבל פתח המגדל גבוה למאוד ונצרך לעלות אל פתח המגדל על סולם, האור מבה מלמעלה בתוכו יען כי הגג נחרב ופתוח הוא למעלה. — הגגים שלהם של עץ ומכוסים כולם באבנים גדולות וקטנות ועל שאלתי השיבו לי כי הגגות ויינען ניט צו גישלאגען מיט צוועקעס, למען בשנה השניה יכולים להחליף אותם מצד אל צד, ולמען שלא ידהפוהו הרוחות מניהים

עליהם אבנים מלמעלה, וכן גם ראיתי המנהג הזה בכל הכפרים באותו המדינה.

אצל הקהל של לעצכום ימצא כתב יד קדמון חומש על כלף אבער דער פֿאָרדער בלאַט מיט איינינע בלעטער פֿאַן פֿארענט אונד 2 בלאַט פֿאַן הינטען פֿעהלט מיט נקודות אלטער שריפֿט, אונוויסענד מי כתב אותו ובקבלה הוא זמן רב אצל הקהל פה, הגליונות זיינען פֿאַרשריבען מיט ציילען אונד ציורים שונים מאותיות, קבוצים מחצי פסוקים אשר אינני אוכל להבין כוונת הסופר, מדוע כתב על הגליונות פסוקים וחצי פסוקים אשר אין מלה אינה מגעת לחברתה, וכולם מנביאים וכתובים 1). — חפצתי לקחת את הכתב יד מאת הקהל למען להראות לחוקרי קדמוניות, אבל הקהל הקטן דפה כולם חמורים וטפשים אחד גדול מרעהו פֿאַנאַטיקער בלא קץ וגבול, ובלא שכל, פעם אחת אמרו לי, שבזכות הכתב יד הזה הם חיים על פני האדמה, וה' מגין עליהם! אחרים אומרים שנדר עשו לבל הוציאהו מן הכפר שלהם ולחוץ, סוף דבר הוציאו עוד ספורים והבלים עליו שמאמינים בו כמו בדת חדשה, ולא נתנו לי בידי, צר לי מאד, בידיהם הולך לאיבוד, כי כבר הרקבון תפס אותו, ובעוד שנתים או שלשה יפסיד לגמרי אצלם שנצרך להניחהו בשמות בגניזה, עד היכן מגעת כח הפֿאַנאַטיזמוס הטיפשות שלהם שאין גבול וקץ לה, ואנשים בפה טבעם קשי עורף הם, רעים והטאים, קמצנים ובליעלים ורוע עין וטפשים מאין כמוהם כמדומה על כל הכדור, גם אוה"ע בפה גם כן פראים ילודי מדבר כמוהם, אשר אלה ואלה מאמינים בכל דבר הבל הבלים. — הקהל בפה! בכל הקוקאז, לא קבלוני שום קהילה כך קאלט בליטהיג כמו בכאן, הרב של קוטאים הזקן ר' אליהו אשר בא עמדי לכאן, ספר לי, כי רבים מן הקהל זיינען זיך פֿארנאנדער געלאָפֿען פֿאַן שרעק! — ואפילו בשבת פחדו מלגשת אלי בבית הכנסת! עכשיו יוכל הקורא להבין, עד היכן החמרנות וסכלות והטיפשות ביהד מגעת, ומצאו יחדיו מושב בראשי היהודים בלעצקום. ראיתי כי אין מה לעשות עמהם, מה שיכלתי לקבץ מן החמורים ידיעות קבצתי, ואנכי בבח חכיתי פה עד יום הראשון, 8 טען אלול בחצות היום היו סוסים פה מוכנים בשבילי ובשביל מלווים, ובע"ה עזבתי גם את המקום הארור והפראים דפה יהדיו ושמתי לדרך אני Они או ראדזשאַ Раджа פעמי. — —

לא רחוק מן המקום ההוא פגעתי את הרב ר' אביתר הזקן מראדושי, ושמח מאד לקראתי, והוא לוה אותי כל הדרך, לעת ערבית באתי לראדושי, יען כי הסוסים היו רעים וחטאים כמו בעליהם שלהם, והוכרחנו ללכת בנחת כל הדרך ההיא. —

ל) אֲני (Они) או ראַדזשאַ סאצכערי.

לאני כאשר באתי, הקהל קבלוני יותר בטוב כמו בלעצכום, אבל כ"כ כמו במקומות אחרים האבען זייא זיך ניט אויס גיצייכנעט, יען כי הכפרים האלה יש להם שם ממרחק כי אנשיהם הם אנשי סדום ועמורה, ונבדלים הרבה בטבעם מאחיהם האחרים בכל זאת הביאוני לבית מיוחד והעמידו שומרים ומשרתים לשרתני, בצווי הנשיא והגאצאלניק דפה, הרבנים או החכמים שלהם היו עמדי בכל זמן, גם נשארו בכל לילה ללון עמדי בחדר, פֿון היימליכקייט וועגען. הגאצאלניק קניאז דזידזיוואדזייע

---

1) לא אפונה כי היא המסרה הנכתבת בגליון כה"ק (Massora marginalis), ולפעמים בכ"י היא נכתבת בציורים שונים. ה.

Князь Джидживвадзе שונא ישראל הוא ואיש רע בטבעו אף גם שהוא קבל אית בסבר פנים יפות זה היה בפקודת הכתב של הגובערנאטאר לולא זאת אין רע כמוהו ועושה הרבה צער לישראל, וישתדל להשפיל כבודם בעיני הממשלה, גם הנשיא הסטארשינא עוכר ישראל הוא, סוף דבר הממשלה בפה עושים לישראל הרבה צער, אשר העמים היושבים בפה להיפוך כולם בטוב עם ב"י ואינם עושים שום רע להם ויחיו בשלום עמהם, כ"א דווקא הממשלה, הגרזינית והארמעניס דפה. אבל היהודים זיינען ווערטה להענש, כי אין להם מנהיג ולא נצרך להם מנהיג, כל הישר בעיניו יעשה, בלבול ופירוד לבבות הרבה יש בכאן, על הרב הזקן אינם משגיחים ולא מניחים עליו כבוד, ומבזים אותו, ואינם שומעים לדבריו, לכן גם ע"ז לא יש סדר בכל עניני הצבור, ביהכ"נ רעוע לא יש גג עליו והגשם יבא בתוכו, וקטון הוא מהכיל מספר אנשים קרוב של שמונים בתים שלהם, אף גם שהוא עומד במקום טוב אצל נחל קטון אשר המים רועשים בקרבו, אבל אינם יכולים לתקן ולבנות בית חדש מפני שאין סדרים ואחדות הקהל. זה שונא לזה וזה שונא לזה, וביחוד שלשה אנשים היותר עשירים מההמון חושבים שגבירים הם ורוצים למשול על העם ומזה יוצאים כל הקלקולים, והרבה מחלוקת וענינים ביניהם, קבצתי את הקהל ושאלתי ואספתי ידיעות מהם, וכאשר השלמתי כל מלאכתי נשארתי בפה על השבת עד יום ראשון בבוקר מוכרח אנכי ללכת לסאצכעֿרי. — — בשבת בלילה אחר הסעודה בא הרב הזקן אלי והראה לי שהביא הכנור שלו לשמחני, וישב על הארץ והתהיל לזמר פיוטים שלהם אונד צו קאמפאנירען על הכינור, לא הפצתי להפריעהו, כי כך המנהג שלהם ומוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים, הכינור בעל ארבעה מיתרות [כן] כמו כלי זמר של עמלקים וגורזינים. — —

כתבתי ביער קודם בואי לסאצכעֿרי ערך שעה, נשמע לאזנינו צעדי סוס רוכב אחד, הבטנו וראינו ישראל אחד בא ועובר בדרך לפנינו, חכם ר' יוסף הכיר אותו כי הוא מאנשי סאצכעֿרי וקרא אותו, הרוכב בראותו אותנו, סר מן המסילה ובא תוך היער הקטון ההוא וכיצד היה שמחתו בהביטו עלי, באמרו שהקהל סאצכעֿרי מחכים עלי בעינים צופיות כמו על בן דוד משיחנו, והיהודי ההוא מיכאל שמו והלך במו"מ בכפרים הסחורה היה מונח בשני ווויקים על הסוס שלו, והנה עכשיו אמר לי, כמה אני אוכל להרויח אם אני אלך על שלשה ימים לכפרים, יותר טוב באם שאני אחזור בחזרה עמדו, וכך היה, אחרי אשר נחנו מן הדרך ואכלנו סעודתנו העניה המעט שמה, קמנו ללכת לדרך, מיכאל הסאצכעריאי, חזר עמנו בחברה ללכת לסאצכעֿרי, עברנו הנחל הקטון ההוא דרך גבעה קטנה ומשם במישור עוד על גבעה קטנה, ומשם לפני כפרים אחרים עברנו ובאנו במישור רהבת ידים, הלכנו עד שהגענו לבניני הקניאזים והשרים היושבים קרוב לסאצכעֿרי מן הנחל שלחנו הדעסאטניק אהרן לפנינו ללכת במהרה לסאצכעֿרי, ולהודיע להקהל מביאתנו להכין דירה בעדי, כאשר הגענו אל בתי השרים, באו לנגדנו הרבה רוכבים על הסוסים, החכמים והשופט של ישראל וישראל הממלא מקום הסטארשינא, ורבים בחורים תלמידי חכמים זקנים ונכבדי הקהל, בשמחה פגענו איש את רעהו שלום וברכה נשמע מכל צד ופנה, מצד אחד משתרע המישור, מצד השני עולים הרים גבוהים ועל ראשיהם חרבות מגדלים ישנים, למטה על ההר מפוזרים אחת הנה ואחת הנה בנינים חשובים גדולים ונכבדים של השרים הקניאזים ממשפחת צערעטעלים ימ"ש, בתוך מוליך המסילה לכפר סאצכעֿרי, בין כה

וכה בתוך המון רוכבים המקיפים אותי מכל צד ומלפנים ומאחור, באתי אל הכפר, עברנו דרך הרחוב הגדול שמה, אשר שם גם החנויות והשוק, הרבה מן העמלקים אשר בחנויות כולם עמדו מעמדתם לראות מחזה חדש לעיניהם. רוב מהם אשר לקחו כובעותיהם מעל ראשיהם ועשו לי כבוד, והמונים המונים נשים ובתולות מישראל על הבתים ועל הבאלקאנים עמדו נינרופירט אצל בתיהם, והמון מן הקהל בחוצות הכפר לוו אותי עד אשר עמדנו אצל בית אחד, שם ירדנו מן הסוסים. זה הבית, בית של הרב חכם ר' אליהו בן אברהם ללושה שווילי הי"ו, אשר בשמחה גדולה הביאני אל ביתו, אפילו הרצפה של אולם הבית הי' מכוסה בקאוורים לכבודי, מיד כמנהגם נתקבצו כל הקהל ליתן לי שלום ולברכני בביאתי בשלום, גם הסטארשינא בא ע"פ פקודתי וע"פ הפקודה של הגוב' והנאצאלניק, מחויב הי' לעמוד לפקודותי, אף גם שעמלק הוא וצורר היהודים, עמדי ולפני לא יכול להרים פיו ולשונו וקיבל באהבה עליו פקודת גבוהים מעל גבוהים ממנו. וכך ביום שלישי 17 אלול תרכ"ט בחצות היום באתי בשלום לסאצכערי, הקהל קבלוני ברוב כבוד ובשמחה נצחת, לא כמו שני הקהילות לעצכום ואני או ראצי, מן הבוקר עד חצות הלילה לא ימושו מחדרי, כולם יושבים ומבלים זמנם עמדי, ולא מניהים אותי יחידי בבית אף על רגע, בכל יום זה יזמין לי, וזה יזמין בבתיהם, ויושבים הרבה טובי העיר על שולחני למען לשמחני ולכבדני, ארבעה בתי כנסיות יש להם והלכתי לשהר כל בתי כנסיותיהם' בכל תפלה ותפלה, הם קבצו כולם בביתי שני פעמים ומסרו לי כל הקורות אשר עברו על ראשיהם בימי קדם, גם מצבם בעתות אלה, כמו שיבואו דברי ימיהם במקומם ובזמנם בארוכה, והימים האלה ימי שמחה בשבילם, אינם עוסקים במו"מ ואינם הולכים לכפרים במו"מ, כ"א כל הקהל משמח עמדי, חדר מיוחד בשביל שינה בעדי, אולם הבית לצד החצר, והנן בשביל אסיפת הקהל, גם קאראול גדול עומר לשמרני כל הלילה בזמן שינה עד אור הבוקר, עד עשרה יהודים או יותר מתושבי הכפר ישנים סביב חדרי מכל צד. היהודים יושבים מפוזרים במקומות אחדים בתוך הכפר ולא כולם ביחד, לפי מספר הבתים המגיעים לכל שר ושר שלהם, וכמעט רחוקים הם זה מזה לכן מחויבים היו לעשות ארבעה בתי כנסיות במקומות ישוביהם שמה, הבתים שלהם כולם עניים, אחד בית שהוא אחד הדר, בשני הצדדים מבפנים שני ביינק ארוכים בשביל ישיבה ושכיבה, באמצע הבית מקום התנור בשביל מאכליהם והכל בבית אחד, כמו קאניושניע אחת בשביל סוסים, כולם ורובם עניים מרודים הם, רק אחדים מתי מספר הם בעלי בתים בינונים, ומתפרנסים מן מו"מ, דווקא, כמו שאני לא הורגלתי לאכילתיהם יען שהם מתקנים כל אכילותיהם בייאנדעס חמוצות של שלשה מינים, האחד יקרא בלשונם : Тхемалы והוא לבן אדמדום מראהו, ונקרא בלשון הקודש כרוסטמל(?) השני Кліявы ומראהו מעט שחור, והשלישי Гогоношо כולו שחור, ואינני אוכל לסבול המאכלים החמוצים שלהם, לכן אני לומד בכל מקום את בעלת הבית לבשל בשבילי שורפא או מרק עם תרנגול כמנהג האשכנזים, והם כך מתקנים אפילו בבתים שמזמינים אותי, וזה דווקא אכילתי במדינות האלה, וכך כולם בכל המקומות, בלא הייאגדעס החמוצות אינם אוכלים שום מאכל, גם ריח מוזר עולה מן המאכלים החמוצים ההם שלא יתבן לאכול איש אשר לא הורגל כמותם. — בערב היום השני של ביאתי הביא יהודי אחד מקוטאיס משקאות שונות ששלחהו הקהל לשם בעדי להכין, והביא

פארטער ורום ושכר ביער וכמה משקאות שונות אבסאנט וכדומה, והנה בכל יום סעודת פורים שותים פארטער ומשקאות שונות כמו בעיר גדולה, אשר לפלא בעיני, כיצד אנשי קהילת סאצכערי רחוקים בטבעם מן אחיהם אנשי בליעל אשר בראצי ולעצגום, וכמה שכל ודרך ארץ הרבה יש להם יותר מדי הפלא ופלא! בלעצגום וראצי האנשים פראים ורעים כחיתי יער והשדה, אפילו כף לאכילה לא ימצא בכל שני הכפרים ההם, ואוכלים בידיהם כאנשי דאגוסטאן, ובסאצכערי מצאתי כפות של כסף גדולים אשר גם זה לפלא גדול בעיני, כי בכל זאת היהודים אנשי כפרים הם, בלעצגום וראצי הוכרחתי לאכול בכף קטון של טהעע השורפא שלי, ובראצי אינם משגיחים על בשר וחלב, הכפות שאוכלים בהם טהעע עם חלב או חלב מיוחד, נותנים גם במאכלים של בשר! ואינם מדקדקים, כ"כ המה המונים ורעים שאינם משגיחים על חוקי הדת ואין יראת שמים בקרבם, וגם החכמים בכלל. בסאצכערי לא כן, האנשים על אופן אחר הם, וכרחוק מזרח ממערב כן רחוקים בטבעיהם מאחיהם הרעים והחטאים ההם אשר הזכרתי. שאלתי אותם אם לא ימצא אצלם ספרי תורות עתיקים או כתבי יד מאבותיהם, והשיבו לי, שהכפר סאכצערי כמה פעמים נשרף עד היסוד, וגם בתי כנסיות שלהם נשרפו, ביחד עם ספרי תורות וכל מה שהי' בתוכם, וכתבי יד אחרים לא ימצא אצלם כלל, ואינם יודעים, אם היה לאבותיהם ונשללו מהם, או לא הי' להם כלל, מפני רוב הזמנים והגלות שלהם בין גוים וקניאזים האדונים שלהם, הכלה אינה מדברת עם החתן מן האירוסין עד החופה עד שלא תקבלה מאתו מקודם איזה מתנה חשובה, אח"כ תתחילה לדבר עם החתן שלה כך השגחתי בפה וכך ספרו לי, הכלות שלהם ראיתי בתולות בת עשרים שנה והחתנים עד עשרים וחמשה ומעלה, וזהו לפלא בעיני, לא כבארץ דאגעסטאן ושירוואן. — בין בשר ודגים אינם עושים שום הבדל, ותמיד מביאים הדגים בין מאכלי בשר, ואינם שוטפים אפילו הכלים והפה בינותים, ע"פ הרוב אוכלים הם בלא כפות רק בידים כיתר אחיהם תושבי קוקז. שותים בישיבה, ואצל כל שתיה ושתיה, הרבה ברכות מברכים איש את רעהו על כל כוס וכוס, נטילת ידים ראשונים ואחרונים מביאים על השולחן. ———

ביום ה' כ"ו אלול היו הסוסים מוכנים בשבילי ובשביל ששה מלוים רוכבים יהודים, כל הקהל מקטון ועד גדול נתקבצו לברכני בדרך שלום, כאשר ישבתי על הסוס, הגיש אלי עבד של הקניאז סימן ומסר לי מכתב מבנו קאנסטאנטין כתיב בלשון צרפת, לא יכלתי ליתן לו תשובה והבטחתי להשיב לו מקוטאיס, בלוית כל הקהל והמלוים על הסוסים יצאנו מן הכפר, הרב ושארי המלוים שרו שיר ברכה: ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך, דיעזע ליעד בעגלייטעטע מיך פאן דעם דארפע העראוים אויף דער שטראזע. ——

לא) סורם. אחלציך.

ביום ו' עש"ק כ"ז אלול באנו לסורם, הרב חכם ר' אליהו מסאצכערי ויתר האנשים המלוים אותי חזרו באותו היום בחזרה לסאצכערי, ואני נשארתי בפה סורם על חג ראש השנה, הקהל קבלוני בסבר פנים יפות בשבת היה מחלוקת גדולה בביהכ"נ חכם ר' משה בעצמו עשה דברים שלא כהגון בשביל שחיטה, כולם פראים ועזי נפש! איה"ש אחר ראש השנה הבע"ל אשים דרכי לאחאלציך. ——

מן הכפר אצנורי, באו זקני הכפר וראשי הקהל של ישראל עם הרב הזקן שלהם לקבל את פני בדרכי לאכלציך , שם שתינו קאפע עד אשר החליפו הסוסים, כאשר ישבת בעגלה ללכת לאכלציך , יען כי לא יכלתי להשאר בכפר ההוא עד אשר לא אשלים כל מעשי באכלציך ואח"כ בחזרה אסור לשם. אנשי הכפר אשר באו לקבלני פנים , הלכו על סוסיהם ללוני אחר העגלה, כחצי ווערסט לא התרחקנו מן הסטאנציאן , והנה נגדינו עגלה ממהרת, בעגלה ההיא היה הרב של אכאלציך הכם ר' יוסף בן הכם ר' דוד שווילי, העמדתי הסוסים, הרב יצא מעגלה שלו ועלה לשבת על העגלה שלי, הרוכבים הלכו ווערסטים אחדים מאחורינו וחזרו אח"כ לכפר אצכורי שלהם , וכך הלכנו הלאה בדרך כשעה וחצי עד מרחק שמונה ווערסט מן העיר אכאלציך. פתאום רוכבים באו לקראתי, הרב אמר לי, שהם יהודים מן קהל ישראל אשר יצאו לקראתי לקבל את פני, בעוד רגע והנה שומע אני שלום מכל צד, הרבה אנשים כטובי העיר יצאו לקבל את פני וביד כולם פירות למען לעשות ברכה, מי שנותן לי ענבים ומי תפוחים, בעוד רגע והנה אנשים אחרים לנגדי, סוף דבר כל הדרך על שטח 8 ווערסט היו מלאים ישראלים מי שהיו על הסוסים ומי שהיו בפאייעטאנים ומי שהיו ברגלים, המון עם רב למאוד, וכל אחד נתן לי שלום וברכה ופירות למתנה, כך הלכנו בלוית המון רוכבים והמון העם עד שהגענו כשני ווערסט קרוב להעיר והנה בבקעה בתוך הגבעות עמדו המון-בני האדם יהודים, ובתוכם שני יהודים זקנים : גולא אטאנאקא שווילי ואינדזשא שווילי הוציאו לפני להם ומלח על כלי של כסף מכוסה במטפחת יקרה של משי, בזה הזמן נשם מלקוש ירד מן השמים בתוך והירת השמש, עד שהוכרחתי לכסות את גופי בזאנטאג (שירמע) נתתי לקהל ישראל רוב ברכה על כל הכבוד שעשו לי, והבטחתי להם לעשות בשבילם כל אשר יהי' לאל ידי לעשות בשבילם. ברוב כבוד, ברוב שמחה וששון וברוב המון העם אשר כתרוני מכל צד באין מספר הלכנו לאט לאט. יען כי לא יתכן היה להבריח הסוסים שלי מפני הרוכבים וההולכים ברגלים, וכן לאט לאט קודם תפלת מנחה הגענו אל העיר, טרם באנו העירה, נפסק הגשם והשמש זרחה כמקודם, והנה מחזה אחד לקראתי, המונים המונים מאנשי העיר יהודים ואינו יהודים כארמענים וגורזינים כולם יצאו על השדה אשר אצל העיר להביט ולקבל את פני, בתוך המון אנשים עברנו ובאנו אל העיר, למאות ולאלפים אנשים ונשים של גוים ויהודים עמדו בחוצות ועל הגגים של בתיהם, כולם האבען מיר ניקאמפלעמענטירט בדרישת שלום באי, הנשים היו מוכרחות בעת ההיא להוציא עיניהן מתוך-הצניפים המכוסים על ראשיהם והמסתירים את פניהם כדרך נשי ארץ המזרח, לאט לאט הלכנו בין המון העם אשר עמדו בחוצות העיר, ולויה גדולה מאחורי, גם המונים מלפני, ומכל צד, וכן עברנו דרך חוצות צרות ומעוקלות אשר בקושי הלכו הסוסים עם העגלה והגענו למקום ישוב של ישראל בחלק מיוחד, לצד צפון של העיר. נשים אין מספר ישבי על גגות בתיהן וכמעט אשה על רעותה, אשר אני רק ראיתי ראשים בלא גופים, וכולם בבגדי סאטארים וטודקים, המון אנשי הקהל ילדים ובחורים וזקנים המון עם גדול למאוד, בתוך מקום צר עמדה העגלה, כי לא יכלה להגיע עד בית של הרב, ואנחנו ירדנו מן העגלה והלכנו מעט ברגלינו, עד שבאתי אל בית אחד, והוא בית של הרב ר' יוסף. כפי מנהג המדינה כל אחד ואחד מן הקהל באו אל הבית פנימה

לתן לי שלום ולברכני בבואי בשלום, לעת מנחה הלכתי לביהכ"נ הגדול, אשר הי' מתוקן בכל מיני יופי במצעות יקרות, נרות לבנות דולקות בכל המנורות ולאמפאדען כולן דלקו, פתחו ארון הקודש בשבילי לנשק ספרי התורות, הרב עשה מי שבירך בשביל הקיסר ומיכאיל ומי שבירך בשבילי, עהרפורכט שרדה מסביב, וכן היה בביהכ"נ של אנשי החיל האשכנזים. גם שרים ושרות באו לביהכ"נ לראות אותי. שם התפללנו מנחה ברוב עם. והזרתי לביתי עד הלילה, בלילה כל הקהל נתפטרו מעמדי, ואני נשארתי לנוח מעט מן הדרך. — בזמן שישבתי לאכול סעודת הערב, והרב החכם ר' יוסף ישב אצלי, בא איש אחד וקרא אותו לבית אחד הנבירים, הוא הפציר בי למחול לו שמחויב לעזוב אותי בבית אף שזה נגד דרך מנהגם, הרב הלך לו, בעוד אחד שעה אני שומע קול נדול ויללה גדולה ונוראה בחוץ סביב ביתי, מה זה קול יללה נוראה אני שומע? שאלתי את אנשי ביתי, כי אינני שומע לשון גרוזי, וכמו שאני ראיתי שאשת הרב מכה בידיה על החזה וצועקת בקול נורא, נבהלתי למאד, בחשבי ששריפה בתוך העיר, או איזה מקרה ואסון פתאום בא באותו השעה, אבל אין אחד חזר לי תשובה, עד אשר בעצמי הבנתי אה"כ כאשר הביאו אנשים אחדים בידיהם את הרב חכם יוסף אל הבית, ולא היה בכחו ללכת בעצמו ברגליו, ומה הסיבה לזה הדבר, כבר ספרו לי אח"כ כאשר הניחו את הרב על המטה בחדר מיוהד, וצעק שם בקול מר למאוד, והמעשה שהיה כך היה: לאותו הרב יש בן בחור בן עשרים שנה, הנקרא ביניהם חכם, ואשר אינו מבין פירוש המלות של שמע ישראל, ולא יכול לקרות בטוב בספר, ובפה ילד אם הוא יכול להתפלל מעט בסדור תפלה, יקרא בשם חכם! וזה הבחור שמעון שמו האט זיך פערליעבט אין איין גאנצע רייכע מאָדכען בת אברהם דזשאנא שווילי ואחות חכם אהרון, והעלמה ג"כ אוהבת את הבחור הנ"ל, ואף גם במדינה הזאת כל הנשים וביחוד בתולות יושבות תמיד בבית פנימה, ואינם מגלים את פניהם לאיש זר, ומכוסות בצעיפים ובסדינים ובמטפחות כל ראשם וגופם, בכל זאת שדים ורוחות שוכנים בקרב לבבותיהן, ואם תמצאנה איזה שעה מוצלחת בעדן הן מוכרין את כבודן בלא מחיר, יען כי מים גנובים ימתקו והיצר יותר רע בקרבן, מפני שהן תמיד סגורות בפנים הבתים ואינן יכולות להראות בגלוי, כמובן הדבר מעצמו, א"כ הבתולה בת ר' אברהם דזשאנא שווילי, יודעת מעט כתב לשון גרוזיא, כתבה בעצם ידיה אגרות אחדות, דברי אהבה וידידות לאהובה, גם מתנות תמיד שלחה אליו בסתר, והוא השיב לה כפלים, ואוהבים זה את זה באהבה עזה כמות, וקובעים עתים בסתר בלילות להראות ולדבר יחדיו בסתר, הדברים האלה הגיעו לאזני הרב ולאזני אבות הבתולה, הרב חפץ בשידוכין כאלה, מפני שהוא איש עני, אבל אבי הבתולה איש עשיר מופלג ואינו רוצה להתחתן עם בן הרב אשר אינו מוכשר לשום דבר בעולם, ויתר מאד הענין בעיני אבות העלמה, וישלחו בשביל הבחור ואביו הרב ובקשו ממנו שיצוה לבנו שלא יסיר את בתו מדרכה הישרה, ושלא יפתה אותה, כי רחוק הענין לעשותו, וכי לבזיון גדול יחשב הדבר הזה במדינה הזאת, אשר עדיין לא נשמע כדברים האלה בקרב ישראל אנשי גורזיסטאן — הבחור צעק בקול גדול שמה בביתם, כי הוא אוהב את העלמה וכי היא אוהבת אותו, ומחויב לעשות חפה עמדה, ואבות העלמה התחילו לצעוק עליו בדברים קשים ונמרצים, עד אשר

החכם ר' יוסף התחיל לעשות מריבה עם אבות העלמה, כי העלמה מחויב בזה הענין שהיא פתחה את בנו, סוף דבר הצעקה והמריבה הגיעה עד לשמים, אבל לא כלו דבריהם בדברים כ"א בידיהם אנשי בית העלמה, התחילו להכות את הבחור במכות אכזריות, ואביו החכם לא הניח להכות את בנו, ויקומו כולם והכו גם את החכם הרב! וכאשר הוא זקן כמה שהכוהו הי' די בשבילו, ולא יכול לסבול ההכאות גם לא היה בכחו לחזור ברגלים לביתו והוליכוהו אונטער די הענד אנשים לביתו, והבחור הוא גבור וחזק כעשו כמה שקבל עוד לא די היה לו, ולו לא התקבצו אנשים רבים לקול הצעקה לאותו הבית יכלו להכות את הבחור שם עד מות, יען שהבאיש את שמה וריחה בין תושבי העיר, וכן החוק אצלם, מי שמוציא שם רע על אחד הבחורים או אחת הבתולות, אז יכולים הם לשבת ימים רבים כי אין איש יעשה אירוסין ושידוכין עמהם, א"כ מחויבת הבתולה לשבת עד כמה שנים בלא שום שידוך בעדה, א"כ כפי טבעם שהם קשה עורף ועזי נפש אונד היציגע מענשען אשר לבם בוערת כאש להבה וגם שנאת חנם ופירוד לבבות וקנאת איש מרעהו ואהבת הכבוד הכל ביחד בקרב לבבם ומסבבים כל המחלוקות, ומכים זה את זה בכל יום ובכל מקום ופינה, ותמיד קול צעקה בחוצות או אנשים או נשים מכות אשה את רעותה. הרב שכב כמה ימים על המשכב אח"כ קם ממטתו, ובנו גם ההכאות חלפו ועברו, אבל הבתולה נפרדה מן אהובה ולא יתכן עכשיו שיעשו ביניהם חוזה באחד מן הזמנים, שנאה גדולה בין שני הבתים, עזה כמות ובסתר בקרב לבביהם, הרב חפץ להגיע הענין להמיראָווי סוד, אבל קודם יוהכ"פ באו אנשי אבות העלמה אלי הביתה ובקשו ממני לעשות שלום ביניהם ושימחול להם הרב, וכך עשה, החכם מחל להם, יען כי הוא איש פשוט ועניו גם טיפש ביחד, המחילה היתה לפי שעה ולפי מראית העינים אבל השנאה מסותרת בקרב לבבם, כל הקהל היו בכעס גדול על אותו הבית שפגעו בכבודי, מפני מה עשו זה הדבר דווקא באותו הלילה שאני סרתי לבית של הרב; אבל אח"כ בקשו גם ממני מחילה ע"ז.

שחרתי את הנאצאלניק ויקבל אותי בסבר פנים יפות ונתן לי כל מיני עזר למלאכתי, זמן המועד הגיע, עבר יום הכפורים והקהל התחילו לעשות סוכות, לא יתכן היה לעשות הענינים שלי באותו הימים, כ"א נחתי מן הדרך, משרת העמיד הקהל לשרתני, וכל מחסורי על חשבון הקהל, הדעפוטאט ימלא כל משאלותי ברוב כבוד כל אשר אני מצוה. אנשי הקהל יוצאים ובאים יוצאים ובאים לשבת עמדי. למען לא לשבת יחידי בצער בבית אום ניכט לאנגע ווילע צו האבען.

בימי החג נתארחתי בבית דוד אינזאבעלי ובבית אחיו שלו יצחק ישבנו על מצעות על הארץ ושולחן עגול נמוך על הרצפה על השולחן כל מיני משקאות וטירקישע קאָנפעקטען, מהייא וקאַפע, אח"כ כאשר לבם היה שמח, הלכו מקודם בחורים במחול מרקדים ואח"כ בת יצחק בתולה כלה. בת שמונה עשר שנים ובת דוד בת 16 שנים במחול מרקדים לקול תופים והאַרמאָניא מלובשות בבגדי גורזיא ושנים דווקא אלה הבתולות הולכות בבגדי גורזיא, אבל נשי כל העיר של ישראל כולן הולכות מלובשות בבגדי קדד הקדמונים בבגדים מרוקם מזהב ומשי אדום מגונים ופרחים שונים, אהנליך צו די גייסטליכע ראָסען, אונ די קליידער זיינען נאטירליך וויא דיא ליטווישע אונד פאָלנישע קאַפאטעס שמאל אונד לייגע בלא שום געשמאק וטעם וריח, עס עקעלט

זיא צו בעטראַכֿטען וכל בגד ובגד כולו יקר שוה מן מאה עד שני מאות רו"כ, ונשאות עליהן ציערונג מטבעות של זהב ומרגליות, יש בתולות ונשים אשר תלויות על צואריהן מטבעות גדולות וקטנות של זהב זקוק עולה עד אלף ויותר מאַנאַט, הפחות שבפחותית נושאת על מאה או עד מאה וחמשים רו"כ מטבעות של זהב, המטבעות הן אימפעריאַלען אונד לירעס של מדינות אייראפא ותוגרמה, וכאשר תכשטנה כולנה בכל מיני פאר ויופי ובכל מיני מטבעות של זהב ומרגליות, זיהען זיא אויס כנזם זהב באף חזיר בלא שום טעם, כי כולן הן פראי ילידי מדבר, ווילד-שלעכֿט אונד בעז בלא שום בילדונג אונד לעהרע, רק מהן אחדות אשר יפי מראה הן דווקא ולא יותר, ולא יש להם שום מדות טובות, גם נדה וטבילה אינן שומרות הרבה מהן כראוי וכדין בנות ישראל, לכן בניהן וצאצאיהן כולם עזי נפש ממזרים בני נדה ורעים וחטאים וטבע של לסטים ורוצחים יחד, כמו שיראה הקורא מן הדברים דלמטה. אחר חצות ראיתי, והנה מתקבצות הרבה בתולות ונשים צעירות בשנים והולכות במחול בעגול (קרייז טאַנצע) המון בתולות ונשים אוחזות בידיהן זה את זה, בעגול מסביב ומתנועעות אחד צעד לאחור ושני צעדים לפנים, וכך מתנועעות עד שחוזרין חלילה בזמן המחול הזה אחרות מזמרות ניגונים ושירי עגבים של אוה"ע הגורזינים, פֿערשיעדענע בונטע קליידער פֿאַן זייד סיטעץ אונד גאָלד געהעפֿטעטע קאַפּאַטען מאַכֿען וואונדערזאם אונד אינטערעס זיא צו בעטראַכֿטען. וכן הולכות כולנה ומתנועעות איין טריט צוריק אונד אייניגע שריטע פֿאַרווערטס וכן הלאה. לנשים האלה לא יש שום אומנות בידיהן כ"א יודעות לתקן מאכליהן, אשר לא יכול איש אייראפי לטעום מאומה מהם, ואני למדתי את גברת הבית שלי אשת הרב, לתקן מרק עם תרנגולת בשבילי איינע סופע, מיט מאַקאַראָנע מתוקנים מן החנויות והיא מתקנת בשבילי, וגם אז יתכן פעם אחד מעשרים פעמים לאכול את מאכל אשר תקנה, כי לא חלק להם ה' חכמה ובינה, להבין כיצד לתקן מאכלים כמו באייראפא. — פֿיש זידען זיא אב אין געזאלצענע וואססער צוזאַמען מיט דיא שופּען וועלכֿע פֿיש זאל ניכֿט זיין, המים שופכים ואח"כ הדגים אוכלים הם כמו שהם אינם מתוקנים בקשקשת וסנפיר יחדיו. — ובישול הדגים בכל ערי גורזיסטאַן אצל בני ישראל כולם חד הוא. בחוה"מ סוכות קבצתי את הקהל בביתי וכולם ספרו לי עניניהם ודברי ימיהם דוקא מן הזמן שבאו תחת ממשלת רוסיא משנת 1830 כמו ארבעים שנה מקודם, מה שהיה עמהם בזמן שהיו תחת ממשלת שולטן תוגרמה ספרו בקיצור מפני כי הזקנים כולם חמורים ואין יודעים ואינם זוכרים שום דבר כמו שעכשיו נולדו, ובפרט טבע של הזקנים פה, אינם אוהבים להאריך בענינים שכבר עברו, כ"א מה שנוגע לחייהם ההוה, ומפני זה אינם כותבים בספר שום דבר ומקרה, מה שיקרה להם בימי חייהם, מפני שאינם מורגלים לזה, בינה ודעת יחסור להם, עמי הארצות ובורים גמורים, והחכמים שלהם טפשים וריקים מכל, אשר אינם חושבים כלל מענינים כאלה, ולצחוק יחשב להם, אם אני שואל אותם מדוע לא כתבו בספר לזכרון, את כל המקרים שלהם בשנים עברות, מוזרים בעיניהם ענינים כאלה. גם על ביה"ק זעהר זעלטען מצאתי מצבות שכתבו אף שמות מתיהם או מפני חסרון ידיעת הכתיבה, או מפני שלא מצאו נחוץ לעשות כתבים לזכרון, מצבות היותר ישנות אשר מצאתי עליהן כתבים הן אלה: משנות ה' תק"ט

ליצירה עד הזמן הזה. והעתקתי נוסח מצבה אחת: „טוב שם משמן טוב ויום המות ביום הולדו וזה המצבה על קבורת התלמיד הנעים מוה' סימן טוב בכ"ר החכם יעקב שנפטר לב"ע יום י"ד להודש תשרי שנת ה' תקפ"ה לפ"ק תנצב"ה". — באבאלציך מצאתי בית הכנסת ישן אשר המון העם והזקנים אומרים שאינם זוכרים זמן בנינו, והאבן העומד בבנין ביהכ"נ מבפנים לצד מערב כתוב עליה זמן בנינו: בשנת ה' תק"א ליצירה ונבנה בזמן הרב החכם פנחס בן בנימין מורחי. בפנקס כתב יד *) של החכם ר' פנחס מצאתי כתוב כדברים האלה: בשנת ה' תק"ב, ה' תק"ג, ה' תק"ד באו תלמידים ללמד בביהכ"נ הזה תורה, הראשון מאמאדרזשאן בר יצחק, אליהו ב"ר ישראל ודוד ושני בנים של יצחק. נראה מזה שביהכ"נ נבנה 129 שנים מקודם.„ על קדמות היהודים באבאלציך אינם זוכרים, כ"א יודעים שמקודם היו דרים בצד צפונית מזרחית, במקום שנבנה כעת העיר החדשה, וגוים ואוה"ע שוכנים לשם כעת גם ביה"ק הי' לשם קדמון אבל כעת בנינים וחוצות ולא יתכן לדעת שום דבר וסיבה כיצד ומפני מה נעתק מושבם למקום שהם יושבים בימים האלה, וגם היהודים אינם זוכרים שום דבר. גם הימים הטובים של סוכות האחרונים כבר הגיעו, ההושענות היו כרוכים באגודות כמו אצלינו הבעזימער אשר מטעטעים [כן] את הבתים, ובכל רגע אצל כתוב ופסוק הם מנענעים אותם, אבל אינם מכים על הארץ כמו האשכנזים, בזמן ליל הושענא רבה, אצל מי שיש סוכה כולם מתקבצים ובאים אל הסוכה ואמרו תיקון ליל הושענא רבה, בביהכ"נ אמרו תהלים מי שישן בביהכ"נ ובחוץ אצל ביהכ"נ, גם הנשים ויינען אויף די גאנצע נאכט, וכולן מטיילות בחוצות ויושבות סביב ביהכ"נ, עזרת נשים נעשתה מעקה אצל החלונות מבחוץ, או יושבות נגד או אצל הפתח של ביהכ"נ, ואינם ישנים כל הלילה, עד אור הבוקר. בזמן ההקפות כל האנשים עמדו על הספסלים הארוכים של ביהכ"נ, מקודם הלכו ילדים רבים עם נרות דולקות ומגילות עטופות בתפוחים ומטפחות של משי, ורקדו כעזים ושרו שירים בצעקה ובלא סדר, אחריהם הלכו בחורים צעירים עם סדורים ונרות דולקות בידיהם ואמרו פזמונים, אחריהם הלכו נושאי ספרי התורות ואחריהם הלכו רבים מן האנשים בריקוד ובקול צעקה של שירים מוזרים אשר אין תואר ודמיון ומשל להם, אחריהם לקחו שני אנשים איש אחד על ידיהם אונד האבען איהם גיטראגען אחרי ספרי התורות, סוף דבר מענשען האט מען גיטראגען אויף דיא הענד וויא גרויסע אונד וויא קליינע, אף גם דוד אינזשאבעלא נשאו אותו אנשים על ידיהם, לאכען אונ זינגען אונד שפרינגען בקול רעש מוזר למאד. מנהג כמו זה בפעם ראשון ראיתי בכל ערי קוקז. בכח עברתי בביהכ"נ מפני רוב המון העם למאד, מפני האבק הנורא אשר עלה עד למעלה, ביז דעם באלטען, דער רויך אונד דאמפף פון די וועקסענע ליכט האבען גישטיקט דעם אטעם שלא יתכן היה לסבול שמה, ונשים באין קץ ותכלה סבבו ביהכ"נ מכל צד אבל בפנים לא באו, גם שרים מאוה"ע באו לראות דעם אונארדנונג אשר עשו היהודים בביהכ"נ אז שמה, להגיד

---

*) מקודם חשבתי שאמצא בתוך הכתב יד הזה איזה תאריכים, אבל כיצד נשתוממתי לראות, כי רק דברים בטלים ושמות האנשים שעלו לתורה ונדרו כסף בשביל ביהכ"נ וכדומה, חוץ מזה לא מצא נחוץ הרב ההוא לכתוב לזכרון ענינים הנוגעים לד"ה לישראל.

להם שמנהג כזה לא טוב, לא יתכן, ומי שישמע לקולי שמה, א"כ מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים. — ביום שמחת התורה אינם עושים שמחות כמו בערי ליטא בפולין, כ"א הולכים איש לרעהו גוט יום טוב בעטען עם וויזיטים ועושים קידוש וברכות על פירות ומיני מזונות וכדומה. מן התפילה עד המנחה, גם בלילה מלוים היום טוב כל הלילה במחולות וריקוד לקול תופים והארמאניאים והלילים.

בליל אסרו חג נתארחתי בבית של ישראל אחד זקן ושמו יצחק על אירוסין בנו הבחור בן שמונה עשר שנה עם בת אחיו של הדעפוטאט, באתי לאותו הבית, והנה ישבו הקרואים סביב שולחנות עגולות נמוכות על רצפת הבית, הבית וואר בעלייכטעט עם נרות ולאמפאדען, אבי החתן הביא אל הרב שני מטבעות של זהב ומרגליות אחרות ונתן בידו בשביל קידושין שהרב צריך להיות שליח לקדש את בנו עם הכלה, כי הכלה אינה צריכה להראות אל החתן, וכן עמדנו והלכנו משם אל בית הכלה. איש אחד נושא על פאדנאס איין היטל צוקער ארויף גישטעלט אויף טירקישע קאנפעקטען אגוזים תאנים ודבלים יחד ומכוסה במטפחת משי סביב לו, ונושא זה מתנה בשביל הכלה, ולכל האנשים ההולכים ינתן נר של שעוה דק דלוק בידיהם. שם קרואים אחרים יושבים בבית הכלה, הרב נתן מטבעה אחת עם המרגליות בידי אבי הכלה בשביל טופס, ג"או תקיעת כף, ומטבעה השניה החזיק בידו בשביל קידושין. אני הלכתי עם הרב בשביל עדות לראות כיצד יקדש אותה, ובאנו אל החדר שהכלה יושבת שמה בחברת נשים אחדות, כאשר באנו החדרה, הנשים עם הכלה עמדו ממקומן, כולן מכוסות במטפחות וסדינים ולא יתכן לראות פניהן, הכלה דוקא הסירה מעט המכסה מעל פניה, ולקחה יד של הרבי ונשקה אותה אח"כ הגישה אלי ותפסה בידי ונשקה גם את ידי, בעת ההיא הבטתי על פניה וראיתי כי יפת תואר היא למאד, אבל פראית היא כילוד מדבר, אח"כ עמדה על מקומה כבראשונה, הרב הגיש אליה ונתן בידה את המטבעה של כסף ואמר לה, אני שליח מן החתן, והרי את מקודשת במטבעה זו, בשביל חתן פב"פ, כדת משה וישראל, אח"כ כאשר קבלה המטבעה והקידושין תפסה שנית ביד החכם ונשקה את ידו, אח"כ הגישה שנית אלי ונשקה את ידי והלכה למקומה, ואני עם החכם יצאנו מן החדר ההיא אל החדר של הקרואים, מיר האבען ברכה גימאכט איבער פערשיעדענע ברונפענס, ליקיאר רום אונ דער גלייכען אונד פערביסען מיט ווארעניע אונד טירקישע קאנפעקטען אשר מביאים על השולחנות על טאזען גדולים ועגולים מלאים עם אגוזים ותאנים ודבלים, וכדומה, אח"כ בעל הבית או אבי הכלה נתן לכל אחד ואחד מהקרואים לקטן ולגדול חתיכה של צוקער משקלה בערך שני פונט, ונתפטרנו משם בחזרה אל בית החתן, בלכתנו בחזרה, נתנו לנו מבית הכלה נרות של שעוה כמו חנוכה ליכטליך אחרים, ואיש אחד נשא על טאז עגול גדול איין היטעל צוקער על אגוזים וקאנפעקטען כמקודם אבל במטפחת של משי אחר, זו היא מתנה של הכלה להחתן וכך באנו בחזרה לבית החתן, שם שתינו שנית כבראשונה ונתנו לנו לכל איש ואיש כבשם מתנות חתיכות צוקער ערך שני פונט. למחרת היום ההוא, הביא אבי הכלה אלי, טאז עם צוקער וקאנפעקטען ואגוזים וכדומה מתנה לי בשביל שהייתי עדות בעת קידושין לבתו. הכלה קודם החופה הולכת עם המון נשים לטבילה, ואנשים אחדים הולכים ומרקדים ומזמרים שירים קודם הכלה בעת הולכת

למרחץ לטבילה, ראיתי ג"כ בעיני. פעם נתארחתי למשתה חתונה בבית אחד מבעלי הבתים הפחותים, כולם ישבו על הארץ בכל צדדי הבית על שולחנות נמוכות לאמפארען דולקים בכל בתיהם בבתי הגבירים והעניים הכל חד, אחד מוזיקאנט של ארמענים זמר על כלי זמר כמו כלי Балалайка וישראלים עם גוים ועם נשים של אוה"ע ארמעניות וגורזיניות כולם ביחד הלכו במחול מרקדים אשר בסיבוב Кружокъ הולכים צעד לאחור ושניים שלשה צעדים לפנים, משם הלכו נשים רבות עם אנשים מחנה גדולה עם נרות בלילה אל בית משתה הכלה להביא אל הכלה הצבע הנקראת בלשון גורזיא Хина אשר צובעים את הידים והצפרנים הנשים, למען לצבוע את צפרני וידי הכלה בליל החופה. שם הכלה יושבת בסיבוב נשים רבות בחדר מיוחד, כאשר באתי אל הבית, הובילוני לחדר האנשים ובעלי השיר שלשה ארמענים עם באלאלאייקים ישבו על הארץ, לפנינו הביאו את הכלה שתלכה במחול מרקדים לפנינו, וכן היה, הכלה באה אל החדר שלנו ועשתה הקאמפלימענט האזיאטי המקומי, האט זיך איין נייג גיטאן והגישה אלי והחזיקה את ידי ונשקה אח"כ התחילו המנגנים לזמר, והכלה התחילה ללכת במחול הרגול שמחולים כל נשי הגורזינים אח"כ באה אשה אחרת אונ האט זיך אויך צו אונז אנייג גיטאן והתחילה ללכת במחול נגד הכלה מעט מחלה עם הכלה אח"כ נתפטרה מאתנו ובאה אשה אחרת למחול עם הכלה, ואני שאלתי מדוע תתחלפנה הנשים במחול, והכלה עדיין הולכת במחול בלא שום מנוחה בינתיים, והשיבו לי שכל הנשים שימצאו אצל הכלה כולם מחויבים איבער צו טאנצען עם הכלה, ואני כאשר ראיתי שהכלה נשארת בלא כח, טאנצענדיג מיט וויא פיעל וייבער, אמרתי שאני מוחל לה ויהי' קץ למחול הזה, ווארום זיא איז שוין אן פיס גיבליבען. הכלה היתה מלובשת בחאלאט של משי אדום אויס ניהעפט מיט גאלד, אדום, איבער געדעקט מיט איין טיול Тюль לבן ותלוי מן ראשה על גביה עד רגליה ארוך, אונד דיא ארבעל זיינען לאנגע, והרבה יפיפיה היא, אבל הבגדים מאכען זיא זא עקעלהאפט אשר לא יש רצון להביט עליה, וכן הכלה יצתה מן הבית שישבנו ואח"כ עזבתי גם אני את הבית ההוא, וכולם נשארו שם, מן הבית ההוא מוליכים את הכלה אל בית החתן, אבל לא ראיתי את הסוף.

אשה אחת נפטרה עניה ועשו כל הקהל קטטה לתקן שילך כל הקהל ללות אותה, מפני שיקרה לפעמים אשר לא יש אפילו מנין בעת הלוית מת מצוה, ותקנתי כל הקהל הלכו בעת הלויה וגם אני בתוכם והשגחתי על ענין הטמינה, והנה חופרים את קברותיהם לא עמוק כמו ארשין וחצי בערך או פחות מזה, והיה לפלא בעיני מפני מה הם כך עושים כי יכול לצאת האויר מן המתים מתוך הקבר על הארץ ואז יבולע להם, והשיבו לי כי לא זה בפעם הראשון אצלם והנה הניחו את המת בתוך הקבר ובקשו מאתה מחילה, בזמן שלקחו אותה אל תוך הקבר, ונתנו עפר על רגליה הרבה עד חצי הגוף, אבל מן חצי הגוף עד הראש לא נתנו שום עפר, אח"כ הניחו הדפנים וכסו אותה זה לא פגעתי בכל ערי קאוקאז בבמקום הזה, על בית הקברות כאשר העמידו המטה לא עשו שום דברים כבערים אחרות, המטה אצלם נעשתה מעץ חדש טוב כבערי אשכנז, מן היום הזה והלאה תקנתי מי שימות אחד מהם מן בר מצוה ואילך מחויב כל הקהל שיהי' בעיר ללכת ללויה,

ואפילו היושבים בתוך החנויות. כמו בעיר קוטאים, שם עשו הוק ומשפט אפילו בן שלשה שנים שמת מחויבים לסגור החנויות וללכת להתעסק בצרכי המת והלויתו. הקהל נתנו לי ברכה ותודה על זה.

התונה אצל חכם יהזקאל באכאלציך: ההכם בעצמו בא אלי ומבקש אותי ללכת על חתונת אהותו הבתולה, הלכתי אליו, בבואי הביתה לא מצאתי שום איש כ"א אחד מחשובי בעלי הבתים במהרה תכנו בשבילי מקום מושב לשבת, על רצפת הבית על כרים וכסות, על החלק הגבוה של הרצפה, מפני שהרצפות בכל בתיהם חציים גבוה מעט מעל פני האדמה, והחצי' השני' נמוכה מן הראשונה ביושר עם האדמה. הרצפה הגבוהה מכוסה במצעות ועליה עומדות מנורות גדולות של מתכות ארכן כאהד ותצי ארשין ודולקות בתוכן נרות פשוטות של חלב, הבאלטען של הבית איסט האלב' קאיילעכדיג אויס ניבויגען וויא איין גיוועלב, פאן ברושעס שווארץ נעפארבט, דיא ווענט זיינען אמאל גיוועןגיווייסט אבל עכשיו הלך הלובן ונשאר שחור כמו חורבה ישנה, אויבען בייא דעם קארניז זיינען פלאצעס אויס נישטעלט מיט צינענע טהעלער גלעזער, בוטילקעס כמו בחנות, איין שטריק איז פאר ציינען על הכותל ועליה תלויות מטפחות והאנדטיכער מתייבשות ושמאטעס גם יחד. הכותל השני מלא חורים גדולים אשר בתוכם מניחים כרים וכסות, הדר אחד קטון מצד הבית אשר בתוכו יושבים נשים ובתולות עם הכלה, שני בעלי כלי זמר יושבים לשם מן הארמענים כי בכל המדינה ההיא בעלי הנגון המשמחים את התונות כולם מן הארמענים הם ושוכרים אותם היהודים על שמחות חתונותיהם, ויותר משני אנשים מוזיקאנטים לא פגשתי על התונה, שנים מהם מנגנים בבית ההתן ושנים מהם בבית הכלה, והם גם מנגנים וגם בעצמם מזמרים שירים המונים ארמענישע, געארגישע אונד טירקישע נאציאנאל ליעדער, כלי זמר שלהם בעשטעהען אויס איינע באלאלאייקא הנקרא (Саза) בעל עשרה מיתרות יד ארוך ותתת עב ועגול חציה, כינור אזיאטי הנקרא Камаисъ תמונתו כמו כנור אייראפי (וויאלין) אבל המיתרות באים בפנים בתוך היד ולא למעלה עליו, המשה שטרונעס געוואהנליכע למעלה וששה מיתרות של מעטאל דקים מתחת הפאדסטאווא, מכופלות הם. על כלי זמר ההם הם מנגנים ובפיהם מזמרים והנשים הבתולות הולכות במהול מרקדים (נאציאנאל טאנצע) ומלובשות בבגדים של משי אויס ניגייט אונד אויס גיהעפט אונד אויס ניוועבט בהוטים של זהב וכסף בתמונות צבעים שונים, שם בתוך החדר איסט דער באלטען, אויך שווארץ, על הכותלים תלויות זיפען וואס מאן זיפט מעלל, איינינע לייכטער מיט פראסטע ליכטלאך ברענען, והן יושבות בלא סדרים גרופפען גרופפען ווייזע ביהד, אין צימער איסט אן גיווארפען, ובמקום צר הן הולכות במהול, כי בשבילן די דוקא מקום בשביל מחולות שטה על שלשה אמות ואם גם זה לא ימצא תוכל בתולה למחול על שטה שלשה או ארבעה צעדים ועל אופן האחרון במקום שהיא עומדת מתנועע ברגליה וידיה וראשה וכל גופה, ותצא ידי חובתה, בזמן שהיא הולכת במהול תעשה תנועת ידיה באופן מוזר, בייגט דיא הענד צום הערצען אין די באקעס אונד ציהט זיא אויס באויר ועושה כמו מימיק בלא שום נינון כ"א בשתיקה, ועיניה למטה אינה משגיחה על שום אדם סביבה, בבתיהם האויר מאד קשה כי הבית נמוך אל האדמה וקטון מהכיל עם רב המתקבצים

שמה. בזמן שבעלי השיר יבואו לנגן בחדר האנשים, וכאשר האנשים הולכים במחול כמו לעזגינים וועלכען טאנצען לעזגינקא, באותו הזמן הנשים מכוסות בצעיפיהן עומדות על פתח חדרים ומביטות על הליכות האנשים במחול. אחיו של הכלה התחיל לשורר שירי עגבים בלשון טורקי, בקול תוגה ועצב (מאראל) כמו שהוא בוכה, ובעלי השיר האבען איהם קאמפאָנירט עס האט גיהאט איהרע נאציאנאלישען געשמאק אונד גאנץ היבש. שם ישבתי עד קרוב לחצי הלילה ונתפטרתי לביתי.

וזהו מנהג החתונה באכלציך בארוכה, מראשית ועד סופה, מפני שהייתי לפעמים על חתונותיהם, אבל לא ראיתי מנהגיהם על הסדר לפי ספור החכמים שלהם שמה:

בזמן הנמשך מן האירוסין עד החתונה שולחים מן החתן אל הכלה ומן הכלה אל החתן מתנות: סנדלים, כלים, בגדים שונים, בין בכסף ובין בזהב, וגם מיני פירות ומיני מזונות ואכילה בכל ערב יו"ט. כאשר יגיע זמן החתונה, מזמינים כל צרכי סעודה בבית החתן והכלה. והשבת קודם החתונה הנשים תלכנה ותזמינה לנשים, והאנשים מזמינים לאנשים, וחוזרים על בתיהם ואומרים בזה הלשון: „הזכו לחיים ותזכו להכניס את בניכם ובנותיכם לחופה, תבואו לחופה ולחתונה ביום פלוני". בזמן קדמון היו שולחים ככר לחם לכל בית שהזמינו, ומי שיקבל את הלחם זהו ההולך, ועכשיו נתבטל המנהג הזה, לפעמים החופה ביום הששי, אבל על פי הרוב יעשו החופה ביום החמשי לפנות ערב, בשבת קודם החופה מזמינים לקרובים ואוכלים פת שחרית בבית החתן ובבית הכלה, בבית הכלה מתקבצות באותו הזמן נשים ועושים ריקוד עם הכלה ושמחין לשם כל היום, הקרובים של הכלה מחוייבים להזמין את הכלה בבתיהם כל אחד יום אחד, ואוכלים ושותים ומרקדים בתופים ובמחולות. ביום שלישי קודם החופה, עושים משתה בלילה בבית בשביל משפחות החתן והכלה בשביל משפחות הכלה וידידיה עד אור הבוקר, באותו הלילה שולחים מבית החתן לבית הכלה, בשר חי (אינו מבושל) עד אחד פוד וכסף עד שבעים רו"כ. וגם נוד יין וגם קאָדא *) וגם לקח, גם תשעה זוגות מנעלים של נשים ותשעה זוגות פוזמקאות ותשעה טולים . Тюль שנושאים על הראש ותלוי מאחורי הראש, ובית הכלה מפזרים ומחלקים מן המתנות הנזכרות והדברים של אכילה לקרובים שלהם במתנה. באותו הלילה, הכלה אינה שולח לחתן שום דבר. בלילה של יום רביעי מתקבצים עוד פעם בבית החתן והכלה ואוכלים ושותים עד חצות הלילה. בהצי הלילה הולכים הרבה נשים ואנשים אל בית הכלה, ונושאים נרות של שעוה בידיהם, והשמש של ביהכ"נ נושא בידיו כלי פאדנאס. ועליו מונחים ארבעה לחמים (צורעקים) ועל הצורעקים מונחים עוד לחם משנה עגולים ועבים ובתוכם תחובים נרות של שעוה דולקים, וכלי אחר מלא צבע הנקראת Хна או איסטא פואה, זהו הצבע האדום אשר הכלה צריכה לצבוע את צפרני הידים וכפות היד וכל הנשים מחוייבות להטביל בתוך הצבע הזה את האצבעיים שלהן ונותנין להשמש מתנת כסף כפי יכלתן ורצונן ואומרים בסימן טוב! בזמן שהכלה צובעת את ידיה, יושבין הרבה נשים ובתולות סביבה ושני לחם מונחות על ראשה ובתוך שני הלחם תחובות שני נרות דולקות. כאשר נשלמה הצבע מסירין מן ראשה את הלחם ואת הנרות,

---

*) ככר לחם הגלוש בשמן של אליה.

והנשים הולכות במחולות ומרקדין לפני הכלה ומשמחין אותה, באותו הזמן האנשים יושבים בחדר מיוחד על השולחן ואוכלים ושותים ומזמרים שירים ופיוטים שונים, ואחדים מהם מזמרים אף שירי ענבים של גוים בלשון גורזיא ובעלי השיר הגוים מזמרים והולכים בעצמם במחול מרקדים ווערדענד זיא שפיעלען אונד זינגען. קודם אור הבוקר מוליכין את הכלה לבית החתן בחברת הרבה נשים ואנשים וכולם עם נרות דולקים של שעוה בידיהם ומזמרים שיר זה בדרך:

„עת דודים כלה, בואי לגנים, פרחה הגפן הנצו הרמונים".

אדיר לא ינום, ברוך לא ישן, הנה לא ינום וגם לא ישן שומר ישראל, שומר ישראל.

גדול לא ינום, דגול לא ישן, הנה לא ינום וגם לא ישן שומר ישראל, שומר ישראל.

הדור לא ינום, ותיק לא ישן, הנה לא ינום וגם לא ישן שומר ישראל, שומר ישראל.

זכאי לא ינום, חנון לא ישן, הנה לא ינום וגם לא ישן שומר ישראל, שומר ישראל.

„עת דודים כלה, בואי לגנים, פרחה הגפן הנצו הרמונים".

טהור לא ינום, ישר לא ישן, הנה לא ינום וגם לא ישן שומר ישראל, שומר ישראל.

כביר לא ינום, לובש צדקה לא ישן, הנה לא ינום וגם לא ישן שומר ישראל, שומר ישראל.

מרום לא ינום, נורא לא ישן, הנה לא ינום וגם לא ישן שומר ישראל, שומר ישראל.

סומך לא ינום, עוזר לא ישן, הנה לא ינום וגם לא ישן שומר ישראל, שומר ישראל.

„עת דודים כלה, בואי לגנים, פרחה הגפן הנצו הרמונים".

פודה לא ינום, צדיק לא ישן, הנה לא ינום וגם לא ישן שומר ישראל, שומר ישראל.

קדוש לא ינום, רחום לא ישן, הנה לא ינום וגם לא ישן שומר ישראל, שומר ישראל.

שדי לא ינום, תמים לא ישן, הנה לא ינום וגם לא ישן שומר ישראל, שומר ישראל.

אדני לא ינום, מלך לא ישן, הנה לא ינום וגם לא ישן שומר ישראל, שומר ישראל.

„עת דודים כלה, בואי לגנים, פרחה הגפן הנצו הרמונים".

כשמביאים את הכלה לפני פתח הבית של החתן, מקדימים לפניה דבש חמאה ולחם, וטובלת הכלה את אצבעות ידיה ומטיח על משקוף הדלת (סימן טוב לחיים של מזון ולחיים של מתוקים) באותו הזמן עולה החתן על גג ביתו ובידו תרנגול לבן ומעט אורז, בראשונה משליח [כן] על ראשה האורז ואחר כך מפריח את

התרנגול על ראשה (סימן לפריה ורביה) ואח"כ היא בואה אל הבית. בזמן שהיא צריכה לצעוד על דלת בית החתן, כולם מזמרים בשיר הדברים האלה:

„ברוך את בבואך וברוך את בצאתך,
ישלה עזרך מקדש ומציון יסעדך". (שלשה פעמים).

את הכלה מביאים לחדר הנשים, החתן יבא אל הבית והקרואים הולכים לבתיהם.

ביום רביעי בבוקר מתקבצים הרבה נשים ואנשים הולכים לפניהן בשירים ומוליכים את הכלה בחוצות בקול שיר ומחולות אל המרחץ לטבילה, וג"כ מוליכים את החתן בחברת הרבה אנשים ביום החמישי קודם החופה, (וזה המנהג בטלתי בזמן שהיתי לשם, כ"א מוליכין עכשיו החתן והכלה דווקא רק השושבינים ובלא שום שיר ומחולות). ביום חמישי אחר חצות קודם החופה מתקבצים ראשי הקהל והקרובים והרב החכם והנשיא והשופט של ישראל בבית של הכלה וכותבים כל הנדוניא מעבר לצד הכתובה, והקרואים מצד הכלה נותנים מתנות לכלה וזהו המתנות מוסיפים על חשבון הנדוניא, ומוציאים כל הבגדים וכל מלבושיה ומטפחותיה של משי וכל הכרים והכסות וכלים של מתכות וכל תכשיטיה לפני הקהל והם צריכים להניח מקח כמה שוה כל דבר ודבר ואחר כאשר חשבו סכום שיווי המקח מכל דבר מטלטלים אשר לפניהם, הכל כותבים על גבי הכתובה מצד השני ועושים השבון עד כמה יעלה כל אשר מביאה אל בית החתן, אח"כ כאשר גומרים את החשבון, נותנים כל הנדוניא אשר דברנו, כרוכים במטפחות גדולות על גבי השמשים, והם נושאים אותם אל בית החתן, והחתן נותן מתנה להשמשים בעד טרחם שהביאו. אח"כ מתקבצים כל האנשים והנשים בבית החתן, ונרות דולקות של שעוה בידיהם ומזמינים החופה. השושבינים מעמידים החתן על גבי בימה גבוה באותו הרגע הש"ץ או הרב מומר ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך, ישלה עזרך מקודש ומציון יסעדך.

אח"כ הרב והשושבינים מביאים את הכלה ומעמידין אותה לצד ימינו על הבימה, אח"כ החתן מברך על הטלית ואבי הכלה מניח הטלית על ראש החתן והכלה וזהו החופה, והרב מסדר הקידושין וקורא הכתובה בלשון הנהוג ואח"כ הרב מעתיק הכתובה בלשונם לשון גורזיא, כדי שיבינו כולם מה שכתוב שם, מסביב בכל הבית כולם עומדים ומחזיקים בידיהם נרות של שעוה דולקים עבים וצבועים בצבעים שונים ואחדים מפארים בצבעים של־זהב הנעשים מנייר מוזהב, החתן מקדש את הכלה כדין משה וישראל אבל בשתית כוס של ברכה מניח החתן את טבעתו בתוך הכוס של יין ונותן אל הכלה לשתות וכאשר יקבל מאתה את הכוס מוציא מתוכו את הטבעת בחזרה, (הטעם של זה איני מבין). אחר החופה תופס החתן את הכלה בשני ידיו ומגביה אותה ומכניסה תוך חדר קטן סמוך לבימה נעשה בכיסוי של פרוכת אחדים של ביהכ"נ, ומושיב אותה לשם, אח"כ חוזר ומעמיד א"ע שנית על הבימה במקומו הראשון, והרב עם כל העם משוררים אז את השיר הזה:

(סימן אביתר תזק).

אמת כי אתה תתננו, כמו סהר בתוכנו, וכמו מלך לפנינו יברכך אלהינו.
בכלתך מאד תשמח, ברוב עושר ורוב קמח, תזכה לחזות את צמח, בבית קודש קדשנו. אמת כי אתה וכו'.

ירבו זרעך בישראל, והכבתך כלמואל, ותשיב טוב לכל שואל, בסימן טוב לגולנו. אמת כי אתה וכו׳.

תמים דעות יברכך, ויפרה וירבך, ותראה טוב בעיניך, בעת יבא משיחנו. אמת כי אתה וכו׳.

ראות תארך כשר משרה, מהודר ומוכתר בכתר תורה, וכלתך כזיו אורה, כמו שמש בארמוננו. אמת כי אתה וכו׳.

חזק החתן בשמחתך, תשיש ותגיל בכלתך, ואל שדי בעזרתך, וגם יהי׳ בעזרנו. אמת כי אתה וכו׳.

זמן ישע יקרב האל, בימיך לישראל, אלהים יביא הגואל, והוא יהי׳ מושיענו. אמת כי אתה וכו׳.

קבל שירותינו כמו מנחה, והם יוסיפו לך רוב שמחה, ובשמן המשחה, כשוה משכבך היום התננו. אמת כי אתה וכו׳.

אח"כ אומרים לו הקהל בסימן טוב והולכים לבתיהם והחתן חוזר אל כלתו, ומביאים לפניהם אכילה ושתיה. ביום השבת, אחר החופה, אחר התפילה יבאו אל בית החתן ועושים סעודה ושמחה עד המנחה, ובמוש"ק מתקבצים כל הקרואים ועושים סעודה, ובתוך הסעודה יושב הרב באמצע החדר על הספסל ומכריז המתנות (הראשע געשאנק) כלים של כסף וזהב או מטבעות שנותנים להתן ולכלה, ומשמחים א"ע במחולות עד הצות הלילה. כל שמונה ימי המשתה עושים סעודה קטנה דווקא בשביל הקרובים שלהם כפי יכלתם. אחרי כלות ימי המשתה, מה שימצא בבית הכלה בגדיה ומלבושיה הישנים, מתקבצים כולם ביחד ושולהים עם מיני מזונות ומיני מתוקים אל בית החתן להכלה. הכלה אינה יכולה לבוא אל בית אביה עד שלא יזמינו אותה בכבוד גדול. אחר כמה ימים או חדשים, או ביום טוב, מזמינים את הכלה ואת החתן עם קרובי ההתן אל בית אב ואם הכלה ועושים לשם משתה גדול, ואבי הכלה מחויב אז ליתן מתנה השובה של כסף או של זהב אל בתו ולבעלה, ומתמהמהים לשם על כמה ימים ולפעמים כמה שבועות. כך סדר החתונות של אחינו בני ישראל בעיר אכלציך מנהגים שונים ומוזרים אשר אין יסוד להם מאיזה מקור יצאו, ולקחו להם למנהג. אולי מן הגוים הישמעאלים והגורזינים הקדמונים אשר ישבו בתוכם מני שנות קדם ובמשך העתים נתרבו ביניהם כמה הבלים אשר למדו מן מעשה הגוים שכוניהם. מזה יוכל הקורא לשפוט עד איזה מדרגה מגיע מצבם הרוחני, אשר האיש איראפי, עם [כן] ידבר עמהם אחת ושתים, יכיר כי הם מעט מעורבים מיט ווילדהייט, והשכל פראי שלהם. דבר פלא !.

למעלה דברתי על דבר מצבה אחת אשר העתקתי על ביה"ק של אכלציך והנה לקחתי לי מועד ללכת עוד פעם על ביה"ק ולהשגיח על כל המצבות בפרט וכך מצאתי, אבנים לא דוקא משנת ה׳ תק"ט כמבואר לשם, אך גם משנות ה׳ ת"ק וה׳ תק"א, ולדוגמא העתקתי מצבות אחדות, גם המצבות אשר העתיק הסופר הצרפתי Brosse ברוב שגגות העתקתי אותן אות באות לראות במה שגג הסופר ההוא.

מצבת בראססע שהעתיק :

טוב שם משמן טוב ויום המות מיום
הולדו וזה המצבה על קבר התם
הישר הבחור יהודה בן יצחק גאנא
שנפטר לב"ע יום ו' להודש אלול ט"ו בו
שנת ה' תק"ע ליצירת אדם והוה.
תנצב"ה ומ"ך. —

נוסח העתקה לדוגמא.

טוב שם משמן טוב ויום המות מיום
הולדו — להזכיר על מצבת ציון
לקבורת שמואל בכ"ר משה שהלך
לבית עולמו ליום שישי לחודש סיון
באחד עשר יום בו, בשנת ובנית
מזבח לה' אלהי לפ"ק. (ה' תר"ו).

נוסח מצבה אחת הכתובה מארבעה צדדותיה:

על צד הראשון :

יעלזו חסידים בכבוד
ירונו על משכבותם.

על צד השני :

והחכמה מאין תמצא ואיזה מקום בינה,
עם רב ושמואל יזכה לאות ב' ועם
אביי ורבא. וזה המצבה על קבורת
התם הישר הכבוד יעקב הלוי בן
אפרים שנפטר בקיצור ימיו בן שלשים
שנה בלא בן. תנצב"ה ומ"ך. —

על צד שלישי :

טוב שם משמן טוב ויום
המות מיום הולדו. —

על צד הרביעי :

ונפטר לב"ע בארבעה ימים להודש
אייר ביום ראשון, משנת תרי"ה לפ"ק
תנצב"ה, הוצאה של המצבה נשלם
סך הכל מאה מנת *) (מנת רובל רוסיא).

נוסח מצבה על אחד הרבנים המפורסם
והחשוב בקהלתם ר' דוד ז"ל...

והחכמה מאין תמצא
וזה המצבה
ואיה מקום בינה

על קבר החכם השלם הכולל הדיין
הכ"ז הזקן מורי ורבי חכם רבי דוד
בן שלמה לב"ע שנפטר ביום ב' כ"ח
לחודש כסליו לבריאת עולם בשנת
ה' תר"ך ותהי מנוחתו כבוד ותהי
מנוחתו כבוד [כן בהעתקה] ותהי
נשמתו צרורה בצרור החיים.

אשת חיל מי ימצא ורחוק מפנינים מכרה
וזה ציון המצבה על קבורת האשה
הכבודה והצנועה מרת אסתר בת
אברהם אשת אבנר שנפטרה ביום
שלישי כ"א ימים לחודש אב ה' תרכ"ד
ליצירה תנצב"ה. — —

במשך שבתי באכלציק ראיתי מנהגיהם והנם נשחתים, והשליחים מצטערים אותם בכל זמן וזמן, ובביהכ"נ מביאים ילדים קטנים על הידים יונקי שדים ומצחקים עמהם בעת התפלה, וע"י התינוקות אינם יודעים ואינם שומעים התפלה, ולא יש שום מנהיג וראש, וכל הישר בעיניו יעשה, אמרתי אני בלבי, עת לעשות איזו דבר לטובת הכלל, נתיעצתי עם האדון הנאצאלניק הנסיך ראטיעוו, והבטיחני לעזור לי בכל כחו במה שאני אדרוש, ואני החלותי לעשות סדרים בתוך הקהלה ולעזק ולסקל כרם ה' צבאות בית ישראל, ראשית כל הי' מעשי ליסד ביניהם גבאים והם צריכים לנהג העדה, כי לדברי הרב שלהם אינם שומעים כלל, קבצתי כל הקהל, וצויתי עליהם שיבחרו מתוך עדתם אנשים החשובים והגונים להיות מנהיגים

---

*) אפילו חשבון הוצאה של תיקון המצבה כתבו ג"כ על האבן. —

העדה, שנים הנידו דעתם בזה ויותר אינם רוצים, מפני שנאת חנם ופירוד לבבות ואש קנאת איש מרעהו בוערת בקרבם באין מעצור כאש שלהבת, ראיתי כי לא יתכן לעשות בדברים רכים וטובים (אף גם שדרשתי ודברתי על לבם והם לא קבלו דברי, לקחתי כח מן הנאצאלניק, ובעזרת הפאליצייא, בחזקת היד עשו בחירה על חמשה עשר אנשים מטובי העיר, שהם צריכים להיות גבאים על משך שתי שנים שלשה בחצי השנה הראשונה וארבעה בחצי השנה הראשונה [כן] בשנה השניה: ארבעה בחציה הראשונה וארבעה בחציה השניה, כך עלתה בדעתם, הבחירה נעשתה כדין וכדת של הממשלה על נייר של מלך, ונכתב ונחתם מכל הקהל וניתן לעדות בתוך האויעזדני אופראוולעניע (утвержденiе) כמה יגיעה ועמל הנחלתי מזה יכול הקורא לשפוט מעצמו, כי מן היום ועד אור הבוקר לא היתה לי מנוחה מפני הקולות והברקים של הקהל, כי השר צוה שלא יכולים לצאת לדרכים במו"מ שלהם ולא ינתן להם מכתבי מסע, עד שלא ישלימו הענין עצהיו"ט. סוף דבר הבחירה נעשתה כמו שנצרך. ולהגבאים סדרתי הוקים ומשפטים הדשים אשר הם צריכים למלאות ולקיים ולהבריז בביהכ"נ על כל הקהל, ומי שלא יקבל, יעונש מן הממשלה: כל הקהל היו מחויבים לקבל וכתבו והתמו על זה.

ואלה התיקונים אשר דורשים שמה לפי הזמן:

1) בכל שבת ושבת לא יעשו שום נדבות לעניים ולבטל המנהג שאומרים לכל אחד ואחד: תזכה למצות.[1]

2) עניים או שלוחים לעצמם או שלוחים כוללים, מחוייבים לבוא אל הגבאים בדבר נדבותיהם, ואין להם שום עסק ודין ודברים עם הקהל בביהכ"נ, הרב מחויב לקרוא באזני הגבאים תוכן הכתבים והתעודות שלהם, והגבאים צריכים למלאות בקשותיהם לכל אחד ואחד כפי ערכם וכבודם. ואין כח ורשות להם לעשות צעקה ומריבה בביהכ"נ ולא עם הגבאים, באופן ההוא לא יקבלו שום פרוטה על הוצאות הדרך. ואם יתקעו בשופר ויעשו הרמות, יענשו ע"פ חוקי המלכות וישלהו להקאנסול שלהם, והקאנסול יעשה כפי ההוק עמהם וישלה אותם לארצם. —[2]

---

[1] מנהג אצלם בכל שבת קודם שמוציאים ס"ת מאה"ק תופסים נדבות בשביל עניים ושלוהים, וכל הקהל משגיחים על העשירים והעשירים אינם רוצים לצאת בראשונה בנדבותיהם ע"ז נעשו ביניהם צעקות ומריבות וקטטות ולפעמים מהלוקת עד לשמים, וכן תמיד מעכבים קריאת התורה עד שתים או שלש שעות ומפני זה נתרבו ביניהם שנאת הנם וקנאת איש מרעהו.— כאשר נעשו רעבים ורוצים להשלים התפלה, אז מהוייבים להתחיל תפיסת הנדבות, לכל אהד ואחד מי שיגיד נדבתו, מחוייב הרבי להגיד לו: תזכה למצות! כך הכבוד והדרך ארץ שלהם, בכל ערי גורזיסטאן.

[2] מנהג להשליחים, שהם עושים מריבה גדולה עד לשמים עם הקהילות ואינם מניחים להתפלל, ואם גם כזה לא יפעילו, מצאו תתבולה אחרת, תוקעים בשופר ומניחים תרמות, ולוקחים בחזקת היד מן החיים והמתים כמו לסטים. והקהל נהרד ומפחד מן השופר והחרם והנדוי ומחויבים למלאות רצוניהם. — ואינם משגיחים על שום דבר אפילו ביום הכפורים מעמידים א"ע על הבימות בבתי כנסיות ומקללים ומחרפים ועושים ענינים אשר לא יעשו כמו שראיתי ושמעתי בהרבה מקומות בגורגיסטאן וקוקז, וכמו שהי' מעשה כזה ביוה"כ העבר בביהכ"נ בצחינוואל, עד שהוכרח הרב לעשות מלחמה גדולה עם אחד שליח מחברון אפרים מלמד שטי שכנה ביוהכ"פ בביהכ"נ את כל הקהל בשם ממזרים בני נדה תפלתכם תועבה וכדומה, מחלוקת

3) לשליחים כוללים מארבע ארצות כא״י, צריכים הגבאים ליתן להם רוקא, הוצאות הדרך, ואם הם רוצים לתן להם נדבה, הרשות בידם, אבל כסף בשביל א״י אין רשות להגבאים ליתן להם אפילו פרוטה אחת, כ״א הגבאים מחויבים שתי פעמים בשנה בחג המצות ובחג הסוכות, לתפוס נדבה הגונה ונדולה בשביל עניי ארץ הקדושה בכלל, ולשלוח את הכסף על הפאסט לירושלים על שם הכולל של ארבע ארצות שמה, ושם ישלחו הכסף בעד העניים של הברון צפת וטבריה הובב״א. [1]

4) ילדים קטנים גם ילדות קטנות לא יביאו אבותיהם על ידיהם לביהכ״נ להתפלה, למען שלא יפריעו ולא יכלבלו את התפלה ואת אבותיהם בתפלתם. —

ומי שלא ישמע לחוק הזה ישלם עשרים קא״פ (אבאז אהר) לקופת הקהל. —

ולמען שיהי׳ מקור ומוצא לכסף להגבאים למלאות רצון העניים והשליחים בנדבותיהם מחויבים לעשות קופה של צדקה, ומאותה הקופה יתנו צדקותיהם, ועל איזה אופן לתקן הקופה תקנתי על סדר הזה:

	קאפ׳	רו״כ
5) מי שישחוט בהמה גסה או מרי [כן] צריך לשלם לקופת הצדקה בשביל עניים	50	—
6) מן שחיטת צאן ועז	10	—
7) מן התנות מן הגבירים	—	6
— — הבינונים	—	3
— — הפחותים	—	1

גדולה היתה לשם וגם הכו זה את זה, עד שנצרך הי׳ לבקש עזרה מן הפאליציע להשקיט המרידה ביום הכפורים! הכן יעשו שליחים כוללים מארבע ארצות? אשר הם צריכים להיות אנשים חסידים ושלמים ויראי שמים, וכן נוהגים כבני נח כאנשי סדום ועמורה, בשביל הכסף לא יש להם לא יוהכ״פ ולא שום מועד ושבת כלל, כמו לסטים. על זה בקשו ממני גם השרים מאת הממשלה שהגיעו לאזנם הענינים האלה לעשות איזה תיקון בענינים כאלה. חלול ישראל וחלול ה׳ זה! וזה בכל מאמצי כחי לקחתי עלי לשרש ולעקר ראש ולענה מבית ישראל.

[1] שני מינים של שליחים הם. מין האחד, שלוקחים שד״ר וכתב תעודה מן איזו כולל שמה, על תנאים שונים, או חציה על חציה או שליש, כיצד שלא יהי׳. בבואם לכאן, לקוקז, חוץ מה שמקבלים נדבה גם בשבילם מיוחד זה דבר בפני עצמו הוא. מן הכסף של הכולל, לוקחים הם חלק שלהם במזומן, לכיס שלהם, על החלק של הכולל, מראים את הוצאות דרכיהם, ואם יקבלו בא״י עשרה פריצענט מן אחד רו״כ די יהי׳ להם. ומה להם לעשות, הם גועים מרעב שמה, ולא כולם יכולים לצאת לחו״ל. וצריכים לשמוח בחלקם, כמה שלא יביאו השליחים להם, וגם בהוצאת הדרכים משקרים וגונבים ג״כ, כי מי יודע כמה שמוציאים הוצאה ממקום למקום בין ההרים, במקום ששוכרים סוס מכפר לכפר בעד שני רו״כ הם כותבים ארבעה או חמשה וכדומה, סוף דבר, כסף של צדקה שלוקחים בשביל עניים אינם מקבלים אפילו שליש והלואי שיקבלו אחד שליש. והמין השני, הם שקונים באה״ק כתב תעודה ד״מ בעד שני מאות או מאה לירא או שלש מאות לירא, בתנאי, מה שהם יקבצו כסף יותר מגיע להם. א״כ מחויבים השליחים ההם מקודם לגבות את הכסף מה שכבר שלמו באה״ק, במזומן מכיסם, והכסף המותר שיקבצו זהו ריוח שלהם, א״כ הם עושים פרקמטיא ומו״מ בכסף של צדקה של עניים. מאלו ואלו הרבה מהם. בואים לסטאמבול ועושים לשם מו״מ עם הכסף שקבצו בחו״ל. סוף דבר אם ישלחו הגבאים כסף במה שיקבצו, על הפאסט, אז יקבלו באה״ק סך כסף הצדקה בשלימות ובלא חשבונות והלקים ודין ודברים עם השליחים. הפונקט השני והשלישי [כן] 2 .1 № № נכתב בהודעה מיוחדת על פתחי בתי כנסיות באכלציק, למען ידעו השליחים מה שכתוב שמה וכיצד להתנהג.

	קאפ'	רו"כ
8) מן ברית מילות מן הגבירים	—	1
— — הבינונים	50	—
— — הפחותים	25	—

כסף של עונשין.

	קאפ'	רו"כ
9) מן הבאת ילדים קטנים לביהכ"נ לתפלה כמו שכתבתי למעלה . .	20	—
10) מי שמדבר בביהכ"נ בזמן התפלה	20	—
11) מי שעושה קטטה ומריבה ומחלוקת בביהכ"נ בזמן התפלה		
— — — — — ישלם בפעם ראשונה	—	1
— — — — — — בפעם שנית	—	2
— — — — — — בפעם שלישית	—	3
ובפעם רביעית להציגהו לבית המשפט ויקבל עונשו כפי חוקי הממשלה.		
12) מי שמכה רעהו בביהכ"נ בפעם ראשון	—	10
— — — — בפעם שנית	—	15
— — — — בפעם שלישית	—	25
— בפעם רביעית יקבל עונש ע"פ חוק המלכות.		
13) אם השוחט ישחוט בלא זאפיסקא מן הגבאים ישלם כסף עונש לקופת הקהל	—	5
14) בזמן שחרית מנחה וערבית לא יעמוד שום איש על פתח ביהכ"נ ולא יטייל לפני ביהכ"נ, באופן השני אם לא ישמע לחוק הזה	20	—
15) בזמן חתונה יבוטל המנהג שילכו הרבה אנשים ונשים עם כלי זמר למרחץ לטבילה, במחול ושירים ותופים ואם לא ישמעו לחוק ישלמו כסף עונש לקופת הקהל [1]) כ"א עם החתן השושבינים בלבד, ועם הכלה שתים או שלש נשים עם שומר	—	10
16) בזמן אירוסין יבוטל המנהג מן היום והלאה שלא ליתן להקרואים לא לגדולים ולא לקטנים לשום איש מתנות של צוקער של שנים או שלשה פונט. (כמו שכבר בארתי וכתבתי למעלה) ומי שלא יקיים החוק הזה עליו לשלם	—	10

---

[1]) באכלציק יש המנהג, שבזמן שהכלה צריכה ללכת למקוה לטבילה וגם החתן קודם החופה, אז מתקבצים הרבה אנשים ונשים עם תופים וחלילים, והולכים בחוצות העיר האנשים מקודם, והנשים מאחוריהם, כמו מחנה גדולה בשירים ובמחולות, ושם במרחץ מחויבים להוציא כסף רב הוצאה בחנם בשביל עם רב ושוכרים מרחץ מיוחד אז בשבילם. — וכך מוליכים גם את החתן בקהל גדול למאוד בשירים ובכלי זמר, וכל העיר צריכים לדעת שמוליכים איש ואשה לטבילה, ראשית חרפה היא בעיני אוה"ע שכיניהם ובעיני הממשלה, ושנית חסרון כיס בחנם, כי כל טבילה וטבילה יעלה קרוב לעשרה ולפעמים עד 20 רו"כ! וחוץ מזה כמה יעלה הוצאות בזמן שחוזרים מן המרחץ מחויב אבי הכלה לעשות טהעע לכל אשר הלכו למרחץ בשביל שלשים או עד ארבעים איש וזה הכל בחנם בלא שום מקור והוצאה יתירה, וגם כבד מאד על הקהל מנשוא, וכולם קבלו עליהם לבטל טעעמם המנהג הזה. אשר מקור ליסודו כ"א שטות בעלמא. —

	קאפ'	רו"כ
17) בזמן קידושין יבוטל המנהג לשלוח מבית החתן אל בית הכלה ומבית הכלה אל בית החתן מתנות של קאדא וקאבאלולי. 1) ומי שלא ישמור החוק הזה עליו לשלם	—	5
18) להגבאי הממונה על הכנסת אורחים ליתן לעניים בעלי בתים על הסדר, מחויבים כל אנשי הקהל לשמוע בקולו, ובאופן שלא ישמעו ויעשו מחלוקת וקטטה מחוייבים לשלם כסף עונש לקופה 2)		
מן הגבירים	—	3
מן הבינונים	—	2
מן הפחותים	—	1
19) יבוטל המנהג לשאת אנשים על ידיהם ברגליהם דרך צחוק והיתול בזמן ההקפות בשמחת תורה בביהכ"נ אחר ספרי התורות, ועונש גדול בשביל זה, 3)	—	10
20) הגבאים בעצמם אם יעשו דבר שלא כהגון ויעברו על אחד החוקים הנזכרים גם עליהם לשלם כסף עונש, כפי סך הנזכר בחוקים.		

תקנתי בשבילם פנקסים בשביל הוצאה והכנסה ופתקאות לשחיטה וכמה ענינים נצרכים אשר כל הקהל הבינו אח"כ תכלית הדברים וברכוני ונתנו לי רוב תודה וברכה גם כתב אדרעססע עדות על כל העניגים האלה, טרם נסיעתי מהם, וגם הנאצאלניק כבדני במכתב תודה מקירות לבבי מאושר בחותם הממשלה. כאשר השלמתי כל הענינים שלי והמעשים באכלציך, החילותי להכין א"ע בדרך, תקנתי בשבילי מלבושים חמים בשביל החורף על הדרך, נתפטרתי מאת האדון הנאצאלניק קניאז ראטיעוו ויבקש אותי לכתוב אליו לפעמים מכתבים והוא יודיעני מכל וכל אשר יהי' עם עדת ישראל שמה בימים יבואו, ואם יקיימו כל החוקים בימים העתידים, לילה מקודם טרם הליכתי מאכלציך, נתארחתי בבית הנאצאלניק אצל הקניאז צערעטעל על טהעע ושם עם המשפחה כולנו בלינו חצי הלילה בטוב ובנעימים, כאשר הי' מוומן כל אשר נצרך היה לי על הדרך, הביאו לי הסוסים מן בית הדוהר, ישבתי בעגלת

---

1) קאדא, נעשה על אופן זה: לוקחים עיסה של קמח אונ מאן וועלגערט אויס וועהר דין ומושכין [כן] עליה שמן, דער נאך לעגט מאן עס צו נייף באורך ובתוך כורחים [כן] באמצע חתיכות גבינה או בשר, ואח"כ חותכין אותה לחתיכות קטנות ומבשלים או מאן פרעגעלט עס בשומן או בחמאה.

קאבאלולא, היא לחם גדול אפוי עם צוקער ודבש ומיני בשמים אונד געווירץ, עגול ורק. — כאשר מביאים לפני החתן ולפני' הכלה מן שני המינים האלה, נופלים איש על רעהו, אונ עס ווערט איין תאפעריא וצעקה ומחלוקת גדולה, אונ איין שרעקליכער אונארדענונג מוזר למאד.

2) תכנתי שיתנו בעלי בתים ע"פ האצערעד, על מי שבא גורלו מחויב לקבל עני בביתו בלא שום ערעור על זה, כי מקודם היו מחויבים להפריע את התפלה על כמה שעות עד שיקבלו עליהם לקחת האורחים לבתיהם, זה אומר שיקח אחד והשני אומר שיקח השלישי וכדומה, ולפעמים מתקבצים עניים רבים, ויעשה קטטה ומריבה ומחלוקה על כמה שעות בבית הכנסת. זה בטלתי.

3) כמו שבארתי בארוכה למעלה. —

הפאסט, ויצאתי בלוית רוב מן הקהל מן העיר, ט"ז חשון תר"ל. אנשים אחדים לוו אותי על הסוסים עד עשרה ווערסט מחוץ לעיר עד הכפר הראשון של ישמעלים. הדרך היתה צלחה, השמש בערה למאד, הגעתי עד הסטאנציאן אצכור, שם לא הפצתי לעמוד ושמתי לדרך הכפר Ацхуръ (אצכור) פעמי, כלכתי בערך פחות מאחד ווערסט מן בית הפאסט על דרך הגשר באתי אל הכפר, ושם הרחובות קטנות וצרות ועקלקלות, הגיע העגלה עד בית העפענדיא, הכומר של הישמעאלים שבה, יותר לא יכלה העגלה ללכת, ירדתי מן העגלה, הקהל של היהודים יצאו לקראתי, ולא יכלו לקבלני בבתיהם, כי הם יושבים בחורים תחת האדמה בבתים קטנים סאקלי, חשכים ועניים ומדולדלים, ובקשו את פני הכומר העפענדיא (Акифъ Эфендія сынъ Ахмедъ Эфендія), ויקבלני בבית שלו בכבוד, על הוצאות של הקהל. ונשארתי בבית ההוא. מיד הלכתי לתפלת המנחה וערבית, בשובי לביתי הי' מוכן בעדי טעע, גם העפענדיא בא אלי, וישבנו על הספסלים הגבוהים, אויס ניבעם מיט טעפפיכע, וכרים וכסתות כמנהג ארצות בני הקדם. מיד באו אלי זקני וראשי הקהל הקטון מן הכפר לקבל את פני גם החכמים, ישבו אצלי עד חצות הלילה. למחרת נתקבץ הקהל ומסרו לי הידיעות דברי הימים שלהם, גם זקני הקהל של ישמעאלים באו בציווי הכומר והסטארשינא, וגם הם ספרו לי ידיעות על קדמות הכפר והמבצר וחרבות בית תפלה לגורזינים, מה שיודעים וזוכרים ומה שיש להם בקבלה מאבותיהם גם ע"ד קדמות הישמעאלים התושבים פה, לפי ספור הזקנים הישמעאלים, היו הם מקודם נוצרים גרוזינים ואח"כ ברצונם הטוב נעשו למחמודים בזמן שבאו הטורקים למדינה הזאת וגם הרבה גרוזינים ישבו בפה עמהם ביחד עוד מזמן מלכה טאמארא, וקודם זמנה, אינם זוכרים מקדמותם. המבצר של אצכור נבנה לפי דעתם בפקודת טאמארא. מתחלה ישבו בפה רק חמשה בעלי בתים יהודים, ובמשך הזמן נתרבו ובאו לפה לשבת ממקומות שונים. עד שבאו הרוסים היה המבצר מיושב ובתים חשובים היו בו, והרוסים החריבו אותו כשלחמו עם הטורקים. השר האחרון שישב בתוך המבצר היה שמו (Пиры Ага) ומושל היה על כל הכפרים בסביבות אצכור. וזה השר אגא ברח במלחמה לאכלציך ונהרג לשם בשביה. שני מושלים היו ביחד עם השני לו (Османъ Ага) ומשלו ביחד. השרים שמשלו במבצר הזה היו כולם ממשפחת (Ага) ת"מ פאשא של פאשאליק של אכלציך. מלפנים משלו באצכור מושלים גורזינים אח"כ משלו הפרסים כמו ששה חדשים אחריהם הישמעאלים של טורקי אחריהם בימים האלה הרוסים. בזמן שבאו הפרסים לכאן שללו ובזו את כל בתיהם של היהודים והגוים, והרבה נהרגו ונלקחו בשביה. בזמן ממשלת גרוזיא לא היה בפה גלות כ"כ. גם בזמן הישמעאלים לא היה בפה שום צער ונזק. עכשיו הם ישמעאלים נאמנים לדתם, ויושבים בחירות. זמן בנין הכפר אינם זוכרים תאריכים לא יש להם, על קדמות בנין המעטשעד שלהם הקדמון, בתוך המבצר, כאשר נחרב המבצר נחרב גם המעטשעד שלהם. כך ספרו לי הזקנים של הישמעאלים בפקודת הסטארשינא והעפענדיא שלהם. —

ואלה הידיעות שנתנו בידי קהל של ישראל באצכורי לפי יכלתם:

בזמן ממשלת טורק היו כל הדברים בזול גדול הן מתבואות והן משארי מיני אכילה וישבו בתוך הכפר בנחת כ"א צער היה להם בדרכים מן לסטים וגנבים שהי'

להם פחד לצאת אפילו אחד ווערסט מן הכפר. היהודים מספרים שבאו לאצבור מן כפר Дигвицъ; והיו עבדים לאדונים ישמעאלים, וגלות גדול הי' לשם, השר של ישמעאלים שמו (Поцховъ Бегъ) אנסו להיהודים שימירו דתם בדת מחמד, ועדיין אשה תמצא לשם אשר המירה דתה ואם שלה באצבור. כאשר באו הרוסים ברחו השרים שלהם למדינת טורק, והיהודים ברחו על נפשם ונתפזרו במקומות שונים ויצאו לחירות ע"פ המקרה של הזמן.

בדינוויר ישבו 32 בתים והיו להם אחד רב חכם אברהם בכ"ר יצחק, החכם הזה עלה בימי זקנותו לירושלים ונפטר לשם. מן הרבנים האחרים שהיו בדינוויר קודם אותו הרב אינם זוכרים, כאשר באו הרוסים על המדינה הזאת, אמר להם השר שלהם שילכו עמו לארץ האדזשארים (Аджары) והם לא רצו ללכת עמו, ובאותו הזמן באו הארזשארים אל המדינה, מפני הפחד והמבוכה באותו הזמן, ברחו עשרים וחמשה בתים אל העיר אכלציך, בדרך בריחתם אשה אחת ושמה מזל בת יעקב אשת אברהם המליטה [כן] בן אחד, בן ששה שנים, בדרך ונפל זאב עליו ואכל אותו אפילו שלא באו עצמותיו לקבר ישראל. עשרה נפשות הלכו בשביה עם השרים שלהם, מהם 6 נקבות וארבעה זכרים. שני אדונים היו וחלקו אותם לשנים, אחד מהשרים לקח חלק מן שבויי ישראל ונתן במתנה להאויעזדני=נאצאלניק שמו „Бебутовъ" של העיר אכלציך. והשר השני הוליך את השבוים שלו לארץ הטורקים, בת של אותה האשה היתה ג"כ במספר השבוים שהלכו לתוגרמה, אשר המיר האדון שלה את דתה בחזקת היד בדינוויר. הארזשארים בזזו ושללו את היהודים ושרפו את בתיהם, ומי שברחו על נפשותיהם, נשארו עניים ריקים ועניים מדולדלים למאד.

המסים ששלמו בדיגוויר לאדוניהם היו: נרות, פתלים של נרות, עצים בגדים ומיני אכילה לעבדי השרים, מכל בית נתנו בכסף 50 אורוש (באותו הזמן היו אחד רו"כ של רוסיא חמשה Urusch), מי שלבש בגד חדש לקחו ממנו השרים חמשה אורוש יותר על המס, עלילות הדם לא היה להם, אם היה התונה אצל השרים לא לקחו מהם השרים שום דבר, כ"א מה שהביאו בעצמם להם מתנות, הם הלכו בשליחות השרים ממקום למקום, להביא מים עצים ועוד כדומה. הנשים היו כובסות שלהם ועשו בבתיהם גם מלאכות קלות.

בזמן שבא זמן לגבות המסים, ולא נתן היהודי את המס בזמנו הכוהו במכות אכזריות. היהודים היו עוסקים בדיגוויר במלאכת האורגים ומעשה של צמר גפן (вата) ומו"מ קטן בכפרים. פעם אחת, אורג אחד יהודי היה תמיד מביא על השוק למכור תתיכות של לייווינט אשר ארג, ומדה של כל התיכה והתיכה היה מחזקת בתוכה עשרים ארשין, וכאשר הגוים תמיד האמינו לו שהמדה שלו תמיד בשלם לא מדדו כ"א לקחו בלא מדה, פעם בא רעיון רע בלב היהודי, כמו שכולם מאמינים לו על המדה יעשה פעם אחת בכל התיכה ותתיכה 19 ארשין, וירויח בפעם אחת עשרים ארשין, וכך עשה והלך אל השוק עם סחורתו, בדרך פגשו אותו לסטים ושללו ממנו כל התשעה עשר התיכות לאיווינט, וחזר לביתו ומספר בשמחה לאשתו הצלחה שלו שהרויח היום בדרך עשרים ארשין, ורימיתי את הלסטים, כיצד היה הדבר שאלה ממנו אשתו, והגיד לה אם אני עשיתי מדה שלמה בכל חתיכה עשרים

ארשין היו ג"כ לוקחים הלסטים כולם ועכשיו לקחו עשרים התיכות, חסר בכל תתיכה ותתיכה אחד ארשין וזה 20 ארשין הריוה שלי נשאר בביתי.

לב) אַכלדאָבַא (Ахалдоба).

באכלדאבא ישבו יהודים כמאה והמשים בתים, מפני נפילת לסטים, ולעזגינים ופרסיים וכמה אומות וציערו אותם תמיד למאד מוכרחים היו לברוח ולהתפזר במקומות שונים, כמה וכמה קהלות מספרים בגורגיסטאן שהם באו לשבת מאַכלדאָבא, אבל באיזה זמן יצאו וברחו מן אכלדאבא בבירור אינו ידוע. הכפר הזה ימצא על אמצע הדרך בין בארזשאם וסורם, אחר ווערסט מן החצי הסטאנציאן של פאכם ניט דער פארענדיג לבארזשאם, ושוכנת מעבר השני של הנהר קורא, מיושב עכשיו מגרוזינים. כיצד מצבם, חייהם ומעמדם ומלאכתיהם אינו ידוע, נשכה מלבות היהודים ולא יכלו למסור לי שום ידיעה, באכלציך ספר לי הכם ר' יהושע ביניא שוילי, שיהודים רבים נתישבו מן אכלדאבא בעיר אכלציך אבל ג"כ אינו יודע באיזה זמן, הכפר אינו כ"כ גדול, ואולי בשנים קדמונים הי' גדול ואחר כמה מבוכות הזמן וההורבנות נתמעט ישובו, המקום של הכפר הרבה חשוב, מצד האחד הרים גדולים משתרעים, באמצע הנהר קורא ומצד השני ג"כ הרים גבוהים משתרעים וסלעים נוראים, בזמן ההוה איסט דאָס דאָרף ניכט זעהר זאָווידנע. — —

בזמן שישבתי בבית האפענדיא קבלני בכל לבו, ואיש טוב הוא למאד ואוהב לישראל, וגם הוא שופט שלהם, כל הדבר הקשה בין איש להברו, שלא יכול הרב ר' יוסף הזקן לעשות פשר ביניהם, ילכו אל האפענדיא הנ"ל והוא עושה ביניהם פשר על צד היותר נאמן ואמת. שכחתי מלספר ע"ד הנשים של אצכור יש לי תמי' גדולה, כמו שהם בטבע בושי פנים ואינם מראים א"ע לשום זכר, ויושבים במסתר, אבל בתוכם שוכנים נחשים, קשה מאד להבין טבעי הנשים של מדינה הזאת, דמיון אחד כבר ספרתי למעלה שהי' עם בת אברהם גאנא שוילי עם בן חכם ר' יוסף באכלציך, ודמיון שני ראיתי באצכור, לפני באו שני אנשים עם אשה אחת לעשות פשר ביניהם, כמו שבתם יושבת אלמנה אחרי שנהרג בעלה קרוב להכפר שלהם, ובא שליח אחד מפרס הכותב ומתקן ספרי תורות ונתארה בביתם ומצא האיש ההוא (צעיר בשנים) חן בעיני האלמנה (צעירה בשנים) וגם היא בעיניו, ועשו מדובר של שידוכין ביניהם מקודם בסתר אח"כ בגלוי, כאשר נתודע לאבות הבת שזה השליח מצחק עם בתם, אבות הבת נתרצו לזה, אבל כל הכפר צועקים על זה הענין, שזה השליה מי יודע מי הוא ומאין בא ולאן הוא ילך, כיצד יקה לו לאשה זאת האלמנה, ואולי יש לו אשה בבית שלו, או השאיר עגונות בהרבה מקומות כמנהג מן האנשים ההם, צפרים עפים הנודדים ממקום למקום, א"כ הרב אינו רוצה ג"כ ליתן הופה וקידושין, וזה השליה הלך לכתוב ס"ת בברעט וצריך לחזור לאצכור, כי ראשית הדרך שלו ושנית עזב בידיה עידבון בגד חשוב למתנה לה, אני כאשר נתודעתי מן זה הענין הרה אפי בי על השליחים ותרמיתיהם, ונתיעצתי עם הרב ואנשי הקהל ביחד עם העפענדיא שלהם ונגמר בינינו לשלוח בעד האשה האלמנה ולדבר מקודם בדברים רכים על לבה, ולהבינה, כי רעה נגד פניה, בימים העתידים, כי מי יודע מי זה האיש ומעשהו, ואם בדברים רכים לא נפעול עליה, נדבר בדברים קשים, אבות העלמה הביאוה אלינו הביתה, צעירה בשנים בת שמונה עשר בערך, יפת תואר למאד, אף גם

שמכוסה היא בצעיפה הלבן והארוך, הסוחב מעל ראשה ופניה אחר כל גופה עד הארץ, בכל זאת לפעמים גלה מעט את פניה והכרתי את תבנית תמונתה; בבואה אל הבית על פי חוק ונימוסי הדרך ארץ של מדינה הזאת, היא כרעה על רגליה לפני ונשקה בידי אח"כ לקחה מקומה לשבת, וראשה תמיד מאחורי האם שלה, עשינו בחינה לדבר בדברים טובים ורכים, ולא קבלה, אח"כ בדברים קשים דברנו עמדה, כי אשתדל שהרב לא יתן לה חופה וקידושין ואת השליח הפרסי אשלחהו אל הקאנסול שלו, מיד כרעה עוד פעם לרגלי והתחילה לבכות ולהתחנן בעדו ואף שפניה מכוסה בכל זאת דבריה ברורים ונכרים, ואמרה לנו בפני כל, היו המון בני אדם כן הקהל גם החכמים והעפענדיא קניאז אקיף, ואבותיה כולנו ביחד, ואמרה לנו, באם שנעמוד לה לשטן על הדרך אז היא מאבדת א"ע או תפיל א"ע בנהר, מפני כי אוהבת אותו עד מות, ורק יכול להפריד אותם אשה מרעהו, כראותי שלא יש לה בושה לדבר בפני כל, דברים כאלה, אחד מן השנים צדיכים אנחנו לחשב, או היא אשה אינה צנועה אונד זעהר אויס געלאססען ומדברת כנעות המרדות, או האהבה העזה מדברת מתוך גרונה, הקהל ענו עדותם בה, כי היא אינה סרה מדרך הישר כ"א מפני האהבה כך מדברת וגמרנו כולנו ביחדיו לא לעמוד לה לשטן על דרך החיים שלה, ואם ויא וירד פעהלען מיט ריזעם איס וואהל, העון יפול על ראשה, ונתנו רשות להרב ליתן לה חופה וקידושין אם יחזור השליח ההוא אליה, וזהו דבר פלא, כמו שהנשים אינן מדברות עם אנשים ובורחים מהם כמו ממלאבי משחית, אבל בלבותיהן מי יודע, וואס פיר געהיימניססע אונד אינטרעססע גיבט, אשר באופן ההכרחי, מדברות הן כשארי נשים באייראפיא.

זה העפענדיא האט צו זאגען גם על מחוז Казы על הישמעאלים שמה, וגם הוא עזר לי לתקן בין הקהל ההוא סדרים כמו באבלציך но въ меньшемъ видѣ, גם עזר לי לתקן תלמוד תורה קטנה לשם, ועשינו כתב עם הקהל כמה הם מתחייבים לשלם בעד ילדיהם שכר לימוד להמלמד חכם ר' אליעזר בן ישראל הנזכר, הכל על צד היותר טוב. קבלתי תודה וברכה מאת הקהל שמה, נתפטרתי עם האדון העפענדיא בהבטחתו להזכירה לטוב שעמד לעזרי בענינים לטובת ישראל, יען כי דבריו נשמעים באזני הקהל, ויש להם דרך ארץ ממנו, שלשה ימים עמדתי לשם מן יום חמישי בערב עד יום שני בבוקר עשרים לירח חשוון, היו הסוסים של הפאסט מזומנים, הקהל הלכו ללות אותי עד הסטאנציאן מהלך א' ווערסט דרך הגשר, ושם ישבתי על העגלה ובעוד רגע נעלם ממני הכפר אצכור עם המבצר של מלכת סאמארא, הכל במקום הרים גבוהים וסלעים נוראים משני הצדדים של הדרך באמצע הנהר קורא מלמטה, ועוד פעם בדרך אנבי. —

לג) באָרזשאָם. קולאש. באנזא. סודשינא.

הדרך היתה צלחה ובאנו אחר חצות באותו יום לבאָרזשאם, סרתי אל מלון בית הדוהר. שחרתי את האדון הדירעקטאר אשר על הקאנצעלארייא של הנסיך הגדול, הנסיך טרובעצקאָי, ובקשתי ממנו להציגני לפני הוד מלכותו הנאמיעסטיק, והבטיחני שידבר עמדו על אודותי ויגיד לי תשובה, ימים אחדים עברו מן היום שהיתי אצלו, ועדיין לא ידעתי תשובתו. ביום חמישי 23 טען חשוון באתי עוד פעם אל הדירעקטאר, ואמר לי, שדבר עם הנסיך הגדול בשבילי, ונתן הנסיך הגדול זמן

בשעה 11 לבוא אליו אל הגן ולהכות עד שיצא מן ארמונו. וכן היה, כאשר יצא מן הארמון בלוית האדון הדירעקטאר טרובעצקאיי שבא ג"כ לשם, ויצו הוד מלכותו על האדיוטאנט שלו לבקש אותי לגשת אליו, בגשתי אליו עוד לא הגעתי על שטח בערך עשרים צעדים, שמעתי שהוד מלכותו מדבר בפנים צוחקות בקול רם אלי: שלום בואך! שלום בואך! בשמעי הדברים נתבלבלתי ושכחתי הכל מה שתקנתי והכנתי א"ע לדבר עם הוד מלכותו, והוא בעצמו התחיל לשאול ממני, ביצד מסעותי? כמה שנים אני עוסק במלאכתי, ואם הרבה ידיעות קבצתי? ועל איזה הוצאות, ובשליחות מי אני הולך? ומי הם היהודים היושבים בקוקז ובגורזיסטאן? באיזה זמן באו לשבת במדינות אלה? ועוד שאלות כאלה, אני בראותי שהוא מדבר עמי כך בטוב, בין איך פיעל וועניג בערוהינט געווארדען, והשבתי לו תשובותי על כל שאלותיו, אח"כ נתתי לו תודה רבה על כל הטוב והחסד והעזר שקבלתי משך כל מסעותי משרי הממשלה בכל הקוקז בפקודתו ורשיונו, אח"כ בקשתי ממנו שיצליחני ליתן לי רשות להקדיש את ספרי מסעותי ע"ש כבוד הוד מלכותו, — съ удовольствіемъ שתי פעמים השיב לי, ואמר לי, תלך בשלום ותצליח להשלים כל מעשיך לטובת ולתועלת המדעים. נתתי לו רוב תודה וברכה ובזה נתפטרתי מאת הוד כבוד מלכותו. באותו היום בלילה קבלתי כתב עדות על הרשיון להקדיש על שם כבוד הנסיך הגדול הנאמייעסטיק את ספרי המסעות, מאת האדון של הקאנצעלייא של דרכים, הדירעקטאר קניאז טרובעצקאיי כתוב והתום בשם הוד כבוד מלכותו יר"ה. למחרת היום ההוא, יום שישי עש"ק 24 טען השון יצאתי מן בארזשאם על עגלת הפאסט. על חצי הפאסט-סטאנציאן, 'לא הי' מניעה בסוסים, וישבתי ונסעתי הלאה, בעברי אחד ווערסט מן הצי הפאסט סטאנציאן ההיא, נראה לפני הכפר אכלדאבא אשר הזכרתי למעלה, והשגחתי עליו בטוב, והנה קטן הוא, אבל אינני יודע באיזה צד ישבו היהודים שמה בימי קדם. הכפר ההוא שוכן מצד השני של הנהר קורא וגם גשר לא יש שם במקום ההוא וגם דרך ומסילה, לכן לא יכלתי שם להתעכב, והלכתי הלאה, יצאתי מן האושצעליע ונראה לפני עוד פעם המישור הגדול המשתרע עד סורם, בעוד שעות אחרות והנה באתי בשלום אל בית בעל הבית שלי ר' מנוח, ונשארתי בביתו עד אחר השבת, ביום ראשון בבוקר שלחתי בשביל סוסים על הסטאנציא, ובבואם ישבתי על העגלה, ובעוד רגע נתעלם ממני העיר סורם והנה עוד פעם על דרך העיר קוטאים אנכי. — בפעם שנית לא היה נשם וזוחות כמו בפעם הראשון כ"א השמש בתקפה וגבורתה, כל ההרים והיערים ויפי הטבע באימערעטיא נראו לפני באופן אחר לא כמו בפעם ראשון מקודם, יותר משני ימים נתעכבתי בדרך, כי לא היו סוסים בבתי הדוהר מפני העוברים והשבים במלאכת דרך הברזל. — ביום השלישי בבוקר באתי צלחה אל העיר קוטאים, סרתי שנית אל בית הרב ר' אליהו הזקן, ונשארתי בבית על ימים אחדים לנוח מעמל הדרך ומן תנועת העגלות ושבירות גופי, והרבה אונאנגענעהמליכקייטען בבתי הדודר שמה, הפצתי ללכת אל ארבעה הכפרים האחרונים אשר בסביבות העיר קוטאים: קולאש, באנזא, סודזשינא וסאצינא', אבל גשם גדול ירד על הארץ ורוח סערה נורא למאד, לא יכלתי ללכת גם מן לחות האויר ונשארתי עד אחר השבת, ביום ראשון תיכנו אנשי הקהל של ישראל פאייעטאן אחד במקום סוסים לרכיבה, על יום שני בבוקר

מזומן וישבתי עם דור הקטן בתוך הפאייעטאן, ואף גם שירד גשם מלמעלה, בכל זאת בתוך הפאייעטאן לא הגיע אלינו הגשם, יצאנו ביום שני בבוקר, 4 כסליו (שנת ה' תר"ל) על דרך השאסעיי, אשר היא גם דרך פאסט המוביל אל העיר פאטי, הדרך היתה טובה, על שטח 28 ווערסט הלכנו בדרך המלך, אח"כ לצד ימין, סרנו מן הדרך המלך לדרך פשוטה בין יערים וגנים, דרך עקלקלות, והלכנו בערך ארבעה ווערסט עד שבאנו אל הכפר קולאש Кулашъ הגשם כבר חלף, אבל טיט גדול הי' ולא חפצתי להצטער את הקהל, כ"א הודעתי להם מבואי שיתקנו דירה, שלשה ווערסט לפני הכפר, עד שהגעתי כמו חצי ווערסט מן הכפר, יצאו לקראתי הרב ואחדים מטובי הכפר של יהודים והביאוני אל אחד מבתי הגבירים שמה ושמו מנחם בכ"ר אברהם עללא=שווילי Ella schwili, מיד כמנהגם נתקבצו כל תושבי הכפר מזקן ועד נער, רק נשים לא ראיתי, כי לא יכלו לצאת מבתיהם מפני הטיט, והגגים של בתיהם גבוהים כמו גגי אייראפא א"כ על הגגים אינם יכולים לעמוד ובכל עיר גורגיסטאן אינם יוצאים על הגגים כ"א מתקבצות על הבאלקאנען של הבתים או אצל השערים ובחלונות מלאים מן הנשים. הקהל אמרו לי שחכו עלי כמה ימים, גם כל האומות העולם והשרים הקניאזים שלהם עם משפחותיהם כמה פעמים יצאו לראות ביאתי וחזרו ריקם לבתיהם. באותו הלילה נתקבץ הקהל והודעתי להם תכלית ביאתי אליהם ויקבלו כל הענינים שלי בסבר פנים יפות לאשר ולקיים. הדירה בקולאש הרבה חשובה, חדר מיוחד עם משרת לשרתני, המטה על הספסלים הגבוהים כמנהג בכל בתי גורזיסטאן, אבל הכרים והכסתות הרבה חשובות כמו בארץ איירAפא, גם מרוקמים בטוב כמו שמתקנים הנשים בארצנו, עם סדינים וכיסוים חשובים, גם משקאות יקרות וטובות הכינו בעדי: אבסינט רום קאנייאק ויין לרוב, ליבט פראמעצעטנע בכל המקומות בכלל, רק מצב בריאותי אינו כ"כ בטוב, הרבה סבלתי בקולאש כואב הבטן והראש וכואב בארכובותים וחלישות הגוף בכלל, ואפעטיט לאכילה לא יש כלל אפילו עד היום. במשך שבתי שם קבצתי ידיעות דברי ימיהם, גם קבלו עליהם חוקים וסדרים חדשים לתיקון טובת הקהל בכלל, בחרו גבאים בשביל צדקה לעניים וארבע ארצות, ותיקון בשביל השליחים וכדומה. היו ביניהם אנשים אחרים מכת קרח שבלבלו מעט את הקהל, אבל בטלו במיעוטם, והכל מתוקן על צד היותר טוב. — — —

האנשים בכלל בגורזיסטאן אינם מורגלים להסיק תנוריהם בימי החורף, בחדר שלי היה קרירות הרבה אני לא יכלתי לסבול הקרירות וציוויתי להסיק עצים בתנור הקטן הנקרא בלשונם בוחאר Бухаръ והוא כמו קאמין, והיה לפלא בעיניהם, יען כי הם מסיקים את הבוחארים שלהם, בימים דוקא כשיפול שלג גדול, או בשיקרה לפעמים הרבה קירות וכפור כמו אצלינו אז מסיקים, וזה יקרה אצלם לא תמיד, אנכי הייתי אצלם עד חצי כסליו ועדיין רק גשמים היו, ופתחי בתיהם פתוחים, ואינם משגיחים על сквозные-вѣтры כי כך הם הורגלים, והם אינם מזיקים להם, גם סאמאוואר העמידו לי בתוך הבית ומלא כל הבית עשן, כמו שנראה, לא יודעים הם כיצד לתקן טהעע, ע"פ הרוב יבשלו את הטהעע בכלי על האש כמו תבשיל. וכאשר הביאו לי את הטהעע הי' קר, כי לא חכו בוודאי עד שירתיח הסאמאוואר, כך הם חיים בלא סדר ובלא דעת כאנשי היער. הנשים שלהם כמו פראי מדבר

יפחדו ובורחים מן האנשים, וכמה שלמדתי אותן לבשל „суп: לא תבנו כמו שנצרך. ענין של נבאים והוקים וסדרים קבלו כמו אנשי אכאלציך אבל באופנים אחרים, ונתנו לי כתב עדות על זה. כאשר השלמתי כל עניני בקולאש, הביאו לי סוסים, ואני עם שני אנשים יצאתי מן הכפר, ואחד רוכב הלך מקודם לפנינו, להודיע לאנשי באַנזאַ, מביאתי, למען שיכינו בעדי דירה. — —

ערך המשה ווערסט נתרחקתי מן הנהר והולך לאט לאט על הסוס עם שני הרוכבים המלוים אותי ומביט ומתבונן על יפי הטבע, פתאום נראו לפני רוכבים מרחוק, האנשים שלי אמרו לי שבל"ס מהויבים להיות הישראלים מן באַנזאַ, וכן הי' בקרבי אליהם, ראיתי אחד עשר רוכבים על הסוסים יצאו לקראתי לקבל את פני כמו אחד שעה דרך מן הכפר שלהם, ושם אחד עשר בתים ימצאו, ומכל בית הלך איש אחד אל הדרך, בשמחה קבלו אותי בשלום וברכה, והביאוני אל הכפר ביום ד' י"ג כסליו, על מקום רחבת ידים שהוא השוק של הכפר, מוכתר מארבעה צדדים מבתים עם באלקאנים ועליהם עומדים נשים ובתולות רבות ומביטות על בואי, גם שרים מן הקניאזים של זה הכפר עמדו והכו עלי, הסוסים הביאוני אל אחד מחשובי הבתים שבאותו המקום, ירדתי מן הסוס, תיכף הגישו אלי הקהל ונתנו לי שלום גם השרים ברכו בשלום ביאתי, ובאתי אל הבית. הבית אשר בו היתה דירתי, הרבה חשוב, ראשית הדש הוא אונד אויס גיקלעפט מיט שפאליער, אבל דיא ווענט זיינען דין וויא פאפיר והתנור עדיין לא בא הזמן להסיק כמנהגם, הרבה קרירות הרגשתי בגופי עד שהוכרחתי להלביש בגדים חמים, החלפתי את המלבושים והלכתי לראות את ביהכ"נ ולשפוך שיחתי ורוב תודה לאלהי מרום שהביאוני בשלום דרך הנהר המסוכן והמים הזידונים, אל המקום והמנוחה, בית הכנסת קטן, אבל הרבה יפה, כמו בקולאַש, אבל שם הוא גדול וכפה קטון כמו באלאַגאן, וגם מכוסה בשפאליער הרבה חשוב. בבואי אחר התפילה לביתי, שהרו אותי הקניאזים: Александръ בן Маты Пагави והשני: Хаху Пагава בן Дуту, הראשון מדבר בלשון רוסיא, והם השרים האחרונים אשר היו אדונים על היהודים דפה, ונראה מטבעם, שהם עזי נפש וקשים ורעים בטבעם וערומים כנחשים. הרב בפה, בחור אחד, אשר יודע מעט לדבר בלשון הקודש, ובקושי רב האב איך מיך נעקאנט מיט איהם אויס שפרעכן בכל זאת, השגתי מטרתי וקבצתי הידיעות הכל מה שנצרך היה לי לדעת מן הקהל. באותו הלילה ראיתי נשים ובתולות נתקבצו על הבאלקאן להביט דרך החלון אל הבית, אבל פנימה לא באו, ועמדו לשם ביז זעהר שפעט, בתולה אחת בת שמונה עשרה שנה והרבה יפת תואר ויפת מראה אשר עמדה בתוך ההלון באותו הלילה, למהרת היום, האט זיא זיך גענומען פרייהייט לבוא אל הבית פנימה, אני שאלתי עליה ואמרו לי שהיא אחות של בעה"ב שלי, מתחילה יש להם בושה לבוא אל חדר האורה אבל אח"כ וויא זיא ווערדען שאן געוואהנט ביסלאך ווייס מתחילות לבוא אל הבית פנימה, אבל לפלא מאד, כיצד מחזיקים הם את בנותיהם עד שיבואו בשנים בזו המדינה, אשר בארצות אחרות בקוקז, מקדשין אותן לבעל בזמן שהן עדיין קטנות, בת עשרה או שנים עשר שנים וג"כ פחות מזה. הבתולה הזאת, כמו שאינה יודעת לדבר עמדי, הראה לי ע"י מליץ את שמחת לבבה שכבדתי את ביתם בביאתי אליהם וקשה עליה שאני צריך במהרה לנסוע מכאן. בכל זמן הראתה את

שמחת לבבה אונד נאסס=פריינדשאפט בזה, שהביאה לי תפוחים, ענבים בפעם שנית חבושים, בפעם שלישית כל מיני מרקחים, ואינה יודעת כיצד לכבדני, כל היום היא יוצאת ובואה אל הבית שלי לשרת אותי בכל מה שידה משגת. גם הכומר של זה הכפר בלאגאָצין, בא אלי לשחר את פני, אף גם שבעל נאוה ובליעל הוא כהמן בן המדתא, למחר ט"ו כסליו אני מכין את עצמי אל הדרך ללכת אל הכפר Суджуна אבל גשם גדול וארוך הולך על הארץ ואינני יודע כיצד יהי' למחר, אם הגשם לא יפסיק, כמדומה שאני אשאר בכאן עד אחר השבת, כי מהלך חמשה שעות דרך מכאן לסודזשונא, ואני אלך בל"ס שבעה שעות, יען כי אינני בקי הבריאה, והדרך מלא טיט מן הגשם, והיום קצר ובפרט עש"ק, למחר אראה כיצד יפול הדבר, ושנית מפחד ללכת ביום סגריר מפני לחות האויר ומי הגשם שלא יבולעו לי.

יום א' י"ז כסליו הכינו סוס בשבילי ושני סוסים בשביל מלוים אותי, בשעה אחד עשר בבוקר יצאתי מן באנזא בלוית הרבה אנשים מן הקהל, ולו [כן] אותי כמהלך אהד שעה וחזרו, ואני עשיתי חדכי הלאה, דרך משעולים של גנים ופרדסים, הדרך שהלכתי בה לא היתה דרך של מלך, כי אם במסילה קטנה נוטה הרבה מן הדרך המלך, בשביל שבדרך הקטנה אמרו לי המלוים אותי, שאנחנו מקצר נסיעתינו על שטה רב, וכאשר לא היתה דרך טובה, נשברתי מאד מן הנסיעה ההיא, כי הלכנו בדרך לא סלולה, אף גם בין גנים ופרדסים, אבל הדרך בעצמה לא טובה היתה, השמש האירה את כל הככר ההוא, גשם ומטר לא ירד ארצה, גם הרבה קרירות לא היה, ונשים ובתולות גרופפען ישבו בתוך הגנים והפרדסים והכרמים, ביום ראשון ושבת שלהם, ובכל גן וכרם וואו דיא אויגען האבען זיך נאר געווענדעט, זאה איך איבעראלל מענגען פאן פרויענציממער שפאצירען זיטצען אונד דענקען דער טייפעל וייס פאן וואס, בדד בין השדות והכרמים לפעמים. גם אנשים לוקחים עמהם עמהם, האילנות מעוטרים ומכורכים בגפנים, ובפלושץ וועלכע מאכען זעהר פיעל עפעקט עיני העוברים לפניהם. ובסוף חודש כסליו עוד בכאן האילנות מלאים בעלים ודשא עשב כמו באמצע הקיץ, רק לפעמים גשמים ועננים ועל הארץ טיט ומים, והאויר לפעמים לח וקר מעט, אבל לא תמיד, זהו ראיתי בחודש כסליו במינגרעליען. הרבה נצטערתי מן הסוס, כי התנועע כל הגוף שלי, עד בעינים צופיות האב איך קוים ערווארטעט את השעה כאשר אבוא אל הכפר סודזשונא. בגשתי קרוב לכפר באם הדרך המלך אשר·חותך המסילה שאני הלכתי בה, פגשתי רוכב אחד עובד, והוא הרעפוטאט של הקהל הכה עלי כאשר נתן לי שלום, מיד חזר במרוצה גדולה אל הכפר והודיע, עד אשר הגעתי אל הכפר, והנה יצאו לקראתי הרבה מן השובי הכפר ובראשם שני אחים חכם ר' אברהם הגביר המפורסם בזו המדינה שחזר זה יום אחד מקודם בואי הנה, מצרפת וענגלאנד וטורקי, ואחיו ר' יצחק, והנה בשמחה רבה הביאוני אל הבית שלהם, באותו היום י"ז כסליו לפנות ערב, חדר גדול חציו צו געצירט באופן איראפא וחציו באופן גרוזיא, הכל על צד היותר טוב. נתקבץ הקהל וברכוני בבואי, אך אנכי הרבה נשברתי מן הדרך אפילו לא התעכבתי באותו הדרך כ"א ארבעה שעות וחצי, אבל אני מרגיש בקרבי הרבה חלישות הגוף וכל איברי נשברים, וצריך אני לנוח ימים אחדים מן הדרך עד שאני אקבץ מעט כח, ואז אעשה מה שמוטל עלי לעשות.

בי"ט כסליו, באשר נהתי מן הדרך, התילותי להרגיש כואב גדול בכל גופי, וביותר ברגלים, השגחתי על מקומות הכואב אשר ברגלים, ומצאתי סימנים אדומים, מפני קיבוץ הדם בירכותי הרגלים ומקום הישיבה, הסוס של באגוא, לא היה בטוב, וארבעה שעות וחצי בלא שום מנוחה, התנועע הגוף בחוזק, וסיבב כל הכואבים לא ידעתי מה לעשות, רופא לא יש בפה, והסממנים ג"כ לא לקחתי עמדי בדרך של אותו הכפרים, איז מיר גיווארען זעהר שלעכט, ויותר יותר אני מרגיש הרבה כואב גדול וחלישות בכל הגוף שלי, עד שלא יתכן היה לעמוד ולשבת ולשכוב. פתאים בא אלי החדרה, אחד אדון ומציג א"ע לפני, כי הוא רופא מחכמי היוגים איין גריכע, מי שלה אותך אלי? שאלתיו, וענה לי, ששמע מן בואי, והכסוף נפשו לראות אותי, האם ימצא אצלך סממני רפואה? הן, אמר לי בביתי יש אפטעקא קטנה אבל מה שנצרך לי בעד חולי הכפר, הכל מתוקן ומזומן בביתי, מיד שאלתיו על חלישותי וכואבי, ונתן לי הרופא הכל מה שנצרך לי הי', אבל הסממנים הפעילו במקומות אחדים, וגרשו הכואב הפנימי למקומות אחרים, יותר קשים מבראשונה — לא יכלתי לסבול הצער והכואב, לא מצאתי מקום לנוח, לא לשבת ולא לעמוד, קשה היה עלי המחלה הזאת, הרופא השתדל עוד יותר ויותר ליתן לי סממנים אחרים, וב"ה בעוד שלשה ימים הרגשתי מעט פערבעסערונג אונד פערגרינגערונג בכואב איברי, שם של הרופא היוני — Медикъ Теохаръ Курнаросъ יזכר לטוב כי גמלני חסד במקום שלא ימצא שום רופא ואפטעקא. השלמתי כל הענינים בפה עם הקהל, במשך שבתי בבית אשר לא יכלתי לצאת ההוצה, וב"ה הבית שאני עמדתי בו הרבה חשוב, בבית הגביר ר' אברהם ואהיו יצחק מיכאלאווי-שווילי, מטה אייראפית וסדינים של משי וכרים וכסתות הכל על צד היותר טוב, הבית היה מפואר עם זאנאווייעסים של אייראפיא, הרבה חשוב ומפואר, שלשה אנשים עמדו לשרתני כל זמן שבתי בתוכו, פעם אחת באו אלי הקהל והזמינו אותי אל משתה התתונה, אני כאשר היתי הרבה חלש מן כואב הרגלים, לא יכלתי להשיב ריקם בקשתם, ומעט מעט הלכתי עמהם, קודם שבאנו אל המשתה באמצע הדרך נראה לפני ביהכ"נ מפואר בהדרת תפארת, הלכתי בלוית רבים מן הקהל לשהרו, בבואי פנימה, והנה לפלא מאד היתה בעיני לראות בית הכנסת מפואר ובנין חשוב, בכפר זה, מן אבני גזית ומהודר למאד מבפנים כמו מבחוץ, והוא בית הכנסת היותר חשוב בכל הגובערניע קוטאיס. אחר התפילה של ערבית הלכנו אל בית המשתה, בבואי אל החצר, והנה מחזה מוזר לנגדי, החצר גדול רחב ידים מוכתר באילנות הרבה כמו גן ובין האילנות נעשו ספסלים מן עצים ארוכים שני שורות וכל הקהל יושבים על ספסלים נמוכים אצל הספסלים הגבוהים אשר נעשו בשביל שולחנות בעדם, ונרות הרבה זינד אוים גישטעלט על כל השלחנות מכל צד, ומבקשים ממני לשבת בתוכם, אני ראיתי ונבהלתי הרוה מנשב למאד, וקרירות של סוף כסליו יקרר האויר, ואני חלש בגופי למאד, כיצד לשבת על החצר תחת השמים? ! ובבית לא יש מקום בשביל הקהל כ"א בשביל נשים, לא יכלתי לשבת בחצר והפצתי לחזור לבית עם בעה"ב שלי, עד שהפציר אותנו הרבה בעל המשתה ופנה בשבילנו חדר קטן בבית, באתי אל הבית, והנה הרבה נשים יושבים כמו אווזות סביב השולחנים באנו החדרה והעמידו לנו שולחן קטן ואני עם בעה"ב שלי ועוד שני

אנשים עמנו, בזמן האבילה הלכו הנשים במחול לצלצל התופים, כלי זמר לא הי' בפה, כי אם שתי נשים הכו בתופים ונשים הלכו במחול, בכל פעם גם אומות העולם מינגרעלים ונשותיהם מתקבצים בבתי החתונות של ישראל ומשתתפים במחולות, גם פה ראיתי גוים הלכו במחול עם נשותיהם לשמח חתן והכלה, ואופן מחולותיהם כמו מחולות הגוים, המינגרעלים, והניגונים שלהם ששמעתי, שונים הם מניגוני אנשי אבלציך, האנשים אינם לובשים א"ע בבגדים חשובים כ"א גאנץ איינפאך כמו בעסקיהם, אבל נשותיהם הרבה מתקשטות בכל מיני יופי בבגדי משי שונים ויקרים, ותכשיטים יקרים, כמו נשים של אנשי גיארגיסטאן, והרבה יפות תואר ומראה ראיתי ביניהן אונגיהייערע שיינהייטען, וועלכע זעהר זעלטען זאלכע צו בעגעגנען בערי רוסיא. אבל מאד מאד זינד זיא איינגישפארט בבתיהן, ואינם מראים א"ע לאנשים וביחוד לאורחים. מן הצער הגדול שסבלתי בגוף, לא יכלתי להתמהמה הרבה לשם, אחר חצי שעה, עזבתי כל הבית עם המחולות והלכתי לביתי, אחרי אשר עברו ימים אחדים, והרגשתי מעט נחת רוח מן כואב מחלתי, שלחתי בשביל סוסים, גם הנשיא של אוה"ע בא, ואני השתדלתי לדבר על לבו, שיטיב עם אחב"י, והרבה דרשתי ואינני יודע, אם הפעילו הדברים שלי עליו, אבל הבטיחני בכל לבו, שיקיים דברי לטוב. הסוסים היו מזומנים, ישבתי בלוית הדעפוטאט של הקהל ר' אברהם דוד, איסראעלא שוילי, ובלוית חכם אחד מהם חכם שלום, וגם הנשיא של גוים ישב על סוסו ללוני מעט בדרך, מפני דרכי שלום, בחנויות על אם הדרך העמידו הסוסים ושתינו ליקיאר עם תאנים בשביל זאקוסקא, אח"כ שמנו פעמינו הלאה בדרך המלך סענאקה, „איפא המליץ שלי" שאלתי ואמרו לי שהסוס שלו אינו כבי טוב, והלך לחפש דרך קצרה, להקל דרך בשביל סוסו, ואני נשארתי בלא מליץ, לא אוכל לדבר שום דבר עם האנשים ההולכים עמדי, וגם התכריך עם כל הניירות לקח עמדו, ואני הייתי בפחד גדול שלא יקרה לו אסון בדרך, וגם הצער שלא אוכל לדבר כמו אלם, הרבה כעסתי ולבי נשרף בקרבי על טיפשות וחמרנות האנשים האלה, באיזה מקום תפסתיו על חוף הנהר Тaxyръ קרוב כמו ארבעה ווערסט מסענאק, שאלתיו בכעס מדוע הלך לבדו בדרך, והשיב לי שהסוס לא טוב והלך בדרך קצרה, ועכשיו יוכל הקורא להבין עד כמה מגיע טפשות האנשים, שכאשר לקחתיו לי למליץ בדרך, והוא הלך לחפש דרך קצרה בשביל סוסו, סוף דבר מה שהי' על לבי האב איך צו איהם איבער גענעבען כבדתיו כך, שהוא ילמד דרך ארץ לדור הרביעי שלו, הפצתי להושיבהו בבית האסורים, אבל בקש כמה פעמים מחילה ונשק את ידי וברכי, ומחלתיו, באנו לסענאק. אל בית הדוחאנים במנהגם, גאסט הייזער בשביל עוברים ושבים לא ימצאו במדינה הזאת, 2 צייליען חנויות מסודרים איש נגד רעהו, ובתים אחדים מפוזרים מכל צד, וזה היא תבנית של האויעזד של סענאק, מרחוק נראו הרים קטנים, ועליהם בנין ישן כמו מבצר, מקום מושב משפחת הדאדיאנים מלפנים, בשעה שביעית בערב, הלכתי לשחר את פני השר הנאצאלניק. בבואי אל ביתו יצתה אשתו לקראתי ויקבלני בתוך הגאסטינא, ובקשה אותי לשבת על אחד הכסאות המכובדות, ישבתי ובאה עמי בדברים, שאלה על הליכות מסעותי, בתוך כך וכך עמד השר משנתו, וקבלני גם הוא בכבוד, שתינו צייא, ודבר עמדי ע"ד הליכות מסעותי, והבטיחני בדבר שני בתים של ישראל שיושבים שמה יחידים,

ליתן להם הרשות לחזור אל העיר קוטאים לשבת, יען כי אין להם שם לא שוחט ולא ביהכ"נ, ובשביל זה מצטערים ג"כ באכילה כמובן, גם נתן עדותו על מכתב תודה של הקהל, והבטיחני לעשות טובה עם עדת ישורון יושבי סודזינא, ובזה נתפטרתי ממנו, ובאתי בלוית המליץ שלו, אל בית מלוני, שם החדר קטן וצר מאד הגג של הבית הוא התקרה של החדר, רוחות השמים מנשבות בחדר ההוא מכל צד, יען כי חורים וסדקים מכל צד ופנה, על שני ספסלים, יכלנו אנחנו יחדיו זיך צו פאמייעסטען על כרים וכסתות אחדים שנתן לנו בעל החנות על אותו הלילה, גם זה תודה לו, כי לולי חסדו זה, הוכרחנו ללון כל הלילה על הספסלים של עצים בלא שום כסוי מלמעלה, וקרירות כל הלילה, סבב את גופי החלש, ברוב כח סבלתי עד שתעבור הלילה, למחרת בבוקר השלמתי העניינים שלי בתוך האויעזדני פראוולעני' ובחצות היום יצאתי מן סענאק. הדרך בחזרה לא היתה כ"כ טובה כבאתמול, יען רוח סערה, סער כל היום מסביב, עברנו הנהר טאכור ג"כ בשלום כבאתמול, יען כי המים בתוכו קטנים ומעטים בו בימים אלה, גשר לא ימצא על הנהר הזה, משם חזרנו דרך סודזונא, וחפצתי ללכת ארפירה, ומשם לקוטאים, אך כאשר שמעתי שבמרחק ארבעה או חמשה ווערסט מסודזונא, עומד האנית הקיטור ההולכת לפאטי על נהר ריאן, אמרתי בלבי, אשב על האניה ללכת לעיר פאטי, ולהתבונן על המקום קדמון של חלה או כאלחית או—Колхида ומשם אחזור לקוטאים ולא נצרך יהי' לעשות שני פעמים דרך בחנם, וכך עשיתי, צויתי להמלוים, להובילני על החוף של כפר Кодръ והביאוני לשם, מצאתי את האניה עומדת לשם, חפצתי להשאר על האניה אבל כאשר האניה הולכת למחר בבוקר, ונצרך לי ללון על האניה ומקום לא הי' בשבילי, יען כי בהקאיוטים זינד פערנומען ממשפחות אחדות, ולהשאר למעלה לא יתכן הי' מפני קרירות האויר, והרוח סערה אשר מנשב על הנהר עוד יותר קשה מעל היבשה, ואני חלש בגופי וחולה, ולא יכלתי להשאר שמה שלא אתקרר ולא יבולע לי, לכן כאשר הכפר ההוא רחוק מסודזינא כמו ארבעה ווערסט, חזרתי על לינת לילה עוד פעם לסודזינא, באתי בשלום שנית אל חצר בעה"ב שלי חכם ר' אברהם, אשר קבלני בשמחה כמו בפעם הראשונה, ונשארתי בביתו עד למחרת היום. ובבוקר אנחנו נלך שנינו יחדיו אל החוף הקרוב מכאן, ושם נשב באניה, ונלך לעיר פאטי, והדבר מובן מעצמו כי בבית הגביר הנ"ל הי' בשבילי יותר נחת רוח מן לינתי על האניה, כי מטה שולחן ומנורה עם אכילה ושתי' על צד היותר טוב כמקודם. — —

לד) בקוטאיס שנית. סאצינא.

הקהל לא הכינו עדיין שום דירה בשבילי, והוכרחתי לבוא אל הגאסטיניצא דפה, למחרת מצאו בית בשבילי בבית חכם ר' ישראל אחד, כי לא יכלתי בעצמי לעמוד בבית הרב מפני צר המקום והקרירות של אותו הבית הבנוי רק לדור בו בקיץ, אבל הם הורגלו לבתים כאלה. א"כ באתי אל בית החכם ההוא, שם במדרגה התחתונה, ג"כ לא מצאתי מנוח ונחת רוח, כי עכברים גדולים עשו שותפות עם התכריכים שלי וקלקלו הרבה חפצים והתכריכים בעצמם ועשו לי הפסד, כך שפחדתי שלא ימצא חן בעיניהם גם אוצר הכתבים שלי, ואז ישללו ממני כל עמל יגיעת מסעותי בקוקז, לכן השתדלתי למצוא דירה אחרת, לעמוד בבתי הספרדים לא יתכן

היה, מפני שהבתים שלהם כולם דקים וכקורי עכביש הנמו, מלאים סדקים ופרצים מכל הצדדים וממעלה וממטה, וקרירות הרבה, כי גם בחורף החלונות והפתחים פתוחים, ואני כאשר לא הורגלתי לשבת כמותם, פחדתי שלא יבולע לי, לכן מצא הקהל דירה בשבילי בבית אשכנזי אחד שם חדר קטן ארבע אמות על ארבע אמות, אבל חם ומאכלים טובים כתיקון האשכנזים אשר טבע שלי יתכן לקבל, א"כ כחודש ימים עמדתי בבית ההוא, במשך הזמן ההוא, עסקתי בחקירותי ודרישותי אצל שרי העיר והארחיעווים דפה, אף גם שהילדים הקטנים של בעה"ב הצטערו אותי בכל רגע וגם בבוקר שללו ממני השינה, גם על זאת לא השגחתי, אבל הקהל הצטערו שאני עומד רחוק מגבול ישובם, לכן חפשו איזה דירה בשבילי חשובה שתהי' בתוך גבולם או לכהפ"ה יותר קרוב אליהם. אחרי החיפוש והחקירה לא יכלו למצוא דירה אחרת, כי דירות פנויות לא תמצאנה באותו חלק העיר, כי כולן מיושבות, וחוץ מזה גם מאד יקרות, והחליט הכם ר' יוסף אלינולי שוילי, לתקן חדר אחד במהרה בבית חומה החדש שנבנה זה מקרוב ע"י בן אחיו ר' אברהם לעוויטש מפאטי, בין כה וכה החדר תיכנו, ואני עזבתי את בית האשכנזי ר' מאיר צבי בוכבינדער בעל"מ של מורי שעות, ובאתי עם המטלטלים שלי אל הדירה השלישית החדשה, סוף דבר בימים האלה היה לי עסק בקוטאים בדירות, במשך חודש וחצי החלפתי שתי דירות אל הדירה השלישית בזמן שאני החלפתי הדירה ההיא והייתי מוכרח לבוא אל בית של אבנים החדש של אברהם לעוויטש הנ"ל, בא הרב מן הכפר סאצינא (Сачино) אחרי אשר קבלתי ממנו בשם הקהל מקודם מכתב לבוא לשם, אבל כאשר לא יכלתי לרכוב על הסוס מפני כואב הרגלים, לא יכלתי לבוא לשם, א"כ בא הרב בעצמו, והפציר אותי ברחמים שאני מחויב לבוא אליהם דווקא אל הכפר, מפני שחפצתי מקודם לשלוח בשביל אנשי הקהל שיבואו לקוטאיס, אבל כאשר אומות העולם של אותו הכפר, עשו צחוק מהם בשביל מה לכל המקומות הלכתי ודווקא אליהם אינני רוצה לבוא, א"כ בשביל אותו הבושה אינם יכולים לנוח עד שאני מחויב לעשות בשביל כבוד הקהל, וכן כאשר לא אוכל לרכוב על הסוס, מזומן הוא לשכור על חשבון הקהל פאייעטאן לשם ולחזרה לקוטאיס, וכן שכר את המרכבה ואני הוכרחתי לעזוב כל המלאכה בהארחיעוו דפה, ולהניח המטלטלים שלי בבית דירה החדשה שלי ולהכין א"ע בדרך, לקחתי מן הנאצאלניק של סאצינא היושב פה קוטאיס כתב פקודה על המאמיסאכלים של אותו הכפר, וישבתי ביחד עם המשרת אשר נם הוא המליץ שלי דאוויד הקטן והרב הכם ר' מרדכי ישב עמנו ביחד, וכולנו שמנו פעמינו אל הכפר סאצינא. ———.

כמה פעמים הדרך היתה מקולקל עד שהוכרחנו לבקש אנשים לעזור את המרכבה לעבור דרך גבעות קטנות ובורות וכדומה, ברוב יגיעה עברנו כל המקומות ההם והגענו עד הנהר, שם אצל חוף הנהר מצד השני, נראו לפנינו הרבה רוכבים, הם יהודי סאצינא יצאו לקראתנו על סוסיהם לקבל פנינו, כראותם אותנו, הבריחו אנשים אחדים מהם את סוסיהם ועברו את הנהר ובאו אלינו, ונתנו לנו שלום, ולקחו אותנו תוך המים, הם הלכו לפנינו ואחורינו להראות הדרך במים, כי מעברה וגשר לא ימצא שמה בזמן שהמים אינם כ"כ גדולים, אבל בזמן שהמים גדולים ימצא לשם מעבר פאראם באותו הזמן מעבר לא הי'. כך באנו תוך המים והלכנו אחרי

הרוכבים ולאט לאט עברה המרכבה תוך המים בשלום עד החוף השני, במהרה באו אלינו כל הרוכבים וקבלו את פנינו בשלום והוליכו אותנו אל הכפר, היום רד ובאה חשכת הלילה, המרכבה הלכה לאט לאט, והרכב היה בכעס נורא, כי נתקלקלה המרכבה בדרך, ולא ידע מקודם הדרך. כי לא הלך לשם בשום אופן, הדרך היתה לא טובה בשביל עגלה מן עצי יערים קטנים אשר לא תוכל לעבור שם עגלה, א"כ היו מוכרחים לחפש דרך אחרת בחושך והוכרחו להוליך את הרכב דרך עקלקלות בבורות ועל גבעות ולעזור את העגלה להרימה ולהחזיקה, במקום שנצרך הי', סוף דבר דין ודברים היו עם הרכב שהי' מלא כעס וחמה, וטרחה גדולה טרחו אנשי הקהל, עד שב"ה הגענו למשעול צר ושם הדרך ישרה עד הכפר, בכל זאת גם שם היינו מוכרחים לעבור בנהלים קטנים על אבנים רבות, והכפר מן חוץ הנהר ריאן לא יותר משני ווערסט, אבל בלילה נתדמו לפנינו כמו ששה ווערסט, וכן בחושך הלילה באנו אל הכפר, כבואנו יותר ויותר אל הישוב והנה לפנינו מחזה חדש, אור גדול נראה מרחוק נגדינו, זהו אור אבוכות [כן] ונרות שהדליקו אנשי הכפר אוה"ע והיהודים גם יחד שכולם יצאו עם נרות בידיהם מבתיהם, אנשים ונשים וטף והאירו לפנינו הדרך בכבוד גדול, איינע פראכטפאלע דארף אילומינאציאן, כמנהג תושבי ארצות הקדם, עברנו בין שתי שורות אבוקות ונרות אשר בידי האנשים התושבים ההם והגענו לישוב של ישראל, שם כל הקהל מגדולים ועד קטנים נשים ועלמות וילדים וילדות כולם עמדו בנרות לפני הבית, גם הרבה מן אוה"ע לקחו חלקם ביניהם, וב"ה בשלום יצאתי מן המרכבה ובאתי תוך הבית פנימה, אשר הוכנו בשבילי, עוד מכבר, הבית גדול ורחב ידים, אבל ג"כ בנינו כמו בניני יהודי קוטאיס, בלא שום תנור כלל כמו שפייכלער בשביל סחורה דומה לזה, מיד העמידו כלי חרס עם גחלי אש באמצע הבית להחם, הנקרא בלשונם (מאנגאל) כל הקהל נתקבץ מקטן ועד גדול ליתן „שלום עליכם" לברכני בבואי בשלום כמנהגם. הלילה עברה לה, מחרת בבוקר נתקבץ כל הקהל אלי, גם המאמיסאבלים בא עם השופטים והיה לבוש בסימניו ובמטבעה של מלך מעדאילע פאלנע פארמע, האט גימאכט זיין וויזיט, מסרתי לו את כתב התעודה מן הנאצאלניק ואמר לי שמזומן הוא לשרתני במה שאצוה עליו. אחרי הליכתו, ישבו עמדי כל היום ההוא הקהל והשלמתי לכתוב כל הידיעות הנצרכות לי מאתם. כל אותו היום נתקבצו נשים הרבה מן הקניאזים דארפישע פירסטינען ונשי הכפר כולן על הבאלקאן שלי, ובכל פעם שנפתחה הדלת, הביטו כולן עלי, וכל השוק סביב הבית מלאים היו מאנשים רבים תושבי הכפר מאוה"ע. בלילה תקנתי גבאים וחוקים וסדרים בקהל כמו שתקנתי בכפרים אחרים וכולם קיבלו לקיים ולאשר עצהיו"ט. הרב ר' מרדכי ביקש ממני להשתדל בעדו אצל הקהל שיקבלהו עליהם לרבי, כי הוא אינו מקבל מן הקהל שום פרוטה, שאלתי את הקהל, כיצד יתכן שלא יחזיקו רב בקהילתם וממה הוא מתפרנס? והשיבו לי הקהל שהוא מתפרנס מן ворожки כמו הציגיינער, הולך אל אנשי הכפר ונשיהם של אוה"ע ויגיד עתידות למו. לא יש לכם בושה וחרפה? אמרתי לקהל, האם לא זה חילול השם, שהרב של ישראל צריך להתפרנס מן אוה"ע וע"י מה ע"י ענין שלא יאומן אם כי יסופר. הסברתי להם הדבר, איך יפול כבודם וכבוד התורה בעיני אוה"ע, והבטיחו לי לקבלו עליהם לרב ולקצוב לו שכירות על שנה, אני לא קבלתי הבטחתם, כי אם דווקא

באותו הלילה, השלימו הענין בחרוהו והקציבו לו די פרנסתו לשנה, כתבי הבחירה על הנבאים ועל הרבי ועל כל החוקים, כולם כתובים ותתומים מן הקהל, ומאושר בהותם של השוטר שלא יבוטל. ארבעה אנשים ימצא לשם אשר הם מהרהרי ריב ומדון תמיד בין הקהל, אני בקשתי מהם בדברים רכים שיעשו שלום ולא קיבלו, למחרת בבוקר בא המאמיסאכלים עם השופטים שלו גם קניאזים באו הרבה, אל ביתי, וכל הקהל היו לשם, השתדלתי בפניהם לעשות שלום, מקודם לא קבלו, אח"כ כאשר אמרתי להם שרעה גדולה נגד עיניהם, היו מוכרחים לקבל דברי, באותו הזמן השלמו עם הקהל ונשקו זה לזה ונתנו להם את ידם ושלום נעשה בין כל הקהל, הדבר מצא חן בעיני המאמיסאכלים והשרים. — —

ע"ד היהודים אמר לי קניאז Нико שהוא יודע שהם באים לסאצינא לשבת יותר ממאה שנים מקודם, מן העיר קוטאיס. — —

לפנות ערב כלה מעט הגשם והלכתי להתבונן את בית הכנסת של היהודים והוא כמו הבתים שלהם, ארבעה כותלים מן דפנים דקים כמו נייר, ולמעלה גג גבוה כמו באלאגאן ובאמצע בימה עם עמודים, זהו התמונת ביהכ"נ שלהם סביב הכותלים ספסלים נמוכים לצד מעריב אה"ק, באמצע הבית מקום רחבת ידים בלא ספסלים כלל. התפללתי תפלת מנחה שמה, בצאתנו מן ביהכ"נ ראיתי והנה המאמאסכאלים בא עם אחד הכומרים אלי, יצאתי מביהכ"נ אליהם וקבלתי אותם בבית שלי, וכבדתים בטהייא, וארח אותי הכומר לבוא למחרת לבית תפלתם, בפקודת העפיסקאפ אשר הראיתיו. אחרי אשר הלכו מן הבית נתקבצו כל אנשי הקהל אלי, והפצירוני ללכת לבית תפלתם למחרת בבוקר, כי לכבוד גדול יחשב להם בזה, אני הבטחתי להם, באותו הלילה הכינו כל הקהל סעודה בבית שלי, ואותה הלילה היתה האחרונה שלי שמה כי למהרת מגברה אני ללכת משם לקוטאים, יען כי צריך לבוא הפאייעטאן מקוטאים, וכן עשו הכינו סעודה גדולה, העמידו שולחנות וספסלים כמו על סעודת חתונה, הקהל כולם ישבו עמדי ואכלו ושתו וזמרו שירים ופיוטים כמנהגם, אני דרשתי להם דברים היורדים אל הלב בענין הנוגע לחיזוק לבבם אל דת אבותינו ואהבת מלכנו, ספרתי להם ספורים מקורות דברי הימים לישראל למופות [כן] אשר עברו על צואריהם בכל העתים והזמנים וכדומה, כולם ברכוני וקבלו דברי לאשר ולקיים כחוק ישראל, וכך הפעילו דברי עליהם אשר כרגע נהפך ששונם לדמעה, וגם מעיני ירדו דמעות לראות איך זעיר; שם זעיר שם מפוזרים הם בין אוה"ע במקומות בין הרים אשר לא יבוא לשם איש אייראפי כ"א לעתים רחוקות, וכן נורלם לשמוח בהלקם שמה, כאשר עברו רגעי העצב מעט, התחילו עוד פעם לשיר שירים ופיוטים אחרים מרם וקרו במחולות ושתו עד למדי כמנהגם. הסעודה נתאחרה עד שתי שעות אחר חצות הלילה. — —

והנה אמרו לי שהפאייעטאן בא מקוטאים בשבילי להוליכני קוטאיסה והוא עומד מצד השני של הנהר ריאן ומחכה עלי, באחר רגע ווארען איין געפאקט אללע מיינע געפאקקע, ונתנו על הסוסים, השוטר והשופטים והקניאזים והיהודים, ורבים מן אוה"ע כולם ישבו על הסוסים ללות אותי עד הפאייעטאן. גם הכומר המדבר בלשון גורויא בא במהרה על הסוס מן בית התפלה שלהם לכאן לברכני בדרך, אבל הכומר הצורר נשאר בביתו, כי חולה היא מן הבושה ודע לבבו. עטוואס האבען וויר פערביססען הקהל נתנו לי רוב ברכה ותודה, על כל הכבוד שעשיתי להם ורוממתים בין אוה"ע

שכוניהם. — המון עם אנשים ונשים וטף יצאו על השוק לראות הליכתי משם, נתפטרתי בשלום מכולם, ויצאנו מן הכפר ההוא באותו הדרך שבאתי בלילה. — —

נתתי רוב ברכה ותודה להמאמיסאכליס והשופטים, ולהקניאזים, ונתפטרתי מאת היהודים, ומאת ההכמים, ישבתי במרכבה, הסוסים עפו כציפרים וברגע נעלמו מעיני כל המלוים, כי כולם באו המימה לעבור שם את הנהר למקומותיהם, ואני עם המליץ שלי דאַוויד הקטן עשינו דרכנו בחזרה לקוטאים. — —

לה) שלישית בקוטאים.

מיט אונגעדולד זינד וויר אנגעקאממען אבענד צייט אין דעם זעלבען טאג דאנערסטאג כ"ה שבט לקוטאים, סרתי אל מלוני החרש אל בית של אברהם לעוויטש והכם ר' יוסף אליגולי שוילי, עד יום ששי היו מתקנים חדר מיוחד בבית ההדש שלהם למעלה, ועד שהי' החדר מזומן, היתי בבית החכם ר' יוסף אלינולי שוילי, למהרת ביום ששי לפנות ערב באתי אל ההדר ההדש, הדר טוב ומפואר הלונות גדולים ומאירים, הדר אייראפיאי, הרבה טוב בשבילי, גם כסא ושולחן ומטה הכל עצהיו"ט הי' מתוקן בשבילי באותו החדר ההוא, רק סבלתי קרירות עד אחר השבת, עד שתיקנו תנור קטן של ברזל בתוכו, עכשיו אני יושב בו ועוסק מלאכתי בנחת ובשלום שמה. בימים האלה הנני טרוד באוצר הכתבים של הממשלה דפה.

כל הצטרכותי בענין אכילה ושתי' וכדומה הכל על השבון הקהל, אכילה ושתי' מביאים לי לביתי מזומן בטוב. לפעמים יבוא ההכם ר' יוסף אל ההדר שלי, ומספר לי דברים .נפלאים שגילה בסתרי תורה ובהכמת הקבלה, ד"מ שנהודע לו ממעלה אשר ביום שמיני לירה אייר הבע"ל עת קידוש לבנה [?], יראה פלאים בירה ואותות השמים יהי' והדשות גדולות ונצורות יהי' בעולם לטובת ישראל. וכמעט אם לא גאולה העתידה. או מספר לי מן חלומות נפלאות שנראו לו, מלאכי מעלה והודיעו לו ענינים סתרים וכדומה לזה. החכם הזה יושב בכל יום ויום סגור בחדרו ועוסק בנסתרות, כ"א בזמן התפילות הולך הוא לביהכ"נ ותיכף יחזר להדרו. יצחק לעוויטש הוא בעה"ב שלי, אחיו של אברהם אשר בפאטי, כי גם הוא יושב עמדי בבאלקאן אחד, אבל הוא מפחד מאשתו ורעווניוו הוא מאין כמוהו תחת השמש לכל אביט על אשתו, אינו מבקש אף פעם לבוא אל ביתו. וכך טבע כל אלה היהודים שאינם מניהים לראות את נשותיהם ותושבנה רבות מהן סגורות בבתיהם. כטבע אחיהם בשארי מדינות הקוקז ובארץ הקדם.

כאשר יחלה איש מהם, מקודם יעשו בהינה אם לא יועיל הקמיעות אונד שפרעכונגען וכאשר לא יועילו התרופות האלה, וההולי מתגדלת, עד שיגיעו לשערי מות, אז הם שולחים בשביל רופאים אייראפיאים. פעם נהלה הרב הזקן ר' אליהו במחלה עזה וכמעט שלא יצתה נשמתו, ובא אליו הכם אחד, וכתב לו קמיעה, והתחיל אב צו שפרעכען איהם כמנהגם, השוחט האשכנזי דפה התחיל לצעוק עליהם מה אתם עושים מדוע לא תשלחו בשביל רופא מומחה, ואחרי אשר ראו כי מחלתו גוברת עליו אז שלחו להרופא, והרופאים יודעים בטוב את מנהגידם, וכן אם יבואו בעוד שיכולים להצילם יצילו, ורובם מתו בלא עתם, ומה הם אומרים, שהקב"ה בעצמו מרפא אותם ולמה להם רופאים! פעם נפלה במחלה עזה אשה אחת קרוב לבית דירתי, והיא צעקה שתי לילות בקולות עד לשמים, מפני שהיא עקרה אין

לה ולד או אולי יכלה ללדת והסיבה היא מצד בעלה, כיצד שלא יהי' היא סבלה כאב הבטן והסבור עד למאד, קולותיה היו מגיעים עד לשמים, בלילה הראשונה לא יכלתי לישן מן הקולות והצעקות בלילה השני' לא יכלתי לסבול את הצער הגדול והנורא, והלכתי לראות לבית ההוא, מה יעשה שמה, והנה היא שוכבת על פרים וכבתות על קרקע הארץ אצל הקאמין או התנור וסביב לה יושבות נשים סביבה ומביטות על פניה ושומעות את קול צעקותיה, כאשר התחלתי להתרעם על בעלה מדוע לא שולח בשביל רופא, אמר לי שהקב"ה ירפא את חליה, לא נתתי לו מנוחה עד ששלח בשביל הרופא, ובפני הרופא נתן לה רפואה והבעל נרשתי מן הבית שילך אל האפטהעקע ולקח את הסממנים ועשה ושבה ורפא לה, כעת היא שבה לאיתנה הראשון. במשך שבתי בעיר הזאת, נפטרו כמה וכמה אנשים ונשים וביותר ילדים, ובשביל מה שיחכו עד שהקב"ה יורד מן השמים ויביא להם רפואה בכבודו ובעצמו, ואני אינני יודע, אם הם אינם רוצים להוציא הוצאות, או אינם מורגלים לקבל רפואות.

פעם בא אלי הרב חכם ר' יוסף עליגולאוו, וסיפר לי נסיון גדול שעשה לו הקב"ה, ביום שלישי י"ד אדר א' (פורים קטן) בא אל בית הכנסת בהשכמה לתפלה כמנהגו, ובבואו אל ביהכ"נ ראה שליח השוב, גבוה מכל איש ורחב ובעל בשר מהודר בתארו למאד, עומד בתפילתו קרוב למקום ישיבת הרב אצל ארון הקודש, ומתפלל בקול רם ואמריו ודיבורו הד היורד בלב השומעים, כאשר ראה אותו מרחוק ושמע תפילתו חשב בלבו שזהו שליח חשוב, ואחר התפילה יגיש אליו ויתן לו שלום כמשפט, אחר התפלה חפץ לבוא אל השליח ליתן לו שלום, והנה לא ראה אותו יותר, וחשב בלבו, אולי השלים במהרה את תפילתו והלך לביתו. כל אותו היום הכה עליו בביתו שיבוא השליח אליו אל הבית, כמו שיבואו אליו תמיד השילוחים בבואם לפה, והנה השליח לא בא אליו לביתו, לפנות ערב בתפלת מנחה שאל החכם המקובל ההוא, איפא השליח שעמד אצלו היום בבוקר בתפילה. הרב ר' אליהו השיב לו שלא ראה שום שליח בבוקר, שאל עוד כמה אנשים וכולם כך השיבו לו, ונתפחד האיש הזה לדבריהם וכולם תמהו לשאלתו. הרב ר' אליהו הזקן היה מצטער למאוד, בשביל מה לא זכה הוא את אליהו הנביא לראות אצלו ורק החכם המקובל ראה אותו, ביום השני בא השליח בחלום אל החכם המקובל ר' יוסף, ושאל לו מדוע המנעלים שלו אינם נקיים, והוציא השליח מן התכריך שלו שהחזיק בידו צווייא בערסטלאך עם וואקסע, והתחיל לנקות את המנעלים של החכם ר' יוסף. ר' יוסף לא הניח אותו לעשות דבר כזה מפני העדר הכבוד, אבל השליח ההוא לא קיבל דבריו וניקה את מנעליו שלו כ"כ בטוב עד שהם הבריקו כמו מראה מופי (גלאנץ), וכאשר כלה השליח ההוא את מלאכתו זאת נעלם מעיניו, בהקיצו משנתו ותפעם רוחו בקרבו, וסיפר להרב את החלום וגם להשוחט, שאליהו הנביא, האט איהם דיא שטיוול אפ נעפוצט, וכולם פתרו לו פתרון שאליהו הנביא בא לנקות את עונותיו האחרונים, אפילו העונות הקטנים אשר אדם צועד עליהם ברגל. התגלות אליהו הנביא אליו בהקיץ ובחלום, נתפשט בכל קהל ישראל, וכולם מאמינים באמונה שלמה שהי' אליהו הנביא בבית הכנסת שלהם, ובבית החכם המקובל, אשר הוא במלאך ה' צבאות בעיניהם. רק הרב הזקן ר' אליהו מצטער עד מאד גם עד היום

על הנסיון הזה, מדוע הוא לא זכה לראותו, והחכם המקובל מצטער למאד מדוע לא נתן לו שלום בבית הכנסת.

החכם המקובל הזה הראה לי באותות ובמופתים שאין גיהינם לישראל, וכל איש ואיש אשר בשם ישראל יכונה בצאת נפשו ממנו ילך הוא בדרך ישר אל גן העדן, ראשון שמיתה מכפרת עוונות של אדם, ושנית שאברהם אבינו ראה בברית בין הבתרים את הגן עדן והגיהינם וכל דור ודור וחכמיו כמו שראה אדם הראשון. ושאל הקב"ה לאברהם, תבחור אחד מן השנים בשביל בניך אשר עתידין לבגוד בתורתי ובאמונתי, אם לשפוט אותם בגיהנם או לצרף אותם בגלות ארוך ומר, וכאשר ראה אברהם אבינו את גודל היסורין של הגיהנם, צעק בצעקה גדולה ובבקשה להקב"ה, כיצד בני יכולים לסבול עונשין נוראין כאלה, יותר שתיסר אותם בגלות מלייסר אותם במשפטים נוראים כמו אלה, ועשה הקב"ה את רצונו וענש את ישראל בגלות ארוך ומפני זה כאשר ישראל נענשו בגלות הארוך הזה אינם מקבלים את עונש של גיהנם, כי אינם מענשים איש אחר בשפטים שתים, וכן כל יהודי קוטאיס מאמינים שאין להם גיהנם כלל, ומיד שנפטר אחד מהם ילך הוא לגן העדן, בשביל זה עושים הם סעודה אצל האבל ואוכלים ושותים כמו בסעודת מצוה.

טבע של אנשי כותאים כך, כולם הם שקרנים אשר לא יש אמונה לדבריהם, וכאשר אחד מהם מבטיח איזה דבר, צריך השני לדעת ששקר גמור הוא, ואין ליסד שום דבר וענין על דבריהם, וכולם חנפים וצבועים הם בפאליטיק הפראית, הוא מדבר ומצחק ומקבל את האדם בשמחה ואוכל ושותה עמדו, אבל הלב בל עמו עם איסט אללעס פארשטעלט אונד קאלט וויא אייז. את הצדקה שהם נותנים, ג"כ בחזקת היד ואינו בלב שלם, רק התפלה הם שומרים בבוקר ובערב הם בואים כולם לתפלה אפילו הילדים הקטנים שלהם על הידים מביאים לביהכ"נ והורגלים כך מילדותם, וכל הדת הישראלית בעשטעהט בייא זיא נור אין תפילה, ולא יותר, ומאמינים בשדים ובקמיעות, רבים נושאים קמיעות על בשרם מתחת בגדיהם כל ימי חייהם, וגם מאמינים בכל מיני הבל ורעות רוח.

הנשים שלהם בקוטאים אינם מלבשין את עצמן בבגדי כבוד ובתכשיטין כמו במקומות אחרים, מפני שאסור לפי דעתם לאשה לקשט את עצמה בקישוטין ובבגדים חשובים שלא תמצא חן בעיני אנשים אחרים, ושנית טובה מזה בשביל עצמם שלא יוציאו הוצאות רבות על מלבושים של נשים כמו הנשים של האימערעטינים והגרוזינים והארמענים, אשר בבית לא ימצא אף מזון סעודה אחת, ובצאתן בחוץ כל אחד יכול להאמין שהן שרות או נשי קניאזים ורוזנים, נשי ישראל בהיפוך, כ"א ביומי שבתות ומועדים, הן תלבשנה בגדים נקים פשוטים ותשובנה לפעמים אצל פתחי בתיהם ומדי יעבור לפניהם איזה איש, מסתתרות הן במהרה בבית או בחצר, שלא יתראו לאיש זר, והקורא יאמין לדברים אלה שהן צריכות כולן להיות ע"פ המנהג הזה, צדקניות גמורות, לא, כמו שאני יודע מנסיונות אין כמעט בית אשר הנשים שלהם ב"מ עושין זונות אונד אינטריגירען אין ליעבע עם אנשים אחרים וכמה דין ודברים הן עושין במחשך מעשיהן, לפנים לא יצתה אשה מן הבית ולחוץ, ובעתות אלה הן יושבות לפני פתחי בתיהן, אבל אינן הולכות לטייל בחוצות כמו הנשים של אוה"ע שכוניהם וכך מנהגם, הבעל שלהם מחויב בעצמו להביא לבית במזומן

הכל מה שנצרך לקנות מן השוק בשביל צרכי הבית ואכילה אפילו בשר מביאים מן המטבחיים לבתיהם. הנשים יודעות רק לקבל כל דבר במזומן ולתקן האכילות ולא יותר, האנד ארבייט אינן יודעות אונד זיינען ווילד וראשיהן זיינען פוסט וריק מכל דבר, כי האנשים לכל הפחות הם מעורבים עם הבריות מעט בעניני מו"מ, אבל הנשים אינן יודעות כלל בעניני העולם, כי יודעין רק לתקן את המאכלים ולא יותר. הילדים שלהם הולכים שולל באין מורה ומנהל, בזמן שנצרך ללמד במבחר ימי עלומו, הוא מרגיל א"ע בסחורה, זה נושא בסל תפוחים או ביצים או שארי דברים קטני הערך למכור ולהרויח וזה הוא למודו, עד שיתגדל ואינו יודע אפילו תמונת אות בסדור תפלה להתפלל. ומי מדבר מן בתי הספר וההשכלה, עוד יעברו כמה ימים ושנים עד שיאיר אור ההשכלה במושבותיהם, כי הם יושבים בחושך ואפילה מנודהת והיים חיים של נשמיות, אוכלים ושותים וישנים ועוסקים בסחורה ולא יותר, ורק על האכילה כל מגמתם כי הם אוכלים כחמורים ושורים וסוסים, ושארי בעלי היים. בעת שהיו עבדים לאדונים קשים והיו סובלים את עול הגלות למאד, והיו כולם עניים מרודים מחוסרי לחם, היו אז כולם חשובים וטובים, לא הי' ביניהם שום שנאת הנם וקנאת איש מרעהו, ושלום ואחרות הי' ביניהם, כעת בימים האלה כאשר יצאו מעבדותם לחירות, ונתגדל המסחר ביניהם ונעשו לקצינים ולגבירים גדולים אז כל אחד ואחר מקנא לרעהו, מרוע בנה בית חשוב מדוע יש לו כ"כ סחורה יותר ממני, ועוד כדומה, וכן השנאה והקנאה פורחת כמו צרעת ממארת ביניהם, אונד אללעס פארשטעללט אונד שטיעל. אבל אינם עושים מחלוקות גדולות בפרהסיא כמו בערי דאנעסטאן ח"ו, גם בעלי גאוה גדולים הם, כל איש מתגאה בלבו, כי חכם ונבון וגדול ממנו לא ימצא בכל חלקי העולם, ואינם משגיחים שהם חמורים בצורות בני ארם, ומי מדבר מן הרב הזקן ר' ....., .עמדו מי שידבר צריך להיות לו זכות גדול, כי מי גדול ממנו, ובפרט שרבני ארץ הקדושה מכבדים אותו באגרותיהם מפני הנאת עצמם בשביל שיקבל בטוב את שליחיהם ולעשות להם נדבות גדולות, כותבים עליו: „הרב הגאון הגדול החריף פטיש החזק ועמוד הימיני וכדומה, והוא הושב בלבו, שכך הוא כמו שמואל בדורו כך יפתח בדורו, ובל"ס הוא גדול כמו שכותבים רבני אה"ק עליו, א"כ הוא מתגאה למאוד. אונד בלאסט זיך וויא איין ענדיק, ומעמיד על עצמו דברים גדולים ברת, ד"מ אשה אחת קבלה גט בתנאי על שנים אהדות באם שישוב בעלה מסיביר בעוד במשך זמן מוגבל טוב ובאופן השני מותרת היא לכל אדם, כאשר הלך בעלה לסיביר סידר חופה וקידושין לה עם איש אחר זקן, ולא הכה עד זמן המוגבל, בחשבו שלא ישוב עוד משם שנית לכאן, במשך כמה זמן נפטר הבעל השני ונשארת אלמנה, בין כה וכה זמן המוגבל עבר, ואישה הראשון חזר מסיביר ומצאו את אשהו פנויה, והרב סידר להם הופה וקידושין שנית! השו"ב האשכנזי דפה שאל את פי החכמים על הדבר הזה ואמרו לו בוודאי הרב יודע מה שהוא עושה, וכמו שמואל בדורו כך יפתח בדורו. ויכול הוא לשנות את חוקי הדת לפי ראות עיניו. הרב הזקן הזה המתגאה בעיניו שהוא חד ברורו, חריפתו בעשטעהט נור שיודע מעט פרק משניות בדוחק גדול עם ברטנורא ללמד ובזה גם אני בספק גדול, אבל פירוש המילות של תנ"ך הוא יודע ומבין, וכך דרכו הוא יושב בביתו כל היום ואומר לפי מראית העין, תהלים של אותו היום,

ומעמדות וגם עין יעקב חתיכה בכל יום ועל השולחן מונחים ספרים הרבה באפ שיבוא איש אחד אורה או אנשי העיר הבורים יחשבוהו לנאון הדור, אבל מתלמוד האם איהם גאטט אב געהיט, ועל איש כזה כותבים רבני אה"ק פטיש החזק וכו׳ ! והוא המחריב כל עדת ישראל דפה, כי אינו משגיה על שום דבר בצרכי הציבור, אינו משגיה על המקוה אם תלכנה נשים לטבילה או תשמרנה זמן נידה או תדליקנה נרות וכדומה, או להשגיח על כל עניני הדת, ומי מדבר שהוא יכול ליסד בקהל תלמוד תורה וגם בזה אין ראשו כואב, בשבילו יהרב העיר הכל חד, רק שיהי׳ מוכן ומזומן בשבילו לחם בשר ויין בביתו לאכילה ושתיה ולא יותר, זהו רב ורועה צאן ישראל! בכאן ימצא חדר קטון אשר נכדו חכם אפרים צעיר בשנים מלמד עם ילדים אחדים, מי שיבוא מארצנו איש לראות החדר וסדר הלמוד והנערים, צריך להשתומם ולקלל את הרב הזקן ממרא ההוא בקללות נמרצות, כי יש כח בידו ליסד ולתקן הכל, מפני שהוא ג"כ רב מן הממשלה על כל הגובערניע, ואינו מכניס את ראשו בדברים כאלה. רק מן האמת אינני אוכל להתרחק ומחויב אני להגיד, כי בכל ערב שבת בזמן שיבואו עניים או סאלדאטים לביהכ"נ, משתדל בעלי הבתים בשביליהם, ומקבץ נדבות בכל שבת ושבת בשביל עניים, יזכר לטוב בשביל זה.

המנהג אצל יהודי כותאים לשלוח מנות איש לרעהו בכל השנה, אבל באופנים כאלה, אם יבא ישראל אחד מן הדרך, או היה חולה ונתרפא, או שבא אורח לביתו, או שיש ברית מילה או מז"ט בביתו, או איזה דבר מקרה טוב, והוץ אלה, גם אוהבים זו לזו בכל עת וזמן שיבוא ברצונם המהשבה לשלות מתנה, אז מניחים על טאז או פאדנאס של נהושת או של מתכות או של עץ איזה שלא יהיה, רק גדול ועגול, מניהים כמה מינים של מתוקים כמו קאנפעקטים של פרס או תרנגולים צלוים ועופות ואווזים צלוים או מבושלים, ולהם אפוי בטוב, ותפוהים, אפעלסינים ועוד כמה מיני פירות וכדומה הרבה מיני מאכל, ומכסים אותו במטפחת, הנער מניה הפאדנאס על ראשו וכך נושא אותו ובידיו נושא בוטילקא וגראפינים מלאים יין ומוביא לבית ההוא, וכמו כך הם עושים גם בחנוכת הבית, מי שיבוא לשבת בבית הדש כל הקרובים או השכוגים מידידים שולחים לאותו האיש מנות על האופן שכתבתי וכמו שנושאים אצלינו מנות בהג הפורים. נם יש להם מנהג בבית הכנסת אהר התפלה כאשר צריכים לצאת מבית הכנסת מחויב כל איש ואיש לסבב בהקפה אחת כל הבית סביב הבימה, ובאותו צד שבא מחויב להשתדל לא לצאת מאותו הצד, ב"א בזמן הקפתו יצא מצד השני תמיד מבית הכנסת הסיבה לזה, אינני יודע, כ"א מנהג בעולם.

האבלים אף בימי השבעה שלהם יבואו לביהכ"נ להתפלל, ואהר תפלת ערבית יגיש אליהם הרב והם מנשקים את ידיו, והוא מנחם אותם ואומר אל מלא רחמים, אצל רגלי האבלים דולקים נרות על רצפת הבית. אינם יושבים סגורים כל שבעת הימים בביתם כמו אצל יהודי אייראפא.

בזמן קבלת שבת כל הקהל והילדים ביחד מזמרים מזמור לדוד הבו לד׳ בני אלים, וגם לכה דודי, בניגון נפלא והדר למאוד, אשר יתדמה באזני השומע כקול המוזיקא בחאר, אבל עס איסט אהנע רעגעלמעססיגקייט ובלא התחלה וסוף ולא ע"פ הדקדוק כמו חאר המוני, ובלכה דודי, איגם מזמרים לכה דודי אחר כל הרוז והרוז

כמו אצלינו, והם אומרים הרוז אחר הרוז על הסדר, והנינון נפסק פתאום בלא שום טעם והמשך.

חכם רבי אליהו מקוטאים ספר שלהותנו שהי' יושב בראדזשי נתגלה לו אליהו הנביא בהקיץ ונתן לו המשה מטבעות של כסף במתנה, והמטבעות עדיין בבית של הותנו שמה.

באם שיראה אחד מן החכמים חלום ורואה בו איזה מן מתים, אז דורש הוא בביהכ"נ מענין של החלום ואח"כ אומר קדיש בשביל המת שראה ועושה סעודה. בבית האבל בכל יום ויום אוכלים מאכלי הלב הנקרא חאצאפורא מיני להמניות ובתוכן נותנים גבינה וחמאה וכך עמהן ווערט עס אוים געבאקט ואוכלין, ועוד מיני אכילות של חלב שונים גראבע אייערקיכלאך וויין עם ברונפען. ואוכלין ושותין ביחד, ואומרים ומשלימים תהלים בכל יום, מאן טהיילט דעם תהלים אין 10 טהייל 10 מענשען איין והם משלימים שם בכל יום את התהלים, אבל בסוף שלשים עושים סעודת הנפטר ועושים סעודה גדולה עם יין ובשר ודורשים החכמים דרשות זה אחר זה בכיבוד, והדרשות מיוסדות כולן על שם של הנפטר ומתחילין בפסוק שנזכר בו כמו שמו של הנפטר.

בז' באדר היה תענית ציבור בקוטאים על מיתת מרע"ה, בעת מנחה קודם התפילה ישב הרב וקרא לפני הקהל דברים בלשון גורזיא מעניני דמיתתו עם פיוטים בלשונם, אחר הדברים האלה לכבודו של מרע"ה, הלך הרב בעצמו אל הבימה להתפלל תפלת המנחה, וואס דאס איז איין גראססער וואונדער שיתפלל בעצמו ובכבודו, דאס טרעפט זיך זעהר זעלטען אצלם, בזמן הוצאת ס"ת מן ההיכל הלך הרב בעצמו ואחריו אנשים רבים ולקחו ספר התורה ובהנשאם אותו נערים הלכו מלפניהם ומאחוריהם בנרות והצערעמאניאל היה גדול, אח"כ בלכתם בחזרה, היו ג"כ מלוים אותו בנרות עד שהכניסוהו באה"ק.

בשבת פ' זכור היה חתן בביהכ"נ וכן הי' הסדר, החתן ישב אז בספסל אצל השושבין הרבי והציעו על אותו הספסל כרים וכסות, וגם השושבין הרב יושב על הכר על כסאו, ואז בזמן קריאת התורה מחויב החתן להחזיק את ספר התורה השניה בשבילו בידו עד שלוקחים מידיו לקריאה, וכל מי שעולה לתורה אפילו לא בזמן שיש חתן בביהכ"נ, כ"א בכל פעם קריאת התורה בחזרו מחויב להסב כל ביהכ"נ ולנשק הכובעות מכל האנשים היושבים מסביב בבית הכנסת.

בית של חכם אפרים, מבפנים כמנהג גורזיא, עם ספסלים נמוכים, ובאמצע הבית מלמעלה הייגגען אויף איין שטעקען גיטריקענטע פלייש אונד גענז גיטריקענטע וכדומה, והריח מן הבשר הולך ומתפשט בכל החדר, על הכותל ממעל השולחן היו תלוים שני מנעלים ארוכים, אינני יודע אם ליופי או לעדות שיש לו מנעלים גדולים. על פי הרוב הם מזמינים ומכינים בשר יבש על כמה זמן בבתיהם כמו בארצות דאנעסטאן, ובזמן שלא ימצא בשר חי, אוכלים הם מזה הבשר. הנשים גאלען זיך מיט ברימוועס, דיא מאך פון פניכער אונד גאלען ארום ארום דיא ברעמען זיא זאלען זיין שמאל אונ פארבען זיך צו מיט קראסקע.

הרב של בותאים יתן סמיכה בשביל חמשה רו"כ לכל מי שיבוא אליו, ובסאצכערי יש הכם. אחד אשר נותן סמיכה ג"כ בשביל חמשה רו"כ, ופעם אחד בא

אחד ליקח סמיכה ממנו, על המקה הידוע, וכתב לו סמיכתו ובתוך כך התחרט אותו האיש, שהרגיש בעצמו שאיננו יודע בעניני של שחיטה מימינו לשמאלו, וחרט ולא רצה להיות הכם ולקחת סמיכה, אח"כ שלח ההכם בשביל אותו האיש ואמר לו: כבר אני טרחתי וכתבתי לך סמיכה ואתה מוכרח לקבל ממני הסמיכה וליתן לי שכר הקצוב, והרבי של כותאיס אינו משגיח על הרבנים הקטנים בכפרים אשר ת"י שהם עושים דברים כמו אלה.

לו) סדר הלימוד בקוטאים וגרוזיען. איזה ממנהגיהם.

המלמד כאשר ילמד את הילד סדר האלפא ביתא עם הנקודות, מתחיל תיכף ללמד את הילד לקרוא אלהי נשמה שנתת בי ואח"כ ילמד אותו ברכת המזון, וכן סדר הלימוד הוא קורא לפני הילד שורה אחת בסדר, והילד מוכרח ללמד את השורה כל מלה ומלה בע"פ ומושיב נער אחד אצלו ללמדהו זה השורה, וכאשר אינו יכול ללמד לזכור המלות אז מכה אותו מכת מרדות במקלו, וכאשר ידע ולמד אותה השורה, אח"כ המלמד שומע למודו ואחרי כל מלה ומלה הוא צועק עליו האהאָ! כמו שצועקים על הסוס, וכאשר יודע הנער בעל פה את השורה הראשונה ילמד אותו השורה השני' כמקודם וכן על הסדר עד שיגמור ברכת המזון, ואם להראות את השורה ד"מ אשר למד בעל פה להראות לו השורה הזאת או מלה אחד בסדור שני או במקום אחר אז משיב הנער: אקאנאַ מע ארוויצי פירושו בכאן אינני יודע לא למדתי בכאן. וכיון שמתחיל הילד ללמד ברכת המזון, אז שולה אבי הילד להמלמד דורן, אחד או שנים תרנגולים ואחד נוד יין ושלשה לחמים. ואחר שגמר ב"ה ברכת המזון מתחיל ללמדהו סדר התפלה, חתיכות חתיכות על הסדר הנ"ל, האָ האָ אחר כל מלה ומלה, וכן נער שיש לו הבנה מבין אח"כ מן הרגילות לקרוא מעצמו מעט מעט, אבל מי שלא יכול יושאר עם הארץ שאפילו תפלה אינו יודע. מי שיש לו הבנה אז המלמד מתחיל עמו ללמד מקרא חתיכות חתיכות מן חומש ג"כ על הסדר כמו שכתבתי למעלה בלא פירוש המלות כ"א דווקא לקרוא בחומש וזהו נקרא מקרא שלהם, בשביל זה ג"כ יקבל מתנה כנ"ל. כיון שהוא יכול לקרוא בתוך החומש ואחרי כל מלה ומלה צריך המלמד לצעוק עליו בכח הא! האָ! ואחרי אשר יודע לקרוא מעט מעט התיבות אז ג"כ המלמד יתחיל לפרש לו המלות בלשון גורזיא ובלא חיתוך האותיות, ואז ג"כ יקבל המלמד מתנה מאבי הנער דורן יותר חשוב כמקודם ואח"כ כאשר יודע מעט לפרש בלא קריאה אז ג"כ מפרש לו בלשון גורזיא מעט מעט פירוש המלות של תהילים משלי ואיוב, ומעט מן ישעי' לא על הסדר. אח"כ מתחיל ללמד אותם גמרא ומהו גמרא זהו עין יעקב ודווקא האגדתות אשר מפרש לו דווקא פירוש המלות של אגדתות בלא שום מלות ובלא שום פירוש. ואז יקבל ג"כ מתנה מאביו, בזמן שילמד עין, יעקב ילמד אותו ג"כ פירוש המלות של קו [כן] הישר הכל בלא קריאת התבות, ואח"כ ילמד אותו פוסקים ומהו הפוסקים הלכות שחיטה ובדיקה, ולא משו"ע כ"א מן ספר אחד ימין משה אשר ימצא אצלם וג"כ על זה הסדר הפירוש המלות בלשון שלהם, בלא קריאת התיבות. אני הייתי במדרש ובחנתי התלמידים אחדים יכלו מעט בקושי צו בוכשטאבירען, ואחדים גם זה לא יכלו. התלמידים הגדולים מבני ט"ו שנה ואילך המה רק אחדים, וידעו מעט, לפרש פירוש המלות בעין יעקב,

ולא הפשט, כי הפשט גם החכם המלמד יודע מעט מזעיר! אח"כ מעט מעט מעצמם ילמדו במשך הזמן איזה דינים מהלכות שחיטה ובדיקה דהיינו כיון שיודע שחמשה אונות יש לה לריאה שנים בשמאל ושלשה בימין, וגם וורדא וסירכא כסידרן כשירה בלא בדיקה ואם חסר אינה הוורדא משלמת, וסירכא ממקום שנשבר הצלעות, או מכה בדופן כשירה ג"כ בלא בדיקה או חסר או יתיר או חליף, טריפה: אע"פ שאינם יודעים צורת הריאה ולא מקום הנחתה ולא שמותיה דווקא שיודע שאינה אחת נקראת רגל חמור ואינו יודע למה, ומקומה; ועוד איזה דינים אחדים בעל פה, ואז הוא עומד הכן ומזומן וראוי לסמיכה, ולהקרא בשם חכם.

הנשים כשתבואנה לבכות על המת תתלבשנה בבגדי שבת ויום טוב, ובזמן שהן יושבות ובוכות מביאות לפניהן יין שרף עם זאקוסקא אבל זה דווקא אצל הגבירים ובבגדים חשובים שהן לובשות, זהו הכבוד האחרון שהן עושין עם המת, והיום הזה קודש הוא בעיניהם מפני לפי אמונתם ודעתם, המת עובר מעולם הזה לעולם שכולו טוב והולך ויבוא ביושר לגן העדן כי אין גיהנם לישראל לפי דעתם. א"כ כאשר הנפטר הולך ביושר אל גן העדן, בזה גם היום הזה הוא מכובד למאד, ואינם כ"כ מצטערים הרבה על הנפטר, כיון שמת. בעוד המת מונח בבית על הארץ, כבר נשים מתעסקות בתיכון מאכלים שונים ומכינים סעודה בשביל האנשים הבאים לנחם את האבלים, ולכתוב עוד יותר בביאור נכון אבאר סדר המיתה של אם אברהם לעוויטש החשובה והצנועה והטובה מ' רחל אשר נפטרה בזמן שעמדתי בביתם. וכן בזמן שיצתה נשמתה הטהורה, התחילו להקבץ הרבה נשים מכל העיר ובתוכן גם נשים אמוריתיות אשר אהבו אותה בחיה, וגם הן עזרו לבכות עליה, וכולן מלובשות בבגדים חשובים מפני הסיבה המבוארת למעלה, בחדר המת ישבו הנשים, וכל הקהל ישבו בחוץ ובחצר, בחדר השני נשים התעסקו באפייה ותיכון מאכלים לסעודת המנחמים. הביאו יין שרף וכבדו בו לנשים המבכות. לראש ורגלי המת עמדו שני נרות דולקות והיא מכוסה בכמה מיני בגדים יקרים של משי ומטפחות של משי הרבה וכולן תשבנה ותבכנה עליה ומספרות את שבחיה. באמת כי אשה חשובה היתה, היתה יודעת תפלה בסדור והלכה בבוקר ובערב לביהכ"נ אל התפלה, קיבלה אורחים בביתה בכל הכבוד, ונתנה להם את כל צרכם כפי כחה, וקיבלה כל האנשים בשמחה ובסבר פנים יפות גם עזרה תמיד לעניים ונצרכים, ועוד ועוד, אשר כל העיר מעידים, גם נשים של אוה"ע, שלא נשארה כמותה בכל העיר, בטוב לבבה וכשרון נפשה היקרה והטהורה. תהי מנוחתה כבוד ותזכה לעמוד בזמן התחיה, ותהי' למליץ בשבילנו. אחרי אשר עשו את צרכה כמשפט הלכו כל העיר ללות אותה לארץ החיים, רק הנשים לוו אותה רק משער הבית ולחוץ, וחזרו לבתיהם. בביה"ק עשו שליחים כוללים שהיו באותו הזמן, הספד על ביה"ק, כאשר חזרנו לבית האבל, ראיתי בתוך החדר שהיתה מונחת לשם עומדים שני לייכטער עם הנרות הדולקים ההם, ובכלי קטן מונח קמח, ואצל הקמח אבן קטן, ואצל האבן איז אויס גיגאסען איין רייע צו בראכענע איי (ביצה), הביצה סימן לאבילות, והאבן ג"כ סימן לדומם שהגוף נעשה כמו דומם שהוא סוף כל האדם, והקמח אינם יודעים לפשר, כ"א הם אומרים שזהו מנהג אצלם מאבותיהם, וכוס אחד עם מים מלא אצל הנרות. בזמן שבאנו לנחם האבלים הזמינו שולחן. וכלנו

ישבנו לאכול ולברות על השולחן היו לחם עם עוגות ממולאות בגבינה וביצים מבושלים ומלח ויין, וגבינה. בברכת המזון אמרו נברך להמנחם אבלים שאכלנו משלו, והקרואים השיבו: ברוך המנחם אבלים שאכלנו משלו ובטובו חיינו. עד המנחה לא ישבו האבלים על הארץ, תפלת מנהה התפללנו באותו החדר, אח"כ ישבנו על השולחן, והקהל אמרו כמה קאפיטל של תהלים, אחר התהילים הביאו לנו טהייא לשתות, אונד קוכען אן געפיהלט מיט קעז געפרעגעלט, אויך געבאקטע קוכען, ויי"ש הביאו לשתי', וישבו על השולחן עד זמן תפלת ערבית. באותו הזמן הכם ר' יוסף והאבלים ישבו על ספסלים קטנים נמוכים לארץ. כל ערב וערב אחר תפלת מנחה, מגידים אהדים תהלים ושני שליהים היו באותו הזמן מירושלים והיו לומדים משניות, אח"כ שותים טהייא ואוכלים באלה הימים רק מיני מזונות וגבינה ומיני תבשיל של חלב גם שותים יין ויין שרף וכן גם בבוקר אהר תפלת שחרית. — כאשר נשלמו ימי האבלות שבעה ימים עשה האבל משתה בערב בעד כל ההכמים אשר יש בכותאיס, על השולחן הביאו אז בשר צלי ויין וגאמי כמו קאשע מאכל גם למאוד. אחדים מן ההכמים אמרו דרושים אהדים מעניני דיומא וואס זייא זיינען ווערט גיוועו להתוך ידיהם ורגליהם, בלא שום טעם וריח, כמו שכורים, ואחרי דרשותיהם אמרו האבלים קדיש דרבנן ואחרי הדרשות והקדישים השלימו מאכלם. בזמן הדרשות נפלה תרדמה על רוב מהמסובים, אבל השלמת האכילה הקיצו משנתם, ובזה נשלם סדר האבילות.

סיפור של הכם ר' יוסף עליגולאוו: בזמן תשעים שנה בערך מקודם, היה המנהג במדינה הזאת מי שלוה כסף איש מרעהו, או ישראל מישראל או ישראל מאוה"ע או גוי מישראל, היה נותן הלוה אל המלוה אחד שער מן הוואנצעס שלו לערבון על זמן, באם שהלוה לא יהזיר את הכסף להמלוה בשעה המוגבלת לפרעון, אז המלוה יש לו חוק והרשות גם מן השררה, אויס צו רייסען אללע האר פון דיא וואנצעס, אבל הלוה כאשר נתן השער אל המלוה הי' נותן לו בסימן, כי עשה סימן על השער מיט דעם קניעפעל וויא ער פפלעגט פאר קניעפען דיא האאר, והשער ההוא היו מונח לפקדון אצל המלוה וכאשר ההזיר את הכסף להמלוה, אז היה מקבל את הפקדון ההוא. פעם נאבד השער האחד של גוי הלוה אצל המלוה מישראל, היהודי חפש בכל המקומות ולא מצא את השער, ולא חפץ הגוי ליתן הכסף ליהודי זה ראשון, ושנית היה סימן רע לאותו הגוי באם שנאבד השער שלו. והלך הגוי עם היהודי אל הכומר הגדול בעל המשפט, וההריץ בעל המשפט שמחויב היהודי להחזיר לו את השער שלו ויבקש היהודי ליתן לו אחד שבוע זמן עד שיחפש עוד, אולי ימצא, מה עשה היהודי, ביקש בסתר מן גוי אחר, בנתנו לו שוחד כעשרה רו"כ שילך הגוי ההוא אל הגוי בעל השער, ולשאול לו אם לא נצרך הוא בכסף, ואז יתן הוא לו כסף בהלואה, ולא ילך עוד פעם ללות מאת היהודי המלוה שלו, וכן היה, הגוי נתן סך קטן בהלואה לאותו הגוי הלוה, והוא נתן לו שער אחד בסימן לפיקדון. אז הביא הגוי ההוא את השער ההוא ליהודי ההוא, ולקה היהודי שער אחד אחר אשר כתמונת זה השער בצבעו וגונו, ועשה בו הסימן של הגוי הלוה שלו, אשר נאבד ממנו. בימים אחדים הודיע להלוה שמצא את השער שלו, והנה שמחה גדולה היתה לאותו הגוי שהכיר בסימן שלו שהשער

הוא שלו, והחזיר הכסף ליהודי ולקח בחזרה אותו השער הפיקדון שלו, וליהודי נעשה הרוחה ממנו.

לז) חג הפורים בקוטאיס. יתר מנהגיהם.

אחרי קריאת המגילה בבית הכנסת (הרב בעצמו קרא בנגון שלהם) נעשה שמחה וששון במחנה ישראל, כל אותו הלילה, וגם למחר יום הפורים עד אחר חצות הלילה, האבען זייא אללע ארום גיפֿארען און זיך גיקאטאייעט אין פֿאייעטאגס׳, מקטון ועד גדול על הסוסים רכבו, אללע גאססען פֿול פֿון נאראד אנשים ונשים וטף, ווייבער קרושקעס באגודות מזמרים ומטיילים אצל בתיהם, לפנות ערב ובערב התחילו נשים לטייל בפֿאייעטאנען אחת הנה ואחת הנה, קולות ששון ושמחה מלאו כל רחוב היהודים, לפנים היו מנהגם, בשיירה גדולה לרכוב על סוסים כמו מיליציע או ראטניקעס, דרך רחוב של ישובם הין אונ צוריק בקול שירים אבל בעת רוכבים אחד אחר, גם נערים קטנים על הסוסים ירוצון. בלילה בתולות ועלמות רקדו במחול ובקול שירי הארץ, בענול מסביב אוחזות בידיהם בענול אונד דרעהען זיך ארום כמו שראיתי באהלציך מחול הענול שמה. שולחים מנות ומתנות איש לרעהו, מיני מאכלים תרנגולים צלויות אוזים, יין כל מיני מזונות ומיני מתוקים ומזונות מתוקות וכדומה, גם מתנות במטפחות וכדומה. בכל בית ובית על הסעודה מתקבצים קרוביהם מכמה בתים ואוכלים ושותים ומזמרים שירים ופיוטים, אבל ע"פ הרוב הנשים ואנשים פֿליהען ארום אין דיא פֿאייעטאנען ביז שפעט אין דער נאכט. בבית של הכם ר׳ אפרים נקראתי על הסעודה, ושם היו מזמרים בעלי המוזיק אנשים אחדים מן הצבא, וכל הבית שלו היה מלא מן נשים ובתולות, והלכו במחול מרקדים, זעהרע טענץ, זיינען וויא דיא טענץ פֿון דער מדינה, געהען וויא דיא גרוזינישע דאמען, אונד טאנצען אויך איינציג וויים אויך 2 נקבות צו זאמען אויך איין זכר מיט איין נקבה, אבל אופן המחול שהוא אינו מגיע בה, דער קאוואליער טאנצט מיט דער נקבה, נאטירליך, וויא אין דאגעסטאן, דיא לעזגינקא מיט מימישע בעוועגונגען אונד פֿיגורען. ביז שפעט אין דער נאכט האבען דיא מוזיקאנטען געשפילט אונד זייא האבען גיטאנצט, והחכם סיפר לי, כי אם לקרוא ולהזמין נשים ובתולות שיבואו לאיזה בית יעבור כמה זמן ושעות עד שמתקנים הטאולעטים שלהם, ובפה, כאשר רק שמעו דעם ערסטען טאן דער מוזיק, מיד ברגע אחד נתקבצו המון נשים ובתולות מכל הבתים השכנים להם, זייא האבען זעהר שטארק ליעב דיא אייראפישע מוזיק, ובעת הדוחק, די בשבילם רק התוף, כמו שראיתי ביום שושן פורים, בחצרות הבתים מתקבצים הרבה בתולות, אחת מכה בתוף, והנשארות מרקדות במחול אחת אחת.

טבע אצל יהודי גרוזיא ואימערעטיא בכלל והעיר כותאיס בפרט, שמה שהם אומרים, הוא כולו שקר, ואין מה ליסד על דבריהם, כי שקר גמור כל דבריהם, והנפים הם למאד, הם אוהבים להבטיח הרים וגבעות גם הירח מן השמים מזומנים הם להבטיה לתתן, וכאשר יבא הזמן לקיים מה שהבטיחו, אין שום אדם בבית, אז בעת ההיא יעשה א"ע כחרש שוטה וקטן, וכתם ושאינו יודע לשאול, ופונה דרכו כמה חוצות ורחובות שלא יפגוש באיש אשר הבטיח לו איזה דבר, וכאשר השאל את המבטיח מדוע לא תקיים הבטחתך, אז יעשה שבועות כאנשי מצרים

(ציניינער), וישביע בנפשו ובגופו ובנפשות כל בני ביתו ועוד מעט גם באלהיו, שמקוה אינו טהור הוא, או שנאבד אצלו החפץ שהבטיח, או שנגנב, או שלא קיבל עדיין וכמה תשובות באין מספר ומזומנים בכיסו להשיב לשואלו, למען שלא יתבייש ממנו, ואינו כותש כ"א עומד הלאה בהבטחתו כמו שיש אצלינו משל ההמוני „ער ווירד קיין מאל לייקנען אונד קיין מאל געבען", אונד ווען עס קומט איהם אויס שמאל, דאס ער קאן שאן ניכט וועק געהן, ולא ימצא אצלו שום תשובה, אז יחבא את עצמו בנקרות הצורים, למען שלא יבואו אל ביתו, יענו אנשי ביתו, כי אין המבטיח בבית, אונד אללעס מיטן גילעכהטער אונד מיט קאמפלימענטע, דער אנדערער וואלט זיכער ניגלייבט, אז באמת איז ער אפיינער ארדענטליכער מענש, אונד עס הייבט זיך גאר ניכט אן, וכן הגדולים והקטנים העשירים והעניים האנשים והנשים והטף, החכמים ועמי הארץ, כמו אם אחת ילדה את כולם בטבע אחת, או כמו שלמדו כולם תורה אחת בחדר אחד, או שעשו ביניהם חוק ויד אחת להחזיק ולעשות ולקיים בכל מקומות מושבותיהם. וזהו צרעת ממארת ביחוד לעוברי אורח ולאנשים הבאים אצליהם ממדינות אחרות, וגרים אשר עדיין אינם יודעים טבעיהם, מוליכים אותם עקלתון ושולל בדרכי הבליהם ושקריהם, ויכשילו רבים בדבריהם והבטחותיהם. כולם ערומים כנחשים וכילודי מדבר, בלא שום דרך ארץ ומדות טובות, שלשה פעמים ביום שבואים לבית הכנסת לתפלה, זהו לא מרצונם הטוב ומשכלם שמכירים בורא עולם, ומפחדים ממנו, כי אם דווקא מן הרגילות, כי עוד הם נערים קטנים מוביאים אבותיהם על ידיהם לבית הכנסת, ומזמן שהילד יתהיל ללכת על רגליו, הולך שלשה פעמים ביום לתפלה, אבל לא מן יראת שמים, כי אם רגילות פשוטה, כי לוא היתה יראת שמים בלבותיהם היו נוהגים על אופן אחר, והצדקות שהם עושים, מפני שלשה דברים (1) מפני הכבוד והשם, שישבחו אותם בארבע ארצות, (2) להכבד בקלון חבירו אשר לא יכול ליתן כמוהו מפני שעני הוא ואין ידו משגת, (3) הם נותנים לא מלב שלם כי אם בחוקת היד, ולוא לא דרשו החכמים ולא צעקו עליהם בכל פעם, לא היו נותנים אפילו פרוטה. והחכמים מה שהם זריזים על הצדקה, ג"כ לא מלב שלם, כ"א מפני הכבוד, כי רבני ארבע ארצות שולחים אליהם מכתבים ע"י השליחים וכותבים עליהם: גאוני הזמן פארי הדור עמודי העולם פטיש החזק בוצינא קדישא ועוד ועוד דברים גדולים כמו אלה, אשר הרבנים מתגאים על ידי זה, כי הם חושבים שהם באמת גאוני הזמן ובוציני קדישה, אף גם שהם בורים דאורייתא אשר לא יכולים ללמד אף עלה אחת מן ש"ס בפשט פשוט, כי אם בדוחק מבינים פירוש המלות של עין יעקב, וראיתי מסכתות אחדות מונחות בשני בתי כנסיות רק לעדות שהעוברים ושבים יחשבו בלבם שבאן לומדים גמרא, אבל עס הייבט זיך גאר ניכט אן, לא יש אחד שלוקח אותם בידיהם ושילמד בהם, כי אין להם אחד שיכול ללמד אתם גמרא, ומדוע להם גמרא ולמוד בכלל, כי כל מגמתם ותכלית שהם חיים על פני האדמה מן ילדותם עד זקנותם כי אם בארשין אשר בידיהם למדוד סחורה ולא יותר. ועל אלה החכמים הבורים גמורים, כותבים עליהם גאוני הזמן ויסודי עמודי העולם!

בחג הפורים בבואם לבית אחר המגילה, מכינה האישה עץ שחור בבית המבשלות אצל האש, והאיש בבואו החדרה שמה שואל מאשתו מה זה והיא אומרת

זהו המן, מיד מתכעס האיש והתחיל לצעוק בקול רם על אשתו תשרפהו ומכה ברגליו על העץ ומשליכים על המוקד ויאבד שמו וזכרו מקרב הארץ! וזהו מנהג אצל יהודי כותאים.

בחג הפסח בסדר השני עושים מחזה בבית: שולחים נער אחד מלובש בבגדים של דרך, החוצה, והבחור יחזור אחרי כמה רגעים לבית ומכה על הפתח שיפתחהו, אנשי הבית היושבים על הסדר שואלים אותו מי אתה. והוא יענה יהודי אני! מי יאמין לך שיהודי אתה שואלים הם: והוא יאמר ציצית יש לי, זהו איננו סימן, תן סימן אחר, יאמרו לו, וכן הוא כמה וכמה סימנים נותן ד"מ שראשו גלוח וכדומה להם שהוא יהודי באותות ובמופתים, ולא יקבלו ממנו שום סימן עד שלא יצעק מאחורי הדלת שנמול אנכי כמותכם א"כ ישאלו לו, אם יהודי אתה מדוע אתה באת עכשיו מן הדרך אלינו האם אתה אינו יודע שחג המצות לנו, וכיצד היית בדרך עד עכשיו? והבחור משיב תשובות רבות שהוא מירושלים ודרך רחוקה היתה ונתעכב כ"כ בדרך וברוב בקשות ותחנונים מניחים אותו אל הבית. הבחור מלובש כאיש עובר אורח חגורו על מתנו ומקלו בידו, וצחוק נעשתה בבית בבואו אח"כ אליהם, כן המחזה בחג המצות על הסדר השני. ויתאספו כמה בתים ומשפחות לבית אחד החכמים שלהם והחכמים מתרגמים ההגדה לפני המתקבצים ועושים הסדר משפחות אחדות באגודה אחת בבית כל חכם וחכם שמה.

רוב מאנשי כותאים מגלחים את שער ראשיהם, אבל מהם יותר הזקנים, אבל הבחורים כולם נושאים את שער ראשיהם, ולהיפוך הנשים שלהם נושאות שער תלתלי ראשיהן אפילו אחר החתונה. והנשים יעשו תלתלי ראשיהן כמו פאות אנשי יהודי פולין וליטא ונושאות אותן לא מאחורי הראש כמו אצלינו הבתולות, רק כמו אצלינו בחורי הישיבות, גינראייזעלטע אונד היינגען זעהר לאנג עד על החזה שלהם וכן נושאות נשי אימערעתי וגורזיא וארמעניא במדינות האלה, עס מאכט זייא זעהר פיל עפעקט, אבל בחורי הדור הזה משתדלים ללכת כמנהג אלא-פראנקא, ומואסים בדרך מנהגי אבותיהם הזקנים.

נשי יהודי כותאים אינן משגיחות על בשר וחלב, הסכין שהותכין בשר חותכין בו גבינה וחמאה, והכלי שמונחים בו בשר מניחים בו אכילה של חלב, והאנשים אינן מוהין בידיהם כי בעצמם אינם משגיחים בדברים כאלה, והרב לא יכניס את ראשו באלה הדברים. זה היה מקודם מספרים כן אבל בשר ודגים אוכלים ביחד ובכלי אחד גם עכשיו, ובכפרים נוהגים כן גם בימים האלה. בבית הרב ראיתי בשבת בבוקר דולק אש גדול בבית המבשלות וגוי מעמיד הכלים של האכילות על גבי האש להחם, וכן נוהגין בכל בתי ישראל בכותאים ובכל הכפרים, בכל יומי השבתות, אבל הרב ר' יוסף ואברהם לעוויטש עשו תנור ומעמידים אצלם האכילות בתוך התנור כמו הצאלאנט שלנו.

החתן והכלה כאשר מוליכין אותם אל החופה, או כאשר מוליכין את הכלה אל בית החתן הולך כל הקהל זקנים עם נערים בנרות דולקות בידיהם ומזמרים שירים בתוך הרחובות, וכן מוליכים את המת לבית עולמו, בנרות ובקול שירים ונגונים אבל ההבדל ביניהם ששם מוליכים אותם חיים ומזמרים פיוטים ופזמונים של חתונה, ואצל המת מזמרים קאפיטלים של תהלים, אבל הצערעמאניאל אחד הוא, המנהג

חזה הוא ג"כ אצל הגוים האימערעסינים כי נם הם מלוים. את מותיהם בקול שיר וזמר בחוצות העיר. וכן בכל הכפרים בכל המדינה הזאת, וגם בארץ נורויסטאן ג"כ מנהג כזה, ובעת שמוליכין את הכלה או החתן ממקום למקום ג"כ רוכבים רבים מלוים אותם בקול שיר וצערעמאניאל חשוב. (כמו שראיתי שהיו מוליכין את כלה אחת מקולאש לקוטאים לפנות ערב בפורים).

הרב ר' א... נם הרוה נדול, והשני ר' י... ג"כ כמוהו בעל גאוה, וכל אנשי העיר כל אחד בעל גאוה בפני עצמו וחושבים שהם גדולי הדור ואין כמוהם הכמים ונבונים בכל תפוצות ישראל ומפני זה איז זייא ניכט אנשטאנדינג גיוועזען לשחר אותי לפעמים בביתי, וכן כמה ימים וזמנים שישבתי בכותאים לא בא שום איש אלי הביתה, חוץ מן הזקן ר' שבתי הכם של בית הכנסת דלמעלה, ושתי פעמים משך שלשה חדשים באו אלי שני גאוני הזמן הרבנים מפורסמי העיר הנ"ל וגם אז בענין נחוץ להם באו, ולולי זאת גם אז לא באו אלי, כן בליתי זמני גאנץ עלענד אונד איינזאם בכותאים ובפרט בימים האחרונים קודם הליכתי. — ויהי כאשר השלמתי כל מעשי בכותאים החילותי להכין א"ע בדרכים, שלחתי מכתב אל הפריסטאוו לסורס לצות על הקהל שיכינו בעדי דירה, לבית הדוהר בטיפליס להעצר כל המכתבים על שמי שמה עד בואי, וקניתי לי הכל מה שנצרך לי הי' על הדרך, הודעתי להחכמים ולקהל שאני צריך ללכת לדרכי, וכן בפעם האחרונה יום ד' כ"ז אדר שני ה' תר"ל לפנות ערב באו הסוסים והענלה מן בית הדוהר, רוב מוקני העיר משני בתי כנסיות והרבנים והחכמים נתקבצו אלי בבית שלי להתפטר ממני, ישבתי בענלה, ובעה"ב שלי יצחק לעוויטש ישב עמדי ביחד ללוני, אחרי הענלה זיינען נאך געפאהרען פיעל פאייעטאנס, מרוב מרוצת הסוסים, לא יכלתי להשגיה מי מן הקהל הולך ללות אותי, אבל כאשר יצאתי מן העיר ובאתי עד הסלמבאוים של הטאמאזניע, ועמדה הענלה, כי נצרך הי' לשלם שמה כסף מס בשביל תקון הדרך, וכן הגיעו אלי שם נם כל הפאייעטאנים, והנה ראיתי הרב הזקן ר' אליהו והחכם ר' יוסף עלינולאוו ורוב מנבאי שני בתי כנסיות וחשובים מראשי הקהל וגם החכם ר' משה יעבץ מיט דער גרויסער געלבע בארד, לפלא הי' בעיני על הרבנים והחכמים וראשי הקהל שעוד שכהו גאות לבותיהם באותו הפעם, וזכרו ללות אותי עוד פעם בכבוד כמו בראשונה.

נם דאוויד הקטן קצר קומה העומר כל זמן היותי שמה לשרת אותי בפקודת הקהל, היה בתוך הבאים ללות אותי באהרונה, ואשר נם הוא, כמה פעמים לקח חלק בבדידותי בהדרי ושרת אותי בטוב, קשה הי' עליו פרידתו מאתו, ואשר לא במהרה ישכחני, כי רוב תודה והנאה קיבל על ידי מאת הקהל וממני, סוף סוף, הוציאו שני בוטילקים של אבסינט ושתינו להיים וברכנו איש את אחיו בברכת החיים והשלום, כולם בקשו ממני סליחה ומחילה אשר לא נהגו בכבודי, כל זמן שבתי בתוככם, כפי שנצרך הי' נם הפצירו בי שלא לשכוח עליהם במשך הימים ולא להיות כפוי טובה על העבר, בכל זאת דמעות ירדו מעיני בהפרדי בנשיקה מאת החכם ר' יוסף עליגולאוו, כי הוא בכל זאת יותר ויותר במדרגה מעולה מכולם שמה, ר' יצחק לעוויטש בעה"ב נתן לי במתנה קודם ההליכה אדעאל השוב לזכרון, ונם הוא ברכני בברכה כפולה ומשולשת, סוף סוף הרגע האהרון הגיע להתפטר מכולם בפעם האחרון, הסלאמבאן נפתח ואני ברוב ברכה מכל המלוים נתפרדתי מאתם, הסוסים

במרוצה עברו דרך הסלאמבאוים, והמרכבות חזרו לדרכם העירה, וכמו שהדרך מבילה תוך בקעה נמוכה, לכן כאחד רגע אבדתי אותם מנגד עיני, עס וואר מיר ועהר שווער אויף דאס הערץ יענע מינוטען, כי ה׳ יודע מתי אהי׳ עוד פעם במדינה ההיא במשך ימי היי בארץ, ואולי בפעם האחרון הבטתי על פניהם, ולא אוסיף לראותם עוד כל ימי חיי. — —

לח) הנסיעה בחזרה דרך סורם וברעט.

באתי ב״ה בשלום אל העיר הקטנה סורם, Suram בעש״ק כ״ט אדר שני ער״ח ניסן ה׳ תר״ל. חשבתי שבלא ספק, כבר מזומן בשבילי דירה חמה, להתחמם ולהתיבש את עצמי, אבל רבות מחשבות בלב איש. — ברחוב הגדול פגעתי הזקן יצחק השוטר של ישראל של סורם, ושאלתיו על הדירה, והשיב לי, כי עדיין לא הכין הקהל שום דירה, ולקחתיו על העגלה ובאתי במחנה ישראל. כמו שדירה לא היתה, לא יכלתי להתעכב את בעל העגלה, והוכרחתי להניח את החפצים שלי בבית הכנסת, ולשלוח בעד הנשיא של נוים שיבוא תומ״י, בבואו שאלתיו, בשביל מה לא השתדל ולא דאג בעד דירה, בזמן שכבר הודעתי להפריסטאוו במכתב מקודם שני שבועות, והשיב לי הנשיא כי הפריסטאוו מסר לי המכתב, ואני מסרתי להשופט יעקב של ישראל, והוא הודיע לקהל, ואין אחד מהם דאג על זה. וכן התחיל הנשיא לצעוק על הקהל שיתקבצו שמה, ונעשה קאלאמאנאל גדול ונורא וצעקה ורצה הנשיא להשליך מן בית אחד של ישראל כל הכלים שלו ולהכין בית בשבילי, אבל אח״כ, לקח בחזקת היד העליה אשר על בית בנימין מנשהראווי העשיר שמה, אחיו של מנוח העשיר. וכמו שלא הי׳ שמה זכוכית בתוך החלונות ואחד מן צדדי הבית היה פתוח מיד צוה הנשיא והביאו אומנים, ותיכנו הכותל והעמידו זכוכית בחלונות והביאו המטלטלים לשם, ונשארתי בבית ההוא, תנור וכירים לא יש שם עמדתי בקירות רב מלובש בבגדים של דרך ובפאלושובאק, עכשיו נצרך להקהל, להשתדל עבור הוצאות החיים על ימים אחדים שאעמוד שם, ונעשה צעקה ומריבה גדולה ביניהם, עד שעשו ביניהם קיבוץ קטן של כסף, ומסרו לידי השופט הרע והמנובל ההוא. והשופט התחיל לפרנס אותי, הביא נרות א׳ פונט של שבת דקים והשכים, ולחם יבש עם דגים מלוחים וכרומה, סוף דבר שלשה ימים עמדתי בקירות נוראה, כי שלג וגשם ורוחות גדולות הכל ביחד הי׳ לשם באותן הימים, וכל הבית מלא סדקים וחורים, והרוח יבא לבית מכל צד ופנה ממעלה ומטה, ואין עצים ואין שום דבר, עד שהתחלתי לצעוק עליהם והביאו לי איין ליטווישען פייער טאפף מיט קיילען אונד איך האבע מיך געווארמעט לעבען פייער טאפף, אונד דיא צאהן האבען זיך געשלאגען אחד לאחד מן הקירות, ונתקררתי שמה עד מאד. מקודם הייתי עומד שלשה פעמים בבית מנוח העשיר והוציא עלי הוצאות עד חמישים רו״כ, אבל בראותי, שאין הקהל נוחה מן הבית ההוא ולא נתנו לו שום תודה, ולא הפצו להתקבץ בביתו, ולכן עשיתי בחינה, כיצד יהי׳, אם אבוא בבית של קהל, וכן נהגו גם באופן השני. בחרפה ובזיון עמדתי אצל הקהל, בעה״ב שלי במשך שלשה ימים לא בא אפילו אף אחד רגע לביתי, והשופט פעם הלך במלאכתו ושכח עלי כל היום ונשארתי בלא אכילה עד הערב, ולא ידעתי כיצד לכנות אותו התענית כ״א תענית של סדום ועמורה. לפנות ערב הביא לי השופט פת אחד יבש והתיכה

של דג מלוח מבושל, וכאשר ראיתי את כל אלה, אשר הקהל כלל אינו משגיח עלי, הלכתי אל השופט הפריסטאוו וספרתי לו את כל אלה, ויחרד לשמוע את אלה הדברים, מיד שלח שיבוא אליו הנשיא מן הארמענים ויצו עליו להכין לי בית הם ואכילה ושתי' על נכון בעדי. במהרה הלך הנשיא והזמין אותי בבית אחד עשיר של הארמענים מקרוביו, הבית היה מפואר בשפאליער ונקי ועם כירה, חם עד מאד, כי עצים וטהע וצוקער הכל הי' מוכן ומזומן מבית הנשיא של הגוים, האכילה הי' שלח הפריסטאוו תרנגולים ושחט החכם ואשה אחת אשכנזית היושבת שמה, תיכנה את האכילה בשבילי, וכן נשארתי בבית ההוא עד יום צאתי מסודם, ועזבתי את מחנה הרעים והחטאים ההם. בכל יום ולילה עת שמתקבצים לביהכ"נ, קולות וברקים ומחלוקות ומריבות עד לשמים, מכים זה את זה ומקללים ומחרפים איש את רעהו, אין גדול וראש בהם, כי כולם גדולים וראשים, ולילד מבן ששה שנה ואילך יש ג"כ הכח והרשות להגיד דעתו ולהרים קולו בקהל עם, ירהבו הנער בזקן, וכן שנאת חנם ופירוד לבבות פורחת שמה, ולפעמים רייסען זייא זיך וויא דיא קעץ אפילו כל היום בשוקים וברחובות, וכמו סדום ועמורה רעים הם בטבעם, אינם מקבלים שום אורח בבתיהם אפילו בעתות החורף והקור, מניחים אותם ללון בחוץ, ומבזים החכמים שלהם, גם השליחים והאורחים שיבואו אליהם, ומכים אותם באכזריות חמה וכזאבי ערב בצורות ותואר בני האדם המה, פעם בא אליהם אחד שליח כולל חכם ר' דוד סודרי מצפת עם משרת שלו, ונאבד אצלם מכספו. 14 רו"כ אשר לוה לאחד מבני העשירים שלהם, ובשביל הרבית הכוהו מכה רבה, ולא הניחוהו לשום בית ללון, בעת החורף היה, ואחרי רבות התלאות והבקשות קבל אותו החכם דשם, והכוהו את החכם במכות אכזריות אשר הניח אותו בביתו, בעת ההיא היה לשם גם אחד מאשכנזים, ר' שלמה שמו מקרעמענצוק, ולא קבלו גם אותו לבית, עד שהוכרח הי' ללון ברוב בקשה בבית האשה האשכנזית אשר נדדה לשם עם בעלה הספרדי שבא מארץ רוסיא מן העלילה של דם שהי' לשם מקודם, ולולי האשה ההיא היו מוכרחים להשאר בבית הכנסת אשר אין תואר ואין הדר לו עם חלונות בלא זכוכית, בקרירות נוראה ובלא שום אכילה כלל, וכן היה צריך להיות גם גורלי, אם אני באתי אליהם לא בשם המלכות, אבל כאשר הי' לי ב"ה כח מן הממשלה, היה גורלי יותר טוב מגורל כל האורחים שיבואו אליהם, כי לסדום ועמורה סורם יחשב בעתות אלה. השוקים והרחובות צרים ומעוקלים כמו כפרי הישמעאלים, ומלאים טיט ורפש עד הברכים, האויר קשה למאד, כי אין להם בתי כסאות ומזה האויר מקולקל וקשה למאד. וכן כל אופן ימי חייהם, בלא סדר ובלא דרך ארץ, הולכים באחד צאכע (בגד פשוט כמו של מוזיקים של פולין) Чоха ששוה לא יותר משני רו"כ, וכל הבגדים אשר עליהם לא שוה יותר מחמשה רו"כ והולכים בהם עד שיקרעו לגזרים ולהתיכות חתיכות, וגם אז תופרים ומניחים עליהם לאטעס, וכאשר יבוא הזמן שהם נעשים לבלויי סחבות אז מחליפים אותם, וקונים צאכע אחת בשביל 2 רו"כ וכן הלאה, ואינם מדקדקים על חיים טובים. הלחם שלהם, אפילו העניים שבארצות אירופיא אינם אוכלים כמותו, וגם לכלבים, צער ליתן כלחם שלהם לאכול, ומאכליהם אינם נקיים, ואויר רע וקשה למאד מן האכילות, ויושבים בבתים קטנים חשכים ואפלים, בנוים כמו סאראים של סוסים ומלאים עד הצואר טיט ורפש, וכינים ופרעשים מובן מעצמו כי שם ארץ מולדתם, ומה להם ללמד ילדיהם, כי בזמן שיולד

אצלם בן יש להם שמחה גדולה, כי יהי' להם עזר בעסקיהם, וכאשר יולד להם בת, אז כמו תשעה באב הצער אצליהם, כי מן הבת אינם מקבלים שום עזר כלל. והחכמים שלהם נמבזים ונמאסים בעיניהם ואינם משגיחים עליהם כלל אפילו אם ימותו ברעב ותוסר כל, וגם הם אינם טובים מן ההמון ספרים ותורה לא יזכר ולא יפקד אצלם, כי מי יכול להבין שיצרך בהם, גם מקוה אין להם והחכמים אינם משגיחים על הטבילה של נשים.

בעת שהיולדות מונחת בחדר, אסור לבוא אל החדר ההוא לקחת משם שום כלי ושום דבר וגם לא אש מן הבוחאר, והחדר צריך להיות סגור כל אותו הלילה של לידה. נרות של שעוה מדליקים בבתים שלהם בכל ע"ש וער"ח, נר אחד אצל המזוזה ונר אחד אצל התנור הבוחאר. מנהג של המן עם העץ שמשליכים לתוך האש בחמה שפוכה על המן, ג"כ בסורם כמו בכותאים. ובשעת שטוחנין הקמה למצות קודם הפסח מחויבים להדליק אז נרות של שעוה בתוך הרחיים, והנרות של שעוה מחויבים להדליק בתוך הרחיים כל אותו הזמן שטוחנים הקמה, כי בלא הדלקת נרות יהי' חמץ הקמח או שלא ישלוט על הקמח סטרא אחרא ושדין וכדומה. סדר של פסח והקאמעדיא עם האורח שיבוא מירושלים ושואלים אותו מי הוא? ומאיזה מדינה עד שיתן להם כמה אותות ומופתים וצריך להעיד שנמול הוא, כמו שביארתי בסדר של פסח בכותאים, יעשו ג"כ אנשי סורם ג"כ כאנשי כותאים, כי מנהג ישר הוא בעיניהם לעשות קאמעדיא בעת הסדר. ורובם מתקבצים לבית החכמים כי אין מהם שיבין אפילו לקרוא בסדור תפלה, ומי מדבר לסדר את הסדר בפסח כי כולם בורים ואינם יודעים שום דבר מדת של ישראל. וכולם קמצנים וכילים גדולים עד מאד, יש מהם עשירים יותר ממאה אלף רו"כ ואינם נותנים לנשותיהם ולאנשי ביתם אפילו פרוטה על הוצאותיהם הקטנות, ומחויבים הנשים שלהם למכור בסתר לחם ומיני אכילה מן הבית למען שיהי' להם פרוטות בכיסן על הוצאות קטנות שלהן, בנימין יש אחד עשיר ביניהם יותר ממאה אלף רו"כ והוא בעצמו מונח ככלב ושומר את הכרם שלו בטיט ובגשם, ואינו רוצה לשכור שומר אחד במחיר מועט, והולך בצאבע של שני רו"כ, כמו שביארתי למעלה, כן טבעה של יהודי סורם. בכל זאת השתדלתי לעשות סדר בתוכם, וקבצתי הקהל והם בחרו שלשה גבאים שיהיו מנהיגי הקהל ועל פיהם יבואו כל עניני הקהל והם מחויבים לשמוע בקולם ולעשות ולקיים כל אשר יעשו: ואלה ההוקים שיסדתי ביניהם, ואם רק יקיימו ויעשו כמו שיסדתי אך טוב יהי' להם, אבל מסופק אנכי, אם יעשו פרי תקנותי:

מי שמדבר בביהכ"נ בזמן תפלה 10 קאפ'; מי שמקלל את רעהו 50 קאפ'; מי שמנדף את רעהו 1 רו"כ. מי שמכה את רעהו: מן עשירים 5 רו"כ; בינונים 3 רו"כ; פחותים 2 רו"כ; מי שילך לחנות שלו במו"מ בלא תפלה 1 רו"כ; מי שמחלל שבת ומועד 3 רו"כ; מי שיעשה. מו"מ עד שלא יקבר המת וישב בחנות שלו 3 רו"כ; מי שלא יקבל אורח בביתו על הסדר ע"פ הגורל 1 רו"כ; מי שלא יניח תפילין במשך ארבע חדשים*) 1 רו"כ; מי שלא ילבוש טלית קטן 10 קאפ'; משחיטת מרי ובקר 20 קאפ'; משחיטת כבש ועז 10 קאפ'.

---

*) זה היה דבר קשה אפילו להגבאים העשירים, כי גם בניהם אינם מניחים תפילין,

מי שיבא מן המדינה במו"מ שלו בשלום לביתו אחד פֿונט נרות לביהכ"נ.
מן חתונה 2 פֿונט נרות של קארטאפֿעל לביהכ"נ.

הגבאים אם לא יקיימו מה שנזכר למעלה החוקים בעצמם מחויבים ג"כ לשלם ע"פ החוקים הנזכרים. ואם אחד מן הגבאים, לא יסכים לדברי כל הגבאים בענין אחד ויעמיד לשטן להם ישלם כסף עונש 5 רו"כ. הגבאים מחויבים להשתדל לתכן פרצות המקוה המקולקלת ולהניח כסף עונש על מי מן הנשים שלא תלך לטבילה, בפי ראות עיניהם.

גבאי אחד ממונה על הכנסת אורחים, אשר כל הקהל מחויבים לעשות פקודתו ולשמוע בקולו, אם יגזור עליהם לקחת אורח בביתו, אם יפול עליו הגורל очередь.

מן החוקים האלה יכול הקורא לשפוט מעמד ומצב הרוחני ואופן הדת אצליהם איך בשפל המדרגה הוא. מכתב הבחירה על הגבאים מאושר בחותם הממשלה של השוטר של העיר, וג"כ יהי' מאושר מן הנאצאלניק של גארי, שיהי' כח בידי הגבאים, לצות על הקהל בחזקת היד ובכח הממשלה. ואם יתוקן יהי' מעמד ומצב הרוחני והדתי על ידי החוקים ובחירת הגבאים ואז ברכה תבוא על ראשיהם וייטבו גם טבעיהם ומעשיהם. ע"פ הקאמעראלניע אפיסאניא של שנת 1860. [כן] היו מספר הבתים ואנשים זכרים ונקבות כך:

בשנת 1870:

	נקבות	זכרים	בתים	дымовъ	Жен.	Муж.	
בערך	250	300	60	19	78	103	Крест. Казенныхъ
מהם עבדים לכומרים			7	7	17	25	Церьковныхъ

במשך שבתי בסורם הזמן אותי הפריסטאוו של סורם — Давидъ Ивановичъ Журули אליו על ביתו על טהעע, בבואי לשם מצאתי בביתו אחד מן הנסיכים של המדינות האלה Князь Константинъ Абашидзе וגם הוא בא בדברים עמדי וספר לי כדברים האלה:

בכפר וואַבאַני Wachani 25. ווערסט רחוק מסורם בגובערניע קוטאיס, כמה שנים מקודם בערך 180 שנים *) היו יהודים הרבה עד שבעה מאות בתים בתוך אותו הכפר ת"מ אבותיו הקניאזים של אבאשידזע, והיו עוסקים במסחר. בזמן שנפלו החאנים Ибрагимъ Ханъ Шушинскій והשני Омаръ Ханъ Аварскій על אותו הכפר וואַבאַני, עם צבאותיהם יהודים ונוצרים נלקחו בשביה לארץ שושא וואוואַריאַ, והרבה מהם ברחו על נפשם להמלט במקומות אחרים של המדינות האלה, גם נפשות אחדות ממשפחת המושל אבאשידזע נלקחו בשביה, ושמה הכריחו את היהודים והנוצרים והנפשות של אותו הקניאז המושל אבאשידזע להמיר דתם בדת מחמד על ידי עינוים ויסורים קשים. הכפר וואבאני החריבו עד היסוד וכל הבתים שללו, גם בעתות אלה עוד נכרים באותו הכפר החרוב, מקומות של בתים ובתי תפלות ושוקים והנויות כולם חרבים". —

ואינם יכולים לצות עליהם ושנית כי אם שיניחו תפילין יתעכבו ממלאכת עסקיהם כמה שעות, ולכן קשה הי' להם, לחרוץ המשפט הזה, אשר דעתם אינו נוחה מזה. וד"ל.

*) זקן אחד מאנשי ברעט אמר לי שהוא זוכר שאבותיו ספרו לו בקבלה מאבותיהם שהם נתישבו בברעט אהרי אשר ברחו מוואַבאַני בזמן הגירוש וההורבן, ויהיה קרוב למספר 350 שנים

בסורם יכצא חומש על קלף מדפוס שאלוניקי, הנדפס ונשלם ביום י"ב לחשון משנת עדר ישראל יהיה בביאת הגואל. א"כ יעלה החשבון אלף תקע"ט 1579, המספר הזה יכול להיות לחרבן בית שני, והדפוס רק לא יותר מן 223 שנים.[1] — נדפס בשאלוניק, תחת ממשלת האדון הגדול שולטן שלים י"ה ותנשא מלכותו נדלו, אין קליינעסביינן פֿאַרמאַט, 'אדער איין קוואדראט גראָסער האלבען בוינען, עם פירוש רש"י דווקא.

יום ו' עש"ק 7 ניסן תר"ל הזמין הסטארשינא — Яковъ Зурабовъ Акоповъ סוסים בשבילי וכבדני בטהעע קודם הליכתי, מן הקהל לא כא אלי שום איש לראות אותי קודם ההליכה, ישבתי על הסוסים עם שני שומרים בדרך, והתפטרתי מאת הסטארשינא, ושמתי לדרך פעמי, גשם ושלג לא היו ביום ההוא, ואף גם השמש זרחה, אבל קירות הרבה, היתה עד מאד, וכן עברנו על שטח 27. ווערסט בדרך המלך של פאצט, ואח"כ, סרנו מן דרך המלך לצד במסילה קטנה, ובערך שלשה ווערסט מן הדרך של פאצטי, באנו אל הכפר ברעט, הרב חכם ר' שלום הקדים אותי בברכת השלום, ולקח אותי אל ביתו ונשארתי בביתו עד אחר השבת. במוש"ק עשה החכם ר' שלום השבון מן היהודים של ברעט ועולים:

נקבות	זכרים	בתים	
90	110	25	בשנה זאת שנת תר"ל.

הכם ר' דניאל שחר אותי והזמין ג"כ בביתו על טהעע.

לט) צחינוואל.

ביום ראשון 9 טען ניסן היו הסוסים מוכנים וישבתי עם שני אנשים מלוים אותי עד העיר הקטנה צחינוואל, השמש היתה על הארץ, אבל ג"כ קירות הי' הרבה, שמה 16 — ווערסט עשינו במשך שתי שעות והצי, בדרך פגשתי הרבות רבות והתבוננתי בהן. וב"ה באתי באותו יום 9 ניסן בשלום אל העיר הקטנה צחינוואל, וסרתי אל בית הרב החכם ר' יעקב ממיסטוואלאוו, אנשי ביתו קבלוני ברוב שמחה כבפעם הראשונה, כי לא היה הרב באותה השעה בבית, אח"כ בבואו שמח בשמחה גדולה על ביאתי אליו על החג, וכן נשארתי בביתו לחוג את חג המצות של שנת תר"ל ב"ה, והנה כעת אני נותן רוב שבח להקב"ה שהביאני בשלום והוליכני בשלום עד היום הזה, ובטוח אנכי כי ברוב חסדיו וטובו אין קץ עוד ינהגני ויובילני ברוב

לפי חשבונו, בקבלה. אנשי סורם העידו, כי זה מכבר נפטר האחרון מן המשפחה אשר נתישבה בסורם בזמן שברחו מחרבן וואכאני. הסטארשינא של צחינוואל — Моисей Давидовичъ Шахбаруновъ סיפר לי שבכפר Али — עלי אשר ימצא בדרך מסאצכערי-לסורם, תיכף כשיוצאים מן היערים אל בקעה ומישור ישר, (אשר שם עברתי והייתי באותו הכפר), ישבו ג"כ יהודים שמה עם ארמענים וגרוזינים, וברחו משם היהודים באותו הזמן שהי' החורבן בוואכאני, כי גם לשם באו שודדי האנים הנזכרים למעלה ועשו צלמות ולא סדרים, ועכשיו לא ימצאו שמה יהודים כלל, כי אם גרוזינים וארמענים לבד, היהודים עסקו במסחר בעת ההיא, ולאיזה מקומות ברחו ונתפזרו לא ידוע לו. וגם הכפר נחרב בעת ההיא, אבל עכשיו נבנה מחדש. —

[1] הפרט הזה בלתי מכוון, כי שלשה סלטנים נקראו בשם סלים, הראשון מלך משנת 1512 עד 1520 לס"ה, השני משנת 1566 עד 1574, והשלישי משנת 1789 עד 1800; וכשתבוא לחשבון תמצא כי זמן הדפוס לפי השבון הנוסע (1649 — 1647) לא יסכים לזמני המלכים האלה. ה.

שלום ובחיים וטוב למחוז חפצי, ישתבח שמו הגדול והנורא לעד ולעולמי עולמים!.

בצחינוואל, רבים מן הקהל שמחו מאד לקראת בואי וקבלוני בסבר פנים יפות, ושמחו למאד, שאחוג את החג בתוכם. תושבי העיר הזאת הם: יהודים, ארמענים וגרוזינים וכמו חמשה או ששה בתים של אסעטינים, אבל לפי דברי הסטארשינא דפה, מחויבים הששה בתים של אסעטינים, אויס צו וואנדערן מפה, מפני שצר להם המקום לשבת ובקשו מאת הממשלה ליתן להם מקום אחר בסביבות לא רחוק מצחינוואל.

בית של הרב ר' יעקב ממיסטוואלאוו, גדול הוא וחדש, דער ערסטע עטאַזש איסט שפייכֿלער פיר וואארען, ומקום בשביל סוסים ועצים וכדומה, אבל למעלה בעטאַזש השני, הוא מקום ישובו, באלקאן ארוך ותשוב סובב את הבית, אחד חדר גדול, איין זאל, ושני חדרים משני צדדיו, הבנין מפואר, והחלונות זינד אין נאַטישען געשמאק נעבאויט, אבל הזכוכית של החלונות זינד כמעט אללע אויס נעבראכֿען ואינם דואגים להעמיד אחרות שלמות, התנור הוא על אופן כתנורי אזיא, איין בוכֿאר, וג"כ תארו מהודר בבנין נאַטיש וטוב, הרצפה חציה גבוה מן הרצפה התחתונה על ששה דפנים, שהוא למענם בשביל שכיבה בלילה ואכילה ביום מכוסה במצעות מאַטראַצען, כמנהג ארצות הקדם. בכל זאת ימצא בשבילי אחד שולחן וכסאות אחדות של מעבעל חשוב, כל הבגדים וכלי הבית תמיד סגור ומסוגר בתוך פערסישע או אזיאטישע קיסטע, העומדים אצל הכותל, והחדרים רקים מכל, וכמו שהי' ערב פסח, היו רוחצין הנשים את החדרים והיו מנקין את הטיט והרפש וואס וואר אויף געוואקסען כמעט על טפח על הרצפה של החדרים, כי אינם דואגים על נקיות כמו אצלינו, - ולו לא היה ערב פסח אצלם, היו יכולים לשבת בטיט כמה שנים, וכולם כמו אנשים ונשים וילדים, הולכים בבגדים קרועים ומטלאים, ואינם משגיחים על הידור הבגדים, כי אם ביומי שבתות ומועדים מלבישין הנשים ואנשים את בגדיהם החשובים, אבל בכל השבוע אינם משגיהים על עצמם כלל. ותמיד הנשים מתעסקים במלאכה או ברחיצה או בתפירה של מלבושים פֿאר ריכֿטען פֿון אלטע שמאטעס נייע שמאטעס, פֿון לאסקוטקעס ציטץ וכדומה זעטצען זיא צו נויף אונד שטוקעווען אויס פֿערשיעדענע קליידלאך פֿיר קינדער. כי נשי חיל הן למלאכה, וזה ההכם ר' יעקב ממיסטוואלאוו, הוא עשיר גדול למאוד, בכל זאת אשתו הולכת זעהר איין פֿאך אונד ארעם, אונד וויא מאן זיהט הערויס, זינד דיא לייטע דעם האויזעס אויך איין וועניג קארג בכל פרטי הוצאות הבית.

פֿאַר האנגען על החלונות לא יש המאַדע אצלם לתלות אף כי החלונות של אותו הבית דורשים זאת כי יפים וגבוהים הם בטוב טעם. ילדי הבית הולכים יחפים ובבגדים קרועים טשאַכֿע כמו בגדי של ילדי המוזיקים עבדים של פולאנים מקודם, אנשי הכפרים. איך בין גיוועזן פֿער אינטערעסירט צו בעטראכֿטען דיא קיסטע, וואס בעפֿינדעט זיך דארין, וואהרענד זיא האבען איבער געלעגט דיא זאכֿען אונד גערייניגט דעם המץ פֿאַן דיא קיסטע, אלזא בעטראכֿטעטע איך דיא גאַרדיראבען דער הויז פֿראו אונד איינעם ערוואקסענע מאַדכֿען'ס פֿאַן אונגיפֿעהר 17 ביז 18 יאהרע, (אייגענטליך וואונדערע איך מיך, וויא לאנג זיא לאססען איהרע מאַדכֿען זיטצען ולא יתנו אותן לאנשים בעוד צעירות בשנים כמו שראיתי במדינות אחרות בקאוקאזוס, זהו לכל הפחות מצא חן בעיני) אלזא האשה גברת הבית וועלכֿע זא

דייך איסט, אבל מה ראיתי בתיבה שלה, פעקלאך פֿארוויקעלטע שמאטעס מיט שמאטעס, לאסקוטקעס פֿערשיעדענע שטיקלאך ציטעץ אונד אנדרע צייג, פֿאלל דער גאנצער קיסטען מיט זאלכע דומהייטען, אבל בין כולם באחד מן הפעקלאך הי' מונחת איין גאנץ איינפֿאכֿע זיידענע קלייד מיט איינע בארכֿאט מאטיליע, אונד אייניגע זיידענע קאפף טיכֿלאך, אונד 2 וואהל צייגענע קליידער, דאס בעשטעהט דיא גאנצע גארדעראבע פֿאן איינע גאנץ רייכֿע פֿראו. אין דעם קיסטען דעס מאדכֿענס, העומדת הכן לשידוכין, ג"כ כמו זה היתה בתיבתה, פֿאלל מיט שטיקלאך פֿערשיעדענע צייג, וואס זייא שטוקעווען אויס פֿערשיעדענע אלטע קליידער, נור אין איין פעקיל אדער בינדעל וואר אייניגע גאנץ גוטע זיידענע טיכלאך אונד דעם קאפף פֿערצירונג тюль וכדומה כמו שהולכות נשי גרוזיא בראשיהן. וחוץ מזה לא ראיתי בגדים אחרים שמה, וכן הסדר אצלן בכל הקוקאז, אפילו בדאגעסטאן ושירוואן, כי הן לוקחין מטפחה ומניחות כל מטפחותיהן וכל בגדיהן במטפחות איין געוויקל בתוך הארגזים שלהן, גם האבע איך בעמערקט בארגזיהם בפה, כי אצל האשה והבתולה, ימצא כסף בכדים של חרס קטנים ואוחזין אותו בתוך ארגזיהן. לפעמים בעמערקטע איך בתוך הארגזים מעמידים גם כלים עם יי"ש ומיני אבילה ודגים ותרנגולים מבושלים ביחד על הבגדים בתוך הארגזים ההם. הנשים והבתולות צנועות הן, אפילו אם מראות את עצמן לפני איש זר כי אם דווקא אם יש להן איזה צורך לבוא אל החדר, וגם אז אינן מדברות עם אנשים זרים, ואם לא יש להן צורך, אז הן יושבות כלואות בחדרן ואינן מראות א"ע כלל. הילדים וואקסען בלא שום דרך ארץ כלל, אבל מעט מעט הילדים מבינים בלשון הקודש, אבל לא כולם. בתוך הכותלים של הבית נעשו כמו חורים, ושם מחזיקים פֿערשיעדענע עפעקטען והם במקום השקאפֿען שלנו. באחד מן החורים ראיתי ספרים רבים מונחים זה על זה בלא שום סדר כלל. הרב בעצמו, הולך בבגדים חשובים, ואוהב לפעמים ללבוש גם בגדי אייראפא ויש לו בגדים חשובים שלנו שהוא לובש אותם בעת שיעלה רצון בו להלבישם, אבל שני אחים שלו הולכים בצאחים של מוזיקים כמו עבדי הכפרים, הם יודעים מעט מעט איין הונדערטע ווארט מלשון הקודש, אונד זינד זעהר פֿערגראבט. — אויף ליענען זאגען אונד אויס קלערען דברים שלא היו לעולמים, ווא עס פאסט זייא, אדער ווא עס לאהנט זייא, זינד זיא אללע מייסטער אונד קינסטלער דאצו, כי כן הטבע של כל אנשי המדינות האלה, באין הבדל דת ועם. חונפים גדולים במקום ובזמן שנצרך להם, ואין לבנות שום בנין על דבריהם, ואין מה לסמוך על הבטחותיהם, חוץ בענינים שנוגעים להנאתם ולטובתם, יתכן שיגידו ושיוציאו אז דבר אמת מלבם. אוהבים את הכבוד למאוד, ורודפים אחר הכבוד בכל הענינים, ומוציאים לפעמים הוצאות הרבה על כיבודים באכילה ושתי' בשביל כבודם ושם טוב, או במקום שנוגע לתועלתם בענין שידוכין בינם לבין אחיהם מכפרים אחרים.

גם זה בעמערקטע איך שהנשים מחזיקין בתוך ארגזיהן, שמירות כתובות על קלף או על נייר שמות של מלאכים וכדומה. אבל אינני יודע סיבת הדבר, ולמה יכולין להיות לתועלת, אולי שמירה לגניבה, שלא יגונב איזה דבר מן ארגזיהן?

בזמן ביעור חמץ בלילה הלכה הבתולה דבורה בת אחי הרב החכם והניחה בהרבה מקומות בתוך החדרים חתיכות של לחם, ואחר איזה שעה, הלך אביה בנר

של שעוה, וחפש וציבר את התתיכות, כמנהג אצלינו. בחדר שאני יושב בתוכו היינגען אויף איין וואנד פיסטאלען מיט ביקסען, אויך קינזשאלען, כי הרב החכם יכול להתנהג בהן בעת הצורך, וגם בדרך שהוא הולך מלובש בכלי זיין.

מ) הסדרים בצחינוואַל. יתר מנהגיהם.

בסדר הראשון של פסח כמו שהיה בליל שבת לא היה אינטערעסאנט — כי אם בליל השני במוש"ק נתקבצו אל בית הרב כארבעה והמשה בתים, אשר אינם יודעים לסדר הסדר והיו מקרובי הרב, ישבו על המצעות אשר על הרצפה, הנשים ג"כ מלובשות היו בבגדי יו"ט וישבו באגודה אחת לבדנה, רק אני והרב ישבנו על שולחן אחד קטן שני נרות של שבת פשוטים דלקו על השלחן ונר אחד אצל האנשים על הרצפה, הושך ואפלה היו בכל הבית מסביב, כי אינם מדקדקים שיהי' אור בבתיהם לכבוד החג, כי כן הורגלו תמיד כל ימי חייהם לשבת בחושך. הרב סדר הסדר כהלכתו, רק ההרוסת לא היה כל כך הרבה כמו אצל יהודי שירוואן ושעקי ודאגעסטאן אשר שם מתקנים קעסלען גאנצע ואוכלים בידים מלאים. כי אם בכאן היו מעמידים שלשה טעלער מלאים הרוסת ומתקנים את ההרוסת מן אגוזים ותפוחים ולוזים, בטנים רמונים ושקדים וצמוקים ומעט מצה וטוחנין כולם יחדיו ומערבים עם יין ודבש, וזה אכילה טובה יותר טוב מן הטיט והתומר של מצרים. ובשביל זה עושים הרבה למען שיהי' טוב בשביל אכילה ג"כ. הרב מתרגם כל ההגדה מלה במלה לפני המסובין, בלשון געאָרגיא או קאַרטאליניא, בליל השני עשו הקאמעדיא, כמו שעושים בכותאים ושארי מקומות ישוביהם, יצא אחד מן השולחן על רגע, אח"כ חזר ובא אל הבית ושאלו אותו מי הוא ואמר ישראל, מאיזה מדינה? ענה ממצרים, מה סיבת ביאתו, כי נתעכב בדרכים, ושאלו אותות ומופתים על זה שיהודי הוא, והעיד שיש לו ציצית ותפילין, וגם בזה לא יכול להאמין להם ועוד נתן להם כמה סימנים על שהוא ישראל ולא קבלו דבריו עד שהוכרח הי' להגיד להם שמהול הוא והתהיל פֿאַראנדער צו שפילען המכנסים ונעשה צחוק גדול בכל הבית, כמו זה עושים הם על פי הרוב בכל בתי ישראל. כאשר הגיע הרב אל מקום: „בכל דור ודור חיב אדם להראות את עצמו כאלו הוא יצא ממצרים וכו'", עמד הרב ולקח במטפחה מצה וכרך והניה על שכמו והלך ארבע אמות להראות להמסובים, כיצד הלכו בני ישראל ממצרים ולהמם על שכמיהם. אויסער דיזעם איסט מעהר קיין בעזאָנדערס, כמו אצלינו.

הילדים מכנים את אמותיהם בשמותיהן, והבן או הבת יכולים לעשות צעקה, ולדבר ולהרים קולם על אבותיהם, כי אין דרך ארץ ונמוס ביניהם, אינם מחנכים את ילדיהם ע"פ חוקי דרך ארץ, הנשים מורגלים לדבר בצעקה וכן האנשים, זעהר זעלטען שמדברים בנחת, בלא צעקה ומריבה, איסט קיין געשפרעך בבתיהם, מערקווירדיג! — הילדים שלהם וואקסען בשרירות לבביהם. וגם הנשים אין להם שום שכל ודעת בראשיהם, ווייל זייא זיינען אויס געוואקסען בלא שום חינוך ונימוסי דרך ארץ, כמו בעלי חיים בתוך הטבע, וחיים בטבע, וכן מגדלים את ילדיהם. ברהובות העיר ישמע בכל זמן צעקות ומריבות וקאַלאמאַגלים עד לשמים, ומה שיש ביניהם מי יכול להבין אותם, כי רק ישמע קולות, וואס זייא קענען זיך שטענדיג ניכט איין טהיילען, תמיד קטטות ודין ודברים ביניהם. —

איין שאָנער Mahlzeit בייא אינעם רייכען קאַרגען אין Zchinwal. —

יום א׳ דחוהמ״פ מן הבוקר שעה שביעית עד חצות היום נשארתי בלא אכילה, ואנשי הבית כבר אכלו כל אחד ואחד בלבד בקרן זויות זה בכה וזה בכה. כאשר הגיע זמן חצות היום, ובא העשיר אל ביתו, והנה תרנגולת אחת הצינו על השולחן, מן המרק לקחו כל איש ואשה אל הכלים שלהם אונ האבען אן געבראקט מצות וויא איין קאשיע ואכלו בידיהם, על השולחן נתקבצו שלשה משפחות העשיר ואשתו ובת ושני בנים, אחי העשיר נ׳ עם אשתו ובתולה אחת בתו, עם שני בנים ושלשה נערות, כלתו של אחיו השני עם בן של אחיו השני, בסך הכולל היו חמשה עשר נפשות על השולחן מסובים, ונצרך היו לדעת לחלוק בחכמה יתירה את התרנגולת לחמשה עשר נפשות, ואני א״ע שכחתי מלספר שהייתי הששה עשרה, ואני בראותי המשתה, בושה היתה לי לקחת חלק בהתרנגולת, ונתתי להם את חלקי במתנה, ואני אכלתי שלשה ביצים במים ומלח ואחד כוס עסיס, ודי לי המזון ההוא באותו יום, המצות והיין והיי״ש והבשר וכל מיני אכילה, הם מחזיקים תחת המסגר, כי ע״פסח היה המעשה שנשאר בשר חי בבית אינו סגור, ובאו שני אחים של העשיר אשר גם הם בעלי אשה ובנים ובנות, ולא השגיחו על זה שמעט יהי׳ הבשר בשביל המשפחה על החג, כי לא שחטו יותר מדי בעת ההיא ובצמצום רב ולקחו שניהם ביחד בסתר חתיכות גדולות של בשר על השפוד ועשו צלי אש ואכלו בהתר למלאות את כרסם בבשר, כי אין להם דאגה אם יחסור אכילה לבני ביתם, כי אם שיהי׳ די בער בטנם, מזה יכול הקורא לשפוט עד היכן מגיע הגשמיות והעברינות של האנשים באותה המדינה. ואל ישכח הקורא, כי העשיר יש לו יותר או כמעט קרוב ממאה אלפים רו״כ.

הנשים של אוה״ע הולכות נקיות ובבגדים חשובים מלובשות ונוהגין א״ע על אופן אייראפא כמו שנצרך, וגם בבית הן משתדלות להיות נקיות, ונשי העבריות מורגלות לשבת בטיט ומלוחלח עד הצואר, וזה ידוע כי העברים הם יותר עשירים מן אנשי אוה״ע שכניהם, בכל זאת נשותיהם משתדלים להלביש את המטפחות וואס איז וועדטה ניכֿט מעהר וויא איין קערבעל ביומי החג על ראשיהן, עס איז אוייא איין טהייערעס ווענן איין קערבעל בייא זייא, אז מיא פֿארגינציך ניכֿט עס צו טראגען בכל יום. מערב פסח עד ערב פסח מלבישין את עצמן בבגדים חדשים על החג, ונושאים בגדים עד החג הבע״ל של פסח, ולכן לא ראיתי אצל הנשים בצחינוואל שיהי׳ להם יותר מבגד אחד או אם הרבה שנים ושניהן מוואַלציינג או ציטעץ פשוט, מבגדים של משי, האט מאן שאן ניכֿט צו רעדען דער פֿון ויינען זייא שוין פֿערזארגט, כי מי יעשה הוצאה מרובה בשבילם. וכן בחושך הולכים הם כל ימי חייהם עם נשותיהם יחד, ומבלים חייהם ושנותיהם בהבל וריק. בחוצות העיר מצחקים בחורים גדולים וקטנים בביצים לבנים ואדומים כמו גוים בכל יומי החג. הבחורים החתנים מנהגם לבוא בחוה״מ של רגלים מכפר שלהם אל הכפר שיש לשם כלתיהם, ואז אינם יבואו לבתי כלתיהם כי אם לבעל הבית אחר, ואז בבואם מתלבשים בטשערקעסקי הרשה ובבגדים חדשים כמו מוזשיקים פֿראנטים, והולכים לטייל בחוצות הכפר, למען שתבוא השמועה בבית הכלה שהחתן בא אל הכפר, ואם יבקש אבי הכלה אותו אל ביתו, אז יבוא לשם

וגם בבואו לשם לא יש לו זכות לדבר עם כלתו וגם לראות אותה, ובאם שלא יבקש אותו אבי הכלה, ילך לו לביתו בגפו כמו שבא, אבל זה לא יעשה כי אם לפעמים רחוקות, ע״פ הרוב לאדעט מאן איין את החתן, ומביא מתנה אל הכלה בבואו אל ביתה, ואם יעלה לו לדבר עמה איזה דיבור, אז ש:ה טרחתו ומתנתו יחד.

דעם טהעע קאכען זייא אין קאסטרוליעס, ואינם משגיחים על הנהגת הנוים שכוניהם שיש לכולם סאמאָווארען חשובים כמו שנצרך, כי מצד הראשון הם אינם רוצים לעשות הוצאה לקנות להם סאמאווער, שנית אינם יודעים כיצד להתנהג עמדו, ולתקן הטהעע בתוכו, ושלישית למה להם טהעע, כי הם יכולים לשתות מים קרים ולא חמים, זעהרע ערעלע מאנענס זיינען ניכט געוואהנט צו טרינקען טהעע. אבל בעת ההכרה אם הם חולים, או שיבוא אליהם אורח, אז הם מבשלים אותו בקאַסטרוליע של נחושת האט דער טהעע איין טעם פֿאַן איין רוח, אשר לא יתכן לשתות אותו, המנהג הזה ראיתי ב״ה בכל המדינות אפילו בכותאים שהיא עיר גדולה, ומי מדבר מן הכפרים, איסט שאן קיינע רעדע. גדולים וקטנים אנשים ונשים ובתולות, כולם זיינען זייא פֿערגרעבט אשר אין שיעור לנשמותיהם.

שלשה פעמים מחויבים לשמור לבוא לביהכ״נ לתפלה ביום, ורק התפלה בלבד נשארה אצלם קודש גם לטובים וגם לרעים שבהם, זה הם משתדלים לקיים פינקטליך, והוץ מן התפלה לא ראיתי מעשים מובים מהם, והצדקה שהם נותנים, ג״כ בחזקת היד, ונצרך לעשות מקודם דרוש ולספר להם סיפורים מעניני של צדקה ולקחת את לבביהם עד שיתנו נדבותיהם, כמו שהיה ביום החג השני של פסח בביהכ״נ של קהל תמרישין, עמד הכם ר׳ אליהו ודרש עד שתי שעות רצופות וסיפר לקהל סיפורים עד שקנה את לבבותיהם והשלים בנדבה, עבור איש אחד יורד מנכסיו מאנשי הכפר שלהם, ולולי הדרשה לא נתנו מאומה, וגם אח״כ בחזקת היד לקח מהם, והי׳ ביניהם דין ודברים עד שבקושי גדול, עשו הנדבה ההיא, וכן ראיתי בכל הענינים, בזמן שנצרך לעשות נדבה בשביל איזה איש שלא יהי׳, נעשה קאַלאמאַנאל וצעקה ומריבה ודין ודברים ביניהם, עד שישלימו הנדבה ההיא כקריעת ים סוף. שנאת חנם ופירוד לבבות ב״ה גם בצחינוואל יש עד למדי, כמו כך שעשו ביניהם נדר או שבועה, שבכל המדינות בגדולות וקטנות טבע אחת לכולמו וכמו אב אחד הוליד אותם יחד בלב ובנפש ובמנהג ובטבע אחת. בעת התפלה כולם עונים אחר כל מלה ומלה יהי רצון! יהי רצון!, וכאשר הם שפרעכען אויס הצדיק כמו הסמך, ישמע כמו שהם אומרים: יהי רסון! יהי רסון! אפילו על דבר שלא נצרך להגיד יהי רצון נ״כ אומרים יהי רצון, עד שנעשה לי לצחוק לפעמים שהם משיבים על דברי החזן, ד״מ., שאין מכניסין מי רגלים במקדש מפני הכבוד אומרים יהי רסון! פטמה להצאין כשרה, יהי רסון! פועל גבורות עושה חדשות בעל מלחמות, אחר כל מלה יהי רסון! ועוד ועוד דברים כאלה.

עוד יש מנהג אצלם שבזמן שנפטר אחד מהם אם קודם שקיעת החמה, מחויבים לקברו עד שקיעת השמש, ואם קודם עלות השחר משתדלים לקברו עד עלות השחר, ואינם מניחים את המת לעבור הזמן המדובר, ולפעמים אם נפטר שעה או הצי שעה קודם עלות השחר או שקיעת השמש ממהרים לקברו עד אותו הזמן, ובזה יקרה לפעמים שמקברים את המתים בעוד רוח נשמתם בקרבם, כי בזמן שנחלש

החולה הרבה עד שמגיע לשערי מות וחושבים הם שכבר נפטר, אז ממהרים לרחצו ולעשות לו צרכו! אינני יודע על איזה מקור מן הדת שלנו סומכים הם ועושים כמו כן אשר לא יעשה כזה בכל תפוצות ישראל, לכל הפחות שישאר איזה שעות בבית בשביל לבכות על המת כנהוג בין אנשים. זה סיפר לי הפריסטאוו של צחינוואל, והרב החכם היה מוכרח להאמית דבריו, והודה על זה. וכאשר עוד הרב החכם לא קבל אוטווערזשדעניע מן הממשלה על רבנותו המון העם עוד אינם שומעים לדבריו בכל הענינים, ד"מ גם בחתונות, ממהרים לתתן בתולות מבת שבעה שנים ואילך לאיש, וכל הרוצה מן החכמים יסדר קידושין ואין מי שמוחה בידם כי אין סדר ישר בין הקהל הזה, כי אם יש תקוה בעתיד אם הרב יקבל תעודה על רבנותו מן הממשלה, אז יהי' כח בידו מצד הממשלה לתכן כמה ענינים נחוצים לעניני הדת וכל צרכי צבור. כי הוא איש נבון ומשכיל לכל דבר, שמו הכם יעקב מֿמיסטוואלאוו.

בדבר גבאים חפצתי ליסד ביניהם חוקים וסדרים ישרים בבתי כנסיותיהם, ועמלתי בעמל רב וכבר בחרו הרוב של הקהל, אבל כת דתן ואבירם שתמצא בכל קהל וקהל בכל עת וזמן בלבלו כל הקהל וחזרו בדיבוריהם, הסיבה לזה נחוצה לדעת לקורא. כי טבע אנשי המדינות האלה, להיות חפשים ולא להיות משועבדים תחת אחד מאחיהם, באמרם שכולנו רוצים להיות ראשים ולהגיד דעה בכל עניני הצבור, מקטנם ועד גדולים, ואינם רוצים לדעת אם טובה ואם רעה בשבילם, כי אינם רוצים לצעוד צעד פֿארווערטס, באשר דורש הזמן מאתם, וכמו שהיו כמה שנים מלוכלחים בטיט, כן הם רוצים בטיט להשאר. אונד וואס אן בתי הספר לילדיהם בעלאנגט, איסט ראפֿאן קיינע רעדע, כי אסור להוציא הדברים מן הפה, כי האיש ההוא אין בכלל קהל ישראל יחשב. כל אחד הולך בשרירות לבו וכל אשר ישר בעיניו יעשה, וזהו מפני שנאת חנם וקנאת איש מרעהו הפורחת כצרעת ממארת בכל קהילות ישראל במדינות האלה, וקשי עורף הם כולמו, עוד לא זרחה שמש השכלה והדעת ביניהם כבעריב וסכלים הולכים הם בהשך נורא המכוסה עליהם עוד משנות קדם קדמתה, כמדומה שיעבור עוד הרבה זמן עד שיגיעו למעמד ומצב אחיהם באייראפא.

הנשים אינן יודעות לתכן מאכלים כלל, את הבשר דן מוציאין מן הקדרה בעוד לא נתבשל בטוב, כי הורגלו לאכול כמאכל בן דרוסאי, תצי מבושל, אני לא יכלתי לאכול שום אכילה מן מאכליהם שמה.

בכל יום ויום של חוהמ"פ מנהג אצל היהודים בפה לעשות משתה ומזמינים זה את זה על משתותיהם, ואוהבים להאריך עד אין קץ על שתית היין, הייבען זיא אן צו טרינקען דעם וויין נעהמט קיין עק אונ קיין כוף, עמערס וויס דער לאנגט מען וויין, אונד עסען זיא זעהר פֿיעל, לכן הם כולם געזונד, קאפף וויטיג האבען זייא גאנץ וועניג, פֿאר דיא היזיגע דארף רעגיערונג ג"כ אינם מפחדים הרבה, כל ההוצאה שלהם רק על אכילה ושתי' ולא יותר. על אחד מן המשתות ההן, נתארחתי ביום ג' דחוהמ"פ אצל אחד החכמים, חכם אהרון הצעיר, חזן של ביהכ"נ של צחינוואל. והיו לשם עד ארבעים נפשות זכרים ועשרים נקבות חוץ מנערות ונערים קטנים וקטנות, כל חשובי וטובי הקהל ובראשם הרב החכם. ואכלו ושתו, אח"כ הלכו הבתולות במחול מרקדים לקול באלאלאייקא הנהוגה במדינה הזאת, כולם

אכלו בידים, בשבילי לקח ההכם כף סכין ומזלג מאת בעה"ב שלי לשם. מקודם שתו בכוסות קטנים אח"כ כטוב לבם ביין התחילו לשתות בכוסות גדולים וזונות וזונות אח"כ שתו בכלים של הרס גדולים, נורא למאוד לראות איך הם שותים היין, הנשים היו מתקבצות יחד באחד בית, כי הבית גדול היה ודווקא אחר חדר, לכן ישבו האנשים בחצי החדר בלבד, והנשים בחצי החדר השני בלבד, תולן היו מלובשות בבגדי יו"ט, ואין תואר ואין הדר לבגדיהן ומלבושיהן, עס איסט קיין פֿערגלייכֿען צו דיא קריסטליכֿע פֿראַוען קליידער, דער נעשמאק איסט גאנץ אנדערס בייא וויא ניט אזייא וויא בייא דיא יודישע ווייבער. על בגדיהן ועל פניהן כתובות שנשים עבריות של קקז הן. פרחי חכמים שרו פיוטים שונים בניגון שלהם הידוע. נגון אחד יש להם אשר כל השירים והפיוטים הם מומרים בניגון ההיא, ולשמוע זה הנינון, נצרך להקיא מה שאכלו חודש ימים, אזייא עקעלט זעהר מעלאָדישע מוזיק, והנשים קלייבען נחת בזמן שבעליהם ישירו הניגון ההוא. בכל גורזיסטאן אימערעטיא ומינגרעליא נגון אחד לכל פיוטיהם ופזמוניהם שישירו בזמן משתותיהם וסעודות מצוה, כאשר יתקבצו על שולחן אחד.

ביום ד' דחוה"מ פסח עוד נקראתי אל סעודת מצוה ברית מילה, ונתקבצו לשם רוב הקהל, ואמרו לי שכבר נתיעצו ביניהם הקהל לבחור גבאים תיכף אחר החג, ואראה כיצד יפול הדבר. סיבת הענין שקהל של ביהכ"נ של קריחעלי לא קיבל הבחירה, היא מפני שני אנשים מורדים שמה מכת דתן ואבירם, שניהם קמצנים ומפחדים שלא יוציאו צדקה מכיסיהם יותר מדי, הראשון הוא רשע ובן בליעל, אשר קרא בפרהסיא בעיני כל העם, למה לנו לבחור רב וגבאים, האם אנחנו צריכים עוד פעם למנות ולקחת ארונים עלינו כבשנים העברות, חפשים אנחנו מן אדונים בעת כזאת, לא נצרך לנו עוד אדונים יותר, זהו דבר חכם אשר יודע ומבין מעט בלשון הקודש, אבל אין קמצן כמוהו בכל העיר, ואצלו ימצאו ששה ילדים שנצרכים לעמוד במהרה תהת החופה, ויפחד. אולי ידרושו ממני כפי החוק החדש מכל חתונה והתונה כמה שיעלה כסף עליו לשלם לקופת הצדקה, בשביל זה הוא מורד ומבלבל כל הקהל. על זה ההכם העידו כמה וכמה אנשים על המשתה, שהוא לא הניח לאביו לגשת אל אמו בלילות, למען שלא יולד לו עוד אח ויתמעט אז ירושתו!.

בכל מועד ומועד הם שולהים מתנות ומנות לאביונים ולעניים בפה צחינוואל, וגם בחוה"מ פסח ראיתי שנושאים מנות כמו אצלנו בפורים. העמדתי נער אחד עם השלוה מנות לראות מה שימצא על הפאדנאָס תחת המטפחת וראיתי מצות וביצים מבושלים אדומים ונייר של כסף היה מונח תחת הביצים כמדומה שלשה רו"כ הי' ולעניים שולחים מצות ויין בפסח, ולקרובים מתנות שונות.

בדבר גבאים עברו כמה וכמה רעשים ורוחות סערות וקאלאמאנאלים ומהלוקות וקטטות עד לב השמים ובעזרת הפאליצייא דפה באה לידי לבחור את הרב יעקב ממיסטוואלאוו לרב עליהם וכתבו וחתמו כל הקהל עליו והוצג מכתב בקשה אל הנאצאלניק שישתדל אצל הגובערנסקי פראוולעניא לסמכהו. וכן בעמל ויגיעה רבה עלה בידי לבחור עליהם גבאים וליסד ביניהם סדרים וחוקים ישרים, וכן בהרו 9 גבאים מלבד הרב והשופט מן הממשלה בראשיהם, כמה יגיעות יגעתי עד אין חקר ותכלה, עד שנתרצו הפראים בצורות בני אדם על אלה הענינים, מהם

בכח ומהם ברצון וכמעט עד שלא סקלוני שמה, ובע"ה השלמתי גם הדברים האלה, ולקחתי מן הקהל כתב עדות בחתימות הרב והגבאים הנבחרים. רובם קללוני בקללות נמרצות, אבל אח"כ נהפכו לאוהבים בהבינם אח"כ תכלית הענינים האלה. במה שנוגע להרב לא עמד לעזרתי כלל, הוא עצל הרבה ובעל גאוה וכפוי טובה, אשר איננו מרגיש כמה וכמה יגיעות יגעתי בשבילו ובשביל כבודו, רוח והצלה יעמוד לי ממקום אחר, וה' יכפר בעדו! שכר עמלי בשבילו הנחלתי על ידו כמה וכמה בזיונות, אבל לא יש ממי זיך צו בעליידיגען. — —

שלום יש בין הרב והחכמים של צחינוואל עם הכומרים של ארמענים, כך אשר בעיני ראיתי ובפני בואים הכומרים של ארמענים ומתוכחים עם הרב, בעניני כתבי הקודש, ולומדים ומבקשים מפיהו פירוש של כתבי הקודש ומודים לכמה ענינים, איך הענין לא יש, לכל הפחות הם יושבים בשלוה ובאהבה ובחיבה, ועי"ז לא יכול להיות משום עלילות מצד הכומרים, והכומרים בעצמם אינם מרשיעים את ההמון בדרשותיהם נגד היהודים ויושבים בשלום ובשלוה בטח ושאנן ב"ה. דבר פלא לראות איך הם בואים ומבקשים תורה מפי הרב החכם ר' יעקב הנ"ל, והוא מפרש להם ביאורי כתבי הקודש והם מקבלים באהבה ובחיבה את דבריו. — —

מא) ברעט. גאָרי. טיפלים.

אחרי אשר השלמתי כל מעשי בצחינוואל ויסדתי גבאים ורב בשם הממשלה, עם כל הסדרים והחוקים אשר יסדתי בשארי הקהלות רק בשנוים מעט, לא היה לי שום עסק שמה, כי אם הפריסטאוו העתיק לי דאָקומענט של המלך באגראט ע"ד משפחת הרב יעקב ממיסטוואלאָוו. כאשר השלמתי כל אלה הדברים, היו הסוסים מוכנים ושבתי עם הרב ר' יעקב והחכם ר' יצחק שוילי והלכנו לברעט, לפנות ערב ביום א' ז' אייר יצאתי מצחינוואל, ובאותו הלילה אחר חצות, באנו לברעט, וסרנו בבית הרב ר' שלום שמה, ונשארנו ללון שמה. בבוקר כאשר אנחנו ישבנו על האבילה קודם צאתנו מן הכפר, באנו כדברים ע"ד החומש הנמצא בבית הקניאז הנזכר מקודם, ויספר לי הרב ר' שלום עוד סיפורים ממנו כדברים האלה:

בשנת 1861. הלך הקניאז Кай Хозро Аваловъ מן ברעט, להוליך את החומש שלו למכור לאכלציך, ופגע בדרך בחכם ר' שלום הנ"ל שהלך ג"כ באותו היום לאכלציך, ושמח מאד הקניאז שהלך בחברה יחדיו עמדו, וכאשר שמע הרב רצון הנסיך ע"ד החומש שרצונו למכור ליהודים באכלציך, מיד הודיע לדוד אינזאבעלא, ויצאו לקראתם כל העיר יהודים ושארי התושבים עם נשותיהם וטפיהם, ונעשה רעש ורושם ותהום כל העיר לקראתם, כאשר באה השמועה באזני הממשלה ותרה אפה על הדבר הזה מדוע לא הודיע השר מזה מקודם להפאליצייא, ר' דוד אינזאבעלא הכין חדר מיוחד בשביל החומש ובשביל האורחים, והשר אוואלאָוו ראה שהשופטים מפריעים תחבולתו ורצונו בדבר האמונה בחומש הלך אל הגענעראל אוואלאָוו אחד ממשפחתו שישב אז שמה, ובקש ממנו הצלה מיד השופטים, וצוה הגענעראל על הפאליצייא שלא יאונה לו שום רעה, כי אם בתנאי שיחזור בשלום עם החומש לביתו, למען שלא יתפשט אמונה חדשה באכלציך והוכרח הקניאז לעזוב את העיר אכלציך, ולקח את החומש עמדו, עד 7 וועדסט הלכו יהודים ואינם יהודים המון רב ברגלים ללות אותו בדרך בכבוד גדול עד מאוד. אחד מיהודי אכלציך שהיה באותו הזמן בברעט נתן עדותו על הסיפור הזה שזוכר וראה בעיניו

כל המקרה באותו הזמן באכלציך. ובבית של הקניאז אשר עמד החומש שמה, לא יתכן היה להביא אל תוכו בשר של חזיר, כי רעה גדולה יאונה לאותו האיש ועוד כדברים האלה הולכים ומתפשטים בסביבות ברעט עד ששמו יצא בכל מדינות הקוקז.

כאשר השלמנו את הסעודה, ישבנו על הסוסים ויצאנו מברעט ביום ב׳ ח׳ אייר, הדרך היתה בטוב, עברנו לפני הכפר רואיס, קארעל וחודארעט העליון והתחתון נראו לפנינו מרחוק, עברנו בין משעול כרמים וגנים, בדרך על חוף הנהר קורא, ובאנו באותו יום אל העיר נארי בשלום, סרנו אל בית קטן של יהודי אשר השלים עבודת המלך (מאשכנזים) ושם בביתו נשארנו ללון. לפנות ערב הזמין אותי הגאצלניק קניאז עריסטאוו על צייא לשתות בביתו, בחזרה מביתו סרתי עם הרב ר׳ יעקב לבית הקניאז Давидъ Мачабели אשר בא לנארי בעניניו, ויקבלני הנסיך ההוא ברוב שמחה ויכבדני בטהעע עוד פעם ובפונש, באותו הזמן בא הקניאז ציציאנאוו Георгія Ивановичъ Князь Цицiановъ מן הכפר חודארעט התחתון, אשר הוא הכיר אותי עוד בצחינוואל, בבית שעמד הגאצאלניק מנארי, ויספר לי כדברים האלה:

זאזא Заза אבי משפחת ציציאנאוו, ישב מקודם על האי Сицилія אשר על ים התיכון, פעם הלך באניה בלב ים ונעשה אז סער גדול בים, והאניה חשבה להשבר, ועשה נדר, שבאם שינצל מן הסכנה וישאר בחיים, באיזה מקום שיושלך מן הים, באותו המקום יבחר לשבת שמה, האניה נשברה ונטבעה בים, והוא הושלך על חוף הים של אזיא הקטנה, ובאיזה מקרה ניצל מן המות ונשאר בחיים, כאשר שב לאיתנו הראשון מן חלשות ופחד האסון ההוא, הלך על החוף של היבשה ונתודע לו שימצא באזיא הקטנה סמוך לעיר פאנאסקענט Папаскентъ, והשתדל אצל מלך קושטנטינא רשות להתישב בעיר ההיא, וקיבל רשות ונתישב שמה. מפני איזה סיבה שלא נדע להם באחד מן הזמנים הוכרח לצאת מן העיר ההוא, וללכת אל ארץ גרוזיא, או מלך גרוזיא ביקש אותו שיבוא אליו למדינתו, ולקח זאזא עמדו כמה מאות בתים של ישראל והלך עמהם אל העיר טיפליס בירת מלכי גרוזיא, המלך באותו הזמן קיבל אותו בסבר פנים יפות ובכבוד, והציג לפניו את המישור אשר על הנהר Кура קרוב לקארעלי והודארעט העליון אשר בין ההרים, באופן אם יהיה בכחו לגרש או לכבוש את עם האסעטינים אשר ישבו אז בתוך המישור ובין ההרים ההם שמה, ואשר עסקו אז ברציחה וגזילה וגניבה ושרידה. זאזא כאשר היה שר גדול מישראל ומכובד בעיני המלך של גרוזיא קיבל עזר מן המלך מלבד היהודים אשר באו עמו, ועשה מלחמה עם האסעטינים וכיבש אותם תחתיו, ונתישב במישור בין ההרים שמה. שני אחים שלו אשר באו עמדו ג״כ לשם, אחד מהם לא ידוע מפני איזה סיבה חזרו באחד מן הזמנים למקומם הראשון לעיר פאנאסקענט הנזכר, והנשארים שני אחים נשארו שמה לשבת עם היהודים יחדיו; —

אח״כ באחד מן הזמנים שג״כ לא נדע, נתנו מלכי גרוזיא למשפחת זאזא שם נסיכים קניאזים באופן שיקבלו דת נצרת, והם קיבלו דת נצרת ונעשו לשרים גדולים בארץ גרוזיא, אם מן היהודים נסתפחו עמהם בדת לא נדע, אבל כפי הנראה הם היהודים היושבים בקארעלי וברעט וסביבותיהם מן היהודים ההם. עוד נראו כעת המקומות על ראשי ההרים אשר ישבו הנסיכים ממשפחת הציציאנאווים

ושארות הבנינים החשובים, ארמונים טירות ובית המרחץ ובית תפלה הכל נעשו מאבני נזית ובטוב טעם ודעת גם המקום שישבו היהודים מעיד שארית בית הכנסת ג"כ בנוי מן אבני גזית, גם יש מקומות ודרכים בתחתית הארץ, אבל שממים הם מאין יושב ומעידים על שנות קדם ומעללי דורות קדומים. — —

הדירה שלי בנאָרי, היתה בבית יהודי אשר זכרתי למעלה, בבית צר קטן, ושכבתי על הארץ בחדר המבשלות במקום טיט ורפש, כי לא היה מקום אחר שמה, אבל השינה היתה כ"כ מתוקה ונעמה, אחרי עמל הדרך, אשר לא השגחתי על המשכב ומקומו, למחר בבוקר קבלתי מאת הנאצאלניק מכתב תעודה ופאָדאָראָזניע, והלכתי אל הסטאנציאן של פאכט לקחת סוסים פערעקלאַדנאָייע, אבל מצאתי דיליזאן שהולך לטיפליס, עוד יותר ויותר שמחתי כי אשב בתוך המרכבה, ולא יתנועע כ"כ הגוף, כמו בעגלות פשוטות של פערעקלאדנייא. ישבתי עם הרב והקאנדוקטאָר ועוד צינאָווניק אחד ארמעני בתוך המרכבה, ויצאנו מנאָרי אחר הצות היום (יום ג' ט' אייר) ובאנו שפעט אויף דער נאכט באותה הלילה לטיפליס, וסרתי באכסניא של בית הדוהר שמה. — —

מב) הפאטריארך מעטשמיאדזין. הנסיעה לעטשמיאדזין.

1 מאיי בא הפאַטריאַרך מעטשמיאדזין ראש הפאַטריאַרכים וקאטאָליקאָס על כל האומה של הארמענים לטיפליס, Кеворкъ IV הרבה מתושבי טיפליס הארמענים וכומרים הגדולים של ארמענים, אשר כולם יצאו אחד סטאנציאן מחוץ לעיר לפגשהו בדרך, והביאוהו העירה, באותו הזמן שבא אל העיר, צלצלו בכל הפעמונים של כל בתי תפלות לארמענים, בבוא לוואנקסקי סאבאָר—Ванкскій Соборъ כל הבוטים יצאו לקראתו עם המון עם עצום ורב, הפאטריארך ברך את כל העם ודרש להם דברים אחדים. כאשר יצאו מביתו כל ראשי עדת הארמענים ונשאר לבדו בבית המוכן בעדו, בעת ההיא באה השמועה באזני מבואו, וכי הוא הולך ביום השני לבאָרושאָם, לכן מהרתי ללכת אליו. בבואי אליו שאלתי על המליץ שלו, צינאָווניק אָסאָביך פאָרוצעני העומד אצלו מן המלכות ושמו : Теръ Осиповъ, ויצא אלי, אני אמרתי לו שנוסע אנכי וכו' ושאלתיו, אם לא יתכן יהי' לראות את פני הפאַטריאַך ולדבר עמו דברים אחדים ואמרתי לו שיש לי אגרת למסור בידו מאת הגענעראַל-אַדיוטאַנט לאָריס מעליקאָוו, המושל על טערסקי אָבלאסט בוולאדי-קוקז, ופקודה על מסעותי מאת באַראָן ניקאָלאָי בשם כבוד הוד מלכותו נאמייעסטניק של קאוקז יר"ה. — ובא המליץ ההוא אל חדר הפאַטריארך להגד הדברים אליו, ונתן רשות להציגני להביאני לפניו. בבואי אל ההדר וברכתי בשלום בואו, הוא ג"כ ההזיר לי שלום, מסרתי בידו האגרת הנ"ל ופתח וקרא, וביקש אותי לשבת על הכסא אני לא הרהבתי עוז לשבת לפניו, ויבקש אותי בפעם שנית לשבת וישבתי, אח"כ, קרא לפניו המליץ, הפקודה בשם כבוד הוד מלכותו יר"ה, ויקבל אותו ברוב כבוד וענוה, ואמר לי באיזה לשון אני אוכל לדבר עמדו, אבל כאשר אני השבתי שבלשון ארמעני אינני שומע הוכרחתי לדבר עמדו ע"י המליץ בלשון רוסיא. והבטיח לי להראות לי עזרתו בקודש, ואני דברתי לו תכלית מסעותי לתועלת דברי הימים, וכוונתי לראות אם לא אמצא איזה ספרי דברי הימים ליהודה וישראל בבית אוצר הכתבים בעטשמיאדזין, אולי באו לשם באחד מן העתים והזמנים באיזה דרך ומקרה, גם אמרתי להמליץ שיגיד לו, שבעת שעשה שלמה בן דוד מלך ישראל הנוכת הבית

ביהמ״ק הראשון, עמד בתפלה לשוכן מרום לפני כל קהל ישראל ואמר אם יבוא אנשים אשר אינם מישראל הם, ויתפללו בבית ההוא, אז ישמע הקב״ה מן השמים את תפלתם ויקבל ויעשה בקשתם למען שיכירו כל העמים אחדות אלהי ישראל וכו׳. וכמו שלמה היה מלך, ובמדינתו ובבית תפלה שלו ולעיני קהל ישראל, אשר לא היו עמים אחרים שמה, שיחנף אותם, נתן משל ודמיון לעמו, שלא יהי׳ קנאת ושנאת הדת בינידם ובין אומות העולם ושיהי׳ הבית פתוח לכל העמים, ולא עשה הבדל בין אומה ודת, כך ג״כ בית תפלה של עטשמיאדזין נבנה זה שבעה עשר מאות שנה ועד היום, עוד לא בא רגל איש יהודי בבית ההוא בכל העתים והזמנים ואנכי הראשון מן נוסעים עבריים אשר רוצה לצעוד צעד בתכלית המדעים אל הבית ההוא, וכאשר הפאטריארך הוא המושל על הבית יקבלני נא וירשני בטובו לבוא אל הבית ולהתבונן באוצר הכתבים לתועלת דברי הימים באין הבדל אומה ודת ולא ישגיח אם אני עברי ואינני נוצרי, ובטוח כי כבודו למען תועלת המדעים לא ישיב ריקם בקשתי מאתו, כשמוע הפאטריארך את דברי מפי המליץ, ומצאו חן בעיניו דברי, אך השיב לי, כי שגיתי במחשבתי שהוא מאנשי הפאנאַטיקים העושים הבדל בעתות אלה בין אומה ודת, לא בהיפוך, בעיניו כל האומות שוות, וגם בזמן מלכי ארמעניא, אמר לי, ישבו יהודים בנחת ולא סבלו בדבר הדת בארמעניא כלל, כמו שידוע מדברי הימים של ארמעניא, וגם הוא מוכן ומזומן להראות לי טוב לבבו, ולקבלני בכבוד, ולעזור לי בכל מה שנצרך לי בדבר הקירותי ודרישתי על צד היותר טוב. גם בקשתי את כבודו להשיג מכבודו כתב תעודה, על זה שאנכי הראשון מן הנוסעים של יהודים אשר אבוא אל בית המאָנאַסטיר בפעם הראשון במשך אלף ושבעה מאות שנה, ובזמן ישיבת כבודו על כסא הפאטריארכים בעטשמיאדזין לאות אמת ועל כל הכבוד שעשה עמדי, והבטיח לי הפאטריארך למלאות בקשתי גם בזה. כמו שעה דיבר עמדי בהדרו, אח״כ אמר לי לבוא אליו בעוד ימים אחדים, או בזמן שנצרך לי ללכת לדרך, ויתן לי כתבי פקודות אל הסינאָד של עטשמאַידזען ואל הכומר הגדול של עריוואַן שיעמדו לעזרתי בכל מה אשר אדרוש. קמתי ונתתי רוב ברכה ותודה מעמקי לבבי וחפצתי ללכת ויצא גם הפאטריארך עמדי מן החדר ללות אותי, אבל אנכי לא הבנתי כוונתו, כי צוה על המליץ לבקשני אל החדר של אבילה — столовая לעשות זאַקוסקע קטנה, ודבר לי המליץ שהפאטריארך מבקש ממני לבוא עמדו לשבת על שולחנו, ברוב תורה הלכתי אחריו ובאתי אל החדר ההוא. שם השולחן היה ערוך כמו שולחן של מלך, מאכלים ומשקאות מינים ממינים שונים הרבה מלספר, ויבקש ממני הפאטריארך לשבת על השולחן, והציג אותי לפני שלשה הכומרים הגדולים שישבו ג״כ על השולחן שם, האחד היה, עפארכאלני נאצאלניק מטיפליס — Епископъ Макарій. השני ארחיעפיסקאָפ פעטראָס Архіепископъ Петръ והוא כמו עוזר שלו ההולך עמדו בדרכים, והשלישי ארחיעפיסקאָפ — Вартанъ מן המאָנאַסטיר Санагин קרוב לאלכסנדראָנאָפאָל, וגם הם ברכוני בבואי ונתנו לי שלום. הרשות נתון לי לאכול ולשתות כדת וכפי רצון לבי, אני מלאתי את כוסי, וברכתי את כבוד הפאטריארך, בשלומו ובאריכות ימים ושלא תהיה ברכת הדיוט קטן קלה בעיני כבוד רום מעלתו, ויקבל מאתי ברכתי בסבר פנים יפות, אח״כ שתה הפאטריארך בעד שלומי ושאשלים מסעותי ברוב שלום ולהשיג מטרתי והפצת לבבי,

השתוממתי לדבר הזה ולכבוד גדול כזה שיעשה פאטריארך גדול כמותו לעברי קטן שבקטנים, מקירות לבבי השיבותי לו רוב ברכתי ותודה רבה. בראות הכומרים הגדולים העפיסקאפים שהפטריארך שתה בעד שלומי, גם כולם כל אחד ואחד שתו בעד שלומי, והמליץ טער אָסיפאוו, מפרש לי כל דברי ברכותיהם, אין אומר בפי לתאר כל הכבוד אשר הנחלתי מאת השרים ההם על השולחן הנכבד שמה! במשך כל השולחן היה מדבר הפאטריארך על אודותי ועל אודות מסעותי עם הכומרים, וגם האריך עמדי בדברים על דבר מסעותי, ככלות השולחן, קיבל הפאטריארך ברכה ותודה רבה ממני ונתפטרתי מאת כבודו. בעוד ימים אחדים קבלתי שני מכתבי פקודות, אחד על שם הסינאד של עטשמיאַדזין ואחד על שם הכומר של עריוואַן, חתומים בחותם הגדול של מאנאַסטיר עטשמיאדזין. החילותי להכין א"ע לדרך ללכת לעטשמיאדזין, ומצאתי דאָקטאָר אחד וואייעני, ההולך לעריוואַן בעבודת המלך בהאַשפיטאַל ושמו: Др. Аполлинари Тельнихинъ ולו טאראנטאס השוב, והולך בדרך פאסט, ולא יש מקרה טוב ומובחר מזה, א"כ קיבל השר ההוא אותי ללכת בחברתו, על חצי הוצאות הדרך. בשמחה רבה נתרצתי, כי אין טוב מזה שלא ישבר גופי כ"כ מתנועת העגלות אחרות, ובתוכו יהי' טוב ללכת. ימים אחדים עיכב אותי בענינים שלו, אבל אח"כ כאשר השלים כל עניניו בטיפליס, ישבנו במרכבתו ויצאנו בבוקר מן העיר טיפלים ביום כ"ו אייר 15. מאיי למ"ה. — —

בייעלענאווקא נשארנו ללון, אני לנתי בבית סובאָטניק אחד, ושם נתקבצו הרבה מהם וסיפרו לי איכות מצבם בדבר אמונתם בדת ישראל אשר על אודותם אני מדבר במקום אחר. מספר הבתים שלהם המישים, אבל לפי סיפורם בכל שנה ושנה יתרבו הבתים, כי נספחו אליהם בכל שנה אנשים מכת המאלאקאנער. בסעמיינאווקא Семяновка אשר בין דיליזשאן ווייעלענאווקא ימצאו כמו עשרה בתים משומרי שבת הנשארים הם מאלאקאנער, ביחד הם 25 בתים. — —

ביום שני כ"ם אייר באתי בשלום אל העיר עריוואַן, לא הי' שום מקום לסור, הסטאנציא תיכנו בה כל חדריה בבתי אכסניות של העיר לא הי' שום מקום פנוי, והנה סרתי אל בית אחד מיהודי אשכנזים הדרים שמה והוא אברהם החייט, התופר בגדי נשים שמה, והוא קיבל אותי בסבר פנים יפות ובכבוד.

שהרתי את פני הגובערנאטאר גענעראל לייטענאנט קארטאַלין והוא קיבל אותי בסבר פנים יפות, גם שהרתי את פני הפאליצייאמייסטער באותו היום באו אלי קהל של ישראל אנשי פרס המתגוררים בעריוואן בעסקי פרנסתם, וסיפרו לי ע"ד העלילה של דם שהי' אצלם ובקשו ממני לדבר טוב עליהם לפני השרים, המיראוויסוד היה חולה, ולא קיבל אותנו, אח"כ עשיתי חוזה עם הגובערנאטאר לפנות ערב ע"ד היהודים בפעם שנית, ויקבלני כמו בפעם ראשונה, גם אשתו של הגובערנער קבלה אותי ברוב שלום. והבטיח לי הגובערנער שיהי' לאב בעדם, להשתדל ולהשגיח עליהם שלא יהיו עשוקים מן הישמעאלים תושבי המדינה ההיא, וביקש ממני לבוא אליו בפעם שלישית ביחד עם ראשי הקהלה, וכן היה, בבוקר למחרת, באתי עם הרב ר' דוד ושני גבירים האדזשי מרדכי 1) הגובערנער דבר עמהם הרבה ושאל על כל עניניהם, והבטיח להם שישגיח עליהם בעינא פקיחא, וכל מה שיהי' להם דין ודברים יבואו אליו והוא ישתדל להוציא לאור משפטם. — —

---

1) שם השני חסר בכ"י.

ביום 22 מען מאיי 1870 באתי אל תוך המאָנאַסטיר עטשמיאדזין . אני עדיין לא ידעתי , כיצד יקבלו אותי שמה, וכיצד יהי׳ עם דירה ואכילה, כי לא ידעתי מנהג המקום ואנשיו ואיכותם, אבל כיצר שניתי ברואה, האנשים של המאנאסטיר קיבלוני ברוב שמחה ואמרו לי שכבר קיבלו טעלעגראממא או כתב מיוחד על אודותי מן טיפלים לקבלני ברוב כבוד , החפצים שלי כבר לקחו המשרתים אל אחד מתאי המאָנאַסטיר, ואותו הבילוני לאחר התאים, על שעה אחת עד שיכינו חוד מיוחד כמו שנצרך . — —

הריאַקאָן הממונה על הביבליאותיקה Г-нъ Діаковъ Машкуни אשר יראה לי טוב לבבו בכל מה שנצרך לי, הוא ג״כ רעדאקטאר של המאסף „ארדט" ערכתי מאמר חקירה על אודות עשרת השבטים על הפסוק שהגלה שלמנאסר מלך אשור ותגלת פלאסר אותם לחלח וחבור נהר גוזן וערי מדי , חקירה ארוכה (היסטאָרישע נאָטיצע) וקיבל אותו ברוב שמחה, ושולח אותו אל האדון הפאטריארך צו צענזורירען ואח״כ להדפיסו בתוך המאסף „ארדט" היוצא לאור בעטשמיאדזין בלשון ארמעניא . גם בטובו נתן לי מתנה הרבה ספרים של דברי הימים לארמעניא אשר נמצאים אצלו בכמה עקזעמפלארים למתנה, ושלשת הממונים שמה משתדלים להראות לי טובת לבבם בכל יכלתם; זה מעתיק לי ענינים של ישראל מכתבי יד , וזה משתדל בענינים אחרים שנצרך לי, כל אחד ואחד משתדל לעבוד אותי בכל לבו ונפשו . — כבר התחלותי מלאכתי בבית אוצר הכתבים , איך האבע איבער געבלעטערט הרבה כתבי יד , ועדיין לדאבון לבי לא מצאתי שום כתב יד עברי, ואראה מה יהי׳ אחרית חלומותי . 1)

ביום ו׳ 12 יוני כ״ה סיון באתי שנית לעריוואַן , אבל נחליתי מן תלאות הדרך , החילותי לקחת מעדיצין ויושב אסור בעריוואַן , לא אוכל לצאת מן העיר , כי המחלה עדיין לא נתרפה, אבל יש תקוה לה׳ , כי אקום מחליי וירפאני רפואת הגוף והנפש . דירתי בבית אברהם שטיפעל , הייט של נשים הוא , ורק בית יהודי אחד בפה היושב עם אשה בכאן , חוץ ממנו יושבים פה יהודי פרס המתגוררים דווקא פה, בלא משפחה, ויהודי אחד בעל מלאכה יחידי בלא משפחה מאנשים שלנו . הבית אשר אנכי יושב בו הרבה לא טוב בשבילי, ראשית קטן הוא , וזהר ענג ואינו נקי, וסובל ביום מן הזבובים אשר נתקבצו בביתי מכל העיר , ובלילה מן פרעשים אין מספר, גדולים כזית וקטנים באין קץ ותכלה , מאָשקעס וקאָמאָרען באין קץ ומספר , אוכלים את בשרי ואינם נותנים לי מנוחה ושינה בלילות , והקאָמאָרען של עריוואַן ידועים הם ומפורסמים אשר אין להאריך על אודותם , אבל ב״ה שסרטן ועקרב לא ימצאו בבית הזה . סרטן (פאַלאַנגע) ועקרב (סקאָרפיאָן) רבים ימצאו בעיר הזאת באין קץ, כמו הצפרדעים במצרים , אבל ב״ה בבית שלי אינני רואה אותם , ונשיכתם קשה למאוד, לפעמים מחלה גדולה יסבו לאדם בנשיכתם עד שימותו אנשים מהם , אבל בפה הורגלו האנשים ויש להם תרופה אם ינשכו , בשמן שמניחים בו סרטן ועקרב מת אם נהרג תיכף , אז השמן ההוא מושך את הגיפט מן הראַנע ההוא . גם החתולים עזי נפש וכלבים אשר עושים הזיקות בכל לילה ולילה בבית, מצערים אותי הרבה, גם וואַנצען וגם טאראקאנעס ועוד כמו אלה , אשר קצתי בחיי בבית הזה, אבל בזה נוחה לי , כי אשתו של בעה״ב הנ״ל מ׳ שיינדעלע

---

1) לא מצא מאומה מכ״י עברים בעטשמיאדזין . ה.

היא אשה תרוצה וטובה ומשתדלת לשמשני בכל מה שנצרך לי למחלתי ולתרופתי, הוא מתקנת בשבילי מים חמים אכילה ושתיה כנהוג אשר זה הרבה נצרך לי ולא אוכל למלאות את הנצרך בבתים אחרים יותר חשובים מזה, לכן בשמחה ובלב טוב טראגע איך איבער אללע אונאנגענעהמליכקייטען ויושב בבית הזה מפני שהיא משתדלת להכין בעדי את כל מה שנצרך לי לבריאת גופי כמו שאמרתי. דיא טעג זינד פֿיר מיר זעהר לאַנג ווײלע, איך קאָן נאר ניכט אויסהאלטען, לאַנגע ווײלע צו פֿערברייננגען מעג נאנצע איין נישפערט באותו הבית וד"ל, אויר של העיר משונה למאוד, בכל יום ויום חמימות אין קץ אשר לא יתכן לסבול, ובכל ערב וערב רוחות קשות, ואבן גדול יתרומם עד לשמים כמו הסאַמום אשר משבר חלונות וזכוכות ועושה היזקות, ויפעול פעולות קשות לא טובות על בריאות האנשים האלה, ורוב ימותו ע"י סיבת האבן הפועל הרבה על לבות האנשים. אבל ב"ה אני בשלום בין איך דורך נעקוממען דאס לופֿט, צום גליק איז גינאַנגען אייניגע טעג שטארקע רעגען'ס מיט האגעל, זעהר קאלט וואר, דאס איך האב גימוסט זיך אן קליידען זעהר ווארעם, דער רעגען האט דורך גירייניגט דיא לופֿט, אונד אב געזעטצט דעם שטאוב, דאס וואר אללעס פֿיר מיך וויא אַם בעסטען, גאטט זייא דאנק!. —

מג) הנסיעה משעמאכי לבאסקאל. מוגו [י].

ביום ו' ט"ו סיון ה' תרל"ה בבוקר בשעה .9 יצאתי משעמאכי בלוית השר נאַדזשאַף-בעק המליץ של השר האויעזדני-נאצאלניק של שעמאכי, עם עסאול מאַ-האַמעד ופאָליסאָוושציק השלוח אלי מאת הלעסניצי השר וויקטאָר קאָנסטאַנטינאָוויטש קראָווצינסקי, הנקרא גרשון בן ייערמאלאייעוו איוואנאָוו משומרי שבת המתגורר בשעמאכי. — —

כה רכבנו עד אשר באנו אל המישור אשר בין שני רוכסי הרים, הנקרא מישור כיורדיבון Кюрдиванъ מקום מושב בני ישראל בימי קדם. המישור הזה הוא כעדן גן ה' בארץ נחמדה לעין מוכתר משני צדדיו בהרים גבוהים המכוסים ביערים ולנגדינו התנוסס ההר הגדול הידוע בשם פֿיט-דאַג Фитдагъ, אשר על ראשו היתה באחד מן הזמנים העיר שעמאכי בנויה, ובתוכה משל פעט-עלי-כאן של שירוואַן. — —

בתוך המישור הזה יופיע הכפר כיורדיבון הקדמון עם סוכותיו הדלות והעניות המוכתרות בין גנים וכרמים קטנים מסביב, שם ממרחק לצד ההר יעבור הנהל סילום-טשאיי הנזכר למעלה, ועל חופו יתראה הכפר הקטן כאַן קענד Ханъ Кендъ עם סוכותיו הדלות ונגדו שרידי כותל החומה של המגדל הקדמון גיאור-קאַליסי Гяуръ-калиси (המגדל של אינו מאמין או של הכופר) אשר משל פה באחד מן הזמנים אשר לא ידוע ונשכח מן התושבים של אותו המקום. ירדנו אל המישור כיורדיבון והתענגתי ביפי תארו והדרו, כאשר התענגו אחיי בני ישראל פה בימי קדם, בעת אשר בחרו בעדן זה לשבת בו, עברנו דרך חוצות צרות של הכפר כיורדיבון ועלינו על הר דרך מסילות צרות ומשעולים בין נעצוצים והרשי מצל,

---

[י] פה העתקתי מקונטרס זכרונות הנוסע אשר רובו כתוב בעט עופרת (בליישטיפֿט) את הדברים הנוגעים ליהודים בהשמטת הדברים שלא יתכנו לבוא בדפוס. ה.

עברנו לפני משכנות דורות עולמים אשר מצבותיהם העתיקות יעידו על הווייתם ומושבם פה בשנים קדומות, על גובה ההר ההוא, נתראה הכפר באַסקאַל Ba свалъ לנגד עינינו מקום מושב ישמעאלים כעת ומלפנים ישבו בו גם אחינו בני ישראל, כפי הידיעות אשר מצאתי בכתב יד של הרב של מוגו ר' בנימין היו בבאַסקאַל הרבנים האלה ממשפחה אחת: ר' ניסן ואחריו בנו ר' ישראל ובנו ר' אליהו ור' משה ור' בניהו ור' יוחאי ור' רזיאל ור' חנוכה ואחריו ר' מרדכי אביו של הרב ר' שמואל אשר כעת במוגו. והוא היה רב שם לפני שבעים שנה מקודם שם. כעת עוד יתראו במקומות בתי קברות של ישראל בסביבות הכפר אשר על יד הדרך. — —

לא רחוק מן הרחוב והחנויות הבילני השר אל הצר אחד מלא דשא עשב ומן חחצר ההוא עוד אל החצר הפנימי, ושם אצל בית גדול היותר משובח מכל בתי הכפר ירדנו מן הסוסים, ויצא השר האַסאַם-בעק, אדון של כל חבל הארץ הזאת, לקבל את פנינו, והביאנו אל תוך ביתו, עבדי האדון הביאו את מלתחתינו הביתה, ואנחנו ישבנו על כרים וכסתות ועל דיוואנים חשובים אשר הוצעו לפנינו בתוך הדר אחד שם, וישבנו לנוח מעט מן הדרך. בין כה וכה נתקבצו נכבדים מתושבי הכפר ישמעאלים בעקים והנשיא של הכפר בא לקבל את פנינו בשלום. כי כן המנהג שם, כאשר יבאו אורחים מיודעים אל בית השר שלהם, החוב לבוא לקבל את פניהם לכבוד האורחים ולכבוד השר ארוניהם. כי להשר האַסאַם בעק הנ"ל מגיעים עשרה כפרים אשר בחבל הארץ הזאת ובתוך מספר הכפרים גם הכפר מוגו אשר בני ישראל יושבים בו. במשך ישיבתנו הובא לפנינו חמים (טהעע) ואני והשר נאַדושאַף שלחנו אגרת ע"י אחד הרצים אל הנשיא של ישראל אשר במוגו, להודיע להם מבואנו, ושימהר הנשיא לשלוח גם אגרת שלי אל הקהל של ישראל אשר בהפּטאַראַן, שיבואו למוגו ביום הראשון בערב, ושם נתראה פנים, ואשאל בשלומם ואקבץ ידיעות הנחוצות לי לדעת על אודותם. הנשיא של באַסקאַל תיכף שלח איש אחד רוכב למוגו למלא את הדבר במהרה. — —

בלילה במוש"ק באו אלינו ממוגו הרב ר' בנימין והשופט אברהם לעלאָ, לדרוש בשלומי וחזרו באותו הלילה למוגו. בבוקר ביום ראשון באו בפעם שנית הרב ר' בנימין עם אנשים רבים מקהל ישראל של מוגו לבקרני ולשאול בשלומי, ולבקש אותי לבוא לביתו בזמן שאבוא למוגו ואנכי הבטחתיו, והלכו לדרכם, ואני עם המליץ ועם המלווים הלכנו לראות מקום המגדל והקאַללא אשר נצרך לי לחפור וגם את בית הקברות הקדמון של ישראל אשר בכיורדיבון. את האבן עם הכתבה בתוך כותל המגדל אשר העתקתי בשנת 1867 לא מצאתי עוד במקומו כי נגנב כל"ס לבנין איזה בית בכפרים הסמוכים וגם את ביה"ק לא יכלתי באותו היום למצוא.

בערב באו אנשים ללוני עד מוגו, המון אנשים יצאו לקראתי והרב השני ר' שמואל אשר לא יכול לצאת ממוגו ע"י סיבות ד' תתוגות ועסק שחיטה, לקבל את פני בבאַסקאַל, יצא כעת לקראתי לפני הכפר בדרך, גם חכם ר' נתן אחיו של הגביר ר' עוזיאל יצא לקראתי בדרך לארהני אל בית אחיו הגביר הנ"ל, אבל כאשר הבטחנו להרב ר' בנימין, לכן הוכרחתי להשיב בקשתו ריקם, רק הבטחתיו כי בפעם הזאת מוכרח אנכי רק ללון לילה אחד במוגו אבל בפעם שנית הנני למלאות רצונו בכל לבי, והנה בבואנו אל הכפר מוגו, כל הקהל מגדול ועד קטן וגם נשים בכלל

קבלו את פני ברוב שמחה, ובלוית רוב מהעם, נכנסתי אל חצר הרב ר' בנימין אשר הוא היה בעה"ב שלי הראשון עוד משנת תרכ"ז, כאשר היתי פה.

באולם הבית היו מתוקנים כרים וכסתות לישיבה ואני עם השר נאדזשאף בעק ישבנו לנוח מן הדרך. פה נתקבצו אלי, מלבד הקהל של מוגו, גם יהודי הפטאראן אשר באו לראות את פני כבקשתי עם הרב הזקן שלהם ר' אברהם ועם הנשיא ועם נכבדי הכפר שלהם ויסבו אצלי אחרי אשר ברכוני ברוב שלום ושמחה. בעה"ב כבד אותי בטהעע, ובלילה נשארו הקהל של הפטאראן אצלי בבית ומסרו לי ידיעות בכתב כדברים האלה: (פה תבואנה הידיעות אשר כתבו על יריעה של קלף...)

אחרי הדברים האלה, הלכתי לראות את החתונה אל בית הגביר ר' עוזיאל, שם המנגנים מישמעלים זמרו ושרו על כלי זמרים והכו בתופים שלהם, אחד מהם דרש ושר בשירים עגבים בלשונם לקול מנגינותם, רבים מן הקהל ואוה"ע ישבו בתוך הבית ושמעו והתענגו מן השירים ההם, בין כה וכה האחד אשר זמר הלך גם לרקד במחולות במשך ומירותיו ועשה מימיק אזיאטים שלהם אשר אין תואר ואין הדר להם, ואשר האזיאטים האבען דיא פינגער גילעקט מרוב מתיקותיו, ראיתי, כי אין שום שינוי, ביתי איינס אונד דאס זעלבע כל הלילה, לכן עזבתי את הבית, והלכתי למקום מנוחתי. בבוקר ביום שני, נתפטרתי מן הקהל, ואנשי הפטאראן טרם נתפטרתי מהם נתנו לי במתנה תופאנ' למתנה, ושמתי לדרך ההפירה פעמי אל מישור כיורדיבון. שם מתחת האילן רענן אשר אצל מקום החפירה הציעו על הדשא יריעות ושרי אדוני הארץ נתקבצו וישבו על היריעה תחת העץ, ששה פועלים חפרו כל היום אצל המגדל מבחוץ, ומצאו בעומק האדמה (ערך סאזיען וחצי) בנין של לבנים עם פתח, והאבן עם הכתבה אשר העתקתי בפעם הראשונה בשנת תרכ"ז על כותל המגדל מבפנים נגנבה ולא מצאתיה עוד כעת, בל"ס נלקחה לאיזה בנין בכפרים. שרי ונכבדי הכפר באסקאל עשו למעננו משתה ושמחה תחת העץ. לפנות ערב כאשר נגלתה לפנינו הפתח של הבנין בטוב, השתדלו השרים להבינני כי הבנין הזה איננו מקום מלאכת כסף ומטבעות של הבאן, כי אם מרחץ היה למענו וא"כ במרחץ לא היה יתכן למצוא גניזת ספרים וכ"י של ישראל, ע"ז העידו גם אברהם לעלא היהודי השופט ור' נתן אחיו של ר' עוזיאל ממוגו, לכן הוכרחתי לעשות אקט, כי המערה ההיא היתה לפי דברם בית מרחץ, ואינו כדאי לפתוח אותו יותר ולהטריח אנשים בחנם, ובפרט בעת העבודה בשדה. ואנכי נגד רצון השרים לא יכלתי עשות שום דבר, בראותי כי הצינאוניק אשר שלח הנאצאלניק עמדי, השר נאדזשאף בעק, היה בעצה אחת עם השרים, ועזר מן הממשלה לא היה לי, גם קשה היה לי לקחת אנשים מן עבודתם בשדה, לכן לפי שעה הוכרחתי לעזוב את ההפירה עד עת מצוא. — משם לפנות ערב הזרנו אל בית האסאם בעק לכפר באסקאל. ביום ג' נעשה האקט וכתוב והתום על קלף מאת שרי ואדוני הארץ ונשיאי כפרים אחרים, בכל זאת אמרתי להם, שלא יחפרו בעצמם את ההפירה זולתי, כי יתנו חשבון על מעללם לפני הממשלה. והעתקנו באותו היום שתי הכתבות אשר על בית המסגד וכתבה אחת על מצבת קבר עתיק על ביה"ק של ישמעאלים מחוץ לכפר באסקאל. — ביום ד' בבוקר באו יהודים ממוגו עם הרב ר' בנימין ועם ר' נתן אחיו של ר' עוזיאל, להראות לי את ביה"ק הישן של ישראל

אשר בכיורדיבון, והלכו לדרכם למוגו, ושרי ואדוני הארץ יצאו ללות אותנו, ויבחרו מקום לשבת במקום נחמד בתוך גן נחמד לעינים תחת אילני תמר ורעננים עשו להם משתה, ואנכי עם פועלים ארבעה ועם העסאול אל תוך היער עבותי הנגדל מעצמו על שדה קברות ישראל, נקתי כמו עשרים מצבות שונות ולא מצאתי שום תאריך וכתבה עליהן, והוכרחתי לפתוח קבר אחד, לראות את תבנית קבריהם בימי קדם, והנה דופנים לא מצאתי בתוכו ולא שום אבן עם כתבה כי אם הסקילעט היה שלם ורק העצמות של הגוף היו חזקים, רק הגלגלת כאשר נגעתי בה נשברה לרסיסים מפני יד הזמן אשר חלה בה. תבנית הקבר וגודל העצמות יבואר במקומו ובזמנו בארוכה וכן עד שעה 4 אחר חצות היום הייתי טרוד עם הקבר. אח"כ סתמתיו ונתתי את האבן הכיסוי מלמעלה, ושמתי דרכי אל מקום החבורה, לא רחוק מן אותו המקום, חפצתי לעשות פאפיראס, עת אשר ישבתי על הסוס, ולא השגחתי את האילן עם ענפיו הנמוכים אשר הוכרחתי לעביר מתחתיו בדרכי ההיא והנה פתאום הענפים סחבוני לאחורי הסוס, ואנכי ברגע אחזתי בסבכי האילן הזק בידי, ונשארתי תלוי בעץ, הסוס עבר, ואנכי עם הענפים האב איך מין אראפ גילאזין על הארץ והיה לנס! כי יכלתי לשבור את ראשי ומפרקתי גם יחד, האנשים אשר לוני, תיכף תפסו את הסוס, והביאוהו אלי, ישבתי עוד פעם עליו, ובאתי אל החבורה אשר ישבה עודם תחת האילנות בתוך הגן, שם היו כל שרי ואדוני הארץ עם הסוחרים ונכבדי הכפר באסקאל וביורדיבון עם הכהן שלהם, היהודים ממגו שלחו אלי בשר צלי ע"י יהודי אחד, וחמים שתיתי ביהד עם השרים, כה עבר לנו כל אותו היום, בערב שבנו בהזרה אל הכפר באסקאל אל בית האסאם בעק.

ביום החמישי בבוקר באו אלי יהודים רבים ממוגו ובראשם הכם ר' נתן אחיו ר' עוזיאל הגביר והשופט גם כל אנשי הפטאראן באו להתפטר מעמדי והלכו לדרכם הפטאראנה, ואנשי מוגו נשארו כל אותו היום בכפר באסקאל, לחכות עלי ולהובילני למוגו. אחר חצות היום יצאנו מבאסקאל, ובאנו בשלום לעת מנחה אל הכפר מוגו. הגביר ר' עוזיאל יצא לקדמני בשלום, והביאני עם המליץ שלי ואת המלווים אל ביתו, הקהל באו אל ביתי וישבו אצלי כמנהג בכל הארצות האלה. —

למחר ביום שישי נתארחתי לראות את החופות השתים הא' אשר להגביר ר' עוזיאל והב' להשופט אברהם לעלא. מקודם באתי אל החופה של הגביר ר' עוזיאל, שם בחצר בית הכלה היתומה, ואין לה אב, מצאתי את הקהל כלם ישבו על קרקע הארץ בחצר לפני הנשיא והשופטים, הביאו להראות מן בית הכלה את כל החפצים, כל בגדיה ותכשיטיה מכסף וזהב ואבנים טובות, וכלי ביתה, הן מכלי נחושת וכסף אשר תביאה עמדה אל בית החתן, גם את הכרים והכסתות ואת התיבות וארגזים, וכל אלה מחויבים הנשיא והשופטים והרבנים אפ צו צייעניען את שוים ואת ערכם בערך, כל חפץ וחפץ כאשר אמדו את מקחו הניחו על הסצאם, ועשו חשבון, ואת הסך כתבו בתוך הכתובה, בין כה וכה קיבוץ אנשים הביאו את החתן מביתו וגם ראי (שפיגעל) עמדו נשא איש בידו לפניו, והחתן בבואו אל החצר, כל הקהל עמדו לקראתו, וישב אצל אביו בענוה, וכל הקהל אחריו ישבו על מקומם, אח"כ החלו הרבנים והשופטים עם הנשיא עוד פעם להתעסק בהאצענקע של החפצים, כאשר השלמו את תכשיטיה והרבנים כתבו את סך הכל שלהם

בכתיבתה, החלו את בגדיה בגדי חול ושבת ויו"ט להתבונן ולהגיד מקחם ולכתוב סך מקחם בכלל בכתובתה, אח"כ כלי הבית והכרים והכסתות על הסדר, וכל סך וסך מכלל כל החפצים כתבו בכתובה, כאשר נשלמו כל הדברים האלה, הביאו כוס יין ונתן להרב, והוא אמר הברכה אשר תחת החופה: „ואסר לנו הארוסות והתיר לנו את הנשואות" וכו'. בישיבה על מקומו, בעת שהרב אמר הברכה, הביאו להחתן גם כן כוס יין, ובכלות ברכת הרב שתה הרב מכוסו וגם החתן מכוסו, אח"כ עמד הרב עם המחותנים וקרובי החתן והכלה ויבאו אל בית הכלה, והקהל נשאר בחצר על מקומו, שם בתוך הבית, תחת המסך המבדיל בין הנשים ואנשים, עמדו הנשים והבתולות עם נרות דולקים של שעוה לבנה דקים, והנרות מפוארים ומוכתרים בפרחים שונים, נעשים ג"כ משעוה מצבעים שונים במלאכת פיתוחי ציצים ופרחים, הנעשים בפֿורעמס ניגאסען, גם במיני פירות ושושנים עם כפתורים הכל משעוה של צבעים שונים אשר מתוקנים ברוב הדר ויופי, הנשים והבתולות החזיקו אותם בידיהם, והחתן עמד אצל הכותל (לפעמים אצל הדלת) וידי החתן עם הציפרנים משושרים בששר בצבע אדום — פניו מגולה, רק פני הכלה היתה מכוסה בצעיפים של משי שונים לימין החתן עמדה, הרב קרא את הכתובה בלשונם, העתיק מלשון ונוסח הנהוג בכל תפוצות ישראל. אח"כ כסו אותם יחד בטלית, והרב החל שנית לאמר הברכות, כוס א' לקח הרב וכוס אחד נתן להחתן, הרב החל שנית לאמר הברכות „אשר התיר לנו את הנשואות ע"י חופה וכו'" קידושין לא היתה פה, כי כבר קידש אותה בעת אירוסין, רק אחר הברכות שתה הרב והחתן מן כוסיהם, והחתן נתן מכוסו גם להכלה לשתות, ואח"כ שבר את כוסו ברגליו על הארץ, הרב שר את שיר: „אדם וחוה זה יפה באנשים וכו'". אח"כ יצאו כלם מן הבית, את הכלה כאשר הוציאוה אל החצר, החלו השושבינים לכסות אותה מראשה ועד רגלה במטפחות של משי וכסף ובצעיפים של משי וכסף, מעשי ידי הפרסיים ותורקים, הרבה למאד כמעט באין מספר. ולפלא היה בעיני, איך יכלה הכלה לשאוף רוח באפה מתחת המון הצעיפים והמטפחות. אח"כ הובא סוס אחד השוב לפני הכלה ואנשים הושיבוה על הסוס, אחד מקרובי החתן הוליך את הסוס ברסנו, והשני מקרובי החתן הלך אצל הסוס והחזיק איין שפיגעל בידו למעלה על הסוס נגד פני הכלה, אף גם לא יכלה לראות כלל, מפני הרבה הצעיפים והמטפחות אשר עליה, בכל זאת המראה החזיק נגד פניה, הסוס הלך בנחת כל הקהל לוו את החתן ואת הכלה עד בית החתן גם אנשים ונשים יהדיו מגדול ועד קטן לקול הזורנא הארמענית אשר צלצל באזנים באין הדר ויופי, ובאין משטר וסדר לנגינה ובלא שום טעם כלל. מוזר היה המראה לנגד עינינו. במעשה פראים מעשיהם, כאשר הביאו את הכלה אל חצר בית החתן אז איש אחד הסיר אותה מעל הסוס, והעמידה אצל פתח הבית. בעת ההיא הבחורים שיסען אויס בתופאנגים ופיסטאלים לכבוד ביאתה ואם החתן וכל הנשים אשר בבית יצאו לקראתה לקבל פניה בלחם ומלח, ומשחו בדבש כמרומה על הדלת לסימן שיהיה בואה מתוק כדבש, וחייהם יבלו בטוב ומתוקים יהיו מצוף דבש, ונשארה אז בבית החתן. בעלי כלי זמר קבלו את שכרם ונתפטרו למקומם, ולהחתונה נעשה קץ וסוף. ההבדל בין העשירים ובין הבעלי בתים ממוצעים ועניים, כי אם רק באיכות וכמות הנדוניא מצד הכלה והכלים והתכשיטין,

אם הכלה עניה אז מובן .מעצמו כי לא תביאה אל בית החתן כ"כ בגדים חשובים ותכשיטין יקרות כמו כלה עשירה.

במונו השגתי כ"י על גויל ישן נושן והיא מגילת אסתר ישנה, כפי הקבלה אצלם עוד בבבל נכתבה בזמן קדום, תאריך לא תמצא בה, שני אראַבּצינים קבלתי במתנה אחד מן הכלה של הגביר ר' עוזיאל אשר הייתי בזמן חופתה, והשני מן בת ר' אברהם לעלא השופט, ושמה הייבת Хайватъ אשת ר' יקותיאל בן של ר' בנימין הרב ממונו. ביום השבת התפללנו בביהכ"נ ונקראתי לתורה במקום לוי כי כהן נקרא במקומו. שני כהנים נמצאו במונו אשר נתישבו בתוכם באחד מן הזמנים, אשר באו מארץ פרס לגור בתוכם, ארבעה התנים נקראו לתורה אחרי חופתם, כי ארבע חתונות היו בשבוע ההיא במונו, שנים היו בזמני, ושנים בעת אשר הייתי בבאסקאל.

לפנות ערב הלכתי בחוצות הכפר עם הרב ר' בנימין, האנשים והנשים היו שמחים הרבה לקראתי לראות אותי שנית במושבם, אבל להפטאַראן אינם רוצים ללכת, יען כי הן המקום על יושביו, יאמר משל הקדמוני. 1)

במוש"ק נתקבץ הקהל בביתי, ולמחר ביום ראשון הלכנו לחפור את מקום הגניזה אשר גנזו הרבנים את ספרי התורות הישנים, (אשר עזבתי בידם בשנת תרכ"ז, ואשר מהם לקחתי כמה יריעות בעת ההיא למינסק) בביה"ק שלהם, והנם טמונים, אמרו לי, בתוך כד של חמר, בתוך בור אחד בביה"ק זה חמש שנים. ויהי כאשר פתחו את הבור ההוא והנה הכד מלא מים! והכתבי יד כולם נרקבו ונתקלקלו במים! את הבור עוד פעם כסינו כבראשונה. הגביר ר' עוזיאל ראש העיר והקהל היה ג"כ בעת החפירה ההיא. — איש א' מאורמי אשר בפרס ושמו מנחם בן אברהם כהן מכר לי בעד ב' רו"כ מגילה ישנה על גויל ואמר כי נכתבה בזמן קדמון בשושן הבירה.

משם הלכתי לבקר את האלמנה לאלי אשת הרב הנכבד המנוח ר' רחמים זצ"ל, בקרתי את כל ניירותיו, ובחרתי מהם הרבה ניירות, המועילות לעניני חקירותי ודרישותי, בדבר דברי הימים לבני ישראל בארץ הזאת. את הניירות לקחתי לי, ובעדם נתתי לה א' רו"כ למתנה, יען כי עניה היא. אחר חצות היום הלכתי עם הרב ר' בנימין לשחר את פני השופט ר' אברהם לעלא, ושם שתינו צאיי (חמים) ור' בנימין שלח להביא אליו גם את ניירותיו מביתו, ועשיתי גם בניירותיו בחירה, ומצאתי הרבה ניירות נחוצות למלאכתי, ויתן לי הרב אותם בידי, להוציא מהם איזה דברים הנחוצים לי, וגם הוא קבל מידי מתנת כסף עבורם.

משם הלכתי עמו לשחר את המקומות אשר שם בונים היהודים להם בנינים חדשים, והנה מצאתי לשם רוב מהקהל ישבתי בתוכם, וראיתי איך הם בונים את בניניהם, אחדים חותכים אבנים, ואחדים מתקנים טיט במקום סיד, והם מויען זיך, ליינען איין צייל שטיינער, אונ בעשמירען מיט טיט אונ אויף זייא באלקענס של עץ, בעשלאגען זייא מיט צוועקעס, וועלכע האלטען איין דיא ציילען שטיינער, על הבאלקענס מניחים עוד פעם אבנים וכן על סדר זה, הבנינים האלה אינם

---

1) מאמר ר' יוחנן (סוטה מ"ז ע"א). ה.

מפחדים מן האש ותבערה, כי יותר אבנים מעץ נמצאים בתוכם. בין כה וכה בא שוטר א' ואמר לי, כי השר אדון הארץ הזאת האדון האסאם-בעק בא למוגו, ויסר לביתי לראותי ולראות את המליץ נעדזשאף בעק קרובו, ורוצה לראות אותי, מיד עזבתי את כל האנשים, ושמתי לביתי פעמי, שם נשארתי עד הבוקר. באותו הלילה בא הנשיא של ק"ק ישראל מן הכפר מוגו עם השופטים ונתנו לי בשם הקהל שלהם מתנה: משי על שני בגדים ארבעלוכים, ויבקשו אותי לבל אשכחם ולכתוב אליהם מכתבים תמיד אני הבטחתים למלאות את רצונם בשמחה בכל עת. בעת סעודת הערב היו אנשי הקהל אצלי, ואח"כ נתפטרו לבתיהם. בבוקר ביום שני אחר התפלה בשעה 8, נתקבצו אנשי הקהל לברכני בשלום, הרבנים והנשיא והשופטים, הסוסים היו מוכנים בתוך החדר, אני והמליץ והשר האסאם-בעק ובעה"ב שלי ר' עוזיאל ואחיו ר' אבשלום אחרי אשר עשינו מעט закуска ישבנו על הסוסים, שוטרים מלוים (עסאַולים) מאחורינו, ברכנו את כל אנשי בית בעה"ב שלי, ועזבנו את ביתו, הקהל חבו עלינו מחוץ לעיר, (מאלה אשר לא יבאו אל בית בעה"ב שלי, מפני מחלוקת שביניהם) ברוב ברכה וברוב שלום נתפטרנו איש מאחיו, נתתי מתנות כסף לשני הרבנים לזכרון ויברכוני כדרכם בברכת הדרך בפה מלא. בעה"ב לוה אותנו עד המישור של כיורדיבון וחזר לדרכו, שם נתפטרנו מאת האדון האסאם-בעק, וישב לדרכו באַסקאַלה, ואחיו של ר' עוזיאל בעה"ב, ושמו אבשלום הלך ללות אותי עד שעמאכי, מפני הסוס החשוב אשר רכבתי עליו היה שלו, לכן צריך היה להחזירהו בחזרה. כן הלכנו שעות שתים דרך הנהר על אבנים, ולקחנו דרך שלנו בדרך אחרת, לא בדרך הראשון אשר הלכנו מקודם. כי אם על דרך הכפר קאַלוואַ Калва. — —

אח"כ שמנו פעמינו לדרך, הנשיא של הכפר לוה אותנו ווערסטים אחדים, דרך הרים וחרשי מצל וחזר למקומו, ואנחנו עברנו במשעולים צרים, דרך הרים וגבעות וירדנו אצל הנחל טשאַגאַן-טשאיי Чаганъ-Чай, עברנו את הנחל ועלינו עוד פעם על הרים וגבעות, וכה הלכנו בערך שלש שעות עד אשר הגיענו אל דרך השאסעיי המוליך העירה. ממונו עד קאַלוואַ הלכנו בזמן שלש שעות, ומקאַלוואַ עד שעמאכי, במשך ארבע שעות, בסה"כ 7 שעה דרך ממוגו עד שעמאכי, ורכבנו על הסוסים בנחת בנחת, ואנשי מוגו אומרים כי הם הולכים ממוגו לשעמאכי לא יותר מן ארבע שעות ולפעמים בשלש שעות. — —

הרבנים אשר היו בזאַלם Заламъ: חזקיה. יעקב. בנימין. אלעזר. גלעד. סימן טוב. יעקב. יצחק. חייבת. 9 דורות זה אחר זה ממשפחה אחת — קודם חזקיה לא נדע מי שהיה שם רב, וכמדומה שבזמן הרב חייבת היה הגירוש שם.

בכפר קאללא-בוהורט (Калла Бугуртъ) היו הרבנים האלה: משה. אלעזר. זבולון. פנואל. דוד. גרשון. ארוניה. עוויה. גלעד. 9 דורות היו ממשפחה אחת זה אחר זה. לפני ר' משה לא נדע מי שהיה, ואחר ר' גלעד לא נדע מי שהיה רב שמה. —

אלה הרבנים אשר היו מלפנים בבאַקו: מאיר. שם טוב. חנוכה. אפרים. עלי. אליהו. יצחק. ידינר. גרשום. 9 דורות לא ממשפחה אחת. —

בבאַסקאַל (אשר אצל מוגו): ניסן. ישראל. אליהו. משה. בניהו. יוחאי.

רזיאל. הנוכה. מרדכי. 8 רבנים היו שם ממשפחה אחת. הרב ר' מרדכי אביו של ר' שמואל אשר במוגו כעת, היה רב לפני שבעים שנה בבאסקאל.

במוגו: חנוכה. יקותיאל. מתתיה. מרדכי. יקותיאל. רחמים עם ר' אברהם אשר כעת בהפטאראן. בנימין בן ר' אברהם עם ר' שמואל כעת במוגו.

הרב ר' שמואל אשר כעת במוגו רב. אחיו המנוח הרב רחמים היה רב במוגו בזמן אחד עם ר' אברהם מהפטאראן. אביהם היה ר' מרדכי רב בבאסקאל. ואבי של ר' מרדכי היה ר' בניאל ש"ץ בקובא. ואבי של ר' בניאל היה עמנואל נשיא בקולקותא. ואבי של ר' עמנואל היה ר' אליהו ש"ץ בקולקותא.

בהילי פענזשדי: הרב שמואל כעת. אביו היה יהונתן רב במאראגא. אבי יהונתן אהרן (ולא נדע אם היה רב) אביו יהודה רב במוגאטירי. ואביו זבולון רב במוגאטידי. (וקודם לו לא ידוע).

בכורדיבון: דוד. אלעזר. שמואל. יונה. ברוך. חכם יצחק גר צדק. אלחנן. דניאל. משה. יהודה.

באכסו אצל שעמאכי, אשר בדרך פאסט לצד טיפלים במקום שעמאכי הראשונה: אברהם. דניאל. גרשון. ירמיה. עזריה. מיכאל. אברהם. גרשון. שמואל.

מד) שובי מקוקז דרך קרים. קומסקאיי. סטאווראפאל. דשאגאנאם.

צאתי מן פיאטיגארסק. 15 אויגוסט, יום א' ז' אלול, בשנת ה' תרל"ו, יצאתי מן העיר פיאטיגארסק בשעה ד' אחר חצות, בעגלת הפאסט מהלך עשרים ווערסט עד הסטאנציא, קומסקאיי (Кумской) ובבקשת האברך אברהם יעקב כהן התן הזקן ר' ישראל ליובמאן, נשארתי ללון בביתו, על אותו הלילה, ואף גם ביתו קטן מהכיל אורחים, בכל זאת הפצירני ונשארתי על לינת לילה, פליאה בעיני איך ענין הכנסת אורחים אשר יקר מאד בעיני אחינו הספרדים כיותר עמי קוקז, אבל אצל אחינו האשכנזים לדאבון לבי מוזר הוא למאד, ואינם יודעים כי אם להרויח מן האורחים הסרים לביתם, כיותר עמי אירופא, האיש הזה אף אם אשכנזי הוא, בכל זאת איני יודע איך איננו משניה ע"ז, ואצלו בכל עת יבאו אורחים שונים אל ביתו, ומקבל אותם בסבר פנים יפות, ומהנה אותם אף מכיסו כפי כחו ומעמדו, יזכר שמו לטוב, בכפר הישמעאלים ההוא יושבים כשלשה בעלי בתים של ישראל, וכולם אינם עשירים וגם ביניהם קנאה ופירוד הלבבות, כי המחלוקת הארורה כצרעת ממארת ההיא במחנה ישראל בכל מקומות שהם. והמנין הוא בצמצום לתפלה, ואם אחד יכעס ולא יבא לתפלה, לא ימצא מנין לתפילה, אז מחויבים ומוכרחים ללכת ולבקשו, שיבא לבית תפלתם להשלים המנין, בבוקר עזר אותי צו עקספעדירען את המטלטלים שלי על הסטאנציא של מסילת הברזל וברוב ברכה ושלום נתפרדנו, ועזבתי את הכפר ובאתי באותה המסילה עד הסטאנציא נעווינאמים (Невинномысъ), שם הביאו לפני שלשה סוסים של פאסט ושמתי דרכי אל העיר סטאווראפאל, ביום ב' אחר הצות הלילה באתי אל הסטאנציא של העיר ולנתי שם, בבוקר מצאתי לי דירה בבית אחד ממכירי ושמו שלמה ווארשאווסקי, ונתעכבתי בביתו מן יום ג' 17 אוינוסט, עד יום ב' 30 אויגוסט, בסטאווראפאל נתודעתי להאדון בענטקאווסקי הסעקרעטאר של הקאמיטעט סטאטיסטיק, והוא מסר בידי ידיעות רבות ע"ד העיר

וע"ד התושבים במדינה, לוחות של הקאלמיקים ועוד ועוד. היהודים היושבים בעיר הם מן החפשים מצבא ועוסקים במלאכות שונות ואשר השלימו עבודתם בצבא ועוסקים במסחר קטן רוב מהם עוסקים במסחר בגדים תפורים, ומחלוקת גדולה ביניהם, ולהם שתי בתי כנסיות ושני שוחטים ושנאה גדולה ביניהם והכל ע"י השוחטים.

פעם שמעתי כי בתוך הדוכאָוונע סעמינאריע ימצא ספר תורה על קלף, הפּראָפיסור של הסעמינאריום האדון . . . הוליכני לשם, אבל הממונה על אוצר הספרים לא היה אז בבית, ולא יכלתי לראותו, כפי אשר סיפר לי הפּרופיסור הוא מהדש נכתב, על קלף דק לבן ותגין על האותיות, ולי סיפר השוחט יוסף ליב קאשטאן כפי ששמע בעצמו, על אדות הספר התורה ההוא, ספור איך היתה הסיבה שנפל הס"ת ההיא אל תוך הביבליאָותיקה של הסעמינאריום כדברים האלה:

בכפר אחד אַלעקסאַנדראָווסק (Александровскъ) יושבים שומרי שבת, ומהם אשר קבלו עליהם דת ישראל ולהם גם שוחט, וס"ת קבלו מארץ רוסיא לביהכ"נ שלהם, הדבר הזה הגיע להממשלה, כמו 25 שנים מקודם, ונלקה הס"ת מהם, ונמסר להכומר הגדול הארהיערייא של סטאַווראָפּאל, והוא מסר אותה אל בית אוצר הספרים של הסעמינאריום שם. — —

כ"ה אלול 5 סעפּטעמבער יצאתי מן העיר באטאלפּאשינסק ועברתי מהלך 19 ווערסט בערך ובאתי אל כפר דזשאַנגאַס אשר היהודים יושבים בו, אין איש מהם היה בכפר, כי כלם היו על השוק בעיר באַטאַלפּאַשינסק, לכן הוכרחתי לבוא אל הסטאנציא אוסטדזשוגוטא (Устъ Джугутинская) הרחוקה מכפר היהודים בערך שנים וחצי ווערסט, באתי אל האופּראוואליעניע והנחתי המטלטלים שלי בתוך הבית שם, האַטאַמאַן ארח אותי אל ביתו, ושלח פקודה אל היהודים שיכינו ביה דירה למעני, בערב באו היהודים ובקשו אותי לבוא אליהם כי הכינו בשמחה מדור למעני, ולא הניחני האטאמאן ללכת אליהם בערב, כי אם ללון בביתו עד הבוקר, היהודים חזרו לבתיהם, ואני נשארתי בבית האטאמאן. — —

למחרת היום בבוקר באו אנשים מקהל ישראל ואמרו כי כל הקהל מחכים עלי, אחרי שתית החמים, היו הסוסים מוזמנים האטאמאן ישב עמדי בעגלה, ובאנו יהדיו אל כפר היהודים, שם הקהל קבלו אותי בסבר פנים יפות ובכבוד האטאמאן אחרי אשר לוה אותי אל בית מנוחתי שב לביתו, ואני נשארתי עם הקהל. —

הבית שלי: בעה"ב שלי שמו עמנואל מאַטאַייעוו, עשיר מופלג וסוחר גדול, כפי ששמעתי, הוא הגדול שבכל הקהל, הבית אשר בו יושב העשיר שבכל הקהל, הוא קטן ונמוך הרצפה מכוסה באדרות, וקירות הבית הא' מכוסה ביריעות ועליהן מראות ובין כל מראה ומראה מטפחות לבנות תלויות (утиральники), אצל השני החלון הקטן והקירה והפתח, ועל השלישי ליענען בשורה ארוכה על כל הכותל הכרים והכסתות ואצל הקיר הרביעי עומדים עומד [כן] ארגז עם בגדים שלהם ואצל הארגז, עומדים כלים מלאים גבינה, בשר יבש ושומן תלוי להתיבש, גם נרות של חלב אשר הם עושים בעצמם מונחים הכל ביחד, אצל הגבינה והבשר והריח של כל אלה הדברים, נודף בהזקה בכל הבית ההוא, עד כי קשה לנשימה, הגג הוא של תבן מבפנים, ובמקום התקרה מקושרים בחבלים שני שטאַנגען, באורך כל הבית ועליהם תולים את בגדיהם ושארי מטלטלי הבית. — סבת הבנינים השפלים האלה, היא מפני כי

אדמה אין להם חוץ מן המקום של ישובם, ולכן אינם יכולים לבנות בתים חשובים, מפני כאשר יעמיסו הקאזאקים עול גדול עליהם מס בשביל האדמה, אשר לא יהיה לאל ידם למלאות המסים אז יבריחום הגוים להשליך הבנינים ולעזוב את המקום, לכן לא יכולים הם לבנות בתים חשובים, ויושבים בסכות עניות ודלות, עד שיבא היום ויקבלו אדמה מן הממשלה לשבת, ואז יבנו בתים להם כנהוג איש כפי יכלתו ומצבו.

מה) ראש השנה בקובאן.

בליל ר"ה באתי עם בעה"ב שלי ואחיו, להתפלל בבית הכנסת שלהם, וכל הקהל נתקבצו אל ביהכ"נ הבנוי כשארי מסגדים של ישמעאלים טאטארים, אבל עניה ודלה היא למאד, על עמודים אחדים נסמך הבית, רצפת הבית מכוסה במצעות של תבן פשוטות ודלות, נרות לבנות אחדות דלקו בבית, כלם ישבו על הארץ כמשפטם, כלם שתקו ואחדים מהם אשר יודעים להתפלל בספר התפללו בלחש, בלא עצב ובלא בכיה כלל, אחר התפלה אמרו איש לאחיו „מועדים לשמחה" ואחרים השיבו „חגים וזמנים לששון". —

בר"ה בבוקר בשעה השמינית והצי נתקבצו כלם בביהכ"נ, בזמן התפלה, לא אחד בכה, ולא אחד הוריד דמעות מעיניו, גם החזן התפלל בלב שקט, רק בזמן התפלות ושמונה עשרה, הקהל עמד ואח"כ ישבו, קודם תקיעת שופר לא בכו בעת קריאת שמות המלאכים והשטן כמו אצלנו, הם תקעו בשופר, מי שהיה לו הזמן ארוך יצא מן הבית וישב בחוץ ומשך עשן הטאבאק, מן הנשים לא אחת באה לשמוע את קול השופר, כי כלן היו על המלאכה לבשל את מאכל הצהרים, והבתולות התקשטו בתכשיטיהן, לעת תפלת מוסף כל הקהל נתקבצו בתוך הכנסת, השלמו את התפלה בלא בכיה ודמעות כי אם בלב שקט, אחר התפלה יצאנו כלנו מן הבית, והלכתי עם בעה"ב שלי בלוית הזקנים ונכבדי הקהל אל ביתי, כאשר באנו אל החצר שם ראיתי מחזה מוזר אשר לא פגשתיו מחיי בארצות אירופא. מחנה גדולה מן נשים רכות ועלמות ובתולות גדולות וקטנות עמדה בחצר ביתי, וחכתה על בואנו, וכאשר הצגתי כף רגלי בתוך החצר ונגליתי לפניהם, מיד הנשים והבתולות החלו לשיר בכלי זמר הנקראים הארמאָניקי (Гармоники) ובחלילים והכו בתפים וצלצלו בצלצלי שמע ובפעמונים, והבתולות רקדו במחולות ושרו שירים לכבוד בואי. כולם היו מלובשות בבגדי כבוד כבגדי הנשים המושלמניות, אני באתי עם הזקנים אל תוך הבית, ישבנו לאכול ולשתות, אחרי כן נתקבצו אל ביתי כמעט כל הקהל ואכלו אצלי סעודת הצהרים כלם יחדיו לכבודי, והנשים והבתולות, בעת אכילת הצהרים שתו וזמרו והלכו במחולות. סעודת הצהרים נמשכה עד הלילה, כלם אכלו ושתו, ונעשו שמחים וטובי לבב, ועד הערב הנשים והבתולות לא פסקו מלשיר שיריהן ומלהול מחולותיהם. לפנות ערב כאשר יצאנו לשבת בתוך האולם בחצר לראות במחולות הנשים, נתראו לפנינו רוכבים באו אל תוך החצר, מיד אמר אלי בעה"ב שלי, כי שני אורחים נסיכים מנסיכי קאראַצאיי — (Карачай) באו אלינו, מיד אנשי החצר לקחו מידם הסוסים והעמידום בארוה, והאורחים הנכבדים לקחו עמדתם אצלינו, והנשים והבתולות קבלו אותם גם כן במחולות ושירים לקול תפים וחלילים, והשמחה היתה גדולה עד מאד, האורחים שתו עמנו המים עם

כל הקהל, — מה נעמה היתה לשתות המים בחצר בערב בלא עבות ובראש השנה לקול שירים ומחולות וכלי שיר, אשר לא הורגלתי לראות ולשמוע כזאת בערי אירופא. השטן מרקד בינינו ומהפך את החג ראש השנה מיום טוב לאבל משמחה לתוגה מיגון לעצב גם יחד, אשר גם לישן אסור אצלינו בראש השנה, למען שלא לישן את מזלנו, ויום טוב הזה נהפך אצלינו, ליום של דמעות ובכיה, אשר לא היה כמו כן אצל ישראל בעת שעמד הבית הראשון על מכונו, ואולי גם בבית השני? רק הצדיקים והרבנים שלנו בדורות האחרונים, הלבישו את החג הזה במלבושי אבל ותוגה, ופה היהודים, אינם יודעים מאומה מן ההמון הספרים אשר נכתבו מן הקדושים שלנו בזמנים האחרונים, ומתנהגים כמנהג אבותיהם הקדמונים אשר לא היו אף בבית השני, בכל זאת גם אבותיהם היו יהודים כשרים, וגם הם שומרים את דת משה כהלכה ויראים הם אשר במשך העתים והזמנים הם הקדישו את חייהם פה במדינה הזאת על מזבח דת אבותיהם, ובכל זאת, אינם בוכים ואינם עושים את ראש השנה ליום אבל ותוגה, ואינם מרידים דמעות בראשית, שקבלה היא ומנהג אבותיהם ושנית סומכים הם על מה שכתוב בכה"ק, (נחמי' ח' ב'. ט, י, י"א). מנהג תשליך קבלו אח"כ, אבל רק אחדים הולכים להשליך העבירות אל מי הנהר, ולא כל הקהל.

ביום השני אחרי אשר השלמו התפלה, יצאנו מן ביהכ"נ, וראשי הקהל עם הזקנים, הלכו ללוני אל הבית פתאום עמדו כלם מלכת אל ביתי, ושמו פניהם לצד אחר, ויבקשו אותי לסור אל בית החכם שלהם, על הקידוש, ויהי כאשר באתי אל בית החכם, והנה אשר לא פללתי לראות ראיתי, שני הנסיכים מנסיכי קאראנצאיי אשר באו אתמול לביתי, יושבים בבית החכם ואוכלים ושותים לכבודו, כאשר באנו בדברים ספרו לי דברים אחדים אשר ראוי להודע כדברים האלה:

במדינות סוואנעטיא, או סוניטי (Сванетія) בכפר ליאפקי או לאפקי (Ляпки или Лапки) שם יושבים נסיכים אשר הם פלימייאניקים (בני דודו) של הקניאז לעוואן בעק. (Леванъ) (לבן —), אירבי וטענגיז (Ирби и Тенгизъ) והם מספרים שאצלם ימצא ספר תורה על קלף קדמון, ושלחן כתוב עליו ברכת המזון, הספר תורה והשלחן ימצאו בבנין מיוחד, ושם שומר עומד לשרתם, ואינם מניחים שום איש להכנים לשם. — —

מן בית הרב החכם הלכנו יחדיו לביתי, בלוית כל הקהל, ואך כאשר באנו אל חצר ביתו, שם הנשים והעלמות והבתולות יצאו בתפים ובמחולות לכבודנו, והיו מזמרים בחלילים והכו בתפים עד אחר אכילת הצהרים, אז יצאנו כלנו מן הבית וישבנו בחצר, ושתינו כלנו חמים (טהעע), הנסיכים וזקני העדה היו כלם שמחים וטובי לבב, מן המשקה המשמחת לבב אנוש, ואז יצאו הבחורים להול עם הבתולות גם הרב החכם יצא לחול עם עלמה לקול תופים וחלילים והארמאניקים, ולמי שלא היה תוף, הכו בברזל על כלי נחושת אשר ישמיע קול, והאנשים ונשים אשר לא הלכו במחולות הכו כף אל כף לקול התופים והמחולות, והשמחה היתה גדולה בכל החצר, עד עת הערב שמחנו ולאור אבוקות עוד היו מחוללין, עד הגיע הזמן לנוח, וכה עברו שני ימים טובים של ראש השנה בשמחה ונחת, וימים רבים אזכור את

ימי ראש השנה של שנת ה׳ תרל"ז, אשר לא אפגוש שמחה כזו, מי יודע אולי בכל ימי חיי.

אחר ר"ה הנסיכים הלכו לדרכם, ואני עוד נשארתי אצלם עד יום ראשון אחר השבת. ביום השבת אחר תפלת מנחה, והנה קול צעקה ושבר נשמע בתוך כל הכפר, שאלתי את בעה"ב שלי את סבת הרעש, ויספר לי, כי מחלוקת נעשתה במחנה, יצאתי מן הבית בחברת בעה"ב שלי, והלכנו אל מקום המלחמה, והנה הה, נחרדתי לראות את השערוריה שנעשתה בין כל הקהל, פתאום נתהפכו מאוהבים לאויבים נמרים, אחד מכה את רעהו ואיש את אחיו מקללים בקללות נמרצות, גם נשים ועלמות וילדים קטנים וקטנות כלם בקול צעקה ויללה מקללים ומהרפים ומכים זה את זה, באגרופותיהם, ועיניהם נמלאו דם, אחד חפץ לבלוע את רעהו, כאנשי אזיא פרואי מדבר, רוצחי נפש נעשו כלמו, וכרגע במקום מהלומות אגרופותיהם, תפס כל איש את חניתו ואת דקרו (קינזאל) ורצו להרוג איש את אחיו, כאשר ראינו את הדבר הנורא הזה, מיד אנכי עם בעה"ב שלי עמרנו בתוך המהומה ולא נתנו אותם להכות בדקריהם, את הדקרים לקחנו מידיהם בחוקת היד, ושלחנו אותם אל ביתי למשמר, עד יעבור זעמם הנורא, והנה לא עברו רגעים אחדים, אשר שקטנו המריבה במקום אחד, קפצו אחרים במלחמה נוראה במקום אחר, והוכרחנו למהר למקום השני להשקיט שם המריבה, כה עד הלילה עמדתי עם בעה"ב שלי באמצע בתוך ההמונים אנשים ונשים, להשקיט המלחמות אשר היו בכל מקום ופנה, את הדקרים לקחנו מהם בחזקה ולא נתנו לשפוך דמים, כל אותו הלילה היינו בחרדה גדולה, כל בעה"ב עמד כל הלילה על המשמר, ולא ישנו, כי אם היו סגורים כולם על המסגר, מפני הפחד שלא יפלו איש על אחיו בהשכבת הלילה, להכות אותם מכה נצחת. צחוק מדאיב נפש היה לי בראותי כאשר הנשים והבתולות היו עיניהם מלאים דם, והיו מוכנים בזעם לבלע זה את זה, סדר המלחמה כמו שראיתי מלחמת הנשים בעיר דרבנד עיין שם. סבות המחלוקת היתה; איש אחד יושב שם, והוא מעט משוגע, ומבולבל בדעתו, וכאשר יבא אל ביתו, יכה את אשתו תמיד, הנם באין דבר, והיא תצעק ותבקש את קרובותיה להגן עליה מהכאות בעלה, האנשים ממשפחתה עשו מריבה והתחילו להכות את הבעל המשוגע, אז באו האנשים מקרוביו, ועשו מריבה עם קרובי האשה, והנה נתפשתה [כן] המריבה בכל המחנה, כי כלם זיינען פערבונדען בקישורי המחותנות והקרובות, אשר במעט כולם הם קרובים זה לזה, ולכן אם נעשתה מחלוקת בין איש לרעהו, אז המחלוקת מתפשטת כמעט בין כל התושבים. למחר בבוקר ביום הראשון, שלחתי לקרוא אלי את כל הקהל, ואף אם היתה ביניהם מחלוקת ומלחמה ביניהם, בכל זאת עניניהם ועסקי של כל הצבור הוא ענין בפני עצמו, ואינו שייך לפרט, לכן נתקבצו כלם מזקן ועד נער אל ביתי, וכלינו את מעשינו בענין הידיעות וענין הקרקעות אשר בקשו אותי להשתדל בעדם אצל שריהם. והנה כאשר כליתי את מעשי הקהל באו הסוסים והעגלה, וישימו את מלתחתי על העגלה, ובקשו ממני לשתות יי"ש בעד שלום כל הקהל, ואני לא הפצתי למלאות רצונם עד שלא יעשו שלום בין איש לרעהו. ואחרי הדברים אשר דברתי על לבם, והבנתים תכלית המחלוקת ופרי השלום, שמעו כלם לדברי, ועשו שלום ביניהם, האנשים אשר אתמול היו מוכנים ומזומנים להכות איש את רעהו בכלי דקרם,

ובמהלומות אגרופותיהם, היום נשקו איש את אחיו, ושתו יי״ש וברכו איש את רעהו בברכת השלום, והנה גם אני שתיתי וברכתי את כל הקהל בברכת השלום, והבטחתים להשתדל בכל אשר יהיה לאל ידי לעשות בעדם, ואחרי הדברים האלה ישבתי בעגלה, וכרגע חלף הכפר עם המון האנשים והנשים והעלמות אשר יצאו לברכני בשלום הדרך כלם חלפו מנגד עיני, רק ארבעה או חמשה אנשים מטובי העיר וביניהם בעה״ב שלי, ישבו על הסוסים שלהם, ולוו אותי עד הסטאנציא אוסט דזשוגוטא (Усть Джугутинская станція) . — —

מו) מאייקאפ. יעקאטערינאדאר. טעמריוק.

ביום ראשון י״ג תשרי 19 סעפטעמבער 1876 באתי אל העיר מאייקאפ, וסרתי אל בית הדוהר, בצאתי החוצה פגשתי את איש עברי אחד ושאלתי על השוחט, האיש ההוא הביאני אל ביתו, כי בביתו גר השוחט, ושם מצאתי גם את הרב של העיר אכלתי סעודת הצהרים בבית ההוא, והרב בבקשתי הביאני אל בית הנכבד של קהל ישראל, כי היה לי לחכות יום אחד על קבלת הניירות מן האויעזדנא אופראוולעניא, בבקשת האויעזדני נאצאלניק אשר שחרתיו, מפני כי יום חג היה, ולא היה שום איש בהקאנצעלאריא, ולמען לא לבטל את הזמן בחנם, ולא לשבת גלמוד יחידי בבית הדוהר, חשבתי בלבי אלך ואראה את היהודים, ואף כי ידיעות לא היה נצרך לי לאסוף מהם, באשר כלם מארץ רוסיא הם, הרב הביאני אל בית האיש לעאן בן יוסף בוכֿשטאב (Леонтій Осиповичъ Бухштабъ) והוא אומן במורה שעות Часовой мастеръ ואיש עשיר והוא הראש והנכבד בתוך הקהל, ויקבל האיש אותי בסבר פנים יפות, וכאשר הכירני אז ארח אותי אל ביתו, וישלח את נערו משרתו להביא את מלתחותי מן בית הדוהר אליו ונשארתי בביתו, ויתן לי חדר מפואר עם כסא ושולחן ומנורה ברוב כבוד, עד הערב ישב עמדי בחדר שלו ביחד עם הרב, ויספר לי ענינים שונים של צבור, ובתוכם גם ענין של הרב והשוחטים, וכמו שבכל הקוקז יש מחלוקת בין היהודים החפשים מצבא ובין היהודים אשר עבדו בצבא, כן גם פה המחלוקת בוערת כאש להבה בין שני חלקי הקהל, והרב והשוחטים, הם הם המבלבלים את הקהל, ומוסיפים אש על התבערה הבוערת כלהבה ביניהם, הסכסוך אשר בקהל זה היה מאד גדול, ויפצר אותי האיש בוכשטאב לעשות פשר בין שני חלקי הקהל בענינים הנוגעים להרב ולהשוחטים. והנה מדי דברנו על אדות זה שלח האיש בוכשטאב ויקרא את שבעה טובי העיר עם הגבאים אליו הביתה, האנשים ביחד עם בעה״ב שלי הפצירוני להשאר אצלם על שני ימים הראשונים של חג הסכות, כי ביום אחד, לא יוצא שום דבר לטובת הכלל, והנה נעתרתי לבקשתם, ונשארתי על שני הימים הראשונים של סוכות במאייקאפ. — בבקשת טובי העיר ערב סוכות קבצתי את כל הקהל החפשים ואסטאווניע אל ביהכ״נ, ודברתי עמהם על תכלית בואי, והודיעוני ראשונה: כי כלם ביחד קרוב למאה בתים ימצאו פה, וזולת הסאלדאטים אין רשות להיהודים החפשים לגור פה ע״פ דיני דמלכותא, מפני הטעם, כי גרים ושומרי שבת נמצאים באויעזד ההוא, לכן פעם זה לא מכבר באה הפקודה מן האבלאסטנאייע אופראוולעניע, שיגרשו הם ומשפחותיהם מן האויעזד, ותהי צעקה ויללה במחנה ישראל, ואח״כ הנאצאלניק מן

מאיקאפסקי אויעזד ביחד עם השר קארמאלין נתנו להם זמן על חצי שנה להשאר לשבת בטח על מקומם, ככלות הזמן ההוא היה ביד השרים הקטנים לבלאות פקודת הממשלה, ואח"כ בקשו היהודים עוד פעם מן השרים הגדולים הנ"ל, ונשארו עוד פעם על מקומם, על זמן בלתי מוגבל, וכן הם יושבים עד אשר באתי לשם, בשלום על מקומותיהם. כלם הם בעלי מלאכות ואומני יד רק הסאלדאטים עוסקים במסחר קטן בחנויות קטנות אשר על השוק. — במה שנוגע להרב והשוחטים, נתרצה הקהל לפשר הדברים על מוצאי יום טוב הראשון בלילה. — שני ימים טובים הראשונים של סוכות עברו בשמחה ונחת, ובלילה אחר החג נקבצו כל אנשי הקהל אל ביהכ"נ של הסאלדאטים, יען כי הוא בנוי מחדש גדול ויפה, כי ביה"כ של היהודים הפשוטים הוא קטן ונשבר רק על זמן. בביהכ"נ עשיתי פשר בין הרב והקהל והשוחטים, וכלם נשארו מוסכמים לפשרי, והיתה שמחה להקהל, כי פסקה המחלוקת ביניהם בדבר השוחטים. למחרת בבוקר, באו כל טובי העיר אל ביתי להתפטר מעמדי, העגלה והסוסים של בית הדוהר, באו אל ביתי, ישבתי בעגלה אחרי אשר נתפטרתי מכלם ומן בעה"ב שלי, ושמתי דרכי אל הכפר קעלערמעס (Келермесская). — —

על השבת הוה"מ סוכות באתי לייעקאטערינאדאר, וסרתי אל גאסטיניצא מאסקווא. בעיר הזאת נמצאים יותר מן מאה בתים של ישראל, רובם עוסקים במלאכות שונות כמו חייטים עושי מגבעות, ועושים בכסף וזהב ובמלאכת מורי שעות ופאטאגראפיא ומעט מהם במסחר וגם בעסק הפאדריאדים, המובחרים והטובים שבהם הם ה' קראנהאוז, פלאם, בארווסקי, העלפאנד, ועוד אחרים, והשוחט הזקן חיים תאכלאווקין, במשך הזמן נודעתי לאחד העושה מלאכה בכסף וזהב הצורף אברהם מערשאן, אשר בטובו ארח אותי אל ביתו, ואחרי אשר עשיתי הוצאה עשרה ימים בבית האכסניא, הובאתי אל בית הצורף, ולא נתנני להוציא הוצאה מרובה, וכה נשארתי בביתו כל ימי שבתי בעיר הנ"ל. גם בפה מצאתי מחלוקת גדולה בין הקהל ע"ד השוחטים, כי רב ב"ה לא ימצא בפה, גם ביהכ"נ אין להם, מקודם היה אצלם בנין טוב ונשרף, ובעת יש להם בנין עראי (балаганъ) הקהל נחלק פה לשלשה חלקים, לכל חלק יש שוחט מיוחד, ורבה המהומה ביניהם! — הכנסתי את ראשי לעשות איזה סדר ביניהם, ואין אחד שמע והאזין לדברי, ומשכתי את ידי מהם, הסכסוכים ישארו אצלם עד ימות המשיח. — הנאצאלניק הנאקאזנאי אטאמאן גענעראל קארמאלין נתן לי מכתב גלוי על כל המדינה של קובאן ואשתו הגבירה נתנה לי מכתב מליצה אל האדון הגענעראל לוצענקא, המשגיח על המוזעי אשר בקערטש. — ראש העיר (Голова) ארח אותי אל ביתו ויקבלני ברוב כבוד. — —

בעיר טעמריוק סרתי אל בית מלון הפאסט סטאציאן. ונשארתי שם על יום השבת. — שחרתי שם את הדאקטאר לאנדא ונתן לי מחבוריו שני ספרים... והוא הלך עמדי להכירני עם הגביר והנכבד מן קהל ישראל ר' יצחק רעצקי, בתוך העיר ימצא קהל ישראל לא יותר מן ארבעים בתים, ורובם הם בעלי מלאכות שונות ואחרים עוסקים במסחר מאנופאקטור, ובמסחר הדגים, אשר הם תופסים בתוך הים והלימאן, ומוליכים אותם למכירה למדינות אחרות, את אלה אשר הם מולחים אותם. מהם מצאתי אחד המולח דגים ומוליכם עד ארץ מאלדאו-וואלאכיא. בפה מצאתי את הקהל בשלום ואין להם מחלוקת בענין השוחטים, יש להם שוחט ושמו אליהו בן חיים גראצמאן,

והוא להם גם לרב ולמגיד מישרים, כי יודע ספר הוא ואיש השוב. ביום הראשון ארח אותי אחד מן היהודים ושמו יעקב וואסילעווסקי אל ביתו ונתן לי חדר מיוחד, ובאותו הדרך באו אלי ראשי הקהל והנבאים לשחרני. ויספרו לי ממצבם אשר עדיין סבלו וסובלים מן הזכיות אשר אין להם הרשות לשבת ולבנות להם בתים, רק מחויבים לדור פה דירת ערעי, לאחדים מהם ניתן הרשות לשבת פה, ויבנו להם בתים, בית הכנסת אין להם מיוחד ושוכרים אותו באחד הבתים המגיע לאחד התושבים של העיר מן אינו יהודי, וגם הבית ההוא ישן הוא, ועומד הכן לנפול בכל יום, והקהל קטן הוא ואין ידם משגת לבנות להם בית תפלה השוב. — —

יום ה׳ כ"ט חשון תרל"ז 4 נאוועמבער 1876, בבוקר בשעה 10 יצאתי מן הכפר אבטאניזאווסקאיא, הדרך היתה מלאה בטיט עד אשר הסוסים הלכו בכבדות, היום היה מעונן רק לפעמים נתגנבו קוי השמש באור כהה, כרגע, נאבדו בין העננים, בבוקר לא היה כ"כ קר, וכאשר נתקרבנו יותר אל צד הים, הרגשתי קרירות ביותר, בבואי אל הסטאנציאן Сѣнная שמתי עיני על אותו המקום, כי שם מתחיל מקום העיר הקדמונה של פֿאנאגאַריאַ, משם על שטח אחד ווערסט באתי אל הבית הנבנה בעד הארגעאלאגים הבאים לשם על חפירת הקורגאנים, ושם שומר, והראה לי את האבנים אשר עליהם חרותות מנורות של שבעה קנים, האבנים יהיו בערך יותר מן 25, מהם שלמים ומהם שבורים, אבל לא מצאתי עליהם שום כתובה, לפי דברי האדון סעמינאקין, נמצאו האבנים בתוך ההמון הקורגאנים אשר על החוף, ובלא ספק ישבו יהודים גם בעיר הבירה של היונים בימי קדם. האבנים הם אבני סיד רכים (Известковые камни) ונקל להשבר לרסיסים, המלאכה עליהם מלאכה עבה ופשוטה. והציור הוא איננו שקוע כי אם בולט, ופני האבן נעשה שקוע. בהצר נמצאו עוד אבנים ותמונות שונות עליהן חרותות כמו תמונות אנשים ובעלי חיים, ואבנים הנעשו בתבנית נשים הרבה למיניהן 1). בתוך הבית מונחים שברי כלי חרס וזכוכית ואבנים ושברי כלי מתכות ומטבעות שונות אשר עזב האדון לוצענקא שם למשמרת. — משם שמתי דרכי אל ההוטאר של העסאול סעמעניאקין אשר הוא סמוך אל הבית של הארהעאלאגים, ויקבל אותי האיש בסבר פנים יפות אל ביתו, הוא איש זקן ויושב בביתו הנקי מאד מבפנים, ויכבדני בכוס קאַפֿע, ויספר לי איכות הפירת הארהעאלאגים, כי הוא היה בעת החפירות שלהם וראה בעיניו את כל החפצים והדברים העתיקים אשר הוציאו מעמק הקורגאנים, עוד אמר לי, כי הבית והחצר שלו עומד סמוך לחרבות העיר העתיקה פֿאנאגאַריאַ, ואיך ימצא עוד כעת שרידי חרבות היסודות של הבנינים אשר עוד הם נכרו באדמה, ואיך שרידי החרבות משתרעים עד 5 או עד 6 ווערסט באורך על חוף הים, ושרידי הרבות משתרעים מן יבשת הארץ עד מתחת המים, רחוק מאד בתוך הים, וכי גלי הים כסו הלק גדול מן העיר הישנה, ראיתי קורגאנים רבים מכל צד ופנה, הפורים ופתוחים מאת

---

1) ע"ד הכתובות של היהודים בפאנאגוריא נדפס מאמר ה׳ ליוצענקא במאמ׳ האסיפה השלישית לדורשי המזרח בפטרסבורג Труды III съѣзда орьенталистовъ I, 575--580 וכו׳ נדפסו גם ציורי המצבות בשמונה לוחות; וראה הערותי במה"ע הרוסי Еврейскія Записки 1881, стр. 313-318.
ה.

בארכאלאגים, על כל צעד וצעד רבה העזובה, כמה מאות קורגאנים גדולים וקטנים הסמוכים זה לזה מעידים לזכרון על הוויית דורות הקדמונים, היונים הראשונים אשר משלו פה עוד כמה מאות שנה לפני ס"ה, בתוך הקורגאנים שוכנים הם במנוחה נצחת, ואינם משגיחים אשר בדור הזה קמו אנשים לפתוח מקומותיהם השאננים ולהפריע מנוחתם. האבנים של המנורות ארכם כמו ארשין אחד ויותר מן ארשין, ורחבם כמו חצי ארשין בערך, יש מהן שונות בגדלן. בהצר האדון סעמינאקין ימצאו עוד אבני מארמאר שרידי חרבות היכליהם, ושרידי עמודי טירותיהם ובלא ספק היתה העיר גדולה וכלילת יופי בטעם היונים. — משם עברתי את שטח המבוכה בקורגאנים, והגעתי אל מישור גדול המשתרע על הוף הים כמעט עד טאמאן. הדרך היתה מלאה טיט ומאד מקולקלת, ובכובד גדול באתי לפנות ערב אל העיר (סטאניצא) טאמאן, היא עיר טאמאן הישנה או טאמארכא ') , או טמוטאראקאן אשר כפי הכתבה אשר בידי על כ"י של קלף שמצאתי אצל הקהל בקאראסוב, ישבו יהודים רבים לפנים בימי קדם בעיר הזאת, ועתה מצאתי רק יהודי אחד יושב בתוכה. האטאמאן שלח קאזאק אחד להביאני אל האכסניא של האופראוולעניא, בית השוב ונקי ונשארתי פה בטאמאן. — —

מז) קערטש.

ביום הראשון 7 נאייאבר שהרתי את פני הגענעראל לוצענקא הדירעקטאר מאת המוזעיי-דרעוונאסטי, ומסרתי לו את איגרת המליצה מאת אשת הגאצאלניק של קובאנסקאיי אבלאסטי, ויקבל אותי בטוב ויעש בשבילי מה שהיה לאל ידו לעשות הוא הציגני לפני אחיו היקר סטאטסקי-סאוויעטניק יעפים יעפימאוויטש, והאיש הזה, נתן לי ידיעות שונות הנוגעות לדברי ימי היהודים של קוקז, גם נתן לי עד ארבעים מצבות עבריות עם ציונים להעתיקן. *) וכל השבוע הייתי טרוד במלאכתי. טרם פרידתי מהם, נתן לי הדירעקטאר הגענעראל לוצענקא את תמונת פניו לזכרון, ואחיו נתן לי כלים עתיקים השובים למתנה ולמנחת זכרון. — כל הדברים והענינים שהעתקתי, הכל יבאו במקומם ובזמנם על הסדר בספרי, ככלות השבוע הראשונה אשר הייתי טרוד בהמוזעאום, החילותי לשהר את היהודים היושבים פה, ראשית שהרתי את הרב מאת הממשלה הה' ר' יואל האלפערין. ושני הרבנים מורי הוראות שם ויקבלוני ברוב כבוד ובשמחה. אחרי כן באו כולם ביחד לשהר אותי אל ביתי וישבו אצלי עד אחר חצות הלילה, ונתנו לי ידיעות ע"ד היהודים היושבים בקערטש, כפי דבריהם: עד מלחמת סעוואסטאפאל (1854) היה קהל קטן בקערטש, ורב אחד ושמו ר' וואלף אהרן, כאשר באו הטורקים לקחו את היהודים כמו עשרים בתי אבות בערך עם הרב, והבילום באניה לעיר" סטאמבול, רוב מהם נשארו שם, גם הרב נשאר שם, ואחר המלחמה, משפחות אחדות עם הרב שלהם הנ"ל חזרו

') צ"ל טאמאטארכא (Tamatarcha), ואל העיר הזאת התיחס לפי דברי פירקאוויץ ופינסקער ר' יעקב התמני (נספחים ללקוטי קדמוניות צד 7—86), וגם אנכי האמנתי לדבריהם (היהודים ושפת הסלאווים צד 130); אולם אחרי כן מצאתי כי זיוף הוא, כאשר הגדתי דעתי בתבורי האשכנזי Altjüdische Denkmäler צד 258 בהערה למצבה 98. ה.

*) האיש הזה נסע עמדי אל הצארסקי קורגאן, ושם העתקנו שתי מצבות עבריות גם מנורות, ע"ד הקורגאן אדבר במקומו ובזמנו. —

לעיר קערטש בחזרה, והיהודים אשר ברחו מן המלחמה לערי רוסיא הזרו שנית לקערטש, ועד שחזור הרב משם, שלחו לרב ושוחט ושמו שלמה, וכאשר באו אלה מסטאמבול עם הרב, נשארו בקערטש עד היום הזה לכן אצלם שני רבנים דוכאָוונע, זה הרב הראשון שהיה אצלם לפני המלחמה, והרב השני אשר קראו אצלם טרם שבא הרב ר' וואלף אהרון מסטאמבול, כי לא ידעו אם יבא הוא משם בחזרה, או לא. לכן כעת שני רבנים יש להם וגם רב מאת הממשלה, ביחד שלשה רבנים. במשך הזמן נתרבה הקהלה, וכעת קהל גדול שם, הידיעות תבואנה במקומם ובזמנם.

הרב מאת הממשלה השתדל ביחד עם הגבירים והמשכילים הדוקטורים דפה, ליסד ולבנות בית תפלה (קאָר שול) לכבוד ולתפארת, בנין גדול כמוהו, איז נאך צו פֿריה פֿיר קערטש, בכל זאת עלתה על בנינו קרוב לשלשים אלף רו"כ, הבנין כלו אומר כבוד. עם בית ספר ומדרש נבנו בחצר, אבל לדאבון לבנו שני הרבנים הדוכאָוונים אינם אוהבים סדרים חדשים, משתדלים בכל עת להפריע את שלום הקהל, ולעשות צלמות ולא סדרים, בטלו את הקאָר ונשאר רק החזן בלבד, ומאד מעט מאלהי הבאים לתוכו להתפלל. — הסיבות לזו, פירוד הלבבות ושנאת הנם וקנאת איש מרעהו, הנעשו בתוך הקהל, ובין הגבירים, וגם הרבנים מבלבלים את ההמון העם, עד שנעשתה כעת שערוריה בקהל, מלבד כל אלה, ע"י מבוכת המלחמה של הרוסים עם טירקאיי, הקהל כעת במבוכה גדולה, אינם יודעים מיט וואס וועט זיך קאנצען דיא אומשטאָנדע, אם לחרב ואם לשלום 1). ובין כה וכה, הפרנסה בשפל המצב עד מאד, מפני אנשי החיל הרבים שבאו לפה, נעשה ביוקר כל דבר ודבר, וכמעט רוב מהקהל נעשו עניים ודלים, ומהם סובלים רעב וקור, הנשים של הגבירים והדוקטורים יסדו ביניהן חברת גמילות הסדים הנקראת בשם קאָמיטעט של נשים, אבל אצלן ימצאו רק כמאה והמשים רו"כ הפאָנד, אשר בפאָנד קטן כזה, אינן יכולות להספיק את רוב עניי העיר הדורשים להם וצרכם למחיה ולמדור, בעלי בתים חשובים באו עד ככר לחם, ה' ירחם עליהם, כי מצבם נורא למאוד, מחכים אנחנו לשלום, אולי ע"י השלום הכללי, יוטב מצבם הפנימי, וגם הפרנסות שלהם. — הדוקטור סעגאל ארח אותי על סעודת צהרים, וגם הרב האלפערין, וגם הש"ץ עפשטיין מן הקאָר שול, וגם המאדאם שפרה בראדסקי אשת ר' אליעזר בן יעקב Лазаръ Яковлевичъ Бродскій אבי הגביר Давидъ Лазаревичъ והגביר דוד לא היה בבית בזמני כי אם בקרעמענצוג, את אשתו ראיתי בבית הדוקטור סעגאַל. השתדלתי ודברתי על לב הנשים הכבודות, שלא יעזבו את הקאָמיטעט, ושיחזיקו אותו עד שיהי' לאל ידן, כי דבר גדול הוא בכל עת ובפרט בזמן הזה. אשת הדוקטור סעגאַל היא הפרעזידענטשא של הקאָמיטעט, והיא בעצמה, נסעה אל כל בתי העניים והתבוננה במצבם הנורא ובכל שבוע ושבוע ימים אחדים מתקבצות הן ביחד אל הדר אחד בתוך הקאר שול ושם מחלקים כסף להעניים, כפי ראות עיניהן. — בעצמי ראיתי אותן שם בעת שהלך עמדי הרב האלפערין לראות ולהתבונן את בית התפלה עם כל תאיו ואולמיו, הש"ץ עפשטיין הוא איש חשוב ויודע נגן בטוב, כי שמעתיו בשבת בבית הכנסת בעת התפלה,

---

1) זאת כתב הנוסע בסוף שנת 1876 למספרם. ה.

אבל לדאבון לבנו, הוא התפלל יהידי, ועוזריו נתפזרו לכל רוח, מפני הסבות הנ"ל. בית התפלה אשר לרגלי ההר מיטרידאט נעשתה בטוב, על אופן כל בתי תפלות לעברים, אויף דער אלטער מאָדע, זיא קומט וויא טאָג צו נאכט צו דער קאָר שול. — הרב האלפערין נסע עמדי לעשות וויזיטים לאחדים מגבירי וטובי העיר, אבל לא מצאנו אותם אף אחד בבית, כאשר השלמתי עניני בקערטש, נתפרדתי מאת מכירי ומכבדי, ושמתי דרכי אל האניה בלוית הש"ץ עפשטיין, ובאנית הקיטור „Юноша" ישבתי ביום שני ח"י כסליו בשעה הראשונה אחר חצות היום ובאתי לפעאָדאָסיא בשעה אחד עשר בלילה, הדרך היתה מאד לא נעמה, רוח סערה גדולה וחזק היה על הים, והאניה רקדה לכל צד על גלי ומשברי הים, רובם מן הנוסעים וביחוד הנשים, היו כלם כמו פגרים מתים, מפני מחלת הים, ואף אם אינני סובל אני מחלת הים, אבל ראשי היה עלי כברמל, לא יכלתי לנשוא, עד כי קצתי בחיי, מרוב עמל הדרכים. —

מח) פעאדאסיא או כפא.

בפעאדאסיא סרתי אל בית אכסניא של יהודי, והיא האכסניא אחת בעיר מישראל, מובן מעצמו, מה שמצוים על האורח לשלם דמי אכסניא ואכילה, מחויב האורח לשמוע לדברם, ההוצאה מרובה פה און וועניג טאָלק, כי בכפה פעאדאסיא ראיתי רק את בית הכנסת הישן, והעתקתי את המצבות והכתבות אשר על האבנים הבנויות בכותלי ביהכ"נ מבחוץ ומבפנים, וכלם יבאו במקומם ובזמנם, גם שלש כתבות עבריות העתקתי בהמוזעיי דפה מן שלש המצבות עבריות הנמצאות שמה, הדירעקטאר מאת המוזעיי האדון ווערבליוסאוו Верблюсовъ קבל אותי בסבר פנים יפות. — הגבאי של הקהל קבל אותי לא בסבר פנים יפות און זעהר קאלט, לכן לא ראיתי עוד את פניו. אבל אחינו הקראים קבלו אותי בטוב, החכם או החזן הגדול באָבאָוויץ, כתב לי הסכמה על ספרי, והגביר קירימי, לקח על שכמו להשתדל בעדי התומים אחדים על ספרי. — כפי דברי החזן הגדול באָבאָוויץ, נמצאו פה בכפא 190 בתי אבות של קראים, מלבד אחדים שהעתיקו מושבם מפה ע"י מבוכת המלחמה, אם כן ביחד כשתי מאות בתי אבות נמצאו בפה, בית הכנסת אחד חשוב בנוי בתואר כל בתי כנסיות של קראים, אויף טאַטאַרישער אַרט, חזן גדול אחד, והוא כמו רב אצלם, בית ספר לנערים אחד כללי, ובו שני מלמדים וכחמשים וחמשה תלמידים, מלבד כשלשים נערים בעזובען את הגימנאזיום וכעשרים נערות בעזובען את הגימנאזיום של נערות. — חדר אחד פרטי, ובו מלמד אחד וכשנים עשרה תלמידים, הקראים הם רובם סוחרים ועשירים, גם עניים בתוכם, יש מהם גם בעלי מלאכות אחדים, ופאבריקא של טאבאק, ושוחט מיוחד להם. —

כפי דברי השוחט הממלא מקום רב בכפא מק"ק העברים, ר' שמואל יעקב דאָנאָלסקי, נמצאו בפעאדאסיא כחמשים בתי אבות של בני ישראל מערי רוסיא, מהם הפשים וגם אשר עבדו בצבא המלך, ואינם מחלקים לשני קהלות כמו בערי קוקז, כי אם עדה אחת ולהם ביהכ"נ אחד הישן והקדמון, מהם עוסקים במסחר רובם בעלי מלאכות שונות, כחמשה נערים מבניהם לומדים בהגימנאזיום וכחמשה או ששה בהאוייעזדני אוצילישצע, גם כמו חמש או שש נערות לומדות בהגימנאזיום

של נשים. שוחט אחד לעדה והוא הנזכר למעלה, והזן אחד ושמו ר׳ יעקב קרולענסקי. כפי דבריו, שונאים הקראים את העברים ואינם מקרבים אותם בשום דבר, רחמים אין להם כמו אצל אחב״י, יען כי קשה לב ועזי נפש הם כמו הטאטארים שכוניהם · בכל זאת מצאתי ביניהם אנשים יחידי סגולה אשר לב בשר להם, חכמים ומשכילים ומקרבים את אחינו העברים, ואינם מראים להם את השנאה הכבושה בלבם, ומי יודע אם באמת אוהבים אותנו, או רק מראים את עצמם רק לפנים, אנשים אחדים מאחינו העברים הדרים ביניהם מספרים, כי השנאה לא כל כך גדולה אלינו, כמו שאנחנו משערים, אם דרך משל אחד מן הגוים יפגיע בכבוד יהודי או יחשוב לעשות לו רע, הם משתדלים להגן בעדם, ולבם כואב עליהם. עד כמה הדברים האלה אמיתים, אינני יודע, רק אנכי מספר רק מה ששמעתי על אדותם מאחדים מבני ישראל הדרים ביניהם. —

במה שנוגע להיהודים מקערטש אשר ספרתי למעלה, שעד המלחמה של סעוואסטאפאל שנת 1854 היו בקערטש רק כעשרים בתים בערך, אינם הדברים אמיתים, כי לפי דברי השוחט מכפא אשר ספר לי כי אחד מאחיו המתגורר בעת ההיא בקערטש ונלקח גם כן בספינה לסטאמבול, יספר כי ממשלת תוגרמה נתנה לחמשים בתי אבות הבאים מקרטש חצר מיוחד, ואכילה ושתיה, גם כסף לכל איש ואיש סך קצוב לצרכיו, והיו לשם חמישים בתי אבות ולא עשרים כספור רבני קערטש, וגם מזה נוכל לדעת כי לו היו שם עשרים בתים לא היו יכולים לבנות בית תפלה חשוב והדור על ההר מיטרידאט, כי לא היו עשירים רק בעלי מלאכות ואם היו עשירים, לא חלקה להם ממשלת תוגרמה כסף די צרכם. ומלבד החמשים בתי אבות אשר הלכו לסטאמבול, בלא ספק רבים אשר היו ביכולת לברוח על הוצאותיהם, ברחו והתרחקו א״ע לערי רוסיא הקרובות לקערטש, ואחרי המלחמה בזמן קרוב רוב מהם הזרו לעיר קערטש מסטאמבולו ובלא ספק היה גם קודם המלחמה ההיא ישוב של ישראל בקערטש אם לא גדול אבל גם לא קטן, יתכן להשוב לא יותר ממאה בתי אבות ביחד עם הגרים אשר גרו בה בבואם מערים אחרות בדבר המסחר. —

כפי דברי השוחט מכפא, בית הקברות אשר מקברים בעת בכפא את מותיהם, הוא על מקום בית הקברות הקדמון של ישראל, כי על צעד וצעד שחופרים קבר חדש יתראה לפניהם קבר ישן מתחת, ועצמות יבשות מזמן קדמון אבל לא נשאר בכל בית הקברות ההוא אף לא אבן ומצבה אחת אשר תוכל להעיד, כי בית הקברות של ישראל הוא. היהודים עשו גדר מסביב ביה״ק שלהם, והקראים בראותם הגדר שעשו העברים, עשו גם הם גדר ומחיצה לבית הקברות שלהם המיוחד והקרוב לביה״ק של ישראל. מקום בית הקברות שלהם הוא קרוב להר מיטרידאט אשר עליו עומד הכוועיי=דרעוונאסטי. — —

הכתבות בבית הכנסת וכהצר אשר בכפא.

על פתח ביהכ"נ הישן הנעשה מאבן אחת בציורים שונים מסביב כתובים מלמעלה:

א. ז' ה' ל' צ' י' ב' (זה השער לה' צדיקים יבאו בו).

בבית הכנסת הקדמון ליהודים בכפא כתוב על האבן אשר מעל ארון הקודש בכותל המערבי כדברים האלה:

על אבן אחת קטנה הנבנה בקיר אשר מלמעלה מארון הקודש העומד במערב כתוב כך 1):

ב. אלף כֿתֿרֿ לשטרא

שם בכותל הדרומי של ביהכ"נ נבנה אבן אחת קטנה ועליה כתובים הדברים האלה 2):

ג. בחכמה יבנה בית
ובתבונה יתכונן
שלח גואל לקבץ
ישראל ל'פ'כ'ה'ר'ה'.

ארכו $10^{3}/_{4}$ ווערשקעם.
רחבו $6^{1}/_{4}$ ווערשקעס.
1444 לס"ה.

אולם ביהכ"נ ועליו עזרת נשים ולמטה, בית המדרש אשר תחת עזרת הנשים, נבנה מדרש זה מקרוב בימים האלה, ע"י הגבאי ר' מאיר נאדעל של ק"ק ישראל האשכנזים דפה. גם הוא בנה את הגאלעריא לצד מזרה ועליה עומדים הילדים עם הרב שלהם, ובעתות אלה נעשתה גם כן לעזרת נשים, ושם מעל הגאלעריא ההיא יש פתח למעלה תחת הגג, ושם לקח פירקאוויץ כמו ארבע מאות כ"י בהזקת היד מאת הקהל, וכעת לא נשאר מכתבי ידות שם מאומה. — שני העמודים של שיש של הבימה העומדים לפני ארון הקודש הם ישנים וקדמונים, ושני העמודים האחרונים נעשו נ"כ מאבנים ע"י הגבאי הנ"ל בעתות אלה. הבימה היא בין ארבעה העמודים ההם. — המים בתוך המקוה נקיים הם תמיד, אף אם אינם מנקים אותם, כי מעין שם, כן דבר לי הזקן ר' יעקב חזן. — גם החלונות אשר בצד מערב משני הצדדים של ארון הקודש תיכן הגבאי הנ"ל ועשה אותם כתבנית ההלונות שלנו מקודם היו זכוכית קטנות ורבות בחלונות, והיום בזכוכית גדולות. בצד דרום לא היו בזמן קדמון שום חלונות כלל, והגבאי עשה שם גם כן חלונות, ובעת אשר עשו את

---

1) בכ"י שטערן (אשר אודותיו דברתי בחבורי האשכנזי הנ"ל) צד 8 כתוב: אלף כתר לשטרות.
ה.

2) בכ"י שטערן שם כתוב: בחכמה יבנה וכו' לפ' ב'הר'ה, ועל זה העיר פירקאוויץ בעט עופרה: ב'תר'ת אחרי הרחיצה; והנה גם אחד מן המהדורי (אפרים דיינארד במשא קרים) דבר ע"ד הרשימות האלה, אולם כבר נודע כי אין לסמוך עליו, וכמה פעמים נתבדה ונאחז במצודת הכזב, ואין רצוני להתעסק בחבורים השודים ממהדורי.
ה.

החלונות בכותל הדרומי, מצאו שם בתוך הקיר בנוים כדים של חרס קטנים ובתוכם לא היו שום דבר, גם תיבה קטנה נמצאת שם ובתוכה היו שמות של כתבי יהות על קלף מהומשים הכתובים על קלף קדמון, ורבים שהיו פה בביהכ"נ לקחו התיבות התיכות מהם ולא נשאר בשבילי מאומה. — כן ספר לי הזקן ר' יעקב חזן הנ"ל.

ד.

זה המצבה של
ר' אברהם בן
נחמן נפטר בהור'
שבט בשנת הר"ס
ב' ליצירה תהא
נפשו בצרור
החיים צרורה

Ширина 10 вершковъ.
длина 1 аршинъ 4 верш.
толщина 2½ верш.
1502 לס"ה.

המצבה הזאת עומדת בתוך המוזעיום אשר בפעאדאסיא.

ה.

(פה נקבר) גבר..... הג.....נן גדול הדור ונזר הזמן
עליו יבכו בואי מזרח ותימן. תם וישר עבד הנאמן
נבנה הציון הזה לאיש צדיק ירא אלהים וסר מרע כ"ד
יהושע בכ"ד מאיר תאקין לי אשכנזי ז"ל שנפטר
בשם טוב בעולמו ביום ד' כ"ו לטבת שנת הרס"ט
ת' נ' צ' ב' ה'.

רחבה 11 ווערשקעס.
ארכה 17 ווערשקעס.
ועביה בתוך הכותל.

המצבה הזאת נמצאת בתוך כותל הבנין על המקוה בהצר ביהכ"נ הישן אשר בפעאראסיא: כפא; ופני האבן נוכח ביהכ"נ. לפי הקבלה אשר בידי יהודי כפא, הובאה המצבה הזאת מארץ טמן. בראש השורה הראשונה לא יתכן להכיר האותיות כלל, כי על האבן שם לא נכרו האותיות כלל[1]. —

ו.

פה נקבר הזקן
כר' יוסף זצ"ל בר
משה ז"ל ונפטר יום
א' ב' לאדר שנת ה'
רצ"א ליצירה ת' נ' צ'
ב' ה'..

ширина 5 верш
длина 13½ верш.
толщина 3½ верш.

המצבה הזאת תמצא בתוך המוזעאום אשר בפעאדאסיא.

---

[1] גם הרשימה הזאת תמצא בכ"י שטערן הנ"ל (צד 9), ושם נכתבה השורה הראשונה כזה: גבר תמים איש מהמן (מהימן) גדול הדור וכו'; ובשורה ד' נכתב: מאיר תאמין לי אשכנזי, ומזה יתבאר מקור הקבלה אודות ארץ טמן, כי תאמין לי בטאטארית הוא כמו תאמיני, או תאמני [מעיר תמן או טאמאן] בעברית. ה.

ז.

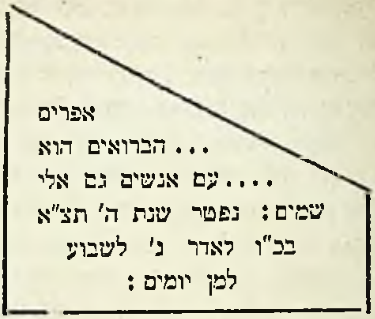

אפרים
... הברואים הוא
.... עם אנשים גם אלי
שמים: נפטר שנת ה׳ תצ״א
בכ״ו לאדר ג׳ לשבוע
למן יומים:

ширина 11½ верш.
длина 12 верш.
מן מקום השבור
толщина 3 верш.

המצבה היא שבורה החציה העליונה לא תמצא כי אם החציה התחתונה, והיא נמצאת בתוך המוזעאום אשר בפעאדאסיא.

ח, בתוך המוזייא שמה תמצא התיכה של אבן מראמאר ועליה כתיבה בלשון יונית משנת 84 לספ״ה.

נוסח הנותן תשועה למלכים בסדור הכ״י אשר בביהכ״נ הגדול בקראסוב:

הנותן תשועה למלכים וממשלה לנסיכים, ומלכותו מלכות כל עולמים הפוצה את דוד עבדו מחרב רעה, הנותן בים דרך ובמים עזים נתיבה הוא יברך וישמור וינצור ויעזור ויפאר וירומם וינשא ויגדל למעלה לאדוננו המלך שולטן פלונ״י וגם לאדוננו המלך פלונ״י גיראי האן: המלך ברחמיו ישמרם ויחיים ומכל צרה ונזק יצילם, המלך ברחמיו ירים ויגביה כוכב מערכתם ויאריכו ימים על כסא ממלכתם. המלך ברחמיו יתן את כל אויביהם נגפים לפניהם, בדרך אחד יצאו אליהם ובשבעה דרכים ינוסו לפניהם, המלך ברחמיו יתן בלבם ובלב כל יועציהם ושריהם ועבדיהם רחמנות לעשות טובה עמנו ועם כל ישראל אחינו בימיהם ובימינו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח ובא לציון גואל וכן יהי רצון ונאמר אמן.

בסוף הסדור העתקתי הדברים האלה: [1].

תהלה לדוד ארוממך אלהי המלך ואגדלה שמך בתודה ובזמירות אריע ואזמר אשר הפליא חסדיו ורחמיו על עמו ועל צאן ידיו הפזורים וטרודים תחת יד תרתרים גוי נבזים ושפלים זה העם לא היה ותגשן השפחות הנה וילדיהן ירקדון ילדי פיי״ג

---

[1] המאמר הזה מצאתי בפרק כ׳ מספר דבר שפתים בקורות מלכי קרים לר׳ דוד להגו, אשר רק שמנה דפים נמצאו ממנו בפה, אך באודיסא ובערים אחרות נמצא העתק שלם ממנו והעת מטושש נמצא גם בעזבון הנוסע המנוח, וכבר דברתי ממנו במה״ע Русскій Еврей, וכעת יודפס המקומות השייכים לארץ רוסיא בחשבונות אוצר הספרים הקיסרי דפה. וקודם למאמר זה כתוב בדברי שפתים שם כזה: ובזמן ההוא [בזמן חגי סלים גיאי כאן] קמו הישמעאלים תושבי עיר קיאסוב ובראשם שייך חאמיד אפענדי להעליל על שארית בית הכניסה ועל שארית שני בתי התפלות אשר לערלים אשר נתנו להם שארית באר״ץ בראשונה בעדותם ואח״כ חזרו בדבורם כמעשה ישן לידון כמעשה חרש וזהו ספור הענין ההוא · תהלה לדוד וכו׳ וכו׳. ועלילה דומה לזה (אשר ירמז על ה במלות כמעשה ישן) יספר המחבר בפרק יוד שם, וממנה דברתי במה״ע הנ״ל. ה.

לבוא לרשת משכנות מסכנותיהם והאמה מזה והאמה מזה בעודף יושבות על מלאות השעה משחקת להם וצבא תנתן על התמיד בפשע ועד שר הצבא הגדיל להרוס התמיד ולהשליך מכון המקדש מעט לנתוש ולנתוץ ולהפיץ אותם הנה והנה ולגרשם מהסתפח בנחלת ה׳ ולאחוז בתי כנסיות והחרבן תלויה על פתחיהם צור תעודה התום תורה בלמודי למען אשר לא ימנו בי עשרה למצלי צלותהון ובעותהון דקדמא שכינתא ואתיא כי אין לו להקב״ה אלא ד׳ אמות של הלכה בלבד ויאריכו הבדים ושפתי חלקות לשון מדברת גדולות שתו בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ שפתים להקל קול יעקב הכהם השופטים הם הם המעידים, הם הם המצומים הבאים בנצחונו של בשר ודם הנמשלים לנחש שעומדים בגליא והורגים בהספמי 1) והביאו עצה עשו פליליה ונמרו אומר בדעתם המשובשת ובדינם המזויפת להביא משפטיהם לפני המלך גם לעשות ולגדור עצמם בדינא דמלכותא למען אשר לא ימצא תרופה למכתם ולא יועיל התר פס ידיהם ברצי כסף גם זאת מאת ה׳ צבאות יצאה הפליא עצה הגדיל תושיה למען אשר לא ישימו כסלם ובטחונם אלא בהקב״ה והתעוררו בחברת יועצי רשע ובטענות כוזבות ויהי הקשר אמיץ וקשר רשעים אינו מן המנין כי נהלקה עצתם ונתפרדה חבילתם כי אב בית דין שלהם מצדד צדדים לאמר הסורי מחסרא והכי קתנא תנא ושייר ולזה שומעין שאמר כהלכתא עד שהכריחום עלי אמרת גזרה ודינא דמלכותא לדון ולהגיש העצומותיהם לפני המלך וישא העם בית ישראל את מצוקם ומצעורתם צרורות צוקה על גבי צוקה מפני חמת המציק אשר כונן להשחית והרב משאת בן ימין פוזי ובזוזי אחר בזוזי ותהלות לאל כי הועילו צעורים שלנו מעצרת האלופים כי קרי קצף בצום בעל בכי קול לו כל אליו שופכים לבם כמים ושערי דמעות לא ננעלו עד היות עינא ולבא תרי צרצורי דהטפה לטייף ואזיל הנס כי הגזירה היתה בשנת תהו״ן זכות אבות היא שעמדה לאבותינו ולנו ומן השמים ירוחמו, בלילה ההוא נדדה שנת מלכו של עולם ויקץ כישן ה׳ והשיב אחור עצתם ודעתם יסכל והשיר שפה לנאמן אשר קדש שם שמים ברבים ומצינו בו הגשה למלחמה ולפיום ולתפלה ודברים של טעם לשבח ולעלות על שלהן מלכים וישם ה׳ דבר בפיו לאמר שוב אל בלק אשר רצה לבולקם ולבולעם הוא הנבון כה״ר מתתיא מנדו יצ״ו, ובעמדם תרפה כנפיו וכולם מבחוץ והוא מבפנים בעצרת האמונים הנמנים עלי תולה ארש על בלימה עדים לבלום בל קרוב אליהם שלא יכוו בשלהבת הקשורה בגחלתם וזיל גלוג לאומתו שנכנס בשלום ויצא בשלום בטומא דאריותא ונתעצמו בדין וערכו טענותיהם לפני המלך זה אומר בכה וזה אומר בכה כי להם שייך דין קדימה והם עומדים בהוקתם ומעשה אבותיהם בידיהם מימי קדם קדמתה והם נכנסו לנבולם ועדיהם המה בל יראו ובל ידעו למען יבושו ומעז יצא מתוק ופיהם הכשילם לרשעים כי דבריהם סותרים זה את זה, והמלך ברוהב שכלו ובעצם דעתו הרמתה הבין בדבר וכדי להבחין בין האמת והשקר ולאמת ולהכריה הדברים לקול שלוחיו נמשו עברו ים לבאר ולפרוש להם ע״פ התורה אשר יורוהו ונפסק הדין הוקת קרקעות מפני סתרת 2) הבעלים כבר פקעה זיקתם ואבדה הוקתם והם זכו בקרקע תהלה והבא לא עון 3) עליהם ולהוציאם מהוקתם עליו להביא

---

1) צ״ל באספמיא. — 2) צ״ל מהאת. — 3) צ״ל למעון. — ה.

ראיה הגם כי הם מועילים לתקון המדינה לתועלת תושבי העיר וצריכים אנחנו להחזיק טובה תשואות חן חן להאיש הנעלה הרופא המובהק כ״ר חיים עמנואל גראסיני[1]) העומד בפרץ ודורש טוב לעמו ודובר שלום לכל זרעו כלה זרע אמת לבוא אל המלך להתחנן לו ולבקש מלפניו על עמו בית ישראל הבאים מצרימה בין שיני אריות ועלינו לשבח לאדון הכל ולפאר ולרומם על גודל הנס והתשועה הנפלאה שלא נתכנו[2]) טרף לשניהם והצילנו מידם ולהודות לה׳ ולזמר לשמך עליון ולמנצח לעבד ה׳ לדוד אשר דבר לה׳ את דברי השירה הזאת ביום הציל ה׳ את עמו וצאן מרעיתו מידם וישנס מתניו בחרז ומשקל לזמר וישא משלו ויאמר:

אדני עת אשר הפליא חסדיו... לרחם על פזורי צאן עדרים:
נתונים גם מעונים הם כחרפה... לבן אמה לטבת הם מסורים:
ירודים גם משועבדים בחזקה... בפרך עול מנת מלך ושרים:
דלקונו אנשים המאוסים... להעליל בית כניסתם להחרים:
ומועצות ברשע חשבו... לעקור הפריד הבילתם ארורים:
דברים שלחו נמרו שפתים... והודיעום למלך בספרים:
ברצי הכספים לא ירצון... ולא הועיל בחיק שוחד דברים:
כאריה יכספו לטרוף המוני... בהכרת יועצי רשע ספורים:[3])

ישתבח המחכים והנותן הוד ההכמה למבני מדע כמאמר גלי רזיא יהב חכמתא להכימין ומנדיעא ליודעי בינה אשר מסר הכמת סוד העבור ושבילי רקיע ליציר כפיו שעד שלא היה זמן ועידן היה משתעשע בו כאמרם ז״ל קודם שברא הקב״ה את עולמו היה מחשב חדשים ומקדש זמנים ומסר סוד הכמוס הזה למבחר האנושי אבינו הראשון: והוא מסר לשת בנו ובנו לבנו עד ירד וחנוך ונח מסרו לשם ועבר והם מסרו לאברהם, ואברהם ליצחק ויצחק ליעקב, ויעקב לבניו, ולוי לקהת, וקהת לעמרם ועמרם למשה: תדע לך שהרי אברהם ידע באיזה יום יהיה פסח לבניו, וכן שאר המועדים שהרי קיים אפילו עירובי תבשילין. ורבקה עשתה שני גדיי עזים והטעם מפני שימי המועדים מקודשים ועומדים הם, שאפילו היה מספיק בצקם של אבותינו להחמיץ היו אוכלים מצה ושומרים המועד שבאלו הזמנים נילוי רצון הבורא בעולמות ומחויבים אנהנו לשמוה עמו אפילו בלתי סבה, והג שבועות יוכיח. והדברים עתיקים.

ובהיותם במצרים בקשי השעבוד שכחו כל המצות וגם מצוה המפוארה הזאת והורה העטרה ליושנה ביד אדון הכל. וחזר בעת הגאולה ומסרה למשה ולזקנים באמרו ההודש הזה לכם, ובאומרו שמור את חדש האביב עד שבא סוד העבור הקדוש הזה לבני יששכר והם העמיקו והרהיבו ההכמה ומסרו ביד תלמידיהם, ומתלמיד לתלמיד עד שבאה ההכמה לידי הגאונים ז״ל שבהיותם יושבים בטבור הארץ הקדושה והטהרה. כי מציון תצא תורה, הם סדרו לנו לוהות וכללים טובים ויפים, מתוקים מדבש ונופת צופים, עד היום הזה שלא סר שב״ת מיהודה ומהוקק מבן רגל״ו. שובתים ממלאכת זר ועוסקים מלאכת [כן] שמים לידיעת מועדים ושנים, ומולדות ותקופות של כל עם ד׳ על מקומו יבא בשלום שקטים ושאננים.

---

[1]) צ״ל גראסוני [גראציאנו ?]. — [2]) צ״ל נתננו. — [3]) כדבר שפתים שם נמצאו עוד ששה עשרה בתים משיר זה, אשר אמנם אין תועלת להביאם הנה. ה.

ואל תתמה שגם מחכמי העמים והגוים שלמים וגם רבים בקיאים בתנועת השמש והקפותיו, לדת הירח ותולדותיו, שהנם שמים גנובים ימתקו השגתם בחיצוניות גלגל השמש וחבריו ותנועותיהם, ומשם מבינים קורותיהם, אבל אנחנו גוי קדוש עם ב"י מבינים מן מוצא דבר ופנימיותו, ונשמת השמש והויתו, עד נקודה הראשונה אשר היה הכל מראיתו. —

ואחר הגאונים ז"ל בכל דור ודור קמו בשמותם עלי אדמות במושבותם עוסקים בחכמה, וכאשר באתי פה עיר קרא-סוב יע"א, אשר במהו קירים ראיתי לסדור הקדוש הזה אשר חבר הרב הכולל החסיד המופלג מורינו ורבינו כמהר"ר דוד זלה"ה סידר גם כן בחכמתו הרמה וכתבתי התמה סדרי מועדים וזמנים קי"ה שנים, ויען שבזמננו זה תם ונשלם לוחות הברית לוחות האבן אשר חיבר הרב הגדול ז"ל בסדור הזה, קם אחריו כאריה הבקיא בסתרי סוד העיבור החכם והנבון המרומם כ"ר אברהם שלום שו"ב בן אהרן שלום נ"ע, והיה מדי שנה בשנה מסדר ומתקן לוחות להורותם, עת תקופת המלכים תר"א ותמ"ט [בן] וכוכבים במסלותם, ומועדים ושנים ושאלות הכל יפה בעתים. וכאשר ראינו דעתו הרחבה ומלאכתו המפוארה אשר חיבר שמונים שנים רצופות כולו מלא אורה, לא החסיר ולא העדיף אפילו בחוט השערה, אמרו לו יהידי הקהל הי"ו עת לעשות לד' להבר את האהל להיות אחד, לוחות מרגליות אלו על שמונים שנה בסידור הקדוש הזה להיות לנו לזכות לפני הקב"ה, כי ימצאו בנינו ואנשי דורות הבאים אחרינו כשלחן ערוך ומונה לפניהם, והיתה התחלתו סידור שנה בשנה, בעזר אל קדוש ונורא השוכן מעונה ע"י הפועל במלאכת הקודש הרב ה"ז כר"ר [?] אפרים אשכנזי יצ"ו בן הזקן יהודה אשכנזי נ"ע בשנת ה' תקצ"ה בח"י להודש כסליו.

אלה דברי המסדר הקטן חיים יום טוב בן שלמה הלוי נ"ע הספרדי.

אצל הקהל בקאראסוב הקרימצאקים מצאתי כ"י על קלף על בויגין קטן במרובע בגדלו, ויתחיל מקאפיטל ס"א ישעיה, (כי חסר הוא כתחלתו), עד סופו, טיה חסר יחזקאל ותרי עשר. ובסופו כתוב הכתובה הזאת:

№ 1. וזה הספר ישעיה ירמיה יחזקאל ותרי עשר נפל בידו של סעד בן עיבט הגדול מנחלת אביו כחלק ונחלקו המקומות אשר לקחו כל האחים מנחלת אביהם, כאשר לקחו איש הלקו ונתפשרו הם באהבה ובחבה איש לאחיו באין שום מחלוקת וסכסוך כי אם בשלום לעולם ולא לערער דבר איש... שלמה בן ר' אלישע יצ"ו כלב בן אליהו בן שלחיה יצ"ו 1).

---

1) בהעתקת הרשימה הזאת נפלו איזה טעיות, ראה בחבורי האשכנזי הנ"ל (צד 233); וכופר אחד שהוחזק כפרן נתנני לדובר שקרים, גם הדפיס מכתב הרב דקראסוב בענין זה, וכאשר שאלתי את פי הרב הנ"ל השיבני במכתב ארוך (מיום כ"ו אדר שני התרמ"ג והראיתיו לידידי הרר' נייבויער ועוד אחרים) אשר בו יגלה תרמית הכופר ההוא וזדונו, וסוף דבריו: „ואין להאשים את... אלא על שגילה טפח ממכתבי הנ"ל וכיסה טפחיים. שאם היה מעתיק כל דברי מכתבי לא היה נותן מקום לחשוד באדוני שהלילה דבר שקר וכו'. ועליו מוטל הובה לפר הדברים לאמתותם ויאמר בפה מלא: דברים שאמרתי לכם טעות הם בידים, ודברי הרב הנכבד הרכבי יחיה אמת וצדק המה, ובזה תאלמנה שפתי שקר הדוברות על צדיק עתק". ובחבורי השני בשפת אשכנז אגלה את נבלות הכפרן בקהל. ה.

כבותי ישעיה ירמיה יהזקאל ותרי עשר אני סעיד בן עיבם לאלישע בן ר׳ יעקב ביום א׳ לשבת בחדש מרחשון בכ״ה יום בו שנת ד׳ אלפים תר״ז. פה... ב... מגיב.[1]

№ 2 כ״י חומש בגודל כהראשון, נמצא כתוב כתובה זאת: עדות שהיתה בפני חותמי מטה ביום ראשון לשבוע בחדש אייר בשמונה עשר יום שנת חמשת אלפים ושמונים שנים לבריאת העולם. כפי המנין שאנו מונים בו פה במדינת קירים בעיר סולכאת, ביום הזה מכר אליא בן ר׳ יוסף נ״י זה התורה למ״ר אליא בן ר׳ כלב במאתים ושמונים כספ׳ קירימיא במלכות של מלך אוזבעק וקיבל הדמים מיד זה אליא בן ר׳ כלב ליד זה אליא בן ר׳ יוסף ומכירה שלימה בלא ההורה פסוקה והלוסה וכל מי שיערער יהיו דבריו בטלים כחרש הנשבר מבן מבת מאה מקרוב ומרחוק ומה ששמענו מפיהם כתבנו להיות לעדות מהר ומחרתים לראיה וזכות וזכרון עדות שריר וקים.

ר׳ יוסף בן מ׳ אברהם נ״י.
אברהם הגר בן...

בצד ההוא נמצא כתוב עוד כתובה אבל לא יתכן היה להסביר כי אם זה: זאת התורה התמימה הקדיש אותה ר׳ אליא בן ר׳ כלב בעבור כפרת נפשו בקהל סולכאהו והוא קודש לה׳ אלהי ישראל לא ימכר ולא יגאל ארור מוכרו וארור קונהו וכו׳. —

№ 3. עוד חומש חסר וכתבה בצד האחרון תחת „לעיני כל ישראל״.

בשנת חמשת אלפים ומאה והמישים שנה לבריאת העולם לפי מנין שאנו מונים בו פה בקהל סולכם. עדת בני מקרא ביום הזה הקדיש כ״ר אליה הכהן בכ״ר צדוק הכהן נ״ע את התורה הזאת להיותה קודש לי״י ואמנם הקדישה על שם מרת אמו מלכה בת כ״ר משה נ״י להיות זאת התורה בבנסת הגדולה קדש לה׳ אלהי ישראל ערוך[1] שמרה וברוך מצילה מכל נזק וארור יהיה המוציאה מקדושתה והמהליפה והמוכרה והממשכנה ואשר יהיה מצילה יהיה מבורך וזו העת תהיה עת רצון מפני אלהינו שבשמים לפקד את כבוד אחינו ר׳ אליה הכהן הזה להוציאו מעקרותו ולתת לו בזכות זאת התורה בנים זכרים מהלציו... יוסף ב״ר שלמה נ״י ב״ר סעדיה בכ״ר עובדיא צוה לחתום כ״ר משה ב״ר שלמה, צוה להתום כ״ר ישועה ב״ר יפת צוה להתום כ״ר ישראל ב״ר שלמה, צוה להתום כ״ר ישראל ב״ר שלמה, צוה להתום כ״ר אברהם ב״ר הלל, צוה לחתום כ״ר יוסף ב״ר יעקב צוה לחתום כ״ר אברהם ב״ר יפת צוה להתום כ״ר שבתי ב״ר משה צוה לחתום כ״ר אברהם ב״ר ישועה ויעקב ב״ר ישועה ושבתי ב״ר לוי ור׳ משה ב״ר שמריה צוו להתום ואני הסופר תולעת ולא איש יהודה בן אליהו האדרינופוליטי נרתויא[2].

---

[1] גם פה העתיק שלא בדקדוק, ראה הבורי הנ״ל. ה.

[2] צ״ל ברוך.] ה.

[2] צ״ל נבתוי״א (נפשו בטוב תלין וזרעו יירש ארץ), ומהאיש יהודה האדרינופוליטי הזה תמצא רשימה אחרת קודמת בזמן (הקכ״ג ליצירה); ראה קטלוג כאסיפה ראשונה צד 220, וגם משם נראה כי היה סופר. ה.

ביום כ"ח כסליו באתי למעליטאפאל וקבלוני טובי העיר בסבר פנים יפות, שם מצאתי את המשכיל ר' אפרים ראסקין, אשר הרבה עזר לי באסיפת התתומים לעולם לא אשכחהו ואזכרהו לטובה ולברכה. הוא משתדל להפיץ שפה העבריה בעמינו, יזכור לו ה' לטובה, אך לדאבון לבנו, כי לא להכמים לחם, יש לשם חכם שיש לו לחם, אבל ברבות הונו ישכח מעט מעט את אוהבי ההשכלה ועוסקי בשפת העבריה, וזהו צרעת ממארת בעמנו, כי כל איש משכיל בעודנו עני ובשפל המדרגה הוא בעל צדקה גדול, ומתפאר אם היה עשיר היה מקבל את כל המשכילים בצל קורת ביתו ברוב כבוד ועמד לימינם בכל גופו ומאדו, ואך כאשר לפעמים כי משכיל יתעשר הרבה, אז שוכח את הבטחותיו אשר הבטיח בעודו היותו בשפל המדרגה. ובראותו משכיל או אחד ממחברי העברים החובבים שפת קדשנו, אז עפ"י הרוב לא יתראו לפניהם, ואינם מקבלים אותם אל ביתם, ולפעמים אם יקבלו אותם, אז יקבלו אותם זעהר קאלט, כמו שנהפך לאיש אחר, דבר פלא. —

את המשכיל העשיר ההוא שהרתי פעם אחת ויותר לא פנה לבי לבוא אל ביתו, כי כמים הפונים לפנים וכו'. — —

תם החלק הראשון.

חלק שני י).

ידיעות מקהלות היהודים בערי הקוקז וכפריו ומדינת פרס.

1) הכפר אגלאבי.

להנוסע ההולך לאסוף ידיעות ע״ד אחב״י בשם הממשלה
יר״ה כבוד ר׳ יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני נ״י.

בפקודת הנשיא הישמעאלי שלנו, הננו מודיעים לכבודך, הידיעות האלה: אצלנו ימצא ששה בתים בכפר אגלאבי ואנחנו יושבים פה, כחמישים או ששים שנה, כפי המסורה המעט מאבותנו, באנו מכפר דזשעראך לשבת פה, כפני איזה סיבה ובאיזה זמן לא יודעים, ויושבים תחת מושל סולטאן אחמעד בעק, מקודם לו, ישבנו גם תחת המושל איבראהים בעק, גלות ב״ה לא יש לנו תחת סולטאן בעק הנ״ל, כי הוא איש טוב ומטיב אותנו, רק חלק עשירי יקח מאתנו מכל אשר אנחנו זורעים על הקרקעות אשר נתן לנו לעבודה ולא יותר, מסים אחרים לא יקח מאתנו, בית הכנסת אחד לנו רק ספר תורה לא יש עדיין אצלנו, אבל במשך הזמן אנחנו משתדלים להביא לנו ס״ת ע״י היהודים ההולכים לשוק מאקאריא, מלמד לילדינו לא יש לנו. השוחט מכפר האשמאגזיל יבוא אלינו לשחוט בשר, כי קרובים אנחנו איש מרעהו רק הנהר רובאז יפריד בינינו. והזן אחד יש לנו מאתינו אנשי הכפר ולא יותר, אנחנו יושבים ביחד עם הישמעאלים ומדברים בלשון תת ועוסקים בעבודת האדמה, ולו לא היה לנו גלות מאת השר הפריסטאוו הרוסי, אז היה טוב לנו מכל אחינו היושבים בכפרים סביבינו, אבל זה השר הרוסי ימיר היינו. אנחנו מחויבים ללכת לביתו לעשות כל המלאכה שנצרך לו בביתו, לתקן בטיט ובחומר גגי ביתו לנקות את זבל בקר ואשפה מחצרו. גם להפאסט סטאנציא ישלח אותנו לנקות את דירת הסוסים ולנקות את הזבל והאשפה משם, לגדור בקוצים מקום הסוסים ואנחנו עושים מלאכה בחומר וטיט בכל המלאכות הנדרשות להפאסט סטאנציא הנ״ל. בכל זמן שנצרך וכמעט בכל יום ויום. אם רוצים פעם לעשות מלאכה בשבילנו מוכרחים לשלם עד חצי רו״ב לגוים מכל איש ואיש מאתנו למען שילכו המה פעם לעבוד שמה בשבילנו. בכל הכפרים לא יקח צאפארים רק מאתנו, סוסים נותנים בכל זמן שנצרך לעוברים ושבים ואם ימות מאתנו אצל מי סוס אחד, יצוה הפריסטאוו על זה האיש שיקנה סוס אחר ולא ישגיח אם בכחו הוא לקנות סוס או לא, בשביל צאפאר. נוקערים לא הלכו מישראל עד כה והפריסטאוו יקח מאתנו גם נוקערים זה שתי שנים, כאשר הנהר רובאז עולה על גדותיו ושוטף ועובר ברחב כמה פעמים בשנה, מוכרחים יהודים לעמוד אצל הנהר ולעבור כל העוברים ושבים דרך הנהר, כי גשר לא יש עליו. האנשים שלנו מתי מספר הם כששה בתים

י) בחלק הראשון נתתי את ספר המסעות המסודר לדפוס וגם הלקוטים מספרי זכרונות הנוסע, ובחלק השני אתן את הלקוטים השונים ודברי ראשי הקהלות אשר מצאתי בכתביו הנפרדים; ולהקל החפוש סדרתים לפי שמות הערים על סדר הא״ב. ה.

והמלאכה אצלנו יותר מכהנו ולולי לא עבד השר הפריסטאוו הרוסי עמנו בעבדות פרך הלא לא היה לנו שום דבר להתלונן על מצבנו, כי מצד הבעק הבוסורמאני לא יעשה לנו שום דבר. כל אלה הידיעות הננו מודיעים לכבודך וגם מעידים על זה בהתימות שמות כל עדתנו הקטנה שלנו פה כפר אגלאבי יום שלישי בשבת כ"ו להודש מנהם אב שנת ה' תרכ"ז ליצירה. —

רפאל בן חנוכה. דוד בן ישעיה. פסח בן אלייה.
ישראל בן נפתלי. שלום בן רחביה. רבה בן נפתלי.

על אמיתת הדברים והחתימות אני מעיד פה ארהק י"ז אלול ה' תרכ"ז ליצירה לפ"ק הקטן אסף בהר"ר יחזקאל. הי"ו מזרחי.

2) העיר אורמי בפרס.

יקר רוח איש תבונה וכל מעשהו באמונה רץ לדבר מצוה עושה מאהבה איש אמונה רב פעלים רב גוברי ורב חיליה נהר דעה ואיש חכם חוכמה מפוארה רב פנינים צדיק יסוד עולם חיבב את התורה שש ועושה צדק והזק כל בדק ניבור לעמוד בפרץ נולת הכותרת נוה המשובח והמפואר הנזבר הנאמן שר בית הזוהר הוא זיות הוא הדרה מעלת החכם השלם ענותן כהלל אין נומרין עליו את ההלל צאן קודשים בנן של קדושים השר"ר הנאמן עטרת בראש כל האדם ולגבי דידן מאה כתר"י כמהור"ר ציניור יוסף הלוי יצ"ו יר"ה אתה ה' תשמרהו וכצינה רצון תעטרהו עד כי יבוא שילה משיח לישראל ובא לציון גואל כיר"א.

אחרי עתרת החיים והשלום שלמים מרובים יצאו ניצבים לשחר פניך הנעימים ואנו ליה עינינו תכון תפילתינו לפני אלהינו ה' צבאות יגן עליו ושמחת עולם על ראשו ששון ושמחה ישיג בהצריו ובטירותיו שלוה בארמונותיו אנס"ו.

אותותינו אלה בבכי יבואו קול נשמע נהי בכי תמרורים רבת שבעה לה נפשינו כי המרים הלא היא קול האר"ש וכל אשר עליה ממררת אמריה במר תבכה לעיני מאהביה מפני צרת המציק גוים אכזרים אין חומל ואין מרהם על עם ישראל אשר היה להרפה כטיט הוצות לאשפה מה נאמר לאדוני אם נכתוב לאדון מרורות שעוברים עלינו ותלאות שעושים עלינו גוים ארורים יכלה הזמן והם לא יכלו יכלה הדיו והנייר והקולמוס והם לא יכלו על איזה מהם נבכה תחילה אם על המכות אשר מכים לישראל זה הצער קל שבקלים השני אם בר ישראל מתקוטט אם [כן] גוי על ענין משא ומתן מכה לישראל ומקלל לדת ישראל אם ילך ישראל לקבול אצל שר הולכים גוים ומעידים לפני השופט שזה ישראל קילל דת גוי ולוקח פתקא מן השופט ומוליך אותה אצל שר ותופס השר את בר ישראל שקבל לפניו מכה אותו מכות אכזריות ומעניש אותו ממון כפי רצונו: ושלישית אם יהיה לשר עבודה של טיט או זבל או שלג שולה עבדים שלו ותופסים בני ישראל ועושים בהם עבודה בהינם ואירע מעשה בזה השנה שתפסו זקן א' והוליכו אותו לאנגריא של שלג ונפל מן הסולם נשברו ידיו ורגליו ונשברה מפרקתו מכף רגל ועד ראש כולו מתום מוטל בארץ ושנה א' לא ימות ולא יתרפא ורביעית הולכים גוים ומעידים בעד ישראל ווה בר ישראל חייב לזה גוי כך וכך ממון עושים לו זייופים ולוקחים ממנו ממנו [-ן] ממון ויש זייוף אחר שעושים מוציאים שטר של ערבאות שזמנו ישן נושן ט"ו שנה או כ'

שנה וכותבים עליו רבית דרבית מעלים אותו סך עצום ולוקחים כל ממון של אותו ישראל ואם לא מצא ידו לפרוע פרעות ישאר נע ונד הולך ומשתמד או בורח והולך בגלות עם בני ביתו וחמישית אם א׳ ישראל נכשל באיזה דבר בלקיחת ממון של גניבה או איזה דבר של רשעות כגון שמוכר עורות ישראל לגוי אם יודע להם זה הענין ואותו ישראל שעשה זה ענין בורח ותופסים את קרוביו ומצערים אותם ומכים אותם ומענישים אותם כסף והששית מקדמת דנא היו בני ישראל בצער הרבה מפני המס כל מה שהיה רוצה השר היה לוקח ממאה בתים של ישראל היה לוקח כמו ערך שלוש מאות לירא מגידי מזה הסך היה לוקח יותר ולא פחות הן היום שלחנו מבני עמינו לעיר המלוכה מעט נתקל מאת המלך אבל זה השר שבאורמי לוקח ג׳ קיראן מכל א׳ יותר ממה שקצוב מן המלך אינם יכולים לו א׳ מבני עמינו שלחנו אותו לתבריז וקבל אצל שר והביא ממנו כתב שלא תקח מחוק קצוב מן המלך ולא קיבל את הכתב ואדרבא תפס את אותו ישראל ששלחנו אותו לתבריז וחבש אותו והרבה הכה אותו ולקח מעדת ישראל י״נ לירא מגידי קנס ומפני שאמר למה אתם שלחתם אותו לתבריז והשביעית באים משרתים של גומריג דהיינו מכס מחפשים בבתים של ישראל אם רואים איזה סחורה בבית ישראל ולוקחים אותה באומרם שזה סחורה שאתה קנית אותו הבריחו אותה מן המכס והשמינית אם ישתמד איזה איש או אשה מבני ישראל אם ימות א׳ מקרוב של מומר אז באים ולוקחים כל ממון המת באומרם כל ממון של זה המת אנחנו יורשים אותו יען שקיבלנו דת מחמד כי בדת שלהם כך כתוב כי משומד יורש כל ממון של מת והתשיעית אמ״ת במספר קטן עולה ט׳ ואנחנו מבקשים מאדון שתתקן לנו א׳ מדרש של הוצאה של רוגיל [רוטהשילד] הי״ו וישלח לנו ספרים גמרות פוסקים ומדרשים שילמדו בהם יתומים ועניים שזהו קיום העולם וזהו העיקר בקשותינו להחזיק ביד לומדי התורה יען אנשי קהילתנו עניים הם ואין יכולת בידם לחזיק ביד לומדי התורה מפני צרות הגלות על ידי זה יוצאים בני ישראל עם הארץ אפילו תפילה אינם יודעים ועוד אם נכתוב לאדון צרות רבות מאליפות מרובבות יכלה הזמן והם לא יכלו אי לזאת קמנו בקידה ובהשתחויה להגיד לאדון מעט מצרותינו אולי יחנן אדון ויציל אותנו מיד גוים אכזרים ויעמוד לימין ישראל עמידה שיש בה סמיכה ובנין דא מצוה רבה יכולה היא שתגן אלף המגן על אדון ועל שולחיו ועל כל אשר לך מסביב הון ועושר בביתך וצדקתך עומדת לעד כי בטח לבנו מרוב צדקתך ותמימותך וחשיבותך שכן יעשה וכה יוסיף ותוספת מרובה מדה טובה מזהב שבא בצל שדי תתלונן ומאת ה׳ תהיה משכורתך שלימה טובה כפולה ומכופלת אמן כי״ר ובכן שלומך וטובתך ישגא לעד דשו״ט החותמי מטה פה העירה ארומי יע״א בשליש אמצעי להודש סיון שנת תר״ל ואנחנו נברך תמיד שמך הטוב ורב גדולתך כנה״ד וכנא״ה [וכנאום?] החותמים ברחבי לב המעתירים בעדך עתרת החיים והשלום אמן כן יהי רצון .

נאום הצעיר חכם שם טוב ניסן יצ״ו סג״ל . הצעיר יחזקאל נסים יצ״ו .
נאום הצעיר חכם יקותיאל בכה״ר יחזקאל ס״ט . אליאו שלמה הלוי .
הצעיר משה אליאו עזיז יצ״ו . נאום הצעיר חכם נסים בבה״ר עוזיאל
הכהן ס״ט .

צרות אחרונות משכחו"ת ונחסר מן הענין שכתוב מעבר לדף [צרה תשיעית שאם מן הגוים יאבד בן או בת מהם ולא ימצא תופסים את ישראל באומרם שגנבו אותו לאוכלו עד שמוצאים אותו גוים באו בנים עד משבר כמעט שמגיעים ישראל לכליה ועוד זאת שאם יניהו איזה שר או מושל על ישראל אם יקבול מבני ישראל על חברו אצל השר תופס אותו השר את ישראל ומכה אותו ומעניש אותו כסף יבוא לידי מלקות ותשלומין כל שנה לוקה שר מישראלים כמו סך מאה לירא מגידי מאלו עניינים אי לזאת באנו להגיד לאדון שתתקן ותסיר אלו דברים וצרות רעות כי יודע לכל העולם שיש מנהיג ורועה נאמן לישראל שיהיה קידוש השם בעולם ואין להאריך כי אם בשלמא דאדון ובבן אתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום עתכו"ם.

3) העיר אחימתה. שטר כתובה משם.

שוש אשיש בה' תגל נפשי באלהי כי הלבישני בגדי ישע מעיל צדקה יעטני כחתן יכהן פאר וככלה תעדה כליה ויען לבן ובתואל ויאמרו מה' יצא הדבר לא נוכל דבר אליך רע או טוב הנה רבקה' לפניך קח ולך ותהי אשה לבן אדוניך כאשר דבר ה'. ונודע בגוים זרעם וצאצאיהם בתוך העמים כל רואיהם יכירום כי הם זרע ברך ה'.

בסימנא טבא ובמזלה מעליה אורה וצהלה ויקר וגדולה ומעטה תהילה ושמחה כפולה וחדוה מעולה ורנן וגילה לחתן ולכלה ולרבני הגולה ולכל ישראל שהם עדת הסגולה ה' יביט עליהם בעין חמלה בזמן קריב בעגלה ומצליחין כן יהי רצון אמן.

מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מה' בית והון נחלת אבות ומה' אשה משכלת ויאמרו כל העם אשר בשער והזקנים עדים יתן ה' את האשה הבאה אל ביתך כרחל וכלאה אשר בנו שתיהים [כן] את בית ישראל ועשה חיל באפרתה וקרא שם בבית לחם ויהי ביתך כבית פרץ אשר ילדה תמר ליהודה מן הזרע אשר יתן ה' לך מן הנערה הזאת.

סימן אור"ה סי' ברכ"ה סי' גיל"ה סי' דיצ"ה סי' הו"ד סי' וע"ד טו"ב סי' זמר"ה סי' חדו"ה סי' טוב"ה סי' ישוע"ה סי' לב [כן] סי' כבו"ד סי' מ"ן סי' נחמ"ה סי' סליחה סי' ע"ו סי' פ"ו סי' צהל"ה סי' קממיו"ת סי' רו"ב שלו"ם סי' שפ"ל [צ"ל שפע ?] ט"ל סי' תשוע"ה א"כי"ר.

קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה

ברביעי בשבת י"ח ימים לח' אדר שנת חמשת אלפים ושש מאות שבעה ועשרים לבריאת עולם למנין שאנו מנין כאן במתא אחימתה יע"א דיתבא על נהר טקורי איך החתן הבחור הכבוד הנחמד הנעים והמפואר אליהו בכ"ר אהרן יצ"ו אמר ליה להדא כלתה בתולתה נעימתא ושפירתא מרת חוה בת יוסף הוי לי לאנתו כדת מ"ו ואנא בס"ד אפלח ואוקיר ואזון ואפרנס ואכלכל ואסובר ואכסי יתיכי ליכי כהלכת גוברין יהודאין דפלחין ומוקרין ומפרנס' וכלכלין ומסוברין ומכסין יתהון בקושטא ויהבנא ליכי מהר בתולייכי כסף זוזי מתאין כספא דכייא דחזו ליכי מדאורייתא ועלי מזוניכי וכיסותייכי וסיפוקייכי ומיעל לותייכי כאורח כל ארעא וצביאת מרת כלתה דא והות לי לאנתו בסימן טוב ובמזל טוב ודא נדונייא דהנעלת

ליה מבי אבוהי בין בכסף בין בזהב בין בתכשיטין סך הכל עם התוספות ועם כסף קושין שלוש מאות ושנים מנאת במטבע אדונינו המלך הקיסר אמפיר' אלכסנדרי ניקלינאי יר"ה:

הכל קבל עליו חתנא דא ובא לידו ונעשה ברשותו וזקף את הכל על עצמו כמלוה ורשו, וכך אמר לנא אחרוית שטר כתובתא רא ונדונייא דא ותוספתא דא קבלית עלי ועל ירתי בתרי ועל כל שפר אורג נכסין וקנינין דאית לי תחות כל שמיא וארעא יהון אחריאין וערביאין להתפרעא מנהון בחיי ובתר היי ואפילו מן גלימא דעל כתפאי כן הנ"ז בחוזק ובחומר כשטרי כתובות הנוהגות בבנות ישראל הכשרות כתיקון חז"ל דלא כאסמכתא ודלא כטופסי אלא כקנין ג"ו במנא דכשר לקניא ביא [כן] ככל מאי דכתיב ומפורש לעיל והכל שריר ובריר ואמת ויציב ונכון וקיים:

דוד בן אברהם עד. שמעון בן אברהם עד.
חכם משה בן מרדכי עד. אני הצעיר יוסף חכם דוד...

4) הכפר אימאם-קולי-קענט.

לכבוד הנוסע ההולך לאסוף ידיעות ע"ד ישראל בשם
הממשלה כבוד יוסף יהודה בר"י הלוי טשארני נ"י.

אנחנו קהל ישראל מכפר אימאם קולי קענט מודיעים לכבודך כי אנחנו באנו לשבת לזה הכפר זה חמש עשרה שנה אחד אחד באנו מכפר קארצג מדזעראח ממראטש ומינוגדיה וכדומה. מספר הבתים שלנו שמונה, לשוננו לשון טט הנהוג במדינתנו אנחנו יושבים במקום מיוחד ולא עם הגוים ביחד. גלות גדול יש לנו כמו ליהודי קרצג וכל אשר הם עושים כן אנחנו, חוץ מן עבודת התולעת המשי אשר אנחנו אינם עושים. האינסטרוקציא אחת היא, של קרצאק ושלנו. אנחנו יושבים ת"מ ביקע אחת פארידזשאהאן בת שאכגירעיי בעק והיא תעשה לנו עד מות מפתה בנותנו להמיר דת ישראל ולבוא בדת מחמד וכבר שתי נשים פתה, לא יש לנו בית הכנסת לא רב ולא שוחט ולא מלמד לילדינו, יען כי עדתנו קטנה רק משמונה בתים, ולא יכולים להחזיקם והמסים אשר אנחנו משלמים למלך. לו הי' הרצון בעיני הממשלה ליתן לנו רשות לצאת מן הכפר ולהתישב באיזה כפר של ישוב גדול של ישראל, ותכלית הביקה שלנו להמיר דת כל הבתים שלנו, וזאת היא תעשה אשר לא יעשה, אנחנו בקשנו מאת הנאצאלניק שלנו ולא קבל בקשתינו אח"כ בקשנו מאת האדון הגוברנאטאר בדרבנד, ולא מלאו ג"כ את דבריו ואיננו יודעים עכשיו מה לעשות, כי נוגעים הדברים עד דתינו ואמונתנו. כל אלה אנחנו מודיעים לכבודך ומעידים בחתימות ידינו יום ג' י"ח אלול שנת ה' תרכ"ז ליצירה. פה אימאם קולי קענט.

אבא בר אליעזיר. פסח בר נעריה. פינדא בר חנוכה [1]. אסף בר אליעזר.
אליעיזר [כן] בר אליהו. עקיבא בר רעבי. שלומו [2] בר שלום. ניסן בר עקביא.

על אמיתת החתימות אני מעיד פה קרנאק יע"א יום ד' ח"י אלול שנת ה' תרכ"ז
נאום הרב הכולל על מחוז קורינסק וסביביו הק' אסף בהר"ר יחזקאל מזרחי הי"ו.

---

[1] האות הראשונה בכ"י נראה כמם, ואם אינה טעות סופר יהיה השם מגונה. ה.
[2] בספק אולי שלימי. ה.

5) אכסאי או יכסאי או טאש-קיטשי.

לכבוד הנוסע ההולך לאסוף ידיעות דברי הימים וקדמוניות ישראל
בשם המלכות יר"ה כש"ת מוהר"ר יוסף יהודה הלוי טשארני.

אנחנו קהל קדוש ישראל אשר באכסאי הנקרא ג"כ טאש-קיטשי, מודיעים לכבודך שכפי הקבלה והמסורה אשר בידינו איש מפי איש מאבותינו הקדמונים, הננו אנחנו מצאצאי אנשי הגולה עוד מבית ראשון אשר נדדו מארץ אשור בבל לארץ פרס, ומפרס לקורדבן אשר במדינת שירוואן ומשירוואן נתישבו בקֻטטא אשר בדאגוסטאן ומקֻטטא לכפר אנדרייא זה שתי מאות שנה מקודם, ומאנדרייא אחרי חרבנה ע"י קאזי מאחמה באנו לשבת לפה אכסאי כשלשים וחמשה שנים בערך. — אנחנו ישבנו באנדרייא בצער גדול בין הגוים טרם שבאו הרוסים לשם. בית הקברות שלנו הקדמון היה אצל הכפר בדרך לקוסטאק על הר קטון הנקרא בפי הישמעאלים דזוהוד-טובע (דזוהוד, ישראל, טובע הר; הר ישראלים) מצבות לא יכלנו להעמיד על הקברים, מפני רשעת הגוים אשר הרסו ושברו וגנבו אותם לבניניהם. ישראל לא היה יכול לרכוב על הסוס בימים ההם. אנחנו ישבנו בבתי הישמעאלים, והחוק שלהם שהם מחויבים להגן על אורחיהם הבאים לשבת בצל קורת בתיהם, לכן ישבנו בבתיהם, בכל זאת מלבד תשלומי הבתים אנחנו שלמנו להם כסף רב שישמרו אותנו מכל צרה. אנחנו היינו בגופינו, ורכושינו בידי בעלי הבתים שלנו אם לשבט ואם להסד, ולבנות בתים מיוחדים בשבילינו לא יתכן היה מפני הסכנה. בית הכנסת שלנו חרבו הישמעאלים והרסו וגנבו כל מה שהיה בתוכו שתי פעמים: פעם בזמן קודם שבאו הרוסים וגם פעם בזמן שהיו הרוסים לשם; וצער הרבה היה לנו בימים ההם. בלילות באו ישמעאלים והפרו תחת בתינו וגנבו אותנו, ואם באיזה בית שכח הגנב את הגרזן או הקרדום שלו, בא למחר אבי הגנב אל בית הישראל ההוא, ודרש את הגרזן מאת היהודי אשר שכה בביתו בנו הגנב, והיהודי האומלל מחויב היה להשיב לו את הגרזן ולא היה יכול לדרוש את הגניבה ממנו, ולעשות מחלוקת עם הגנבים ג"כ לא יכלנו שלא יסבבו לנו עוד יותר ויותר צער. לפעמים הישמעאלים בעלי הבתים שלנו עמדו בפרץ לעזרנו, ואם הצילו אחד מאתנו מידי עושקינו אז באו לבית הישראל ההוא ולקחו בשביל זה מה שמצא הן בעיניהם, גם כסף לקחו הרבה מהם, יען שהיו בידיהם גם בימים יבואו לפי רצונם אם לטוב ואם לרע ח"ו. —

בזמן שבא קאזי מוללא על כפר אנדרייא, וראינו כי רעה לפנינו לא הפצנו להשאר בין הגוים וברחנו אל המבצר וונעזאפנא עם נשינו וטפינו ורכושינו יחד, אשר שם היו אנשי חיל הרוסים, גם שמה סבלנו כמה צרות עת אשר היינו כארבעה עשר יום במצור, קאזי מוללא ואנשיו סגרו מי הנהר אקטאש מכל צד, ונשארנו בלא מים, רבים מאתנו מתו בצמא, אנחנו הנחנו ילדינו וטפינו בבורות לקרר את לבותיהם שלא יצמאו למים, ועד אשר היה רוח חיים בקרבנו עמדנו לעזור את היל הרוסים ולהלחם עם חיל קאזי מוללא, ומסרנו את נפשינו בסכנה ויצאנו מן המבצר להלחם בכח למען להביא מים מן הנהר אל המבצר, בכל זאת לא יכלנו להשיג מים כ"א מעט מזעיר, וכאשר ראינו שאין תקוה למים, התפללנו ובכינו לאלהי אבותינו שירחם עלינו ועל יונקי שדים אשר לא חטאו, הרבנים שלנו היו שרוים בתענית

ובתפילה ובבכיה עד ערב יום שבת קודש (בחודש אב) יום הארבעה עשרה למצורינו, וירחם ה׳ עלינו ויתקדרו השמים בעבים ועננים, וירד גשם רב כמו מבול מים על הארץ. בשמחה גדולה לקחנו לשתות מים ואספנו המים בבורות ושתינו עד למדי. בזה הזמן בא שר צבא הרוסים עם חיל רב, קאזי מוללא ברח עם אנשיו אחרי אשר החריב את הכפר, ואנחנו בלוית היל הרוסים (אקאזיא), הלכנו לשבת בכפר אכסאי. בזה הזמן רוב מאחינו הלכו להתישב לעיר גרוזנא ונאלציק, מהם נשארו במבצר חאסאוויורט ומהם הלכו לכפר קוסטאק, ורק בתים אחדים הלכו אח״ב שנית לכפר אנדרייא. בזמן שבאנו לאכסאי, היה המושל עלינו מוססא—האסאיעוו אחד מן קנאזי אכסאי, והוא והקניאזים אחריו כולם היו רעים לישראל וסבבו לנו רוב צער. רבים מאתנו נהרגו אחד אחד בזמנים שונים ע״י ישמעאלים אכזרים ואם באה צעקתינו לאזני השרים הישמעאלים, אז קבצו נכבדי הישמעאלים להגן בעד הרוצח, והשר מפני שנאת הדת או מפני משא פנים לא עשה להרוצחים שום דבר כ״א השתדל לעשות שלום בין הרוצח ובית הנרצח. —

בזמן שאמיל סבלנו גם כן צרות למדי, לא יכלנו ללכת בדרכים מפני הסכנה, רבים מאתנו נלקחו בשביה והוכרחנו תמיד לפדות את שבויינו בכסף רב, לא פעם נשלל בתינו ורכושינו וכך הינו סבלנו בכל העתים והזמנים וגם היום מצערים אותנו הישמעאלים תמיד, גונבים את בתינו והנויותינו, ואנחנו מוכרחים להעמיד שומרים לשמור אותנו, ולפעמים השומרים בעצמם גונבים את החנויות שלנו ולא יעשה להם שום דבר. גם את ביהכ״נ שלנו גנבו שלשה פעמים כל מה שהיה בתוכו, אף שיש שומר שם, ואנחנו מוכרחים להחזיק ספר התורה שלנו בבית אחד מן הקהל שלנו, ובזמן שאנחנו הולכים להתפלל נושאים גם את סה״ת לביהכ״נ, גם התכריכין של המתים הם גונבים מן הקברים שלנו, ומניחים את המת ערום על שפת הקבר ובזמן שימות אחד מאתנו מחויבים להעמיד שומר על ביה״קברות שלנו בכסף מלא. סוף דבר אנחנו מחויבים להמצא תמיד בשמירה גדולה הן בגוף והן בממון, כי כל מה שיגונב מאתנו ושיעשה לנו איזה צער, יודעים אנחנו שלא יוצא מזה שום דבר, ולא יושב לנו הנזק, גם הפריסטאווים העומדים להגן עלנו בפקודת הממשלה הטובה יר״ה גם הם לא דואגים בעדינו הרבה ומביטים עלינו כמו בין האצבעיים — והדברים מובן מעצמו, כי אהרי רבים (הישמעאלים) מחויבים הם להטות. כמה פעמים עברו דרך ישובינו המלך ושריו הגדולים ושאלו מאתנו ממצבנו, ואנחנו לא חפצנו להצטער אותם בבקשותינו הרבות מפני שלא תצא לנו עוד נזק מזה מהישמעאלים האכזרים שכינינו וכן אנחנו סובלים ברוה נכאה עד שירחם עלינו אבינו שבשמים ויעורר רחמים בלבות השופטים שלנו להיטיב מצבינו. —

אנחנו מתעסקים בסחורה, יש מאתנו שמוכרים מאנופאקטור ויש מאתנו שהם בורסקים מעבדי עורות, וקצבים מוכרי בשר. בתים שלנו שמונים ושנים 82, מספר הזכרים והנקבות בשנת 1866 היו: 274 זכרים, 248 נקבות. — אנחנו כולנו רבנים ולא קראים וכל מנהגינו וחוקינו ומשפטי הדת שלנו הכל כחוקי ומנהגי הרבנים בכל תפוצות ישראל בני הגולה.

מאיוסי בר עזרא. אני איסגול ב״ר איליהו. אני אקה בר אליא. אני אלדד בר נוסו, רבי בר היליל. יואב ב״ר אליהו גבאי דאה״ק. הצעיר יונה ב״ר ניסים. הצעיר משה ב״ר יששכר. מרדכי בר אלדד. רבי בר אליהו.

הלילה קודם הליכתי מפה, באו גנבים-לסטים אל בית של בן של הנשיא רזיאל ב"ר אליהו וחפרו כותל ביתו ובאו פנימה אחד הוציא הדקר מתערו והניש אל היהודי אשר שכב ואמר לו, הס מלדבר ולצעוק, אל תזוז ממקומך כי אתה רואה זה הדקר, אני ברגע אשחט אותך, היהודי לא יכול מפחד לזוז ממקומו והנשארים לקחו כלי הבית בזו הרגע והיו רוצים עוד לעשות דברים רעים בזו הרגע אשתו של זה היהודי ברחה החוצה והתחילה לצעוק בקול מר, הגנבים ברחו. בזמן שאשתו ברחה החוצה הספיקו הלסטים לפצוע את כף ידה השמאלית בדקר שלהם וחתכו את הבשר של הכף ואחד מן האצבעיים הפציעו הרבה מאד. כן מצב אחב"י בכל זמן הם בפחד ובבהלה מן הישמעאלים האכזרים שכוניהם.

ובאתי על החתום על דבר אמת וצדק הצעיר ששון בן ניסים מ"ע דק"ק יכסאי.

6) הכפר אנדורי.

סימן תבוך לגלות ישראל לפ"ק ליצירה.

באנדורי שנהיה באיזה זמן הנני באתי להגיד אל אחב"י מהטעם שהיה פלא גדול יום ג' בשבת ארבעה עשר יום לחודש אדר יום פורים בפרשת תצוה שנת חמשת אלפים ותשעים שנה לבריאת עולם. הנני להודיעך כיצד היה כמדומה שהיה שעה שלישית מהיום נשרף הבתים והספרים ובשעה רביעית ב"ם שהחמימות שהיה היום מאור גדול נהפך לחשך ואפילה ובתוך אותה שעה נהיה כ"כ שכמה בתים נחרבו וכמה בני אדם מתו וכמה נשים המעוברות הפילו, שלשה ימים ושלשה לילות בלא רגע מן ג' ימים והלאה, בכל יום נהיה הרעד פעם אחד ושתי פעמים עד פסח מהפסח והלאה היה כך בכל חודש וחודש עד שנה תמימה, מה אני אאריך והי"ת לא יביא על ישראל כאלה האותות.

הנני להוריעך באיזה זמן היה מלחמה על האנדורי, בחודש סיון בפרשת בהעלותך שנת תק"צ הישראלים היו בתוך המבצר של רוססיא היה י"ב חודש תמוז יום ראשון הצירו על המים, לא היה המים לא לב"א וכ"ש לבהמות, לא נהיה עוד מים לשתות אבל הקב"ה ברוב רחמיו רחם על ברואיו והיה גשם רב, אחד יום ושני ימים שתו מימי גשמים, אבל משני ימים ואילך לא נמצא מים לשתות, עד הודש אב, וביום י"ח אב יום שני בשבת באו חייל גדול מהמלך הקיסר יר"ה ונצחו את חיל קאזי מחמא, ואמנם אם לא הגיע אנשי חיל של המלך רוססיא הם הקאזימחמא היו מנצחים המבצר של רוססיא ומאנשי חיל של רוססיא נעזר. —

ואחרי אלו היה רעב גדול, משנת תקצ"ב עד שנת תקצ"ה היה כ"כ רעב גדול הי"ת לא יראנו עוד וב"מ, כמה ב"א מתו והי"ת לא יביא על זרע ישראל.

העתקתי מכ"י של עשהאל בן חנוכה אנ [כן].

7) אכלציך 1).

מקודם היה בית הקברות לקהל ישראל סמוך לישוב שלהם לצד צפון, אשר עדיין כל שטח הארץ מסובב בקאנאווא גדולה מכל צד, וזה המקום היה מגיע לישראל עוד מזמן שהיו תחת ממשלת התורקים, כאשר התחילו הארמענים לבוא

---

1) מכתב יד הנוסע.

ה.

לכאן להתישב מן ארזערום כארבעים שנה מקודם, כאשר באה המדינה בידי הרוסים, התתילו לקבור בחזקת היד מותיהם בביה"ק של ישראל, היהודים השתדלו ע"י הממשלה של רוסיא, וצוו עליהם לקחת את מותיהם מן האדמה ולקבור אותם בביה"ק שלהם הסמוך לביה"ק של ישראל לצד מערבית דרומית, אח"כ גם הרוסים לקחו בחזקת היד חלק מן השטח ההוא אשר בצד מזרח והתחילו לקבור מותיהם, עכשיו לא ישאר שום מקום בשביל ביה"ק לישראל, הקהל מבקשים להשתדל, מה שנוגע לביה"ק של רוסים מה שכבר קברו כבר [כן] לא יתכן לתקן אבל להבא, שלא יקברו הרוסים את מותיהם שמה, ויניחו מקום לביה"ק בשביל ישראל, ראקומענט על ביה"ק הי' לישראל, אבל בזמן שבאו הרוסים לזו העיר וכבשוה בשנת 1828 הישמעאלים עזבו את העיר אחרי אשר נתנוה באש, ושריפה גדולה ונשרף או נאבד במהומה ההיא גם הכתבים והתעודה על ביה"ק, בזמן ההוא כאשר הלכו התורקים וברחו על נפשם לקחו הרבה יהודים בשביה אותם ואת נשותיהם וטפיהם, את כל רכושם שללו אח"כ פדו היהודים אותם מידיהם, והרבה צער סבלו בעת ההיא. בין המלחמה של 1828 עד מלחמת 1853 עם התורקים, סבלו היהודים, אחרי שנים אחדות אשר באו הרוסים, נפלו עליהם אזארצי (אומה של ישמעאלים היושבים בבאטום) ושרפו את בתיהם ושללו והרגו ולקחו בשביה, אח"כ פדו אותם היהודים, ארבעה יהודים נאבדו בדרכים הם וכספם וסחורתם, עד היום. — בשנת 1854 כאשר היתה מלחמת הרוסים עם התורקים צוו עליהם גם על יתר התושבים שכולם מחויבים ללכת ולעבוד מלאכה לבנות באטארעים, גזירה זו היתה עליהם גם ביומי השבת לעשות עבודתם, היהודי ДМ. השתדל ע"י מתנה שנתן לאנשי חיל יו"ש, והעמידו ביומי השבת אנשי חיל על מקומם, ונתנו מנוחה להם ביומי השבת ממלאכתם ההיא. בזמן המלחמה היו היהודים יכולים לעשות פרנסתם, רק העמידו אנשי חיל בבתיהם, וכמה אנשים סבלו בדרכים מפני מבוכת הזמן. בזמן יבשת הארץ או בזמן שלא ירדו גשמים ויסבלו רעב, הגוים אינם מניחים לישראל לקנות לחם ואינם מוכרים להם כ"א לאוה"ע שלהם.

עכשיו למי שיש להם עשירות יכול בכסף הכל לעשות לטובתו ולכבודו. ולעניים גם דבריהם בבתי המשפט אינם מקובלים.

בשנת 1868 הממשלה בקשה מן כל התושבים ליתן נדבה בשביל בתי חולים של רוסיא כולם נתנו נדבותם, הגוים קבלו על כל נדבה קטנה תודה מאת הממשלה אפילו על שלשה רו"כ, היהודים אף גם שנתנו מהם חמישים רו"כ ויותר ולא קבל לא כל הקהל ולא אנשים פרטיים שום תודה מאת השררה. —

המיראווי סוד אינו עושה שום משפט. בשביל ישראל ועושה דינים בשבילם חוץ מן הזאקאן דמיונים לזה יש הרבה. — הנאצאלניק עושה להם הרבה צער בשביל פ"פ לחוץ למדינה בענינים שלהם ולוקח מהם הרבה כסף יותר מה שלוקחת הממשלה בערים אחרות, — בבתי המשפט אם יבואו מי מן אוה"ע מקבלים אותם בסבר פנים יפות ובכבוד ונותנים להם כסא לשבת וכל החירות, ומן ישראל מי שלא יבא אפילו מן הנכבדים של הקהל אפילו דעפוטאט מחויבים לעמוד אצל הפתח כעניים ואינם משגיחים לא עליהם ולא על דבריהם. —

פעם בא שליח חכם גדול מירושלים וכל הקהל לוו אותו מן העיר, אוה"ע

הגוים השליכו עליו כל מיני מעיים מן בהמות ועשו לו בזיון גדול, היהודים הלכו להגד להנאצאלניק, ולא קבל דבריהם ולא עשה שום משפט. —

בזמן תשליך הגוים העמלקים משליכים על ישראל אבנים ומעיים של בהמות למים למען להצטער לישראל. —

קרקעות של ישראל שיש להם בקנין, עוד מממשלת טורקים, הממשלה לקחה מהם ונתנו בשביל צרכי אנשי החיל והצבא, ומן הגוים הארמענים שבאו רק בשנת 1830 שנתנו להם קרקעות מן המלך לא נגעו בקרקעותיהם. ואפילו אינם משגיחים על כתבי קופצי שלהם. —

בשביל בהמותיהם נתנה הממשלה רשות מקום שדה למרעה והעמלקים לוקחים בכח את המקומות ההם בשביל חרישה לזרוע לחם ואינם מניחים אותם למרעה ומכים את בהמותיהם. —

מקודם. — הם יושבים באכאלציך מזמן קדמון ואינם זוכרים זמן ביאתם למדינה זו, מאיזה שבט הם אינם יודעים.

בזמן ממשלת תורקי היו תמיד בין שודדים ולסטים גזלו ושדדו והרגו אותם, מסחרים היו בעלי מו"מ.

בזמן שהי' עליהם עלילה של דם ממשלת הטורקים לא קבלו את העלילה עליהם.

עלילת הדם ב"ה לא יש ולא היה מעולם, עבדים לא היו לאדונים יען כי ישבו בעיר אכאלציך על אדמת המלך שולטן תוגרמה, שולטן מאהמוד.

לפי ספור אשה זקנה: הנשים לא יכלו לצאת מפתח ביתם בזמן מושלי התורקים כי הגוים המושלמנים Еганъ паша, Баба паша и Селимъ паша שללו מעליהן בגדיהן ותכשיטיהן והכו אותם מכות אכזריות, גם שללו וגנבו תמיד בלילות בתיהן. בזמן חג הפסח לא יכלו לאפות המצות בגלוי כ"א בסתר מפני שבאים הגוים והחמיצו המצות וגזלו מידיהם בע"כ, לכן אפו בסתר המקומות. מסחרם הי' בעיר ערזערום עסקו בסחורה кожи и ваты וארגו מיני בגדים מצמר גפן ופשתן беза גם סחרו בפירות שונים, גם היו בוני בתים ושולחנים. —

ספורים של ר' שמעון בן אברהם באכלציך Шимонъ Абрама Швили

בזמן ממשלת הטורקים באכלציך הי' מקום הישוב למעלה על ההר מצד מערב של המבצר. והי' ג"כ ישוב במקום שיש בית הקברות לארמענים וגם במקום ישוב של ישראל עכשיו, הנקרא כל המקום הזה מקודם מקום הנמוך Дера мала, והמקום הישוב מצד מערב של המבצר הי' נקרא Паша Хатуны, ובמקום שיושבים כעת הגורזינים הקאטויליקים נקרא בקדם מקום הישר Дзурутъ мала מצב ישראל בזמן הטורקים היו רע למאוד, ד"מ סיפור אחד, במקום ישוב של ישראל הי' בית אשה אחת שבעלה הלך לכפרים בעסקיו, והיא נשארת בבית יחידה, והיא היתה יפת תואר למאוד, כארבעים שנה לימי חייה, לא יצתה מפתח ביתה ולחוץ, מפני פחד שלא יראו הגוים את יפיה ויבולע לה, פעם אחת, באו שלשה לסטים מאומה Янчары לישוב של ישראל, והלכו בלילה לארוב על הבתים והגיעו לבית האשה הנ"ל, החלונות היו קטנים כמו חורים, רק הדלת נעשתה בחיזוק רב שלא יכולים גנבים לבוא פנימה, אבל בתוך הדלת הי' נקב קטן, וראו הלסטים דרך הנקב כי

בתוך הבית יושבת אשה יפת תואר למאוד, וישבעו שבועה, טיפח רוחם, אם ילכו מבית זה בלא יכלו ממעשיהם ומזמתם הרעה, התחילו לפתוח הדלת ולא יכלו, אח"כ עלו על גג הסאקליע והתחילו לחפור האדמה ולבוא דרך הגג תוך הבית, האשה התחילה לצעוק בצעקה גדולה ומרה להציל את נפשה, ושמעו כל היהודים השכנים ויראו לגשת אל ביתה, אחד מן הישמעאלים הייאנצרים Янычары הנ"ל השר שלהם ישב לא רחוק מן אותו הבית והתחיל לצעוק על הלסטים שלא יעשו שום נבלה, וענו לו, גש נא הנה ונחתוך את בשרך לעוף השמים, בזמן הזה, אחד מן היהודים ר' אברהם שבתי שווילי אבי ר' שמעון המספר, היה מן החשובים שבאותו הישוב וגבור גדול ועשיר, לקח קינזשאל בידו והלך על נפשו אל הלסטים, ואמר להם, אדוני שמעו נא לי אל תעשו נבלה בישראל תראו בידי הדקר או תהרגו אותי, או אעשה כלה בכם, וענו לו הלסטים, שמע נא לנו, אנחנו מכירים אותך כמה מתנות וכמה כסף קבלנו ממך, עבירה יהי' עלינו, אם לא נעשה את בקשתך כעת, והלכו עמדו אל ביתו, ועשה משתה בשבילם, והשביעו לו שלא יעשו שום דבר רעלאותו האשה, והלכו לבתיהם, את האשה הנ"ל שלהוה אח"כ לעיר קוטאים אשר הי' באותו הזמן ת"מ רוסיא, ומלטה את נפשה וחיה. —

המבצר של אכלציך אשר ישב עכשיו בו הקאממענדאנט, הי' מקודם מקום מושב הפאשא, כמו גובערנאטאר ואכלכאלאך ואלכסנדראפאל ועוד ערים קטנות היו מגיעים לאכלציך למשמעת הפאשא, וישוב גדול של ישמעאלים הי' סביב המבצר במקום שיש עכשיו בנוי העיר ההדשה של רוסיא, הי' אז מקום שדות וכרמים, הפאשא האחרון בזמן מלחמת הרוסים הי' שמו: Коса-паша, מקודם לו הי' Сала-паша מקודם לו הי' Баба-паша מקודם לו Еганъ-паша מקודם מי שהי' אינו זוכר, קאסא הי' טוב לישראל, באבא הי' רע לישראל וייעגאן הי' רע לישראל. —

הכם ר' דוד בן שלמה, דוד בן יצחק, ושבתי בן אברהם על שלשה האנשים עשה סאלא פאשא עלילה שהם קנו בגדים של גנבה, ותפס אותם בבית האסורים בתוך המבצר, ונזר עליהם לשלם לו 2,500 רו"כ בכסף טורקי *) כסף עונש, וכאם שלא ישלמו הכסף, יתלו אותם על העץ, וגזירה גדולה הי' אז לישראל, כי לא הי' להם במה לשלם הכסף אשר הושם עליהם מאת הפאשא והלכו הישראלים לקבץ כסף מכל הקהילות שכניהם, למען לפדות את היהודים ההם, זה אברהם שבתי שווילי אבי המספר הנ"ל הלך אל בתי הקאפע ושם ישבו באגודות הייאנצארים על נגינותיהם ומשתיהם, ואמר להם אחי, אתם רק בפה אומרים שאוהבים אתם לישראל אבל לא בפועל ידים עכשיו עלילה עלינו מן הפאשא ושלשה יהודים יושבים אסורים, מדוע תעמדו מרחוק מעזרה, אם אוהבים אתם לנו? הייאנצארים היו גבורים גדולים ועליהם לא הי' שום פחד מן הפאשא, כי הפאשא פחד תמיד מהם — (כיצד הי' ממשלת התורקים בעת ההיא 52 שנים מקודם) בשמעם הדברים האלה מאת אברהם שבתי הנ"ל אשר אהבו אותו הייאנצארים ותמיד עשו לו נחת רוח בקבלם ממנו תמיד מתנות והי' עמו בטוב, ענו כלם בפה אחד אנחנו לא ידענו שום דבר, אבל

---

*) Турецкія деньги 40 паръ 1 хурушъ. 20 Хурушъ.—1 руб. русск. 1 Кеса—500 Хурушъ—25 руб.

עכשיו יעשה. נא הפאשא איזה דבר, אנחנו עומדים לעזרתכם, תלכו ותקחו נא את השבוים ואח"כ נדעה מה נעשה עם הממשלה, אם יעמדו לנו לשטן בדבר הזה, וכן הי' זה אברהם הלך והוציא כסף שוחד לאנשי המשמר והוציא משם את השבוים, ובאו לבית בחורה ועשו משתה וגם הייאנצארים היו במשתה ההיא, בתוך כך באה השמועה להפאשא כי יצאו בלא ידיעתו היהודים לחירות, צוה במהרה להביאם ולתלות אותם, האנשים יצאו דהופים למלאות מצותו ובאו הביתה ומצאו את היהודים יושבים על המשתה ואמרו אנחנו שלה הפאשא לקחת את השבוים לתלי', כאשר שמעו הייאנצארים את הדברים האלה נתקבצו כששים איש מן הייאנצארים ועשו מלחמה עם השליחים וגרשו אותם מעל פניהם, השליחים חזרו להפאשא וספרו לו, כי 60 אנשים מן הייאנצארים עמדו להציל אותם ואמרו ששלשה היהודים האלה המה החשובים שבתוך כל הקהל, ואם אתה תעשה להם רעה, הייאנצארים ידרושו את דמם ממך, כשמוע הפאשא את הענין, הניח ידיו, ונתן להם הירות כי פחד מן הייאנצארים, וצוה להביא לפניו את שלשה היהודים ונתן להם כסף ומלבושים למתנה שימחולו לו עד אשר פגע בכבודם ושלח אותם בכבוד לבתיהם. —

בזמן קאסא פאשא האחרון בא פאסקעוויטש עריוואנסקי להלחם על אכלציך, ועמד עם שרי צבאותיו כשעה אחת מהלך מן העיר, הפאשא ראה כי רעה נגד עיניו, שם אל לבו לעזוב את המבצר ולברוח על נפשו לתוגרמה, ובזמן שברה הפאשא על נפשו נשאר איש אחד בתוך המבצר וזה האיש צריך למסור המפתה של המבצר להשר פאסקאוויטש, היהודים כאשר שמעו הדבר הזה, נדברו כלם יהדיו, נצרך לשלוח שליחים להודיע הדבר לפאסקעוויטש, ועל איזה אופן לשלוה, נתיעצו, כי לא יתכן היה לשלוח בגלוי אנשים, ועשו במרמה, שמת אחד מהם והלכו מהוץ לעיר אל בית הקברות ומשם שלחו שני יהודים לפאסקעוויטש עם מכתב, כאשר באו שני היהורים אל מחנה צבאות הרוסים, מיד שאלו אותם מי אתם? מי שלה אתכם הנה? ומה רצונכם? וענו שני היהודים ההם, אנחנו שולחי מאת קהל ישראל של אכלציך ומכתב דברי סתר בידינו אל השר פאסקעוויטש. מיד הודיעו הענין להשר ויצו להביאם אליו, בקבלו מהם המכתב, קרא כדברים האלה, אדון ושר נכבד! אנהנו קהל ב"י באכלציך הרבה סבלנו גלות מממשלת הטורקים וה' אלהי הצבאות הביאך אלינו למלאך מושיע, מחכים אנהנו על ביאתך, כי אולי נושען על ידך, ובזאת אנחנו מודיעים, כי הפאשא ברח על נפשו, ולמחר מזמינים המפתה של המבצר למסור בידיך, וכו', וזהו תוכן הבקשה והמכתב, בקראו את הדברים, שאל מן היהודים השנים האם אמת הדברים, וענו לו אמת ובאם שלא יהי' אמת, אז אעשה עמכם משפט, תעשה מה שתעשה עמנו אדון אנחנו מדברים מה שראינו ומה ששמענו, השר צוה לכבדם בטהייא, שני היהודים נשארו שם לינת לילה, שמם האחד פנחס בן שלום שלמה שווילי, והשני ממאדזשאן דארציא שווילי, בבוקר למחרת הביא האיש הנ"ל את המפתח להשר, כאשר ראה השר שהאמת עם שני היהודים, וכי קהל ישראל הקדימו אותו בדברי שלום, צוה לתתן לשני היהודים מתנות ושלח אותם לבתיהם, ועל הצבא צוה, בבואכם העירה לא תעשו שום רע לישראל, לאיזה בית שתבואו אם יאמרו שישראל יושב שם תניחו אותו בכבוד. כולם שמעו הפקודה לקיים, הצבא באו העירה ושללו ובזו והרגו המורדים, ויהודים

היו בשלום ובטח ולא אנה להם שום רע, עד שכמה גורזינים וטאטארים השיבו לאנשי הצבא כי יהודים אנחנו והניחו אותם בחיים. אח"כ שלה פאסקעוויטש שיבואו אליו אחד ישראל מכל בית והרב בראשם, כולם באו אל המחנה שלו въ Лагеръ ועשה צייא טהעע בשבילם, והושיב את הרב חכם דוד בן שלמה והכם יעקב שהיו באותו הזמן, הושיב אצלו וכבד אותם בכבוד ונתן להם תודה וברכה על אשר שלחו האנשים אליו מקודם לברכו בבואו, באותו הזמן אנשי הצבא מן השלל ששללו ובזו מן הגוים, מכרו להיהודים כמעט בחנם ורוח גדול היו אז לישראל. —

בזמן שפאסקעוויטש הלך לערזרום באו באו האדזשארים, וכאשר הלכו האדזשארים הי' השר בעבוטאוו באכלציך מושל טוב בשביל ישראל. —

אדזשארים עם השר שלהם Гусейнъ-Бэкъ עם משפחתו הלכו למקומותיהם ולהיהודים היתה מעט אור במושבותיהם תחת ממשלת השר Бебутовъ הרוסיאי. בשנת 1830 באו עד 6000 בתים של ארמענים מארזערום ומקארס ארדאַני אלאשקערט, פאַסעני ועוד ממקומות סביב שם, באו ונתישבו באכלציך. —

בשנת 1853—1858 נעשתה מלחמה בין הטורקים והרוסים, והפסד לישראל לא הי' דווקא שישבו כל הימים בפחד ובבהלה, כל בתיהם היו מלאים אנשי חיילים, שר הצבא בקש מן היהודים כמו שהם לא מורגלים לכלי נשק יקחו מקלות והעק ועצים גדולים בידיהם וילכו במלחמה, למען להפחיד הטורקים כי צבא גדול ומחנה גדולה ממרחק, וכל היהודים מי שמקל בידו מי שאוחז עץ בידו וכולם הלכו בשמחה לעשות הטוב והרצון של הממשלה. הנשים והבתולות כולן כסו את פניהם וגופם והסתירו א"ע מן הסער, בחורים ובסדקים כמנהגן, והתפללו לאלהים שישארו בשלום ת"מ הרוסים שלא יבואו עוד פעם תחת ידי האכזרים המושלמנים, נשים וזקנות עמדו והחזיקו כלים מלאים מים ונתנו כל רגע לאנשי חיל לשתות בעת הצמא, בעת שהישמעאלים ברחו על נפשם, והצבא עמדו לנוח מן המלחמה במקום סופלים אצל מעצעט של ישמעאלים, פתאום יהודי אחד ושמו אהרן בכ"ר אברהם מצא בבית המצעט מלא אבק השרפה אשר הניחו לשם הישמעאלים, היהודי הלך והגיד לשר הארטעלערי פאדפאלקאווניק מאַקאַראָוו, ויצו השר דווקא להיהודים שישאו את אבק השריפה (פולווער) אל המבצר, ולא הניח לשום איש מן הגורזינים והארמענים, וכל היהודים שהיו אז שמה נשאו את המון האבק אל המבצר, בעת המלחמה יוקר גדול הי' על לחם, מפני המון הצבא כמובן. — רעש הארץ באכלציך ימצא פעם בשנה פעם בשתי או בשלשה שנים, על רגע אחד ופעם על המשה מינוט ופעם הי' על זמן $\frac{1}{4}$ שעה אבל הפסד לא הי' ב"ה בשנת 1868 היה רעש על משך 5 מינוט בערך, אבל הפסד לא הי'. בחודש אב שנה זאת נפל ברד מן השמים על הארץ כל חתיכה היתה גדולה כביצה של אווה, בתמונות שונות כמו ידים עינים וכדומה, והפסד הי' לתבואות השדה ופירות הגנים וגם אנשים הרבה הכה הברד למאוד.

לפי ספור ר' שמעון הוא יודע בקבלה מקרוביו הזקנים שיותר משתי מאות וחמישים שנה יושבים יהודים במקום ישוב ההוה, אבל על ביה"ק מצאתי אבנים של ת"ק דווקא 130 שנים, אבל הרבה מצבות שקועים בארץ ולא יתכן לקרוא אותם, כי כבר נפסדו האותיות. מקודם ישבו לצד צפון הישוב במקום הנקרא Марда עכשיו בנו הארמענים בית תפלה, וגם שם הי' ביה"ק קדמון אבל הארמענים

כאשר התחילו לבנות בתיהם בבואם לשבת באכלציך לקחו כל האבנים של ביה"ק ובנו בבניניהם, ולא נרע זמן ביאתם לאכלציך. —

מן המקום מארדא באו היהודים לשבת אל המקום אשר הם יושבים כעת, מפני סיבת שנפלו עליהם לעזינים ושללו והכו ועשו מעשים שלא יעשו והוכרחו באותו הזמן לברוח מן מארדא ונתישבו בזו המקום. — שם אכלציך בלשון גורזי' — Ахали цихе: Ахали, новая—Цихе, крѣпость.

אכאלציך – אבאסטומאן: אדיגאן.

27 בתים באו מאבאס תומן לאבאלציך זה עשרים שנה מקודם, וסיבת ביאתם לשבת באכאלציך מפני השודדים האדזארעלים (התורקים) אשר נפלו עליהם ושדדו בתיהם ורכושיהם ולקחו בשביה ילדיהם ונשותיהם שמונה נפשות נלקחו בעת ההיא בשביה ארבעה נגאלו בכסף וארבעה נשארו לשם לשפחות עולם עד היום. מן שני כפרים 1. Дигвиръ תורק 2. Адигвишъ רוסיא באו לשבת מקודם יהודים לאבאס-תומן כמו שמונה בתים, זה ארבעים ושנים שנה מקודם, בזה הזמן ישבו ישראל באבאסתומן, והישראלים ישבו לפי זכרונם שמה קרוב לשתי מאות שנה 180. זקן אחד בן שבעים והמשה, אהרון בכ"ד אברהם קוהא-שווילי מספר שהוא שמע מאם זקנו שהיא זוכרת כאשר היהודים ברחו מקאבעטי להתישב באבאס טומן היתה מעוברת בעת ההיא ועוד ספורים מזקנים בקבלה א"כ נראה שהיהודים באבאסטומן באו לפי קבלתם מקאבעטי. כאשר היתה מלחמת הרוסים באבאלציך עם הטורקים ברחו כל היהודים לאכלציך, אח"כ כאשר נפלה אבאלציך ת"י הרוסים חזרו היהודים ההם עוד פעם לאבאס תומן וישבו לשם עד אשר הגיע זמנם שבאו עוד פעם בזמן השודדים כמו שזכרתי למעלה, לשבת באכאלציך. פרנסתם היו אורגים בצמר גפן ומסחר קטן בכפרים ועניים שחזרו על פתחי נדיבים בשביל נדבות כסף. בזמן שישבו ת"מ התורקים ישבו בצער, התורקים הכו אותם תמיד, הושיבו בבתי אסורים, גנבו אותם תמיד, ושללו בתיהם, הם ישבו על אדמת הקנייאזים הבעקים ממשפחת Тийпур-бекъ ושלמו לו מסים בשביל אדמה ע"פ מנהג החוק 6 קאפ בשביל שנה, אבל הקניאז לקח מהם בכל עת וזמן כסף כמה שרצה פעם 1 רו"כ פעם שנים ויותר בכח ובחזקת היד, גם העבידו אותם בעבודת האדמה ביומי השבת ויומי ההג, והכו אותם וצערו למאד, הנשים לא הלכו למלאכה, אבל מפני הפחד הגוים פהדו לצאת מן פתח הבית ולחוץ, גזרו עליהם תמיד בכל עת גזירת של שמד, כמו שישים שנה מקודם בכפר דיגוויר שלשה בתים בחזקת היד המירו את דתם בדת טורקי, ובכל זמן גזרו עליהם שמד, עד שבא זמנם לשבת באכאלציך ובאו בעירם ובהיסור כל כ"א דווקא עם נפשם, כאשר באו לאכאלציך אמר אליהם השר Алибекъ או Санджакъ бекъ בכפר מאכע — Мохе אני מציג אתכם ואמליץ בשבילכם לפני ממשלת רוסיא שתבואו לאכלציך ושלא יקחו מכם שום מסים בשביל הצער שיש להם מן השודדים האדזשארים ואשר יבואו להיות עבדים למלך רוסיא, וכן היה שבעה שנים ישבו באכלאציך ולא שלמו שום מסים, עד שבא נאצאלניק אחד והתחיל לקחת מהם מסים של מלך, וכאשר לא רצו לשלם המסים הנדרשים מהם מאת הנאצאלניק, לקח מהם הסוסים והחמורים ומכרו בשביל מס והושיבוהום על חודש

מים בבית האסורים. היום אינם מניחים אותם לעשות מסחר ומ"מ בכפרים, שהנאצאלניק לא נותן להם רשות, — עכשיו הם שלשים בתים באכאלציך. —

1) — לדבר עם הנאצאלניק בשביל הירות לעשות מו"מ בכפרים.

2 — ולדבר עם הקהל לשלם בשביל עניים שלהם מסים). — ')

אהרן בן דוד טעטרוא (Аронъ Давида швили тетруа) ספר לי הדברים האלה: היהודים מאדיגאן Адигонъ יצאו כמו 43 שנים מקודם 1869—1826 ונתישבו באכאלציך, בזמן שיצאו משם לשבת באכאלציך, היו לשם 20 בתים נתישבן באכלציך, ושני בתים הלכו להתישב בכפר Ацхуровъ בזמן מלחמת הרוסים עם הטורקים וכיון ששמעו שהרוסים באו לאכלציך יצאו כלם משם באו לאכלציך, בעוד שמונה שנים כאשר נעשתה מעט שלום במדינה, חזרו שמונה בתים להתישב באדיגאן למקום מושב קדמון, כמו שמונה שנים ישבו השמונה בתים לשם ואח"כ חזרו לאכלציך, כי היתה עוד פעם מבוכה גדולה, שוללים ולסטים וכדומה, בית הכנסת 1 הי' לשם הכם דוד בן חכם של אכלציך הי' לשם רבי, ג"כ חזן ושוחט, הרך אחד והרבי למד הילדים, גבאי הי' אחד, שמש אחד, עסקם ופרנסתם הי' מסחר קטון בכפרים ובבהמות וצאן ואורגים, — חייהם הי' בצער תחת ממשלת הטורקים, הם ישבו תחת ידי Дада Бекъ Хумуръ-оглы והי' רוצה פעם למכור את כל היהודים לעבדים ולשפחות למרינה אימערעטיא, היהודים נתנו בקשתם לממשלת רוסיא, ובאה תשובה מן הממשלה באם שהשר יעמיד עשרים וארבע עדים שהם עבדים קנוים לו מקודם יכול אותם למכור ואם לאו לא יכול, ובא גענעראל אחד על סליעדסטווא, והשר העמיד מספר העדים כי לא היו לו שום כתב עדות עליהם, ועמד בחור אחד בן 22 שנים ואמר להגענעראל שהיהודים עבדים לשר, וענה אחד מהיהודים להגענעראל תשמע נא אחד דבר ממני, ויצו לדבר; ויאמר היהודי יש לי אם זקנה בת מאה ועשר שנים והיא אינה זוכרת מתי ומאיזה מקום באנו לשבת לכאן וע"פ איזה תנאים ואופנים נתישבנו בפה, וזה הבהור רק בן 22 שנים באיזה אופן יודע הוא, בזמן שלא יש להשר הבעק שום כתב תעודה, ואמר הגענעראל הדברים של היהודי אמיתים הם וצוה על הבעק שלא ירהיב אותם למכור וכי אין לו שום כח לקחת אותם לעבדים, הגענעראל צוה על השר שיכתוב ידו על זה שהיהודים אינם מגיעים לו ולא חפץ, ואמר לו באם שלא יכתוב ידו יכתוב שהוא מורד במלכות ויקח ממנו את הצינאווניק הרוסיא אשר ישב במקום מושבו להגין עליו, ויבקש השר את הגענעראל, בפעם אחרון הוא יכתוב על זה ויתן חירות להם, אבל היהודים מחויבים ליתן לו מתנה מאה רו"כ, וכך הי' הוא לקח מן היהודים מאה רו"כ מתנה וכתב על כתב עדות כי אינם מגיעים לו ונעשו חפשים מעבדות. — השר הזה דאדא בעק, העביד את היהודים גם ביומי שבתות, ומועדים, הכה אותם במכות אכזריות, בעת מבוכת המלחמות הרוסים עם הטורקים סבלו מן השוללים והגנבים והלסטים, לקחו אותם בשביה תמיד, ופדו אותם אח"כ בכסף מן הגוים, ישבו בשלום ביניהם ולא הי' ביניהם שום שנאת חנם ומהלוקת בין הקהל בעצמו. — הממשלה мѣстные начальники של טורק לקחה מן הקהל תמיד כסף

') שתי ההערות האלה העיר הנוסע כפי הנראה בשביל עצמו לזכרון מה שיש לו לעשות.

ה.

של עונשין מן איזה מחלוקת או מאיזה עלילה שעשו עליהם וכסף של עונשין לקחו יותר מן הכסים. —

בשנת 1827 בזמן שבאו הרוסים למדינה נפלו עם האדזשארים (טאטארים טורקים הם) עליהם שללו אותם ואת בתיהם לקחום בשביה, ואשה אחת נאבדה בשביה עד היום בתוך האדזשארים והם אכזרים עזי נפש ולסטים, אפילו על אביהם ואחיהם וש"ב שלהם לא יחמולו, ועת צרה היתה אז לישראל שמה. — בעוד ששה חרשים אח"כ, כאשר באו הרוסים ונפלו עליהם עוד פעם האדזשארים והכו וששלו ושבו בשביה ועשו הפסד וצרות גדולות ליהודי אדינאן וגם ליהודי אכלציך הי' הושך במושבותם. כאשר באו הרוסים גרשו אותם מן המדינה והלכו למקום מושבותיהם מהלך יום אחד במדינת טורקיא, והי' מעט נחת רות פה, היהודים מאדינאן היו בזמן ההוא באכלציך, אח"כ נעשתה חאלירע הנקראת Чума אחרי הליכת האדזשארים יותר ממאה נפשות מישראל מתו מן המחלה הדבר ההוא באכלציך, באותו הפעם הראשון של צומא, באכלציך יצאו כל תושבי העיר גם כל היהודים עמהם ועמדו מחוץ לעיר בלאגערים, וכל בתי העיר שרפו באש ולא נשאר שום מקום מושב, שלשה חדשים בקיץ עמדו בהלאגערים ההם, אח"כ באו אל העיר באיזה מקומות שישבו נשרפו, וכמה בתים היו פנוים מן האדזשארים שישבו בהם, ונתנו אותם להיהודים לשבת בתוכם, גורזינים קאטוליקים וטאטארים ומעט ארמענים ישבו באכלציך בעת ההיא. — בשנת 1836 הי' עוד פעם דבר Чума אבל לא נפלו כ"כ כי אם עד עשרים נפשות בערך, בבית שהיה הדבר, סבבו אותו בשלשלאות והעמידו שומרים מן הממשלה ולא הניחו בתוכו אף מן הקרובים של אותו הבית, חוץ מן הדאקטאר וארבעה אנשים משרתים היו בגדיהם משוחים באיזו דבר מן הרפואוה אשר יכלו לבוא אל הבית לרפא את החולה, מיד כשמת שרפו את המתים וקברום במקום מיוחד, בבית הקברות, אנשי הבית של החולה לא יכלו לצאת מן אותו הבית ללכת לבית אחר כי היו סגורים בשלשלת מסביב, מנהגים של חתונות לא היו להם כמו עכשיו באכלציך, לשונם באדינאן הי' לשון גורזי וטאטארי היהודים באדינאן ישבו בהלק מיוחד מעבר הנהר ושם הסלאבאדקא הי' Рабатъ ומעבר השני אדינאן ושם ישבו רק טאטארים בלבד כמו חמשים בתים של טאטארים בערך. שלוחים מא"י באו תמיד אליהם ג"כ לאדינאן. —

בכפר Дигвиръ לצד גבול טורקיא מהלך אחד סטאנציא מאכלציך. — בא שליה מב"י בתשעה באב ואמר אליהם שהיום כפור מה אתם עושים?! ושמעו היהודים לדבריו ועשו כיפור באותו היום שאמר להם, בזה הזמן בא עוד' שליה אליהם וראה שהם עושים כיפור ואמר השליח לאותו שבא, תשתוק לא תדבר מאומה, היהודים בכאן חמורים גמורים הם, אני לקחתי מהם המישים רו"כ, חציה שלי ותציה שלך ולא תדבר שום דבר! — במצב כזה היו היהודים באותו הכפרים, לא ידעו מימינם לשמאלם מדת ישראל, מסיבת הגלות ומבוכות הזמן שלא הי' להם שום מורה דרך וכדומה.

8) קהל אצכור (Мѣстечко Ацхуръ).

בעיר סאצכור [כן] יושבים כעת כמו עשרים בתים מבני ישראל בין 120 בתים ישמעאלים ובין 30 בתים של ארמענים, היהודים עוסקים במסחר קטן בכפרים עם סחורות של אזיא והנשארים בתרנגולים וביצים וכדומה, — הישמעאלים עוסקים בעבודת האדמה והארמענים, הם אוהזים דוכאנים, ומהם צירולניקים ואופי להם וכדומה, — היהודים אינם עוסקים בעבודת האדמה, מפני שאין להם שום אדמה כ"א הבתים הסאקלים בלבד, בית הכנסת בנין עני הוא, סאקליע ענית וישנה עד מאד, הבתים בתוך האדמה, בלא חלונות כ"א חור קטן באחד מצדי הבית או בתוך הגג מלמעלה, ומהם טוסקלי סוועט יבא בתוך הסאקליע בפנים. ומפני זה רוב מהם סובלים חולי עינים, מפני שתמיד חושך בבתיהם וגם ביום נצרך להדליק נרות שמה. הם יושבים בשלום בין הישמעאלים עלילות הדם וכדומה לא יעלילו עליהם כללי כ"א הישמעאלים אוכלים גם משחיטת היהודים ומלחמם בלא שום השד כלל, האדון האפענדיא הכהן של הישמעאלים הוא משתדל לדבר על לב המון העם לעשות שלום בין היהודים והישמעאלים, והבין להם שאין ליהודים נצרך דם בשביל פסח וכדומה, א"כ רוב כבוד יעשה להעפענדיא של המקום הזה, כי כל עיני ההמון עליו. האדון העפענדיא אומר כי הוא יושב כארבעים וחמשה שנים בפה וגם אביו הי' חי 96 שנים והי' הכהן הראשי על כל האויעזד של אכלציך Ахшея Эфендіа ולא שמע שהיהודים נצרכים לדם של שאינם יהודים בשביל פסח, א"כ גם הוא אינו מניח להישמעאלים שיאמינו בענין שקר כזה, בזמן שכמה שנים אינם עשו שום ענין זה של דם ואם הי' מן הדין או מן המנהג הלא קרה פעם אחת במשך 141 שנים שהיהודים היו לוקחים דם וכדומה, א"כ רוב ברכה להכהן הנ"ל.

היהודים נתישבו בפה ממקומות שונים מאכלדאבא, מן דוויר, Двиръ (12 ווערסט מאצכור) מן Адигвеиа מזמן ממשלת הרוסים פה, מן דיגוויר (עכשיו הו"ל בארץ תורקי) מן אכלציך ואבאס טומאן. הם זוכרים כמו 120 אבי אבותיהם ישבו פה ומה שיותר אינם זוכרים. — עסקם בזמן קדמון היה כמו עכשיו. עובדי אדמה לא היו אבותיהם, עוד מזמן ממשלת תורקים, באו לפה שליהים מאה"ק. ס"ת קבלו בזמן קדמון מסטאמבול, וימצא אצלם ס"ת שבאו לידם מן דוויר ואחד מן אדיגווען, וכולם ישנים, כתבי יד קדמון לא ימצאו כלל אצלם, דאקומענטים וגרמטים מן המלכים לא ימצא אצלם. — מלמד לנערים עכשיו לא יש להם, והילדים מגדלים כמו חיות השדה ועצי היער. —

20 בתים של יהודים באצכור נכללים בקאמעראלניע אפיסאניע אשר באכלציך.

כתב עדות

אנחנו קהל קדוש ישראל אשר באצכור, גליל אהלציך, מועידים שבא אלינו הנוסע המפורסם כהר"ר יוסף יהודה הלוי טשארני בשם מלכות רוסיא, ויסד בתוכינו הוקים וסדרים חדשים וטובים לטובת קהילתנו, כפי החוקים אשר יסד אצל קהל ישראל אשר באהלציך, גם השתדל בטובו לעשות תלמוד תורה בעד ילדינו ובחר במורה ומלמד שילמד את ילדינו תורה, אשר על כל אלה אנחנו ק"ק ישראל של אצכור מועידים, ומברכים בתודה וברכה רבה, את הנוסע הנ"ל שיביאהו ה' בשלום

לביתו וישמרהו מכל אסון ופגע בכל דרכיו אשר ילך, כה דברי ראשי הקהל והגבאים דפה אצכורי, יום ראשון בשבת תשעה עשר לחודש השון, שנת חמשת אלפים ושש מאות ושלשים ליצירה.

אני הצעיר יוסף בן יעקב. חכם יוסף יעקב שוילי. אליעזר בן באטשאג. ח׳ דוד בן אברהם. משה כהן. שבתי ברי שוילי. אני הצעיר ח׳ אליעזר בן ח׳ ר׳ ישראל. משה ברי שוילי. שלמה ב׳ משה. משה ב׳ שבתי. יוסף שבתי. משה כהן. בנימין ב׳ אברהם.

9) הכפר אראג.

לכבוד הנוסע ההולך לאסוף ידיעות על אודות ישראל בשם
המלכות כש״ת מוהר״ר יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני.

אנחנו קהל ישראל אשר בכפר אראג במחוז קורא מודיעים לכבודך, כפי הפקודה הבאה לידינו מאת האדון השר שלנו, כדברים האלה: מלפנים ישבו אבותינו בכפר קטן אשר מעבר לנהר גירנערי סמוך לכפר אראק הזה, לצד צפונית מערבית. ועל איזה אופן הם באו לשמה זוכרים אנחנו במסורה, כי הם נלקחו בשביה מן הישמעאלים בימי המבוכות והמלחמות בימי קדם, ולכל שר ושר משרי הישמעאלים היו לו כמה בתים של ישראל לעבדים ולשפחות אשר הביאו להם בשביה אליהם, ובשביל שהם (השרים) שמרו עליהם והשגיחו על בתיהם מן הגוים סביביהם, היו ישראל עובדים אותם בכל אשר צוו עליהם ועל נשותיהם, ולהם היו ג״כ מעט קרקעות וזרעו טאבאק והלכו לכפרים והלפו טאבאק בחיטים וכדומה. ומפני שבאותו מקום היו הרבה נחשים העתיקו מקומם כל התושבים ונתישבו בעבר הנהר הנ״ל קרוב לשם בכפר אראק. — כאשר בא המלך נאדיר שאח לקח אותם והוליכם והושיבם באיראן חאראב (איראן החרבה) אשר בין כפר מיושקור ובילידזשיא (סמוך לשם מהלך בערך חמשה שעות על סוס) שם ישבו היהודים איזה זמן עד אשר בא רווא-האן מכפר קאסום קענט (הקרוב לארק כשעה) אל נאדיר שאח ונתן לו במתנה סוס אחד יקר למאוד. ויבקש ממנו להשיב היהודים שנית בכפר אראג הנ״ל וכן היה. נאדיר-שאה נתן רשות ליהודים לשוב שנית לאראג והמה ישבו באראג זמן הרבה תחת ממשלת רווא-חאן בן יאקוב-האן ובנו יאקוב חאן, עד המושל סורחאוו-האן, בעת ההיא ישבו ישראל בשלוה ובשלום תחת צלם מסים שלמו רק שלשים ואחד קאפ׳ לשנה מכל בעל אשה. שלשה ימים בשנה הלכו לקצור תבואותיו, ובזמן המלאכה נתנו להם אבילה ושתי׳ עצהיו״ט. גם קרקעות נתנו להם לזרוע טאבאק, בלא כסף, והם חלפו טאבאק בחיטים בכפרים סביביהם, וחיו בשלום ושלוה בין הגוים עד אשר באו סורחאוו-חאן מקומוך עם חיילותיו ולקח כל המקומות עד קאסום-קענט, ויוצא רווא-חאן ובנו יאקוב חאן אליו להלחם עמדו על נהר גירנערי אצל המגדל אשר עמד על חוף הנהר הנ״ל (קרוב להגשר אשר בנה יוסף-חאן בשנת תרי״ו) ונצח את רווא-חאן ובניו, ושרף המגדל, רווא-חאן עם בניו ומשפחתו ברח להלאה מסאמבור על חוף ים הקאספי ובנו להם שם כפר וקראו אותו בשם קאסום קענט על שם קאסום קענט מקום מושבם הראשון, שנים אחדות רווא-חאן עם בניו באו תמיד לכאן בסתר ושדדו וגנבו צאן ובקר, מה עשה סורחאוו-חאן שלח אנשים לפתותם בדברים רכים כי נמלך לתתן להם בחזרה כל המקומות הראשונות מקומות מושבותיהם בראשונה,

והם האמינו לדבריו, ובאו לקאסוס-קענט. כבואם הנה נהג סורחאוו-האן במרמה מהם שבעה נפשות עד מקום קוראח (מהלך ששה שעות מאראג) ושם הרג ששה אנשים והשביעי הנקרא בשם קערים נשאר בהיים, כי שר לפניו שיר אחד בלשונם בדרך תחינה ובקשה, ומצא השיר חן בעיניו והשאירו בחיים ובבוא קערים בחזרה לקאסום קענט, ספר להנשארים במשפחתו כל הדברים האלה, ויהרדו לדבריו ופעם בסתר ברחו לנפשם לכפר קאסום קענט שלהם ההרש אשר על חוף ים הקאספי, וסורחאוו-חאן משל אז בקומוך ולמען להאריך ימי מלכותו, שלא תהיה טרידה בימי חייו, תפס כל האנשים ממשפחת: הראוים להיות האגים על מקומו, והרג אותם, ומהם אחד ששמו הארון-בעק וגם אחיו של אסלאן חאן ששמו מורסא עלי הרג ג"כ ורצה להרוג גם את אסלאן-האן; אך כאשר בתו ששמה מוכסי היתה משודה [כן] לאסלאן-האן הנ"ל, שלחה בסתר אל החתן שלה להודיעהו כי אביה רוצה להרגו, ויברח אסלאן חאן עם נוקער אחד ושמו רוצול, מיד לעיר טיפליס וישב שם בערך שלשה שנים, ויבקש שם אח"כ מאת שר העיר שיתן לו חילי רוסיא לעזר, שילך להלחם עם סורחאוו-האן, ויתן לו המושל חילות רוסיא והלך לסורחאוו-חאן להלחם עמו ולקחת כל המקומות עד ארץ אווריא. וכאשר בא אסלאן-חאן עם צבאותיו ועם אנשי רוזא-חאן אשר ברחו לחאסום קענט על חוף הים מסורהאוו האן, באו אל כפר שיכי ועשו שם מלהמה ימים אחדים, ויברה סורהאוו-חאן לקוראח ובבוא אסלאן האן לקוראח ברח סורהאוו-האן לקומוק, וכאשר רצו ללכת אחריו לקומוק ברה סורחאוו-חאן עם כל אשר עמדו לאיסמאנלי אצל סולטאן ועדיין בניו ובני בניו נשארו שמה. — בזמנו הלכו היהודים לעבודה כשלשה או ארבעה ימים בשנה לקצור ושלמו אחד רו"כ מכל בית לשנה, על מקומו משל אח"כ אסלאן-חאן, ולקח מן היהודים שלשה רו"כ מכל בית לשנה וחמשה ימים לקצירה בשרותיו הלך כל הקהל. בנו מורסאל-חאן משל בחאסוס-קענט והיה גלות לישראל בזמנו. — האנשים והנשים והטף כולם הלכו לעבוד עבודה קשה, לנקות חטים, להטיח בתיו, לעשות כל המלאכות בכרמו ועוד מלאכות רבות, הגוים הצטערו לב"י מאד מאד, לא יכל אז ישראל לרכוב על הסוס אף בדרכים כשפגש בדרך עם גוי, מיד מהויב היה לרדת מן הסוס וללכת ברגלים ועוד כדומה הרבה מלספר. אהרי אשר נפטרו אסלאן-האן ובנו מורסאל-חאן, משל עליהם אחי מורסאל-האן מהמד-מירזא-האן. בזמנו היה ג"כ גלות כמו בזמן אחיו מורסאל-חאן. אהריו היה הארון-בעק והיה ג"כ מושל אכזר והרע מאד לישראל. אהריו משל עליהם יוסוף-האן, והיה ג"כ אכזר אבל האמין לכל הפחות לישראל בדברי ריבם עם הגוים ושפט בצדק וביושר. אבל העבודה היתה גדולה וקשה כמות לישראל: עשרים והמשה ימים בשנה הלכו לקצור. עשרים יום הלכו לאסוף עשב המאראנא משדותיו. עשרה ימים בשנה לנקות הדשאים הרעים אשר בין מאראנא. בעבודת האדמה הלכו כולם לעבוד גם נשים וילדים יחד, עבדי ושוטרי ההאן הכו אותם תמיד ולקחו מהם שוחד ומי שלא נתן להם שוחד הכוהו עד מות. בשני כרמי החאן, עשו תמיד כל המלאכות הנדרשות שמה, ויין שרף עשו לו, ופירות הלכו ללקוט בכרמיו וגם הלכו לעבוד מלאכות שונות גם בכפרים אחרים של ההאן. בזמן אשר בנה בתים בכפר ייעראק חפרו יסודי הבתים, וחפירה גדולה ורחבה חפרו סביב כל הכפר וצינורים עשו וחפרו תחת הארץ בשביל המים.

המקום היה גבוה, והסיעו העפר בשקים מעומק הארץ עד למעלה, והשקים האלה עם העפר נשאו על כתפיהם, והגוים הלכו אחריהם במקלות ושאנו עליהם שילכו במהרה תחת משאם. פעם בערב שבועות בשנת תרי"א בקשו ישראל מאת יוסף-חאן, שיתן להם רשות ללכת לבתיהם לחוג החג ולא הניחם האכזר. אף בבקשו מהם בתחנונים ובדמעות, וכאשר הלך לצוד ציד בשדה באותו היום הלכו היהודים לבקש את הבדחן שלו אשר היה אהוב מאד אצלו, ויבקשו אותו בתחנונים שידבר בשבילם עם החאן, וכן היה, החאן שמע לדברי הבדחן שלו ונתן רשות ליהודים לחוג החג ההוא. — עבודתם היה כבמצרים ופעמים מתו יהודים תחת כובד מלאכתם ולא השגיח אליהם האכזר. כן ימים רבים סבלו אחינו פה, עד אשר רחם ה' עלינו ונתן רצון בלב האכזר, ליתן כל ארצו להממשלה ויבוא מושל רוסי עלינו השר נירינקא, ומצבנו הוטב מעט, כי אנחנו הולכים רק ששה ימים בשנה למלאכה ולעבוד בבית הגאצאלניק ההוא, וגלות גדול כמקודם לא יש לנו עכשיו ב"ה, רק הישמעאלים הלעזגינים הפראים שכינינו מצטערים לפעמים אותנו, באים לגנוב בתינו, מקללים דתינו ומהרפים אותנו אבל רעות גדולות כמקדם לא יעשו לנו, מפני פחד השר המושל מהממשלה. — בימי החאנים אף שהיה גלות גדול לנו, בכל זאת נתנו לנו שומרים בכל לילה לשמור את בתינו מן הגנבים ולסטים, והיום בימי השר נירינקא לא יתן לנו שום שומר ותמיד יבואו אלינו בלילות גנבים ולסטים ומצערים אותנו ועושים היזקות גדולות ואף לפעמים אם נעמוד כנגדם אנהנו בסכנות נפשות. — ואנחנו כמה פעמים בקשנו מאת השר בשביל זה ולא צוה עדיין לשמרינו. קרקעות לא יש אצלינו, אף אם בשמחה עסקנו בעבודת הארמה, אם יתן לנו קרקעות, ואפילו לזרוע הטאבאק הפשוט אין לנו שום מקום ואנהנו שוכרים אצל הגוים סביבינו בכסף. אחדים מאתנו עוסקים מעט גם במשא ומתן, אצלנו כשמונים בתים ויושבים עם הגוים בכפר אחד אבל בחלק מיוחד מהם, מדברים בלשון מעורב טט ופארס, ועם הגוים מדברים בלשון לעזגי וטורק. — בית הכנסת אחד יש לנו וגם שני מלמדים לילדינו וכחמשים ילדים אצלם. הרבנים הקדמונים אשר היו לנו זוכרים דורות אחרים, כפי המסורה אשר בידינו היה רב אחד ושמו ר' כשה וקודם לו לא זוכרים מי היה אז, אחרי ר' משה הנ"ל היה ר' מתתיה, אחריו היה ר' בצלאל ואחריו בנו ר' חנוכה ואחרי ר' חנוכה היה משמש ברבנות בנו ר' יותאי, אחריו היה חכם אחד ר' משה מארץ גורזי ממקום אביסבה אשר בא וישב אצלנו, ואחרי מותו שמש בכהונת רבנות הזקן ר' יחזקאל אשר עדיין עוד בחיים עמנו ומפני זקנותו לא יכול עכשיו עוד לעבוד עבודת הקודש ונתן המשרה על שכמי בנו האברך החכם המשכיל ר' אסף אשר ישמש עכשיו בכהונת הרבנות אצלינו בחיי אביו הזקן. נוסח התפלות שלנו ע"פ נוסח ספרד בספרים הנדפסו בעיר ליוארנו. בדבר שמיטה ויובל אנחנו לא יודעים גם לא שמענו מאבותינו, הגים וצומות הכל אצלינו כמו אצל הרבנים הספרדים. חנוכה ופורים יש לנו, אבל באיזה זמן קבלו עליהם אבותינו החגים האלה גם הצומות של בית שני, אינם יודעים אנחנו עכשיו מאומה. ראשי חדשים יש לנו. — יש מאתנו רבנים היודעים לכתוב ס"ת תפילין ומזוזות ע"פ מכתב הספרדים וגם עכשיו ימצאו היודעים לכתוב ג"כ מכתב אשורית של אשכנזים. מקודם היו לוקחים יותר מאשה אחת, אך אחר שבא

הרב הגדול רבינו אליהו מזרחי בדרבנד, גזר שלא ליקח כ"א אשה אחת, ומי שלא השגיחו על הרבנים לקחו יותר מאשה אחת. ובקובא ומוזשו וארתשון שלא קבלו עליהם גזירת הרב ר' אליהו הנ"ל לוקחים גם ברצון הרבנים יותר מאשה אחת עד היום. מקודם לא לקחו אשה פחות משמונה עשר שנים והאנשים עד שיהיו בני עשרים וחמשה עד שלשים שנה, ועכשיו איש בן שלשה עשר או ארבעה עשר שנה יקח בתולה בת שלשה עשר או ארבעה עשר שנה. — גם בע"כ, שליח לקבלה וקידושי שטר, לא שמענו שהיה אצלם: רק זה המנהג היה מקודם: כאשר נולד בת לראובן ד"מ ולשמעון היה בן וכשחתכה המילדת טבור של הילדה אמרה שזאת הבת תגיע לבן של שמעון וכן להיפוך, וזה היה כמו קידושין גמורין אצלם, ואח"כ כאשר אבי הבת לא רצה ליתן את בתו לבן של שמעון הנ"ל אז היו מוציאים שם של פסול על בת של ראובן ולא היה לוקח אותה שום אדם עד שתקבלה גט מן בן של שמעון והיו קוראין לזה המעשה בלשונם נאפבור Нафбуръ ר"ל זה טבור חתוך (פירושו שנחתך טבורה כשנולדה), ע"ש פלוני ב"ר פלוני. והעיקר הקידושין הי' אצלם בזמן השידוכין, היו לוקחים עשרה בני אדם ולא פחות והלכו לבית הכלה, ולקח הרב כוס אחד של יין והיה אומר עליו שיר למעלות אשא עיני וכו' ושתה חצי הכוס או שנתן להחתן לשתות חצי הכוס ואח"כ נתן החתן אחד סלע או זוז או טבעת של כסף בתוך הכוס ונתן הכוס אל הכלה לשתות. היין היא שתה ואת הכסף או הטבעת לקחה לה, ובזה היתה משודכת לו ולא יכלה לילך לאיש אחר עד אשר לא לקחה גט פטורין מזה החתן. ואח"כ אחר איזה זמן שרצו עשו חופה, ותחת החופה ברכו רק שבעה ברכות וקראו הכתובה ולא יותר. ולפעמים ישב החתן בביתו והביאו לו הכוס עם יין הנ"ל והוא נתן בתוכו הטבעת או הכסף, ואח"כ הביאוהו הכוס אל הכלה והיא שתתה בביתה ולקחה הטבעת או הכסף והיתה מקודשת הכל חד. בקובא במוזשו ובארתשון נוהגים גם עכשיו כן. בכתובת אשה אנחנו כותבים שלשים רו"כ לבתולה, ואלמנה וגרושה חמשה עשר רו"כ, ובתוספות כתובה חמשה רו"כ. בימי קדם כתבו בכסף זוזים. מקואות יש לנו, ובמקום שלא יש מקואות הולכית הנשים לטבול בנהרות או במקומות שימצאו אשדות מים ממעינות הררים, ואבותינו החמירו מאד בענין נדה. — נרות תדליקנה כל הנשים שבבית בע"ש, גם מפרישים חלה מעיסה, — יבום אהים יש לנו אבל לא יבום קרובים, מי שירצה יבום ומי שירצה יחלוץ. — תכונת סכין שחיטה של עופות, מלפנים היו גדולים יותר מרביעית אמה, ולא היו כ"כ בקיאים בפגם ובדיני שחיטה ולא היה להם פוסקים כ"א ספרים אחדים בכתבי יד. כל דיני שחיטה ובדיקה עכשיו הכל כמנהג הרבנים הספרדים, ד"מ: הקנה והושט אנחנו שוחטים אבל לא מקפידים על הורידים, גם שוחטים אנחנו בהמות מעוברות ובודקים את הריאה, ונזהרים מאסור תערובות בשר וחלב, ואוכלים חמים בשבת כרבנים, ולוקחים לולב ואתרוג והדס וערבה בכל שבעת ימי החג הסוכות וגם ערבה בחג הושענה רבה, גם תוקעים בשופר בר"ה על סדר הברכות כמו שנדפסו במחזורים דפוס ליוארנו. גם יש לנו פריעת המילה ופודים את בכורינו, אם יבא אלינו כהן, גם כן נוהגים בבכורי צאן ובקר, ואם לא יבא אלינו כהן אנחנו שומרים את הבכור מן הצאן והבקר עד שימות וקוברים אותו. בשביל פדיון הבן משלמים עכשיו חמשה סלעים בכסף של רוסיא

ויעלה סלע אחד ששה קאפ' וחמשה סלעים שלשים קאפ'. ולפנים אמרו הסלע ע"פ שיעור הכסף אשר הלכה במדינה. — המדה אצלינו לפנים היה: 1. קיללא (ה̄ פֿונט, של חיטים בינונים) = 6 קיללא = ניס רובאָה (ר"ל הצי רובאָה) 12 קיללא אחד רובאָה. 2 רובאָה = אחד קאָפאָן. (מדה מיוחדת על קאָפאָן ורובאָה לא יש). המשקל: 1 ראָב (רביעית איסטיל) משקלה 3 רו"כ, ניס איסטיל (חצי איסטיל) משקלה 6 רו"כ 1 איסטיל = 12 רו"כ. — 1 וואָקייה = 3 איסטיל, משקלו 2 פֿונט. — 12 וואָקייה = אחד מאָן = 24 פֿונט. — מדת האורך 10 אמות של רוסיא הם 7 אמות שלנו. — אצלינו היו חכמים ורבנים וסופרים בימי קדם אבל לדאבון לבנו בעתות המבוכות והמלחמות ובמשך הצרות והגלות והשבויות נהרגו ומתו כמה וכמה ונשארו נע ונד בארץ לא לנו ולא היו להם מנוחה במקום לישב ולהתעסק בתורה ועבודה, ועי"ז נשתכחה תורה מהם והספרים שלהם נחטפו, נגנבו ונזלו נאבדו ונשרפו, גם שמותיהם ותולדותיהם נשכחו ממנו. — החולים מרפאים בעשבים ובקמיעות גם עכשיו ובערים הגדולות הולכים גם אל הרופאים. אנחנו מקברים את מתינו תומ"י כשמת, והמים שופכים כל הישראלים אשר בכפר, ואפילו גוי שמת אצל ישראל ג"כ שופכים המים ארבעה או המשה בתים שבשכונת המת. חברה קדישה לא יש אצלינו, יען כי כולם מתעסקים בצרכי המת. אסור לנו להלות כסף ברבית, ולכן לא נותנים כסף ברבית, אנחנו יושבים בשלום עם הגוים שכינינו, הלואי שהם ישבו עמנו בשלום ולא יצטערו אותנו בגניבות וגזילות, בתינו תכופים זה בזה, ונשענים זה על זה, מפני פחד הגנבים שלא יחתרו בכותלי הבתים החלונות שלנו הם רק הורים קטנים עם קוי ברזל, ג"כ מפני פחד הגנבים שלא יכלו לבוא דרך החלון הביתה ואנהנו איננו כשרים לעדות בריני הישמעאלים. — אנחנו מאמינים בגלגול הנפש ובשדים ובהשארת הנפש אהר הגוף, ואמונה יש אצלינו שהנפש תרחף סביב הקבר כל השנה עד שתקבל עונשה ואח"כ תשובה למרום, ודעה יש שהנפש תמצא כל השנה בזה המקום שיצתה מן הגוף, וכן דעה שבמהרה כשתעזוב הגוף הולכת למרום. — יש מאתנו יחידים היודעים בהכמת הקבלה, אבל מי היה הראשון אשר הודיעם ההכמה ההיא לא יודעים, גם ספרים מספרי המקובלים ימצאו במדינתנו. — עופות ימצאו אצלינו ע"פ סימני עופות טהורים כאלה: אוז־הבר ארבעה מינים: המין הראשון, לבנים שנקראים קאָז והמה בבתים, ויש ג"כ במדבר והם נקראים קוי. והמין השני, קטנים ממנו וראשיהם ירוקים ורגליהם וחוטמיהם אדומים ונקראים אורדאָג ובלה"ק בר אווה. המין השלישי, זנביהם כפופים למעלה, ונקראים קילקויראָק ע"ש הזנבים שכפופים למעלה, ובפרס קוראים אותם בשם זיקאָיו, והמין הרביעי, רגליהם וחוטמיהם שהורים ונקראים קאָרטשאָ. — תרנגול הבר הנקרא בלשוננו הורוז־קוהי ר"ל תרנגול הבר ובלשון טורקי קיר־קאָוויל והנקבה שלה איננה דומה לה במראה ובצבע במעט שינוי. עוד יש תרנגולת הבר מין אחר איננה דומה להתרנגולת הנזכרת למעלה כלל, לא במראה ולא בקומה וקוראים אותה בלשוננו כאָווג Кавгъ ובלשון טורקי ככלוג Кеклугъ ויש מעט שינוי בראשם בין זכר לנקבה בצבעיהם. — יונה יש לה שלשה מינים: המין האחד: נקרא בלשוננו קאָוטער ומראיה כמו צבע תכלת, והמין הזה יֵחָלֵק ג"כ לשנים א'.

יונה הביתי שתקרא יונה הורדסיית ונמצאים בה חברבורות לבנים וב׳. יונה מדברית, והיא כולה בצבע תכלת, בלא שום חברבורות. והמין השני יקרא בלשוננו קורקינה Куркица ומראיה מעט כמראה זהב, והמין השלישי קוראים כאטאנאוו וחוטמה עקומה כנחש כמראה בזה: 〰〰 ובאמצע האף הוא עב יותר משארי חלקי החוטם. מעופות הקטנים הפורחים באויר והשוכנים בישובים עוף כשר לאכילה הנקרא בלשוננו מורוק Мурукъ השליו הוא שני מינים: המין האחד הוא השליו אשר אכלו ישראל במדבר בצאתם ממצרים, והוא נקרא בלשוננו ווערדי, Верди, ובלשון טורקי בילדירדְזְשִׁי, והמין השני יותר מעט גדול ממין הראשון ונקרא בלשוננו גם בלשון הגוים כביבינו בשם דְזְשַׁאנְלִיעֶט, ובארכבותיו נמצאים בבשרו הרבה קוצים כמו קוצי דגים. — ועל זה האופן אנו תופסים את השליו: בלילה חשכה, עת העננים יכסו הרקיע מסביב ומסתירים אור הכוכבים, אז שוכנים השלוים על פני השדות. וטבעיהם להביט תמיד בלילות מאירות על אור הכוכבים, וכאשר הלילה חשכה, אז יבואו שני אנשים מאתנו, האחד מחזיק בידו האחת אור עששית למען שתביטה השליו במקום אחד על אור האש, ובידו השנית אוחז מקל ועל ראשו קשורה כמו כובע של שְׂלָמָה על מצנפת של עץ, האיש השני מכה בחתיכה של ברזל על כלי נחושת, ומפני קול ההכאה לא תשמעה שום דבר מה יֵעָשה בה, וכן השליו תביטה על אור האש והאיש ההוא האוחז העששית בידו מניה במהרה הכובע הנ״ל עליה והיא תשאר תחת הכובע, וכן תופסים אותה. —

ואלה שמות אחרים מהנשים שלנו ע״ם אלפא ביתא:

אֲבִיגיל, אבישג, אלישבע, אסנת, אסתר, (איפרת, אמתלאי, אסלבאתו), בִּלהה, בתיה, בת שבע, בתואל ברוריה, בַּלְבִּיכָּה בנבשה באדושי ביכל באלקוז בַּכְרוש בִּידְזְשַׁה באַטו בִּיבִי. — גֻולבאהאר גֶבהר גולווראד גוזל גולסורוך גולבי נַה גולבתו גולכאתו גוּנַר גולסוסה גולפארי, גוהר, גולגימן, גולגי גבעיד, גולגי גך גולגול גולכנדו גולוסדו. — דינה דינר דסנגול דבורה דבלכאתו. — הדסה הינעם המינעם. זלפה, זרונגול, זרונבגי. חנה, חוה, חסידה, חובא. — יסכה יוכבד יַעל יאיל ימימה ירושה ילתא יתר יקות. — (כִּיבִית) כאסה כובר כאנוס, כהר, כונאבי, כאתו כוכי, כומאר. — לאה לַעְלִי ליעא. — מרים מלכה, מחלת, מִרְם מֵרַב מורתי, מומארי, מירצע, מִיכַל מַמַן, מעכה, מלאים, משלום, ממלי, מורום, נעמי, נעמה, נביות, נרונדזש (נרונג) נעה, (נבלוסדו), נמייא, נסבאתו נסכת. סרח, סרחי, סאראבאתו, סגולה, סוסא, סליחה. עַזיזבגי, עכסה. פנינה, פירים, פערי. — צפורה, צלפחד, צפנת, צרויה, צעדת, צרפיד, צביא, צעטבייר, צדף. — קציעה, קוז, קוזתמן, קוזורגול, קימתי, קוזיתר, קמחית, קואזול, קאסיא, קרנהפוך. — רות, רחל, רבקה, רחמה. — שרה, שונמית, שפרה, שבאתו, שדרו, שבוסדו, שכר, שהנגאר. — תמר, תירצה, תאזאגיל, תורונג, תמום, תבריז. —

שלום בן גילעד הנשיא. אדוניא בן חיים. יאונתן בן עוזיאל. יכדא בן הלקיא. ראובן בן וואב. פסח בן פינחס. שמואל בן אבנר. שבתי בלא״א אברהם. בורכיא בן נפתלי. נתניאל בן אליזור. שבניא בן צדקיא. עקשיא בן אליה. בודד בן גבריאל. בנימן בן לוי. אבשלום בן עזיז.

יאו בן יעקב. שכאה (?) בן מישאל. שיירות בן ישראל. שמטו ב"ר בורר.
קדוש בן חנון. מלך בן משה. אביל בן שלמה. מתתיא בן זבולון.
נקדימו בן גורשום. שאול בן משה. טוביא בן אליעזר. שלום בן טבת.
שלמה בן כרנ. יוסי בן עוזיא. אליעזר בן אזיאו. כרידה בן עתניאל.
ינאי בן באבי.

כל אלה הידיעות אני וכל קהל קדוש דפה השבנו להנוסע יוסף יהודה טשארני · הבא בשם המלוכה אלינו ועל אמיתת החתימות של קהל קדשינו אני מעיד בחתימת ידי ובחותם שלי פה אראק יע"א יום ב׳ ט"ז אלול שנת ה׳ תרכ"ז לפ"ג. הק׳ אסף בן יחזקאל הי"ו. מזרחי רב הכולל על מחוז כורינסק וסביביו בארץ דגוסדאן.

וזה נוסח הגט מאראק.

ברביעי בשבת בתשעה ועשרים יום לירח שבט שנת חמשת אלפים ושש מאות ושש לבריאת עולם למנין שאנו מנין כאן באראק מתא דיתבא על נהר נירגרו ועל מי מעינות אנא יארי המכונה עזיז בן אבשלום העומד היום באראק מתא דיתבא על נהר נירגרו ועל מי מעינות צביתי ברעות נפשי בדלא אניסנא ושבקית ופטרית ותרוכית יתיכי ליכי אנת ארוסתי בת שבע בת אליעזר דמתקרי אליזר דהוית ארוסתי מן קדמת דנא וכדו פטרית ושבקית ותרוכית יתיכי ליכי דיתיהויין רשאה ושלטאה בנפשיכי למהך להתנסבא לכל גבר דיתיצביין ואנש לא ימחא בידיכי מן יומא דנן ולעלם והרי את מותרת לכל אדם ודן די יהוי ליכי מנאי ספר תרוכין ואגרת שבוקין וגם פטורין כדת משה וישראל.

יהוא בן יעקב עד. יצחק בן אליהו עד.

10) קהל של באַנזאַ במינגרעליע.

דברי הימים של ימים קדמונים הכל כתוב בכתבים שלהם בלשון קארטולי, ונצרך להעתיק אותם, א"כ אני כותב מזמן ההוה: בכל שנה ושנה פעם או שתים הגוים גונבים את בית הכנסת ושורפים וקורעים להתיכות חתיכות את ספרי התורות ותפילין וסדורים וטליתים, וזה אחד עשר פעמים כאשר יקרה זה המעשה אצליהם, וג"כ נופלים על בתיהם וגונבים את רכושיהם. — אח"כ כאשר היהודים הגישו דבריהם לבית המשפט בכפר זובדיד וסענאק אצל. הממלא מקום הפריסטאו, ויצאו דינם שישבעו על הגנבים מי הם באמת וכמה היזק עשו, והיהודים נשבעו בס"ת ויצא משפטם של הגנבים שמחויבים לשלם ליהודים היזק שעשו, דוקא ולא יותר, אח"כ נתקבצו הגנבים וכל הגוים של הכפר ואמרו להיהודים, אם אתם תקחו ממנו כסף בשביל הנזק, אח"כ ישרף כל בתיכם ואין אתם יודעים מי השורף, היהודים נתפחדו ולא לקחו מהם כסף הנזק. מן היום ההוא עד עכשיו בואים ושוברים את ביהכ"נ ובתיהם וחנויותיהם וגונבים הכל מה שיש להם, והיהודים אינם מגישים את דבריהם להממשלה מפני פחד הגוים שלא ישרפו בתיהם ומפני זה שלא יצא דינם באמת לטובתם. — הם קנו בית הקברות מיד אחד גוי ולקחו כתב עדות על זה, ועכשיו הגוי בא בעלילה ואומר שאינו מכיר את הכתב שלו ולוקח את בית הקברות מהם בחזקת היד, ואין להם מקום לקבורה. עבדים של מאנאסטירים לא יש להם, מפני עלילת הדם שהי׳ בסורזשינא ג"כ חושדים השרים על היהודים של באנזא אבל

לא עשו עליהם עלילה — כ"א הכו אותם וצערו אותם שפהדו לצאת בדרכים מפני שהם אומרים אתם כאחד ישראלים ומנהג אהד לכולכם! —

מסים למלך 10 רו"כ מכל בית לשנה עבור מו"מ. — מס הדש באלה הימים בא עליהם לשלם כסף של פוצטא 1.30 מכל בית לשנה, ובשנה העתידה ישלמו כפלים, כך אמרו להם הסטארשינא והשופט של גוים. —

בחג הפסח שנת תרכ"ט הזה יצאו לחירות מעבדות השרים, אבל יש לי תמי' מפני מה היו כ"כ עבדים זמן רב, בזמן שבערים אחרות כבר יצאו שלש שנים מקודם מן העבדות ההיא. בשביל אדמות של השרים עדיין אינם יודעים כמה שישלמו בשביל שנה להשרים, יען כי לא עבר השנה מזמן צאתם מעבדותם, :בפסח העבר הם שלמו להקניאזים מכל בית 40 רו"כ מס שלהם משנים הקדמונים. משפחת הקניאזים של באנזא מן משפחת - Пагава.

11) באקו. [1]

איש אחד זקן היושב כעת בכפר מודושי ושמו ר' יוסף בן ר' אברהם ושם דודו ר' אפרים והם בני יוסף, ויצאו כמו מאה שנים מארץ גילאן אשר בפרס, ובאו לעיר באדקו [2] וישבו שמה כמו עשרים ושנים שנה, בזמנם ישבו כמו שנים עשר בתים בדירות שכורות וגם ביה"כ שכרו ומקום דירתם בצד צפון העיר ובית הקברות שלהם לצד דרום קרוב ל'מקור הנפט לרגל ההר, ועסקו במו"מ בתוך הכפרים סביבותם בדור של ההאן הוסיין קולי חאן. שני רבנים היו אצלם זה הרב ר' אפרים הנזכר ואחיו רבי אברהם אבי של ר' יוסף הזקן אשר ספר לי. ששה שנים כאשר באה העיר באקו ת"מ רוסיא נפלה עלילה על היהודים מאת הפרסיים, עלילת הדם והפצו הפרסיים להרוג ולהשמיד כל היהודים שמה לולא לא עמד השר של רוסיא לימינם ולא נתן לכלותם, זהו ר' יוסף הזקן אשר ספר לי הדברים האלה אביו ואהי אביו היו ראשי העדה שמה, ותפסום הפרסיים על השוק והכהום מכת מרדות הם הלכו להשר של רוסיא לצעוק חמס ולבקש רחמים, השר ההוא נכמרו רחמיו וקרא להפרסיים ואמר להם, מה אתם מבקשים מן האומללים ומה אתם תעמדו על הייהם, אם לא תרפו את ידכם אז אכה אתכם עד הרמה, ואשליך כלי רובה קאנאנען על העיר ואחריב את כל בתיכם ומשפחותיהם, הרפו ואל תעשו מרידה בתוך העיר, הפרסיים פחדו מאימת השר, יען כי ההאן שלהם כבר ברה לטאווריז ולא היה עליהם שום מהסה כ"א מן הרוסים א"כ שמעו לדברי השר ותשקוט המרידה ונחו ידיהם מן היהודים היהודים פחדו מאד מן הפרסיים שלא יצערו אותם עוד פעם העתיקו מקומם מבאקו (כמו 59 שנים מקודם) ונתישבו בקובא ר' אפרים הלך עם עדתו לקובא, ומצאו שמה כמו 700 או 800 בתי אב בקובא בזמן ההוא, ר' אברהם הלך לכפר מודושי ונפטר במודושי. זהו ר' יוסף בנו המספר זקן בן שבעים ושמונה שנים אהותו רבקה בקובא תספר הדברים באריכות.

(חודש ניסן ה' הרכ"ה. מודושי).

---

[1] למעלה (צד 106 בהערה) אמרתי כי לא מצאתי בכהבי הנוסע אודות העיר באקו, אולם אחרי כן מצאתי עלה אחד אודות העיר הזאת. ה.

[2] כן בכתב יד הנוסע, ושם העיר בפרסית הוא באד-קובה; וכפי הנראה בעבור זה כתב הנוסע כן. ה.

להחכם יוסף טשארני בעיר טעמיר - חאן - שורא.

הנה מודיע לכבודך ע"ד היהודים אשר ישבו מקודם בעיר באקו, בזמן שהישראלים ישבו בבאקו בחומה הרביעית שהוא הראשית בעיר, בזמן אלף ושתי מאות ותשעה למספר המחמודים 1) והיה להם שני רבנים אחד ר' אפרים ואחד ר' אברהם, מלאכתם היה עסקו במו"מ. וישבו לצד צפון. בית הכנסת שלהם היה בבית אחד מהם, בזמן הוסין-קולי-חאן ישבו שמה. המה ישבו שמה עד שבא אכבש נענעראל של רוסים בשנת אלף ושתי מאות ועשרים ואחד למספר המחמודים 2) ברח הוסין קולי האן לפרס שלשה שנים אחר ביאת הגענעראל לבאקו, בעת ההיא קמו היהודים והתיעצו לעזוב העיר באקו ולהתישב בעיר קובא, הכותב בזמן אלף ושתי מאות ושמונים וארבעה בחודש ראמאזאן עשרים ושבעה בו, למספר המחמודים. לפי בקשתך ארון הצעיר מעשעד איבראהים בן האדזשי פערי.

מאקלער בבאקו.

10 יאנוואר 1868

(מקום החתימה)

12) ברעט וקארעל (12 תמוז תרכ"ט).

היהודים נתישבו בברעט 120 שנים בערך מקודם, ששה משפחות באו בראשונה לכאן 1) אברהם דאווראווי שווילי. — 2) אברהם טאריקא שווילי. — 3 יצחק פאפיסי מודעי שווילי. — 4) משה ביניא שווילי. — 5) אליהו לעוויא שווילי. — 6) שלום דזשאנאווי שווילי. הראשון והשני והרביעי והחמישי היו תחת השרים אוואלאווי, והרביעי תחת סימן מאצאבעלי. באו לברעט מטאמאראשען, שני משפחות היו תחת מלך רוסיא, העבדים של השרים אוואלאווי היו בידי השרים, כל מה שהיו רוצים היו לוקחים מהם כסף בלא גבול, מסים מכל מיני אבילה, סוסים בכל יום, נרות חיטים ושעורים ויין ועוד ועוד ועוד, חוץ מגופם ונפשם, כל מה שהי' להם היה מגיע הכל לאדוניהם. אם היי האדונים בקשו איזו דבר היו מחויבים ליתן בזו הרגע, ואם לאו היה בא השר עם אנשיו ושללו ובזזו והכו אותם במכות אכזריות. ר' גבריאל בכ"ד דוד ממשפחת אברהם דאווראווי היה פודה א"ע כמו שלשים וששה שנים מקודם מידי אדונו ביהר עם שלשה בתים ממשפחתו בעד 600 תומן או 6000 רו"כ, אפילו אח"כ כאשר פדו א"ע היו בואים תמיד אנשים של השר והיו מבקשים סוסים וכמה דברים ולקחו בחוזקת היד, ואין מי שהיה מוחה בידם, עד שבא המיראווי-סוד והיה להם נחת רוח מעט, היהודים היו עוסקים בפרקמטיא ורוכלים. —

ר' אברהם ב"ר בנימין ממשפחת טאריקא שווילי מספר: עד שיצאו להירות ע"פ פקודת המלכות, הי' ת"י שר — Кай Хозровп והיה לוקח ממנו בברעט בכל שנה ושנה מאה רו"כ, סוסים בכל יום, בזמן חתונת בן או בת הי' דורש השר ממנו חוץ מסך הקצוב, מן 15 עד 20 תומן, (תומן היא 10 רו"כ) אם לא הי' נותן באו כחמשה עשר איש מן השר וישבו בביתו עקזאקוציא ואכלו ושתו מה

---

1) שנת 1209 להמחמדיים היא שנת 1794—5 למספר הנוצרים. ה.

2) שנת 1221 למחמד היא שנת 1806—7 למספר הנוצרים. ה.

שאבה נפשם, והיו מצערים אותם בכל מיני צער ויסורים. עד שהי' מוכרח לשלם הסך הנדרש ואז יצאו מן הבית. — צרכי מותם ותכשיטי נשותיהם היו גוזרים על היהודים שילכו לטיפלים ונארי ויקנו בעדיהם, והבטיחו להזור להם הכסף, אח"כ כאשר באו לבקש את כספם אז צעקו השרים עליהם כיצד אתם מבקשים כסף שלכם מאתנו? האם אתם אינם יודעים שעבדים אתם לי, וכל אשר יש לכם שלי הוא! תלכו! צעק עליהם וצוה להכות אותם במכות אכזריות ולהושיבם בבית האסורים. — לא היו יכולים לעשות חופה לבתולות ולאלמנות עד שלא שלמו מקורם סך הקצוב מן השר עליהם כפי רצונם, וכאשר נתן להם השר רשות אז העמידו החופה. — בזמן מלכי גרוזיא, היה המנהג בארץ מי שבא להתישב על אדמת השרים אפילו הי' בן חורין, רק מסיבות מבוכות הזמן שהיו בואים לשרים לבקש שיגינו עליהם, והשרים קבלו אותם והגינו עליהם מן המלחמות, אחר חמשה עשר או עשרים שנה, כיון שנפטר זה האיש שבא, ילדיו כבר נפלו לעבדים תחת ידי השר ההוא. — מי שלא היה עבד לשר אחד, הי' עבד להרבה שרים, כל שר ושר שרצה לצער אותם, צער אותם מפני קנאת ושנאת הדת כי הם היו בידיהם תמיד, אם לשבט ואם לחסד, וכולם לקחו מהם סוסים, והכו אותם ולקחו מסים מכל הענינים הנ"ל צערו אותם עד אין חקר! —

הרב ומ"ץ ר' שלום בברעט מספר מעצמו: משנה לשנה היה משלם מס מאה דו"כ לשר סימן מאצאבעלי לטאמאראשען, חוץ מחיטים ויין ושארי דברים של אכילה חוץ מזה עוד חמישה תומן, והאדון הזה חזק היה ומי יכול לפתוח פה נגדו, וכל מה שיצוה היה מחוייב להשתדל להשלים ולמלאות גזירתו, זה כשלשים שנה אשר פדה א"ע בעד 200 תומן או 2000 רו"כ. —

בזמן עלילת הדם של סורם גם אנשי ברעט שתו מכוס התרעלה ההוא, חכם ר' משה פאפיסימודעי מברעט היה באותו הזמן בסורם, ונשתתף אל העלילה ההיא ע"י האכזרים שמה, בעל העלילה דימיטריא אבאשידזא ימ"ש וש"ז! בא לברעט עם עשרה אנשים שלופי חרב ורצה לעשות כליה, להרוג ולשלול, כל היהודים ברחו והחביאו וסגרו א"ע בבתיהם, הרבנים ר' דניאל ור' שלום היו אז בבית הכנסת מסוגרים, השר בא אל ביהכ"נ והתהיל לשבור את הדלת, אח"כ כאשר לא יכול לפתוח את הדלת, עלו על הגג והבריתו בהרביהם את עצי הבית, תפסו יהודי אחד זקן חולה מאנשי טאמאראשען ושמו שמואל בן דוד ורצו לשחוט אותו, והתהיל לצעוק בצעקה גדולה עליו ואמר: אם לא תגיד מי הרג את הילד הנוצרי אני אשחוט אותך, זה הזקן (אביו של שמואל השופט מצחינוואל) התחיל לבכות בבכיה גדולה ולהתחנן שאינו יודע ושהוא זקן חולה, הכוהו והניחוהו אותו העריצים, אח"כ נפלו על יהודי אחר שהחביא א"ע תחת עגלה אחת ושמו דניאל בן מרדכי דאווראנוי, ותפסו אותו, וזה אבאשידזע השר שלף את חרבו עליו ואמר לו אם לא תגיד האמת מי הרג את הילד הנוצרי, אני מכה אותך למות, תפסוהו והובילוהו לבית המשפט, ג"כ אשה ערלית לקחו בשביל עדות שהיא שמעה כיצד היהודי אמר בהכרח שיהודי סורם עשו הדבר, אבל האשה הערלית היתה יראת ה' בלבה, ובבית המשפט הגידה האמת כי ע"פ ההכרח שהם רצו להרוג אותו והכו אותו מכות אכזריות היה מוכרח

כך לדבר להם דבר שקר למען להציל את נפשו ממות ויסורים, אח"כ כשראה זה הבליעל שלא יכול לבוא לבתי ישראל הלך לדרכו.

בכפר מאהים Мохисъ אשר ימצא בין ברעט ווידם על הדרך עשו ג"כ עלילה של דם על ישראל כמו חמישים שנה מקודם, ילד אחד של נוצרים נפל בבור ומת, והגוים אמרו שיהודים הרגו אותו בשביל דם, והיה להם ג"כ דין ודברים וצער ונזק בשוחד, וכמה ענינים של הוצאות המשפטים והצילו א"ע ב"ה בעת ההיא. — עד עכשיו הקניאזים והגוים הושדים אותם בשביל דם של נוצרים. אם יתמהמה ילד אחד של גוים איזו שעות, הוקרים ומחפשים בבתי ישראל וכמה נידופים וקללות ובזיון ינחלו אין לספר ואין להאריך. —

בזמן ביאתי לברעט, דבר גדול הי' על בהמות, בכל יום ויום מתו בהמות דוקא. —

מנהגיהם: הם שותים בישיבה, בתיהם בתוך האדמה עם טרובא גדולה כמו חלון למעלה בתקרה כמו בתי מרחצאות של פרסיים, וממעלה הולך האור למטה בבית, כהורף מסיקים תחתיו עצים, ומפני זה איסט אָבען זעהר פערראויכערט שטארק ודומה צו שטיין קאָהלען, דיא פאמאָסטען זינד מן עפר ואדמה בלא בריזק מעצים, והם יושבים על פי הרוב תחת האדמה בחורים חשכים כמו חית השדה, ובצער גדול, רובם עניים; הרב ר' דניאל הזקן בן 60 שנים בן יצחק בן דניאל, הוא איש הרבה השוב וירא שמים ובעל תורה וקבלה, וחסיד מאין כמוהו, הרבה הרבה אדם חשוב! — הוא מכין א"ע לעת זקנותו ללכת לארץ הקדושה למות לשם, בכל יום ויום באים אליהם הרבה סוסים של א"י ומצטערים אותם בנדבות כסף, בזמן שעדיין הם עניים ואינם מתוקנים בעצמם כנצרך. —

בשנת 1860 בחודש אב, אחד מן השרים דפה ושמו ראָסדען בן איוואַן אוואלאָוו Князь Росденъ Ивановичъ Аваловъ פתה אחד מן בחורי ישראל בן עשרים שנה שימיר דתו, ולקח אותו בדברים רכים לביתו, והאכילהו טרפות ופתה אותו להמיר דתו, זה הבחור היה יתום אבל קרוב היה לו אחד מנכבדי הבעלי בתים של צחינוואל. הרב בהודע לו הדבר הזה, הלך אל השר ואמר לו מדוע יעשה דבר כזה? ולא קבל השר את דבריו, גם דבר עם הבחור ההוא וגם הוא לא קבל דבריו, יען כי הפעילו עליו דברי השר ההוא, הרב שלח האגרת לש"ב שלו החכם דאוויד מאמיסטוואלאָווי לצחינוואל להודיעהו מן הדבר, וכי לא יש לו בושה להחזיק בידי קרובו שלא ימיר דתו. בקראו המכתב הזה תיכף ומיד בא באותו היום לברעט אל בית הרב ביחד עם אבי וזקנו של הבחור הנ"ל. ולמחרת הלכו לבית השר ושאלו ממנו את בנם, השר שלח לקרוא להרב ר' שלום. את הבחור החביא באחד החדרים, כאשר בא הרב לביתו לא עשה לו הקניאז שום דבר בשביל שדבר על לב הבחור שלא ימיר דתו, רק דבר דברים קשים עם שני היהודים ולקח השר את חכם דוד והכה בעצמו אותו במכות אכזריות וגרש אותו מביתו והלכו בפחי נפש משם, חכם דאוויד חפץ לכתוב הדבר ולהודיע להממשלה, ושלח הקניאז אל הרב לקרוא אותו לביתו למען שיעשה שלום בינו ובין חכם ר' דוד על זה שהכה אותו, ויען הרב ואמר לו, ומה תעשה אם ילך ויגיד עליך לשרי הממשלה בטיפלים, ומה תשיב על דברים כאלה? השר כעס מאד על דברי הרב ושמר הדברים בלבו. בזמן שחזר

מן הקצירה והיה שיכור מן היין בא לעת ערב לביהכ"נ בזמן תפלת מנחה, הרב ר' שלום עדיין ישב על פתח ביהכ"נ, ושלף את הרבו קינזאל, ורצה להכות אותו ואת האנשים שמה, כולם מן הפחד ברחו והרב רצה להחביא א"ע בביהכ"נ, השר בא אחריו לביהכ"נ ותפס אותו והכהו שם במכה רבה, אח"כ משם חזר אל ביתו של הרב ומצא אש דלוק שמה, והדליק כל כלי הבית הברים והכסות והבגדים והכלים כולם נשרפו באש, ועשה לו הפסד על 40 תומן (400 רו"כ) זה הרב ברח על נפשו אל הנאצאלניק, וספר לו כל הדברים האלה, ונתקבצו מזה הענין ניירות רבות — большое дѣло וזה שנים שמונה ולא נעשתה שום דבר משפט בשביל השר. אך זה יצתה התועלת לכל הפחות שמן הפחד והענינים האלה עזב השר את הבחור. והבהור ראה שלא יקבלהו השר עוד, חזר לצהינוואל לקרוביו, ונשאר לשם ברת אבותיו עד היום הזה. —

זה הקניאז אשר ימצא אצלו החומש יקרא בשם Давидъ בן Кай Хозро. Аваловъ ימ"ש. —

עני אחד ושמו אליהו בכ"ר אביתר קריתעלי, היה עוד תחת השר Безанъ Палавандовъ בכפר ציראנים והיה עני מרודה, והולך והוזר על פתהי כתי ישראל לקבץ נדבות, ומה שקבץ בשביל ביתו, בא הגבאי של השר ההוא ולקת ממנו בחוזק מה שקבץ, ואמר לו מדוע קבץ כ"כ מעט, אם לא יקבץ יותר ויותר יושיבוהו בבית האסוריס על כל ימיו, וכך היה דרכו כל ימי חייו היה הולך לקבץ נדבות מאחיו בשביל השר שלו, והוא עם אנשי ביתו גועו תמיד מרעב, אבל היהודים השתדלו לעזור לב"ב בלהם ומזון, במצב כזה היה עשרים שנה, אח"כ מכר אותו השר לקניאז פעטער ציציאנאוו, כמו 17 שנים היה תחת השר השני ג"כ כמו במצב הראשון, והשר השני עוד הכביד עולו הקשה עליו, יען כי שלם בשבילו סך כסף וחפץ לגבות ממנו לכל הפחות סך הכסף ששלם בעדו, והיה מענש אותו ביסורין קשין שיהזור בזריזות בשביל נדבות על בתי ישראל ולהביא אליו הכסף הנ"ל. כך הוא סבל עד שיצתה הפקודה מאת המלך אלכסנדר יר"ה ויצא להירות. —

עוד עני אחד שמואל בכ"ר שבתי פאאטא-שווילי, היה עבד לשר Зурабъ Аваловъ בברעט והיה ג"כ מקבץ נדבות מישראל והיה נותן אותם לאדונו, כך היה עשה עשרים וחמשה שנים, אח"כ מכר אותו השר לאדון אחר שר Давидъ Діасамидзе בכפר Сакашетъ מהלך 5 ווערסט מברעט, ולאותו השר הוא נתן דווקא חמשה רו"כ ואחד צאן לשנה, זה השר הי' מרחם עליו וזה היה בחסד של אמת והיה ת"י כמו שמונה עשר שנה. —

קארעלי Карель (הסמוכה לברעט מעבר הנהר).

שאלתי בקארעל על כתובה ישנה ואמר לי הרב ר' אברהם, שיותר משלשים שנה לא ימצאו כתובות אצליהם, מפני שהי' מנהג אצליהם להניח הכתובה עם האיש הנפטר עמדו בקבר, וגם רבנים לא היו להם מקודם, כ"א דוקא רבנים אהדים מתי מספר. מברעט היו מוליכין הבהמות והצאן והעופות דרך הנהר לקארעל לשחוט אותם לשם, ולהוליכן לחזרה דרך הנהר לברעט, גם סדורים לא היו להם הרבה במציאות, כי מפני הגלות הגדול והמר ההוא נשכח תורה מישראל, מה שהיו להם

נשלל ונגנב ונשרף ולא נשאר להם כלל, רק סדור אחד הי׳ בקארעל, וכאשר הגיעו ימי החג ועשרת ימי תשובה, הפילו עליו גורל והניחו עליו מס בשביל צדקה למי שיבוא בגורל הסידור על ימים הנוראים, ומי שזכה, לשם היו מביאים הסידור הנ״ל. ובכל זאת נשארו חזק באמונתם, אצבע אלהים היא! —

הכלה צובעת שם את אצבעות כפות ידיה על התונתה, והילדים את שערות ראשיהם בצבע טונקעל געל כמו אדום הנקרא בלשון גורזי׳ IIша, וגם יש צבע אחר שחור הנקרא בשם — Гуида; — אבל אני לא ראיתי שצבעו את ידיהם בצבע שחור כ״א דווקא בצבע אדום הנקרא אינא, והוא עשב אדום ומבשלים כמו שעה על האש בחומץ ואח״כ צובעים את הידים ואת שערות ראשיהם. —

13) גראזנא (מכתב משם).

מול הדרת כבוד הרב היקר והנעלה איש ירא אלהים החסיד ועניו נזר
ישראל ותפארתם אור המזרח המאיר לארץ ולדרים תחת צל כנפיך
כב׳ק׳ש׳ת׳ כמהר״ר אליהו נרו יאיר ויופיע עד ביאת גואל המושיע.

הנה כבר הודעתיו את כל אשר נעשה לטוב: עכשיו הגיע העת להודיעו מצערן של ישראל: ועמהם גם אנבי בצרה היינו כאשר העבירו זה הרשע הילל: נתעוררה משפחתו הטמאה: וזה יצא ראשונה אחיו של הילל הנקרא גיריי: וביזה וקילל לכל הקהל בבהכ״נ בשעת התפילה ונפל על כלב אחד ורצה להרוג אותו: רק הקהל סברו שהוא אדם ולא הינוחהו להרוג לזה הכלב: ואחר יצא אחיו וידו אוחזת בעקב עשיו ה״ה אהרן ימ״ש ובזה וקילל גם הוא לכל הקהל ואמר אני בוודאי אהרוג מאה מישראל: ולא נתקררה דעתם בזה עד שהלך זה הגיריי ועשה מלחמה עם קרובו ומשפחתו של ידידיה פרנס החדש: ועוד לא נתקררה דעתו גם בזה עד שנפל על אחד מטובי העיר באישון לילה: והכה אותו מכת מות ועשה לו פצעים: ניכרים גם עכשיו: ע״כ רשעת הפשוטים: מכאן ואילך רשעת הגדולים: ה״ה הראש הנגיד והקצין המפורסם ברשעו לפני כל שרי מטה וק״ו לפני שרי מעלה: וב״ה בא קיצו לפני שרי מטה (כאשר יספר לכם המוכ״ז) וד״ל: ה״ה שאול לס״א אחיו של הילל אשר גם הוא אחד מטובי העיר היודע ועד שלא לחינם העבירו לאחיו רק מפני רשעו, והי׳ לו למחות ביד אחיו וקרוביו שלא יגלו רשעתם: ולא די שלא מיחה בידם אך הפליא להרשיע יותר מהם וממש פנה למעלה והתקצף נגד אלהיו וחיזק רשעת משפחתו הטמאה: וגם ליקט ממשפחות אחרות אנשים פוחזים וריקים הכועסים על טובי העיר על אשר קנסו אותם בשביל מעשיהם הרעים: וזה השאול לס״א נתן יד לפושעים והבטיה להם להחזיר קנסם: והוציאם מסיבלותם עול תורה ועול דרך ארץ: אחר שראו הקהל שנעשה קיבץ של חמורים קבורים: שלכו [כן] הקהל אחריו אולי יחזור מדרכו הרע ודברו על לבו: הלא ידוע לך שלא להינם העברנוהו אחיך: ומה לך לכעוס עלינו על חינם גם בקשו ממנו ליתן מעות של קהל אשר תחת ידו כי נצרכים אנחנו לשלם עבור הס״ת שקנינו: והנה העיז האיש רשע את פניו וביזה וקילל ואמר אף אם תמיתו לא אחזיר המעות: והלך מבית הועד סר וזעף: ומי יכול להאריך ולספר רשעת הרשעים: אחר שראו הקהל שהרשעים גובוים ומתריבים העיר: הלכו כולם להחכם (המוכ״ז יספר מי הוא החכם) ור״ל: והנה אף שהחכם בעצמו הוא איש טוב ואוהב משפט אמת: אך

השוחד יעור כו' והנני להודיעו שהחכם בעצמו רוצה במפלתם כי נמאסו בעיניו: אך שלא יהיה על ידו: כי אין אדם מעיז פניו בפני בעל הובו כו' ומראה להם פנים שוחקת בעה"ז כדי לטורדן מעה"ב: ואחר שראו הקהל שהאמת נאדרת [כן] באו כולם אלי ויעצתי אותם בדעת לדבר על לכם אולי ישיבו ורפה להם: ושלחו שלוחים על דבר השלום: והם יצאו נצבים פתח אהליהם ואמרו אם לא יבטלו הכתב הנעשה על דרך הרב כידוע למע"ל: אין אנהנו מסכימם על השלום: וטעמם וגימיקם עמם: מפני שקשה להם לקבל עול דרך ארץ כאשר יעיד דברי הכתב וד"ל וכשמעו דברי לבן שביקש לעקור את הכל נזדעזעו איברי: למה יאבד ישראל: ואזרתי כגבור חלצי כתבתי להם ארזה להשר הגדול וב"ה הצליחו דרכם: כי השר הגדול הוא איש חסד שאין כמוהו ומוסר נפשו על דברי הכתב כי ישר הוא בעיניו: וקצף על החכם בקצף גדול וצוה לו להכניע הרשעים האלה והדין יקוב ההר ומפני שהשר הגדול טריד במלחמה ותיכף הלך לדרכו ועזב העיר על ממשלת ההכם: ואף שהחכם קיבל צער מהשר הגדול אך מתן בסתר יכפה אף. והמורנש יגביר על המושכל: והרשעים כים נגרש השקט לא יכול, ובוודאי הוסיפו לו וד"ל: אעפ"כ היכה אותם וביזה אותם. אך משפטינו לא יצא לאור: כי השוהד יעור כו' ובכדי למלט נפשם ממשפט הכתב התחילו לעולל עלילות רשע ואמרו לפני החכם שהם רוב העיר ורוצים לחלק הבהכ"נ והס"ת ולחלק העיר לשני הלקים: עד שבא אלי הדבר ואמרתי להם שא"א לעשות דבר זה כי אין לבהכ"נ דין הלוקה ואין האחד יכול לכוף את חברו ולאמר לו גוד או איגוד כאשר זה מבואר בדברי הפוסקים ואורח כתושב נחשבים לגבי ביהכ"נ רק אם היו רוצים לבנות בהכ"נ אחר מממון שלהם הרשות בידם ובהכ"נ הראשונה עם כל תשמישיה בקדושתה קיימא: ואין רשות לשום אדם ליקח ממנה דבר ואף גם חכם העיר הסכים לדברי: אחר שראו שאין מחשבתם הרעה יוצא לפועל וקולר המשפט תלוי בצואריהם נעשו צדיקים לפי שעה ואמרו לפני חכם העיר שרוצים לילך לדורבנד למשפט הרב וחכם העיר עשה רצונם ונתן להם רשות ע"ז: אף שזה הדבר צער וטרחה גדולה להקהל: וגם הי' בידנו להכניע הרשעים האלה במקומם ולא לצער כבוד הרב: אעפ"כ הסכימו גם הקהל ע"י עצתי לילך להרב בכדי שיתקדש ש"ש ע"י הרב דייקא: והנה זה הרשע שאול לס"א ומשפחתו הטמאה הולכים ומכשכשים בזנווס [כן] ומתגרים בעם ה' באמרם אתם עניים כמה ממון יש בידכם בשביל הרב. אנחנו יש בידנו הרבה ממון בשביל הרב ובודאי יעשה רצוננו: וכשמעו הקהל גידופיהם נשתנו פניהם כשולי קדרה כי גם הם מקטנה אמנה: ובראותי זאת חרה אפי באנשי הקהל ואמרתי להם גם אתם רשעים כמותם. מה לכם להצטער: וכי מאמינים אתם שהרב יחליף האמת על השקר בשביל הממון ח"ו: ובזה נתחזק לבבם מעט: ואחר שראו הרשעים שאני מחזיק דלי העם שהאמת אתם והשלכתי הכבוד והממון שלהם אחרי גווי התחלו לקנוט גם אותי בדברים אלו עד שכמעט יצאתי מדעתי מפני הכעס עד שהייתי הולך וצועק ברחובות קריה ונשבעתי להם בחיי עולמים: שהרב הוא איש כשר ולא יחליף האמת על השקר ואף אם יתן איש את כל הון ביתו וכו' וצריכים אתם לילך בשמחה להרב כי בודאי ישראל הוא: וכוונת הרשעים הי' להפחידם שלא ילכו גם הם גם הקהל: כדי שיהיה העולם שמם מבלי משפט: אחר שראו הרשעים האלה שהקהל אזרו חיל והולכים בשמחה להרב פתחו

הרשעים פיהם בחירף ונידף וזה יצא ראשונה שאול לס"א ואמר אם הרב לא יעשה רצוני בודאי לא יהיה רב לא בכאן ולא בטשקצא ולא בניזאפנא ובחיי דמר' שלא זה הפעם לבד אמר כך: אך בהיותו בשלוה והייתי אוכל ושותה עמו והיינו עוסקים בענינים אחרים כאשר יבואר למע"ל במכתב השני: אמר גם כן כדברים האלה: ובודאי נזדעזעו אברי ואמרתי לו רשע עד שאתה אומר שלא יהיה רב במקומות האלו תשאל אם יניחו אותך בבית ישראל במקומות האלו: ובכדי להראות שדברי הרב אינם נחשבים אצלם החזירו עטרת רשעים ליושנה: ה"ה מלך זקן וכסיל אליה אשר חילל כבוד הרב בלי שיער ועירך: ואחר שנתתקן העולם על זמן מועט עשה עצמו כאילו חזר בתשובה, ובפירש אמר ברבים עכשיו אני זקן ומתחרט אני על מעשי הרעים ומודה אני שהרב צדיק וראו לי לשמע לדבריו והטעה את כל העולם בדבריו עד שכולם היו מרחמים עליו והסכימו כלם ליתן לו פרנסה בכבוד וגם אני עמהם: ותיכף שהריח ריח הס"א חזר לסירו הרע ותיכף שבאו הרשעים הנ"ל תיכף נתרצה להם בכדי להקניט הרב ואף שהקהל הביאו לו ממון ואמרו לו רבי אליה למה לך להתחבר לרשעים הנ"ל ולהחריב העיר טוב לך להיות בנחת ולהתפרנס בכבוד ובהיתר ולמה לך לעשות נגד רצון הרב ותלמידיו: פתח זה הרשע אליה את פיו ואמר מי הוא ואיזה הוא הרב שהחריב את כל העולם: להראות שהוא מומר להכעים ואיסירה ניחא ליה ואין די באר ואין די עולה על הכתב חירפיהם ונידיפיהם עפרא לפיהם: אבל באמת עינים הטעתם שהשבו שימלטו נפשם מן המשפט בכאן גרוזנע ע"י שוחד ולהרב מי ילך: כך חשבו: אבל טעו בזה כי בכאן גראזנע הון ועושר לא יועל נגד דברי הכתב: וגם להרב הקהל הולך בשמחה רבה: ובוודאי יש לאל ידו להשפיל קרנם בגרוזנע אך יש בכאן שני דברים אחד שהחכם הנ"ל ביקש אותי ואמר מה לי ולך לעסק שלהם ילכו לגיהנם כי קשה עליו הדבר: לעשות להם משפט אי"א כי אין אדם מעיז פניו וד"ל להניח אותם אי"א כי מה יאמר לפני השר הגדול ע"כ טוב לו שילכו להרב ויהי' לו תירץ ואני ג"כ נתרציתי בזה כי אין כדי להתקוטט עם חכם העיר: ועוד כדי הדבר שיתקדש ש"ש ע"י הרב למען יכיר וידע גם השר הגדול מי הוא הרב כאשר אבאר במכתב השני: וכאשר ראו הרשעים האלה שאבדה חכמתם הסכימה דעתם ליקח גם זה הרשע אלי' אתם להמליץ בעדם בדברי שקר והבטיחו לי שבשבילם הרב יתיר אף דבר האיסר ויחזור אותו להיתירו הראשון: גם אמרו לי אם הרב לא יעשה להם רצונם אז ילכו לר' יצחק קראי והוא יתן לו שטר קבלה: והנה לשלשה דברים הכינו עצמם הרשעים האלה נגד הרב לדורן לתפילה למלחמה כמו שעשה יעקב נגד עשו והנה החכם עיניו בראשו שלא לכנוס עמהם בדברי רצוי ופשרה כי אין שלום אמר ד' לרשעים רק יתקור אחריהם אם רוצים הם לקבל עליהם דין ע"פ הכתב שנעשה עפ"י משפט התורה בכדי שלא יתחלל ש"ש ח"ו בפני השרים ובפני ההמון שיאמרו אמת הדבר שהרב מתרצה ברצי כסף וד"ל ע"כ יראה כבודו לקדש ש"ש ברבים כמאמר נודע ד' משפט עשה ובזה יתמלא כבוד ד' את כל הארץ יתר הדברים יתבארו למע"ל במכתב השני ד' ידידו דוש"ו עד מסירת נפש משה צארנים מקרעמענטשוק כל הדברים הנאמרים לעיל כתבתי למע"ל ע"י בקשת קהל גראזנע ההתמי מטה ובפני ממש וד"ל.

[עוד מכתב מהנ"ל מגראזנע] העתקה מן המכתב שכתבתי לקהל דאגיסטאן .

לכבוד קהל דאגיסטאן מאשקאצי ואנדריי' וחבריהם הם וחכמיהם
ותלמידיהם וכל יוצאי חלציהם ה' עליהם יחיו ויחי' אותם בחיים
וישובו בנים שובבים לאביהם שבשמים לקיים דברי התנא שאמר
עשרת השבטים עתידין לחזור וכך ניחא למרייה דלימרא הכי אעפ"כ
אילו ואילו דברי אלוהים חיים מרועה אחד ניתנו מאבינו שבשמים
מלך אל חי וקים —

אפתחה פי במשל הקדמוני אביעה חידות מני קדם. שקדמה לעולם וניתנה מקדמונו של עולם. לקהל ערת ישורון שקדמו לעולם כמאמר במי נמלך כו' . אשר מצאתי ראיתי בספר כתר שם טוב. אשר בשם מלוקטים דברי הבעש"ט ז"ל. ווה לשונו דאיתא במדרש מה ראה קרח לחלוק עם משה. פרה אדומה ראה. ותמוה הוא. ופירש הבעל שם טוב ז"ל ששאלוהו תלמידיו על ענין פרה אדומה היכן התורה רומז' במצוה זו לבוא מזה לעבודת השי"ת תמיד. כמו שהי' רגיל הבעש"ט ז"ל ללמוד לתלמידיו שכל המצוות הם נצחיים בשכל אף שבפועל ובמעשי הם בזמן ובמקום. אבל בשכל הם תמיד נצחיים. כי התורה הוא אלהותו ואלהותו הוא נצחיות. כמו שאומרים כל תלמידי הבעש"ט ז"ל בשמו שכל התורה צריכה להמצא תמיד בכל זמן בדרך חכמה ושכל שיש ללמוד מכל מצוה רמיזתה ושאלוהו ג"כ על פרה אדומה. שאפילו בזמן בהמ"ק לא נהג אלא לעתים רחוקים כמ"ש במשנה דמס' פרה מי עשאה כו' וגם מה שמטהרת טמאים ומטמא טהורים. והשיב הבעש"ט ז"ל שזהו ענין גבהות. היינו שמתחילה אם האדם הולך בדרך לא טוב והוא רחוק מהשי"ת — התחלת תיקונו מותרת אף מצד הגבהות ושלא לשמה, כגון להתפארת או בשביל עוה"ב, שזהו ג"כ גבהות נסתר שחושב שהוא ראוי שישלם לו ה' שכר על מעלליו והושב בעצמו שעושה איזה דבר למען השי"ת. ובאמת מצידינו בלתי כח הבורא מה אני ומה כחנו ואיך יתכן לקבל שכר רק הקב"ה ישלם לאיש כמעשהו כאילו עשאה האיש וכו'. רק מתחילה א"א לבוא למדריגת האמת לאמיתו. וח"ו ישאר בחיצוניות. ומפני זה הותר לו לאחוז בתחילה הגבהות והתפארת ויעשה שלא לשמה ומתוך שלא לשמה יבוא לשמה. אבל בלשמה צריך להיות זך ונקי מכל סיג גבהות. כי אם ח"ו יתערב בו גבהות יתועב לפני ה'. וזהו פירוש כי כל שאור וכל דבש לא תקטירו ממנו אשה לה' כו' קרבן ראשית וכו' ואל המזבח לא יעלו כו' פירוש שהרמז בשאור ודבש לגבהות שהם מרתיחין ועולים כמו הגבהות שמגביה לב האדם. והם נקראים בספרי קבלה דיני הקטנות כי כל קטן רוצה להיות גדול והדיוט קופץ בראש ואמר הכתוב לא תקטירו ממנו אשה לה' מפני שהגבהות הוא מתועב לפני השי"ת רק קרבן ראשית תקריבו רצ"ל ראשית ההתקרבות להשי"ת מותר להיות בגבהות אבל אחר כך על המזבית העליון לא יעלו לרית ניחח לה'. כי אין נחת רוח לפניו ית' בגבהות ח"ו כי תועבת ה' כל גבה לב אפילו בכל דהו נמצא שמתחילה הגבהות מטהר טמאים והמרוחקים אבל אחר כך הוא בהיפך שמטמא טהורים ח"ו ונאבד צדקת הצדיק וזהו הנפילים אשר היו בארץ ור"ל. וענין הזה אפילו לצדיקים גמורים שכבר הם טהורים הוא נוהג תמיד ע"ד הנ"ל. היינו שצריך להתקרב לה' בגבהות ושפלות. כי קודם שרוצה להתקרב לה' ע"י איזה מצוה גדולה

ותורה או תפילה עדיין הוא מרוחק ונקרא לערך הקירב שיתקרב אח"כ ע"ד הכיני מרוהק מהשי"ת. ואי אפשר להתקרב להשי"ת אםלא ע"י גבהות. פירוש דיש קטנות וגדלות בקדושה ולעומת זה בסט"א. ובסט"א הקטנות היינו שהיצר הרע אומר לאדם אתה אינך ראוי לעשות מצוה גדולה. וע"כ צריך אדם שינבה לבו בדרכי השם כמאמרם ז"ל במשנה למה נברא אדם יחידי שצ"ל עלי העולם עומד כו'. דאם לא כן יאמר לו יצרו אתה אינך ראוי להתקרב לה' ע"י מצוה גדולה כזה. לזה צריך אפילו הצדיק להשתמש בנבהות ע"ד וינבה ליבו בדרכי ה' להתקרב דווקא להשי"ת.

אך לא כמו גבהות הראשון שהוא שלא לשמה כי לא יתכן זה אצל צדיקים וא"כ ע"י זה הנבהות יטהר ויקרב א"ע להשי"ת מפני שיעשה העובדא של תורה או תפילה או מצוה ולא ישמע לעצת היצר הרע. אבל אח"כ בעת שעושה העובדא או אחר שעשאה צריך להשמר מכל צדי גבהות וישפיל א"ע לפני השי"ת ולפני כל אדם. וזהו קטנות שבקדושה. שלא ידמה בנפשו שהוא גדול מחבירו כשיראה שהם אינם עושים עובדא זו שהוא עשה. נמצא בשעת מעשה המצוה או אח"כ שאז הוא נקרא טהור אם ח"ו יש לו גבהות אז הגבהות מטמאה טהורים ח"ו. והגבהות נקרא פרה שמפרה ומגדיל דעת האדם ואדומה מצד הקליפה. פירוש ומפני שיש בגבהות צד איסר וצד היתר כנ"ל. וע"כ צריך להשליך אל תוך שריפת הפרה עץ ארז ואזוב ושני תולעת. ופרש"י ז"ל מי שמתגאה כארז ישפיל א"ע כאזוב. ופסק הרמב"ם ז"ל מקל של ארז ארכו אמה. פירושו כנ"ל שהגבהות והגדלות שצריך ליקה לעצמו בשביל עשיית המצוה צריך להיות מדוד ומשוער באמה ובמדה ואח"כ תיכף ישפיל א"ע וזו נקרא פרה אדומה המטהרת טמאים וכו'. ולזה אמר במדרש מה ראה קרח להלוק על משה ותירץ פרה אדומה ראה פירש איך ראה וחשב קרח שיהיו למשה רבע"ה התנשאות ח"ו הלא ידעו הכל ענותנותו עד שהעיד הכתוב והאיש משה עניו מכל אדם וכו' וא"כ איך חשדו קרח בעון הגבהות והא קרח פיקח הי' ותירץ המדרש פרה אדומה ראה רצ"ל שראה שגם מדת הנבהות מוכרח להיות לכל צדיק לעבודת השי"ת והיא מטהרת טמאים כנ"ל וחשב קרח בהפך. כי מה שהתנשאו משה ואהרן להתקרב להשי"ת לא הי' מחמת הנבהות המותר המטהרת טמאים והמרוהקים מאור פני מלך חיים. רק נתערב בהם הגבהות האסור המטמאה טהורים. וע"י זה נשא לבם להתקרב לד' הוא ואהרן יותר מכל העם. ובזה טעה קרח. כי באמת משה רבינו ע"ה הי' בתכלית השפלות כמו שהעידה התורה עליו. ואעפ"כ השתמש בגבהות בכמה דברים שעשה שהרי הי' מלך על ישראל רק זה הי' לעבודת השי"ת להדריך העם לעבודת השם. כי לא הי' אפשר בלתי זה שהי' מצטריך שיהי' איש אשר יצא לפניהם. ואעפ"כ לא רצה לקבל זה בתהילה שסירב ואמר שלה נא ביד תשלה עד שהכריחו השי"ת לזה הנבהות. וקרח אעפ"י שפיקח הי' והי' לו רוה הקדש עם כ"ז מחמת קנאה שהוא מצד הגבהות חשב שמשה השתמש בגבהות האסור. וזה שפרש"י ז"ל על פסוק כי כל העדה כולם קרושים ומדוע תתנשאו כו' פרש"י ז"ל הרבה יותר מדאי לקחתם לעצמיכם גדולה. שהוא אריכות וכפל לשון. אלא הכי אמר קרח הן אמת שמותר להשתמש בגבהות בתהילת עשיית המצוה. אלא שחשד למשה בגבהות האסור שזה גם לאחר עשיית המצוה וזהו שאמר רש"י יותר מדי וכן לקחתם לעצמיכם ולא בשביל עבודת השי"ת. וקרח על עצמו לא דימה שיהי' לו גבהות רק

חשב זה שלבו נוטה לזה להיות נשיא הכל הוא מצד האמת כי ויגבה לבו בדרכי ד' שזאת הגאווה היא מותרת ודבר המותר הוא אצל קרח. ולא רצה לתלות הפחיתות בעצמו בגבהותו האסור רק תלה הפחיתות במשה, ובאמת היושר של הגבהות הוא במשה כאשר העידה עליו התורה רק קרח חשב להיפך מפני הקנאה של היצר שהפך לבו לאמר על רע טוב ועל טוב רע ולא האמין שמפי הדיבר עשה משה כנ"ל וזהו כוונת המדרש פרה אדומה ראה כנ"ל. ולפיכך אמר משה רק לבד בני לוי ופירש באמת אני רואה שלא כאשר אתם סוברים שהגבהות שלכם הוא לש"ש ושלי הוא מצד הרע. לא כן הדיבר כי אם רב להם ורצ"ל הגדולה נקרא רב ופירש רב [illegible] לכם רצ"ל למענכם לא למען השי"ת. ולזה נחלקו קרח וכל עדתו כי זה הדבר [illegible] וצריך לזה אמונה שלימה לתלות תמיד החסרון בעצמו ולחפוץ תמיד בהנהגת השפלות אפילו לדבר מצוה. פן ואולי היא מצד הגבהות של הקליפה לעשות הדבר שאינה מוטלת עליו ושיוכל להעשות ע"י אחר. ולא יחשוב שהוא ראוי לה יותר מחבירו כי זהו גבהות. ואפילו משה לא הי' חפץ להשתלח לישראל ואמר שלח נא ביד תשלח אעפ"י שהוא דבר מצוה ללכת בשליחות השי"ת וללמוד תורה לישראל ואין לך מצוה גדולה מזה אעפ"כ חשב משה שאהרן ראוי לזה יותר. עד שהכריחו השי"ת לזה. וצריך אדם ללמוד מזה שלא להתקוטט בעבור מצוה שיש בה שררה ולהיות ממנה. ואם יהי' ראוי לה הקב"ה יכויה את כל העולם ויזמין לידו המצוה או ההנהגת וצריך כל אדם לשקול במאזני שכלו דבר זה בשכל זך ונקי ולשאול מהשי"ת יתב' ע"ז שיעזרנו שלא יטנו יצרו בזה לצד ההפך ח"ו רק ידריכנו השי"ת בדרך הישרה והטוב. ע"כ לשונו הקדוש והטהור במעט ביאר המובא בכתר שם טוב — והנה אף שהדברים עמוקים אעפ"כ יכולים גם אנחנו להבין מעט מזער ולדין ק"ו ומה בלחים אחזה אש מה בחציר יבש היינו אם אש הקנאה נפלה בעדת קרח [illegible] שהיו צדיקים גדולים ועל קרח העידה התורה שהי' בעל רוח הקודש ואעפ"כ נגעה בהם יד הקנאה עד שהם בעצמם טעו והחליפו האמת בשקר. ואם לא היתה נגלה יד ה' שפצתה הארץ את פיה ותבלע אותם וכל אשר להם. מי הי' יכול לברר עם מי האמת כידוע. ק"ו בן בנו של ק"ו אנחנו פחותי ערך אזובי קיר אשר הורתינו ולידתינו שלא בקדושה ועיר פרא אדם יולד ותיכף בצאתו מרחם אמו הוא מלא פניות וערממיות. ומעולם לא טעמנו טעם לימד התורה לשמה כאשר כל אחד יכול לידע בנפשו האמת מי שרוצה להכיר האמת. ואיך לא נבוש ולא נכלם לגשת לדבר מצוה שיש בה שררה שאף מרע"ה סירב בזה אף שיש בדבר זה מצוה. ובפרט להתקוטט בשביל זה. וכבר כתבתי לכם שאין לכם לצער להרב בדבר זה. כי אם כה יאמר זו המשפחה יהיו בכעס. ואם כה יאמר זו המשפחה יהי' בכעס. ואם יאמר עפ"י דין תורה ג"כ יהי' כך כי לא יתכן שיהיו שניהם זכאין והיוצא חייב ימרוד. כאשר קרה לעיר גרוזנא עם רחמים בר ישיעהו שמפני שנאתם זה לזה הלכו כולם להרב שיעשה להם דין שלא עפ"י משפט התורה ואף שיש בזה סכנה לעשות נגד דת המלך יר"ה וכבר אמרו חז"ל דינא דמלכותא דינא אף אם לא הי' זוכה בד"ת הקדושה — כי זה מנהג מדינה שלכם אם רוצים לעשות דבר בשנאה או בנצחון הם כותבים להרב שיסכים עמהם, אף בדבר שהוא נגד התורה ונגד דת המלך ונגד השכל. ואם הרב אינו מסכים עמהם. אזי תיכף הם כועסים ומורדים ברב ובתורה.

ואינם שמים לב לדרוש מעל ספר תורת משה שאמרה ונקי וצדיק אל תהרוג כו׳ כי לא אצדיק רשע ופרש"י ז"ל מי שהוא צדיק בדינו אין לך רשות להרוג אותו אף אם באמת הוא רשע בשאר דברים כי הקב"ה בעצמו לא יצדיק רשע על רשעתו, א"כ אנחנו רואים שדיני התורה אינם תלוים לא בצדקת הצדיק ולא ברשעת הרשע לא בעשרו של עשיר לא בעניו של עני כמאמר לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול. ק"ו בשנאה או באהבה. והרב אינו יכול להיות לכם רב רק ע"פ משפט התורה. וא"כ לא על הרב תלונותיכם כי אם על התורה ח"ו. ע"כ אחי ורעי אם מזרע אברהם יצחק ויעקב אתם. מצוה וחובה עליכם לחזור בתשובה שלימה לפני הקב"ה ולקבל עליכם עול תורה ועול מצות אפילו בדבר שיש בזה מסירת נפש וחסרון כיס כמו שאתם בעצמיכם אומרים בכל יום ואהבת את ה׳ אלוהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך. וזה הדבר לא יתקיים אם לא באופן זה שישליך כל אחד מלבו הקנאה והתגאוה והכבוד בשביל כבודו של הקב"ה. ואז יכול לקבל עליו עול מלכות שמים שלמה על לבבו. וגם צריך לבכות ולהתחנן לפני הקב"ה שימחול לו על העבר ויקבל עליו לקיים כל דברי התורה ודברי חז"ל שאמרו על פסוק והלכתה אל השופט אשר יהי׳ בימים ההם. אין לך שופט אלא שבימיך יפתח בדורו כשמואל בדורו. וגם מצות התורה לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל אפילו אם יאמרו לך על ימין שהוא שמאל צריך אתה לשמוע לו. ובפרט הרב הקדוש ר׳ אליהו שתורתו אומנותו מנעוריו ומי יודיע אם תזכו שיהי׳ אחריו כמוהו. ואיך לא תבושו לפני הקב"ה אשר אם יש ביניכם איש עוד הגון כמוהו ואף גם זאת אין לו רשות לצוות אתכם בטוב. מפני שידוע לו להרב שאתם אינכם שומעים רק בדבר הנאות לכם. ולא בדבר הנאות לפני הקב"ה. ואם ח"ו בא איזה צער לעולם אין אתם יודעים במה לתלות כי צדיקים אתם בעיניכם. אבל באמת אם לא התורה והמצוה ואמונת חכמים מה צדקותינו ובמה אנחנו נקראים בנים למקום בני בכורי ישראל. וע"ז צעק הנביא הלוואי אותי עזבו ואת תורתי שמרו. א"כ הקב"ה מקפיד על כבוד התורה יותר מעל כבודו וכן הוא מקפיד על כבוד חכמים יותר מעל כבודו כאשר ידוע מעידו הנביא שכאשר שלח ידו לעידו הנביא ותיבש ידו. ע"כ אני אומר לכם בעצה טובה שובה ישראל עד ה׳ אלוהך. פירש שובה ישראל לקבל עליך עול תורה ועול מצות ואמונת הכמים והם יביאך למדריגה זה שיהי׳ ה׳ אלוהך כמו שאמרו חז"ל על פסוק ובו תדבק וכי איך אפשר לדבק בשכינה הלא ה׳ אלוהך אש אוכלה הוא. אלא כל הדבק בתלמידי חכמים כאילו דבק בשכינה. כי ת"ח הם נקראים שושבינין דמלכא ומטרוניתא כי הם המיחדים כנסת עם הקב"ה ומפיהם אנו חיים. ולא מפי הזקנים שלכם שאומרים שצריך לשחוט צאן ולעשות סעודה ולשרוף העור עם החלב וזו נקרא תשובה לדעתם כי כך קבלו מאבותיהם. זה בוודאי טעות גדול ואסור לעשות כך ע"פ התורה. וע"ז אמרה התורה יזביחו לשעירים לא אלוה. ואף בזמן בהמ"ק שהיו מקריבים קרבנות אעפ"כ עיקר התשובה לא הי׳ הקרבן רק הוודוי שהי׳ מתוודה על הקרבן [כן] על מעלם אשר מעלו בה׳ ובתורתו. והקרבן הי׳ רק כמו דורן שמביאים למלך אחר שמפייסים את המלך למצוא חן בעיניו כמקודם וד"ל והנה אף שבעו"ה נחרב בית קדשינו ותפארתינו ובטלו הקרבנות אעפ"כ עיקר התשובה שהוא הוודוי והחרטה על עונותיו כידוע לכל איש נגע לבבו מנעוריו עד

היום הזה לא בטל. ואף עכשיו יכול כל איש להתוודות ולבכות על עונותיו ולקבל עליו ככל הכתוב בתורת משה. ותשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזירה. וסמא דכולא צדקה שנאמר וצדקה תציל ממות. וכאשר ידוע לנו מחז"ל שהצדקה המעולה הוא לפרנס ת"ח ועניים הגונים וכאשר אנכי שמעתי שהרב הוא בצער ובדוחק גדול כי ההוצאה מהעוברים ושבים הוא מרובה יותר על השבח עד שכמעט הוא מוכרח למכור הכרם שלו מפני הדוחק. ע"כ עצת. אמונה לפייס את הרב ולאשרו לתמכו ולעזרו בנדבת לבכם הטהור ולבקש מלפניו שיורה לכם הדרך אשר תלכו בה ובזכות הצדקה שתעשו עם הרב ועם שאר עניים הגונים הקב"ה יתן לכם לב טהור לחזור בתשובה שלימה שנאמר וצדקה תרומם גוי פירש יותר ממדרגתו בהשתלשלת העולמת. ע"כ דברי המכתב הנשלח לערי דאגיסטאן.

(עוד מכתב מר"מ הנ"ל).

אל כבוד הרב המופלא הוותיק יקר רוח איש תבונות
פלא יועץ חכם הרזים כמו"ה אליהו מבשר טוב לדורשיו.

הנה כבר כתבתי לכבודו ע"י בידואר מה שהקרני עם החסיד ר' רחמים ב"ר ישיעהו ימח"ש והנני להוסיף תחינה ובקשתי שטוחה ליתן עצות לנפשי ולהצליני מיד אנשי מרינתו כי אין עלי אשמה בשגגתי כי פרצופיהם דומה לישראל והלוואי שהיו מרשעי ישראל אבל באמת הם גריעים אפילו מרשעי עכו"ם ומי שנגזר עליו לראות הגיהנם בחייו יבוא לזו המדינה ובוודאי העוון שלי גרם ובהכרת נכנסתי תחת שבטו שבט מוסר של זה הבליעל ולא עלתה על דעתי להשאר בזו המדינה אף חודש אחד ובוודאי כבר הודעתי להרב איך נתנגל הדבר אך היגני להודיע בקצרה שקבלתי צער גדול עד שהוצאתי הממון שלי שנתתי לו ונמשך הדבר עד ר"ח תמוז ובקטטות ומריבות ובהתחכמות ועל השאר היינו שהבטיח לי ליתן מאה והמישים מנת עבור חצי שנה ועכשיו נמשך הדבר כמעט שנה הוא מכחיש לגמרי בעזות מצח כאשה זונה ואדרבה הוא מתהרט על שנתן לי הממון שלו וסר ממנו מסוה הבושה אפילו כפי ערך זה המרינה ובוודאי מרוב צער ובושה וגם צער החולי נסתתמו טענותי ואין מלה בלשוני איזה דבר להודיע קודם כללו של דבר ישאל נא הרב את פי דניאל ויספר לי את כל אף שכבד פה וכבד לשון הוא. הרב בחכמתו יוציא בלעו מפיו, והנה כאשר שמעתי שזה הרשע התפאר בהיותו ברורבענד שאני נשארתי אצלו ועל איזה אופן נשארתי אצלו. ע"כ אם הרב ירצה לרחם עלי שלא אלך ריקם. אזי יכתוב לי הרב גביית עדות בחתימת ידו ויהי' הודאת פיו כמאה עדים אזי בוודאי יחי' את נפשו העגומה כי גר אנוכי וגם פה לא עשיתי מאומה רק החסיד ר' ישיעהו מסר אותו לגיהנם בעל כרחי ובוודאי בכל כוחי עבדתי לזה הרשע ולא די שלא נהנתי מזה הרשע אף פרוטה אחת בוודאי הלך מכיסי עד שישים מנת על צרכי ההכרחי של אדם כידוע כ"ד לדניאל וזה הרשע ההבזרי אין לו שום רחמניות ורוצה לשלחני ריקם רק הוא מצטער על ממון שלי שהוצאתי מתחת ידו מסופק אני אם ימצא בכל קצוי ארץ מה שימצא במדינת דאגיסטאן אך לד' הישיעה רק למען השם יכתוב הרב מה שיש ביכולתו לידי וגם ליד הקהל ואם הי' הרב יושב בתוונא דליבאי הי' יכול בחכמתו לצנן הגיהנם כי בכאן מצא בעל החוב לגבות את חובו

אך ירא אנוכי מהדוב שלא יאמר לתקן תקנות באתי ובאמת מה לי ולצרה הזאת אחי ורעי תתנו לי מקום לילך לארצי ולמולדת' ארץ ישראל ובזה אקצר ד' ידידו המיועד לדרוש שלומו וטובתו משה צארנים מקרומעַטשק פ"ש כב"ב הרב ולידידי עוז מוה' אברהם פיסר מאַן דלבש מדא ילבש מדא מוה בן מזה יזה. —

פ"ש הרב בשביל בנו מוה' צדוק נרו אוי לו ואוי לנפשו על רוע מזלו. יותר אין בפי מלה הן ד' יודיע כולה.

פ"ש ידידי כנפשי ממש ה"ה המופלא לכשירצה רב תבונות יקבל ישיעות מאדון צבאות כש"ת כמוה' חיים נרו יאיר זייגערמאַכיר בעסטער פֿריינט ווי' גיפֿעלין מיינע באגינינעס ניי' איך בלאַט הרוע מזל משיג אותי גיי' איך במרוצה אני משיג הרוע מזל איך בייט אייך פֿריינט שרייבט מיר איין בריוו בכדי להכיר אפֿאַמעליע איך האב אייך פֿיל שייניש צו שרייבין לע"ע בייט איך לזרז הרב בדבר אשר כבר בקשתי ולשלוח על אדרעס שלי בחיש ומהר אייער בעסטער פֿריינט משה צארנים.

14) רזשעראח.

לכבוד הנוסע ההולך לאסוף ידיעות ע"ד בני ישראל בשם
המלוכה כהר"ר יהודה יוסף בן יעקב הלוי טשארני.

אנחנו קהל ישראל אשר בדזשעראח מודיעים לכבודך ע"פ פקודת הנאיב שלנו הידיעות האלה: אצלינו עשרים בתים וויושבים בזה הכפר לבד, ישמעאלים לא יושבים עמנו כלל עכשיו, מקודם ישבו פה ישמעאלים הרבה, זה יהיה יותר ממאה שנים וגם יהודים אבל מפני מגפה גדולה אשר היה בבאן ר"ל עזבו הישמעאלים הכפר והלכו לשבת במקומות אחרים, בעת ההיא ישבו יהודים כמאה והמשים בתים ומפני המגפה ההיא, מתו אז הרבה ומהם הלכו למקומות אהרים והנשארים נשארו פה, זה עשרה שנים מקודם יצאו מכאן שלשה בתים האחרונים של ישמעאלים אשר גרו פה עוד מימי קדם ונשארו אנחנו ישראלים פה בלבד. אנחנו זוכרים עכשיו המושלים הקדמונים אשר משלו בימי אבותינו פה ואלה המה: זוראַב מאחסום אחריו שאמחאל מחסום, אחריו קעלי קולי מחסום אחריו איבראהים בעק אחריו סולטאן אחמעד בעק אחריו משל השר ..... מדרבנד שבעה שנים, אחריו' השר מאדאטאָוו בירסי אחריו אראבינסקי בירסי נ"כ אחריו השר גירינקיא בקאַסום קענט. בימי המחסומים יודעים שאבותינו עסקו בעבודת האדמה, והלכו שלשה ימים בקיץ לעבודתם ושלמו עשרים וחמשה קאפ' מכל בית לשנה, מגלות באריכות לא יודעים הם, רק שישבו בין עריצים אשר הרגו אותם בדרכים ולקחו אותם בשביה. בימי קעלי קולי מחסום בא עבדולא קאדי פעם בלילה עליהם ולקח אותם בשביה עם כל בהמתיהם וכל אשר להם, מי שקנה את עצמו וביתו בכסף הלך לו, ומי שלא היה לו כסף היביל אותם לכפר תושני (ובוודאי נשארו אחדים שם בסעלאק הקרוב לושוב [כ,] של ישראל, רבים נהרגו אז במבוכה ההיא, אח"כ הזקנים מהם הלכו לקבץ כסף בקובא ובמדינות סביבותיהם ובאו ושלמו לעבדול קאדי ונתן להם חירות ושבו שנית לדזשעראה ה"מ איבראהים בעק, כמה שנים ישבו פה ושלמו לאיבראהים בעק שני רו"כ והלכו אליי לעבודה, טרם בא קאַזי-מוללא לקח אותם השר איבראהים בעק ונהג אותם לכפר אראַג מפחד קאַזי מוללא, עוד לא באו לאַראַג כאשר הגיעו לכפר קטן אשר על

הדרך שמה, באו פתאום חילי קאזי מוללא ונפלו עליהם, ולקחו אותם בשבי' אל מקום איראן חאַריב אשר קרוב לדרבנד, איבראהים בעק ברה אז לדרבנד, והיהודים היו כעשרים יום בשביה של קאזי מוללא, מאהאמעסאן בעק המליץ בשביל ישראל שיקח מהם שלשה רו"כ מכל בית ויתן להם חירות, קאזי מוללא לפי צורך השעה שמע לדברי הבעק הנ"ל ולקח מהם הסך הנ"ל מכל בית ונתן להם חירות, והם באו לדושעראח עוד פעם, זה היה בימי חורף ובאו עירום בחוסר כל לכאן ומצאו ב"ה בתיהם שלמים, ועד אשר ברחו חילי קאזי מוללא ועד אשר בא עוד פעם לכאן איבראהים בעק עברו שנים, ועד אשר באו עוד לאיתנם הראשון בא קורמאללא עם חילותיו ואיבראהים בעק עוד פעם ברח זה היה פעם בליל שבת היהודים בשמעם הדבר הזה, ברחו לנפשם והניחו בתיהם וכל אשר להם ובאו לכפר נידזשראם בטאַבאסאראן ת"מ איבראהים בעק, וישבו שם כעשרים יום בימי חורף ערומים ובחוסר כל כי קור מאללא לקח הכל כל אשר מצא בבתיהם. אח"כ איבראהים בעק בעזר צבאות רוסיא הכה את קורמאללא וברח לנפשו עם כל האנשים אשר היו לו, והיהודים חזרו עוד פעם לכאן וישבו פה כעשרה שנים עד יום מותו של איבראהים בעק, אח"כ משל עליהם סולטאן אסיד בעק ושלמו ארבעה רו"כ לשנה למלך מכל בית. שלשה ימים בשנה הלכו לעבוד אותו, אחד קאפאן חיטים וחצי קאפאן שעורים שלמו ג"כ למלך רוסיא, ומצבם היה טוב. איש אחד מכל בית הלך לעבורה שלשה ימים בשנה ושם צוה השר להרב לשחוט בהמה בשביל הקהל והבעק נתן להם אבילה ושתי' בעת העבודה שלהם. בימי סולטאן אהמד בעק הנ"ל ישבו ישראל שלוים ושאננים מאויביהם מסביב ב"ה. וישבו בשלום תחת צלו עד שבא חאדזשי מוראד עם צבאותיו בימי שאַמיל, סולטאן אחמעד בעק ברח למקום שישב גענעראל אַרגוטינסקיא הנקרא דורדזשי-דאג, היהודים ברחו לכפר אראג חאדזשי מוראד בא לכאן ולקח כל מה שמצא בבתי ישראל ואת הבתים שלח באש והלך לו. כחודש ימים ישבו בארג בעירום ובחוסר כל, בבואם מאראג לכאן בחזרה מצאו בתיהם שרופים כ"א ביהכ"נ נשאר שלם וכל תבואות שדותיהם שרופות. כשתי שנים מזמן חאדזשי מוראד עברו עד אשר באו מעט מעט לאיתנם הראשון ועד אשר בא עוד פעם סולטאן אחמעד בעק לכאן, אח"כ במשך זמן נהיה למושל עליהם השר ..... מדרבנד והיה טוב לישראל ונתן שומרים עליהם לשמרם מליסטים גנבים וגוים אויביהם מסביב. שבעה שנים משל עליהם בחסד וברחמים ולישראל היה טוב במושבותם, אחרי אשר נשלמו שבעה שנים ההם ישב מדטאַוו בכפר ירסי למושל עליהם והיה גם הוא טוב להם, רק בקש מהם ימים אחדים ללכת אליו למלאכה ונתן להם אבילה ושתיה על צד היותר טוב והוא היה בכאן פחות משנה, אחריו היה אַראַבינסקיא ג"כ בירסי, והוא היה ג"כ טוב להם והם שלמו אז רק מסים למלך ולא יותר, הוא היה ג"כ פחות משנה, ואחריו בא השר גירינקיא על מקומו והוא המושל עכשיו עלינו, הוא בעצמו איש טוב אבל השרים הממלאים מקומו הם יעשו לנו צרות גדולות ורבות. אנחנו חשבנו כי תחת שרי רוסיא יהיה לנו יותר טוב כבימי קדם, אך לא במחשבותינו כן היה, הוא השיב למלאות מקומו שר ארמני אחד בחאסום קענט להשני מירזא האַסאַן טאַטאַרי נאיב אשר זה האחרון יעשה לנו עד מות. מקודם לא

שלמנו בשביל פועה [1]) שום מס, וגם השר גירינקיא לא הפקיד לקחת ממנו מסים מפועה זה הנאיב לא שומע לדברי השר, ולקח מאת הקהל בשביל שתי שנים מאה ושישים רו"כ בחזקה הקהל לא רצה ליתן לו הסך הנ"ל, לקח מהם עגלה מלאים כלים של נחושת אשר צבר ואסף בחזקה מכל בתי הקהל והכה אותנו. גם הכסף לקח מאתנו הסך הנ"ל וגם את הכלים לא השיב לנו עד עכשיו. — וצוה להגוים רשלות בהמתיהם על שדותינו להפסיד התבואות שלנו, מאיש אחד הנכבד בהקהל ר' שענדא ב"ר שמעון לקח בחזקה הקרקעות שלו אשר יש לו תעודה ע"ז מלבד אשר לכל ידוע שהקרקעות שלו הן, נתן הנאיב לגוי אחר, ועוד הושיבו בבית האסורים בהאסום קענט על עשרים יום. — את הרב לקח מן מקום השחיטה ולא נתן לו להשלים השחיטה ועם שלשה עשר נוקערים שלה אותו לקאסום קענט לבית האסורים בשביל אשר דבר בשביל הקהל מדוע לוקה עגלות מן הקהל לעבודתו אשר לא כתוב בהאינסטרוקציא ואשר לא נתנו עד עכשיו לשום שר ומושל. על שלשה ימים נתן אותו בבית הכלא בזמן אשר היה שתי מלות בכפר ולא היה מי לימול כדת משה וישראל — והזמן עבר של המילה. — לא יצדיק את היהודי בדינו אף אם הצדק עמדו, כאשר היהודים דורשים בשלומו הוא מקלל ומחרף אותם. — הגוים עשו קוטאן על אדמת ישראל, המושל גירינקא פקד שלא יהיה הקוטאן שם, והנאיב לא ישמע לפקודתו ונשאר הקוטאן על מקומו עד היום. לוקה אנשים מישראל בחזקה למלאכה ויכה אותם בשוטים בחזקה בלא המלה. הישראלים הולכים לכרות עצים ביער ולעשות מלאכה בקאסום קענט. לוקח שני סוסים ושני אנשים לדוש בגורן שלו ועוד ענינים כדומה, אשר אנהנו אנשים עניים ולא יש לנו במה לפרנס את עצמנו והוא מניח עלינו מסים כאלה אשר כבדים מנשוא, והוץ מזה אשר אנחנו משלמים חמשה רו"כ לשנה מכל בית ובית למלך של רוסיא. בית הכנסת אחד לנו מלמד לתינוקות לא יש לנו. — הרבנים הקדמונים אשר אנחנו זוכרים המה: יהודה ואחריו בנו שבתי ואחריו דוד ואחריו יונתן ואחריו ר' נסים ממונאטירי ועכשיו ר' פנחס תלמיד של הרב ר' יצחק מדרבנד.

פנואל בן שלמה. רזיאל בן הילל. שנדה בן שומעי. יעקב בן שלמה. אלישע בן הילל. עזריא בן ניסם. הזקיה בן יהונתן. ישעיא בן הנניא. דניאל בן בנימין. שנדה בן ניסן. פרטיל בן טיבל. מתתיא בן נסים. רבא בן שלמה. יקותיאל בן הילל. חיים בן ישי. נחום בן ניסן. קרדש בן יהונתן. דרש בן שנדה. רחמים בן שנדה. ישכר בן שלמה. במס"ק אני פינחס בן הילל הרב ושו"ב. התמתי בשביל כל הקהל כ' אילול שנת התרכ"ז ליצירה באגרק [או באגרכן].

15) דרבנד. (מכ״י של הרב ר׳ יעקב בהררי״ץ.

העתקתי אצל תלמידו ר' יחזקיהו בן אברהם אמיראוו בעיר נאלציק, בעה"ב שלי).

קבלה בידינו שהמדינה הזה רצ"ל מדינת דאגיסטאן (או טאבאסאראן, כי חלק רב ממנו יקרא בשם טבסראן) הוא מארץ מדי, והעיר שומכי או שירוואן היתה

---

[1]) הוא הצמח הנקרא למעלה (צר 57) בשם פואה, ובערבית שמו פוה ובארמית פותא; ראה החבור הנכבד אראמאֶישע פפלאנצעננאמען מהרב לאוו צר 311. ה.

לפנים עיר המלוכה למלכי מדי, (ואולי הוא שאמרו בקידושין ע"ב א', ערי מדי זו נהונד וחברותיה, מאי חברותי' א"ש כרך מ̇שבי הוסקי, אולי מושבי הוא שומבי שוכרתי בחלוף אותיות כמנהגם, והוסקי היא העיר שקי Шеки, והיהודים הגרים בו רצ"ל במדינה הנזכר הם הגולים ע"י שלמנאסר מלך אשור מן האמורים בכתוב (מלכים ב') ויגל את ישראל אשורה וישב אותם בהלח והבור נהר גוזן וערי מדי.

וראינו להחה"ש הר"י שווארץ נ"ע דברים תמוהים בזה, שכתב בתבוא"ה (פ"ה) על מה שתרגם יב"ע את מדי (ראשית י') המד"יי, וכן תרגמו רב יוסף (בד"ה. א' א') המדן. וז"ל ושמעתי מאנשי פרס שעד היום עיר גדולה במדינת מדי הנקרא' האמדאן ומקובל אצלם שהיא שושן הבירה. ושם עד היום קבורת מרדכי ואסתר בבנין מפואר. והוא כמו בה"כ (ראה לפנינו אדות זה), ומתקבצים שם ומתפללים במקום ההוא עכ"ד. הן אמת שזו היא קבלה מפורסמת אצלנו ואצלם (היהודים בפרס) שהעיר האמדאן הוא שושן הבירה. אך תמוה איך האמין בעדות שקר שסתירתו ידועה. למה שא"ל שהיא במדינת מדי, הלא לא נעלם מעינו הברולת דברי דניאל (ח"ב) שאמר ואני בשושן הבירה אשר בעילם המדינה, ואיזה עבר שושן אשר בעילם (שהוא מבני שם) ויהן במדי (מבני יפת) ואיך הניח הקדמה מוטעת כזו ליסוד מוסד והחליט ממנה. (בשם ערי מדי זו המדן) שהמדן שבתלמוד הוא המדאן שהיא שושן הבירה, הלא כבר הלקום רבותנו אף לענין יוחסין (קידושין ע"א ב' ב"ר פל"ז) מדי הולה עילם נוססת, ומה בין הולה לגוסס כו', אבל באמת צריכים אנו לומר שבזמנם היתה נקראת מדינת מדי בשם חמדן או המדיי ואינו המדאן שהיא שושן. אמנם לא היה לו ז"ל למהל יינו יין הטוב במים המרים בתתו אמונה לדברי מאן דהו. וכה רבות חזיתי במחברתו היקרה כתבם מפי השמועה, והם לא היו ולא נבראו, וכן עוד בנוגע לענינו, כתב (בשם ערביא) ששמע שירוואן שהוא על שפת ים כספיא המערבי נקרא כוש, הוא ללא אמת, וכה הרבה רשמתים בגליון ספרו שבידי, לא עת האסף פה:

ואל התמה על החפץ במוצאך במדרשים במקומות הרבה, שמכנים גזירת המן ואחשורוש מלך פרס שהיה בשושן, בשם מדי (כשדורשים בארבע מלכיות), כי כל מלכי מדי ופרס מכונים אצל הכו"ל בשם מלכות מדי. ע"ש דריוש מדאה דקבל מלכותא הכללי (דניאל ו' א', ט"א) הוא בן אחשורוש הראשון מזרע מדי שהוריש המלוכה לכורש מלך פרס התנו. וראיתי שגם המ"כ טעה בזה בב"ר (פמ"ב) שרצה המדרש לדרוש כדרלעומר מ"ע זה מדי. המ"כ נאלץ לפרש שעילם היא במדי (אולי ראה שמות רבה פט"ו ואין עילם וכו' אבל כשתמצא אומר האמת כדברינו) וזה אינו אך מחלפת השיטה וכצ"ל שם (כמ"ש הוא בעצמו בשם הרמב"ן). א"מ אלסר זה א י, שהוא שני מד' מלכות לא שלישי כגירסתו. כנודע וכמ"ש על מדי, וארו חיוה אחרי תנינה דמיה לדב (דניאל ז"ה) ובאמת מוכח מהרבה מקומות שאלסר הוא סמוך למדי, ראה יהודית (א'), והקרוב אלי שהוא מדינת אליס"ו בארץ קוקז הימיני והמערבי (Наису) כ"מ עילם זה יון כפי' רבינו בהיי ע"ש). ועילם שמענו שהיא איספהאן. והיא היתה בימי קדם קריה עליזה מלאה מחכמים וסופרים (ראה ביד הרמ"ה (רבינו מאיר הלוי) ריש פרק החלק ששלחו מאוספהאן לו שאלות על דעת הרמז"ל בתחית המתים הידועים למגינת לב לרבים ונכבדים. ואחרי כתבי אלה

הדברים הגיעני מחברת הנקראה בשם „היהודים ושפת הסלאווים" מעשי ידי החכם הבלשן א"א הרכבי נר"ו וראיתי שמה ע"ד העברה ששער דברי ר"ע בבאור טטפת שאמר טט בכתפי שתים ופת באפריקי שתים, שהכונה על מדי׳ הכספיים השוכן בין ים הכספי וים השחור בקרבת הרי הקוקזוס, ונעזר מסמיכות שם כתפי אל שם אפריקי המורה על מדי׳ קויקזוס ע"כ, ואני אוסיף על השערתו, כי בשפת טטי (ראה לפנינו אודות זה) יאמר לשנים (יסודי) דורו כהברת טוט, ואבל בסמיכות ישתנה ויאמר דו כמו לשני גופים יאמר הטטי „טנדו", ראה ערוך ע׳ טנדו בפירשו האחרון „טן" גוף, „דו" שנים, וכפירש"י ז"ל בכל המקומות והוא בשפת טטי.

ויש עוד קבלה בידינו שלא חזרו אבותינו לארץ הקדושה לא עם ירמיה כיתר אחיהם, שירמיה החזירן ויאשיה בן אמון מלך עליהם (מגילה י"ד ב׳) ולא עם עולי בבל, ולכן בנין בית שני והורבנה לא ראו והיו נחשבים במעלה שניה אחר בני בבל ונקראים בשם כמוהו. לא כיתר הגליות שיקראו בשם הכללי, (וכן אמרו בסנהדרין י"א ב׳) וכתוב לאחנא בני גלותא בבבל ולאחנא דמדי ולשאר כל גלוותא דישראל. ועל היות רב הדרך ממדי לא"י יותר מבבל לא"י אמרו הגוזל את חבירו יוליכנו אחריו אפילו למדי (ודברי הגר"א זצ"ל ע"ז ידועים) על היות מקום מסוים בלתי מציאות התמרים בו כבבל שהוא מקום התמרים. כמ"ש (תענית ט׳ ב׳) עולא איקלע לבבל חזא מלא צנא דתמרי בזוזא.

ויש עוד קבלה שבעת רודפו על צוארם בלי חשך מאדוניהם הקשים רבים מהם ברחו ונמלטו ארצה בוכאריא וארצה סינים חינא, ואגב אעיר על מ"ש במב"ע המגיד שנה 12 צד 84, במאמר היהודים בסינים: שנמצא בחינא אבן אחת היות עליה תאריך, וזה נוסחה „כודאי בוי כאנתי (ארבע בשבת) מאתו סיון רוז דהסה (אלף תשעה מאה דהדוי) ופירשו בו דברים שאינם. ואתבונן והנה הם בשפת טטי המדברות בין יהודי דאגיסטאן, אמרתי אכן נודע הדבר אשר דברתי שהם המנדחים מארץ הזאת, (מזרה ישראל יקבצנו אמן) וכן ביאור התאריך ההוא: „כודאי בוי כאנתי) אלקי הבית הזה. אולי היתה נתונה בקיר בית תפלתם), כאתו סיון (חרש סיון). רוז דהסה (כיום שלשה עשר) אלף תשעה מאה דהדוי. שנים עשרה. אולי כונתו 1912 לגלות עשרת השבטים היא שנת 5116 לבריאה.

ורבים אשר מאנו אז לעזוב את ארץ מגוריהם. עונו שמה באין מרגוע תחת ידי החאנים המושלים בעת ההיא. ורבים המירו כבודם באלילי נכר הארץ, וילכו הלוך והסור עד כי נשארו מתי מעט, וביחוד מתחילת אלף הששי והלאה החל לערב שמש מצבם החיצוני והפנימי, כי בימים ההם החלו החאנים להתגרות מלחמה איש ברעהו, והיה כי יכרע כאן אחד שדוד לפני איש מלחמתו, ימהר יחיש לדון דיני דגרמי (כי יאמר בשחיתותם נלכדתי ובמהמורי פשעיהם נפלתי בל אוכל קום) ביהודיהו אשר מבשרו יאכל ומעורו ילבש וחם לו. ואף כי תעוז ידו יצר לו להצר מתקוממיו המתקדשים והמטהרים כמהו. אולם רק על היהודי האומלל יריק חרבו, (אהה! מי יבוז ליום קטנות? מה זה תדרוש מאיש אשר ידיו היו אסורות בשרוך נעלי פראים לא לומדו? האצדק אם אשפוט על עין גבר כלה מיחל מבין חרכי מנהרות משכנותיו בהיו התלואים. היאומן כי אספר לאמר הן כל יקר ראתה? לא לא!! כי אם אמר יאמר העבד יעקב, כמעט קט כרתנו עם אבני השדה

בריתנו, לולא ד' שהיה לנו, ויחביאנו בצל כנפי ממשלת רוסיא האדירה והרחמניה (ירום הודה וקרנה תרום בכבוד, אמן). הסוערת[1]) בחסד כסאה. להחיותנו כיום הזה שלו ושלאנן באין מהריד.

וינורו בעת ההיא על שלשה סעיפי סלעי—עד, מלבד מגוריהם בחצרי הגוים אשר סביבותיהם. ומאלה נפוצו כל יהודי קוקז (המדברים בשפת טטי) הימני והשמאלי, ובשלשתם לא ישבו בהם כ"א היהודים לבדם, ואלה שמותם עלי אדמות. הראשון בזמן, היא העיר קולקאת אשר על נהר קוריאל, ותכונת הרבותיה מערבית לקובא הידועה, בערך מיל (ווערסט) והצי ממנה. וקבלנו שעמד על תלה קרוב לאלף שנים, עד עבור עליה נאדיר שאה מלך פרס בשנת 5491 לבריאה. עם חילי צבאיו לקרוא מלחמה על כאני מדי, ויצו עליהם הרבו הקשה ויבתקום על הרי בתר, ואת העיר ערו עד היסוד בה (אלאה לשוח פרטי תאנתם כי רבו עד להעתיר) ומאז היו לחרדת אלקים ויתאספו הנשארים וישבו בקובא עד היום הזה. ואחר נהרו אליה המונים מהיהודים אשר ישבו בחצרים מקלא נרק (Калачеракъ) ונוסארי ומששה החצרים היושבים בין ששפרא (Шашпара) לבר מג (Бермякъ) אשר נזכירם עוד.

והשני לו בזמן היא הנקראת אבא סבא ותכונת הרבותיה דרומית מערבית לדרבנד. בערך ז' מילין (ווערסט) ממנה, על משור הררי מבותר בצחיתי עד מטע לכבי בואי בם, ועל רבים מאבני נפש המתנוססים בשדי בכותה הרות עליהן הפסוק ורבים מישני אדמת עפר יקיצו. והיא היתה למעי מפלה בשנת ה' תקנ"ז 5557 לבריאה ליל א' דהוה"מ פסה, ע"י כורהאב-כאן קומוק בארץ קוקז (לדאגיסטאן יחשב אף הוא) בהמת איש מלהמתו שיך-עלי-כאן אדוני דרבנד, וישדד שדוד וב"יא מהם קנ"ז נפש אדם, ושאריתם מצאו להם מנוחה בדרבנד העתיקה עיר חומה דלתים ובריח. היא עיר מרכולת הנזכרה בירושלמי (מגילה פרק ד') ר"ש ספרא דטרבנת כצ"ל שם, ראה תבוא"ה פ"ה, אשר נצדק מזה דברי הסופרים מהכמיהם המעידים על גרות היהודים בדרבנד בתהלת אלף הששי, והיא המכונה בקדמוניות הערבאים בשם באב אל הדי, פתרונו שער הנסגר[2]), כפתרון שם דר (שער) בנד (הנסגר) בשפת טטי, ובקצתם באב-אל-באב[3]), פתרונו שער שבשערים על כי הקימו בחוני' לחסות בהוסן עפליה. את המעבר אשר בין ים הכבפי, והררי קוקז מבלי תת מבוא לילדי תוגרמה החונים בימי קרם קדמתה על נהר היתל (וואלגא) הנקראת בעת אטיל. (גם ראה יוסיפון הקצר פ"א) ולכן יקראו המושלמנים את עבר העיר (דרבנד) הדרומי בשם עבר מושלמני, ואת הצפוני בשם עבר כפארי הוראתו הכופרים, יורו

---

[1]) צ"ל הסוערת. ה.

[2]) באמת שם דרבנד בערבית הוא לפעמים באב אל חדיד, שער הברזל; וכבר הבאתי במאסף הרוסי (בהערות למאמר המנוח אורשאנסקי ז"ל צד 27) דברי ר' יוסף קמחי „כי אלכסנדרוס מוקדן הסגיר לגוג ומגוג בהרים גדולים וגבוהים שאין להם מוצא אלא ממקום אחד, ובאותו מקום בנה בנין חזק מחומות ברזל" וכו', והספור הזה תשייך לדרבנד לקוח מאלקראן וסופרי הערבים. ה.

[3]) צ"ל באב אלאבואב, שער השערים; וכן יקבנו פי רב חסדאי במכתבו ליוסף מלך הכוזרים. ה.

על ממשלת אל-כזר אשר כפרה באמונתם. אשר רדתה מים אל ים, רצ"ל מחוף ים כספי המערבי עד חוף ים השחור המזרחי, ומנהר אטיל עד אפסי ארץ הצפוני לדרבנד. ובכל שטח הצפוני לדרבנד המשתרע מהר עד ים ברוחב שני מילין (ווערסט) אין מקום מבלי קברים, ורבים מהם קבורים באין סדרים מחוץ לשדירותם, נפוצים באופן מוזר מאד. וזקני העמים ינידו עלימו כי יהודים המה גם עובדי אליל שכיריהם אשר מטה לארץ מללם, ביום קרב בהלחמם עם מלכי מדי ופרס. ובעבור היותה ממשלת אדירה גזרה אומר, לקבור אנשי מלחמתה במקום הפרד רוחם מעל גויתם, ותקים באין מפריע, ולכן בצדק ישפוט השופט, כי זה רק פעלת ממשלת אל כזר, אשר מעת ההלה למרות בשמי מרומי הצלהה עד רדתה פלאים הכאיבה למלכי מדי ופרס, והיא עשתה לנעדרי' כדת החכמים אשר הנידו (עירובין י"ז א') מחנה היוצאת למלהמה וכו', ובמקום שנהרגו שם נקברים, ויש להמושלמני שיח ארבעים הגבורים, מפלאות מ' גבורים מפרתמי דרבנד. אשר נלחמו עם הכזריים, עד נפלם על חללי גבורתם, ואורך הספור בי.

והשלישי הוא המקום הנקרא קתדא (מישור בקעתי) צפונית מערבית לדרבנד בערך מהלך יום והצי ממנה, והמקום ההוא הכיל בקרבו שלש ערים סמוכות, הראשונה נקראה בשם חבראיי והוראתו החכמים מל' חבר שבדרז"ל, וכן בערבי קראו לנבור חבור ע"ש תושבי' החברים. והשני' חקלאיי (הוראתו אנשי אדמה כחקלא בארמי) על שם אנשי בית החצרים הכורמים אשר הספיקו בלא כסף ובלא מחיר מחיה לאחיהם החברים, וכה עשו כל ימי מרגוע נתנו חלק כהלק במשפט בני יששכר וזבולון, (אולי הם מצאצאיהם) ואולי זהו השערת אלדד בן מחלי המתיחס לשבט הדני, שנמצא כתוב בהמחברת המכונה בשמו וז"ל: עד שהביאו אוהו אל מרינות צין (ארץ בינא) וכו' ונפל לשבט יששכר שהם שוטטים בהרים על שפת הים והם בקצה ארץ פרס ומדי, והם עוסקים בתורה יומם ולילה ומקימים והגית בו יומם ולילה וכ' והם שרוים בהשקט ושאנן ושלוה, ואין שטן ואין פגע רע ביניהם וכו' עכ"ד ודעהו. — והשלישית נקראה דיה-זברי Зевари (הורתו [1]) העיר העליונה בשפת טטי) ובשלשת הערים האל הרגיעו מעולם אנשי התורה והחכמה, כי הטו עליהם חסד האוצמים הראשונים, לבלתי עבוד בם בפרך. ולכן עמדו במיטב המצב עד בוא קצם סביב לשנת ה' ת"ק 5500 ע"י האוצמים האחרונים, ומאלה נפוצו כל יהודי קוקז (מדברי שפת טטי) השמאליים, רצ"ל היושבים בצפון דרבנד אשר מושבם כעת בח"י מקומות בין הערים ובנותיהם. —

איברא! בקושטא קאמינא על יתר הפליטה מכ"י חכמיהם, אשר הבערו באחרונה בתבערת שאמיל הפריץ, חבל על ראבדין! כי עיני ראוי כד הוינא טליא גליונים מאירים, מעשה ידי סופרים מהרים, מהם ע"ד הקבלה (קבלת רשב"י זיע"א) ומהם על סוד העבור, ומהם על הדינים וכו', ובידי מורחי על התורה, וגליונותיו מלאים מזה ומזה הגהות וחדושים מועטים כ"י שני חכמיהם מהר"ר גרשון בן יאדאנאר ומהר"ר מרדכי בן. . . —

וכן תמצא בקבלת הר"א אבן דאוד שכ"כ וז"ל שאתה מוצא קהלות ישראל

---

[1] צ"ל הוראתו.

שהיו פושטות ממדינת וכו' ועילם וארץ פרס וכו' וארץ הגרגשי ונקראת גרגאן (שמענו שהיא מדינת גרזיאן בג' דגושה כידוע) וטבסרטאו (הלק ממדינה הזה נקרא גם טבסראן כנ"ל) עד נהר איטל (כצ"ל ובאיזה ספ"ים אובל בט"ס והוא נהר וואלגא הנקרא אטיל כו"ז) שהיו שם גוים כזריים שנתגיירו כו' עכ"ד. אמנם הנראה עליהם מכל מה שחפשנו אודותם. הוא היות רוב עסקם בחכמת הקבלה העיונית גם השתמשם בעת מן העתים בקבלה מעשית (וזה מצאנו להם עד סביב לת"ן לאלף הששי. היא העת ההלכה אחורנית ותולך גם אותה שוללה, עד הורידה תחתית מבלי מצוא גואל לה להחיותה כיום הזה), וכן האמינם ביתר שאת באמונות החצובות מהררי ההכמה הזאת, באמונת גלגול הנשמות, ומציאות השדים וכיוצא, והנני להעמידך על תבנית אמונתם במציאות השדים, כפי מה שמצאתי בדבריהם נ"ע (רק בשינוי הלשון) והוא יקר מאד: יאמרו שהשדים הם מינים שונים זה מזה, יש שהוא כח רוחני לבוש גוף בלתי מורגש לאחת מן המש ההרגשות. באשר הורכב רק משתי יסודות זכי העין. והן האש והאויר, ומזה הם רואים ואינם נראים, גם יאכלו וישתו להיות תמורת הנתך מהם מהלהות השרשיות שיש בהם מחלק האוירים ולפי שאינן נאותות ממש כשרשיות יפסידו לשרשיות דבר יום ביומו. עד שאתך חלק רב מהנה, ויהא בלתי אפשרי לקום בתוכם, וזהו סבת מיתתם כבני אדם, וישתנו בחרבות ובקצות מקומות בלתי מוכשרים לבני אדם: ויש שהם צורות ברואות, ועדרי הגוף, מסכימות עם נפש המדמה, ולהם כונו רבז"ל במדרש שנבראו בע"ש בין השמשות, ובא לבראת גופן וקדש שבת ולא בראן. והם דקימי עלן כי כסלא לעוניא. ויש שהם רוחות הרשעים גרושים ממעמדם לרוע ממעלליהם, ונגזרה עליהם מאת החכמה העליונה שישוטו לזמן מה באויר העולם, ושמה יענו באין מרגוע למען ישאו את עונם ושב ורפא להם. — דוק ותעמוד בזה לישב מאמרים רבים המדברים מזה הנראים כסותרים זא"ז. —

הלשון המדברת בין יהודי אזרחי קוקז היא שפת טט"י (זולתי היהודים במחוז גרוזיאן שידברו אך משפת גורזיאנית) ודברי הר' טבילי עילם אזיא שכתב: „היהודים שמהי (בארצות הקוקז) ידברו בלשון פרס בלעגי לשון ובעמקי שפה, ללא אמת הם ביותר החזיונות אשר חזה על ארץ קוקז. אולי על היות נמצאות בה מלות רבות קרובות ללשון פרס השערו כן. אמנם לא כן הוא כי היא שפה אחרת נבבדה — למדנוה מהטטים (לא נמצא זכרם בשבי"ע — שם האומה כשם השפה — וגם הם יאמינו במחמר נביאים) השוכנים בין הררי קוקז הדרומיים למהוז דאגיסטאן, ואולם יתכן רק היותה בני אם אחת (ואנהגו בארנו על ידיה מלות רבות סתומות בתלמודים ובמדרשים, אשר עד הנה היו התולות בערפלי הדמיון הכוזב, ולא מצאו כל אנשי חיל ידיהם לדעת באורם האמתי מחסרון ידיעתם בלשון הדרושה לדברים ההם) עם שפת פרסי וקורדי כמ"ש על שפת רוסית ופולאנית וטשכית ובולגארית כו'. שיצאו כולם מבטן הסלאווית הישנה 1).

בספר הישר (דה"י) בני עילם שושן (כצ"ל וכס"א שופן בטעות) מחול חרמון.

שושן הוא שושן הבירה אשר בעילם המרינה (ע"ד ויקרא שם העיר כשם

---

1) האמת ע"ד שפת טט הוא, כי היא לקוחה משפת פרסית ומעורבת עם מלות ערביות טורקיות וכדומה. ה.

בנו חנוך, וכנודע) הוא המדאן שזכרנו ובימי קדם נקרא גם סבזואר (Собзеваръ), והיא יושבת על נהר אלואן, אולי נקרא כן על שם שיוצא מארץ אלאן אשר מהלאה להרי אררט (ראה יוסיפון הקצר פ׳ צ"ו) והוא נהר אולי הנזכר בדניאל (ה"ב) ואני בשושן הבירה אשר בעילם המדינה, וארא בחזון ואני היתי על אובל אולי, וכתב אב"ע בשם יפת הנודע, כי היה רק במראה הנבואה, כי דניאל היה בבבל כשנהרג בלשצר (המראה היה בשנת שלוש לבלשצאר) ורבינו סעדיה אמר אובל אולי, שער אולי, כי לא נמצא זכר נהר בשושן (אולי לא ראה המציאות) ואחרים הכריעו שהיה דניאל בעילם (ושב אח"כ לבבל) רק ראה בחזון כאילו עומד על נהר אולי: אבל מצאנו במכילתא מאמר מאמת דברינו שהיה בעצם בעילם על נהר אולי, אמר ואף בח"ל לא נדבר עם הנביאים אלא במקום טהור שכן אתה מוצא בדניאל ואני הייתי על אובל אולי, ואני היתי על יד הנהר הגדול הוא חדקל, וכן יחזקאל הוא אומר על נהר כבר כו׳ ודו"ק. ושם מראים קברות מרדכי ואסתר, והא לך תכונת בית מנותתם, כפי מה ששלחו לי חכמי המדאן יחנם ד׳; הבית ההוא נבנה בתמונה מרובעת, ושטחו לערך ל׳ על ל׳ רגל, ובאמצעו שתי ארונות מעץ יקר (בפרסי שימשאט) שכובות ראשן ומרגלותן מזרח ומערב, וחרות על הארון הימנית ג"פ אלו: איש יהודי וכו׳ (אסתר ב׳ ה׳) תודיעני אורח חיים (תהלים י"ו י"א) אז יבקע כשחר אורך כו׳ (ישעיה נ"ח ח׳) וכן חרות על השמאלית ג"פ אלו ותכתוב אסתר כו׳ וישם המלך כו׳ ומאמר אסתר, ותאריך כזה: ראש זה הקבר צותה עשותה האשה הכשרה והצדקת מרת נמאל סתאם האחים החכמים הפקידים הרופאים מרואי נמאל אל דוולת יחזקיא ונניאל ימואל שנת א׳ תרפ"ח (אולי 1688 לפטירתם כי אמרו שהוא קדמון) וממעל לארונות תלוי׳ ביצת בת היענה (בערבי אל-נעאם ובפרסי אן שתו"ר מור"ג תרגמהו שטרויס) קשורה בשלשלת ברזל: ושמע הפלא הזה (כי התאמת אלי מפי עדים רבים ונאמנים לא א׳ ולא ב׳ אולי יותר ממאה, גם כתבו לי כן חכמיהם) כי מקום צר הזה יכול בכח הלקי יותר מן ג׳ אלפים נפש אדם, ולפעמים עד ארבעה אלפים, באין הבדל בין שלשת לארבעת אלפים הבאים לשפוך שיחם ולהשתטח על קברות הצדיקים בימי הפורים במשפטם בכל שנה ושנה. וזהו פלא נשגב מפורסם וכרון המקומות מעט מחזיק את המרובה) ומימין פתח החצר הראשונה אשר לו גנוז ובזמן מה בלתי ידוע לי) כמה ספרים קדמונים, גם קבלה בידם שנקבר שם חכם א׳, ובכפר תוסיר-כן Тусирканъ מהלך 6 שעות מהמדאן מראים קבר חבקוק הנביא. —

חרמון הוא ארץ „ארמעניא (ארמניא)‟ והוא מני (ירמיה נ"א כ"ז), אמר השמיעו עלי׳ (על בבל) ממלכות אררט מני ואשכנז (על היותן יושבות על יד מדי וסרות תמיד למשמעתה. תיב"ע קרדי הורמיני והדיב, „קרדו הוא מחוז קורדיסטאן, הורמיני או חורמיני ארמניא היושבת בגבול דרומית מערבית למחוז דאגיסטאן, וידוע שא"י הוא במערבית דרומית לנו, ולכן גלינו דרך ומהלאה לארמעניא כדברי עמוס (ד׳ ג׳) והשלכתנה ההרמונה תיב"ע מן הלא לטורי הורמיני, ובאיכה רבתי, נשקד עול פשעי כו׳ הריני מגלה אותם דרך„ ארמניא שהן „כרכין ומחוזות כו׳, ולזה כון יב"ע שתרגם ולמני מצור ועד נהר וים מים והר ההר (מיכה ז׳ י"ב) ודמן הורמיני רבתא (Великая Арменія)): ואנב אעיר על דברי הרד"ק שפי׳ והר ההר ועד הר

ההר, והוא הר ההר שמת שם אהרן, והוא א' מגבולי א"י כמ"ש מהר ההר תתאו לבא חמת· שגגה יצאה מלפניו כי זה הוא נמנע לומר שההר שמת אהרן הוא ההר שבגבולין, כי ההר שמת שם אהרן, הוא על גבול ארץ אדום (במדבר כ"א כ"ג) היושבת בדרומה (דרומית מזרחית לדעת הגר"א) של א"י, שהיא א' מג' ארצות היושבות בדרומה של א"י כדברי רש"י בגבול מסעי, וההר שבגבולין הוא נקודה צפונית מערבית לא"י כמש"ש (ל"ד ז') וזה יהיה לכם גבול צפון מן הים הגדול התאו לכם הר ההר, מהר ההר לבא חמת. והוא טורי אמנון, (בפ"ק דגטין ע"ש ועיין ר"ש בשביעית פ"ו מ"א שכתב כדברי, והוא מבואר). ושמענו שלמעלה מהרי ארמניא בחבל הים נמצאים בין ההרים מין אנשים בעלי עין אחת במצחם, והם גבורים[1]), וכן שמענו שנהר סמבטיון הוא קרוב לארץ ארמניא, אך הדבר הזה בלתי מבורר אלי. אבל נאמין אמונת אמן (בנדר שנדרוה בעלי אסופות נ"ע שהיא דבר מה לא הושג למאמין ההוא מצד ההוש כי אם מצד הקבלה איש מפי איש שהושג בזמן מה בחוש לאיש או אנשים גדולי הפרסום) במה שסופר ממנו בתלמודים ובמדרשים, דברים ככתבן ממש כמו שהם, (אינו נהר גוזן כדעת הרמב"ן ז"ל בדברים ל"ב) והסגלה שספרו בו איננה מן הנמנעות הבלתי אפשריות גם אצל השכל לציר מציאותן, כיתרון או שווי צלע המרובע לקוטרו או קבוץ הפכיים כו', שנדחה מפני' בשתי ידים, המסורת שיש בידינו מאבותינו. אבל הנה היא ככל המון הסגולות אפשריות להצטיר מציאותן הנמנעות אצל הטבע ואמיתות אלינו מצד הנסיון או ההוש, באופן שאין לכחש מציאותן אף מבלי יכולתנו תת להנה סיבה הקשית או התכליתית, וככה נוכל לכרות אמנה לדבר מה אפשרי בעדות הקבלה הרצויה, וככה השום אסף המנצח בס' תהלות אמר, אשר שמענו ונדעם, אבותינו ספרו לנו הרי השוה את הקבלה מהאבות החפצים שינחלו ביניהם אך האמת והצדק, להידיעה המהקרית המיוסדת על אדני המוחשות והמושכלות, וכן דבר משה, אמר לא ידעום (דברים ל"ב) על הראיה לא שערום אבותיהם אף בהעתקה מהאבות, וזהו היותר מרגיז היסוד בהתמוטטה, ולא ירדנו בזה, אלא נגד השואלים שלא כענין, המבקשים כמנו לעקור התחומין אשר גבלו הראשונים. והבן. —

לקוטים מכתבי יד של הרב ר' יעב"ץ מדרבנד. [2])

1) קבלה בידינו שהמדינה דאגיסטאן או טבסראן (הוראתם מקום הרים) היושבת על חוף ים כספי המערבי בין הררי קוי-קאזוס היא מארץ מדי, והעיר שומכי אשר במחוז שירוואן, היתה לפנים עיר המלוכה למלכי מדי (ואולי הוא שאמרו בקידושין (עב"א) ערי מדי זו נהונד והברותיה, מאי חברותיה אמר שמואל כרך מושכי הוסקי, אולי מושכי הוא שומכי שזכרתי בחלוף אותיות כמנהגם והוסקי היא העיר שקי במחוז הנ"ל) והיהודים הגרים שם הם הגולים ע"י שלמנאסר מלך אשור

---

[1]) התימה על הכם שכמותו שיאמין בספור הזיי כזה, אף כי בעל שלשלת הקבלה כתב כי בגלילות סיטיאה (Scythen) יש אנשים שאין להם אלא עין אחת במצח (ד' ויניציאה דף צ"ג), והעתיק ממנו בעל סדר הדורות (מהדורא חדשה צד 30); ומקור ההגדה הוא ספור הירודוט (III, 116 IV, 13.27) אודות הארימאספים, אך לא בזמן הירודוט אנו חיים. ה.

[2]) אף כי תוכן דברי הרב הזה באו למעלה בדברי הנוסע, גם נכללו במאמר הקודם, בכל זאת מצאתי לנכון להדפיס דברים ככתבן, כאשר מצאתי אותם אח"כ בחבילות הכתבים. ה.

מן האמורים בכתוב (מ"ב) ויגל את ישראל אשורה וי [illegible] גוזן וערי מדי. —

2) בשפת טט יאמר לשנים (יסודי) דודו, כהברת טוט, אבל בסמיכות ישתנה ויאמר דו כמו לשני גופים יאמר הטטי „טנדו" (עיין ערוך ע' טנדו בפירושו האחרון, טן: גוף, דו: שנים. —

3) יש עוד קבלה בידינו שלא חזרו אבותינו לארץ הקדושה, לא עם ירמיה, כיתר אחיהם, שירמיה החזירם ויאשיה בן אמון מלך עליהם (מגילה י"ב י"ד ב') ולא עם עולי בבל, לכן בנין ב"ש והרבנו לא ראו, והיו נחשבים במעלה שניה אחר בני בבל, ונקראים בשם כבבל, לא כיתר הגליות שיקראו בשם הכללי (וכן אמרו (סנהדרין י"א ב') וכתוב לאחנא בני גלוותא בבבל, ולאחנא דמדי, ולשאר כל גלוותא דישראל, ועל היות רב הדרך ממדי לא"י יותר מבבל לא"י, אמרו הגוזל את חבירו יוליכנו אחריו אפילו למדי, על היותו מקום מסוים לגרות היהודים היותר רחוק. —

4) יש עוד קבלה, שבעת רודפו על צוארם בלי חשך מאדוניהם הקשים, רבים מהם ברחו ונמלטו ארצה סינים (חינא) וארצה בוכאריא. ואגב אעיר על מ"ש בהמגיד שנה 12 צד 84 שנמצא בחינא אבן אחת חרות עליה תאריך וזהו נוסחה: „כודאי בוי כאנתי ארבע בשבת מאתו סיון רוז דהסה אלף תשעה מאה דהדוי". ופרשו בו דברים שאינם, ואתבונן והנה הם בשפת טטי המדברת בין יהודי דאגיסטאן, אמרתי אכן נודע הדבר אשר דברתי שהם המנדחים מארץ הזאת, וכן באור התאריך ההוא: „כודאי בוי כאנתי", = אלקי הבית הזה (אולי היתה נתונה בקיר בית תפלתם), „מאתו סיון" = חדש סיון „רוז דהסה" = ביום שלשה עשר אלף תשעה מאה דהדוי = שנים עשר. אולי כונתו 1912 לגלות ע' השבטים, הוא שנת 5116 ליצירה, שרשמו להם זמן יציאתם ממדי או ממקום אחר [1]). — ורבים אשר מאנו אז לעזוב את ארץ מגוריהם, עונו שפה באין מרגוע, תחת ידי הכאנים המושלים בעת ההיא, ורבים המירו כבודם באלילי נכר הארץ, וילכו הלוך וחסור עד כי נשארו מתי מעט. וביחוד מתחלת אלף הששי והלאה החל לערב שמש מצב החיצוני והפנימי, כי בימים ההם ההלו הכאנים להתגרות מלחמה איש ברעהו, והיה כי יכרע באן א' שדוד לפני איש מלחמתו, ימהר יחיש לדון דיני דגרמי (כי יאמר בשחיתותם נלכרתי ובמהמורי פשעיהם נפלתי בל אוכל קום), ביהודיהו אשר מבשרו יאכל ומעורו ילבש והם לו, ורק על היהודי האומלל יריק חרבו.

5) ויגורו היהודים בעת ההיא על שלשה סעיפי סלעי עד, מלבד מגוריהם בחצרי הגוים אשר סביבותיהם, ובשלשתם לא ישבו בהם כי אם היהודים לבדם. הא' בזמן היא העיר קולקאת אשר על נהר קודייאל, ותכונת חרבותיה מערבית לקובא בערך $1^1/_2$ ווערסט ממנה, וקבלנו שעמדה על תלה קרוב לאלף שנים, עד עבור

---

[1]) כבר ידוע מזמן רב כי הרשימות כספרים מיהודי כינא הן מעורבות במלות פרסיות, ודברו מזה הצרפתי סילוועסטר דע סאסי בחלק ד' מן Notices et Extraits, האשכנזי אייכהארן במבואו (חלק כ' צד 579 בהערה) ואחרים. ה.

עליה נאדיר שאך מלך פרס בשנה 5491 לבריאה עם חיל צבאיו לקרוא מלחמה על כאני מדי ויצו עליהם הרבו הקשה ויבתקום על הרי בתר, ואת העיר ערו עד היסור בה, ויתאספו הנשארים וישבו בקובא עד היום הזה. ואחר נהרו אליהם המונים מהיהודים אשר ישבו בחצרים כמו קלא-נרק וקוסארי, וכו'. — השני' לו בזמן. היא הנקראת — אבא סאווא, ותכונת חרבותיה דרומית מערבית לדרבנד בערך ז' ווערסט ממנה, על מישור הררי מוכתר בצחיחי — עד. והיא היתה למעי מפלה בשנת ה' תקנ"ז לבריאה, ע"י סורחב-כאן, כאן של מרינת קומוך בארץ קוקז, בחמת איש מלחמתו שיך-עלי כאן אדוני דרבנד, ולקח בשביה קנ"ז נפש אדם, ושאריתם מצאו להם מנוחה בדרבנד העתיקה. והשלישי הוא המקום הנקרא קתדא צפונית מערבית לדרבנד בערך מהלך יום ותצי ממנה, והמקום ההוא הכיל בקרבו שלש ערים סמוכות א) בשם הבראיי, ב') הקלאיי. וג') דיה זברי (הוראתו העיר העליונה בשפת טטי) ובשלשת הערים האלה, הרגיעו מעולם אנשי התורה והחכמה, כי הטו אליהם הסד האוצמיים (אדוני הארץ הראשונים לבלתי עבוד בם בפרך, ולכן עמדו במיטב המצב ההוא, עד בוא קצם סביב לשנת הת"ק ליצירה ע"י הפראים שוכני חגוי הסלעים. —

6) מן יתר הפליטה מכ"י הכמיהם אשר הבערו באחרונה בתבערת הפראים הפריצים עיני ראו גליונים מאירים, מעשה ידי סופרים מהירים, מהם ע"ד הקבלה, ומהם על סוד העיבור ומהם על הדינים, ובידי מזרחי על התורה וגליונותיו מלאים מזה ומזה הגהות וחידושים מועילים, כ"י שני חכמיהם מהר"ר גרשון בן יאדגאר ומה"רר מרדכי בן ....

7) אני יעבי"ץ בקרתי את בתי החיים שבאסווא יום א' חוה"מ פסח ה' תרכ"ח ומצאתי ציון א' בכתב בולט וז"ל אות באות:

על אלה אני בוכיה עיני
עיני יורדה מים ביום ש
שנפטר אברהם קרא בר
יצחק ביום רושאן
בשבת בתשה באיו בעשרה
בו הלך לקבו
לקבורה שנת ה' תקי"ח

ולא מצאתי שם ציון עתיק מן ה' תמ"ז ליצירה ושמו אהרן בן יוסף, העתיקו משארני בהמגיד. —

איזה כתבים מדרבנד והכפרים הסמוכים.

בעזה"י להוודע ולהגלות היות אנחנו קהל מהרינא קבלנו בהסכמה בלב להיות עושים כאשר קיימו וקבלו כל עדת ישראל זה יתנו מחצית השקל שני שאיינ פול הורוס וכל אשר ה' יזכנו לפרק בתולה נשאת ואלמנה ינדר המשה עבצי פול חאן ואם יזכנו ה' לבן ברית מילה ינדר כמו כן חמשה עבצי פול חאן וכ"ז עפ"י דברי שד"ר ח' ר' ישעיה דוד זאב אשכנזי הי"ו הגבאים הממונים יהודה בן ישראל

שאול ב״ר ירמיה נחום ב״ר צמח ובאופן אם יקבצו ואם לא יקבצו מחויבים הגבאים למסור כסף ה״ק הנ״ל ליד שלוחי צפת ת״ו בחשבון צח ונקי לכל מי שיצא מתחת ידו אגרת הכמים ות״י מ״ר שד״ר הנז׳ הי״ו ימסורו לידו ועל דבר אמת וצדק חתמנו שמותינו פה דרבנד יע״א ר״ח אייר תקע״ו.

יהודה בר ישראל גבאי. שאול בר ירמיה גבאי. נחום בר צמח גבאי. וכל קהל קדוש מהרקי. ר׳ יונתן בר אהרן. חנון בר מתתיה. חזקיא בר עקיבא. בנימן בר חנוכה. חנוכה בר מרדכי. משה בר זרובבל. שד״ר מעי״ק צפת ת״ו ישעיה דוד זאב אשכנזי.

ב״ה יום ד׳ ט״ו באדר שנת תקפ״ז לפ״ק פה דרבנד יע״א.

אליכם אישים אקרא הידידים האהובים לשמים ולבריות המסולאים בפז דברי שלום ואמת אמ״ת מאר״ש תשמ״ע והשמים יתנו טלם טל אורות טליך הרבנים המובהקים הנשרים הרמים: פרנסים ממונים רוזנים הקצינים די באתר שירואן יע״א ועל ראשם הגביר הנשיא המכובד שמו נודע בשערים דויד מנשה הי״ו ודבי אקצי ורבי רחמים הי״ו ועל כל ק״ק מגדולם ועד קטנם אחד כהנים לוים וישראלים ה׳ עליהם יחיו ירבו ויעצמו במאד מאד ותמלא הארץ אותם בטירותם ובחצריהם אבי״ר.

אחרי דרך מבוא השלו״ם מן המודיעים ולפנים עיננו לה׳ תלויות על עמו ועל ארצו ארץ הקודש שיבנה וארמון על משפטו יושב ועוד ישבו בה זקנים ונערים השקט ובטחה אריכת ימים ושנים דשנים ורעננים עד עולם סלה: אחר השלום והברכה כי למפורסמת אין צריך ראיה הנה ידעתים אם לא שמעתם איך שבהיותי מגורש ומטולטל לשמוע שריקות הדרי״ם ולתקן מנהגי ישראל תורה ויגעתי ועדיין לא מצאתי לי חברים · ותלמידים הגונים כדרך הדת והאמונה והנני יושב לבדי מן הבלי הזמן ותחבולותיו ע״ד הכתוב ישב לך לבדך וכמו שפירש הרמב״ם ז״ל בספר המדע אשר בחיבורו הגדול אך מצפה אני לתשועת יו״י שינמלני כרחמיו יען ששלחתי תלמידים משולחים להרב הגדול הגאון המפורסם מופת הזמן והדרו הרב ר׳ ישראל מרוזין הי״ו די במדינת פולין יע״א ובטוח אני בדברי רבנן קששאי שאמרו יגעתי ומצאתי תאמן ובאתי בקיצור נמרץ כי יקצור הירועה וישמע חכם ויסף לקח ודי בהערה זאת·· אחר סמוך הוא נעוץ סופו בתחלתו סוף מעשה במחשבה תחלה זהו סוף דברי אמת וצדק זאת בקשתי מכם שתעשו עמי חסד בלבב שלם שתשלחו לי מנדבת ידכם הטהור כל אחד ואחד מתנות ראויות והגונות ביד מוכ״ז משה ואלעזר אחים יען כי לא יש לי מעיר לעזור ואין לי שום עסק ומשא ומתן בעולם כאשר כל יודעי ומכירי יעידון וינידון גם תדעון שזהו דבר אמת לכל מאמיני דתינו שהמתביש ונותין יש לו שכר פחות ממי שנותין מרצונו וזהו רצונכם שאיני היום לפניכם להתבייש.. ממני וכמבואר ביורה דעה סימן רמ״ט שמעולות הצדקה שתים שהן ארבע דהיינו שמונה מעלות ועל זה אני חוז״ר נאו״מר אמ״ת שצריכים אתם להשתדל בכל מאמצי כחכם ותוציאו את הדבר לאורה במהרה ושתעשו עמי כראוי וכהגון ומרוב בטחוני קצרתי ובודאי מצפה אני כאריה על המצפה לתשועתכם יען כי זרע ברך ה׳ מפזז ומכרכר להחיות רוח שפלים כאשר רוחי שפלה היום וגם אני

חותם מטה בתפלה לעני לפני שוכן מרומים למען תשכנו במשכנות מובטחים ומסכת כתובות והלכות פריה ורביה וספר תולדות אדם לא יסורו מתוככם גם מתן דמים יתנו ובנחלה בלי מצרים עד בלי די ומשביע לכל חי רצון בחיי אריכי ועין בעין תראו בשוב ה' ציון והיתה לה' המלוכה וישמע קול מבשר ויצמח פדותינו בעגלא וכו' ואז יתקיים קול אומר קרא ואומר מה אקרא לעברים [בן] תביטו ולחורשים תשמעו ולאלמים ולנעלמים תפענהו ולפוסחים תרלג ותילק (?) על ההרים תקפ"ז על הגבעות לפ"ק [1]) .

כנהר שוטף שלום שלום מרובים להחכמים השלימים ולהגברים והאמרכלים המרומם תתברכו כולכים בברכה המשלשת בתורה בבני היי ומזוני בכל אתר ואתר גורנסתן יע"א ה' עליהם יהיה כצינה רצון תעטרים יהיה עד כי יבוא שלו ואחד"ש באתי לדבר על דבר האי גברא צורבא מרבנן ה"ה איש סופר מהר ממלאכתו הנבון החכם המרומם הכבוד ר' אברהם בכה"ר יקותיאל הי"ו על כן תדעון המוביל כתבה דנא הוא כותב ספר תורה מגילה תפילין ומזוזות כדת וכהלכה וכל איש אשר ידבנו לכו לקנות ספר תורה לבית הכניסת אשרי הוא ואשרי חלקי ועל כל פנים וכל אשר אין תפלין בזרועו ומזוזה בפתחו למהר ויחיש לקנות מיד המוביל כתבה דנא אם יגזור ה' בחיים בהזרתו מן דגיסתן לגרגיסתן לחיים טובים ולשלום האיש אשר שלא ימצא לו תפילין ומזוזה אקנסיהו בקנס גדול ולא יהי להם פתחון פה לומר יען שלא ימצא ממי לקנות התפלין וגם להעניקהו מפרי צדקתן להטיבו בכל הטוב מאשר ברכם ה' והוא גם הוא ראש אתרא הכם מקהל קדוש שירוון יע"א וגם הרבה להטיב לאנשים הבאים ממרנתכם למדינתו ויען כי השעה דחוקה לו דין גרמא לצאת ממחצתו צרכים אתם לעשות לו כבוד ולאברם הטיבו בעבורי כה דברי אהובכם המבקש אהבתכם ודורש שלומכים ושמה בהצלהתכים לראיה באת על ההתום יום טוב כסלוי שנת נד'תי יש'ר'אל' יכנו'ס' [2]).

הצעיר יחיאל יהודה אשכנזי.

יום ד' כ"ב לחודש טבת שנת תר"ה לפ"ק.

מורים אנחנו ח"מ שיבירדנו לנו את ר' יצחק ברבי יעקב לדיין לקהלינו יושבי דרבנד יע"א ועל פיו יהיא כל דין וכל משפט הנוגיע לדתינו וכל הדבר הקשה יבואו הוא בעצמו וישאל מרבינו מרב הכוליל ר' אליהו ברבי מישאל הוא יהיא ברשות הרב הנ"ל ואנחנו ברשותו וכתבנו בשביל ר' יצחק הנ"ל שכר בעד שנה תמימה סך מאה ועשרים מגת זאת ועוד שרבינו הגדול יברור שני אנשים לפרנס חורש לישב אצל ר' יצחק הנ"ל בעת הדין וכל שום מעות שיגיע לר' יצחק הנ"ל מגט והליצה יגיע לשני פרנסים — והם של קהל ושני פרנסים שבירדנו זרובאל ברבי

---

[1]) החתימה קשה לקרוא ותחלתה ... הצעיר אליהו ב״ר מ״שאל, והיא הרב הנזכר למטה.
ה.

[2]) מאותיות הנרשמות יהי הפרט ת״ר.
ה.

עקב ואליהו ברבי עמנואל והם ג"ב עד שנה תמימה יסורו למשמעת הדיין והדיין למשמעת הרב הכוליל והכל שריר ובריר ואמת ונכון וקיים —

במה"ק בנימן יששכר. נאום בניאו בן יעקב. נאום חנוכה בן יששכר.
נאו סמן טוב בן יהונתן. נאום מרדכי בן עקיבא. נאום אלקנה בן אחיטוב.
נאו' אברהם בן אברוס. מרדכי בן ניסאן. נאום אלעזר בן חזקה. נאום ירמיה
בן רבה. נאום עקבה בן יעקב. נאום בבא בן יקותיאל. נאום אליאו בן
עמנואל. זרבבל בן יעקב.

כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפניו כי מלאך השם צ"ה.

אב בחכמה בתורת אלהים חיים. לא פסק מגרסא בקר וצהרים. יהי רעוא שבימיו יבנה ירושלים. הורה דרך תשובה ליהודה ואפרים. ויפוצו מעינותיך חוצה מקור חיים. ה"ה אוהבי אדוני מ"ו נ"י פ"ה ע"י המאור הגדול המאיר לארץ ולדרים. מרביץ תורה לעדרים. כל רז לא אנוס לו ולא טמיר קרנו ומזלו ירים. וכסאו מעל כל השרים. מוהר"ר אליהו הי"ו. יתרץ קושיות ואבעות הפסקים. צדיק הוא מושל ביראת אלהים. חשוב כאדם הגדול בענקים. קיבל מיסני תורתו בקילות וברקים. ה"ה האלופ הדיין המצוה יורד לעומקי דדנים. מופלג ומומחה שבת תהכמוני כל דין כמוך כשילי והיני. כמוהר"ר יצחק יט"ל כירא.

יורנו אבינו ויתמוך לבבנו ליכנו הלל בקרבינו באמור אלינו כל היום ישמע אל מפי אבינו ויאמר להביא ספר הזכרונות לפניך איש אומנות ורב ברכות מברכותיך ברכנו מתורתך למדנו אדרת צמרת גולת הכותורת מעשה הסוכך ביקר ותפארת. ובישועתך תרום קרנינו כי עמך מקור חיים באורך נראה אור. אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה חותם תכנית מלא חכמה ודעת ויראת השם מגישי מנחה ומשפט וצדקה בהר מרום יש השרידים אשר ה' קורא גוי צדיק נוצר אומונים הנה הנם הדביקים ומחוקים בתורתו זריזים מקדימים שלמים וכן רבים היושבים ראשונה על שערי הקהילות קדיש אשר בעיר דרבאנד יע"א ובראשם האשל הגדול מופת דורינו ראש שבטי ישראל החכם הכולל ריש גלותא סיני ועוקר הרים כמוהר"ר אליהו יזיי"א וע"ש האלופ היושב בשבת תחכמוני כמוהר"ר יצחק יצ"ו עם כל שאר שלטי הגבורים ומצדקי הרבים ה' עליהם יחיו והיו לעולם לפני אלהים היים עד העולם כירא. נ'ס'ו.

והנה אנחנו עבדכם החתומים בשלהי הנשתוון באנו בשורותיים אלו לגלות מעכ"ת הנה שפתי לא אכלא מהרימי קולי אל ה' בקול תפלה יעלה מעלה מעל נבוה על מרומי הצלחות בשובע שמהות אכי"ר רא תבוא למיקם קמי מרנא להודיע איך נפל ביניט דין אחד על ענין שני ישראלים שהלכו מכאן וזה שמם אברהם ואבנר ולקחו עמהם סחורות הרבה ומעות הרבה ועכשיו ב' שנים ומהצה יש שמענו שנהרגו על שפת נהר סמבור לפי שהיו רוצים להלך בארק בממרג לקנות להם בקר ומריא וסוסים וגם תפשו מכאן גוי א' בשכירות להלוך אותם עד כורא וזה הגוי בא בכאן ואמר לנו לא הלכתי עד כור"א אלא עד קודייאל קובא הנחתי אותם וחזרתי והם הלכו עם גוים אחרים בפורים הלכו ובתשעה לחודש אייר

נפל בכאן קול הברה בעיר שנהרגו ב' בני אדם על שפת נהר סמבו"ר ולא ימצא שם שום אדם שמכיר אותם מאזה עיר הם ומאזה כפר הם תכף ומיד אמרנו באומדנות הדעת שהם ב' ישראלים שלנו הם אברהם ואבנר ומיד שלחנו כתבים לקובא אצל ק"ק ואכסניהם שלהם לחפש אחריהם אם יצא באותם הכפרים בחיים והם הלכו ולא מצאו חיפוש אחר חיפוש באר'ק בממר'ג ובבל אותם הכפרים אמרו ולא באו בכאן ומעולם לא שמענו וגם אנשי אר'ק כיון ששמעו שיש ב' בני אדם הרוגים על שפת הנהר הלכו לא מצאו שום דבר, ואח"כ בא כתב אחד לקובא מן קהל פאנדרי וזה שמם שנכתב אברהם מרדכי פסח פדרי וזה נוסחו ששלחו לקובא אצל אה'רן ב'ן ער'ב בלשון פרסי ואני הצעיר העתקתי בלשון הקודש וכך כתבו שמענו מן גוים מסל"ת עבריהם של כאן אמרו לנו אנו שהיינו הולכים אצל הצאן בייתק ר"ל לעדר מן שפת נהר סמבו"ר אחר פורים וראינו ב' בני אדם הרוגים מושלכים אמרנו נלך אצלם וראינו כיצד הם ומי הם וא' מן חבירנו אמרו לנו מה איכפת לנו לילך אצלם נלך לדרכינו אבל ראינו ב' כילה ר"ל פפך א' אדום וא' כילה פארדרי שחור מושלכים אצלם וגם ב' דושו פנים שלו ג'א'ג'ים אדום וגם יתר של סוס נפל אצלם לא לקחנו שום דבר ואחר החזרה באנו מכאן ומאתו מקום לא ראינו שום דבר ולא ההרוגים אלא דווקא ב' ידים ורגלים נשארו והשאר אכלו החיות רעות ומזה נשמע לנו בראיה ברורה ובאותות המכחות שהם אלא ב' ההרוגים יען סימן מלבושיהם ניכר שלהם הם זאת ועוד אחר כל אנשי קובא יודעים שנהרגו בבירור ומן הגוים מסל"ת שמעו כמה וכמה. וגם קנו כל ממון וסחורה שלהם אבל אינם מעידים בפרהסיא שמתפחדים מן דת של אורוס ועכשיו באין אלין איתתא לפני ב"ד ואומרין בעלינו נהרג ואנו רוצים לינשא עד כתי אנו יושבין עגונא ואנו נכונים על זה הענין שמתפחדים משום קולקולא דדין לפי שאין אנו מומחים ואנו פוסחים על ב' הסעיפים וככה חבאלו (?) אותו מתניכם חגורים ומקלכם בידכם אוי לדור ששופטיהם צריכין להשפט ואין אנו יכולין להוצא את הדין מחשיכה לאורה אבל בטור א"ה סימן י"ז בו כתב הכל כשירים להעיד לה עדות אפילו עד מפי עד או עבד או שפחה או גוי מסל"ת אפילו עידות פסיל מדאורייתא אם מסיח לפי תומו נאמן הוא מה' נשים שחזקתן שנאות זו את זו אבל אם לא בא עד בדרכים הנזרים [צ"ל הנזכרים] רק יצא קול הברה בעיר שמת אין משיאין את אשתו שאין מעידין על האדם שמת אלא כשיראוהו שמת ודאי ואין בו ספק וגם אפילו שמעו שמת פלוני במקום פלוני כך וכך צורתו וכך סימניו אין אומרים באומד הדעת פלוני הוא עד שיעיד פלוני הוא ויכיר שמו ושם עירו וגם אין מעידין על סימן מלבושים אין סומכים שמא השאילם לאחירים או מכר בדרך ומלא מזה הדינים בכל הפוסקים כל כי שרוצה ימצא בפירוש בית יוסף ובש"ע וט"ז ובח"מ ובכללות הרמב"ם והרא"ש והרשב"א י).

י) השאלה הזאת לא נשלמה. ה.

ב"ה יום וא"ו עש"ק ה' חנוכה שנת תר"ז לפ"ק פה גראזנע.

כבוד אהובי ידידי עוז הרב המופלא אי"א חסיד ועניו נזר ישראל
ותפארתם תהילתו מלאה ארץ כבוד קדושת שם תפארתו כמו"ה אליהו
נרו יאיר ויופיע עלינו ועל כל ישראל עד ביאת המושיע א'נ'ס'ו'.

אנב דאיתרחש נוסע מהכא להתם מצווה וחובה עלי להודיע למע"ל כל הנעשה תחת ממשלתו ומאן מלכי רבנן: הנה עת בואי לעיר נראזנע שמעתי שריקות עדרים עדרי צאן קדשים ומחלקותם למשפיחותיהם — והנה העם בוכה למשפחותיו: כי גם המשפחה בעצמה נתפרדו איש מעל אחיו: זה שואל לבינה וזה נותן לו טיט וזה עומר עליו ופוציע את מוחו: ובאו כולם בברית יחד לשאול עיצות לנפשם—ובעזר החונן לאדם דעת יעצתי אותם שיברור כל משפחה איש אחד—החשוב שבמשפחתם— והוא יהי' במקום כל המשפחה כי תרי קלא לא משתמע ק"ו לאלף קולות — ועלה חשבון המבוררים חמישה בני אדם לפי חשבון משפיחותיהם ותקנתי להם תיקן קדמונים— שהם יהיו טובי העיר ועל פיהם ישק כל העם. כשמעם דברי אלה—אזי כולם בפה אחד הקדימו נעשה לנשמע וכתבתי כתב מפורש לפי ענ"ד והתמו כל העיר מנער ועד זקן — והעתקתי אותו בלשון רוסיע באר היטב כתב רוסיע מול כתב עברי— והיביאו זה הכתב להשר הגדול איניראל פריימיך וראה ושמח ליבו — ואמר הלואי שיתקיים זה הכתב לעולם, והיזק דברי הכתב בחתימת ידו—גם צוה להקאמענדאנם להיות בעזר הטובי העיר וב"ה עשו כמה דברים לשבור זרוע רשע ועלתה בידם — כי זה הדבר ישר בעיני אלוקים והשרים והנה אנוכי שולח למע"ל העתקה מן הכתב הנעשה בלי תוספת ובלי גרעון רק אות באות יראו עיניו ויגל כבודו — גם תקנתי להם פנקס עם תקנות כמנהג קהילות ישראל גם מניתי להם גבאי צדקה ונאמן אשר יהיו ת"י מעות של הקהל ועל עניני עניים גם יעסוק בעניני הרב הכל כאשר עם לבבי ועוד ידי נטיה לתקן להם תקינים ישרים — אך ורק מועטין הן היינו כאשר ידיע למע"ל אנשי מדינתו שאינם רגילים בעול תורה ועול דרך ארץ — רק עבדא בהפקירא ניחא ליה ובפרט כשיש עור לרעה היינו ה"ה מלך זקן וכסיל אליה שו"ב היישן נושן אשר כל מגמתו מעולם לבטל דברי הרב—ובכל פעם הוא משלח מדנים בין איש לרעהו באמרו מה לכם לדברי הרב הלא גדול אנוכי ממנו—ועוד רשע יותר גרוע אלף פעמים מן הראשון ה"ה אשטארשינא שמו — הילל רשע על תאות נפשו אשר מחרף ומגדף את עם ד' ואת הרב ובפרט עכשיו שנתמעט גדולתו מפני משפט טובי העיר — ורוצה זה הרשע שהוא לבדו ימלוך על כל ישראל, ומפני שבגאוות רשע ידלוק עני — נתקבצו ובאו אצלי טובי העיר והסכימו כולם להעבירו מממשלתו ממש בשביל כבודו של הרב ובשביל צערן של ישראל שציער אותם זה הרשע הילל כל כך זמן ואני כתבתי להם מיכתב בקשה ועתיקו אותו ללשון רוסיא — ומסרו זה להשר וב"ה העבירו אותו מממשלתו ומנאו אחר במקומו ה"ה ידידיה בן מתתיהו ז"ל — והנה בראות זה המלך זקן וכסיל אליה הנ"ל אשר גברה ידי הטובי העיר על אנשי רשע אז נכנע גם לבב אליה הנ"ל ויתוהא ומתחרט על הראשונות ואומר שלא ישוב עוד לכיסלה. וגם משפחתו של הילל הרשע אעפ"י שהקהל נתנו להם כבוד גדולה לא מפני צדקתם ויושר לבבם — רק לסתום פי המלשנים והמקטרגים על עם ד' והמתגאים בעשרם — אחד ה"ה שאול בן נתניאל אחד מטובי העיר והשני מו"ה

אהרן בן רפאל עשאו אותו גבאי כנ"ל ותיכף שראו שרוצים לעביר זה אהילל מממשלתו: מרדו גם הם בקהל ד' בהירף וגידף אך כאשר גבר יד הטובים בהסד ה' על עמו ישראל נכנעו כולם ומבקשים מהילה מהקהל שימהלו להם על המרד ולא יעבירו אותם מהגדולה שלהם — והנה זה כמה פעמים שהיו רוצים להעביר זה הילל הרשע מממשלתו ולא עלתה בידם רק עכשיו מפני שזה התיקון של הכתב ישר בעיני אלוקים והשרים והאמת יורה דרכו—ובאמת הם אצים לתקן כל דבר טוב אך לא יתכן בלא רשות ועזר הרב ואדוני חכם כמלאך אלוקים יראה בעיני שכלו וישפוט תבל בצדק לחזק דברי הכתב ויכתוב ויבריך להקהל ולטובי העיר על אשר נתעורר לבבם הטהור לילך בדרך טובים לקבל עליהם ד"ת ודין הרב כמבואר בעתקה ואז בוודאי יתחזק לבבם בדרכי השם ויסכר פי המקטריגים גם יכתוב הרב שלא ישמיעו לדברי השטן ה"ה אליה הנ"ל כי אף שנכנע וגם נמאס בעיני אנשי העיר כי מכירים עכשיו רוע מעלליו אשר מקדם ואומרים לו בפניו שאם הי' להם מנהיג טוב היו גם הם טובים אעפ"כ צריך להזהיר ע"ז כי המין בפ"ה ס"ח במשהו וד"ל ובפרט שנוחים הם אנשי מדינת אזיע להיתקלקל ולחזור לסורם ע"כ מצווה והובה על הרב לכתוב להם דברים המשיבים את הנפש לאביהם שבשמים: ובפרט שהם אומרים בזה הלשון— למה בני אשכנז הם טובים כי שמענו שהגדולים שלהם באים לכל עיר ועיר ומצווים עליהם בדבר טוב אבל אשימים אנהנו שלא זכינו לזה — ע"כ יצווה עליהם הסדו עכ"פ במכתבים טובים: וכן לכל עיר ועיר כי ראיתי שדבריו נהמדים ונאמנים בעיני קהל ישראל—ומה להאריך בדבר שאין בזה רק כבוד הרב וטובתן של ישראל—ולי אני עבדך אין לי בזה מעניני עולם הזה אנאה של כלום. כי הנדבה שנתנו לי בגראזנע לא הגיע אף לחצי מה שנתנו לר' היים הספרדי — כי הוצפה אפולי כלפי שמיא מהני — אך אהבת הרב וטובתן של ישראל שמרה רוחי כמבואר בעתקה ע"כ ישתדל הרב בזה בטובתן של ישראל ולמען יסכר פי ההכמים הבאים מארץ מרחק ואומרים שהכל תלוי בהרב — וכללא דמילתא אין אדם נהשד על דבר וכו' ואם אין בו כולו יש בו מקצתו וד"ל ובקשתי במאד שבשביל אהבתו החקוקה בלבי הארכתי בשפת יתר מול הדרת כבודו ע"כ חזק ואמץ וצו את ישראל וחזקיהו ואמצידו. ואל יתמה מע"ל שנתעכבתי בדרך זה זמן רב זה הכל בסיבת ידידנו פאשא—ועדיין לא קבלתי החמישים ואחד מנת שנתתי לו בהיותו בדורבענד — ומה להאריך מהצער ואהפסד שגרם לי זה השוטה — ואין אני דן אותו למויד רק מפני שטותו כי בהליכתי לגראזנע אמר לי שאקבל זה המעות מתנחם וגם נתן לי מיכתב לר' רחמים אך לא ביאר היטב במיכתב — ורק כתב כמבולבל ומשונע ואני איני יודיע לשון איוואר—ואחרי בואי לגראזנע נתוודע לי שזה המיכתב שנתן לי פאשא הוא מיכתב המשגעים—ור' רחמים אמר לי בזה הלשון שמנחם נתן לפאשא שלושים מנת בשביל הרב והמותר הבטיח לשלוח להרב—ואם הי' פאשא כותב שגם החמישים ואהד מנת נתן להרב וצריך אני ליתן לכם — בוודאי הייתי נותן לכם — אבל פאשא לא ביאר במיכתבו כלום ואיך יכול אני ליתן לכם — ובוודאי האמת עם רחמים. אהר זה כתבתי כמה מיכתבים לפאשא ולא קבלתי שום תשובה מפני שהי' בדורבענד ועכשיו שחזר מן דורבענד ג"כ אין לי תשובה רק ששלח מיכתב קטן לתנחם, הניכתב בכתב ידו של הרב ונקרע משיפילי היריע—וכאשר ראה זה ר' רחמים הי' בכעס גדול על

פאשא. אחר למה לא שלח לו מיכתב השלום של הרב — ועוד שמשמע ממכתב זה הקטן שעדיין לא קיבל הרב המעות אשר ביד פאשא—היינו שלושים מנת שנתן לו תנחם וחמישים ואחד אשר נתתי לו אני כ"ה שמונים ואחד — עד שמוכרחים היינו לשלוח שליח מיוחד לפאשא לברר הדבר ועדיין לא חזר השליח. בין כך ובין כך אני מצטער זה זמן רב, וכאשר אמר החכם אל תמנע טוב מבעליו בהיות לאל ידך לעשות.— לכן מצוה וחובה עלי להתעסק בטיבתן של ישראל ובטובת הרב כנ"ל. מענין לענין באותו ענין היות שקיבל עליו תנחם לבוא לדורבענד לתהות אקנקנו— אך כאשר ידוע לי שבאשר ילך תנחם לדורבענד וישאר עיר גראזנע בלא שו"ב יחזור הדבר לקלקילו כאשר בתחילה — כי זה הי' טענתם נגד ר' יעקב מקובא — כי תיכף שאסר ר' יעקב שחיטתו של אלי' פסקו אנשי אשכנז מלאכל משחיטתו ואנשי ספרד עמדו במרדם ואכלו — וכאשר באתי להוכיח אותם על דבר זה הם השיבו לי מה לנו לעשות הלא ר' יעקב היבטיח לנו לשלוח לנו שוחט אחר ולא שלה ומה לנו לעשות—ולפי דרכם האמת אתם כי רגילים הם בבשר תאוה. ועכשיו אם ילך תנחם יהי' כבתחילה—וכאשר גרם מולו של תנחם שנתעכבתי [כן] כל כך זמן ונגמר בדעתי להתעכב עד אחר פסח כי יש לי עיכובים גם מאנשי ביתי לכן נגמר בדעת רחמים לבקש אותי ללמוד עם תנחם ואי"ה בוודאי אלמוד אותו שחיטת ובדיקת והשחזת הסכין ואי"ה בוודאי יהי' בקי בכל חלקי דינים ובדיקת והשחזה כמנהג אזכנ"ז כאשר עם לבבי ועם לבב הרב ויבוא עת מועד שהרב יראה ויגל כבודו לא כשוחטי ספרד שאינם יודעם בין ימין לשמאל—והוא רחום יכפר עוון—ע"כ יכול כבודו לסמוך עלי ולשלוח לו קבלה בכתב ידו ויכלול דבר זה אף במכתבו להקהל — כי כל זמן שלא יהי' דבר זה בוודאי לא יתנו לו שכר על השחיטה וגם המקטרגים לא ישבותו כי עדיין לא קבל מהם אף פרוטה אחת ע"כ יעשה הרב כנ"ל גם יודיע כמה קבל מן פאשא—כי מוכן הוא ר' רחמים לקיים הבטחתו ביתר שאת: גם הנראה ממכתב הקטן של הרב אשר רחיקא לי' שעתא בוודאי אני מצטער על זה לכן תיכף שיכתוב הרב כנ"ל ויחזק גם דברי בוודאי השתדל לכבודו של הרב כאשר עם לבבי וכאחד מתלמידיו המובחרים רק ימחול כבודו לכתוב כל דבר כאשר עם לבבי כי הכל הוא לטובת הרב ואל יביט אל המלעינים יאמין לי הרב שיש לאל ידי לתקן כל דבר טוב בשביל כבוד הרב בכל המקומות להעמיד כבודו של הרב על תילה אך בעזר השם ובעזר הרב וב"ה שאף השרים של נראזנע משבחים אותו באמרם אם השליח של הרב הוא עושה כל דבר בחכמה ק"ו הרב בעצמו וד"ל גם יכתוב לי הרב מכל עניניו. גם יכתוב הרב לר' גרשון מקובא למה הוא גוזל השני מנת שלי עבור החליף ועל השארי ענינים של קובא אין לי פה להשיב ד' ישלם להם כפעלם ואף לזה הרשע האזבנז האחד ואף השני וד"ל — הנה שמעתי שהשלושה תלמידיו היינו צפניה ופאשא ור' יעקב הי' בדורבענד—והרב כעס על פאשא והוציאו מביתו בנזיפה— מתמיה אני ע"ז כי נהירין שבילי דאגישטאן כשבילי דנהרדע ולא מצאתי בו שום עוולה רק זה שהוא שוטה ובפרט שהייתי בניזאפנע בהתחלת המחלוקת ולא ראיתי בידו מאומה מן החרם רק צפניה ועוד אחד מחריבים את העולם — גם בהיותי בדורבענד אמר לי הרב שתלמיד אחד כתב לכם שההמון עם אינם רוצים בו ואינם אוהבים אותו — זה שקר מוחלט ונהפוך הוא — אך החכם עיניו בראשו וד"ל ואם

כבודו ירצה יודיענו גם מזה. גם הנני להודיע למע"ל אשר בהיותי בעיר טאשקאצא ראיתי בשם תלמיד אחד יפה תואר ויפה מראה גם הוא מושלים במעלות ויראת השם ושאלתי עליו בן מי זה העלם ואמרו לי שהוא יתום והוא ממשפחת הרב שמו עקיבא בן שלמה ונתעוררו רחמי עליו ועסקתי בטובתו שיתנו לו אשה בלי שום הוצאות היפך מנהג המדינה שבכאן וגם עקיבא הגדול אוהב אותו הרבה ועוסק בטובתו בחינם ממש גם אני הבטחתי לו לבקש להרב בשבילו שיתן לו רשות על השחיטה כי עקיבא רוצה שיהי' זה התלמיד שוחט בטאשקאצא וכאשר אני גרמתי לו ליקח אשה כי בוודאי לא הי' לוקח אשה בזמן קרוב כי לא הי' ביכולתו—ועכשיו שרחים בצוארו והכל בסיבתי לכן אני מפיל תחנתי לפני כבוד הרב לשלוה לידי שטר קבלה בשבילו ואני השתדל לראותו שיהי' הכל על נכון ויקיים הרב בזה שלושה דברים א' ומבשרך אל תתעלם—ב' להודיע אהבתו של הרב אילי שאין דבר נמנע ממני—נ' להחיות נפשות עניים התלוים בזה התלמיד שהם קרובים של הרב. וכבר עסקתי בזה עם עקיבא הגדול שלא יחסר להרב חק המוטל על התלמידים רק באיחר זמן מה וד"ל כי אין לו עכשיו אף על הוצאות הדרך לדורבענד ומפני רוב טובו ורכות טבעו של הרב קצרתי ואמר שלום מאדון השלום ואיתי ידיד נפשו משה מקרומענטשוק הינני פ"ש אנשי ביתו מקטון ועד גדול ובפרט לידידי ואו"ג ר' אברהם פיסר נ"י פ"ש כל תלמידיו בוודאי אני דו"ש וטובתם ובכל מקום אשר ידרוך כף רגלי הולך ואור כבודו של הרב עם תלמידו ר' יעקב מקובא — היפך מנהג ספרד וד"ל גם אל יתמה מע"ל שאני שולח לכם המיכתב של ר' מיכל שוחט של אזכנ"ז כי ידיע למע"ל שכל העולם תמיהין ושאולין למה אין הרב מתקן שיהי' המדינה כתוקנה וכאשר דיברתי איתו ובוודאי האמין לדברי וכללא דמילתא מי שהוא ת"ח והיריח ביראת ד' דברי נשמעין לו לבד אזכנז הגריעים מבעלי המלאכת וד"ל ע"כ ביקש אותי שאשלה גם מכתבו ליד הרב כי רוצה הוא לשמוע דברי כבודו.

א"ר ידידו משה הנ"ל.

מנהגי היהודים בדרבנד[1].

מילה. האשה היולדת בעת לרתה כורעת על ברכה, והמילדת עומדת מאחוריה ומקבלת את הילד בקערה של עץ. המילדת כאשר תקבל את הילד אז במהרה בעזאלצט זיא את הילד, אם זכר ואם נקבה, אונ וואשט אפ דעם זאלץ, ומניח את הילד ניט נעוויקעלט בתוך הוויגעלע, אשר בתוכה נקב אונ דאס ארעאל וואס מיא לייגט אריין אין וויעג האט איין נקב נגד הנקב של הערש, וכאשר מניחים את הילד בתוך הערש ומתחת הערש כלי הרס לצרכיו אונ עס איז אזוי אוסטראייעט אז דאס קינד האט זיינע צרכים נעהט עס אראפ דורך א הילצערנע טרייבעל (קנה) אל הכלי, ולמעלה מכיסים את הילד בכרים ובכסתות ועל הכרים והכסתות בינדעט מען צו מיט נעפלאכטענע לענטעס דיא גאנצע וויג ארום אונ ארום, ומזה טרעפט זיך אז די קינדער האלטען ניט אויס ורוב מהם ימותו, ווארום זיי ווערין פאר שטיקט פון דיא כרים וכסתות. — אל היולדת לא יכול לבוא שום

---

[1] מכתב יד הנוסע, וראה למעלה (חלק א' סי' ייא עמוד 64—61) ודבריו פה ישלימו את הנאמר שם. ה.

איש כ"א המילדת והנשים מקרוביה הקרובות, עד שבע שבועות מיום לדתה. ביום השמיני אם זכר הוא, מתקבצים לביהכ"נ ומתפללים, ואחר התפלה, השמש מביא את הילד (כי המנהג של קוואטער לא יש להם) לביהכ"נ, וגם מביא עמו כל הדברים הנצרכים למילה כמו קערה גדולה של נחושת ועליה כוס עם הומין, אונ אקאיילעכדינע שטיקעל וואטע טבולה בשמן זית, גם מן העשבים כתושים להניח על המילה. וגם כוס של ברכה עם יין, ילד אחד אוחז בידו קובץ נרות של שעוה דקים דולקות, והסנדק יושב על ספסל אחד אשר לא מיוחד לכסא של אליהו (כמו אצל יהודי גורזיסטאן) והסנדק לוקח את הילד בידיו ואוחז אותו הראש לבטן שלו והרגלים בין רגליו, אח"כ באים שני אנשים ואוחזים את הרגלים של הילד, אחד מימין ואחד משמאל, והרב ימול את הילד, כחוק וכדת משה וישראל והברכות כמו שנדפס בסדורים וכמנהג ק"ק הספרדים של ליוורנו. פריעה יש להם לאיש מיוחד לזה, ומציצה יכול להיות מי שיהיה אפילו ילד קטן, באותו הזמן נערים דווקא מביאים יי"ש ומחלקים ביניהם ומכבדים את האנשים הזקנים, והשמש לוקח את הילד ונושא אותו אל ביתו. ובזה נשלם מנהגי המילה, כיבוד של סנדקא מוכרים על כל השנה בשמחת תורה, ולפעמים כמה אנשים קונים זה בהבורה, וביניהם יכול להיות בורים וילדים פראים וכדומה, הכסף מגיע להרב, אבי הילד לא יכול שבע שבועות מיום הלידה לרחוץ במים את גופו או בנהר או במרחץ או בים, וגם כן אסור לו לכתוב שום דבר במשך הזמן ההוא מפני שהם אומרים שזהו סכנה להילד, כל שבע שבועות אסור לשום אדם לעלות על הגג של הבית אשר לשם היולדת, ומזה לפעמים יקרה כי מי שלא ישמע להוק הזה נעשה מחלוקות גדולות עד שפיכות דמים. —

ואם נקבה מתקבצין אל היולדות נשים זקנות ונותנין לה שם ואינם מודיעים להרב ולשום אדם והשם כפי רצונן. —

אש אסור לקחת מן הבית ההוא וגם שום כלי אסור ללות מן הבית ההוא.

חנוך הילדים: די קינדער האדעוועט מען זעהר ווילד אוים אונ זעהר אונריין, לפעמים ועל פי הרוב מכוסים הם בצרעת ובבהרת ועפ"י הרוב על ראשם ועל כל גופם. וויא דאם קינד ווערט שוין אביסעל גרויס לערנט מען איהם רייטען אונד מיא ניוויינט איהם צו לכלי זיין, ולפעמים ילדים של ארבעה עשר שנה הורגים זה את זה בכלי זיינם עד מות, והיו כמה וכמה פרימייערים בתוך העיר. וואס אן בעלאנגט צו דרך ארץ אונ ריינקייט, איז קיין אידעע. הם מורגלים לכינים מיום להתם עד יום מותם. אין דיא חדרים לערנט מען צו 30 עד 40 קינדער ביחד באין סדר ומשטר למו. החדרים הם מסוכות עניות דלות וקטנות מלאים רפש וטיט עד הברכים, ועליהן יושבים הנערים ורגליהם תחתיהם ולומדים אלפא ביתא וקריאת סדור וחומש בתרגום טט. — מהם לומדים בחדרים עד עשרים שנה ויותר מי שרוצה מהם להיות חכם דהיינו שוחט ובודק ורב באיזה מן הכפרים, ואז כאשר ישלים את למודו בתוך החדרים ההם אז ילמד אצל הרב או אחד הרבנים אחרים. והאחרים לומדים עד שיודעים מעט להתפלל ולקרוא בספר, ורובם אינם לומדים כלל, וכאשר נתגדלו, הם עוסקים במסחר קטן מרגילים א"ע למכור פירות אבטיחים ידיניות בחוצות המגרש שלהם או עוזרים את אבותיהם במלאכת המאראנא. —

מנהגי שידוכין: כאשר בתולה תמצא הן בעיני בחור אחד, אז יאמר אל אמו כי הנערה בת פלוני מצאה הן בעיניו ורוצה לקחת אותה לו לאשה, אז האם של החתן הולכת אל בית הכלה ומדברת על לב הנערה וגם עם אמה, ועם אביה וקרוביה, יותר יכול לצות בזה אחי הכלה, כי דעתו יותר גדולה מכל דעות אנשי הבית, אם לא מצא החתן חן בעיני הכלה והוריה, אז אומרים לה כי אינם רוצים וגם הכלה איננה רוצה בו, ואז תצא האם של החתן בחרי אף מביתו, ותוציא שם, כי החתן איננו רוצה בהכלה אף כי הכלה חפצה להתחתן בו. ולפעמים נעשה רוגז ביניהם, וגם מחלוקת גדולה עד לשמים, ואם באופן שהכלה רוצה וגם הוריה ואהיה, אז האם של החתן הייכט אן זיך בעדינגען וויא פיעל געלד מיא זאל אידר דארפען נעבען, אם הכלה בת עשיר ויפה ומיוחסת אז לפעמים נותנים לה עד שלש מאות ויותר רו"כ, ואם איננה בכל המעלות כי אם באחת מהן אז נותנים לה פחות מזה, אבל לא פחות מן שישים רו"כ יתכן לקנות אותה, אפילו אם אין לה שום מעלה מן המעלות הנזכרות. בעד הכסף הזה אשר היא תקבל מן החתן לוקחת שני בארדאקים קופערנע כלי הבית שונים ובגדים ותכשיטין וכדומה, והוצאות החתונה. — האם אשר איז מרוצה גיווארין בסך הכסף עמהם, תלך לביתה, ומודיע להחתן דיא איינווילינונג בבית הכלה, לפנות ערב שולח החתן אל הכלה אורז ובשר ועושה סעודה בבית הכלה על הוצאותיו, ולשם יבואו קרובי החתן עם הקרובים של הכלה ואוכלים אצל הכלה ומשם הולכים כולם מבית הכלה אל בית החתן ג"כ על הסעודה המוכנה להקרוא'ם בהם. למחר בבוקר מתקבצות נשים ועלמות ובתולות אל בית הכלה, ומן החתן מביאים להן קערות ועליהן מנעלים פוזמקאות צורעקים, ביצים וצמוקים, אגוזים טבעת ומטבעות כסף אחדות, אז הכלה נותנת את הצורעקים והפירות והלחם להנשים והבתולות ועושה להן סעודה ואח"כ הולכות לבתיהן. למחר או ביום השני יבואו שני המחותנים אל בית הרב והוא כותב תנאים ביניהם, ושני הניירות נשארו בבית הרב למשמרת, עס טרעפט זיך אז מיא פארשדכנת אמידל צו 4 יאהר, לייגט מען אפ דיא חתונה אויף אלאנגע צייט, ועל פי הרוב הבתולה מן 10 עד י"ג שנה נעשה נעשה חופה, והחתן קען אלט זיין ביז 25 אדער ביז 30 שנה ולפעמים החתן איז אויך אלט 12 או 13 שנה. אונ ווען עס טרעפט זיך אז עס ציהט זיך אפ אחתונה אויף עטליכע יאהר, אז החתן מחויב להלביש את הכלה במלבושים ובמנעלים ולשלוח לה מתנות תמיד, ובאופן אז איין צד וויל ניט, איז אזויא אם המניעה מן הכלה אז מחויבת להשיב להחתן כל ההוצאות מיום כלולתה עד היום ההוא, ואם מצד החתן איז פארפאלען אללע זיינע הוצאות, ואז געהט זיך פארנאנדער דער שידוך, ובלא גט, יען כי ארוסין לא יש בדרבנד, יען כי איננו מקדש את הכלה בעת התנאים כמו יהודי קובא ובמדינות אחרות בקוקז. החתן מן התנאים עד עת החתונה, לא יכול לבוא אל בית הכלה ולא לדבר ולא לראות את הכלה, רק מותר לו לכת עם קרובי הכלה והוריה, אבל הכלה אסור לדבר אפילו עם קרובי ואבות החתן, ואפילו עם חבירי החתן ואם לפעמים יקרה מקרה שאחד מהם יעבור לפניה אז מכסיה א"ע בסדינה או בצעיפה אשר על ראשה, אם יזדמן לפעמים חתונה אחרת והחתן והכלה נקראים אל החתונה, אז החתן לא יולך לרקוד במחול עם הכלה, כי אם הכלה לבדה תלך לרקוד ומכוסה בצעיף על

ראשה ופניה והחתן בעת רקודתה יתן לאיש מטבעה של נייר או של כסף, והאיש ההוא מניח את הכסף בידי הכלה, וגם חבירי החתן נותנים ג"כ כסף מתנות להכלה בעת רקודתה. — איין ליעבע שפיעלט זיך נים בייא זייא, אבער דאך טרעפט זיך עס בייא זייא זעהר זעלטען. בכל שבת ויו"ט מביאים מבית החתן אל בית הכלה צו פערזוכען מן המאכלים, החתן שולח אל הכלה בקיץ מפירות כרמו, יין ויי"ש, וכדומה, והכלה שולחת לחתן איין יארמולקע, כיסים או מיני דברים ממלאכת ידיה.

בלילה הראשון מן השבוע מביאים האכילה צו דער כלה רייז מעל, ובשר, נעהן ארויס דיא כלעס מיידלאך וואס שלאפען בייא איהר אונ בעשיטטען דעם חתנס בחורים מיט אש, אונ טוהען אן אויף זעהר האלז ראנאושעס אונ קאל פון בהמות ווארפען זייא ארויף אויף זעררע קאפף. ונעשה אגרויסער לארעם אנגעשרייא, רבים מהם מקללים אותן בעד זה, ובאותו הזמן הבתולות טאנצען לקול הזורנא, ובתולות ונערים יחדיו מתופפין בכפיהם זה על זה, עס איז א ווילדער נערידער. ואחרי הקאלאמאגאל מתפטרים לבתיהם, ואחרי הרעש הנורא, תשוב הדומיה כבתחלה, הכלה נשארת עם עלמותיה בחדר מיוחד, ושם שלאפען הבתולות עם הכלה כל אותו הלילה. —

מנהגי חתונה בדרבנד. החופה תמיד ביום ד׳. וביום ה׳ לפני החופה הייבט זיך אן החתונה. על אופן זה: ביום ה׳ מתאספין ג׳ או ד׳ בתולות קרובי הכלה ומלבישין את בגדי הכלה, והולכות כל היום בכל העיר לקרוא את הבתולות והנערות שיבואו לישן אל בית הכלה. והחתן שולח לפנות ערב ביום ההוא אל בית הכלה חצי פוד (ואם עשיר א׳ פוד) אורז 15 פונד בשר ויין ומזה עושים תבשילים להבתולות אשר באו לישן אל הכלה. ובאותו היום אצל החתן יוצאים בהורים לקרוא את הנכבדים, והשמש של ביהכ"נ קורא את כל אנשי העיר בכלל אם עשיר הוא, ואם לאו, קורא השמש את אלה אשר החתן מצוה כפי ערכו וכחו. ועושים משתה ושמחה באותו הלילה בבית החתן. ביום ו׳ עש"ק איז נאר ניטא וואס צו שרייבען, היום הולך ויעבור באין שום דבר, רק ביום השבת בבוקר באשר כולם הולכים לביהכ"נ לתפלה, אז הבתולות לובשות בגדי הכלה 5 גרויסע והמותר קטנות והולכות בכל החוצות וקוראות לכל הנשים, בכל בית נותנים להן בעד קריאתן, חתיכת צוקער או קאפ׳ א׳ או תפוח או ביצה. בשבת בעת התפלה רופט מען דעם חתן ניט אויף, רק אחר החופה, ואז אחר התפלה הולכים כל הקרואים והקרואות הן מצד החתן והן מצד הכלה אל בית החתן ושם סעודה בשבילם, ומשם הולכים כלם אל בית הכלה מקודם הזכרים ואחר אכילתם יבואו הנשים, ואוכלין גם עם בסעודה, והנשים עם הבתולות נשארו בבית הכלה כל היום עד הערב, הבתולות והנשים צעירות מזמרות בכלי הארמאניקעס ומכים בתופים ובאגרופותיהם (בידים) ושורין שירים שונים והנה אחד לדוגמא 1).

במוש"ק עושים סעודה בעד הבתולות, ואח"כ הולכות לישן עם הכלה.

ביום ראשון מתקבצות הבתולות ויושבות בעגול מסביב הכלה ומזמרות עוד שירים ומכים בתופים, וישירו שירים כנ"ל.

---

1) פה יביא הנוסע שיר אהבים בשפת טטרית ובכתב רוסי. ה.

ביום ההוא עושים סעודה בעד הבתולות בבית הכלה וסעודה ושמחה בבית החתן בעד חביריו.

לפנות ערב מזמרות הבתולות לפני הכלה שירים כנ"ל.

מאנטאג אונ דינסטאג פֿיהרט מען דיא כלה מיט דיא מיידלאך צו איהרע פֿריינד זעגנען זיך, אין נאס פויקט מען בתפים, אונ דיא כלה געהט זעהר אפגעריסען אונ באַרוועס, אפילו בת עשיר, מפני אבל אשר היא מוכרחת לעזוב את בית אביה ולבוא אל בית אחר, הבתולות מנגנות בדרך עוד שיר בלשון קדר, אונד דיא פֿריינד מקבלות אותה בסבר פנים יפות ונותנין לה מתנות בכסף, ומכבדין אותה במאכל ומשתה. — ואם יקרה לפעמים שהכלה עוברת עם בתולותיה ברחוב אשר החתן יושב שם, אז יוצאים בחורים ומשליכים עליהן חול אפר ואבנים קטנות לצחוק! — בשני הימים האלה מוליכים גם את החתן עם חביריו ג"כ קרוע ובלוע אל ידידיו, והם נותנים לו מתנות כסף ומכבדים אותו במאכל ובמשתה. החתן מחויב לעשות בגדים על חתונתו לכל אנשי ביתו, אם עשיר הוא יעשה להם משל משי ואם עני בגדים של צמר גפן פשוטים, בליל ג' אבי החתן עושה סעודה בעד הקהל. —

יום רביעי מתענה החתן והכלה, ארום האלבען טאג מצד החתן הולך אחד מקרוביו ואיזה אנשים מן הקהל השו"ב והנשיא ועוד אנשים אל בית הכלה צו שאטצען דיא זאכֿען וואס דיא כלה האט גימאכֿט פאר דעם התן'ס געלד, ואם אבי הכלה עשיר אז יוסיף לבתו גם משלו הן מבגדים ותכשיטין והן מכלי הבית. אונ דאס וועט אלץ אפגישאצט, ביים שאטצען ווערט א קריעג עד לב השמים לפעמים שלאגט מען זיך, ווייל דער אבי הכלה ווייזט דרייא מאל וויא פֿיעל עס איז ווערט מן החפיצים, ביז וואנען עס ווערט צו ווישען זייא א מיטעל אונ מיא קומט דורך. אח"כ מוליכים את החתן והכלה אל הים לטבילה ולוקחים את המלבושים ההדשים שלהם, אשר תיקנו בשביל החופה עמהם, ואחר הטבילה מלבישים אותם שמה. אצל החתן הולכים בחורים וילדים והשושבינים ג"כ, והתוף לפניהם. ואת הכלה ג"כ מלבישין אותה מלבושיה החדשים אחר הטבילה בים ומוליכין נשים ובתולות אותה מן הים בתופים ובמהולות ומכים כף אל כף ושורדין שירי עגבים בלשון קדר. את הכלה מביאים אל ביתה, והבתולות יושבות סביב הכלה ומשוררין שיר בלשון שלהם,

בשעת מעשה קעמט מען דיא כלה דעם קאפף, והיא בוכה בדמעות תמרורים, נאך דעם צינדען אן הבתולות את הפֿאַנארען והנרות והכלה תעמוד ממקומה, ותפול על ברכיה לפני אמה ובוכה ומבקש מאתה מחילה אויף איהר אונרעכֿט וואס זיא האט גיטאן קענגען איהר דיא גאנצע צייט וואס זיא האט צו ניבראכֿט בייא איהר מיום הולדה עד היום הזה. דיא מוטטער נעהמט איהר ארום ובוכה אונ ווינשט איהר צו זיא זאלל קריעגען חן בעיני בעלה וקרוביו, ואח"כ לוקחות הבתולות את הכלה ואם יש לה אח אז הוא מכין א"ע להוליכה אל החופה ואם לא יש אח אז דודה מוליך אותה אל החופה, והבתולות טראגען ליכֿט מיט פֿאַנארען מאחריה. ומביאין אותה אל חצר ביהכ"נ, ושם אחיה או דודה מכנים אותה אל תחת החופה של ארבעה מקלות כמו אצלנו. —

את החתן מוליכין ג"כ מן הים בשירים של ישראל, אונ מיידלאך געהן איהם מקבל פנים זיין מיט שיסלען קופערנע אויף זעהרע קאפף, אונ אין דיא שיסלען זיינען

הונציהאָעס דאס איז נימאכֿט גיווארין אזויא: ארום און ארום שיסעל זיינען ארום גילעגט בעגול מסביב גרויסע אפפעל צו 3 או צו 4 אונ אין דיא עפפעל זיינען אריין גישטעקט גיווארין דינע פאלעצקעס. דרייא שטאָק פֿון אללע זייטען קומט עס איים ככברה ובתוך עומד אילן קטון ועל ענפיו תהובים שושנים ופרחים ונרות דקים של שעוה דולקות, על המקלות של הדפנים בין כל תפוח ותפוח בתוך תלוים קאנ-פֿעקטים שונים ואנסים יבשים ועל המקלות העליונות מטבעות שונות תהובות ועל ראשי המקלות מטפחות של משי שונות מצבעים שונים, וכזה נושאות הן על ראשיהן אחד או שנים אצל עני וכחמשה או ששה אצל העשירים, הוץ מזה הן נושאות שיסלען מיט צורעקעס וביצים ומיני מאכל לקבל את פני החתן וכן מקבלים אותו ומוליכין אותו אל ביתו. כבואו אל הבית שם הנשים והעלמות אשר בבית, געהן צום חתן הייבען איהם אויף דיא פאפאכע ומנשקין אותו במצחו, ואח״כ הולך החתן עם חברת מרעיו צו זעגנען זיך אצל כל קרוביו והם מברכים אותו, והולך ותוזר לביתו, הבחורים מוליכים אותו אל ההופה בכלי זמר של הזורנאָ הטאטארית עד חצי ביהכ״נ, שם הזורנאָ הערט אויף צו שפיעלען, והחתן מוליכים אל תחת התופה, הנשים והבתולות תשמרנה מבחוץ, עם הזורנאָ ביחד, באותו הזמן אבות הכלה יושבים קרועים ובלועים על הארץ בביתם על אשר בתם תעזוב אותם ואת ביתם על תמיד, ואבות החתן אינם הולכים לחופה מפני שנצרך להם להכין את צרכי הבית ומחכים על החתן והכלה עד שיבואו מן החופה. — ושם תחת החופה עומד הרב עם שני תלמידים והכלה תסבב את החתן פעמים אהדות והשושבינים עם אנשים מחזיקים נרות ופֿאנארים בידיהם, והרב מסדר קידושין כדת משה וכמנהג ק״ק ספרדים. אחר החופה כאשר הרב גומר את מלאכתו השושבינים לוקחים החתן והנשים את הכלה. תיכף זורקים בקנה שריפה ותופֿאנגים וגם ראקעטים, וכל הבחורים צועקים הורא לקול זורנא המתחלת לזמר ולקול התופים של הנשים, וכאשר יעבורו החתן והכלה לפני הבתים, אז הנשים והבתולות העומדות על גגי הבתים זורקים עליהם אורז וקול צעקה גדולה מסביב, איינער שטופט און שטויסט דעם אנדערין און עס טוהט זיך דארט א ווילדער נערידער. וויא מען ברייננט דיא יונגע פֿאר אל בית החתן שם הויפט דיא זורנא צו שפיעלן א לעזגינקא מיידלאך טאנצען, אין דעם ביישטירל פֿון טהיר ווערט בייא שמירט מיט האניג און אויבען א ליכֿטעל ברענט, כאשר הכלה טרעט איבער דעם שוועל, שטעללט מען זיא אוועק אין א ווינקעל אויבען אָן, וויא נאָטטס מאמע, פֿאר דעקט איז זיא מיט זעהר פֿיעל טיכֿער אזוי וויא הכלות אשר במונו, ונערות הרבה עומדות סביבה ומשוררות שירים של ענבים של קדר, מעמידים נרות מסביב לה, און שפיעלען מיט הארמאָניקעס ומכות בכפות ידיהן עס איז נישט א שלעכֿטער וויד, והחתן באותו הזמן יצא לטייל עם השושבינים או עם חברת מרעיו עד סעודת הערב.

בלילה תיכף אחר החופה מתקבצים האנשים בבית אחד והנשים בבית אחר, כאשר האנשים זעטצען זיך על הארץ כמנהגם, אז ברייננט מען טישטיכֿלאך איין געוויקעלט אין זייא טשורעקעס, און מיא לעגט עס פֿארנאנדער לעבען איינינגע פֿון זייא, דער נאך קומט אריין איין מענש און נעהמט ארויס פֿון פֿאלע שטיקער רעטטאך אונד ווארפט יעדערן א שטיקעל רעטיך, דער נאך טראגט מען ארום

אטראפין מיט יי"ש אונ מען גיט יעדערן ארומקע בראנפען, דיא רעטטאך איז במקום לקח. ויין נותנים הרבה למאד על השלחן. ואח"כ מוביאים המאכל וואהני Vahni (והוא מאכל הנעשה באופן זה, בשר עם צמוקים ובצלים וארבעס במים יבושל, והוא בתארו כמו הראסל פלייש שלנו) וגם פלאוו; בזמן האבילה לא מנגנים שום כלי זמר ולא ישירו שיר כי אם מבלים השלחן רק בדברים בטלים. אחר האבילה נותנים רק הקרובים משני הצדדים דראשע געשאנק רק בכסף ולא כלים, הרב עושה מי שבירך.

בבית הכלה בעת ההיא יושבות סביבה רק בתולותיה והן משוררות ומזמרות על הארמאניקי ומכים בתופיהן ובכפות ידיהן אונ אמוזירען איהר דיא צייט, אח"כ כל הבתולות הולכות לבתיהן ושתי ייענגים, אחת היא אחותה ואחת דודתה, ולפעמים באות גם מן חברותיה העלמות, והן תשארנה אצלה, ואז תנתן להן אבילה. החתן והכלה מתענים ביום חופתם. —

הנשים מתקבצות בבית אחר וכאשר ישלימו את האבילה הן הולכות לבתיהן, והבחורים והאנשים משמחים בבית החתן עד שפעט אין דער נאכט, אח"כ פירט מען אוועק דעם חתן אין דעם בעזונדער הדר וואו דיא כלה זיטצט, ואחר המצוה, עומדים הבחורים וצועקים שיצא במהרה, ואך כאשר יוצא מן הבית מתחילים הבחורים לזרוק בתופאנגים ובקנה רובה, ובחורים ובתולות יבואו אל הדר הכלה, ותופסים את המטפחה במקום הסדין — ונושאים בקול המולה להראות להרב ולאבות הכלה, והאם של הכלה מחויבת ליתן א' תרנגול ותרנגולת להם, ואם היא לא נותנת, אז הם גונבים אצלה, וממנה הולכים וגונבים עוד בבתים תרנגולים ותרנגולות ומביאים אל השוחט לשחוט, ועושים הם שאשליקים ואוכלים ושמחים כל הלילה. ובעת השו"ב בורני בטל את המנהג המשחת הזה, יען כי צערו אותו אחר הצות הלילה לקום משנתו, והכו בתוך הלונותיו ועשו צעקה וקאלאמאגאל גדול, ובעת לא עושים בן. ובחוצות המגרש, מי שנותן להם אגורת כסף ומי תפוחים, והן תשובנה אח"כ אל חדר הכלה אונד פארנאשען עס דארט, תיכף ומיד פאר הייננטמען איהר מיט א סדין, והיא מחויבת להשאר בחדרה מתחת לסדינה 12 טאג, בשבת אחר החופה רופט מען אויף דעם חתן בביה"כ לתורה, ואו"ר האבילה מתאספים הבחורים אצל החתן ומזמרים שירים עד הערב, ובבית הכלה זיטצען אויך דיא בתולות דעם גאנצען טאג אונטער דעם פארהאנג.

ואם החתן הוא מן הכפרים, גיבען דיא מיידלאך ניט הערויס דיא כלה דעם חתן ביז וואנען ער בעצאלט זייא ניט א רו"כ או שני רו"כ פאר דעם וואס זייא זיינען גיוועזן ביחד עם הכלה דיא גאנצע וואך. — והחתן יבוא מן הכפר ביום שלישי בלוית המון בחורים עם זורנא ושירים וזורקים בתופאנגים ועושה החופה, אונד נעהמט דיא כאלעצקע מיט, אין דארף אריין, דיא כלה פיהרט מען בתוך ארבא, ולפעמים אז דיא כלה איז בתוך הכפר אז אנשים ונשים מן העיר פאהרען אל הכפר אל החתונה רייטענדיג על הסוסים בלוית בחורים עם זורנא ושירים ותופאנגים וכדומה. —

מנהגי החגים:

חג המצות. קודם ר' חודש ניסן מתחילין לטחון החטים של פסח אשר הם שמורים אצל כל א' וא' בבתיהם מן חודש אב זמן סוף קצירת החטים. המנהג

שהנשים העניות העבריות לוקטין לקט בשדות של הישמעאלים ואינם מוחין בידן, אצלם כמו מצוה ומקור לזה לא ידוע, ובכל ערב וערב הן באין מן השדות ודשין את אשר קבצו במשך היום בשביל מצות שמורה; אחר זמן הקצירה מה שנשאר אצלן יותר מכפי צרכן הן מוכרין לאחרים. ויש מהאנשים אשר הולכים לקצור בשביל פרנסה בשדות של הגוים ולוקחים להם אחד מעשרה אלומות, שכר טרחתם. וטוחנים את החטים ברחיים של גוים בכשרות. מן ר"ח ניסן מתחילים לאפות המצות, אפיה כך היא: התנורים שלהם נומא בתוך קרקע הארץ אוים נעשמירט בחמר מסביב מבפנים, רחב למטה וקצר מלמעלה, מאן הייצט אוים דעם אויבן מיט חווארכס, דיא טייג ווערט ניקנאטען בדורים של נחושת במים שלנו כפי שיספיק להם ואינם מערבים מים אחרים שלא לן בלילה, קלייבען זיך צו נויף מיידלאך מיט ווייבלאך אויף דער ערד, ייעדע האט אקופערנעם טעלער בייא זיך ועליו ווערגערט זיא דיא מצה דער נאך ניט זיא אוועק צו רעדלען לאחר, אצל התנור יושבות שתי נשים זקנות ואם קלעפען צו דיא מצות צו דיא וואנט פון דעם אויבן הנקרא אצלם תנדור. והמצות הם דקים, אונד בלאס, ואין להם המראה כמצות שלנו, ווייל זייא טריקענען זיך נור אונ נעהן ניט אויף. — קודם החג מלבינים את הבתים ומגעילין את הכלים כמנהג בכל תפוצות ישראל. מכירת חמץ לא ימצא בפה. ביעור המץ כמו אצלינו. ערב פסח עד חצות היום כ"א טרוד בעסקו, ומן חצות היום ואילך מתעסקים בצרכי הסדר. דהיינו סאלאט, עוד יש עשב אחד שנקרא כרפס גם בלשון הגוים והיהודים והוא מעט מר, בשביל מרור יש בכאן עשב מר מאד (?) ובשביל כורך אוכלים הסאלאט, הרוסת מכינים קערה גדולה, מן אגוזים, תפוחים שקרים וצימערינג מעורב ביין, וזה החרוסת הם אוכלים בכל יום כמו תבשיל, בליל של פסח מתאספים אלה מן הבעלי בתים אשר אינם יודעים לקרוא אל אחד היודע לקרוא או אל אחד החכמים, וכל א' מביא עמו את יינו ואת לחמו ואת עשבים עם כל מאכליו לשם, ושם הם יושבים על הרצפה בעגול מסביב ואחד אומר ההגדה ומתרגם אותם בלשונם. גם הנשים יושבות ממרחק ושומעות את ההגדה מרחוק. ויש מהם אחדים אשר אוכלים גם את הפלאוו הנעשה מאורז. מאכליהם בפסח בכלל הם בשר ומים, חמים אינם שותים בכלל ומי מהם ששותים מביאים להם צוקער של פסח מן רוסיא. המצות מזמינים בשביל כל השבוע כולה. פסח אצלם שמונה ימים, מן הג הפסח עד ל"ג בעומר אינם מגלחים ראשיהם. את הספירה הם מונים. —

בחג השבועות, נוהגים לאכול מאכלי חלב כמו אצלינו והבתולות מתקבצות אגודות אגודות ועושין סעורה ושמחה. —

מן שבעה עשר בתמוז עד אחר ת"ב אינם מגלחים ראשיהם ואינם רוחצים בים ואינם עושים חופה וכלם מתענים. —

בתשעה באב נוהגים כמו אחיהם הספרדים הנזכרים למעלה.

מן חדש אלול הם משכימים לסליחות בכל החודש כלו, ותוקעים בשופר אבל לא התקיעות כמו אצלנו והשופרות שלהם קרן של איל לא מעובד ומתוקן כמו אצלינו, רק כמו שכורתים מן הראש של איל לכן גם הקול משונה אצלו.

ר"ה. מתקבצים לביהכ"נ לתפלה, ואינם בוכים ומתפללים בלא נגון כמו בשארי הימים, והמאטיוו שלהם כמעט של הישמעאלים כמעט דומה. והולכים איש

אל רעהו לכיבוד ואומרים מועדים לשמחה, ור"ה אצלם לא כמו אצלינו רק כשארי החגים, אבל הולכים לתשליך האנשים ולא נשים. —

תקיעת שופר מוכרים, ולפעמים נותנים בעד כיבוד זה מן עשרה עד שלשים רו"כ ומי שקנה מכבד את הרב לתקוע והכסף שייך להרב. —

יוהכ"פ. בלילה השייך לערב יוהכ"פ מתחילים לשחוט הכפרות, ואין להם המנהג שילך השוחט אצלם, כ"א מביאים אל השוחט, העניים מחלפים הכפרות זה בזה והעשירים מחלקים הכפרות לעניים, ושוחטים בשביל אכילה עופות אחרות. ונוהגים ליתן גם להשוחט כפרה אחת בשם נדבה. יען כי הכפרות לא נקראות אצלם כפרות כי אם נדבות, ויש מהם ששוחטים לפעמים צאן או בקר בשביל נדבה ומחלקים הבשר לעניים והעור להשו"ב. סעודה המפסקת כמו אצלינו.

נרות של שעוה עבים מאד מדליקים הרבה אצלם אבל לא מכל בית ובית רק מקופת הקהל. — בלילה הולכים לביהכ"נ ומוציאים כל הס"ת ומוכרים אצל אור זרוע את כל הס"ת ולפעמים יתקבץ מזה הכיבוד עד חמשים רו"כ ויותר והמעות שייך להרב. ביוהכ"פ מתפללים כמנהגם בלא שום נגון ובכיה כמו בשארי הימים רק מתענים כולם, רק הבתולות מתקבצות חבורות חבורות והולכין לטייל בחוצות עם תופים ומזמרים ניגונים בהארמאניקים. ויש מן הבחורים לפעמים שהם ג"כ מתערבים עם הבתולות בשמחותיהן. — ויש בורים המשמחים בקארטען מן הלאנגע וויילע. ותוקעים תקיעה אחת במוצאי יוהכ"פ קודם ערבית כמו אצלינו.

חג הסוכות: יום א' קודם החג, מביאים הגוים לשוק למכור על המורי ענפים לחים מאילנות פשוטים על הסוכות, כל א' וא' עושה סוכתו מן ד' מקלו והדפנים עושים ג"כ מן הענפים, אחדים עושים אותם בחצריהם וא' על הגגות ש בתיהם, באין תואר והדר להם, זרות קטן יכול להרוס אותם. גדלן לא יותר שיכולים שנים או שלשה אנשים לשבת בדוחק. ואינם ישנים בסוכה, רק הרב הזקן ר' יצחק הוא ישן בסוכתו כל החג ואינו הולך לבית כלל ושם דירתו, באם שלא ילך הגשם. — לולב ואתרוג עד אשר לא היו אשכנזים בפה לא היו אצלם לולב ואתרוג רק בערים רחוקות וגם זה מפרס אם הגיעו אליהם אנשים משם, לולב אתרוג א' היה על כל הקהל. וגם היום אם מביאים להם אתרוגים ולולבים לוקחים לולב ואתרוג א' על כל ביהכ"נ, ואין להם המנהג שצריך להיות לכל בעה"ב ובעה"ב מיוחד. וכך מנהגם, מביאים את הלולב והאתרוג על פארנאס של נחושת אל ביהכ"נ, וכל א' וא' לוקח בידו את הלולב והאתרוג ומנשק אותו ומנענע פעם א' ומנשק עוד הפעם ומניח על הקערה. כך יעשה כל אחד ואחד, עד אשר לא יתכן להכיר ביום השני אם איזו פרי הוא או אתרוג, כך נעשה שחור מן הנשיקות והידים, מי שיכול לברך מברך ברכה, ומי שאינו יכול ינשק ודי בשבילו. נשים אינן יודעות כלל מזה, בהקפות אינם הולכים, מפני באם שילכו, בלא ספק יכול להיות סקאנדאל גדול וחלול ביהכ"נ והספרים, יען כי כלם עזי נפש כפראים וד"ל ביום שהם שמחים ויי"ש בראשיהם! — ויקרה לפעמים כי אחדים מן הנכבדים שלהם יקאו בביהכ"נ בעת ההיא! —

בלילה השייך לשמיני עצרת מקבצים חברות מן הבורים ועושים שמחה. — והשו"ב ע"י השמחה ההיא מחויב לשחוט בעדם עד חצי הלילה. ואם השו"ב אינו רוצה

לשחוט כופין אותו עד שיאמר רוצה אני, דהיינו משברים הדלת והחלונות ומוציאים הקינושאלים ומצוים לשחוט ואם לאו אנחנו שוחטים אותך. — ואוכלים ושותים ומרקדים כל הלילה עד אור הבוקר וגם הנשים והבתולות עושין סעודות בפני עצמן ביום שמיני העצרת ושותין יי"ש ויין הרבה למאד ועושין שמהה, ומזמרים ומכים בתפים. — וצועקים שמחה! שמהה! וכה יבאו במצב כזה אל תפלת השחר שלהם. בשמחת התורה אינם כ"כ שמחים כמו בשמיני עצרת, ראשונה: כי רבים מהם לא השלימו התורה מפני כי גם לקרוא בספר לא יכולים, ושנית כי נצרך להם כל היום ההוא כלו לעשות חשבון הכסף מה שמגיע מכל הקהל בעד כל השנה. ההזן מקבל 25 קאפ' מכל גלגלת של זכרים לשנה שכירותו. —

חנוכה. הנרות מרליק ומברך הבן דוקא ולא האב. — ומדליקין ג"כ בביהכ"נ נרות של שעוה כמו אצלינו כל שמונת הימים. — ואין להם שמהה מיוחדה.

ט"ו בשבט, אוכלים פירות, ואין להם שמחה מיוחדה.

חג הפורים. בדרבנד קוראים את המגילה ארבעה פעמים, מפני הספק שמוקף חומה מימי קדם. שני פעמים קוראים בברכה ושני פעמים בלא ברכה. בלילה הראשונה קודם קריאת המגילה יש להם זמר: פורים פורים לנו: ואח"כ קוראים את המגילה, אחר המגילה אומרים איש לחבירו, מועדים לשמחה! — בלילה אוכלים כמו בחול, למחר בבוקר אחר התפילה והמגילה הולכים איש אל רעהו, גוט יום טוב ביטען, אך אצל הגבירים מכן יי"ש וזאקוסקים על הארץ, ובעה"ב יושב על הרצפה כמו מלך וכלם מי שבא אליו צו פאזדראוולאייען, אומר מועדים לשמחה ומנשק את ידיו, אח"כ אוכלים ושותים, אפילו הנשים והבתולות מן העיר ג"כ יבואון לנשק את ידיו. ואם יזדמן איזה חכם בעיר, באים כולם אנשים ונשים וטף לנשק את ידיו ואם הוא הולך ברחוב האנשים וגם הנשים והבתולות חוטפים את ידיו בחוקה ומנשקים. כן יושבים הם בבתיהם עד אחר חצות היום, וזהו נקראת הסעודה של פורים, על הסעודה עפ"י הרוב מתקנים холодецъ מן טריבוק (כרס) ובני מעים ורגלים של בהמות, מבושל בשומים הרבה בדוד, לכבד בזה את האורחים, אף מן הפלאוו ושארי מאכליהם הידועים. — נוהגים ביום ראשון אחר התפלה לשלוח שלח מנות איש לרעהו, טשורעק לפעמים בקבוק יין, וביצים ותפוחים ואגוזים על קערה של נחושת גדולה מכוסה במטפחת· והבתולות נושאין על ראשיהן, לעניים, להחכמים ולהמלומדים וכדומה. האנשים והנשים מלבשים בגדי יו"ט וכולם הולכים לבתים לנשק את הידים, כי יו"ט גדול הוא להם, ואין פורים אחד יעבור להם אשר מפני השמחה הגדולה והמשקאות, שישכרו ושיעשו מריבה גדולה והכאה נפלאה בחוצות העיר, כמו אצלינו בשמחת התורה. —

המנהג אצלם הרב הוא המלמד הגדול דהיינו הוא מקבל תלמידים גדולים, ומי שיכול להשיג הכבוד, שילמוד בנו אצל הרב, זה לכבוד גדול יחשב, הלמוד כך הוא. הם יושבים כלם על הקרקע אצל ספסלים, והוא יושב לפניהם, הוא אומר לפניהם פ' חומש בעצמו ומתרגם להם בלשונם, והם כלם שומעים, ואח"כ, אחר איזה זמן מתהיל ללמוד עמהם משנה וגמרא, ודוקא הוא בעצמו מתרגם להם והם צריכים בעצמם לחזור על למודם. והתלמידים ילמדו אצלו ערך חמש או שש שנים, במשך הזמן הוא לומר עמהם איזו מן המסכתות והמשנה, אך כשנגמר הזמן

הזה הם צריכים לקבל ממנו סמיכה שיקרא רבי, אז אומר וקורא לפניהם דיני שחיטה ובדיקה מן השו"ע יורה דעה וגם הם הולכים אצל השו"ב דמתא ללמוד מעט השחזת הסכין והרגשה, ואח"כ כשנמרו זה מתקבצים הרבה אנשים וילדים בחצר הרב ומניחים אפר בהצר, והתלמוד המכין א"ע לסמיכה מוכרח לעשות בחינה על שחיטה, והוא שוחט בפני הרב והקהל והשוחטים כמה וכמה עופות, כמו סומא בארובה, ואם העוף היוצא מתחת ידו כשר ע"י בדיקת השו"ב, אז הרב זורק את העוף בחצר, והילדים הגדולים עושים צעקה ומריבה וחוטפים את העוף זה מזה, עד ההכאה, כי מי שחטף את העוף אז לו הזכות לשאת אותו אל ביתו לאכילה, בחנם. אח"כ מכבד אותו בשם רבי, כך הוא סדר הלמוד של שוחט ורבי. —

בחינה של הסמיכה הזאת ראיתי בעיני ביום ה' פ' ראה כ"ה אב, ונתן סמיכה לתלמידו לבן של שמואל הרב מפענדושי. —

הנט אצל הרב הגדול בדרבנד.

נט יקרה אצלם לא תמיד רק בעת הדחק או מפני איזה סיבה נחוצה וכדומה (?)

פעם אחת באה אשה אחת (בשנים אחרי לכתי בראשונה מדרבנד) עם בתה ועם בעל בתה לדרבנד מן אחד הכפרים. האשה אם המגורשת בכתה בדמעות שליש על אשר הבעל מגרש את בתה, והבת צריכה להשאר בביתה כבתחלה וזהו גזירה גדולה בעדה, מי יקח גרושה ראשית, כי אין המנהג לקחת גרושה ואלמנה ובמקום אשר הבתולות הרבה למאד, ולמה להם לגרושות ולאלמנות? הקורא צריך לדעת כי הבעל היה בן 25 שנה ואשתו היתה בת שמונה שנים, וזה שנתיים אשר נשאה אותה אם כן היתה הנערה בזמן חופתה בת שש שנה! וסבת הגט היתה, כי הבעל התלונן על אשתו בת שמונה שנים כי זה שנתיים אחר החתונה, ועדיין אין ביכלתה לתקן תבשיל כנהוג ולעשות בצרכי הבית ובשביל זה הוא מגרש אותה! — והרב סדר את הגט. לא יאומן כי יסופר, במדינתנו, דברים כאלה אשר יקרו במדינות אלה! —

בעיני ראיתי כי בא איש אחד יליד דרבנד, עם כלתו אשר לקח בכפר רוקאל, נערה קטנה בת אחת עשרה שנה, והאיש בן שלשים וחמש שנה, ועשה החופה ברוקאל, ואחרי החופה שב עם אשתו הקטנה לדרבנד, ויביאיה אל ביתו, בחצר ידידי נתן, נגד האכסניא שלי, הוא היה רכב על סוס, ועל הסוס השני רכבה אשתו הקטנה עם אשה אחת אשר רכבה על סוסה והחזיקה בידיה מאחוריה לבל תפול מעל הסוס, המון אנשים ונשים וילדים וטף נהרו אחריהם עד החצר הנ"ל. כאשר הביאוה אל הבית, הושיבוה את הילדה, אובען אן והדליקו נר של שעוה. דק באותו החדר, ונערות ועלמות ונשים הקיפוה, אחת מכה בתוף והאחרות כולן מזמרות שיר ענבי בלשון קדר: Нвмборакъ וכו', החדר קטן מהכיל את המון הבתולות והנערות, והחום גדול מאד, ועד היכן מגיע הסבלות שלהן שלא פתחו אף את החלון לעת ערב בחדש אב, בזמן שהחום בקיץ נורא למאד פה בדרבנד, בכל זאת הבתולות זיינען פֿארגאסען מיט שוייס, אונד דאך וויא דיא שעפסען קוועטצען זיך אין איינעם אין היטץ אונד זינגען. בבקשתי נפתח החלון, ויכלתי בעיני לראות את האשה הקטנה בעיני מלובשת בבגדי משי, ומעוטפת בצעיפים. ולפלא וויא אזוי זיא ווערט ניט פֿאר דישעט, מתחת צעיפיה הרבים, נערות אחדות

השתדלו למעני להראות לי את הכלה, ותשבתי את החתן למשוגע. כה אופן היי העם במרינה הזאת. —

— השוחט אצלם כעת איש אשכנזי, אשר הביאו אליהם מעיר אסטראכאן, ושמו ר׳ אברהם אליעזר גורני, והוא ינור בתוכם זה שבע שנים ככבש בעדר אריות וזאבי ערב, אשר אינם אוהבים אותו ושונאים בתכלית שנאה, והוא אינו מקבל שכר עבודתו, כי אם שכר בשביל שחיטה א׳ קאפ׳ מכל עוף, וגם מזה רבים יקפוצו ידם מלהשפיע לו די פרנסתו. כמה פעמים יבאו אנשים אליו לשחוט עופות, ויבקש מהם שכר טרחו, ואינם רוצים לשלם לו בעד השהיטה; אחד הביא בפעם אחת 5 תרנגולים ויבקש חמשה קאפ׳ ממנו, ויחר אף האיש ההוא בהשוחט על אשר דרש ממנו כסף, ויקח את התרנגולים בידו, ויסר את ראשיהם בידיו ואמר: הא לך כסף בעד שחיטתך אם אתה אינך רוצה לשחוט, אז אוכל לשחוט בעצמי, ויפן וילך לו, זה שלש פעמים היו מעשיות כאלה, והשוחט ספר באזני הרב הדברים, ולפלא מאד בעיני, איך לא שם הרב אל לבו, ולא השגיח על זה, אונ האט עס נימאכט צו קליין נעלד! —

לקוטים מכ״י והערות שונות.

— בכתב יד „קול יעקב" הנמצא ביד התן הרב ר׳ שמואל מחילי פענזשדי, פה בדרבנד, מצאתי כתוב תאריך, דוד בכ״ר שאול רב בסעלאק נפטר לב״ע יום ב׳ בשבת שהוא ר״ח מנחם אב שנת תרט״ו לפ״ק. והכ״י קול יעקב נשלם בכתיבה, בשנת ה׳ תקע״ט י׳ תמוז (כמרומה בכפר סעלאק). ואחר יהונתן (בל״ס אחי ר׳ דור) בכ״ר שאול הרב מסעלאק הנ״ל.

— אצל יוחאי הותן הרב יעבי״ץ בדרבנד ימצא כתב יד העתקה מן ס׳ שער אורה בחכמת הקבלה מן אחד [בן] יוסף ן׳ גיקטילייא, נ״ע עם ביאור מתתיה דלאקרט ז״ל. נדפס גוף הספר בעיר זאלקווי בשנת תטבע (תצט—499) 1). הכ״י הזה נעתק ונכתב בקובא ת״מ ארוננו השר והטפסר חסן עלי כאן ירה״ו והתחיל לסדר ולפרט ברוך ה׳ א׳ש׳ר׳ ה׳צ׳ל אתכם (והוא בשנת תקט״ז, א׳ש׳ר׳—501 ה׳י׳—15) ע״י הצעיר והזעיר מישראל בה״מ יוסף ׳נ״ע. —

— באחר מן כ״י הנמצא אצל הרב ר׳ חנוכה בכפר מנגלים, נמצא כתוב שטרי הרשאה על גט שנת „תתן" (ת״ק — 500) ושני עדים כתובים שם, האחד זוכר הרב יעבי״ץ ושמו רחמים בן הרב ר׳ חנוכה, ונכתב הכתב יד ההוא בכפר חברייא, אשר ברזשודוט-קאטטא. —

— הערת יעבי״ץ. האדון קאמאראוו מודיע כי הכפר Маджалисъ נתיסד בשנת ה׳ ש׳ מ׳, והחכם פירקאוויטש מראה, כי ישועה בן אליה מכפר מנגלים בא לכפר טנ-בסר בשנת ה׳ רע״ג, כאשר הכפר מנגלים עדיין לא היה אז בעולם! — גם במה שנוגע לכפר טנ-בסר, שאלה איזה כפר הוא? כי לא נמצא שום כפר בשם טנ-בסר, כי אם שם כוללי על כל המדינה, „טבאסאראן", ואם טנ-בסר יהיה לפ״ד

---

1) באוה״ס לבן יעקב נרשם ס׳ שערי אורה דפוס זאלקווא תצ״ט, אולם הפרט תטב״ע עולה תפ״א, ובשנה זאת נדפס הס׳ באופיבאך; ואולי נרשם בדפוס זאלקווא גם הזמן מדפוס הזה, ומי אשר נמצא בידו הספר יוכל לברר הדבר. ה.

אולי הכפר אבא=סבא הקרוב לדרבנד, אז גם הכפר הוא לא היה במציאות באותו הזמן [1]. —

— היוחסין מביא כי המלך אפרידון שאך פרס נעשה למלך על ארץ פרס בזמן אברהם אבינו ע"ה, וחיו בזמן אחד. ראה בס' יוחסין צד קפ"ז ע"ב — 374 שם, דפוס זיטאמיר (תרכ"א).

— המעשה של תלמירא המלכה עם כמבים בן המלך כורש, אשר הזכיר אב"ן רש"ף בכתבה אשר בס"ת של דרבנד נמצא כתוב בספר יוסיפון בן גוריון פרק ג' בסופו. —

— וכוסדרי הנזכר שם, מצא הקראי בצמח דוד שנת שס"ד. — ואולי יתכן שגנב מכל המקומות והבר ספור בעצמו וכתב בדיו שלו של הימיא, למען שיתראו באותיות ישנות [2]. —

העתקה כצ"ל: המס מכל קהל ישראל בשביל האוצמי עדיל, חמשה ושלשים תומן (....) [בכל שנה] מתחיבים ליתן בחדש שבט גם סוסים [לאנגריא] יין שרף, ועורות אילים מאדמים ועורות אינן מעובדים ועלי טבאק ומכס הפואה (מאראנא, היינו הלק עשירי כנהוג אצלם) ומכס שמכי (מן הסוחרים המביאים סחורה משומכי אשר בארץ שירוואן). אנגריא בשביל בית עדיל (בדברים הנוגעים לעבודת הבית לנקיון וכדומה) בעדות השאה נבך (Габахъ). —

שמדי היא שירוואן המדינה נזכר בס' יוחסין צד. . . [3]

השמות כצ"ל: ינגי-כנת (כפר=חדש) בלשון תורק Яшги кентъ. ג'מאוו בג
אוצמי Джамовъ бекъ уцмій. אמיר-ג'ופאן Амиръ Джупанъ. ג'והוד-קתתא,
בלשון הורק יהודים — (מישור הררי). גבאוו. בקייטאג-אמיר-המזא Амиръ Гамза.
אחמר-כאן Ахмедъ Ханъ. כבלאים Ковхи (старшины). ג'אונ'ים Чауши
(שוטרים). סלק — כפר סעלאק — сел. Селакъ. אקא-רוזא-בג Ага Руза бекъ.
מורתוז-עלי-קדי Муртузали кадій, כש מנזיל (בטטי מושב מפואר) Хошманзиль.
עלי-בורני-בג Али бурни бекъ. כפר מרקא сел. Марага. קסום-בג Касумъ
бекъ. רוכל—הכפר Руколь. אמג'אנלר=פיר Амджагларъ пиръ (שדים הקדושים).

אם אשה אחת תמות בלא בנים אז יורש הבעל נדונית האשה, ותקנת ר"ת שתיקן בצרפת המובא בפוסקים, לא נתפשטה באלה הארצות, ואינם כותבים בתנאים תקנת ר"ת הנ"ל, כנראה מפסק דין שנתן הרב יעבי"ץ יום ד' אדר א' תרכ"ד ביד יהונתן בן אהרן אודות ירושת אחותו, אשתו של עוזיאל בן מיכאל. —

פעם אחת קרה, כי איש אחד קדש אשה אחת קדושין גמורין בכסף, בפני כמה עדים מאנשי קהל דרבנד והרי היא כאשתו כפי דת תוה"ק, ואחר שקידשה האיש הראשון, בא איש אחר ורצה ליקח את האשה אשת הראשון, והרב התרה

---

[1] כבר הראיתי (אלטיידישע דענקמאלער צד 68 הערה 3) כי המזייף לקח דבריו מס' שבילי עולם להר"ש בלאך האומר כי בראשונה היה שם כפר טג-בסר ועכשיו שם המחוז טבאסערן. ה.

[2] המקור לשמות תלמירא וכוסדורי אצל המזייף הראיתי באריכות בחבורי האשכנזי הנ"ל (צד 41-44) יקחנו הקורא משם. ה.

[3] ע"ד שירוואן ראה בחבורי הנ"ל (צד 39-40). ה.

באיש האחרון כי אסורה היא לו כפי חוק דת משה, וזה האיש האחרון לא שמע להוראת הרב, ולקח בחזקת היד את האשה, אשת הראשון, לו לאשה וילדה לו בנים ממזרים. הרב פסק שהאשה ההיא אסורה להאיש הראשון, מפני שנבעלה ברצונה ונשאת לאיש האחרון, וגם היא אסורה לאיש האחרון יען כי היא אשת איש הראשון, האיש הראשון שמע לדברי הרב, ונתן גט להאשה הנ"ל אחר שבעלה בעלה האחרון זמן רב, והאיש האחרון לא שמע לדברי הרב לגרש גם כן את האשה ההיא, ונשאר להיות עמדה, והוליד כמה וכמה ממזרים. —

בקשה להפאליציא אודות יהודי דרבנד המתגוררים בכפר ניוגדי מיושקיר מאת הרב יעבי"ץ:

באתי לבקש מכם אודות היהודים העניים המתגוררים במושגור אשר הלכו לגור שם מדרבנד ומשאר כפרים כעשרה בתים, בראותם כי אין ידם משגת לפרנס את בתיהם וליתן מסי המלך; לכן הלכו שמה כדי שירויחו ויוכלו ליתן מסי המלך בשלימות ויפרנסו בתיהם, וע"ע פרעו המסים בשלימות. וכן עושים איזה מהעבודות של המלך אשר יוטלו על תושבי מושגור גם הם עושים כמותם, אך עתה שמעתי כי תושבי מיושגור אומרים להם שיתנו מסים ועבודות אשר יוטלו על תושבי מיושנור, שיתנו גם הם כמותם שוה בשוה, והעניים הללו אינם יכולים שאת לתת מסי המלך עם תושבי דרבנד ולשאת גם עמהם שוה בשוה, והושבי מיושגור כיון שראו שאינם יכולים ליתן, מצערים אותם, ומגרשים אותם מבית ה׳, ואת ילדיהם גרשו מבית הספר, ואינם נותנים להם בשר, והבדילו אותם מהם, ועתה בקשתי מכם שתכתבו על הנצלניק שלהם שיזהירו אותם שלא יבדילו אותם, וירחמו עליהם, כי לא יעשה כזאת בישראל, כי איך יוכלו ליתן מס שתי פעמים ולפרנס גם את בתיהם. —

בחדש דעצעמבר 1861 ערכו דבר בקשה קהל דרבנד וקהל מאדזשאלים אל כבוד האדון הגובערנאטאר שלהם על אודות בורר בן מלך תושב מדזשאליס׳ אשר עשה דבר שלא כמשפט וכדת ישראל, אצלו היה בן ושמו שרביט וימת בנו הגדול שרביט, ונשאר אשתו האלמנה עם שני ילדים, ועשה אביו חתונה, ונתן את האשה האלמנה לבנו הצעיר יעקב, קהל של דרבנד שלחו מהם שליה מיוחד למאדזשאלים, לדבר על לב בורר, שלא יעשה הדבר הזה שלא כמשפט וכדת, ולא שמע בורר לדבריו, ואחי האלמנה חפץ להרוג את השליח של הקהל בהקינזשאל שלו, לכן בקשו את הגובערנאטאר, שישתדל להרוס את הקשר הקשור שלא כדת, ולהביא את הפושעים לדרבנד לעשות בהם משפט כחוק וכדין. — (לא ידוע איך נגמר הדבר —)

להנאיב במאנדזשאליס. כבודכם שלחתם אלי את המשפט של נח בן שלום עם אשתו שונמית בת מרדכי, והנה פסקתי דינם ע"פ דת תוה"ק, כפי הדין יכולה האשה לומר, כיון שאין לך דרך אנשים (והוא גם הוא מודה לזה) תן לי גיטי וכתובתי, והנה לפנים משורת הדין נתתי עוד זמן לנח שבוע אחד אחר שבעה שנים. ואם בזה שבוע אחד לא יהא לנח גבורת אנשים, אזי יוציא ויתן כתובתה, אמנם יכול נח להשביעה שבועה קלה איך שלא עשתה לו כשפים. —

מלחמת הנשים בדרבנד:

בכל פעם ופעם תמיד בעד דבר קטן נעשה ריב ומדון ביניהן, אחת תהל לקלל את רעותה, והשניה תשיב גם אמריה לה, ונעשה קול צעקה גדולה ביניהן, בין כה וכה משני הצדדים מתקבצין נשים ועלמות רבות למאד, ונעשה שתי כתות ביניהן הכתה האחת צועקת ומקללת ותנדף להכת השנית, והשנית תחרף ותגדף את הכתה אשר מנגדה ולא בדברים עושים מלחמה, כי אם גם בידיהן, מכין זה את זה באגרופותיהן אחרי אשר כלו מלאכתן מלהבות בכפות ידיהן, וכן סדר ההכאה, כל אשה ואשה משני הצדדים, מכה כף אל כף ועיניה אז מלאות דם, ומוכנות זה את זה לבלעות חיים, אחרי כן מתחילין להכות בידיהן בכח, ואנשים וגם נשים משתדלים אפצוהאלטען את הנשים משני הצדדים לבל יכו בחזקת ידיהן, והן אינן שומעות להם והוטפין זה את זה בשערות ראשיהם וקורעין אותן, מכין על לחייהן, וכמה שלא יכו האנשים את נשיהם שיעשו קץ למלחמתם בכל זאת בזמן הכאת הבעל אותה בהזקה, והיא עושה את שלה, ואינה משגיחה על הכאת בעלה, ומכה בחזקה את אויבתה בכל כחה, גם הילדים משני הצדדים מכים ומקללים זה לזה, ובכל רגע צועקת ומספרת בפני כל העומדים שמה את обида שלה, ועושה מימיקא בידיה, על אופן כזה: טוט א קלאפ מיט ביידע הענד אונד אין דער צייט האפט זיא זייא לאחור ולפנים און טוהט זיך אביינ, טוהט א קלאפ בידיה לידי אויבתה ומכה ביד אחת אל יד השנית ואח"כ בידיה השמאלית תחת דעם אוילאם בוינען און פארשפרייט ביידע הענד ברוחב, וכאשר רוצה להביא בכעס את אויבתה אז תאמר לה, דיין אלטען זיידענס בארד זאלל ליענען אין בית הכסא, הזקן של אביך ושל אבי אביך יהי' מונח בביהכ"ס. אט דא ווערט אנעשרייא און אפאטשערייא, דיא אנדערע צינדעט זיך אן, און זאגט איהר דיא זעלבינע זאך צוריק, ברענט זיא שוין ווידער כמו אש. ותען לה שנית דיינע אלטער טאטע מיט דיינע קרובים אשר מתו מקרוב ומכבר, יונח בפיהם צואה ותבער השנית ותען לה כדבריה, ובדברים האלה בוער כאש שלהבת אשר אין שום דבר יכול לעצור בעדן ולהשקיט המלחמה בין שני הצדדים בעת אשר מתקבצים למאות אנשים עליהן ובעת אשר בעליהן יכו אותן מכות מרדות אז יעשו קץ באופן כזה אשה אחת תרימה את מכנסים שלה ומכה בידה על אחורה, וצועקת אליה כדברים האלה, אביך ואבי אביך וכל מי שיש לך ממשפחתך מתים כלם יבואו אל אהורי! — והשנית תענה לה ג"כ ובזה נעשה קץ למלחמה והרוצו במהרה לבתיהן. — מלחמות כאלה יקרו גם כן בלילה ובחצות הלילה, ועפ"י הרוב נעשו המלחמות אצל אגם המים, כי שם אחת לוקחת מים בראשונה וכל אחת רוצה לקחת המים בתחלה, לכן לשם טרעפט זיך עס אפטער.

אין המנהג אצל יהודי דרבנד להגיד את שם נשותיהם, שאלתי כמה וכמה אנשים איך שם הנשים שלהם, והיה כצחוק בעיניהם, לא אמרו לי שמותיהן, כי לבושה יחשב להם, אם יבטאו בשפתם את שמותיהן. —

כן צריך לכתוב: קרא-כודק-כנת (עיר של קרא בודק) -сел. Карабуда

кенть פרי אביל (פאראול) (שם העצם לאש ובאורו עוף שתור) עיר של פרי

יש Параузъ (יורת, כנת, אבול) שם העצם לעיר או לכפר לפי שמות הלשונות. — תמיר-כאן-שורא, טשיר-יורת, סולטן-ינגי-יורת, בוינק דרגלו, טשונגותי, אחמד-כאן-בג.

גם היהודים בכלל, וזה היה בליל ר"ה, והיהודים עשו להם סימן על הגם כזה: קאזי, בלשון טורקי — כבש, כשאכלנו ראש כבש (בליל ר"ה כמנהג) ברה הכבש, דהיינו קאזי-טללא מרדבנד. —

נח בן שלמי היה בעה"ב שלי בכפר רוקאל. — (לזכרון). —

שמות אנשי דרבנד זכרים ונקבות ע"פ א"ב.

אבשלום מכונה אקא, אליהו, אליסף—עזיז, אשר, אהרן, אברהם, אברום, אפרים, אלעזר, אליעזר, אדם, איבאשי, אלחנן, אביי, אדניה, אלחדד, אלישע, אלקנה, אחימעץ, אוריאל, אלהדד, אסף, אביא, אבנר, איהיל, אמיר גו, אבטליון, אביל, אבא, אבישי, אליאו. — בנימין, בבאי (כינוי), בורר (כינוי), בניאל, בבי, בבא, באבינא (כינוי), ברוך, בצלאל, בניהו, בכשי, בועז, בביכונא, ברכיה. — גדעון, גרשום, גלעד, גבאיו, גדליהו. — דוד, דן, דניאל, דדש. — הלל, הינתה, הינתא. — זכריה, זבולון, זרובבל, זכאי. — חנוכה, חנון, חשים, חנוך, חיים, חזקיה, חייא, חנניא, חנניה, חלקיה, חסדיל. — טבת, טוביה. — יעקב, יהודה, יוסף, יהושע, יצחק, ישעיה, יואב, יוהאי, ישראל, יקטן, יונה, יהונתן, יוחנן, יששכר, יהיאל, ירמיה, יפת, יחיא, יחזקאל, ידידיה, יותם, ישי, יקותיאל. — כודדת, כלבבא. — לוי. — מנשה, משה, מיכאל, מאיר, מרדכי, מתתיא, מנוח, מחלון, מעריי, מנחם, מישאל, מלך, מוקדשי, מתיא. — נסים, ניסו, נח, נחמיה, נהום, ניסן, נפתלי, נתן, נתנאל, נוריאל, נקי, נחשון, נעריה. — סדיאל, סעדיה, סימן טוב, סבא. — עמנואל, עזיז, עמיאל, עקיבא, עמל (כינוי), עזריה, עמרם, עזיהו, עזרא, עשהל, עוזיאל, עבדיה, עלי, עמרם, עובד, עקביא. — פנחס, פנואל, פסח, פרידא (נחמי' ו'), פרץ, פיסר, פרג', פיינדא. — צדקיאל, צפניה, צדק, צדוק. — קרדש, קלי, קמואל. — ראובן, רבה, רזיאל, רפאל, רחמים, רעבי, ריחנה, רחמיאל, רחביא, רחמן. — שלמי, שלום, שלמה, שכניה, שמואל, שמעון, שעמי (כינוי של שמעון), שארי, שרבת, שבתי, שאול, ששון, שמריה, שמחה, שפטיה, שמעיה, שמעי, שנדא, שאלתיאל, שימי. — תנחומא. —

שמות של נשים.

אסתר, אחינועם, אסנת, אקג'קוז, אבגיל, אבישג. — בובו, בנבשא, בלהה, ביני, ביבי, בתואל, בת שבע, בתיה, בלכוז. — גולפרי, גולביג'א, גבעיד (ב' רפה), גולבאהאר—גולבהר (פרח הקיץ בלשון תורק), גבהר, גולנאר, ג'ולסוסא, גולוואֹרד, גולום. — דינה, דבורה, דינר, דסרגול. — הדסה. — זליכה, זלפה, זרונגול, זרונבני. — חסיד, חנה, חובה, חיסיבא, חסידה, חגלה. — טובא. — ילתא, ירושה, ימימה. — כאנום, כומר, כתו. — ליבא, לאה. מרב, מירב, מלכה, מרים, מיירֿאם, מרסַע, מילכה, מסאי, מודוארי. — נרגוז, נונאָר, נעמה, נביי, נרתנ', נועה. — סאיאדכאן, סאידכאן, סליחה,

סרח, סירתי. — עכסה. — פרי, פורים, פאפו. — צרפית, צביא, צפורה, צלפחד, צרויה. — קימתי, קוזביכא, קיזי, קוזולגול (בל' תורק פרה הזהב), קוסתמן, קציעה, קמחית, קוזול. — רחל, רבקה, רוקה, רות. — שפרה, שהנגור—שהנוגר, שרה, שונמית, שרי, שכר. — תמר, תשים, תמום. —

בכפר בודוג Будугъ ושם עוד שבטי ההרים אצל הינאלוג Хиналугъ, היו התושבים מקודם יהודים ובעת כלם מושלמנים. כן הגיד לי הקאפיטאן האויעזדני גאצאלניק של לענקאָראַן Василій Кузмичь Лазичь. הכפר הינאלוג הוא באויעזד קובא, על הגבול של אויעזד נוכא וסאמורסקי אָקרוג. הקבלה שלהם היא עוד כעת אצלם חזקה בידיהם. —

בלענקאָראַן על הפֿאָרשטאַדט נמצאים: 127 זכרים, 122 נקבות של הסובאטניקים והגרים ביחד.

הסובאטניקים בפריוואלניע הכפר מביהכ"נ של אהרן אינם אוכלים בשר משחיטת הגרים, ואומרים שלא יאכלו מבשר שחיטת הגרים, עד אשר לא יאכלו הגרים מבשר שחיטתם. —

בכפר מאמראטש יש מאה בתים של ישראל המישים בתים מהם יש להם קרקעות לזורע עשב הטאבאק והמאראנא שלהם, ולהנשארים אין להם אדמה כלל, והאדמה אשר בסביבות הכפר מגיע להגוים המושלמנים, האדון הגובערנאטאר רצה ליתן להם אדמה מצד אחד של הכפר, רק נצרך להפור שמה הפירה (קאַנאַוואַ) והיהודים אינם רוצים לקבל את האדמה ההיא, ואינני יודע אם מפני שלא רוצים להגיח הוצאות על חפירת הקאַנאַוואַ, שזה יכול להיות כפי טבעם, וקמצנותם, לכן מבקשים אדמה מצד אחר אשר הגובערנאטאר שלח בקשתם ריקם. כי לא יכול לקחת אדמת הגוים המגיע להם משנים קדמוניות אשר עוסקים בעבודת האדמה ולא בזריעת הטאבאק ובפועה בלבד. בכפר חינזשאל קאללא יש לעשרה בתים קרקעות ולעשרים בתים לא יש קרקעות. בכפר אראנ אין להם קרקעות כלל. גם אדמה של מלך אין בסביבות בכפר שלהם. —

הדרך מדרבנד להאָשמאנזיל. ביום ב' ששה להודש אלול ה' תרל"ה יצאתי מדרבנד, רכבתי על סוס, והחפצים על סוס שני וקאזאק מלוה אותי בדרך המלך המוביל לקובא 15 ווערסט בדרך פאָסט, ואצל הסטאנציא נטיתי לצד ימין כשני ווערסט וחצי בערך ובאתי דרך גנים וכרמים אל הכפר, בחזרה עברתי דרך הנהר רובאָז ובאתי עוד פעם על דרך המלך לכפר קולאָר, בלוית הרב ר' משה והשמש מביהכ"נ וא' נוקער מן הממשלה סרתי אל בית הפריסטאוו, ומשם ר' משה הלך לדרכו ואני נטיתי מדרך המלך לצד שמאל למסילה צרה המובילה לכפר ניוגדי, ישיבתי היתה בעגלה арба הרתומה לשני בוואָלים, הדרך היתה במסילה בין גנים ויערי חמד; כשלשה ווערסט התעננתי ללכת במסילה נחמדה כזו, רק לפעמים הענפים הכוני מבין סבכי האילנות משני הצדדים, וכאשר יצאתי מן היער נילה לפני בניני הכפר ניוגדי המכונה בפי היהודים כשם מיושנור, סרתי אל בית הבעה"ב שלי הראשון ר' נחשון בן עזרא וקיבל אותי בסבר פנים יפות בביתו, גם צפורה אשתו הכירני, ומפני הבושה כסה בצעיף את פניה ולא דברה שום דבר עמדי, עד אשר בא בעלה מן הגורן ומן המלאכה, אשר להם בשדה, לפנות ערב

בא גם הנשיא ר' יחזקיה עם הרב ר' סעדיה, בלילה והנה קול גדול, קמתי משנתי, והנה קול בכיה גדולה, אחר חצות הלילה מנשים בוכיות ואינני יודע מתי ישנין הן? למחר בבקר יצאתי בחוצות הכפר והנה בבתים שמעתי קול בכית הנשים עוד פעם, הפלא ופלא, גם ביום ראיתי נשים על בית הקברות החדש שלהם אשר כמעט אצל בניני הבתים, לדרוש בשלום המתים של משפחתם אשר נפטרו, לבכות על קבריהם, גם בערב עת תבאנה ממלאכתן, יש להן פנאי לבכות אצל בתיהם. הילדים והילדות זיינען משונהדיג ווילד, ואין דמות ואין דמיון ומשל לפריאותן ולמשוגעתם, בעת אשר באתי אל הכפר סבבוני ילדים וילדות ועשו צחוק מדאיב נפש, ועשו מינות משונות, חשבתי שירדו מן הדעת מן הריקוד המשוגע ומן המימיק אשר עשו וזרקו ידיהם לכל צד וקפצו כחיות משונות ופראות. — הנשיא הכין למעני ענלה ארבא רתומה לסוסים, וביום ג' בבוקר ז' אלול יצאתי מניונדי ללכת מאמראטשה, בניונדי שמעתי כי בנים גדולים בן 16 שנים קוראים את אמותיהם בשמם ולא בשם אם כנהוג וגם באראג אח"כ שמעתי כי קוראים אמותיהם בשמותיהן. —

הדרך מניונדי למאמראטש, דרך גבעות ועל דרכי עברתי לפני נעצוצים кустарникъ אשר מוציאים כמה מיני פרי הנקראים — ягоды המסוגלים לאכילה כמו מאלינים שלנו ועוד מינים שונים המסוגלים לעשות מהם варенье שונות וטובות, שדות רחבות מסביב הדרך מכל צד, והרים גבוהים יתנוססו ממרחק על האופק לפנינו. הרים גדולים לא היו על הדרך הזאת. —

במאמראטש 100 בתים, 330 זכרים, 280 נקבות. 1 ביהכ"נ 1 רב ושו"ב, 2 מלמדים ובערך 20 תלמידים. — וכפי הידיעות של הנצאלניק: בתים 90. — במאמראטש הרב הוא ר' יוסף עכשיו, קודם לו היה ר' אסף מאראג ז"ל וקודם לו ר' כודדת אביו של הרב ר' יוסף אשר כעת רב, ואביו היה רב 25 שנים. קודם לו היה ר' יוחאי, ולפניו ר' אבטליון וקודם לו ר' מתתיהו, והרבנים האלה לא היו ממשפחה אחת, רק מיוחדים ולא היו מגיעים זה לזה. —

הדרך ממאמראטש לכפר אראג היתה על גבעות קטנות ושדות של פועה ונעצוצים плодовыя кустарники כמעט עד חסום-כנת, נסעתי על ענלה רתומה לסוס ורוכב נוקער לפני ומליץ עמדי, לפני הכפר חסום-כנת עברתי את הנהר גירנארו — Гиргару, המים היו מועטים בעת ההיא, והיו מפוזרים בכמה מקומות, לכן עברתי על אבנים רבות אשר נתיבשו מן המים שהיו מקודם עליהם, מעבר הנהר באתי במסילה רחבה וטובה מוכתרה משני צרדיה גנים וכרמים נחמדים, ובאתי אל רחוב של השר הנאצאלניק, שם השר שלח א' נוקער לאראג לצות על הקהל להכין דירה בשבילי, ואנכי משם עברתי את הגשר אשר מתחת ההר על הנהר גירגארו, ועליתי עוד פעם על הרים וגבעות במסלה צרה אשר על שיפוי ההרים, מצד ימין הנהר התנוסס הכפר אלי-כנת Али-Кентъ ומצד שמאל ווייטער אביסעל אין דיא געבירג נתראה לפני הכפר אראג, לפנות ערב, היום רד מאד בבואי בשלום אראגה, לפני שער העיר עמדו כל הקהל וחכו עלי, והגביר בעדתם ר' יואב בן ראובן לקחני אל ביתו, א קליינע סאקליע, אפינסטערע, אויבען אין באלטען איין קליין פענסטערל וויא א לאך אקליינע, אונ דיא לאך וואו מיא שטעלט האלץ צום הייצען, געהט ארויף צום דאך, פון וואנען עס שיינט העראב

דיא ליכט פֿון אויבען. אונטען בעדעקט מיט קאָווערס, דער קאַרניז איז אפּאַלעצי ארום אונ ארום וואו עס שטעהט (ארדא-מורדא) ספרים איינינע, קעסטלאך-שקאטולקעס, טעלער, טעפּ, גלעזער, וכלים שונים, אויף דיא ווענט בגדי אנשים ונשים, וכלי זיין. ובצד א׳ הכרים והכסתות בתוך חור הכותל. ניט איין מאָל האב איך מיך דעם קאפּף אָפּ נישלאגען פֿון דעם משקוף הדלת הנמוך, אשר למדני זיך אין דרייען איין צו בוינען, בעת צאתי ובואי אל החדר הקטן ההוא. הבעה״ב שלי יואב נתן לי במתנה תופֿאנג קטן למתנה לזכרון ממנו. —

באראג נמצאו בזמני בשנת 1875: 93 בתים (בהקאנצעלאריא של הנאצאלניק מצאתי רק 85 בתים). 250 זכרים, 230 נקבות, 5 חתונות, 2 גיטין, 4 חדרים, 4 מלמדים, 70 תלמידים 1 רב ושו״ב, 1 ביהכ״נ כללי.

הרב ר׳ יחזקאל אבי אסף נפטר כ״ז מנחם אב שנת ה׳ תרל״נ.

בשנת ה׳ תקצ״ב נבנה ביהכ״נ באראק אשר היתי בתוכו, וראיתי בכתבה אשר על האבן על כותל ביהכ״נ.

הרבנים באראג: עכשיו ר׳ שבתי, לפניו ר׳ אסף, לפניו אביו ר׳ יחזקאל בן ניסו, לפניו הכם משה מאכלציך, לפניו ר׳ יוחאי, לפניו אביו ר׳ חנוכה, לפניו אביו ר׳ בצלאל, לפניו אביו ר׳ שלום. —

אבי של ר׳ שבתי הרב כעת באראג היה ר׳ אברהם ואבי ר׳ אברהם שבתי אשר היה רב בדושעראך, ואביו של ר׳ שבתי יהודה ג״כ היה רב בדושעראך. לפניו לא ידוע יותר. —

גם בחסום-כנת ישבו יהודים מלפנים בערך מאה שנה מקודם, הכרם של הנאצאלניק הוא כעת על מקום בית הקברות של ישראל, כן הראו לי יהודי אראג, וכן אמרו מושלמני חסום-כנת, כפי הקבלה היו שם רבנים חשובים, אחד נשאר בזכרונם ושמו ר׳ חלקיה ממשפחת יואב בעה״ב שלי באראג. —

כפי קבלת הזקנים באראג, היה המנהג להנית הכתובות תחת אצילי ידים אצל הנשים המתות בעת קבורתן, לכן לא נשארה שום כתובה ישנה משנות קדם, יען כי לקחו הנשים עמהן בקבריהן.

מצבות אחרות על בית הקברות של אראג.

הקיצו וכש״א. י)

יום שנפטר שלום בר יואב שהלך לבית עולמו לג״ע יום ה׳ בשבת שהוא י״ב לחודש תמוז תקע״ו לפ״ק.	יום שהלך ר׳ שפטיא לבית עולמו יום ששי בשבת דהוא כ״ז לחורש חשוון שנת תקע״ה לפ״ק.	יום שנפטר יהושע ב״ר מרדכי שהלך לב״ע יום ג׳ בשבת שהוא ט״ו לחודש טבת בשנת תקע״ט לפ״ק.	יום שהלך ר׳ אבטליון ב״ר שלום לבית עולמו בג״ע יום ג׳ בשבת כ׳ תמוז בשנת תקע״ט לפ״ק.	הוא היה רב במאם- ראמש

י) צ״ל וכש״ע, ראשי תבות: ורננו כל שוכני עפר, ׳אף כי בכתוב (ישעיה כ״ו י״ט) בלא מלת כ ל, וכן פה למטה.

ה.

קבר של הרב ר' אסף בכפר אראג עם בניו ועם אביו הרב *).

פה נטמן שלום במו"ה אסף יום ב' בשבת נ' 1) לחודש תמוז שנת תרכ"ו.	נטמן התלמיד הקטן יצחק במו' אסף יום ג' בשבת י"נ להודש תמוז שנת תרכ"ו לפ"ק.	יום שנפטר הרב הדיין ר' אסף במוהר"ר יחזקאל יום שבת קודש כ"ו להודש כסליו שנת תרל"ב לפ"ק.	יום שנפטר בן ציון במ' אסף יום ש"ק י"ז לחודש שבט שנת תרל"ב.	קבר של הרב ר' יהזקאל הזקן אביו של ר' אסף.	פה נטמן רבה במו' אסף יום ג' בשבת ה' לחודש תמוז תרכ"ו 2).

הציון על יצחק בן הרב אסף הוא כזה:

פה נטמן התלמיד
הקטן יצחק במוהר"ר
אסף יום ג' בשבת
י"נ להודש תמוז
שנת תרכ"ו לפ"ק
ה ו ש ע כ ט א
ט ו ר ת ו ד י ע
ו י ו ל א....

כ"ת הלוחות:
הקיצו ורננו
שוכני עפר כי
טל אורות טליך
וארץ רפאים
תפיל והוא רחום
יכפר עון ולא
ישחית והרבה
להשיב אפו.

כפי הקבלה אשר בידי הרב ר' שבתי וזקני הקהל: בא נאדיר שאך למדינה הזאת, והעמיד אחד משריו בכסום-כנת ושמו יאקוב פאשא — Якубъ-Паша תושב של כסום כנת. באותו הזמן ישבו יהודים בכסום כנת, והיהודים מאראג היו ג"כ תחת יד השר ההוא יאקוב פאשא. יהודי אחד ושמו שבתי ביבי היה המשנה של יאקוב פאשא בציווי נאדיר שאך, באותו הזמן בא סורכאיי-כאן מקאזי-קומוך להלחם עם יאקוב פאשא, שנה אחת לחמו יהדיו זה עם זה בכפר סולח Сулахъ ואח"כ שנה אחת לחמו בכפר בוטקענט Буткентъ, ואח"כ שנה אחת לחמו על נהר נירגערו, בין כסום כנת ובין אלי-כנת במקום שמתחברים שני נחלים גירגערו Гиргеры וארקידזש כן בלשון היהודים, והגוים יכנו את שם הנחל ארקידזש р. Аракиджъ בשם גאייארוואדז р. Гаярвадзъ, המים בעת המלחמה ההיא של הנהרות הנזכרות היו מלאים ומעורבים בדמי אדם, ואח"כ כאשר עשה סורכאיי כאן שלום עם יאקוב פאשא בתנאי שיתן לו עשרה גבורים מגבוריו למתנה שישמשו אותו, ויאקוב פאשא נתן לו 4 גבורים מבניו, וששה גבורים מפורסמים מקרוביו, ויקח אותם סורכאיי כאן

---

*) הרב הזה היה אחד ממכירי, בזמנו היתי באראג בשנת ה'תרכ"ז והוא נתן לי ידיעות רבות ושונות, והלך עמדי למליץ בעדי בכפרים אשר בסביבות, ינוח בשלום על משכבו, חכם מתוכם ומשכיל היה.

1) בשנת תרכ"ו היה יום ב' בשבת ה' י"ב י"ט וכ"ו להדש תמוז, וכפי הנראה צ"ל פה ה' לחודש. ה.

2) צ"ל או יום ג' בשבת ו' לחודש תמוז, או יום ב' בשבת ה' לחורש; ולפ"ז נפטרו שני הבנים שלום ורבה ביום א'. ה.

עמדו ויוליכם לארץ קוראך, ושם עשה באופן זה, תשעה מן הגבורים ההם שחט אותם כצאן והעשירי שלה בחיים ליאקוב פאשא בדברים האלה: כי מעשר שולח אני אליך, את העשירי מן הגבורים בחיים בחזרה אליך. סוף דבר המלחמה היה כי כל המקומות האלה נפלו בידי סורכיי-כאן. המסים שנתנו היהודים ליאקוב פאשא ואח"כ לסורכיי כאן היו רק 30 קאפ' מכל בית לשנה, וחמשה ימים בשנה לקצור את תבואותיהם. סורכיי כאן ברח אח"כ לארץ תוגרמה בזמן שבאו הרוסים לפה, עם אסלאן-כאן, ואסלאן-כאן בן דודו והתנו של סורכיי כאן היה בחזקת סכנה, כי סורכיי כאן בעצמו חפץ להרגו וגם את אשתו, ואשתו הודיעה הדבר לבעלה, ויברח אסלאן כאן אל הרוסים, ויקח משם עזר ויבא על סורכיי כאן, והכהו מכה נצחת, ויברח סורכאיי כאן בעת ההיא לארץ תוגרמה, ואסלאן כאן כבש את כל ארץ קומוך וקוראך ומשל עליהם, ויהי בזמן ההוא גלות גדול לישראל. המסים של ישראל בעת ההיא לאסלאן כאן היו: 6 רו"כ מכל בית לשנה, והלכו לקצירת התבואה של אסלאן כאן ולהרבה מלאכות שונות בשדותיו, אבל הכאן השתדל להגן עליהם ולשמרם מכל נגע וצרה. אחר אסלאן כאן היה בנו מורסאל-כאן הורש אחד למושל ונפטר בלא בנים, והיה לישראל כמו אביו. אחריו היה מחמד מירזא כאן בן אסלאן כאן אחיו של מורסאלכאן, ולא היה טוב כמו אביו. שתי שנים משל על המדינה הזאת, ולא היו לו בנים, אח"כ נחלקה המדינה לשני חלקים: קורינסק תחת הארון בעק וקומוך תחת מחמד כאן אחיו של הארון בעק (הארון בעק ומחמד כאן בני אחיו של אסלן כאן), הארון בעק היה טוב לישראל, אחריו היה יוסף כאן אחיו של הארון בעק, הוא היה טוב ומטיב לישראל הרבה, ומשל עשרים שנה בקורינסק, ובזמנו באה המדינה הזאת תחת משמעת הפאלקאָווניק נירינקא, ואחריו תחת הנאצאלניק קניאז ארבעליאני (והוא הנאצאלניק אשר היה בזמני בשנת 1875 בחדש אלול).

בזמן ממשלת החאנים אם הרג גוי את אחד מישראל, הרג הכאן את הגוי הרוצח ההוא, ומעשה היה בזמן אסלן כאן, שמשנהו עם שלשה נוקערים הרגו שני יהודים אחד ושמו אבנר אבי של ר' עמיאל הזקן המספר, והשני ושמו ר' עוזיאל אחיו של הרב ר' יחזקאל אבי ר' אסף הנפטר, ולקח הכאן והרג את המשנה שלו ואת שלשת הנוקערים. —

לעדות ולשבועה בענינים של ישראל היו כשרים, אבל בענינים של ישראל וגוים לא היו מוכשרים ומקובלים.

בארַאג יש אנשים שיש להם יותר מאשה אחת, לר' עמיאל הזקן המספר יש שתי נשים, גם לרבה בכפר מונאטיר יש שתי נשים, אבל צרות הן מאד מכים ומקללים זה את זה בכל יום ויום, ויותר צער מנחת יקבלו בעליהם מהן. —

בחאָשמאנזיל לשנת 1875. 2 נולדים, 4 נולדות, — מתים זכרים. 4 מתים נקבות, 2 חתונות, 1 גיטין, 1 ביהכ"נ, 43 בתים, 93 זכרים, 96 נקבות, 5 תלמידים, המורה הוא הרב, 1 רב.

באנלאבי—1875 — נולדים, 1 נולדות, — מתים זכרים, 4 מתים נקבות, — חתונות, — גיטין, 1 ביהכ"נ, 12 בתים, 27 זכרים, 28 נקבות, — תלמידים, — מורה, — רב.

בנונדי מיושקור 1875 10 נולדים, 4 נולדות, 5 מתים זכרים, 4 מתים נקבות, 1 חתונות, — גיטין, 1 ביהכ"נ, 99 בתים, 246 זכרים, 245 נקבות, 40 תלמידים, 2 מורים, 1 רב.

בקארצאג 36 בתים, 1 רב והוא השו"ב, והוא המורה ואצלו 12 תלמידים, ביהכ"נ 1, גיטין וחופות לא היו בשנת 1875. מתים זכרים 4, מתים נקבות 1, נולדים 3, נולדות 1. —

באימם קולי כנת בתים 8, ביהכ"נ 1. — בעלי בתים שהיו בזמני באימם כולי כנת הם: פסח בן נעריה שהיה בדרבנד בבית של ניסן. — אבא בן אליעזר, שלמי בן שלמה, עקיבא בן רעבי, ניסן בן עקביא, אפרים בן רעבי, פיינדרא בן מנוח, דן בן נחשון ושמחה בן שבתי. —

הרבנים בקארצאנ. עכשיו ר' שלמה, ר' נחשון בומני [בזמני ?], לפניו ר' יחזקאל אבי ר' אסף, לפניו היה ר' עזריה מקובא, לפניו ר' זרובבל, לפניו ר' חלקיהו (ממשפחה אחרת) לפניו ר' אלדד לפניו אביו יחיא ולפניו ר' יחזקיה, ויותר אינם זוכרים. —

הרבנים בדרבנד: בזמן ר' אליהו מזרחי היה שוהם א' ר' ששון בן בניהו, (אחד יעקב ויצחק?) לפניו היה בניהו ולפניו ר' שמעון (? אולי מאבא סבא?).

בחילי-פענדושי: מלמד 1, תלמידים 5, רב 1, בתים 25, מתים זכרים 1 נקבה 1, נולדים 3, נולדות 2, ביהכ"נ 1, גיטין וחתונות לא היו. — **חילי פענזשדי יקרא בפי היהודים בשם גידך.** —

במאראנא: בתים 10, לא רבי ולא שו"ב ולא מלמד. ביהכ"נ 1, מתים זכרים 1, מתים נקבות לא היו, גיטין וחתונות לא היו, נולדים 2, נולדות לא היו, הרב מחילי פענזשדי ילך לשם לשחוט. —

בדזשעראך: בתי כנסיות 2, רבנים 2, בתים 30, תלמידים מן 3—4. —

הרבנים במוגאטיר: ר' עובד בן מוקדשי בעת, לפניו ר' חייא בן ר' רחביא, לפניו ר' רחביא בן אליהו עם ר' מנוח בן ר' יחזקאל, לפניהם היו: ר' ישראל בן ר' רזיאל, ולפניו אביו ר' רזיאל, יותר אינם זוכרים.

בהעמיידי: בתים 25, ביהכ"נ 1, רב ושו"ב 1, מלמד לא יש, נקבה אחת ילדה נפטרה, זכר ילד נפטר 1, מילות לא היו רק נולדות 3, חתונות וגיטין לא היו. —

המנהגים בקארצאג: הקטנים אין להם דרך ארץ כלל, אינם מכבדים ומהדרים את הזקנים והגדולים מהם, הקטן והגדול אחד הוא, אם יבא אורח, אפילו כמלך שלמה אם יהיה, אז הקטן מתנהג עמו כעם אחד מבני גילו, הוא יכול להקיצו משנתו בכל עת שרוצה אף גם בשביל איזה מן הסיבות הקטנות ודבר בטלים, יכולים לצעוק ולעשות רעש בעת שישן כי לא ישגיחו על זה כלל וכלל, כפראים הם כילודי מדבר באין הבדל מאומות העולם שכיניהם ברוחם וטבעם ומנהגיהם ואופן חייהם. — וכן המנהג אצלם לקרוא ד"ם אם לראובן בן יעקב נולד בן ואם יעקב נפטר, אז יתנו להנולד שם בשם הנפטר (אצלינו קוראים אנחנו אותו בשם אביו לזכרון המת) ואצלם אינם יכולים להוציא מפיהם את שם אביהם

המת, לכן קוראים את הבן, המכונה בשם אביהם המת, בשם: באבאיי-חונאי אשר פתרונו „אבי-הבית". אני שאלתי את הזקן ר' נהשון אשר היה מקודם רב בקארצאג (כעת בעה"ב שלי) והסביר לי מדוע לא יכול לקרוא את בנו בשם יחזקיה על שם אביו הנפטר, למען יכנהו בשם באביי-חונאי.

המצבות אשר על ביה"ק של ישראל בכפר ניוטעג — Нютегъ נלקחו לבנינים של גוים ולא נשאר שום ציון, ואת הקברים אשר חפרתי ופתחתי, מצאתי בהם הראשים לצד צפונית מזרחית והרגלים לצד דרומית מערבית שמה, וכפי הקבלה של הגוים, בשלשה מקומות היו בתי קברות ואחד מהם נחרש לשדה. —

הדרך מדזשעראך לחילי פענזשדי מהלך 3 שעות על סוסים, עלינו הרים וירדנו בקעות עברתי תוך יערים ארוכים על הרים וגבעות, הנמשכים כמעט כל הדרך עד אשר ירדנו מן יערי ההרים אל הנחל רובאז, ומעבר השני עלינו עוד פעם על שיפוי ההר אשר עליו שוכן הכפר נידך (נידה) או חילי פענזשדי, בכפר הזה יושבים היהודים עם הגוים ביחד, הכפר הזה יקרא בפי היהודים בשם נידה וכשמה כן היא, כי עיר הנירחת ההיא, הנשיא שלה, הוא טיפש ועריץ ובליעל, ולא נתן לי דרך ללכת הלאה, עכבני בסוסים, לא השגית על מכתב גלוי של הגובערנאטאר ולא בא אלי עוד יותר, והוכרחתי להשאר בקרבה כשני ימים, גם הרב בתוכה אין תוכו כברו, כולם פראים ערומים כנחשים בעלי מרמה ובעלי תחבולות גם יחד. עד ביום השלישי התעורר השופט הנוכה, לשלחני בעגלה על שני פרים, והרב שלח אז בנו הבחור למליץ על הדרך עד הכפר העמיידי.

הדרך מחילי פענזשדי להעמיידי מהלך 3 שעות על פרים, יצאתי מן הכפר ועליתי על הר גבוה, ושם דרך שדות באתי אל תוך יערים קטנים, יצאתי אל שדות ובאתי עוד פעם אל תוך יערים, בכל הדרך רק דרך יערים הלכתי כמעט עד הכפר העמיידי, לא רחוק מן הכפר ירדתי מעל הר גבוה אל עומק עמוק ושם על גבעה לא כ"כ גבוהה שוכן הכפר העמיידי, פה הנשיא של הגוים לא עיכב אותי בדרכי, ונתן לי א' סוס למעני לרכיבה, א' סוס בעד החפצים וא' נוקער, ובן הרב מחילי פענזשדי עם אחי אביו בן אבא הטיפש והעני, כלנו הלכנו ביחד למונאטיר.

הדרך מהעמיידי למונאטיר מהלך א' שעה על הסוס בערך היתה כולה בתוך יערים גדולים ועבותים אשר על הרים גדולים, ומסלה צרה תובילה את ההולך ברוב צער דרך שם, מפני הענפים המצערים את הרוכב משני צדדי האילנות, במקומות היה לח וטיט בדרך, כי יום מעונן היה וגשם קטן, בצאתי מן היער ירדתי מעל ההר, תוך מישור רחב ידים, ושם ממרחק נגלה לפני הכפר מונאטיר. במונאטיר נשארתי דוקא ללון, ונתארחתי בבית השר קאזאנאוו-בעק על משאי, וכבוד גדול עשה לי בביתו.

הדרך ממונאטיר לרוקאל מהלך 2 שעה על הסוס בערך. רכבתי מן הכפר על סוסים והרב ר' עובד בן מקרשי, הלך ללוות אותי עד רוקאל, הנוקער הלך לפנינו, ובאנו אל תוך יער גדול על הרים וגבעות עלינו וירדנו ועלינו ובצאתי מן היערים ירדנו מעל ההרים ועברנו עמק, ועלינו עוד פעם אל הר לא כ"כ גבוה,

ובאתי לכפר רוקאל, סרתי אל בית בעה"ב שלי הראשון ר' נח ב"ר שלמה, אשר קיבל אותי בסבר פנים יפות אל תוך ביתו הקטן, אשר היתי זה שמונה שנים בתוכו, ואשר אבדתי הרבה דמעות מעיני בשבתי פה, בעת ההיא, עכשיו עבר הזמן ההוא, הצרות הלכו ועברו, אין כעת כמו שהיה מקודם, עולם הדש פה, חצי הכפר יצאו מפה ונתישבו במקומות שונים, הבנים אינם יכולים לעשות להם כמו שעשו מלפנים, הכל על צד היותר טוב, אשתו הכירני ושמחה מאד לקראתי, גם הכלי זמר שהיה אז במיתרות ובעה"ב ניגן עליו, כעת הרב ושמם ונשבר, א' רב מצאתי שם ושמו ר' גלעד, מן הכפר דיורגעלי אשר בארץ דאגעסטאן הצפונית, והוא לרב ולשו"ב ולמלמד לילדיהם, פה הנשיא לא עיכב אותי בדרכי שני סוסים נתנו לי עם נוקער, ועזבתי את הכפר.

הדרך מרוקאל לדרבנד, בתחלה הרים וגבעות בלא יערים, ואחרי כן כאשר ירדתי מן ההרים אשר בתוך הנקיק יצאתי במישור, והתקרבתי אל דרך צרה לרגל ההרים עברתי לפני בתי קברות וגנים וכרמים של ישראל, היהודים עשו מלאכתם בכרמיהם, כי עת מלאכת היין היתה להם, אח"כ התקרבתי אל דרך המלך, ובאתי אל העיר דרבנד בשלום, סרתי אל בית ר' אברהם אליעזר שו"ב גורני שם.

הדרך מאראג לקארצאג, מצד האחד היתה הדרך בין הרים ונקיק אשר המקלות תחובות שם, הגענעראל קאמאראוו, הסביר לי אח"כ בהיותי בביתו בדרבנד, כי לא מעשה ענקים ילודי שנות קדם הם, כי אם פשוט בתוך ההר ימצא סעליטרא הרבה, והאנשים עשו המקלות ותחבו בתוך ההר למען לעלות עליהם כמו על סולם להשיג את הסעליטרא בתוך ההר. וההגדה על דבר הענקים שקר הוא, ואין רגלים ויסוד להגדה ההיא. באותו הדרך לא הלכתי הפעם, כי אם בדרך הכפר סטאלאר האמצעי, מכסום קענט יצאתי (על סוסים וכבתי) ועברתי בין גנים וכרמים נחמדים, ויפים למראה, שטח רב הלכתי בין כרמים ובין אילני תמר, אח"כ באתי אל שדות נחמדות, וההילותי להרים את עצמי על הרים, עד כי בראש ההר א' שוכנים שלשה כפרים המכונים בשם שטאלאר[בן], סטאלאר הגבוה והנמוך והאמצעי, דרך הכפר האמצעי עברתי, ובאתי תוך יערים קטנים של נעצוצים המוציאים פרי קטנים המוצים שונים. בכל הדרך כמעט, היו היערים האלה, אח"כ ירדתי אל תוך נקיק גדול במשעול צר בתוך יער אשר בשיפוי ההר על אבנים וסלעים, ובאתי אל המישור אשר שם גנים וכרמים המגיעים אל הכפר קארצאג, עברתי את המישור ועליתי על הר גבוה, אשר שם שוכן הכפר קארצאג. —

בכפר ההוא סרתי אל בית בעה"ב שלי ר' נחשון אשר היה מקודם רב ושו"ב שם, ועכשיו יש להם רב אחר ושמו שלמה, והזקן ר' נחשון יצא מרבנותו מפני זקנותו, ועוסק בברמיו ובענינים אחרים. קמצן גדול הוא מאין כמוהו, כמעט לא נתן לי אכילה ושתיה בכל הזמן משך אהד שבוע אשר היתי בביתו, סבלתי בביתו צער של חיבוט הקבר, כינים וטיט עד הצואר בחדר חשוך וקטן וצר, אינני יודע איך יושב הוא בתוכו, אונ וואס איז פֿאר א לעבען דארט, עס איז נאר איין אָפּקומענעש ולא יותר, ולו לא היתי תחת צל השר הקארצאגי, יכלתי שם למות מרעב. אך השר הקארצאגי נתן לי כמעט את כל מחסורי שמה. —

הדרך מקאַרצאַג לסטאַלאַר עם השר הקארצאני היתה, דיא זעלבע אשר כתבתי כעת, בזו הדרך הלכתי עם השר הקארצאני לכפר סטאלאר האמצעי, בענין חקירותי ודרישותי וחזרתי באותו הדרך בהזרה.

הדרך מקאַרצאַג לניוטעג, מהלך אחד שעה בערך על הסוס, ירדנו מן ההר של הכפר והלכנו בדרך רחב כמה פעמים בעגלה, במישור לפני גנים וכרמים מצד שמאל והרים גבוהים השתרעו מצד ימין לצד הדרך, אח"כ באנו במסלה צרה בין גנים וכרמים, עברנו מים קטנים ועלינו על גבעות אל שדה קברות ניוטעג, משם על ההר העפלנו עלות ובאנו אל הכפר ניוטעג Нютегъ, שם סרנו אל בית אחד הישמעאלים הנזבר על הכפרים של השר הנ"ל, מן הכפר אל בית המסגד, ומן בית המסגד לצד ימין הלכנו ברגלים אל תוך נקיק קטן, ועלינו על הר אחד ושם נפזרים בשלשה מקומות בתי קברות של ישראל, ביהק"ב אחד על שיפוי ההר, ובית הקברות אחד על גבעה לא גבוהה, והשלישי על שיפוי גבעה אשר נחרשה לשדה, ואבני המצבות נעשו גדר מסביב השדה ההוא. על בתי קברות ההם חפרתי שלשה ימים ביחד עם השר מוסטאפא בעג הקארצאני, הוא לקח מאנשיו לחפירה, ומצאנו שם בשלשה קברים, תכשיטין של נשים שונים מכסף ונחשת וברזל ואבנים שונות, אשר אצינן במקומם ובזמנם על הסדר. —

הדרך מקארצאג לדזשעראך מהלך שלשה שעות על הסוס, דרך הרים וגבעות ויערים גדולים עבותים ונוראים, בתוך היערים ההם לא פעם נהרגו כמה וכמה אנשים, לכן בחזקת סכנה הם. השר הנאיב נתן לי נוקער אחד, שני סוסים, והרב ר' שלמה עם הנשיא מישראל ר' חיים, הלכו ללוני עד דזשעראך. בצאתי מקארצאג, בתחילה היתה הדרך על הרים וגבעות, אח"כ באנו אל תוך היערים ההם כמעט באין דרך על סלעים ואבנים במשעולים צרים, הדרך היתה מאד לא טובה, כשני שלישית הדרך עברנו ובאנו במישור קטן בין היערים על מעין אחד, שם עשינו זאקוסקא, ונהנו מן הדרך, משם שלחתי את הנוקער להכין דירה למעני בדזשעראך, ועשינו אח"כ דרכנו הלאה, כאשר עברנו ב"ה בשלום את היערים ירדנו מעל ההרים ובאנו אל הכפר דזשעראך, פה פגש אותנו הנשיא מישראל ומן הגוים אשר בכפר של ישמעאלים לא רחוק משם, והביאוני אל בית עזריה ב"ר ניסים, בית חשוב וגדול ויותר אור לו מיתר הבתים, רק עשן נורא מן התנור והכירה כי עת גשמים היתה, ודלקו עצים לחמם ולבשל את מאכליהם, בלילה נקבצו אחדים מן הקהל ואכלו עמנו סעודת הערב, גם מליץ היה בשבילי אחיו של ר' שמואל מהילי פענזשדי, אשר אנכי לא הבנתי והוא לא הבין אותי, עד כי בקושי גדול יכולתי להבין ממנו שמץ דברים, כי הרב משם לא היה אז בביתו כי אם בדרכים. הנשים אכלו ג"כ באותו החדר, והיה הדבר לפלא בעיני איך הנשים אכלו ביחד עמנו בחדר אחד, רק ישבו בקרן זוית מיוחד, אחדות היו מכוסות פניהן בצעיפיהן, ואחרות ישבו באחוריהן לפנינו, ובפניהן אל הכותל! דבר פלא, כאשר לא בזמן האכילה ישבו בפניהן גלויות, ולא היו מתבישות להביט על מערומי כאשר לבשתי כותנתי, צעקתי עליהן שיצאו מן הבית, והן לא שמעו, ועמדו וראו על מערומי, גם בדברים יבואו עמנו, רק לאכול הן מתבישות דוקא בפני האנשים. גברת הבית ואנשים אחדים באו כמה פעמים אלי ושאלו בבקשה

נדולה, אם לא יש אצלי למכירה ציצית תפילין ומזוזות גם קמיעות, ואני השבתי שאינני מתעסק בדברים כאלה. — מחלוקת גדולה בין הקהל היתה בזמני, והקהל נחלק לשנים, חלק אחד מן הקהל, בנו להם חלק מיוחד בכפר בתים, גם ביהכ"נ עשו בשבילם, ולקחו להם שוחט מיוחד, ופירוד לבבות ביניהם גדולה וחזקה למאד. בפה לנתי דוקא, בבוקר לא היה עיכוב בסוסים, שני הנשיאים, נתנו לי שני סוסים והמשה אנשים מלוים על הדרך, ובן אביו היה למליץ לי בדרך עד הכפר חילי פענזשדי. —

מנגלים. בשנת ה' תרל"ב: 10 זכרים מתים. 5 נקבות מתות, 10 נולדים, 9 נולדות. 7 חופות.

בשנת ה' תרל"ג: 11 זכרים מתים, 5 נקבות מתות, 10 נולדי 9 נולדות, 7 חופות.

בשנת ה' תרל"ד: 10 זכרים מתים, 5 נקבות מתות, 10 נולדים 9 נולדות, 7 חופות.

בשנת ה' תרל"ה: 10 זכרים מתים, 5 נקבות מתות, 10 נולדים, 9 נולדות, 7 חופות.

ע"פ השבון של הרב חנוכה, היו במשך ארבעה שנים בשנות ה' תרל"ב, ה' תרל"ג, ה' תרל"ד, וה' תרל"ה: 41 זכרים מתים, 20 נקבות מתות, 40 נולדים, 35 נולדות, 25 חופות. 1 מלמד, 20 תלמידים, 2 רבנים.

ע"פ הידיעות אשר בקאנצעלאריא של הנאצאלניק ממארזשאלים.

במארזשאלים: 123 בתים של ישראל, בייאנני-כנת 118 (היהודים הראו רוקא 110, שמונה בתים ננבו ממני —), במאראנא 12, ברוקאל 20, במונאטיר 34, בהעמיידי 29, ביוטוג (חילי פענזשדי) 28 בתים.

בכפרים: מארזשאלים, ייאנני-בנת והילי פענזשדי יש בתים אהדים מישראל העוסקים בעבודת האדמה.

במאדזשאלים יהיו בערך, לפי מספר הבתים, 300 זכרים, 450 נקבות. — הנקבות פה ביותר מן הזכרים. — לפי דעת הממשלה דפה יתכן לחשוב מן 5 עד 6 נפשות על כל בית. השופט רזיאל בן אפרים מן הקראים, שונא ישראל וצורר היהודים ואוכל טרפות ומאכלות אסורות במנגלים. —

בינגיכנת 100 בתים יושבים על אדמת הבג, והנשארים מפוזרים במקומות שונים במדינה כמו בדשלנר וכדומה, למלך משלמים .p 2 כסף לשנה מכל בית. 1 מלמד, 20 תלמידים, 2 רבנים שהם שוחטים. —

הדרך מן דרבנד למנדזשאלים: 24 ווערסט הלכתי על הסוס ברכיבה בדרך המלך של פאסט לצד צפון של דרבנד, עד הכפר וועלי כנת Великантъ באתי אל הנאיב ושם חלפו לי הסוסים והנוקערים בפקודת הנאיב, ורכבתי בדרך מישור, בתחלה בין שרות של תבואה, אח"כ משני צדדי הדרך נעצוצים кустарники ואילנות ומעבר השני של הנעצוצים והאילנות השתרעו שדות עד למרחוק עד אופק ההרים הגבוהים אשר משני צדדי המישור הרחב ידים, עברתי דרך חרשי מצל ויערים קטנים, ובאתי אח"כ אל תוך יער גדול וארוך, מהלך בו בערך שעה שלימה, בצאתי מן היער, היה הדרך עוד פעם בין שדות משני עבריה, כה עברנו עד אשר

הגיענו אל שער הנקיק המביט למולי מנגד. מן הכפר וועלי כנת עד דרבנד עשיתי דרכי במשך ארבע שעות, ומן הכפר וועלי כנת עד מנגלים במשך שלש שעות, $^3/_4$ אוף 3 יצאתי מן וועלי כנת, ובזמן $^3/_4$ אויף 6 באתי למאדושאלים, לא רחוק כרביעית שעה בערך מן שער הנקיק נראה הכפר מנגלים לנגד עיני, והיא בתוך הנקיק על שיפוי אחת הנבעות לצד ימין שהיא בצד מערב, ובתוך הנקיק ירעש המים של הנחל. היום רד, ונעשה לילה חשכה, כבואי אל הכפר, שלחתי אחר הרב חנוכה והנשיא, והם הלכו עמדי מן שער לשער ומן חצר לחצר ומבית לבית יותר משעה אחת, ואין אחד מן היהודים קיבל אותי לביתו, כלם סגרו את שעריהם ואת פתחי בתיהם כמו בסדום ועמורה, עברנו כמעט רוב מבעלי הבתים, וראיתי כי אין אחד מהם פותח את השער לפני, והרב חנוכה עם הנשיא הלכו לבתיהם, והניחוני לבדי, ללון, למענם, בשדה. צויתי על הנוקער ללכת אל המבצר אל הנאצאלניק, בבואי לשם לא מצאתי לא את הנאצאלניק כי חולה הוא בדרבנד, ולא את הממלא מקומו, רק המתורגמן שלהם. המתורגמן תיכף שלח אחד מן השוטרים עמדי אל כפר היהודים, גם הוא עבר עמדי לפני כמה וכמה בתים ולא שמעו לפקודתו, עד כי עלה בידו לפתוח בית א׳ למעני בבית יהושע, וכאתי לתוך החצר, ובעה״ב בעל כרחו, היה מחויב לקבלני בביתו, אף כי באותו לילה, הלך לדרבנד, והשאיר אותו בביתו בלא שום השגחה כלל. לא יכלתי לאכול אכילתם. שמח היתי למאד כי מצאתי אצלם חמים טהעע, ואכלתי טהעע עם לחם ולא יותר, חוץ מזה לא הזמינו בעדי שום אכילה אחרת. — הכפר מנגלים ימצא בתוך הנקיק בין שני הרים, בין הר מערב ובין הר מזרחי, הכפר שוכן על שיפוי הר המערבי, על יד הנחל. — הדרך לדזוהוד קאטטא לצד דרום אל תוך ההרים. — עוד פעם שמעתי פה נינון של בכית הנשים, אשר אינם בוכים כמו בדרבנד, כי אם בניגון הרבה ערב ונעים, ממרחק יתראה שהם משוררין ומזמרין אבל זהו רק בכיה לדורות על מותיהם שכבר נפטרו מקודם. זייא האבען מיך גיאמוזירט וערר זיטצענד יחידי כל היום בביתי החשוך, אבל דיא אמוזירונג האט אויף מיר גימאכט איינע טראויעריגע אנדרוק. לפנות ערב באו אנשי (ניונדי) ינגי כנת סימן טוב הממלא מקום הרב והשופט עם עוד שני אנשים מנכבדי הקהל, הכרת פניהם ענתה בם, כי לסטים, ערומים כנחשים הם מבטן ומלידה, כולם מזוינים בכלי זיין ונשק, וחכמים הם רק להרע ולא להטיב. מקודם טרם באו אלי, כבר חקרו ודרשו מאנשי סדום תכלית בואי, וכאשר באו אלי, היו בכעס על אשר דרשתי אותם בחזקת היד ע״י הפאליצעיי, כי שלחה הפאליצייא נוקער אחד בשבילם, והם באו נגד רצונם אלי, לכן אנשי סדום גם פתו אותם, שלא יענו לי שום דבר על שאלותי, וכן היה, מה ששאלתי אותם ענו לי, כי בלא רשות הקהל אינם יכולים להשיב לי שום דבר על שאלותי. כן היתה הדרך כעת למנגלים, בחנם, לא השגתי פה כעת מטרתי, מחויב היתי להניח את אנשי סדום ועמורה אשר כפויי טובה כלמו מזקן ועד נער, כמה השתדלתי למענם ובקשתי מאת השרים של הממשלה בעד שלומם וטובם, ואינם מכירי טובה המה, כחזירי יער וכנחשים הם כולמו, סוף דבר אסור לרחם עליהם, — אנשי ינגיכנת, לא עניתי עוד שום דבר, והלכו לדרכם, ואני למחרת בבקר, עזבתי את מלון אנשי סדום רעים וחטאים יחדיו, והלכתי עם

מלתחתי אל הקאנצעלאריא של הנצאלניק, ושם נתנו לי סוסים עם נוקערים, ויצאתי בחזרה לדרכי, במשך הזמן הקודם, עברתי דרך וועליכנת ולפנות ערב באתי בשלום לדרבנד. —

16) הכפר העמיידי.

להנוסע ההולך לאסוף ידיעות על אודות בני ישראל בשם המלך

כש״ת יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני הי״ו.

אנחנו תושבי עדת ישראל אשר בכפר העמיידי, איך שצוה עלינו השר שלנו בעיי באלא בק קאדי להשיב לכבודך אדון על כל אשר תשאל מאתנו, מחויבים לשמוע בקולו ולמלאות פקודתו הרמה וכן אנחנו מודיעים לכבודך, כי יש בקבלה מאבותינו הראשונים אשר הם באו להתישב בזה הכפר מכפרי דזוגוד-קאטטא אשר אצל מנגליס, באיזה זמן אנחנו באנו לכאן לא יודעים אנחנו, ולא נשאר לנו מאבותינו הקדמונים שום דבר בכתובים. — אחדים השרים אשר משלו עלינו, זוכרים אנחנו השר עברול-רוזך קאדי אחריו משל עלינו שיח-עלי-בעק ואחריו המושל עכשיו עלינו בעיי-באלא-בעק-קאדי, ממשפחת הקאדיים. לשוננו לשון טט, ויושבים בכפר מיוחד לא עם הישמעאלים ביחד, אצלינו יש כעשרים ושנים בתים, בית הכנסת אחד ומלמד אחד לתינוקות ומדברים עם הגוים בלשונם. אנחנו יושבים בכפר הזה ולא יודעים על אדמת מי, כי משלמים מלבד המס למלך רוסיא יר״ה. גם להקאדי שלנו, ואלה המסים אשר לוקח הקאדי מאתנו: מקודם, לקח ממנו עשרים ושנים קאפ׳ מבית לשנה ועכשיו אחד רו״כ. שדות וכרמים לא יש לנו, מלבד השדות אחדות אשר אנחנו לוקחים מן הישמעאלים לעבודה בשביל חציה להם והציה לנו מן הזריעה, ומזה החציה המעט אשר מחויבים אנחנו להחיות את נפשותינו ונפשות בתינו וטפינו, לוקח המושל שלנו מאתנו מטאבאק פשוט אחד רו״כ לשנה מכל בית ומן מאראנא ארבעים קאפ׳ מכל פוד. עופות וביצים ושארי דברים הנצרכים לבית המושל שלנו לוקח מאתנו כל זמן שנצרך לו, וכאשר יבואו אליו אורחים, הכל מה שנצרך לאורחים ישלח את אנשיו אלינו לקחת בחזקה, אחדים מאתנו הולכים לעבוד בשדות אחרים למען להביא לחמם לילדיהם ובשביל עבודתם מקבלים אורז, מזה האורז המעט הנצרכים לחיות כמה נפשות, יקח המושל עשרה פונט מכל בית לשנה, אנחנו מחוייבים לתתן לו ולכל אנשי ביתו גם לעבדיו ומשרתיו מנעלים בכל זמן שידרוש מאתנו, מקודם הלכה כל העדה שלנו לקצור שני ימים בשנה שעורים בשדותיהם, והם נתנו לנו לחם בשביל כתינו במשך העבודה, עכשיו יצוה עלינו לקצור כמה ימים עד שנשלם המלאכה כולה ולא יתן בזמן ההוא שום לחם לילדינו, אבותינו הלכו לזבל את שדותיהם יום אחד בשנה, ואנחנו הולכים לזבל את שדותיו כל יום ער שנשלם המלאכה ולא יתן לנו לחם, ונשינו וילדינו צריכים לנוע ברעב והוא לא ישגיח בזה, רק הוא עומד בעצמו על המלאכה ורודה אותנו לעבוד מן בוקר עד הערב, בלי שום מנוחה, ויכה אותנו בשוטים מי שלא יעבוד כרצונו, מקודם לא עשינו להשרים במלאכת העשב מאראנא, והיום לוקח כל הקהל שלנו לעבוד בשדותיו בשביל המאראנא שלו ובלא זמן קצוב עד שנשלם המלאכה ההיא, אנחנו מחויבים לכרות עצים ביער בשביל בית המושל כל השנה

הן בקיץ והן בחורף, גם יקח ממנו אנשים לנקות את זבל הצאן והבקר והסוסים שלו ולהוליך לשדותיו ומי שלא עשה פקודתו במהרה יכה בלא חמלה. בזמן שהישראלים אחדים הולכים לעבוד בשדות אחרים בשביל פרנסה, יבואו מן הישמעאלים בלילה אל בתיהם וגונבים ולוקחים כל אשר יש בבתיהם גם סוסים אם ימצא לאחדים לוקחים, וזה מקרוב באו בלילה אל בית הכנסת שלנו וגנבו כל אשר היה בבית הכנכת גם המטפחות אשר ספר התורה שלנו מונח בהן לקחו, אנחנו כמה פעמים בקשנו עד"ז מאת השר, ועדיין לא הושב לנו הגזילה אשר גזלו, יען כי המושל בעצמו לא ישגיח בזה הדברים וכל אשר הישמעאלים יעשו עמנו כרצונם, יעשו. לפני המושל הזה, היה אצלינו המושל שיח-עלי בעק, וגלות היה לנו גם בימיו, אנחנו הלכנו להשרים אשר בדרבנד לבקש רחמים מהם, והשר שיח-עלי בעק בשמעו אשר הלכנו לדרבנד לשפוך שיחתנו ומרי נפשנו לפני הממשלה הרוממה, שלח אנשיו אלינו ולקחו מאתנו בחזקה את כל הכסף הנשאר, חמש מאות רו"כ והמשה מכל הקהל הקטן שלנו, לפני מותו נכמרו רחמיו עלינו וצוה לומושל בעיי-באלא-בעק-קאדי המושל עכשיו עלינו להשיב להקהל שלנו את הכסף חמש מאות רו"כ והמשה, אשר לקח מאתנו עד פרוטה האחרונה בלא משפט, והשר הזה עוד לא קיים צואת המושל המת, ולא השיב אלנו את הכסף הנ"ל גם עד היום, ואם לספר לכבודך אדון את כל אשר אתנו לא יכיל חודש ימים מלספר את כל הצרות אשר אנחנו סובלים מאת המושלים המהמורים והתושבים הישמעאלים, לכן מבקשים אנחנו מכבודך איך שהביאך ההשגחה אל הכפר הקטן שלנו בשם אדוננו מלי הרחמן והטוב ה' יאריך ימיו ושנותיו וממלכתו הישרה, תעשה נא הטוב והחסי אמת עמנו לטרוח את עצמיכם בעדנו ולהשתדל להציג בקשתינו אצל ה הטובה יר"ה אשר לא תבדיל בין אומה ודת השוכנים בטח ובשלוה ברוחב שתטיבה נא את מצבינו הרע הזה אשר אנחנו מורדפים בלי חשך מפני הישמעאלים ובאשר שמענו פה כי המלך של רוסיא הוא מלך של חסד וטוב ישראל ה' יברכהו וישמרהו, בוודאי לו באו לאזני המלך מצבנו זה, הלא במהרה להיטיב לנו את המצב שלנו, ואנחנו לעולם נתפלל בעד, שלום המ, ואריכות ימיו ובעד שלום כל הממשלה יר"ה. — ועל הכה אשר אנחנו נותנים לכבודך אדון להציג כל אלה לפני הממשלה יר"ה מועירים אנהנו בהתימות ידינו בשמות כל עדתינו יום שלישי, י"ג בחדש מנחם אב שנת ה' תרכ"ז לב"ע. פה כפר העמיידי בגליל טאבאסאראן.

בפקודת כל הקהל ובמסירת קולמסם חותם אני עובד בר מוקדשי.

אבטליס בר אלישע. מיכאיל בר ניסן. ישעיא בר ניסן.
אברהם בר יוסף. דוד בר יהודה. יעקב בר בנייהו. יהודה
בר גרושום. שבתי בר צימח. אוהיל בר כודדת. הינתה בר
כודדת. אלחנן בר רהביה. אפרים בר נקדימון. שמואיל
בר הנגייה. כודדת בר הנוכא. מנשר בר כודדת. מרדכי בר
חיבת. זבולון בר שימעי. אברהם בר משה. רבה בר הנון.
משה בר אברהם. אפרים בר חנון. חלקיה בר אלישע.

17) וואַרתשין.

הידיעות דברי הימים מאת קהל קדוש וואַרתשין:

להנוסע ההולך לאסוף ידיעות מדברי הימים לישראל בשם המלך
כבוד הר״ר יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני הי״ו.

אנחנו חותמי מטה קהל קדוש ישראל אשר בוורתשין, בבואך אלינו בטעם המלכות לאסוף ידיעות דברי הימים וקדמוניות קהילתינו, מחויבים להודיע לכבודך כיד פקודת הממשלה הטובה עלינו הכל מה שאנחנו יודעים וזוכרים בקבלה מאבותינו מימי קדם עד היום הזה שאנו חיים בו.

אבותינו באו מארץ פרס ממדינת קומן ואורמי ושירוון וזלם ונתישבו בווארתשין כמאה וחמשים שנה מקודם. אנחנו זוכרים שהיה מושל אחד לפנים אצלינו ושמו חג׳י ג׳לבי, ולא ידוע לנו כיצד היה מצב ישראל בזמנו ובזמן המושלים שהיה לפניו. אחר כן קם בנו על מקומו מהמד הסאן כאן והרעה מאוד לישראל, עשה עלילות עלינו, ושלל רכושינו ועינה את נשינו ובתולותינו, והרג כמה בני אדם ושפך דמינו כמים, ושחה כבודנו לארץ, ואנס אותנו בחזקה להמיר דתינו בדת מחמ׳ ולהאבילנו טריפות, ורצה לכלות את יעקב כי קטן הוא, וירא ה׳ בעניינו ולחצינו, וריחם עלינו, והביא את סאלים כאן אחיו, ונקר את עינו הצורר, וגירש אותו, וישב על מקומו, והטיב מעט לישראל. בימיו באו הרוסיים וכבשו את הארץ, והשיבו את נאבר קולי כאן למושל עלינו וגם הוא היה טוב לישראל גלות כל כך לא היה לנו, והמסים שלנו בבל העתים והזמנים היו מועטים בערך שמונים קאפיך מכל בית לשנה. למלאכה ולעבודה לא לקחו אותנו. אחריו משל עלינו בנו איסמאיל כאן, לא עברה שנה אחת מן היום שישב על כסאו ממשלת אביו, עשה עלילת הדם עלינו, והרג יהודים רבים, והושיב רבים בבית האסורים, ותפס את הרב ר׳ אברהם ב״ר חנוכה, ובכלי מתכת שרופה באש שרף את צווארו, וחתך בסיף את ראשו, והשליכוהו בבית הכבוד בשביל שלא רצה להמיר דתו ודיבר על לב היהודים שלא יעזבו דת אבותיהם, וקידש את שם שמים ברבים. ועוד הקשה לעשות ציוה לקחת ששה יהודים ר׳ ישמעאל בר מרדכי, ור׳ שמשון בר מרדכי (שני אחים) ור׳ אברהם בן יקותיאל, ור׳ אליהו ב״ר אהרן, ור׳ שלמה בר משה, ודוד בן יצחק, ורצע את אזניהם וחוטמיהם במרציעות של ברזל, שרופות באש, ואמר להם אם תמירו הדת שלכם מניח אתכם בחיים, ואם לא תהרגו ביסורים כאלה, הם לא שמעו לדברי הרוצח, ומסרו את נפשם בידי אל אלקי אבותיהם, ונהרגו ביסורים קשים על קידוש השם. העריץ הזה שלל את כל בתי ישראל ועשה מעשים אשר לא יעשו, זה היה כמו חמשים שנה מקודם. אחר איסמאיל כאן בא הוסיין כאן לטכי בשנת ה׳ תקפ״ו לב״ע, וגירש את הרוסיים, ונפל על בתינו ושלל אותנו כמה פעמים. אחר כך באו הרוסיים עוד פעם במחנה גדולה, ויברח הוסיין כאן על נפשו, מן היום ההוא אנחנו תחת ממשלת הרוסיים. בשנת ה׳ תק״ץ היתה דבר בפעם א׳ אצלינו ומתו הרבה מישראל. בזמן גענעראל יערמלאוו ישבנו בשקט ושלוה ובנחת, ושלמנו מסים לא יותר מארבע מאות וארבעים רו״כ. בשנת תקצ״ט היתה שריפה גדולה אצלינו, ונשרף חצי הישוב שלנו עם בית הכנסת, ועלה ההיזק

עד עשרים אלף רו"כ. אחר השריפה בא למשול עלינו השר של רוסיים ושמו אוסוב נג'לניג [ר"ל נאצאלניק], וגם הוא הרעה מאוד לישראל, הוא החסיר המסים מן הגוים שסבובתינו והוסיף על ישראל עד ששה עשר רו"כ לכל בית לשנה. בזמנו לא יוכל היהודי לצאת על השוק כי היה הרשות בידי הגוים לזרוק על הישראלים אבנים ולתפוס בזקנם ולהכות אותם בחוצות ולבזות אותם בכל מיני בזיון, ואם הלכו יהורים לכפרים של גוים במשא ומתן, הרגו אותם בכפריהם, ושללו את ממונם וסחורתיהם, ואין אחד עמד בפרץ בשבילם, לרחם על שה נלמודה ישראל. בזמן אוסוב הנג'ניג [כן] היה אצלינו שר טטירי ולו עשרה עבדים אשר הצטערו אותנו בכל מיני צער, את סוסיהם העמידו אצל בתי ישראל למען לתתן להם אבילה ושתיה, ואת סוסי ישראל לקחו לכל צרכיהם בחזקה, ואם לא נתן להם הישראל את סוס שלהם במהרה היכום במכת מרדות, ולקחו כרים וכסתות מישראל בחזקה אף מעניים בשבילם, והחזיקו אותם אצליהם עד אשר הפסידו אותם. לקחו תרנגולים מאתנו ומיני מאכל בחזקה, ואם לא עשה היהודי בשבילם מאכל כפי רצונם במהרת הכוהו אותו בלא חמלה, והלשינו והעלילו עלינו לפני הנג'ניג והוא לא קיבל שום בקשה ותחנונים מאתנו, וענש אותנו תמיד, ובא עם הרבה אנשים אלינו תמיד ועשה הפסד מרובה ברשעות לבו מידי שנה בשנה יותר מאלף רו"כ. בשנת תר"ז היה דבר גדול בפעם השניה ומתו הרבה מאתנו ר"ל. בזמן ממשלת טארכאנאו נג'ניג בשנת תרט"ז ט"ז כסליו היתה שריפה בפעם השניה ונשרף כל הישוב שלנו ביחד עם שבעה נפשות מישראל ובהמות וסוסים ועופות ונשארנו בשעה וחצי ערום בחוסר כל. הג'ניג טארכאנאוו היה גם כן כמו הנג'ניג אוסוב, והצטער אותנו למאוד תמיד, רק בזמן ממשלתו עשה בשבילנו טובה אחת בזמן שאנהנו נשארנו ערום כיום הולדינו אחר השריפה ציוה בטוב לבבו להארמנים שכינינו שיניחו אותנו בבתיהם על זמן שנה אחת עד אשר נתקן איזה מקום למושב לנו. בזה הזמן בשנת תרכב ז' אדר נפטר מאתנו הרב ר' בודק בן אלעזר נ"ע וצ"ל. בזמן מנג'יד נג'ניג בשנת תרכ"ד היתה בפעם השלישית שריפה ונשרפו יותר משבעים בתים ונשארנו עוד בפעם השלישי בעירום ובחוסר כל ומי ששורף את בתינו אין אנחנו יודעים, אין זאת כי אם העמים הפראים אשר סבובותינו ידאגו בשבילינו לנקום בדמינו ואין עול בכפינו. מן הזמן ההוא עד עכשיו כשני הדשים מקודם עד אשר שנתייסד ברצון אדוננו המלך החסיד החוקים הטובים של המירבאי סוד היינו מפחדים ללכת בדרכים מן לסטים וגנבים וגם בעיר נוכי מקום מושב הנג'ניגים מפני הגוים אשר ישליכו עלינו אבנים והצטערו אותנו בכל מיני צער בחוצות העיר ואין אחד מן הנג'ניגים עמד בפרץ בעדינו אף אם אנחנו הלכנו לבקש בתחנונים רחמים עלינו, ולא קבלו דברינו.

ואלה מספר האנשים מן הקהל שלנו שנהרגו מגוים אכזרי' בדרכים ובכפרים מזמן שבאה המדינה הזאת תחת ממשלת הנג'נים הרוסיים עד היום הזה:

שמואל בן בצלאל, יצחק בן עשאל, יעקב בר יהונתן, מנשה ויוסי בני אברהם, מתתיא בן אלעזר, חזקיא בן אברהם, שברות בן חיבת, יצחק בר ששון, יצחק בר שמשון, יעקב בן מיכאל, יעקב בן סימן טוב, שלום בר חייבת, יעקב בן אלעזר. אברהם בר שמעון, קדש בר יצחק, מאיר בן שמחה, יעקב אקסי

ובנו אברהם, יעקב בן אפרים, הילל בר מתתייא, כודדת בן ברכייהו, יאודה בן זבולון, אהרן בן יעקב, מתתייהו בן שלום, חנוכה ב יצחק, ירמיהו בן אהרן, ירמיהו בן מרדכי, גרשום בן יונה, שמעון בן רפאל, דוד בן אליעזר, פנחס בן ניסן, יהונתן בן אהרן, פיסר בן ניסן, פסח בן נפתלי, יוסף בן שלום, יעקב בן כודדת, דניאל בר יוסף, חנוכה בן חנוכה, ששון בן שמואל, משה בן גבריאל, יצחק בן מרדכי, גד בן לשגרי, עזריא בן אליהו, יוסף בן חזקיא. בסה"כ ארבעים וחמישה אנשים הנהרגו בשביל שהם בשם ישראל יכונים, ובדת משה מסיני מאמינים.

כה היה מצבינו וגורלינו עד היום הזה. והיום בהוסד המדאוואי סוד מתפללים אנחנו לפני אלקי' אבותינו ושופכים רנשות נפשותי' לפניו בשביל אריכות ימים וברכה והצלחת מלכינו הצדיק והחסיד בבל דרכיו, אשר בחוקיו החדשים והישרים והטובים האלה, היה אור בבל מושבותינו. לכל הפחות אנחנו הולכים בדרכים בשלום, ולא יצטערו אותנו העמים גם בעיר נוכי. — אנחנו יושבים ביחוד בתוך העמים הארמענים והישמעאלים והם יושבים מסביב לנו. — אנחנו יושבים תחת הממשלה של אורוס ולא מגיעים לשום שר ובג, רק האדמה אשר אנחנו יושבים עליה, ואשר עליה בנינו בתינו, והמים ההולכים מן המעיינות בשביל שתיה, וגם בתי קברות שלנו, קנינו בכסף מלא מידי אומות העולם שבינינו, אבל מן המלך לא ניתן לנו אף כברת ארץ קטנה. — אצלינו יש עכשיו מאה ותשעים בתים, ומשלמים מס להממשלה שנים עשר מנת וארבעים ושנים קאפיך 42, 12, מכל בית ובית לשנה, ויעלה בסך הכל בשבילנו שני אלפים ושלוש מאות וחמשים ותשעה מנת, ושמונים קאפיק 2,359.80. המס הגדול הזה אנחנו משלמים בצער גדול למאוד, מפני שמן הסך הבתים שלנו, בערך שלשים בתים, מתעסקים במסחר, ומהם יש אחדים העושים מסחר קטן בכספם, ויש אחדים הלוקחים סחורה מן הגוים למכור בשביל איזה ריוח, ותושבי הבתים הנשארים הולכים לכפרי הגוים, לעבוד שמה במלאכה ובעבודה קשה בשביל שכירות, להביא טרף לבתיהם. אם כן בשביל המעט שלנו אשר עוסקים במסחר קטן כזה הצינ — הנג'ניג אוסוב להממשלה זה כמה שנים מקודם שאנחנו כולנו עשירים, ויכולים לשלם מס שני אלפים ושלוש מאות וששים מנת, ולא שם אל לבו אשר שתי פעמים נשרפנו בזמנו ונשארנו ערום ובחוסר כל. פעם באו שני הנסיכים הגדולים מיכאל וקוסטנטין שני אחי המלך לעיר קובא כשנים עשר שנים מקודם, אנחנו הגשנו בקשתינו לפניהם והם רחמו עלינו, וחסרו ששה מנת מכל בית מן המסים אשר אנחנו שלמנו בזמן ההוא, ששה עשר מנת מכל בית ונשאר עלינו לשלם רק עשרה מנת מכל בית. — עוד לא עבר שנה מפקודת שני אחי המלך והוסיף עלינו הנג'ניג ההוא עוד שני מנת וארבעים ושנים קאפיך, בסך הכל שנים עשר מנת וארבעים ושנים קאפיך הועלה בשביל כל הקהל סך שני אלפים ושלש מאות והמישים ותשעה מנת ושמונים קאפיך 2359.80, אשר אנחנו משלמים המס הזה גם עד היום בכובד ובצער גדול, בזה הזמן אשר אנחנו נשרפנו גם בפעם השלישית כמו שלושה שנים והצי מקודם, ורוב עניים רבים נשארו בחוסר כל והולכים לעבוד עבודה אצל הגוים בכפרים שונים בשבירות כמעט בשביל המס. —

אנחנו אינם עוסקים בעבודת האדמה אף גם חפצנו לעבוד אדמה מפני שלא יש אצלינו שום קרקעות כי אם רק הבתים אשר אנחנו בתוכם בלבד. — מצב

המסחר שלנו איננו עכשיו בטוב מפני שאלה מאתנו העוסקים במסחר המשי ירדו מטה לפני שלשה שנים יש שהתולעים נפסדים. — אנחנו מדברים בלשון פרס מעורב עם לשון טט ולשון הקודש. — משמיטה ויובל לא שמענו שהיו לנו במדינות האלה כאחד מן הזמנים. — אנחנו לוקחים יותר מאשה אחת כמנהג אבותינו בידינו. — אנחנו כותבים בכתובת אשה לבתולה ארבעים וששה מנת, מלבד שהיא מביאה מבית אביה, ולאלמנה וגרושה החציה. — ספרים וכתבי יד היה לנו הרבה מקדמון, אבל כשנשרפו בתינו שלושה פעמים נשרפו ונאבדו גם הספרים גם הכתבים שלנו. — הרבנים שלנו משנים קדמוניות אנחנו זוכרים את הרב ר׳ ישראל ואחריו ר׳ יצחק, ואחריו ר׳ חייבת, ואחריו ר׳ יצחק, ואחריו ר׳ בנימן ור׳ רחבייא, בזמן אחד, ואחריהם ר׳ רפאל ור׳ בודק, והיום אצלינו חמשה רבנים ר׳ מיכאל ור׳ שלום, ור׳ חנוכה, ור׳ יחזקיאל ור׳ יאודה. — על פי הקבלה בידינו מאבותינו ישבו בזלס יותר מאלף בתים של ישראל תשעים שנה מקודם והיו עוסקים בעבודת האדמה וגם במסחר הם ישבו תחת ממשלת הבגים שהי בג נגורלה שולטן ואהמד שולטן כולם משפחה אחת. — השטח ממקום מושב הבגים מהלך שני שעות דרך מזלס למעלה לצד צפון בכפר קידכשין. — שטח המגיע לישראל באותו הזמן היה לצד צפון עד יאנג׳ינא לצד דרום עד יעלגאן לצד מזרח עד הנהר קרג׳אי ולצד מערב עד הכפר קנדא קובי פעם אחת חפצו הבגים לרשת את מקום מושב של ישראל והשדות והכרמים שלהם באה מחשבה בראשיה׳ לעשות באופן הזה בקשו מתורכומנים אחדים אשר היו באותו הזמן שמה לעשות עלילה על ישראל. התורכומנים הלכו בעצת הבגים אל בית הקברות של ישראל וקברו ילד אחד בסתר הקבר אשר מת זה מקרוב אצלם ואשר הכו על זה מקודם בישבם בשכונת הישראלים ועשו בגופו נקבים נקבים בסכינים שלהם והניחוהו אותו בסתר בקברו אחר כן באו להבגים ואמרו להם שילד אחד שלהם נאבד בין ישראל הבגים בחפצם להוציא מכח אל הפועל את מזימתם הרעה ציוו במהרה להתורכומנים שיחקרו וידרשו אחרי הילד ההוא. בערמה הלכו ודרשו כמה ימים בתוך הישוב של ישראל אח״כ גם על בית הקברות שלהם ומצאו הילד הזה ביחד עם הבגים בתוך אחד הקברים החדשים ולמען שיהיה להבגים פתחון פה להחאן אשר ישב בזמן ההוא בנוכי בשביל הדבר הזה נפלו על היהודים האומללים באכזריות חמה. בתחילה תפסו ארבעה רבנים שלהם אינם יודעים את שמותיהם רק אחד מהם יודעים את שמו ר׳ יעקב, וקשרו אותם בחבלים אצל השער והכוהום במכות אכזריות אח״כ שחטו אותם כצאן והשליכוהום לתוך בתי הכבוד. הר״ר יעקב כאשר היה קשור אצל השער ואמר ווידוי לאלהים טרם שחיטתו ויבער אש חמה בלב אהמד סולטן עליו ואמר לכל הנצבים עליו מי שאוהב אותו יהרוג אותו במהרה. ונהרג הרב ר׳ יעקב על קדושת השם. הרב ר׳ אלעזר ברח על נפשו והחביא א״ע על אילן אחד עד הלילה, ובהשכת הלילה ברח ובא לוורתשין אלינו. אח״כ נפלו על בתי ישראל והרגו ושחטו ושללו הכל מה שהיה ברצונם אשה אחת תפסו לבתי הבגים והמירו דתה בחזקה היהודים ברחו לנפשם ונתפזרו לכל רוחות השמים לארץ דגוסטאן ונתישבו בכפרים שונים שמה רבים באו אלינו לוורתשין ונתישבו גם במוג׳ו, והבתים והקרקעות נשארו בשביל הבגים כמו שרצו הדבר מקודם, ועד עכשיו הקרקעות ההן בידי צאצאי משפחת הבגים ההם, הנותנים

בשכירות להעמים היושבים שמה. הדבר מובן מעצמו כי עת צרה היתה או ליעקב. — פרטי הדברים ואופן חיי היהודים בזאלאם מספריהם וסופריהם וכתביהם הכל נשכח מאתנו כי עלו באש ונשרפו כולם פה אצלינו, רק נשאר בקבלה לנו מאבותינו שהיו להם רבנים בזמנים שונים אחד ר׳ ראובן ואחריו ר׳ מרדכי ואחריו ר׳ משה ואחריו ר׳ גלעד ואחריו ר׳ אלעזר ור׳ יעקב שנים האחרונים אשר אחד ברח על נפשו אלינו והרב ר׳ יעקב הנהרג עם עוד שלשה הרבנים אשר אנחנו לא זוכרים את שמם. — עשרים וחמשה שנים מקודם ברח איש אחד מנוכי ושמו מעשעד מהמד אל אנא חאן לאורטולי, ואמר לו שהוא ממשפחת מוסטאפא האן, ופתה אותו להתחבר יחדיו ולהתנפל על העיר נוכי וסביבותיה, להרוג ולשלול ולבוז בו, אנא חאן שמח מאד לעסק יקר כזה ואסף מיד הרבה ריקים ופוחזים מאנשי הלעזגינים קרוב לשני אלפים איש והלך אנא חאן ביחד עם מעשעד מהמד אל העיר נוכי, בהליכתו בא וחנה במישור קרוב אחד ווערסט מוורתשין עם המחנה שלו. היהודים בשמעם הדבר הזה חרדו מפניהם יען אף שהם גבורי החיל אבל נגד עם רב כזה לא יכלו לעמוד וכן ברחו כולם מפחדם בתוך היערים וההרים ביחד גם עם הארמנים שכניהם, הישמעאלים שכנינו השתתפו גם כן להשודדים לעזור אותם במזמתם הרעה, אנחנו הינו בתוך היערים וההרים ואנא חאן שלח הרבה מהלעזגינים אל הבתים שלנו ושללו הכל מה שחפצו גם הסוסים שלנו לקחו והלכו לעיר נוכי, בבואם אל המבצר לא יכלו לכבוש אותו ונתמהמהו שם ימים אחדים, בזה הזמן כאשר הם היו בנוכי באו עוד שלשים לעזגינים אחרים אל הכפר שלנו לשלול שלל, והיו אז בתוך הכפר רק ארבעה אנשים ר׳ נפתלי ור׳ משה שני אחים ור׳ אליהו ור׳ פנחס שני בנים של ר׳ נפתלי בתוך החצר שלהם, בראותם שהלעזגינים יבואו אליהם, בקשו מאת ה׳ שיחזק את לבביהם, הלעזגינים באו והם יצאו נגדם לפני שער החצר ולא הניחוהם לבוא אל החצר שלהם, השודדים החלו להלחם עמהם, ואלה הארבעה האנשים קפצו עליהם כאריות והשליכו עליהם תופאנגים ואבנים וגרשו אותם מן הכפר, בזה הזמן הביא השר דניאל שולטאן במהרה אנשי החיל מצד טיפלים ונפלו על השודדים והרגו הרבה מהם והנשארים ברחו על נפשם, בבריחתם הגיעו רבים עד וורתשין, ואנחנו כאשר שמענו יצאנו נגדם בכלי נשק, הצבא רדפו אחריהם ואנחנו לקראתם, ונהרגו הרבה מהם, מה שיכלנו להציל מהם מן השלל אשר שללו אותנו, הצלנו והנשאר סבלנו היזק גדול. — שלשה עשר שנים מקודם בא האדזש׳ מוראד עם הרבה לעזגינים בערך אלף ושלש מאות או ארבע מאות קרוב לעיר וורתשין ויפגע באיש ישמעאלי אחד בדרך אשר הלך מן הכפר שלנו אל ביתו לכפר אחר ותפלו עליו הלעזגינים ושללו אותו ולקחו את סוסו ואמרו לו: אם יגיד להם הדרך לכפר של ישראל יניחוהו בחיים ואם לאו ימיתוהו כרגע, הישמעאל נתבלבל מאד מן הפחד ותחת להראות הדרך לכפר היהודים הראה להם הדרך המובילה לכפר של הארמנים עד שבאו אל הכפר של הארמנים היה עת ערב, הארמנים לא היו אז בבתיהם כ״א על המלאכה בשדותיהם, והם החלו לשלול שלל ולהרוג הנשים וכדומה, הישמעאל ברח בתחבולה מתחת ידיהם, בערב באו הארמנים מן השדות ותהי מלחמה גדולה שמה, כחמישים נפש לקחו מן הארמנים בשביה כחמשה עשר לעזגינים נהרגו שמה והנשארים ברחו, לו היו כל הארמנים שמה,

לא היה נשאר מן הלעזגינים אף אחר בחיים, כי גם הם כולם בעלי נשק וגבורה, ואחרי זה כמה פעמים נסו לעשות עמנו אבל ה׳ הצילנו מידם, כי לא יכלו לגשת אלינו, מפני שגם אנחנו לא פחותים מהם, ויכולים להכות זרוע אף קדקד, ומפני השמועה ממרחק והפחד אשר נתן ה׳ בלבם לא יכלו לעשות לנו רעה. —

במה שנוגע לאומתנו בכלל, נוכל להודיע כי כהנים ימצאו אצלינו כשמונה ולוי אחד. — מאיזה משפחה קדומה אנחנו לא יודעים, כי נשרפו כל הספרים וכל הכתבים של אבותינו. אנחנו לוקחים יותר מאשה אחת כמנהג אבותינו בידינו, ולוקחים ג"כ קטנות לנשים ותשובנה לבית אביהן בדיני מיאון, מי שירצה יבבם [בן] ומי שירצה יהלוץ, יום טובים וצומות נוספים לא יש אצלינו הכל המנהגים שלנו כפי מנהג כל תפוצות ישראל, יען כי כולנו רבנים ולא קראים, ואבותינו הראשונים היו בימי קדם בעלי קבלה ובעלי מסורה, אח"כ כאשר נתחם שני התלמודים תלמוד בבלי וירושלמי, נתפשטו גם במדינתינו באחד מן הזמנים וכל המנהגים שלנו והדינים הכל כפי מנהגי ודיני הרבנים בכל תפוצות ישראל ע"פ הארבעה שו"ע, וכן דיני שחיטה ובדיקה הכל כמו אצל בעלי התלמוד, פורים וחנוכה קבלו אבותינו בזמנם לחוג אותם לדורותינו למען לא להוציא א"ע מכלל כל אנשי הגולה. — יום טוב שני של גליות אנו חוגגים, מראשי גליות לא שמענו אם היו אצל אבותינו אבל נשיאים יש לנו בכל דור ודור. הישמעאלים שבנינו מקבלים אותנו לעדות, אף אשר פסולים אנחנו לעדות אצל הישמעאלים במקומות אחרים. הנשים שלנו לוקחים אנחנו אחרי שנים עשר או שלשה עשר שנים מיום הולדן, כי אז תגיענה לפרקן. —

ואלה שמות הנשים שלנו ע"פ סדר א"ב:

א) אבִיגיל, אסתר, אבישג, אלישבע, אסנת, אפרת, אטיל, אימשלום. — ב) בלהה, בתיה, בת שבע, בתואל, ברוריה, באנו, בלביכה, בנבשה, באלקוז. ביבי, בוהר. — ג) גבהר, גלווראַד, גולפאַרי, גוהר, גולדשי, גולוסדי. — ד) דבורה, דינה, דסרגול. — ה) הדסה. — ז) זלפה. — ח) חנה, חפצי בה. — י) יסכה, יוכבד, יעל, יתר, ילתא. — כ) כאַסה, כאַנים, כהר, כֿאַתו. — ל) לאה, לאַלי. — מ) מלכה, מרים, מיכל, מירוואַרי, מירעצא, מאַמיי, מאַמאַלי. — נ) נעמי, נונאַר. — ס) סליחה, סרח. — פ) פֿרחם. — צ) צפורה. — ק) קוזקוז, קוזורגול, קימעטי, קיזייטאַר, קוזול. — ר) רבקה, רחל. — ש) שרה, שונמית, שפרה, שהרי, שעבעסדו, שֿכר, שושן, שאַהאַנונאַר. — ת) תמר, תמום, תאוּוריז. —

על כל אלה הידיעות אנו מעידים בחתימת ידי כל הקהל הקדוש שלנו פה וורתשין יום חמישי בשבת שמונה ימים לחודש אייר שנת חמשת אלפים ושש מאות ועשרים ושמונה ליצירה:

הנשיא מרדכי בכר גרשון. השופט בנימן ב"ר אלעזר. השופט דאוד בכר לוי. השופט מרדכי בכר הילל יש"ל. אני הצעיר המנהג צאן מרעותי ר׳ מיכאל בכ"ר שמואל רב בקהל קדוש ווראתשין. אני הצעיר העבד הנרצע שלום בכ"ר מתתיא. אני הצעיר וזעיר עבדה דרבנן חנוכה בלא"א משה הרגא דיומא רב ושו"ב דק"ק וורתשין. אני הצעיר יהודה בר פיינדא רב ושו"ב דק"ק ורתשין. הצעיר יחזקיאל בכ"ד אלעזר רב דק"ק וורתשין. הצעיר והזעיר מכל אנשי העיר משה בר צהלון נר"ו. הצעיר והזעיר

שמשון בכ"ר יעקב. הצעיר והזעיר מכל בני עירי גבריאל בכ"ר פיינדא יצ"ו.

במסירת קולמוס חותם אני חנוכה בלא"א משה בעד כל הקהל: כודדת בר יוסף, מרדכי בר בנימין, דוד בר שבתאי, יהונתן בר הילל, מרדכי בר ר' רהביה, יחייא בר אברהם, מתתיה בר מתתיה, אברהם בר עובדיא, רחמים בר זבולון, יעקב בר יעקב, מנשה בר שלום, גורשום בר עזאל, מיכאל בר גבריאל, עזיהו בר מישאל, גבריאל בר מאיר, שלמה בר יצחק, אברהם בר שלום, רחמים בר אברהם, משה בר אליהו, אליהו בר נפתלי, שמואל בר סעדיה, אברהם בר שמואל, נסן בר שמואל, מנשה בר רפאל, סימן טוב בר אהרון, מנשה בן משה, יצחק ב"ר אברהם, מרדכי בן יצחק, עבדיה ב"ר גרשום, שמשון ב"ר ניסן, אהרון ב"ר משה, יוסף ב"ר שברוט, חנניה בן מרדכי, יעקב ב"ר רחמים כהן, אליעזר בר חיווט, שלום בר הילל, יצחק ב"ר דוד, אהרון ב"ר יהודה, ששון ב"ר משה, עוזיה בר רפאל, רפאל בר אברהם, דוד בר יונה, חנוכה בר משה, ישעיה ב"ר יוסף, שמואל בר מרדכי, ששון בר אברהם, שמואל בר שמחה, אברהם בר ניסן, נתניאל בר לוי, יהושע בר יצחק, שם טוב בר יוסף, סימן טוב בר מרדכי, חנוכה בר יצחק כהן, אלעזר ב"ר דוד, רחמים בר ניסן, חנוכה בר אברהם, מרדכי בר אברהם, בכשי בר פיסר, אליהו בר ראובן, חיים בר אליהו, אבטליון בר ששון, זכריה בר חנוכה, עתניאל בר יוסף, בנימין ב"ר אברהם, משה בר חנוכה, רחמים ב"ר משה, שלום בר רפאל, שבתאי בר צדקיאל, גבריאל בר חנוכה, פיסר ב"ר מוקדשי, ניסן בר יצחק, אלעזר ב"ר גרשום, משה ב"ר עוזיאל, משה בר רפאל, אהרון בר אליעזר, יוסף בר ניסן, דוד ב"ר בניהו, משה בר פנחס, אדוניהו בר ניסן, אברהם חלקיה, יחייא בר דוד, יוסף בר שלמה, בצלאל בר אברהם, חזקיהו בר משה, בנימין בר גבריאל, מרדכי בכ"ר יצחק, מרדכי בר שמואל, ירמיהו בר מרדכי, יהושע בר שמואל, הילל בר דוד, אברהם בר דוד, משה בר ניסן, ניסן בר שבתאי, יעקב בר שלמה, לוי בר ישעיה, שלום בר דוד, סעדיה בר יוסף, ניסן בר מתתיהו, מיכאל בר אברהם, חזקיא בן אהרון, עקיבא בר מרדכי, גבריאל בר בניאל, פיינדא בר אברהם, אליהו בר יעקב, יצחק בר חנוכה, שלום בר יעקב, מרדכי בר דניאל, יעקב בר יוסף, שמחה בר יעקב, יוסף בר פנחס, יוסף בר דניאל, ניסן בר לוי, ראובן בר שבתאי, הילל בר משה, ניסן בר ביכיה, בנימין בר חנוכה, מתתיהו בר משה, אלעזר בר אברהם.

על אלה החתימות אני מעיד הנשיא דק"ק ורתשין.
הנשיא מרדכי בכ"ר גרשון.

נוסח הגט על ידי שליה בווארתשין.

בפנינו עדים חתומי מטה ברביעי בשבת בשלשה בעשרים [כן] יום לירח ניסן בשנת חמשת אלפים ושש מאות ועשרים ושתים לבריאת עולם למנן מונין כא

במתא והתשין דיתבא על נהר אלג׳ינן ועל מי מעינות מסר זרחיה בן פסח גט כריתות ביד אברהם בכ״ר יקותיאל להוליכו לאשתו רחל בת יקותיאל וליתין אותה בידה וכך אמר בפנינו זרחיה בן פסח הבעל לשולחו אברהם בן יקותיאל הולך גם זה לאשתי רחל בת יקותיאל ותן אותה בידה בכל מקום שתמצאינה ותהי ידך כידי ופיך כפי ודיבורך כדיבורי ועשייתך כעשייתי ונותן אני לך רשות לעשות שליח בחירקייכי ושליח שליה ושליה אחר שליה אפילו עד מאה שלוחים אפילו בלא אונס עד שיגע הגט זה לידה ותכף ביד ארוסתי הנזכרת מידך או מיד שלוחך או מיד שליח שלוהך עד מאה שלוחים תהי מגורשת ממני ומותרת לכול אדם והגט שניעשה עליו אברהם בן יקתיאל שליח להוליכו בכל הכיתוב למעלה נכתב ונהתם ובמתא ורתשין דיתבא על נהר אלג׳ינן ועל מי מעייגות ברביעי בשבת בשלושה ועשרים יום לירח ניסן בשנת חמשת אלפים ושש מאות ועשרים ושתים לבריאת עולם ועדיו ההתומים בו חנוך בן אהרן שלום בן מרדכי ובפנינו בטל זרחיה בן פסח הבעל כל מודעות שמסר על גט זה וגם בפנינו קבל זרחיה בן פסח הבעל בחים ובשבועת התורה שלא לבטל את הגט ולא את השליח ומה שראינו ונעשה בפנינו כתבנו וחתמנו יום הנזכר לעיל והכל שריר ובריר וקים.

סימן טוב בן מרדכי עד.
שמואל בן מרדכי עד.

נוסח גט לארוסה ע״י שליה.

בפנינו עדים חתומי מטא ברביעי בשבת עשרה ימים לירח מרהשון שנת חמשת אלפים ושש מאות ושמנה לבריאת עולם למנין שאנו מונין כאן במתא ורתשין דיתבא על נהר אלג׳יגאן ועל מי מעינות מסר לוי בן מרדכי גט כריתות ביד אברהם בן משה להוליכו לארוסתו מרים בת אברהם כהן המכונה כלא בבא ליתן אתו בידה וכך אמר בפנינו לוי בן מרדכי הארוס לשליהו אברהם בן משה הולך גט זה לארוסתי מרים בת אברהם כהן המכונה כלא בבא ותן אתי בידה בכל מקום שתמצאנה ותהי ידך כידי ופיך כפי ודבירך כדיברי ועשיתך כעשיתי ונותן אני לך רשות לעשות שליה בהריקך ושליח שליח ושליח אהר שליח אפילו עד מאה שלוהים אפילו בלא אונים עד שיגיע הגט לירה ותיכף שיגיע גט זה ביד ארוסתי הנזכרית מידך או מיד שלוחך או מיד שליח שלוהך עד מאה שליהים תהא מגורשית ממני ומותרית לכל אדם והגט שנעשה עליו אברהם בן משה שליח להוליכו ככל הכתוב למעלה נכתב ונהתם במתא ורתשין דיתבא על נהר אלג׳יגאן ועל מי מעינות ברביעי בשבת עשרה ימים לירה מרחשון שנת המשת אלפים ושש מאות ושמנה לבראת עולם ועדיו החתומים בו משה בן נתנאל ויוסף בן יהודה ובפנינו בטל לוי בן מרדכי הארוס כל מודעות שמסר על גט זה וגם בפנינו קבל עליו לוי בן מרדכי הארוס בהרים ובשבועות התורה שלא לבטל את השליה ואת הגט ומה שראינו ונעשה בפנינו ותתמנו יום הנזכר לעיל והכל שריר וקיים.

שמואל בן מרדכי עד.
יחיא בן גבריאל עד.

18) הכפר חאשמאנזיל.

לכבוד הנוסע לאסוף ידיעות ע"ד בני ישראל בשם
המלוכה יר"ה יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני!

כפי מצות השר שלנו מצד הממשלה והשר אילדאר קאדי המתמדי הננו מודיעים לכבודך את כל אשר אתנו. אנחנו בכאן יותר מעשרים בתים ויושבים פה בערך מאה שנים, מאיזה מקום באו אבותינו לפה לא יודעים אנחנו בבירור, במסורה מאבותינו המה מגולי עיר הקודש ירושלים אבל לא יודעים מאיזה בית, וגם מאיזה שבט אחדים מאתנו באו להתישב בכפר זה כמה שנים מקודם מן כפר מגגלים מסעלאק. אנחנו עוסקים בעבודת האדמה ואהדים בשביל עשרה קאפ' מרו"כ, לוקחים מעט סחורה בדרבנד למען למכור בכפרים שלנו ומזה הם מתפרנסים, אנחנו יושבים עם הישמעאלים ביחד ושלום בינינו ביום, רק בלילות מצערים הם לנו לפעמים, כי יבואו לגנוב את בתינו, גם לפעמים יעשו לנו בזיון אבל לא תמיד כי מפחדים הם מן השר הרוסי שלנו. בית הכנסת אחד לנו וספר תורה לא יש עכשיו לנו, כי נשרף זה ששה חדשים מקודם, מלמד תינוקות יש לנו אחד, כל הדינים ומנהגי הדת שלנו כולם כפי מנהגי הרבנים הספרדים ולא מן הקראים, ומחזיקים בתורה שבע"פ ובכל דברי חז"ל, כהנים ולוים לא יש אצלנו, מקוה מיוחדת לא יש אצלנו כ"א הנשים הולכות לטבילה בנהר רובאז שלנו אשר שמו כותבים ג"כ בגיטין. לשונינו כמו לשון היהודים בדרבנד, אנחנו לוקחים פה נשים מבת שלש עשרה שנים ומעלה, ובימים האלה לא יותר מאשה אחת. — במה שנוגע למצבנו ההוה, אנחנו מקודם נתנו שלשה אנשים לעבוד הבעק שלנו בכל יום ויום בשבעה חדשים בשנה למען לנקות את זבל הבקר והצאן ועכשיו משלמים אנחנו עשרה רו"כ בשביל המלאכה הזאת בשנה לגוים. שלשה ימים בשנה הולכים כל אנשי עדתנו לקצור שעורים בשדותיו. — סוס אחד ואדם אחד נותנים לדוש בגורן שלו כל זמן עד שנשלם המלאכה, ואם לא רוצים לעשות המלאכה הזאת, יש לנו רשות לשלם בערך ששה עשר קאפאנים חיטים (קאפאן אחד, 3 פוד 5 פונט) לגוים שיעשו בשבילנו זו המלאכה. מכל בעל אשה יקח אחר רו"כ לשנה הבעק שלנו, מקודם נתנו לו עשרה פונט טאבאק פשוט אשר אנחנו זורעים בשביל פרנסה, ועכשיו שני רו"כ לשנה. — מחיטים ושעורים ואורז יקח מאתנו חלק עשירי, מכל פוד מאראגא שלשים קאפ'. סוסינו הולכים בשליחות הבעקים והמלכות ומי אשר לא יש לו סוס צריך להיות נוקער ללות העוברים ושבים ולחזור הסוסים בחזרה. — מקודם נתנו נפט שני פוד וחצי עכשיו משלמים בשביל נפט ארבעה רו"כ לשנה, אנחנו צריכים לתקן בכל שנה ששה בתי דירות לצאניו ובקריו ובחורף וסתיו כמו ששה חדשים הולכים לנקות את זבל ואשפה של הבקר שלו בהדירות ההם. — עשרה ימים בשנה הולכים כולנו להביא בשביל התבואות מים מן הנהר רובאז דרך צינורים אל שדותיו: עשרה ימים הולך כל הקהל לנקות התבואות בשדות. — כולנו הולכים להפור בורות בשביל להניח סך שני אלפים פוד חיטים, את החיטים אנחנו מביאים מן הגורן ומשימים בתוך הבורות ובעת שנצרך יקח מאתנו אנשים להוציא התבואות מן הבורות. — אם אצלנו תהיה חתונה ישלם בעל החתונה חמשה רו"כ, ואם הכלה מכפר אחר ישלם אבי החתן עשרה רו"כ להבעק שלנו. שקים של חיטים וכלי ארמה יקחו תמיד

הישמעאלים עבדי הבעק מאתנו בהלואה ולא יחזירו לנו לעולם והבעק לא יעשה להם שום דבר. אם אנחנו לא משלמים במהרה המסים שלנו יצוה הבעק את עבדיו להכות אותנו במקלות. הישמעאלים בשביל שנאת הדת יעלילו עלינו אשר אנחנו לא עשינו מלאכתנו כפי שנצרך למען שינתן להם רשות להכות אותנו. בכל זמן יקח מאתנו אנשים למלאכה בלא זמן קצוב, גם סוסינו יקח למלאכה שלו תמיד. מאת הממשלה קבלנו קרקעות לעבודה והבעק אם רוצה יקח מאחד מאתנו ויתן לאחר ממנו, בלילות יבואו הגוים וגונבים בשדותינו ובבתינו גם סוסים ובקר יגנבו מאתנו. נשינו הולכות רק למלאכה אחת לעשות כבדות בשביל לנקות בהן תבואותיו. אם יבוא הבעק אל הכפר שלנו, כי הוא יושב בכפר ארקעט, מחויבים ישראלים לעמוד כל הלילה אצל פתח דירת סוסיו לשמרם, השר שלנו יקרא בשם אילדאר קאַדי והוא עכשיו ראש לכל הקאריים אשר בטאבאסאראן. — ומלבד המלאכות אשר אנחנו עושים בשביל הקאַדי הנ"ל צריכים עוד ללכת ולעבוד להפריסטאוו הרוסי שלנו, לנקות את זבל בקר, את אשפתות הצריו וביתו, להקן בטיט ובחומר את גגי ביתו, לכרות עצים ביער בשבילו ולזרוע ירקות ועוד הרבה מלאכות ועבודות שונות בכל מה שנצרך לו יקח מאתנו אנשים לעבוד אותו, והנה קשה עלינו מאד לסבול את עול הבעק וגם השר שלנו ואין בכחנו לעבוד את שניהם, כי עדתנו קטנה למאד, אנשינו אנשי מצער המה והמלאכה מרובה למאד, כן אנחנו סובלים פה ואין איש יודע מאתנו, רק ה' מקודם ואח"כ המלך הרחמן שלנו יכולים להושיענו ולהיטיב מצבנו המר הזה.

על כל אלה הידיעות מעידים אנחנו כל הקהל שלנו בחתימות שמות כל אנשינו. פה כפר חאשמאנזיל על נהר רובאו, יום שלישי בשבת כ"ו לחודש מנחם אב שנת ה'תרכ"ז ליצירה.

יחייה בר ניסים, דוד בר יואב, אבא בר אדם, יוחאי בר ר' חנניה, דניאל בר חנניה, רזיאל בר חננייה, יקותאיל בר שבתי, ירמיה בר שבתי, אופול בר יואב, שלמה בר עקבה, הילל בר שלמה, רחמים בר שלמה, פנחס בר אפירים, נתניאיל בר מושאיל, מתתיה בר טבת, מיכאיל בר נדליה, אפרים בר שבתי, טבת בר ירמיה, עזיזי בר חנוכה, חיובת בר אילשע, גילעד בר דוד.

על אמיתת החתימות אני מעיד פה ארא‍ק יע"א יום ג' י"ז אלול שנת ה' תרכ"ז ליצירה הק' אסף בן יחזקאל הי"ו מזרחי רב הכולל על מחוז קורינסק וסביביו.

19) הכפר הינזשאל–קאללא.

להנוסע ההולך לאסוף ידיעות על אודות ישראל בשם
הממשלה יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני.

אנחנו קהל ישראל אשר בכפר חינדזשאל-קאללא מודיעים לכבודך כי אצלנו ימצאו כשלשים בתים ועל פי המסורה אשר בידינו מאבותינו הנה באו אבותינו לשבת בזה הכפר מכפר ארא‍ק זה ארבעים שנה, מצבנו כמצב יהודים היושבים בכפר מאמראטש בערך כל ארבעים שנה ההם כי אנחנו והם ישבנו יחד תחת ממשלת מושל אחד, קרקעות יש לנו מעט לאחדים מאתנו עגלות לא יש לנו ונותנים סוסים תחתיהם לעוברים ושבים בעניני המלכות, עבודת הדרכים והמלאכה

להמושל הגאצאלניק שלנו הכל כפי יהודי מאמאטש [כן]. מן פועה משלמים להמושל שני רו"כ מכל שק כמו יהודי מאמראש כל הקהל שלנו הולך לתקן הדרכים כמו עשרה ימים בשנה. כל המנהגים שלנו כמו הרבנים הספרדים ובמו יתר אחינו היושבים בכפרים סביבינו וגם כיהודי דרבנד. כל אלה מודיעים לכבודך זולת הידיעות האלה לא יש לנו מה לספר עוד ועל כל אלה; מעידים אנחנו בהתימות ידינו פה חינדזשאל קאללא יום ה' ה' ימים לחודש אלול שנת ה' תרכ"ז ליצירה. —

בפקודת כל הקהל דחינדזשאל קאללא ובמסירת קולמוסם חותם אני הרב הכולל של גליל קיורא.

קמואל בר עקביא, עתניאל בר ר' ארוניהו, גדליה בר בניאו, אליהו בר רחמים, אברהם בר ניסן, הונה בר רחמים, מעשיה בר עומרם, הנניא בר בנימין, מוכאל בר צפניא, יששכר בר עוזיא, צדקיא ב"ר ישובה, עבדיא בר שפטיאו, יוחנן בר יצחק, אליאו בר מתניאו, ישראל בר ניסן, בניאו בן גדליא, שמריא בן צדקיא, ירמיא בר הזקיאו.

על אמתת התחימות אני מעיד פה אראק יע"א יום ב' ט"ז לאלול שנת ה' תרכ"ז ליצירה הק' אסף בן יחזקאל הי"ו מזרחי רב הכולל על מחוז קורינסק וסביביו.

20) קהל טאמאראשען, בצחינוואל. קארעל.

הקהל מספר ששלשה שנים יצאו מכפר מאמאראשען מעבדות השרים והם באו לשבת כמו שלש מאות שנה מקודם ממצכעט ומאימערעטי, הקבלה בידי הזקנים שכל הישראלים בגורזיסטאן כולם באו ממצכעט, בטאמאראשען היו עבדים לפי הקבלה כמו שלש מאות שנה תחת השרים הקניאזים ממשפחת מאטשאבעלי, הקניאזים לקחו מישראל מסים שונים הן ממיני אכילה והן מלבושים וכסף וסוסים וחמורים סוף דבר כל מה שהנסיכים רצו ועלו בדעתם לקחת מהם לקחו, ואין מוחה בידם, אם כעסו עליהם או על מי מיהודים הם הכו מכות מרדות ענשו ביסורין שונים וצערו להם עד מאד, בלילי שבתות באו גוים וכבו הנרות ונשארו בחשך למען להכאיב אותם, לא היה לישראל לא שבתות ולא ימים טובים, אם היה נצרך להשרים כסף אז לקחו בית של ישראל ומכרו לשר אחד אותו ואשתו וילדיו, נמכרו לעבדים ולשפחות, כרצון הטוב של שריהם ואדוניהם, עלילות הדם ועלילות שונות היו עליהם בכל העתים והזמנים, השר אשר רצה לכלות את ישראל לקח בבתר כמה גדולי הקהל אחד ואחד והרג בסתר ואחרים מן השרים בשביל הנאת עצמם שהם קבלו תועלת מסים ועבודה מן היהודים לא עשו עמהם כלה, בזמנים שהם התפללו באו השוטרים מן השרים והפריעו אותם מתפלתם ועשו להם הרבה בזיון, בדרכים צערו היהודים עד מאד והכו אותם במכות משונות בעד שהם שומרי אמונת אבותיהם, מלאכתם היה ארינת צמר גפן מלבושים שונים, רוכלים ומוכרים מיני בשמים ומיני בגדים שמביאים מטיפלים, בתים של ישראל היו בטאמאראשען עשרים וחמשה, ומשפחות חמשה, זה החמשה משפחות נקראות בשמות: בן יוסף Іосебы Швили, השניה Дедія Швили, Давидо Швили, Эліа Швили בן אליהו, Нанико Швили. — ההמשה משפחות נודעות להם כמו שתי מאות שנה, כהנים ולוים לא יש להם, ואומרים שלא היו כהנים ולוים אצלם אף בזמן קדמון, בשעה שיצאו מעבדות השרים באו מטאמאראשען ונתישבו אצל אחיהם בצחינוואל, בבית

הקברות של טאמאראשען יש בית הקברות ישן אשר בו ימצא קבר של רב נכבד וגדול קדמון, אשר בא מא"י לא נדע להם שמו ונפטר לשם, ויש להם בקבלה מי שניפל בחולי או בקדחת או שנת שלא היה מטר אם הלכו אל בית הקברות והתפללו אז החולאים נתרפאו והמטר הלך על הארץ, על זה בית הקברות עשה הקניאז גורן חפר הקברות והשליך את העצמות של המתים, וזקן אחד בן שמונים וששה שנים ושמו אליהו בן דניאל, מזמן נערותו היה משמש המוציא והמביא את בית השר בכל צרכי הבית ואם לא היה באיזה שעה סוס היה נושא את השר על כתפו במקום סוס. ישראל אחד הביא פעם להשר ארבעה אלף רו"כ למען לקנות א"ע מן העבדות, השר קבל את הכסף ובהש במהרה בפניו שלא לקח ממנו שום פרוטה, והיהודי התחיל לצעוק בשביל הכסף לקת אותו וקשרוהו ורצה לשחטו כמו שור, הכסף הלך לאבוד והי' שמח אם נשאר בחיים, הנשים ג"כ היו ברצון השרים מה שהם רצו עשו עמהן כטוב בעיניהם. — פעם אחד פתחו קבר אחד על ביה"ק ולקחו העצמות בשביל רפואה או כישוף לעניניהם.

קארעל: הכם גבריאל בן אברהם ציצוא שווילי, עם בנו הכם אהרון ספרו לי כדברים האלה: בצחינוואל: —

בכפר דוארעט Дзоретъ קרוב לקארעלי ערך חמשה עשר ווערסט (עכשיו יער) ישבו מקודם יהודים (כמדומה אנשי מצכעטא המפוזרים אחר כמה זמנים) בזמן מבוכה אחת נפלו הפרסים על הכפר דוארעט והרגו כל הכפר ושללו ולקחו את כל אשר היו ליהודים, מהם נהרגו מהם הלכו בשבי, ונשארו רק שלשה ילדים, כאשר באה השמועה לאנשי צחינוואל, שהשונא הלך מדוארעט, כמה יהודים הלכו לשם לראות מה שהיה לעם ומצאו כל הכפר חרב רק שלשה ילדים קטנים, ולקחו את שלשו הילדים עמהם, וכאשר שלשה הילדים שארית ישראל מדוארעט נתגדלו, היו לקח נשים והלכו לדוארעט למקום מושב אבותיהם ושם נתיישבו, אחד מן הילדים היה יושב מצל עצים של ציצוי ביער ונקרא שם משפחתו ע"ש העצים ההם ציצוא שווילי Цицуа Швили, הילד השני היה גדול ואדום ובריא ושמן וע"ש זה נקרא בשם גורזיא דאשינדושיקא שווילי, והשלישי ע"ש הכפר דוארעלא שווילי, ואח"כ מפחד הגוים הלסטים הם יצאו משם ונתיישבו בקארעל וכל יהודי קארעל המה עכשיו מצאצאי שלשה המשפחות ההן, אח"כ באו לקארעל יהודים אחדים ממקומות אחרים. ממשפחת ציצוא שווילי ימצא כעת יותר מעשרים בתים בקארעל, יש גם כי בתים מן שני המשפחות האחרות הנ"ל. הם עסקו במלאכת אריגת צמר גפן ומזן היו מתפרנסים, במשך הזמן נפלו תחת עבדות הקנייאזים של משפחת ציציאנאווים ה הי' בערך כמו שני מאות והמישים שנה מקודם, בשביל שהיהודים ישבו על אדמת השרים הם לקחו מהם מסים קטנים לשנה מכל בית כמו תשעה פונט נרות של חלב, ביום אידם נתנו להם דגים יבשים, או שארי מיני מאכל או עופות אם דרשו השרים שלחו אותם בשליחות או לקחו מהם סוסים על זמן, אח"כ השרים הראשונים נפטרו והיהודים הזקנים ג"כ נפטרו א"כ בני השרים תפסו את בני היהודים ואמרו להם שאתם מגיעים לי בירושה מאבותינו לעבדים, והכבידו עולם הקשה על ישראל, עבדו מהם בפרך וצערו אותם בכל מיני צער, כל אחד מן השרים היה לוקח לו כמה בתים של ישראל כאשר נפרדו איש מרעהו לקחו עמהם

גם הלק שלהם מן הישראלים, מהם נפרדו לכפר הודורעט לשר שלהם שנתישב לשם שלשה ווערסט קרוב לקארעל, במקום חרב, הישראלים היו בונים לו הבית שלו, וג"כ בתים בשבילם, והרבה צער היו להם שמה, כל מה שהיה בבתים של ישראל היו כולם מגיע להשר ולקח מה שחפץ מהם, אם היה להם כסף הכל לקחו מהם, היהודים היו מוכרחים לעבוד מלאכות בשדות ובכרמים ג"כ בחרישה ועוד שארי עבודות, שלשה בתים ממשפחה של חכם גבריאל הנ"ל היו נפלו בידי השר זכריה אחיו של שר דיוואן והשלישי מיכאל כולם ממשפחת ציציאנאווים Сардивонъ בני איש אחד דאוויד ציציאנאוו קניאז, זה שלשה אחים היו עושים על ישראל גזירות גדולות כאשר עוד היה להם כסף היו לוקח מהם כסף אבל כאשר נשלם אצלם הכסף נשארו כולם עניים, הם עבדו עמהם בפרך הכו אותם בכל מיני מכות אכזריות, השיב אותם בבתי האסורים בחבלי ברזל, וצער אותם בכל מיני צער, — את חכם ר' גבריאל בן אברהם מכר השר זכריה בעבור שלשים תומן להשר אנטאן פאלאנדאוו אותו וכל בני בית שלו, הוא היה עובד את השר הנ"ל, שתי שנים בכפר ציראנים, זה השר כאשר קנה זה הבית וראה שהם עניים רחם עליהם ונהג עמהם ברחמניות נתן להם כסף מעט בהלואה למען שיעשו איזה מו"מ אח"כ לקח מהם מסים קטנים אבל לא עשה להם שום צער כדי להשיב רוחם שישכיחו על הצער שהיו להם אצל אדונם הראשון האכזר זכריה ימ"ש, אחר שתי שנים נפטר זה האדון הטוב אנטאן, אח"כ כאשר נפטר זה אנטאן אשתו האלמנה נתנה רשות לזה הבית ללכת לשבת בטאמאראשען בשביל פרנסה, על זמן אבל לא נתנה חירות, כשנה אחת ישבו בטאמאראשען אח"כ האכזר זכריה עשה עלילה על זה האלמנה שאמר בבית המשפט שלא לקח עדיין שום כסף בשביל זה הבית מן אנטאן הנפטר ונתן דווקא על שכירות עכשיו הוא דורש הבית הזה בחזרה אליו, וכן בחזקה לקח זה הבית שנית אליו לחוראַרעט, ונתנו עליהם עול קשה יותר ויותר מכפי שהיה בראשונה, זה חכם ר' גבריאל פעם בקש מן השר שיתן לו רשות לשבת בצחינוואל למען ללמד תינוקות בשביל מס לשנה, כי הוא עני גדול היה ולא היה לו שום פרנסה לשם ולא הניח אותו השר עד שהתחייב א"ע ליתן בכל שנה ושנה ששה תומן (60 רו"כ), זה הבית בא לצחינוואל, וכאשר לא היה ביכלתו לשלם מס כזה לארונו, עזרהו אותו הישראלים מצחינוואל בכסף של צדקה, פעם אחת בא השר זכריה לצחינוואל לבקש מן זה הבית כסף בשביל שלשה שנים מקודם, קודם שבא לצחינוואל נשבר רגל אחד של סוסו, מן הכעס, גנב את בן של ר' גבריאל חכם אהרון ולקח אותו ברמיה ד"מ הוא צוה עליו שיביא אחד כלי של עץ לכפר פחענים לבית אכסניא שלו, כאשר הביא לשם זה הכלי, תפס אותו ואומר שצריך לשלם לו שמונה תומן בשביל הסוס שנשבר על סיבה הזאת שהלך אליהם בשביל מס, וגם המס בשביל שלשה שנים מקודם ולקח אותו והניח הכלי של עץ הגדולה, על ראשו וקשרו ידיו ורגליו על האילן אחד שם והכוהו אותו במכות אכזריות, אח"כ לקחו אותו מן העץ והובילו אותו לכפר של השר חודארעט, שם הניחוהו בבית הבהמות והטמינוהו בזבל, ולא נתנו לו שום אכילה ושתיה, בפקודת האכזר, ששה ימים היו מונח על הזבל ונתנו לו אכילה העבדים דווקא כדי להחיות את נפשו בלא ידיעת השר, זה היה יום שישי בערב קודם ערב חג השבועות, שנת תרכ"ד, בזה

הלילה קם זה אדרון ושלח אחד מן השומרים שעמדו עליו לשמרו במטבעה להביא שכר בשביל שתיה לשומרים, זה השומר הביא שכר וכל השומרים נשכרו מן השכר וישנו כמו מתים, זה אהרון בחצי הלילה דרך החלון הקטון של הבית ברח בדרכים מעוקלים על נפשו לעיר סוראם, השרים ביום מחר שלחו שלוחים על הדרכים לרדפו ולא מצאוהו וכן הציל את נפשו מן זה האכזר ואף גם שבא מכתב מן הנאצאלניק של גארי להשר על הדברים קשים שיעשה, וקרע המכתב לגזרים ולא השגיח על דברי הנאצאלניק, והוסיף שנאה על שנאה על ישראל, — עוד מורי אבי בקטנותו היה עני גדול שלא היה לו פת לחם וברח כמה פעמים מן האדון שלו מפני שראה בניו ובנותיו קטנים ונאנחים ורעבים וצמאים שלא היה להם שום פרנסה ומחיה, והיו בוכים יום ולילה, נפל פעם מלא קומתו ארצה ונחלש עד שלא יצתה נפשו וזלגו מעיניו דמעות, אח"כ כששמעו השכנים, נתנו לו נדבה קמח ולחם בשביל ילדיו, זה האדון זכריה ימ"ש האכזר לא השגיח על עניותו וגזר עליו שיתן לו ארבעה תומן וכאשר לא היה לו במה למלאות את גזירתו, שלח השר אליו שיתן לו בן אחד קטן ובת אחת קטנה שיהיו משרתים אותו בביתו והוא ימיר דתם וכאשר שמע זה הדבר, אמר אני אמות ואני איני מניח לביתו את ילדי, וכאשר שמע האכזר את דבריו שלח משרתיו לקחת את הילדים בחזקה (בן אחד שבעה שנים והבת תשעה שנים) וכאשר באו המשרתים אל אבי עמד עם כלי ברזל על הדלת ואמר מי שיבוא יהרוג עם הברזל, המשרתים הלכו וספרו זה להשר, באותו הזמן הניח אותם. באותו הלילה לקח אבי את שני הילדים והוליך אותם בכפר אחר רחוק והחביא אותם בבית של גוי אחד אשר היה אהוב וידיד שלו, נשארה אמי יולדת בבית, יום מחרת שלח האכזר משרתיו עוד פעם אל אבי ולא מצאו אותו בבית הגידו להשר שהוא עם ילדיו ברח, שלח שני אנשים אל בית היולדת ולקחו מן הבית הכל מה שהיה לשם הבגדים והכלים והכרים והכסות, אפילו זה הכר האחרון אשר היו מונח תחת ראשה על משכבה כולם לקחו והלכו אמי היתה בוכה, אבל לא היה מי שישמע לבכיתה, חזר אח"כ האב על כל תפוצות ישראל בגורניסטאן וקבץ נדבות בשביל ביתו. והביא זה הכסף הנגזל מאדונו אליו ונתן לו הכסף, ואז הביא בחזרה את הילדים שלו. — אחר ששה חדשים נאבד מן השר תרנגול הבר והעליל על אבי שהוא גנב אותו, תפסו את אבי לבית האסורים שלהם על שלשה ימים, אח"כ שלשה ימים הביאו שוטים, והניחוהו על הארץ והכוהו מכות אכזריות וכל העם היו בוכים על צערו, ראשונה שהיה בעל תורה והסיד וירא שמים ושנית שהיה זקן, אח"כ הניחוהו בבית אחד ועשו לו יסורין על מקום ההכאה נתנו ספירט חזק למען שישרוף הבשר מקום הכואב! והניחוהו לביתו. אחר שנתרפא שלח אותו לבית הגרנות והיה דש שם את החיטים שלו, בשני חדשים. אח"כ מהמת הצער הזה נפל בחולי ששה חדשים. היהודים האומללים שכניו וגם מכפרים אחרים שלחו אל ביתו פרנסתו נרות להם וכדומה. — אבי היה רוצה לעשות נשואין לבת אחותו, השר אמר לו אם תתן פדיון נפשה אז תוכל לעשות נשואין ואם לאו איני מניח אותך, מוכרח היה אבי עוד פעם ללכת ולחזור על כפרים של ישראל ומקצת עזר לו החתן, ושלם להשר סך שלשים רו"כ ואז נתן לו אדונו רשות לעשות לבתו נשואין. — אחרי הדברים האלה מכר אותם השר את כל הבית שלנו לאדון אחר

ושמו אנטאן פאלאוואנדי כמו שנזכר למעלה. — מן הסבות הנזכרות נשארו כולם עניים עד היום הזה לא יש להם שום בית ושום פרנסה ושום מלבוש כ"א בנו אהרון מלמד לתינוקות ועוד שני אחיו הקטנים ממנו עושים מו"מ קטן ואלה הבנים מפרנסים את אביהם ואמם לעת שיבתם. —

חכם ר' אליהו מצחינוואל הי' עבד תחת שר גינטאר מאטשאבעלי בנו של דאוויד מאטשאבעלי (זה דאוויד אשר בטאמאראשען בן דודו הוא) היה מצער רק בססים של כסף במסים של מלבושים ושל אבילה ושתיה ונרות וכל דבר, מה שהיה בידו היה הכל מגיע לו, ובכל זמן שלא נתנו לו מה שהם מבקשים אז אותו הכוהו מכות אכזריות, זה האכזר גנב בתולה יתומה של ישראל ורצה לעשות עמה דברים שלא כהגון ולהמיר דתה כי כן הי' מנהג של השרים, והנה הקהל נתקבץ ופדוה בכסף מידי האבזר. כיון שנפגר זה האכזר, נשאר תחת בניו זוראב ערעקלי ומיכאיל, הם עשו עליו עבודה קשה יותר מאביהם בכל דבר, אחר כן היו גוזרים עלינו בכל שבוע ושבוע כסף כמו על כל אחד ואחד עשרים ארבעים עד שישים מנת — חוץ מאבילה ושתי' ומלבושים בשביל השרים ועבדים ומשפחות שלהם, אח"כ עד שהיו יכולת בידם היו נתנו כל מה שדורשים מהם אבל כשלא נשאר להם שום דבר כי הבל לקחו מהם, אפילו הקמח מן הכלים לקחו מן הבתים, אח"כ אלה גזרו עוד על חכם אליהו בְנִיָה שווילי ששים מנת ועל אליהו דודו בְּנִיאַ שווילי חמישים רו"כ, ועל זה אהרון קאקיא שווילי שלשים מנת, שלחו גבאים שלהם אליהם ואמרו אתם חייבים במהרה להשלים הכסף הנדרש מן השרים, והם לא יכלו לשלם הסך הנ"ל ולא היה אפילו ללות סך כמו זה, מסרו א"ע למסירות נפש מה שהשרים יעשו יעשו, העבדים הלכו להשרים וספרו דבריהם, אח"כ שלחו אנשים כשנים עשר איש ואמרו להם תלכו עמנו, אח"כ באנו אל השר הנקרא ערעקלע והוא עשה עצמו כשיכור ואמר להם בצעקה גדולה בדברים קשים ומרים, עכשיו תביאו אלי הכסף אשר אני מבקש מכם הם אמרו לו הדברים כמו מקודם מפני שלא הי' להם מה ליתן, אח"כ הוא אמר לאנשיו אסרו אותם בבית האסורים והוביאום לבית הסוסים ובקר ושורים נשארו לשם כמו שעה אחת סגרו הדלת מבחוץ ונשארו לשם כמו שעה אחת בזמן ערבית היה, אח"כ שעה אחת בא השר הנ"ל ועמו שנים עשר איש עבדים שלו ובידם אנודות של עצים розги להכות אותם וג"כ ביד אותו השר היה עץ אחד גדול קשה ויבש, ובא אליהם, מיד כשנכנס הדליקו הנר ולקח אותו העץ שהי' בידו והכה על הזקן אליהו בניא שווילי מכות אכזריות עד שהשביר אותו העץ חתיכות חתיכות עד שלא נשאר בידו מדה של זרת אחד, והוא ואנחנו צועקים בבכיה גדולה ומרים וקשים ואין מנחם עליהם ואין שומע, אח"כ עוד השליך העץ על הארץ וקרא העבדים שלו שהיו בידם האנודות של עצים, וצוה להם כדי להכות אותו הזקן מקודם. הם הכוהו כ"כ עד שידיו וכל עצמותיו כבר היו נשברים לחתיכות חתיכות והוא היה שוכב כמת אח"כ הניחוהו אותו ולקחו השני שמו אהרון קאקיא שווילי, וג"כ הפילו אותו על הארץ והפשיטו המכנסיים שלו והכוהו אותו כמו שלש מאות הכאות ויצא ממנו דם כמו מים, אח"כ כשנשאר נ"כ כמו מת הניחוהו נ"כ אותו ואח"כ הוציאוהו ג"כ חכם ר' אליהו ועשו עמדו כמו שעשו נ"כ לשנים הראשונים, אח"כ אלה קשרו ידיהם לאחוריהם והוליכו אותם בבית האסורים

אחר וקשרו אותם שלשתם כאחד לעמוד של עץ של הבית, היו לשם כמו שמונה שעות בלא אכילה ושתיה בזמן שלא הרגישו שום אכילה ושתיה ובלא כח לצעוק ולבכות כמו מתים, אחר שמונה שעות אחיו של ערעקלי זוראב מאמשאבעלי שלח עבד אחד מעצמו אליהם והוא הניח אותם מבית האסורים זה הזקן כבר היה חלש ואלה השנים היו עוד צעירים מעט מעט בצער גדול האבען וויא זיך קאוים דערשלעפט לבתיהם. — אח"כ למחרת ביום הרביעי באותו היום היו בבתיהם בצער גדול מפני השר שלהם שיודע שאחיו הניח אותם. אח"כ היו מוכרחים לקחת בהלואה אצל אנשים כסף ולשלם ולמלאות את הנדרש מן האכזרים ההם מפני שלא היה שום דין ומשפט עליהם מה שרצו לעשות עם עבדיהם הם עשוי, ואין מי שיכול למחות בידיהם. —

כך הלכו ימים ושנים והם שרוים בצער נורא עד שרחם הקב"ה עליהם ושלח מלאכו הטוב לפניו מלכנו הרחמן אלכסנדר השני מלך של חסד, וצוה חירות על כל מדינתו וגם פקודתו באה על המדינה הזאת, בשמעם היהודים את הבשורה שמחה ויום טוב בכל מושבותיהם ולהשרים צרה וחשכה ואפילה מנודחת, רק שתי שנים היו מחויבים עוד להשאר תחת עול המסים של אדוניהם, אבל לשר לא הי' כח לגבות המסים מן כל בית ובית ע"י עבדיו כ"א ע"י הנשיא שצריך להיות על כל כפר וכפר, צום גליק בחרו קהל ישראל שבטאמאראשען לנשיא עליהם את חכם ר' אליהו הנזכר וגם שלשה בתים של גוים היו תחת ידיו, ועל ר' אליהו היה החוב לגבות המסים מן הבתים ולשלם להשרים, והעבדים עדיין לא יכלו במשך שתי שנים לצאת מן הכפר שלא ברשות השרים, מה עשה חכם ר' אליהו,, ה' ברך אותו בכסף ורכוש, ולו היה כרמים וגנים בכפר ההוא, ואמר פעם אחת להשרים תשמעו נא לי תנו לי רשות על זמן לצאת לצחינוואל (מהלך שלשה ווערסט) כי שם הסחורה שלי ואח"כ אני אבוא, השרים היו מחויבים לתן לו רשות, כי המסים שלהם בידו הוא והם מחויבים לקבל מידו, זה ר' אליהו הלך לצחינוואל ועשה סחורתו והלך משם לטיפלים ולקוטאים ולא דאג שום דבר בעד השרים, בחזרו בחזרה לביתו, השרים אמרו לו מדוע לא תגבה המסים ולא תתן לנו ועליך החוב לעשות הדבר, והשיב להם ר' אליהו, אדוני ממי אקח מסים ומה יש להיהודים העניים, הכל מה שהיה בידיהם כבר אתם לקחתם מידיהם ולא נשאר בידיהם אף פרוטה אחת, היום מה אני אוכל לקחת מהם כ"א את נפשם ונפשות בני ביתם בלבד, השרים ראו כי האמת עמדו ולא יכלו לעשות שום משפט כמו מקודם, היטב חרה להם ומוכרחים היו לשתוק, בין כה וכה עברו חדשים וירחים, ועדיין לא הביא להשרים שום מס מן היהודים, עוד פעם שלחו בשבילו והוא אמר להם ג"כ כמו מקודם ואם הם ילכו אל בתי המשפט ויביאו צעקתם לשם גם עם הנשיא יהי' האמת, כי כולם נשארו בחיסור כל ומה הם יכולים עכשיו לתן. א"כ השרים ראו כי לא יכולים לעשות שום דבר ואף אצל בית המשפט לא יצטדקו בדינם, (הנשיא כבר עשה עצה עם הקהל והסכים עמהם על תנאי שידובר הלאה) א"כ אמר הנשיא ר' אליהו להשרים אם אתם תרצו אני בשבילי ובשביל קרובי אוכל לשלם לכם איזה סך כסף קטון בעד שתי שנים ובעד הנשארים לא אוכל לעשות שום דבר כי אין להם לחם די סעודה אחת, א"כ סוף סוף נעשתה פשרה ביניהם, השרים

אמרו להנשיא שישלם להם שני אלפים רו"כ בער כל הקהל של ישראל בעד שתי שנים 25 בתים ארבעים רו"כ לשנה מכל בית והם יתנו להם רשות ללכת מהרה אפילו היום לאיזה מקום שהם ירצו, הנשיא דבר עוד עם הקהל מקודם והם הסכימו להחזיר לו כל בית ובית זה הארבעים רו"כ, וכן עשה ר' אליהו נתן להשרים סך הנ"ל בתנאי עד שלא קבל כתבים של עדות מן כל השרים שבטאמאראשען אשר הישראלים היו להם עבדים לכל שר ושר בתים אחדים, שלהם לא יש רשות וכח מן היום והלאה לדרוש שום מס ושלא מגיע להם שום מס מישראל עוד מן היום והלאה ושלא יש לבניהם ולדורות אחריהם שום חיוב לדרוש מישראל שום כסף ושיש להם רשות מן היום והלאה אפילו קודם זמן שתי שנים ללכת ולהתישב לאיזו מקום שירצו, הנשיא קבל הכתבי עדות מהם ושלם להם כל הכסף הנדרש, ושנעשה בפשרה (סך שני אלפים רו"כ) מיד בשמחה לקחו כל הישראלים ושכרו להם עגלות והרסו כל בניניהם וגם בית הכנסת הרסו עד היסוד למען לקחת הכל לצחינוואל כל העצים והאבנים והלבנים, שלא ישאר אבן שלהם אצל האכזרים, אף שהטיב הרה להם מה שהרסו בית הכנסת, כי רצו האכזרים להעמיד סוסים בבית הכנסת ולא עלתה הדבר בידיהם. — וכן ברחמי שוכן מרומים השליכו מעליהם את העול הגדול והנורא ובאו ונתישבו בצחינואל ויושבים בנחת עד היום.

קניאז דאוויד אמערידושיווי, שלח פעם בשביל עבדו אברהם בן שלום ואמר לו תן לי סוס, הוא השיב לו כי אין לי סוס, צוה עליו שיקח כלי עם שמרים של יין משא ארבעה פוד וישא לכפר אוולעבי על כתפיו מהלך עשרים ווערסט, ואמר היהודי, כיצד יתכן לשאת זה המשא על כתפי, ויבער חמת השר ולקח עץ גדול והכה אותו בחזקה על פניו אצל העניים על חוטמו, ונפל זה האיש בחלשות על הארץ ודם יצא כמעין מים, האנשים נשאוהו לביתו ושכב כשני חדשים על ערש דוי. —

מרדכי בן מיכאל ממשפחה אליה שווילי מספר אביו שלו תפס האדון סימאן מאצאבעלי ואסר בכבלי ברזל בבית אסורים אחר שני שבועות לקח ממנו חמשים תומן. בזמן שנצרך היה להאדון לבנות בית היו היהודים מוכרחים לעשות מיד לבנים ולבנות הבית שלו, הצטער אותם למאד, ואביו ר' מיכאל ואחיו שלום נעשו בעלי חובות ודלים ועזבו הבית שלהם, ונאבדו זה יותר משנה, מפני הצער של הנונשים בחוביהם, מקודם נתנה הבית בנדוניא לדאוויד עמידעדזשיו ואח"כ הוחזרו אותם לאדון הראשון, גם קרקעות שהי' להם נשאר ביד אדוניהם. —

מרדכי בכ"ר אליהו ממשפחת קריבעלי היה עבד לאדון נעארגיע בן בערזאן פאלאוואנדאוו בכפר ציראנים. בזמן שנפטר אביו אליהו ונשאר בן שלש עשרה שנה לקח אותו השר הנ"ל להמיר דתו, והרכיבוהו בחזקה על הסוס להביאהו לטיפליס להמיר שם דתו וליתן אותו למתנה לאשתו של הנו"ב לעבד, זה נפל מן הסוס כמה פעמים והכה את ראשו ופניו על הארץ, אח"כ קשרוהו את ידיו ורגליו על הסוס והוליכוהו והכו אותו במכות אכזריות, אח"כ רדפה אמו אחריו יחידה ברגלים ואח"ב הלכו גם שני אחיו לשם ואמו אחרי כל הדברים קבצה מן היהודים קרוב לשני מאות ושלשים רו"כ ופדה את בנה מידי האכזר ההוא. פעם הלך מרדכי לאחאלציך ברגלים להביא שני אבנים מלח על כתפו מהלך ברגלים 4 ימים, וכאשר

הביא המלח במהרה בא השר אחרי המלח ודרש המלח וחפש בכל הבית ולקח אותו לעצמו ולא נשאר לו אפילו בעד צרכי ביתו. בזמן שקבל הקופצי מאת הארון ע"י הדיינים של בית המשפט מנארי, זה מרכי הלך לביתו, אח"כ אדונו רדף אותו ואמר לו שנשאר עוד חוב בשבילו מן המס ורצה לקחת ממנו הסוס שלו, זה הבריח את סוס שלו והשיג מעט מכה קטנה עם הקינזאל וברח ואבד את המנעלים שלו, זה הארון מן הכעס שלא יכול להשיגו, לקח את המנעלים שלו ותתך אותם לחתיכות חתיכות קטנות ושפך את כעסו על מנעליו אח"כ לקח ממנו בתחבולה שבעה תומן כסף. —

ר' מיכאל בכ"ר שבתי ממשפחת יוסיבי שווילי היו ג"כ מצטערים אותו תחת עבודות אדונו סימאן הנ"ל בטאמאראשען אם לא עשה רצון אדונו הכהו במכות אכזריות ולקח ממנו את הכסף והמטלטלין האחרים מביתו ונשאר עני מדולדל הי' לו קרקע קטנה אשר ממנו התפרנס א"ע וביתו, השר לקח ממנו האדמה את פת לחם הנשאר לו בחזקה, אח"כ בפקודת המלך נצרך לו לצאת לחירות בכל זאת לקח הארון ממנו מאה רו"כ בתחבולה, וישאר לו חובות רבות אשר עד היום לא יתכן לשלם חובו, היו ג"כ הולכים לפעמים בשליחות השר למלאכה למקומות שונים והרבה צער וצער, בשבת ומועד ג"כ היו מחלל אותם ע"י האנשים השליחים שלו.

דוד בכ"ר משה, פטר קאצאווי (קצר קומה פירושו פטר קצווי) שווילי מספר אחיו של זה דניאל תפס הארון קניאז מיכאל בן עליסבאר בכפר טאמאראשען כי רצה לגזול להם סוס ולא נתנו לו עשה עלילה עליהם שספרו להשופטים הדבר הזה תפס והכה אותו במכות אכזריות שנפל בחולי חודש והצי על ערש דוי מחמת החולי, ואח"ז דוד עשה טענות בבית המשפט, אח"ז בכרם שלו בצחינוואל בא הארון עם שבעה אנשים שלו, על שני אחים דוד ואברהם, והכו אותם מכות מרדות וקשרו ידיהם ורגליהם והניחום על הסוסים וקשרום אל הסוס שלא יפולו, והוליכוהו לכפר טאמאראשען אל בית הארון והקדימו מקודם דוד אל הכפר ואחר כן אחיו, מיכאל קניאז תפס אותו בשני ידיו בזקנו ותלש אותו בחזקה ודמה לו כמו שלקח הלחיים שלו, ואח"כ הביאו את אחיו אברהם, עשו לו כפלי כפלים כמו שעשו לדוד, גם אשתו של הקניאז הכהו ג"כ, ואח"כ הוליכוהום שניהם קשורים אל בית החזירים אח"כ הביאו שתי משאות של מקלות שוטים וגם אחיהם השלישי שבתי הביאו לשם, למען שלא ילך לטעון אל הדיינים, ולגלות מה שהם עושים להם, את אברהם הכוהו במקל גדול על גופו אחרי אשר הסירו בגדיו ממנו כיון שהביאו המקלות השוטים בא הנאצאלניק. לשם כי הודיעוהו אנשי הכפר מן הישראלים, תיכף ומיד יצא בן הארון יאַאן עם אחיו טאטא ורצה להרוג את השופט בקינזאל. ואח"כ ברח השופט וקבץ אנשים והביא אל בית הארון והציל את היהודים ההם בכופר שישים רו"כ, מיד אדוניהם באותו השעה, והנאצאלניק לא היה יכול לעשות שום דבר להקניאזים, ואח"כ נעשתה טענות גדולות עם הקניאזים בבית המשפט, עם הנאצאלניק, אח"כ היו להיהודים האלה כרמים בטאמאראשען והיה זמן הבציר של פירות ובא הארון עם בניו ואנשיו לכרם כמו עם שלשים אנשים והכו אותם ולקחו כל הפירות בשבילם, וג"כ על זה היו דין ודברים בבית המשפט, השרים עשו עלילה על היהודים שהם הכו אותם והם נפלו בחולי ונתנו

שוחד בבית המשפט ושם הפחידוהו שהם צריכים ללכת לסיביר בשביל זה הדבר, סוף הדבר היה, שהם מחויבים היו לתן פדיון נפשם לאדוניהם כמו חמשת אלפים רו"כ וכל הכרמים שהיו להם כולם לקחו השרים, ונתנו להם חירות. כמו חמשה שנים היו הדברים האלה. —

הקמח בבורות חפרו, הכסף ששוה הסוסים מחויבים היו לשלם דמי שוים לאדוניהם, הנרות לקחו, אפילו בערבי שבתות, העצים בשביל הסקה בימי ההורף הכל לקחו ולא הניחו אף בשביל צרכם, כל צרכי הבית וכלים מה שמצאו חן בעיני האדונים הכל לקחו האדונים של ציראַנים מידיהם, אם היו כואים מן הכפרים מן מו"מ שלהם באו אנשים מן השרים במהרה לשאול מהם כסף בחשבם כי הם הביאו ריוח גדול לאלפים לבתיהם, והם אם יבואו בעצמם ליתן לו איזה מתנה אז לא די להם, בצעקה הם דברו להם מה הבאת לנו, מה זה נתת לי, כך תתן וכמה שאני רוצה תתן, סוף דבר אם לא נתנו להם בלב טוב ונפש חפצה היו מוכרחים אז לתן להם בחוקה וכמה שעלה בדעתם אז לבקש מהם ומי יכול לעמוד נגדם ולאמר מה הם עושים, כי הרצון הטוב שלהם הי', התרנגולים מעל הביצים לקחו בבתי הישראלים והלכו.

יוסף בכ"ר בנימין מטאמאראשען הי' אדונו מיכאל מאטשאבעלי צער אותו, בכל שבוע הי' קושר אותו על העץ שלשה פעמים והיו מכים אותו באכזריות בשביל כסף, אם היה נותן לו כסף הי' מניח לו ואם לאו, הי' יושיב אותו בבית האסורים וצער אותו בכמה יסורין הפחיד לקחת את ילדיו בשביל להמיר דתם, ועוד כדומה. — אם לא הינו בבתינו היו באים העבדים לבתינו והכו את הנשים במכות אכזריות, ועשו להם הרבה צער, ערב ובוקר בכל זמן לקחו ונשארו בעירום ובחיסור כל, כ"א בנפשם נשארו, פעם אחת הוביל אותו השר אל השוק לגארי למכרהו לאדון אחר, והעבדים באו באותו הזמן לביתו ולקחו ושללו כל מה שהי' בבית שלו ולא הניחו אף כלי בשביל מים, מן הפחד שעשו העבדים בבית שלו, היה בן לו בן חמישה שנים, מן הפחד שעשו העבדים בבית והצעקה והיללה של נשים נבהל הילד ופרחה נשמתו ונפטר! — הכוונה הי' של השר למען לקחת את האב מן הבית ולהוליכהו לגארי, למען שיכולו העבדים לשלול ולבוז בז, אבל אח"כ הובילוהו השר עוד פעם לביתו. — מכאן ואילך הוא נתן חמישים תומן בשביל פדיון נפשם ויצא לחירות עם ביתו. כזמן שהיה יוצא פקורה מן המלך והיהודים לא ידעו מן הפקורה והשרים לקחו מהם כמה שהיו יכולים והניחוהו כמה שבועות קודם הזמן. — מסחרו הי' מו"מ קטון בכפרים כדי לפרנס את נפשו. —

הקניאז עסטאטי פאלאוואנדיא לקח מאת היהודים אברהם בכה"ר אלישע בכפר ציראַנים בשנת חמשה עשר מנת ועסטאטי היה ישב בטיפלים אבל אחיו היו מפרדים מן עסטאטי — והאחים עשו עלילה עליו ולקחו ממנו סוסים בגזילה שלא ברשות אחיהם עסטאטע והיו מכים אותו והיו שודדים, עד מות עסטאטע אחרי מותו אשתו האלמנה של עסטאטי ענשה אותו יותר מכפלים שהי' עליהם מקודם, גם האחים שלחו להם עבדיהם ונזלו אותם ולקחו סוסיהם בחוקה בלילות, אח"כ ברחו מציראַנים ובאו לצחינוואל דהיינו שנתנו שוחד לאשתו האלמנה שהיא נתנה להם בכתב רשות להתישב בצחינוואל. שתי שנים ונתנו לה דווקא חמשה עשר רו"כ לשנה

כמקודם. — עכשיו נאבד ממנו ממין הרבה מן השוללים אשר שללו אותם בסתר בשליחות הקניאזים ימ"ש.

ציראָנים. משה בכ"ר יעקב קריכעלי הי' ביד דימיטרי פאלאוואנדראווי בציראנים שני אחים היו עניים גדולים והי' לוקח מהם עשרים רו"כ לשנה, אחרי אשר בעלי המשפט עשו פשרה ביניהם ובין השר שלהם שיתנו רק סך 20 רו"כ אבל מקודם היו נותנים כפי רצון השר כמה שרצה. אפילו סוסים בגדים חיטים שעורים נרות וכל דבר. אם לא הי' להם לשלם הכו אותם ואת נשותיהם ולא הי' להם מנוחה לא ביום ולא בלילה מפני חמת השוללים האכזרים. פעם אחת נתנו עליהם עונש גדול ולא היה יכולת לשלם הסך, הושיבוהום בבית האסורים והכוהום בשבטים עד שלא יצאו נשמתם. — אחד אחיו נפטר מן היסורין והשני ר' משה מתפרנס עד היום בקארעל ועני גדול הוא ויצא לחירות בשם המלך. השר בשמעו שצריך להוציא עבדיו לחירות לקח ממנו כסף ששה תומן ונתן לו רשות לשבת בקארעל וגם שם הי' לוקח ממנו מס עשרים רו"כ עד שיצא לחירות כציווי המלך. — פעם אחת לקח ממנו 20 רו"כ של שנה הבאה, והזר בתוך השנה ולקח ממנו עוד 20 רו"כ בשביל שנה השניה על חשבון העתיד, אבל זה לא נתן, אח"כ שלף חרבו מתערו בביתו והפץ להרגו, זה היה ביום השבת, אונד דאס גליק איז גיוועזן אז שהי' גם הזאסיעדאטעל לשם, ולו לא היה אז שם כבר הרגהו, ולקחו הסוס שלו והכהו בחזקה אח"כ השר של בית המשפט עשה פשרה ביניהם והחזירו לו הסוס, זה עשה האכזר כמה פעמים.

אחאַלדאָבאָ 1). הזקן ר' משה בן יצחק ממשפחת מְנַשְׁרָאָווי בן שמונים שנה, יספר כדברים האלה:

משפחה שלו ישבה בזמן המלכה דארידזשאן באחאלדאָבאָ קרוב לבאָרושאָם מאיזה סיבה שאינו זוכר יצאה המשפחה שלו מאהאלדאָבאָ ובאו לצחינוואל, היהודים אשר ישבו שם נתפזרו מקצתם באו לסוראם ולברעט ואהדים לצחינוואל, בקבלה זוכר מאבותיו שמשפחתו לא היו עבדים לארונים רק נמכוים ושפלים וצער הרבה סבלו משכיניהם הגוים אשר ישבו בקרבם. זה הזקן נולד בצחינוואל, אבל זהו אומר שבכל שנה באו שוטרים של אהאלדאבא ולקחו מהם מסים שנים עשר פוד חיטים בכל שנה ושנה מפני איזה סיבה אינו יודע, בית הכנסת יש שם עכשיו הרב על שפת הנהר וגוים יושבים שם עכשיו על הקרקעות של הישראלים, בית הקברות ימצא שם.

21) כפר טקאצירי Ткачира בקוטאיסקי אויעזד.

בכפר הזה יושבים כעת ששה בתים של ישראל, מקודם ישבו לשם בערך יותר משישים בתים אבל שישים ושלש שנים מקודם היתה מגפה גדולה וכולם נפטרו ולא נשארו עד היום כ"א ששה בתים, והם זוכרים מאבותיהם שכמו סני מאות שנים מקודם באו אבותיהם לטקאצירי לשבת, מן העיר אכאלציך, מקודם היו

---

1) ראה למעלה עמוד 169, וכפי הנראה במקרה רשם הנוסע זאת בפה שלא במקום הראוי.
ה.

ת"מ מלכים קטנים של אימערעטי, אח"כ בזמן הדבר שהי' נפלו תחת עבדות של הקניאזים ממשפחת Arion, והם לקחו מהם הרבה מסים בחזקת היד והכו אותם ואת נשותיהם שלחו אותם בשליחות ממקום למקום לקחו סוסיהם לא הניחו אותם לשבת בשלוה בלילה גנבו תמיד בתיהם, בזמן התפלה בביהכ"נ באו הקניאזים ותפסו אותם וכופין אותם לתן להם סוסים מלח גרות וכדומה, פעם מצאו ביהכ"נ נגנב תפלין וציצית כולם נגנבו ס"ת היה מונח על הארץ כתרי הכסף נגנבו גם המעיל של ס"ת, ולא נדע מי הי' הגנב. מי שלא נתן המס של הקניאז שדרש, במהרה מיד צוה לעבדיו לקחת את היהודי ולאסור אותו בחבלים על האילן, עד שלא השלים את דבר הנדרש, הם לקחו בחוב סחורה מעט לעשות מו"מ והקניאזים באו ולקחו בחוב את סחורתם ולא החזירו את הכסף, ובבוא היהודי אליהם לבקש את חובם, לא לבד שלא שלמו את החוב גם הכו אותם מכות רצח בעבור שבקשו את הכסף שלהם. — אח"כ יצאו להירות ב"ה בפקודת המלך של רוסיא. 17 זכרים 13 נקבות. —

חכם שבתאי בן יצחק חאטאוועלי, דוד בן שלום באטאווי, שלום בן אברהם באטאווי, דוד בן יצחק באטאווי, יצחק בן משה קיקיאנאווי, אלמנה חנה אשת אהרון הנפטר.

22) קהל לעטשגום (1869 ר"ח אלול). ¹)

הקהל אומר שאבותיהם נתישבו בלעטשגום כמו שלש מאות וחמישים שנה, באו בשביה לאחאלציך ומאכאלציך כמו ארבעה בתים באו לכאן לשבת מפני גזירת השביה, (אח"כ בזמן המלחמות היו טלטולים להם ממקום למקום) בזמן שבאו ללעטשגום, נפלו לעבדים תחת ממשלת אדונים קניאזים של משפחת דאדיאן, וסיבת ביאתם כי הי' בכאן זול הרבה, ומתעסקים בזמנים ההם במו"מ. — המסים ששלמו להאדונים היו בלא קצוב, כ"א בכל שעה וכל זמן שרצה הארון בא אל בתיהם ולקח מה שחפץ, אם לא היו יכולים להשלים המס היו פושטים מנעליהם ובגדיהם ומכרו אותם בשביל המס, והמסים לקחו בשביל מקום הקרקע של בתיהם וחנויותיהם כי שדות וכרמים לא נתנו להם, גם הכו אותם בשבטים ומקלות אם לא נתנו המס בזמן שדרשו, גם הגוים שונאים אותם למאד ומחפשים עליהם כל זמן וזמן איזו עלילת דברים למען שיהיה להם פתחון פה או כח וסיבה לענוש אותם ולהצטער אותם במיני צער, זה שלש שנים הי' עלילת הדם בכפר סורזשינא, והיו הגוים מעלילים עליהם שהם לקחו הידים והרגלים של הילד הנוצרי שלהם בשביל דם, ונפלו עליהם בשנאה גדולה לכלותם כולם מן הכפר עד שרחם עליהם והציל אותם מכף אויביהם כי הנאצאלניק בעצמו הציל אותם והושיע להם בזה העלילה, בשנה העברה גוי אחד ישן ביער ולא בא שעות אחדות לביתו, מיד מהרו הגוים לנפול על בתי ישראל כי הם הרגו את הגוי ההוא, ואח"כ נשארו בחרפה, כי הגוי קם משנתו ובא לביתו וכן בכל פעם, מידי יאבד ילד שלהם ביער או בשדה מעלילים על ישראל, ואח"כ יחזור האבידה לבתיהם, וכי כאשר הם יודעים שהאמת עם ישראל, אבל מפני שנאת הדת עושים בחינה בכל פעם, אולי יעלה להם למען לשלול שלל ולבוז בז ולהרוס ולכלות את יעקב כי קטן הוא! הם היו

---

¹) ראה למעלה עמוד 145-146, ולעטשגום ולעטשכום אחד הוא. ה.

עבדים לאדוניהם עד שנה העברה, כי עוד לא הודיעו להם עד שנה העברה מפקודת המלך. ששה בתים עוד עדיין עבדים למאנאסטיר Саирме אשר לוקחים מהם מכל בית עשרה רו"כ לשנה ושתי פעמים בשנה לוקחים מהם דגים יבשים כמו אחד פונט בשביל המאנאכים שמה. כל הבתים משלמים לאדון דאדיאן גם עד היום מן 10—20 רו"כ לשנה מס על מה שיושבים על אדמתם, אף גם שהם יצאו לחירות, אבל הקרקעות מגיעין להם, א"כ הקניאז נתן להם הבחירה, או לקנות מהם האדמה, או לצאת מן זה הישוב או לשלם להם מס בשביל זה אדמה כמו שבארתי, לממשלה עדיין לא התחילו לעשות סדר קצוב בכסים שלהם. מקודם לקחו להם עצים בשביל בתיהם מן היער, עכשיו האדון דאדיאן לא מניח אותם לקחת עצים כ"א במחיר, מפני שנאת החירות, אבל הנאצאלניק מכסה עליהם ושומר אותם מכל צרה ונגע רע, כי הוא איש טוב שמו נעארניא בן גורגעניטש באמבוראָרי מן הגרוזינים. עסקיהם מו"מ, ישראלים יושבים בפני עצמם לא ביחד עם הגוים, על ראש ההר, למעלה מכל הישובים שעל ההר ההוא. כתובות ישינות לא יש להם מפני כאשר נפטרה להם אשה היו מניחים הכתובה על החזה שלה בתוך הקבר. —

	בתים	זכרים	נקבות	
	37	204	204	בסה"כ.
מהם	5	13	16	משלמים מס ועבדים לשני מאנאסטירים Саирмскому и Цагерскому . . .
	1	4	5	משלמים מס ועבדים רק למאנאסטיר בלבד . . . . . . Цагерскъ.
	1	5	6	Времменно обязанные крестяне княгинѣ Нино урожденной Геловани
	2	8	3	Князю Петру Дадіани . . . .
והנשארים	28	174	174	יחשבו במספר הסוחרים שמה.

23) מאמראטש.

להנוסע ההולך לאסוף ידיעות על אודות אחב"י בשם הממשלה
יר"ת כש"ת מוהר"ר יוסף יהודה הלוי בן יעקב משארני.

הננו מודיעים לכבודך כי אנחנו יושבים פה בכפר מאמראטש כשישים שנה מקודם ישבנו בכפר קארצאג תחת ממשלת מחמד-חאן-בעק וגלות גדול היה לאבותינו אז, ד"מ: הם הלכו לתקן את גני בתיו, לכרות עצים ביער לנקות את וכל הבקר והצאן והסוסים שלו, ועוד הרבה מלאכות בחומר ומים אשר אנחנו לא נוכל עוד לזכור בארוכה, רק זאת אנו יודעים אשר בכל השנה תמימה היו רק כחמישים יום חפשים מן המלאכה ואשר בזה החמישים יום צריכים היו לעשות מה לבתיהם, וכל יתר ימי השנה עבדו הם ונשיהם וילדיהם וטפיהם כולם בשביל השר הנ"ל. ועבודתם היו כעבודת אבותינו במצרים, העבדים שלו באו לבתי ישראל מה שמצאו כלים נבתיהם לקחו בחוקה, וגם מיני אכילה. והיהודים למען שישאר להם

איזה אכילה לקחו, מקודם בואים העבדים העריצים, אורז בבגדיהם ונשאו להטמין בבית הכנסת שלהם, למען שלא יגועו ברעב עם ילדיהם, גם ערב שבת יבואו תמיד לבתי ישראל ולקחו העצים מן התנורים שלהם, שלא יהי' להם מה לאכול ביום השבת מאכלים מבושלים, בתי אבותינו אז היו כקברים כתוך האדמה ורק מעט אבנים ועפר כסו עליהם מלמעלה ושם ישבו בעירום ובחוסר כל, ואכלו לחם צר ברמעה, האנשים עבדו עבודה בלבד והנשים לבד בגניו ובכרמיו ועוד הכו אותם כל יום תמיד בלא תמלה, והם בלו זמנם ביגון ואנחה, עד אשר לא יכלו שאת כי באו מים הזדונים עד נפשם, פעם שלחו אנשים בסתר להשר ומושל סורחאוו חאן, אשר משל אז מן ים הקאספי עד העיר טיפליס, ובקשו ממנו, אם יקבלם תחת צלו והוא ישמרם מכל צרה, אז יבואו אליו, ויברחו מאת המושל האכזר מחמד חאן בעק, הוא הבטיחם לעשות להם טובות ולשמרם מכל רע, והם פעם בלילה ברחו עם נשותיהם וטפיהם כולם אל סורחאוו חאן אל הכפרים קוסאם-קענט וארשג והוא קבל אותם וישבו תחת צלו בערך ששה שנים בטח ושאנן ובשלום, ובלא שום מסים ומלאכה. אח"כ ארבעה בתי אב השאירו בקארצאג כרמים אחדים וגנות המה לא הביטו על הגלות ושבו בחזרה לשם עוד פעם ונשארו שם עד היום הזה. — אח"כ בא אסלאן-חאן, וגרש את סורחאוו-חאן, ונתן ליהודים חירות והושיב אותם מכפר קאסום קענט ורבים מארשג לכפר מאמראטש ונתן להם קרקעות בסביבות הכפר שלהם, והושיב אצלם ישמעאל אחד ושמו סולטאן-בעק לשמרם והם ישבו תחת צלו כארבעים שנה, והם שלמו מס לו ששים קאפ' מכל בעל אשה ומן הבחורים לא לקח כלום, אח"כ נפטר אסלאן-חאן השר הטוב, ומילא מקומו מורסאל-חאן ומשל עליהם רק שנה אחת והיה טוב לישראל, רק עבדיו הרבה הצטערו אותם, אחריו משל אחיו מחמד-מירזא-חאן בערך ששה חדשים והוא היה ג"כ כמותו, אחריו עמד מושל חדש הארום-בעק בפקודת המלך ניקאלאי קיסר רוסיא, והוא היה רשע גדול ונתחדשו ונתרבו תמיד גזירותיו על ישראל הן במסים והן במלאכה, ולקח מישראל כל הקרקעות שלהם שנתן להם אסלאן-חאן, וגלות גדול היה אז לישראל, רבה מלספר ונמשך ממשלתו בערך חמישה עשר שנים, אז כאשר בא שאמיל שאך עד כפר רעדזשא שלח אז את המושל האכזר הארום בעק לגלות לטיפלים בשביל מרידתו ועל מקומו נתמנה מאת הממשלה של רוסיא השר יוסוף בעק אחיו, והוא היה אכזר גדול יותר מאחיו והרע מאד לישראל, והגלות היה אז עד אין חקר, הישראלים עם נשותיהם וטפיהם, גם הזקינים והבתולות והאלמנות והיתומים כולם הלכו לעבוד עבודת פרך כבמצרים וגם מסים גדולים בכסף הרבה עליהם ונמשך ממשלתו עד זמן שלקח השר באראטינסקיא את שאמיל בשביה, זה יוסוף בעק האכזר משל בערך עשרים ושבעה שנים ונוסף על שמו יוסוף חאן. בזמנו היו צרות גדולות לישראל, כי בימי המבוכות ותלאות המלחמות, כל אחד ואחד מן השרים נפל עליהם ולקח כמה נפשות ישראל בשביה, עד שמרד כל המדינה הזאת על יוסוף חאן האכזר הזה, כי גם הרע לכל התושבים והם הגישו בקשתם אל הממשלה והממשלה נתנה כל חבל הארץ הזאת בידי מושלים רוסיים ואז מעט ריוח והצלה באה לישראל, בשנת תרכ"ב בא לכאן נאצאלניק של רוסיא ושמו גירינקא והוא

מושל עלינו גם עד היום הזה, והוא איש טוב ומטיב עם ישראל וישמור אותנו מכל רע, רק הוא יקח מאתנו המסים האלה עכשיו.

אצלינו ימצא שבעים וחמשה בתי אב ומשלמים מס לו בשביל זה הבתים שלש מאות וחמשה עשר רו"כ לשנה. — ענלות נותנים אנחנו בשביל עוברים ושבים על דרך המלך (פאסט) הדרך אשר אצל חלק הישוב שלנו מתקנים בכל זמן שנתקלקל, והדרך אשר אצל הלק הישוב של הישמעאלים הישמעאלים מתקנים, ואנחנו יושבים עם הישמעאלים הלעזגינים בכפר אחד אבל בחלק מיוחד מהם, לשונינו טט, ומדברים עם הגוים בלשון לעזגיא, כקודם היו אצלנו בתים יותר משמונים, אבל בזמן שהיה הדבר המחלה הקאלערא ר"ל נשאר רק שבעים וחמשה בתים. — יש כמו עשרה בתים מאתנו אשר להם יש קרקעות בשביל זריעה שלשים קאפאן, ולאחרים רק כשני קאפאנים מקום ולא יותר, הלעזגינים שבינינו יבואו בלילות ונונבים בשדותינו הבהמות שלנו וגם נונבים את בתינו וגם התושבים הגוים מן הכפר שלנו יצערו אותנו כמו הגוים אשר מכפרים סביבותינו. אנחנו עוסקים בעבודת האדמה, ומי שלא יש לו קרקעות הולך בשדות אחרים להשתכר בשביל שליש או רביעי, גם אנחנו עוסקים בזריעת הטאבאק הפשוט ועשב המאראנא ומשלמים מס בשביל כל שק אחד ממאראנא שני רו"כ, ומן הטאבאק לא משלמים כלום. אחדים מאתנו עוסקים במשא ומתן, ורובם עניים מתפרנסים משכירות אשר יקבלו בשביל עבודה בשדות אחרים. — אצלינו המנהג לקחת אשה אחת ומי שלא יש לו בנים מאשתו, יקח אשה אחרת על אשתו הראשונה, אבל בלא רשות הרב. — בכתובת אשה אנחנו כותבים לבתולה שלשים רו"כ ולאלמנה ונרושה חמשה עשר רו"כ. ובתוספות כתובה רק חמשה רו"כ ולא יותר. כהנים ולוים לא יש אצלינו, אנחנו מחזיקים בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ וכל מנהגי דתינו הם כמנהגי הרבנים הספרדים. — אצלינו המנהג כשימות איש מאתנו שופכים המים שבעה בתים מכל צד של בית המת. — אנחנו מאמינים בגלגול הנפש ובהשארת הנפש גם במתים שיקומו ויחיו בעת התחיה גם בשדים ורוחות רעים, אצלינו ימצא און הבר והשליו ותרנגול הבר ויש עוד מין עוף אחד אשר קטן הוא מעט מן תרנגול הבר והוא יקרא בלשוננו ובלשון לעזגיא בשם דושאגליעט ולכולם הסימנים של עוף טהור ואנחנו אוכלים אותם ושמנים הם וטוב לאכילה, איסור חדש לא יש אצלינו. הישראלים אינם כשרים לעדות בדיני הישמעאלים. — אסור לנו להלות כסף ברבית. כתבי יד וספרים ישנים לא נשאר לנו מאבותינו, וגם ימי צומות ותגים נוספים לא יש אצלינו. בית הכנסת אחד יש אצלינו שלשה ספרי תורות, רב אחד והוא שוחט ובודק ושמו ר' יוסף ומלמד אחד לילדינו. הרבנים אשר היו אצלינו מקודם אנחנו יודעים רק אחדים: הראשון אבטליון ואחריו מתתיה ואחריו אדוניהו ואחריו יותאי ואחריו תודאדאת ואחריו בנו יוסף. והרבנים קודם אבטליון לא היו מפני כי באותו זמן נתישבו במאמראטש וקודם ישבו בחאסוס-קענט וקארצאג. והרב הכולל עליהם יושב בכפר אראג במחוז קיורינסק ר' אסף. —

כפקודת הקהל ובמסירת קולמוסם אני חותם יוסף במו' כודדת בשביל כלם.

שעיא בר זבלון, ששון בר שמריא, אוריאל בר סבא, מקדשי בר גוריל,

אהל בר דוד, חנניא בר צפניא, אלקנא בר זרובבל, יחזקאל במו׳ אדוניהו, אשר בר משה, אברהם בר בנימן, נח בר שמיל, יונא בר ניסים, שלום בר בניהו, בנאה בר שמטוב, דוד בר נחמיה, שלמה בר שלמה, כודדת בר בורד, זכאי בר שלום, עקיבא בר אלעזר, נחוניא בר בבי, כרידא בר גדליה, רבא בר שמריא, ריחנא בר אלחנן, יפתח בר בניהו, יוחאי בר אבא, ישכר בר מקדשי, אשר בר מקדשי, שמריא בר חנוכא, אליהו בר הינתא, אליסף בר יוסף, אברהם בר עוזיהו, ראובן בר פדועיל, בנימין בר נתן, ישראל בר אלדד, אפרים בר יברא, נתנאל בר נתניל, יצחק בר יעקב, חנוכא בר צדק, משה בר ללא, יחזקאל בר נחמיה, ישראל בר בבכונא, יושוע בר עוזיהו, אברהם בר אליאב, בניהו בר בניל, ניסן בר אלקנא, אבשלום בר אביי, מחלון בר חנינא, נח בר ששון:

על אמתת התתימות אני מעיד פה אראק יום ב׳ ט״ז אלול שנת ה׳ תרכ״ז ליצירה הק׳
אסף בהר״ר יחזקאל הי״ו מורתי רב הכוליל על מחוז כורינסק וסביביו במדינת דגוסראן.
(מקום החותם).

24) מנגלים [מארשאלים] 1).

להנוסע ההולך לקבץ ולאסוף ידיעות על אודות
אחב״י בשם המלך יהודה יוסף הלוי טשארני.

אנחנו תושבי עדת ישראל אשר בכפר מנגלים איך שצוה עלינו השר ומושל שלנו להשיב לכבודך על כל אשר תשאל מאתנו הננו מחויבים לשמוע בקולו ולמלאות פקודתו וכן אנחנו מודיעים לכבודך כי שמענו שאבותינו הראשונים באו להתישב בזה הכפר מכפר דג׳הות קאתתה אשר קרוב אלינו, שמענו בימי קדם ישבו אבותינו שמה וע״י עונותינו הרבים נחרב הכפר ההוא, באיזה זמן היה החרבן וכמה בתים נתישבו בפה לא יודעים ולא נשאר אצלינו שום תעודה לזכרון. והיום לא נשאר שום סימן אם היה על המקום ההוא איזה ישוב מקדם. זמן רב ישבנו תחת צל השרים של ישמעאלים זאת אנחנו יודעים אשר ישבנו על אדמת השרים דהיינו אמיר חמזא אוצמי אח״כ משל עלינו עלי בג אוצמי אח״כ דזאמאוו בג ואח״כ באנו בצל ממשלת רוסיא יר״ה השרים ההם הטו עלינו קו של חסד וישבנו בזמנם בשקט ובשלוה ובפרט בזמן מלכנו הרחמן של רוסיא, יר״ה לא יש לנו להתרעם על מצבנו ב״ה, מספר הבתים שלנו כמו שישים כולנו עוסקים במשא ומתן ויש לנו צער בשביל הפרנסה. אנחנו יושבים בחלק מיוחד בכפר לא מעורבים עם הגוים ביחד, לשוננו לשון תת. שמות רבותינו מקדם ממשפחת ר׳ חנוכה הגדול אשר אבי אביו היה רב אצלינו, אח״כ בנו אח״כ ר׳ חנוכה אח״כ בנו ר׳ חיים אח״כ בנו ר׳ מאיר אח״כ בנו ר׳ חנוכה אח״כ בנו ר׳ רפאל, אח״כ ר׳ דניאל הזקן מדרבנד אח״כ בנו של ר׳ רפאל חנוכה, חשבון השנים שלנו הוא ליצירה שנותיהם של

---

1) ראה חלק ראשון (עמוד 66-67) כי שם הביא הנוסע את המכתב הזה בשנוי בתוספות וגרעון, וחשבתי לנכון להדפיסו פה שנית מגוף המכתב כתמונתו כצלמו. ת

אבותינו נ"כ ליצירה, בית הכנסת אחד יש לנו, אחד מלמד תינוקות יש לנו. — במה שנוגע למנהגי דתינו אנחנו נקח רק אשה אחת כדת משה וישראל, אנחנו כותבים בכתובת אשה לבתולה שלשים רו"כ להוספות כתובה חמשה רו"כ, ואנו לוקחים אשה מבת י"ג שנים ולמעלה, אשה גרושה תוכל להנשא לאישה הראשון כל זמן שהיא פנויה ולא תנשא לאיש אחר. אצלינו ימצא רק כהן אחד ולא יותר ולווים לא יש אתנו כלל. שלשה בתים שבשכונת המת שופכים המים ולא יותר, חברה קדושה לא יש אצלנו כל אנשי עדתינו מתעסקים בצרכי המת, כשלא נשאר מן המת בנים נשאר הירושה לבנותיו, יש בינותינו אנשים אחדים לומדי משנה וגמרה. אנחנו מאמינים בגלגול הנפש בילדים ובשארי חיות וג"כ מאמינים ברוחות ובשדים ובהשארת הנפש אחרי הגוף. איסור החדש לא יש אצלינו רק בהתבשל התבואה החדשה מברכים ברכת שהחיינו ואוכלים אותה וסופרים ימי העומר מט"ז בניסן, את בכורינו אנו פודים ומפרישים חלה ונשינו תדלקנה נרות בע"ש גם. תלכנה למקואות כפי דתינו הקדושה, אנחנו בדיני ישמעאל איננו מקבלים[1] לעדות, ימי צומות וחגים נוספים לא יש לנו, וכל הדינים והמנהגים כולם אצלינו כפי דיני ומנהגי הרבנים ולא הקראים, ומעולם לא ישבו הקראים במדינתנו. במה שנוגע למצבנו ההוה נוכל להגיד לכבודך אדון כי לא עוסקים אנחנו בעבודת האדמה אף כולנו יכלנו לעבוד את האדמה בשמחה יען כי אנשינו ב"ה כולנו יכולים לעבוד את האדמה אבל לא יש לנו שום קרקעות. מקדם היה האדון ארגותינסקיא גענעראל הוא אמר ליתן לנו אולו קותן עד עכשיו לא הגיע לנו, לישמעאלים יש קרקעות ולמה לא ינתן גם לנו, ולמה לנו ללכת לעבוד בשכירות על אדמת הזרים, ואנחנו רק מבתינו צריכים לחיות ולשלם מסים המשת ר"כ לשנה מכל בית ולתן ג"כ סוסים לצרכי המלכות, א"כ מבקשים אנחנו מכבודך אדון כאשר הביאך ההשגחה אל מקום ישובינו בשם אדונינו מלכנו: קולוזון זהטוב. יר"ה תעשה נא הטוב עמנו להשתדל בעדנו ולהציג בקשתינו אל הממשלה יר"ה, אשר לא תעשה הבדל בין אומה ודת השוכנים בצלה, למען שלא יגרע חלקנו מהישמעאלים ושתתנה לנו קרקעות לעבוד את האדמה, ואנחנו נהיה עובדי אדמה בשמחה אפ"א גם תועלת מזה לממשלתנו הרמה. ועל הכח אשר אנו נותנים לכבודך להציג בקשתנו זאת לפני הממשלה שלנו מעידים אנחנו בחתימות שמות עדתנו יום א' בשבת ג' לחודש מנחם אב שנת ה' תרכ"ז ליצירה. פה מנגלים. בפקודת כל הקהל ובמסירת קולמותם [כן] אני חנוכה בן ר' רפאל והרב ר' דניאל בר מוקדשי מן דרבנד כותבים וחותמים בשם אנשי כל העדה:

נאום ר' חנוכה במו' ר' רפאל, דניאל בן מוקדשי, דן בן אלקנה, אברים בן ישראל, אלעזר בן אדם, אפרים בן גבריאל, ניסם בן מרדכי, ספניה בן יצחק, כודת בן אביה, יואב בן סעדיה, טדת בן שלמה, אלחנן בן עזר, שמואל בן חנוכה, תשום בן יקדן, כלבא בן ללא, ירמיה בן ניסן, אבטליון בן נתנאל, בירר בן מלך, ר' אשר בן ניסן, עקיבה בן אדניהו,

---

[1] ר"ל מְקַבְּלִים. ה.

יעקב בן אברהם, אלקנה בן פייגדה, שלום בן נוח, עסאל בן נוח, פיסח בן מיכאל, יוסף בן אנים, אליסף בן רחמני, עבדיה בן עוזאל, דוד בן אבטליון, ניסן בן מלך, יוחאי בן טבת, נחם בן דניאל, ארם בן שמעון, פרג' בן נחמיה, יוסף בן רזאל, שמואל בן נפתלי, יהודה בן חנוכה, לוי בן מאיר, עסאל בן נורשום, יקרן בן אפרים, בצלאל בן רזאל, אפרים בן עמרם, אלדר בן ברזליי, פרג' בן חנוכה, זבלון בן יהושע, חנינה בן ירמיה, אפרים בן יונה, עקיבה בן חנוכה, פשר בן דוד, אלקנה בן עומניאל.

תם החלק השני.